

5

108508

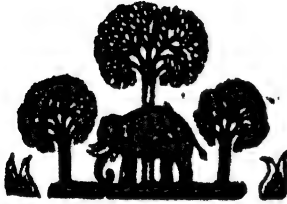
विष्णुपुराणम् ।

श्रीधरस्वामिकृत-सप्तकाण्डाख्यटीकासहितम् ।

वि, ए, उपाधिधारिणा ।

श्रीजीवानन्दविरासागरभट्टाचार्येण

संस्कृतम् प्रकाशितम् ।

कलिकातामगर्थ्याम् ।

सरस्वतीव्रणे मुद्रितम् ।

५८२

RMIT LIBRARY	
Acc. No	108508
Class No	
D.	23.88
St	13
Class.	89
Cat.	89
Bk. Cl.	89
Check	89

প্রিণ্টার শ্রীক্ষেত্রমোহন মুখোপাধ্যায় ।

২০ নম্বর কামাপুকুর লেন

Presented by
Mr. R. C. Mandal

विष्णुपुराणस्य सूचीप्रथमम् ।

प्रथमाऽध्यायः ।		वृत्तकथाया उद्भवतिः	६०
प्रथमोऽध्यायः ।		प्रकृतिं तमेव दृष्ट्वा हि चतुर्विंशति-	
प्रथमः	पृष्ठायाम्	कम्बोत्पत्तिवचनम्	६०
वाचस्पत्यम्	१	चतुर्विंशप्रवचनवर्णनम्	६२
शरं प्रति मेमेवका प्रथः	४	अष्टमोऽध्यायः ।	
प्रति पराशरवाक्यम्	६	चतुर्वर्गवचनम्	६२
द्वितीयोऽध्यायः ।		त्रिंशो भूमोरंयादुत्पत्तिवचनम्	६३
प्रथमा	११	नवमोऽध्यायः	
रूपवचनम्	१२	रम्भं प्रति दुर्वाचसःवाचः	७०
तृतीयोऽध्यायः ।		निःशेषे मे शेषो देवानां पराजयः	
वसन्तिवचनम्	२२	सप्तमोऽध्यायः	
चतुर्थोऽध्यायः ।		सप्तमोऽध्यायः	७३
शोऽष्टवर्णनम्	२८	सप्तमोऽध्यायः	७५
पञ्चमोऽध्यायः ।		सप्तमोऽध्यायः	८०
इदमवचनमुत्पत्तिर्वादि-		दशमोऽध्यायः	
वचनम्	३७	अष्टमोऽध्यायः	
राष्ट्रवचनम्	४२	अष्टमोऽध्यायः	८२
वाद्युत्पत्तिवचनम्	४४	अष्टमोऽध्यायः	८५
षष्ठोऽध्यायः ।		दशमोऽध्यायः ।	
द्विचर्गवचनम्	५१	अष्टमोऽध्यायः	८७
अष्टमः	५६	अष्टमोऽध्यायः	८७
अष्टमः	५७	अष्टमोऽध्यायः	८७
अष्टमोऽध्यायः ।		अष्टमोऽध्यायः	८७
शो नामवचनवचनम्	५८	अष्टमोऽध्यायः	८७

तयोदयोऽध्यायः ।	
ध्रुवस्य चक्रवर्त्तनम्	११४
त्रयोऽष्टाश्वानम्	११५
मैत्रेयधारिण्याः पृथिव्याः	
प्रकाशनम्	१२२
चतुर्दशोऽध्यायः ।	
प्रचेतसा सप्तशतम्भितपचरत्नम् १२७	
पञ्चदशोऽध्यायः ।	
प्रचेतसु तपचरत्नम् प्रकाशयः १२२	
कण्डू, सुनिर्वाहितम्	१२४
दशप्रकाशिता मेघनक्षत्रेण	
प्रकाशवर्णनम्	१४७
पञ्चदश नक्षत्रे, प्रकाशतेः नाशते	
प्रति कोषः	१४८
षष्ठोऽध्यायः ।	
मेघोपलम्भः प्रकाशितः प्रकाशः १५६	
सप्तदशोऽध्यायः ।	
प्रकाशितम्	१५८
अष्टादशोऽध्यायः ।	
प्रकाशितम्	१५९
अष्टादशोऽध्यायः ।	
प्रकाशितम्	१६०
अष्टादशोऽध्यायः ।	
प्रकाशितम्	१६१
अष्टादशोऽध्यायः ।	
प्रकाशितम्	१६२

द्वितीयोऽध्यायः ।	
विश्वोविभूतिवर्त्तनम्	२०१
परमात्मनः चतुःप्रकारत्ववर्त्तनम् २०७	
—	
द्वितीयोऽध्यायः ।	
प्रथमोऽध्यायः ।	
प्रियप्रतप दशपुला तथा त्रयो	
योगपरायणाः	२१७
अपरं सप्त सप्तशतं प्रपतयो विभुः २१७	
अष्टादशोऽध्यायः	
अष्टादशोऽध्यायः	२१८
अष्टादशोऽध्यायः	२१८
अष्टादशोऽध्यायः	२१९
अष्टादशोऽध्यायः	२२०
अष्टादशोऽध्यायः	२२१
अष्टादशोऽध्यायः	२२२
अष्टादशोऽध्यायः	२२३
अष्टादशोऽध्यायः	२२४
अष्टादशोऽध्यायः	२२५
अष्टादशोऽध्यायः	२२६
अष्टादशोऽध्यायः	२२७
अष्टादशोऽध्यायः	२२८
अष्टादशोऽध्यायः	२२९
अष्टादशोऽध्यायः	२३०
अष्टादशोऽध्यायः	२३१
अष्टादशोऽध्यायः	२३२
अष्टादशोऽध्यायः	२३३
अष्टादशोऽध्यायः	२३४
अष्टादशोऽध्यायः	२३५

पञ्चमोऽध्यायः ।		चन्द्रस्य स्यादहोः कारणम् १०१	
सप्तप्रातःकलचयनम् १४६		कुम्भरचयनम् १०२	
अनन्तगुणवर्णना १४८		गुम्भरचयनम् १०३	
षष्ठोऽध्यायः ।		भौमरचयनम् १०४	
नरकवर्णनम् १५०		इहलोकतिरचयनम् १०४	
• पापविशेषेण कृतमननरकप्राप्तिः १५०		यमैश्वर्यचयनम् १०४	
चतुर्विंशत्यमेव सर्वपापप्रायश्चित्तम् १५५		अमीतुरचयनम् १०४	
सप्तमोऽध्यायः ।		प्रसङ्गशुद्धयनम् १०५	
सूर्योपनन्दयज्ञादीनां संख्यातम् १५८		वातुदेवस्य मङ्गिना १०६	
भूमीवर्णनम् १६१		ज्योतिषोऽध्यायः ।	
अनीकवर्णनम् १६३		जङ्गमरतोपाख्यानम् १०७	
अष्टमोऽध्यायः ।		भरतस्य मृगजन्त १०८	
सूर्योपनन्दयज्ञादीनां संख्यातम् १६६		भरतात् सौवीरस्य तत्त्वज्ञानकामः १०८	
मूर्त्यस्य उदयास्तकलचयनम् १७०		चतुर्दशोऽध्यायः ।	
भामोः राशिभेदगणनम् १७४		सौवीरस्य राज्ञा आत्मतत्त्वविषयकः	
चन्द्रेण जन्मानराधनाः १७७		प्रश्नः ११२	
काकगणना १७८		पञ्चदशोऽध्यायः ।	
नक्षत्राणां उत्पत्तिः १८६		अभिमिदावसंशय १११	
नवमोऽध्यायः ।		भोक्तृशोऽध्यायः ।	
हरेः कारणम् १८१		अभुवमोपे निदायव्य पुनर्गमनं	
दशमोऽध्यायः ।		आत्मतत्त्वविषयक उपदेशक ११७	
सूर्योपनन्दयज्ञादीनां संख्यातम् १८१			
एकदशोऽध्यायः ।		द्वितीयोऽंशः ।	
कर्करचयना ज्योतिषविषयकः १८६		प्रथमोऽध्यायः ।	
कर्करचयनायां सप्तमयानां-		मन्वन्तरचयनायां ज्योतिषप्रश्न १११	
काकाविषय १८८		अतोत-वचनमुक्तानां ११७	
द्वादशोऽध्यायः ।		कारोचिनादिमन्वन्तरकावचयनम् ११७	
चन्द्रस्य वर्णनम् १९१			

द्वितीयोऽध्यायः ।	न भवन्ति तद्विषये मैत्रेयप्रश्नः १७१
अविध्यमन्तरविषयविज्ञायाः १७६	यमगीता १८०
सर्वपञ्चाङ्ग्याया विवरणम् १७७	अष्टमोऽध्यायः ।
आवर्णमन्तरकथनम् १७८	विष्णोराराधनप्रश्नः १८१
चतुर्गुणानि सप्तविंशतिवर्त्तमानम् १७९	विष्णोराराधनायां फलश्रुतिः १८२
कल्पपरिमाणम् १८१	ब्राह्मणादिवर्षचतुष्टयधर्मकथनम् १८३
तृतीयोऽध्यायः ।	नवमोऽध्यायः ।
मैत्रेयस्य वेदविभागप्रश्नः १८१	अक्षय्यकथनम् १८८
वेदव्याख्ये अष्टाविंशतिनामानि १८५	गार्हपत्यधर्मकथनम् १८९
चतुर्थोऽध्यायः ।	वानप्रस्थधर्मकथनम् १९१
ज्योतिषात्मकमाहात्म्यम् १८८	भिक्षुकाश्चमधर्मकथनम् १९२
निरुक्तकथनम् १९१	दशमोऽध्यायः ।
वास्तुविज्ञानकालेऽत्यन्तिकाशाखाः १९१	नित्यनैमित्तिकादिधर्मवचनकथनम् १९४
पञ्चमोऽध्यायः ।	जातकमोदककथनम् १९६
यजुर्वेदशाखाविभागः १९२	विवाहकालावधानानि १९७
अक्षय्यज्ज्ञानितपापक्षयाव गीयान्	अष्टविधविवाहकथनम् १९८
प्रति वैशम्पायनस्योपदेश १९३	एकादशोऽध्यायः ।
आश्वक्वेन सूर्यस्यैवः १९४	मृच्छस्तुतःचारकथनम् १९८
षष्ठोऽध्यायः ।	मूलपरीक्षेतु धर्मविधिः २००
वासवेदस्य शाखाविभागः १९७	धनोपाज्जनविधिः २०१
आश्ववेदस्य शाखाविभाग १९८	स्नानविधिः २०२
अष्टादश पुराणानि १९९	तर्पणविधिः २०३
पुराणवचनानि १९९	सूक्ष्मार्थविधिः २०४
चतुर्दशविद्या २०१	दृष्टेवपूजाविधिः २०५
अष्टादशविद्या २०१	अतिविधिविषये पापश्रुतिः २०६
अविद्यकथनम् २०१	अक्षय्य भोजनव्यवस्था २०८
सप्तमोऽध्यायः ।	वातव्याधिः २१०
महा कथा यमस्य वचनार्तिनाः	श्वसनविधिः २१४

पञ्जीगमनविधिः	४१४	दक्षिणा दानविधिः	४१८
पर्वेषु पञ्जीगमनविधिषः	४१५	पितृपितृद्वयदानविधयः	४१९
परदारमने दीपस्तुतिः	४१६	ब्राह्मणविसर्जनविधिः	४२०
हादमोऽध्यायः ।		ब्राह्मणदाने पृथग्भूतवस्तुभिः	
मृदुस्यस्यविधिधारकथनम्	४१६	सह भोजनम्	४२०
सर्वोदमोऽध्यायः ।		योगिप्रशंसा	४२०
जातकर्म तथा व्याभ्युदयिकब्राह्म		घोषगोऽध्यायः ।	
कथनम्	४२२	ब्राह्मे मनुष्यमांसदिदानफलं	४२१
मेतकृत्यं तथा मेतदाहविधिः	४२२	ब्राह्मयोग्यानि धर्म्यादीनि	४२२
अगोचर्यवस्था	४२५	मण्डलदिभिः ब्राह्मणने दोष-	
मेतब्राह्मे ब्राह्मण भोजनविधिः	४२५	कथनम्	४२२
एकोद्दिष्टब्राह्मविधिः	४२५	सप्तमोऽध्यायः ।	
सुपिण्डकरणविधिः	४२७	नमन्यमानानि	४२५
चतुर्दशऽध्यायः ।		भीष्मवशिष्टमंदाटकथनम्	४२६
ब्राह्मकरणे फलस्तुति	४२८	देवपराजितानां देवानां विष्णु-	
विशेषब्राह्मणकथनम्	४२८	स्तुतिः	४२६
वनतृकुमारकथितब्राह्मकाचकथ		सायामोक्षोत्पत्तिः	४२७
नम्	४२८	अष्टादशोऽध्यायः ।	
पितृमता	४२९	सुरगणान् प्रति सायामोक्षस्य	
पञ्चदशोऽध्यायः ।		उपदेशकथनम्	४२७
ब्राह्मभोजिब्राह्मणानां वस्त्रविधिः	४२९	सः कृतर्गनोत्पत्तिकथनम्	४२७
ब्राह्मे निविष्टब्राह्मणाः	४२९	पौण्ड्रमोक्षोत्पत्तिकथनम्	४२९
ब्राह्मन्ने भैक्षनपरिवर्जनम्	४३५	सुरपरायकथनम्	४३६
ब्राह्मे ब्राह्मणसंख्या	४३५	नमन्यमानकथनम्	४३६
जातमहब्राह्मविधिः	४३६	नमन्यमानदेवकथनम्	४३७
ब्राह्मकरणम्	४३६	यतधनुर्नामकस्य नवतेः उवाच्यान-	
ब्राह्मणस्य अतिथिष्वेवा	४३६	कथनम्	४३८
पितृध्यानम्	४३७		

चतुर्थीऽध्यायः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

दंशपिस्तारविषयकः प्रश्नः	४६५
मनुवंशस्तरणे फलवृत्तिः	४६५
मनुवंश उत्पत्तिः	४६६
मनुवंशी दण्डादीनामुत्पत्तिः	४६६
दण्डागर्भेऽपुनरुत्पत्तिः	४६७
काव्योत्पत्तिकथनम्	४६८
देवतदेवत्योत्पत्तिः	४७१
देवत्या सङ्ग बलदेवत्ये विवाहकथनम्	४७४

द्वितीयोऽध्यायः ।

कुशस्थानीनगरश्च शक्यनम्	४७५
मनोव्रात इन्द्राकोऽपत्तिः	४७५
कङ्कन्यवंगविस्तारकथनम्	४७७
धनुमारका वंशकथनम्	४७७
मन्वन्तजलपानेन युवनाश्वस्य	
गर्भसंस्कारकथनम्	४७८
युवनाश्वस्य चटरे भान्वातुर्जनम्	४७८
सौरभेऽग्न्यामनम्	४७८
भान्वातुः कन्याभिः सङ्ग सौरभे-	
विवाहकथनम्	४८१
सौरभेऽग्न्यामनम्	४८६

तृतीयोऽध्यायः ।

सौरभेऽग्न्यामनम्	४८८
सौरभेऽग्न्यामनम् तन्वचरितश्रवणे	
फलवृत्तिः	४८९
वर्णविषयगर्भितः	४८९
वर्णरङ्गक वंशविस्तारः	४८९

त्रिगङ्गु वंशे सगरानुत्पत्तिः ४८९

चतुर्थोऽध्यायः ।

एकस्यां सगरभात्यायां एकः पुत्रः	४८९
अपरस्यां अष्टसङ्गकपुत्रोत्पत्तिः	४८९
सगरस्य शकुनिः शकुनकथनम्	४८९
ज्येष्ठस्येभ्यः तथा सगर पुत्राणां	
सूच्यः	४८९
भगीरथेन शकुनकथनम्	४८८
भगीरथस्य शकुनकारः	४८८
रामादीनामुत्पत्तिः	५०१

पञ्चमोऽध्यायः ।

निसेयैः शकुनकथनम्	५०६
निसेयैः शकुनैः परस्परशायिण	
देवत्यागः	५०७
भैरवः शकुनयोः पुनरेव शकुनम्	५०७
सीताया उत्पत्तिः	५०८
शुभ्रजयंशकथनम्	५०८
पञ्चोऽध्यायः ।	
चन्द्रवंशकथनम्	५०८
चन्द्रेण सुहृत्पत्नीरक्षणम्	५१०
तारागर्भे वीर्योत्पत्तिः	५१०
पुनरुत्पत्तिः	५१०
यद्ये अग्निव्यासासुतपत्तिः	५१०
प्रथमोऽध्यायः ।	
पुनरुत्पत्तिः वंशकथनम्	५१८
ज्योतिषतपत्तिको नगद्वारायाम्	५१८
ज्योतिषः	५१८
ज्योतिषविज्ञानमिदं योजनम्	५१८

अष्टमोऽध्यायः ।		चतुर्दशोऽध्यायः ।	
आयुर्वेदशक्यनम्	५३३	शिवेर्विगायत्री	५३४
अन्तराज्यम्	५३३	अन्तराज्यविचारः	५३५
अन्तराज्यकथनम्	५३४	शुतचःसोवंगः	५३६
नवमोऽध्यायः ।		शिशुपालोत्पत्तिः	५३६
इन्द्रवाजायार्थं देव्यै सहजैः		पञ्चदशोऽध्यायः ।	
सयः	५३४	शिशुपालस्य हन्तेःकारणम्	५३८
अश्ववृद्धेर्विगायत्री	५३६	वसुदेवपत्नीनां नामानि वंगश्च	५३९
दशमोऽध्यायः ।		श्रीलयाज्यकथा	५३९
मच्छप्रवंगकथनम्	५३७	यदुवंशीयानां सख्याःनिरूपणम्	५३९
ययातेजसाभिः	५३७	षोडशोऽध्यायः ।	
ययातेजसां पुत्रान् गगाप	५३८	सुर्वसं वंग	५३९
ययातेजसां कथनम्	५३८	सप्तदशोऽध्यायः ।	
पुरुषभिर्विद्यु वनगमनम्	५३९	अश्वरवंगः	५३५
एकादशोऽध्यायः ।		अष्टादशोऽध्यायः ।	
यदोर्वंगः	५३९	अनावेगकथनम्	५३५
कातंभीयार्जुनजन्म	५३९	कातौत्पत्तिः	५३७
द्वादशोऽध्यायः ।		एकविंशोऽध्यायः ।	
कालोर्वंगविचारम्	५३९	अनसंजयकथनम्	५३७
ज्वालमथचरितम्	५३९	दशरथपुत्रस्य भरतस्य जन्म	
ज्वालमथकथं विगायत्री	५३९	कथनम्	५३८
त्रयोदशोऽध्यायः ।		वृद्धिर्धोर्जन्म वंगश्च	५३९
वसन्तस्य वंगः	५३९	कपोतपयोदोत्पत्तिः	५३९
समन्तकोपाख्यानम्	५३८	अरामस्योत्पत्तिः	५३९
जान्मपत्ताकथास्य विवाहकथनम्	५३९	विंशोऽध्यायः ।	
जान्मपत्ताकथास्य विवाहकथनम्	५३९	अश्वोर्वंगः	५३९
अश्वध्वजः अश्वः	५३९	गान्धराज्ये अनादितःकारणम्	५३७
गान्धरा कथाख्यानम्	५३८	पाण्डुवंशकथनम्	५३५

हृदयिणोऽध्यायः ।	विष्णुभा केशावतुपाट्ट
भविष्यभूपाणानां वंशः ५७७	कथनाङ्गीकारः ६०८
परीक्षितवंशकथनम् ५७८	जन्मपञ्चमार्गं महाभाषा
हृदयिणोऽध्यायः ।	पति विष्णुराजः ६११
हृदयिणोऽध्यायः ५७९	द्वितीयोऽध्यायः ।
महोविंशोऽध्यायः ।	ययोऽगर्भं योगनिद्रया
हृदयिणोऽध्यायः ५८०	देवकीगर्भं विष्णोश्च प्रपञ्चकथ-
चतुर्विंशोऽध्यायः ।	नम् ६१२
प्रद्योतवंशोऽध्यायः ५८२	देवगणैर्देवक्याः ज्ञानः ६१३
नन्दराज्यम् ५८१	तृतीयोऽध्यायः ।
मोदवधः ५८२	श्रीकृष्णजन्मकथनम् ६१४
कान्यावनभक्तभूपाणानाः ५८३	कृष्णमादय वसुदेवस्य गोपक-
कान्यावनभक्तभूपाणानाः ५८३	गमनम् ६१७
सुष्ठु, मोन, भूपाणानाः ५८४	महाभाषायाः न्यून्ये आकश
भविष्यराजविषया राजवंशाः ५८५	वःची ६१८
कथेः प्रादुर्भावविषया राजा चरितानि ५८५	चतुर्थोऽध्यायः ।
जयसुतारम्भमयः ५८८	आत्मरत्नैः कथयिष्यामः ६१९
कथेः प्रादुर्भावमयः ५८९	देवकीवसुदेवयोर्वन्द्यनमोचनम् ६२०
सुष्ठुविगीता ५९०	पञ्चमोऽध्यायः ।
— — —	नन्दवसुदेवयोः कथोपकथनम् ६२१
पञ्चमंशस्य ।	कृष्णविनाशार्थं पुननया ज्ञान-
प्रथमोऽध्यायः ।	दानम् ६२२
कृष्णवतारविषये मैत्रेय प्रश्नः ५९७	पुननामधः ६२३
वसुदेवेन देवक्याः पाण्डिपञ्चमम् ५९८	षष्ठोऽध्यायः ।
कथयिष्यामि आकाशवाची ५९८	वसुदेवपरिवर्तनम् ६२४
कथयिष्यामि विपरीततया धरिष्ठा ५९९	कृष्णवसुदेवोनीपकरणम् ६२५
निर्दोषतां वसुदेवे नमनम् ५९९	तयोर्द्वन्द्वकीडा च ६२६
जन्मकथविष्णु कथा ६०२	श्रीकृष्णस्य दामोदरनामनि-

पञ्चम्	६२७	लक्ष्मणोपीनां संनीतानि	६७१
वर्षावर्षानम् लक्ष्मणीया च	६२८	चतुर्दशोऽध्यायः ।	
सप्तमोऽध्यायः ।		अरिष्टवः	६७४
अष्टोदशम्	६२९	पञ्चदशोऽध्यायः ।	
अष्टमोऽध्यायः ।		नारटेन कंसममीमे	
नौपञ्चमकानां तावद्वक्तव्यमम्	६३०	श्रीकृष्णगुणकीर्तनम्	६७३
पेदुक्कवधः	६३१	अक्रूरस्य हन्दावनागमनम्	६७८
नवमोऽध्यायः ।		षोडशोऽध्यायः ।	
लक्ष्मणराजयोः क्रीडा	६३४	श्रीकृष्णवधार्थं कंसेन केशीप्रेषणम्	६७९
प्रसम्पासुवधः	६३५	केशीवः	६८१
दशमोऽध्यायः ।		सप्तदशोऽध्यायः ।	
शरदि श्रीकृष्णस्य रामक्रीडा	६३७	अक्रूरस्य हन्दावनागमनम्	६८२
शक्रोत्सव	६३८	अष्टदशोऽध्यायः ।	
श्रीकृष्णेन शक्रोत्सवनिवारणम्	६३९	श्रीकृष्णाक्रूरसंवादवचनम्	६८८
तटादेशेन गिरिपूजा	६४०	श्रीकृष्णसम्युपरागमनविषयकः प्रश्न	६८८
एकादशोऽध्यायः ।		लक्ष्मणमनेन गःपाशानां विज्ञापः	६८९
अद्वये प्रतिष्ठिते शक्रस्य कोपः		पञ्च ज्ञानजले अक्रूरस्य रामलक्ष्मण-	
सर्वसंज्ञायां ज्ञेयानामाज्ञानम्	६४८	दर्शनम्	६८२
महावर्मकथनम्	६४९	श्रीकृष्णस्यः	६८४
गोवर्धनधारणम्	६५०	एकोनविंशोऽध्यायः ।	
द्वादशोऽध्यायः ।		रामलक्ष्मणयोर्मधुरामननम्	६८८
श्रीकृष्णसमीपे देवराजगमनम्	६५१	रत्नकवधः	६८८
श्रीकृष्णस्य गोविन्दनामप्राप्तिः	६५२	मास्यजीरकः तु पुष्पवह्वन्	६८८
अर्जुनरक्षायां देवराजस्योपदेशः	६५४	त्रिंशोऽध्यायः ।	
त्रयोदशोऽध्यायः ।		कुञ्जया अतुल्यपद्मवह्वन्	७०१
श्रीकृष्ण अर्जुनवर्मणा गोपाशानां		पतुःशास्त्राप्रवेशः रत्नकवध	७०२
संशयः	६५५	द्वयवधायीकृत् जन्वा रामलक्ष्मणयोः	
रावणवर्षानम्	६५७	रत्नप्रवेशः	७०४

बाहुरुष्टिकवपः ७०८
 सुमाकीवपः ७०९
 कंसवपः ७०९

एकविंशोऽध्यायः ।

कंसपत्नीनां विवाहः ७११
 चपमैनाभिप्रेतः ७१२
 इन्द्रात् सुधर्मापार्जनम् ७१४

द्वाविंशोऽध्यायः ।

जरासन्धेन नद्युरानिरोधः ७१६
 जरासन्धपराजयः ७१६

तृयविंशोऽध्यायः ।

गान्धर्वतपस्याया आश्रयवनस्योत्-
 पत्तिः ७१८
 जन्तेन सह संपासार्थं काश्यपवनस्य
 मद्युरागमनम् ७१९
 काश्यपवनस्य ७२०

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

तपस्यायं सुचक्रन्दस्य गन्धमाटन-
 ममनम् ७२४
 बलदेवस्य दम्भावनमपस्य गोपीभि-
 र्वत्तु दर्शनम् ७२५

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

बलदेवस्य बाह्वीप्राप्तिः ७२७
 दन्तनाहर्षम् ७२८
 बलदेवेन सह देवता विवाहः ७२९
 षष्ठविंशोऽध्यायः ।

दक्षिणीहरणम् ७३०
 दक्षिणीगर्भं प्रद्युम्नोत्पत्तिः ७३१

सप्तविंशोऽध्यायः ।

शम्भुरेषप्रद्युम्नहरणम् ७३२
 मायावत्या प्रद्युम्नठरे प्रद्युम्न-
 प्राप्तिः ७३३
 शम्भुरवधः प्रद्युम्नस्य हारका-
 ममनम् ७३४
 अष्टाविंशोऽध्यायः ।

रक्षितयादीनां गर्भं बलपुत्रोत्-

पत्तिः ७३६
 दक्षिण्या सह बलदेवस्यासुकीडा ७३७
 दक्षिणवधः ७३८

एकोनविंशोऽध्यायः ।

देवराजस्य हारकागमनम् ७३९
 नरकासुरबातनम् ७४०
 जन्तेन भीष्मसहस्रकन्याप्राप्तिः ७४१
 द्विंशोऽध्यायः ।

जन्ताय कर्णगमनम् ७४४
 अटिले कुण्डनटानम् ७४४
 श्रीकण्ठस्य वरप्राप्तिः ७४७
 पारिजातहरणम् ७४८
 इन्द्रादिभिः सह जन्ताय युद्धम् ७५०
 देवानां पराजयः ७५१

एकत्रिंशोऽध्यायः ।

देवराजस्य जनापार्जनम् ७५२
 पारिजातं मृहीत्या जन्ताय हारका-
 ममनम् ७५२
 जन्ताभिः सह जन्ताय पारिजात-
 वधम् ७५४

हासिंशोऽध्यायः ।

कण्ठसंज्ञीषां सन्धानोत्पत्तिः	७५५
वानयुद्धविवरणम्	७५६
उभायाः सप्तदर्शनम्	७५७
लयस्त्रिंशोऽध्यायः ।	
अनिवृद्धसंहरणम्	७५८
वायेन वृद्ध अनिवृद्धसंघामः	७५८
कण्ठप्रभृतिभिर्वायुपुराक्रमणम्	७५९
यद्वाक्यवायुर्हम्	७६१
वायुवाक्योदः	७६२

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

कण्ठसंज्ञीषे पोयङ्गु क वासुदेवस्य	
दूतमेवमम्	७६५
कण्ठस्य पोयङ्गु कपुरमनम्	७६६
पोयङ्गु ककाशिराजस्य कण्ठस्य	
बुद्धम्	७६६
तयोर्बधः	७६७
वाराणसीदाहनम्	७६८

पचस्त्रिंशोऽध्यायः ।

कोरवैः शाल्यवज्जनम्	७७०
शाल्यवज्जनम् वज्जदेवस्य कृत्तिना-	
गमनम्	७७१
कृत्तिनापुरोत्पाटने वज्जदेवस्य चेटा	७७२
वज्जदेवस्य कोपशालिः	७७३
चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।	
द्विविधधोपक्रमः	७७५
द्विविधदीरात्मन्	७७५
वज्जराजेश द्विविधवधः	७७६

देवैर्बधप्रज्ञा पुण्यवर्धनम् ७७७

सप्तस्त्रिंशोऽध्यायः ।

सप्तस्त्रिंशोऽध्यायः	७७८
प्रीत्युद्धर्षीषे इन्द्रदुतप्रोषाम्	७७८
यादवानां प्रभासमनम्	७८२
यद्वाक्यलयकयनम्	७८५
कण्ठस्य अगारोद्धर्षम्	७८५
कण्ठस्य कलेवरत्यागः	७८६

अष्टस्त्रिंशोऽध्यायः ।

अष्टस्त्रिंशोऽध्यायः	
अष्टस्त्रिंशोऽध्यायः	७८६
कलेरागमनम्	७८७
आभीरगयाक्रमणम्	८८७
अष्टस्त्रिंशोऽध्यायः	७८८
अष्टस्त्रिंशोऽध्यायः	७८८
दानम्	७८८
अष्टस्त्रिंशोऽध्यायः	७८८
पाण्डवैः परोक्षदभिनेतः	७८८

षष्ठोऽंशः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

प्रथमोऽध्यायः	
परायणस्य कलेः सप्तपर्वणम्	७८८
कलिधर्मकयनम्	७८८
कलिधर्मकयनम्	८०३
द्वितीयोऽध्यायः ।	
अष्टस्त्रिंशोऽध्यायः	८०६
तृतीयोऽध्यायः ।	
अष्टस्त्रिंशोऽध्यायः	८१२
अष्टस्त्रिंशोऽध्यायः	८१६

चतुर्थोऽध्यायः ।		वनाधिक्यस्य उत्तिः	८५२
प्रथमे अक्षयः अथवा नमः	८१६	यननियमकथनम्	८५३
प्राक्तप्रथयः	८२१	निविधा भावना	८५५
पञ्चमोऽध्यायः ।		अक्षयानकथनम्	८५५
आध्यात्मिकतापकथनम्	८२५	विष्णोर्विष्णुपकथनम्	८५७
आधिभौतिकतापकथनम्	८२६	विष्णोस्त्रिविधा यतिः	८५७
आधिदैविक दुःख कथनम्	८२६	निराकारधारणा	८५८
मर्मकलाः (दुःखकथनम्)	८२७	साकारधारणा	८६०
नरकयन्त्रणा	८२८	प्र. प्रथमाधिरात्मनामः	८६२
निविधुः खान्दलिकरीसुम्नः	८२०	केचिध्वजस्य मृदागमनम्	८६३
अक्षयवैष्णवपथम्	८२७	आधिक्यकेचिध्वजयोः उत्तिः	
चतुर्थध्यायः ।		नामः	८६४
अक्षयप्रकारपञ्चाध्याययोग-		अष्टमोऽध्यायः ।	
कथनम्	८२८	विष्णुपुराणस्य चर्चायाश्च	
योगिनिरूपणप्रकारे केचिध्वजस्य		चो हत्यम्	८६४
विष्णुस्य प्रश्नः	८२८	पराशरसमीपे श्रीमद्भक्तः	८६५
केचिध्वजेन धर्मप्रेतविनाशः	८३०	पराशरेण कथितविषयाश्च	
प्रायश्चित्तपञ्चानाम् तस्य चार्थः		संक्षेपकथनम्	८६६
विष्णुकाभिनयनम्	८३१	विष्णुनामकारणमाहात्म्यम्	८६६
मन्त्रिभिः सह आधिक्यमयमन्त्राः	८३०	विष्णुपुराणविषयाः	८६७
अष्टमोऽध्यायः ।		कथनमितिः	८६८
केचिध्वजेनाक्षयानकथनारम्भः	८३२	मृत्संशयाः	८७०
इत्यादिदिनां निम्ना	८३८	नववक्त्रकम्	८७०
योगविनयस्य प्रश्नः	८३१	विष्णुमाहात्म्यकीर्तनम्	८७१
		विष्णुपुराणकथनाभिः ।	

विष्णुपुराणम् ।

प्रथमोऽंशः ।

जितं ते पुण्डरीकाक्ष ! नमस्ते विश्वभावन ! ।

नमस्तेऽस्तु हृषीकेश ! महापुरुषपूर्वज ! ॥ १ ॥

श्रीविन्दुमाधवं बन्दे परमानन्दयिष्यहम् ।

वाचं विश्वेश्वरं गङ्गां परागरक्ष्णान् सुनीन् ॥ १ ॥

श्रीमद्भिरुच्ययोगिभिरुच्यरचितव्याख्यां निरीक्ष्य स्फुटं

तत्त्वार्थं च सुबोधकं च वतीमात्मप्रकाशमिधाम् ।

श्रीमद्भिरुच्यपुराणसारविद्वति कृतां यतिः श्रीधर-

क्षामी बहुगुरुपादपद्ममधुषः साधु स्वधीशुद्धये ॥ २ ॥

श्रीमद्भिरुच्यपुराणस्य व्याख्यां सत्यः तद्विस्तराम् ।

प्राज्ञाभाषोक्य तद्व्याख्या मध्यमेयं विधीयते ॥ ३ ॥

अस्मिन् विवक्षितं धनं वस्तु तद्व्यसनान्नकम् ।

सुनिर्मल्योपनिषदा कृतं वदति मङ्गलम् ॥ ४ ॥

जितं त इति । तत्त्वार्थे प्रथमेऽध्याये भैक्षेणैव परामरे ।

प्रवक्ष्यर्थं पुराणस्य प्रज्ञां दाविंशतिः कृताः ॥

इह खलु पुराणानां ईश्वरनिर्दिष्टतत्त्वरूपत्वेन वेदमूलत्वेन इदानी-
मानां व्याख्येयपरामरादीनां स्मृतिरूपत्वेन च प्रमाणात्वं प्रयोजन-
त्वं च दुरपेक्ष्यमेव । तद्व्याख्यानानां च तत्तदर्थभाषनिरासतत्-
त्वप्रकाशकत्वपरत्वेन प्रयोजनवत्त्वं पुराणत्वाविशेषेऽपि कदाचित्त्वान-
न्वितेन जगज्जीवात्मपरमात्मनामेकात्म्यप्रतिपादनाभ्यासवशादत्रैव पुराणे
श्रुत्यां प्रवृत्तिरुचितमेवेत्येतेषां व्याख्यायते । तत्र च स्वर्गप्रतिपदं-

सद्वचरं ब्रह्म य ईश्वरः पुमान्

शुचीभिः सृष्टिः स्थितिः कालः संलयः ।

येनमन्तरं यानुचरितानां तदपवादेन सृष्टेः प्रतिपादनम् । अथा-
चारभूगोचरतोपाख्यानादिनिरूपणस्य साक्षात्परम्यतया वा सृष्टा-
वेवोपयोगो दृश्यः । पुण्डरीकाद्येति । अथवाप्यपुण्डरीकं अमृतं
ज्याप्नोतीति तथा । यद् वा पुण्डरीके इव अक्षिणी यद्येति । अथ
शेतत्वमविवक्षितं, शोकितत्वेनैव नयनोत्पत्तौ । शिवाराधनायै
पुण्डरीकोक्तमविवक्षितं वा, “पुण्डरीकं परं धाम अक्षमध्यमस्यते”
इत्यादिश्रुतौक्त्युत्पत्त्या वा, पुण्डरीकाद्येति सम्बन्धनमिति वा । ते
इति सम्बन्धो षड् । तत्र कृतं लघोः सम्बन्धः । अथा, ते त्वया
कृतं श्रुतौक्त्येव स्थितमिति । एतेन नमस्कार आक्षिप्तः । विद्-
भवन ! विद्वत्पादक ! श्रुतीवाक्यमिन्द्रियावाधेय ! तत्प्रवृत्ति-
निवृत्तिहेतुत्वात्, “प्राणस्य प्राणस्य चतुर्विधः श्रोत्रं श्रोत्रं मनसो
वे मनो शिदु” इति श्रुतेः । अथापुनरेति लीपव्याप्तिर्दाव । अक्ष-
य “हा सुपर्वा हवुः सा सखाया” इत्यादिश्रुतेः । नित्यसुखसमाय-
त्ताः । पुरि गरीरे ययनात्, पुरुषस्य । विद्वत्पादकत्वे हेतुः ।
यवेति श्रुतेः पूर्वमेव अतः प्रादुर्भूतत्वेनानन्त्यावस्थत्वेन वाक्येन
तदधीनत्वात् । नन्वेकस्यादेव नमस्कारात्सकलसिद्धौ कृतं सकृदभिनम-
स्कार इति चेत् । अथ यास्यस्यातिशेयः साधनत्वेन सकृदभिनमः-
नवा सकृदभिनमस्तथावस्थकत्वात् । अथवा पुण्डरीकाद्येत्यादि पञ्च-
विधेष्वेव “भूतानां चेन्द्रियाणां च प्रपानाणां तथा भवान् । आत्मा
च परमात्मा च तमेव पशुधा स्थितः इति पशुमांशोक्तः ।” पशु-
हृदिरीरितः इति । तत्र पुण्डरीकाद्येति भूतानां, विद्वद्भावेनेति
प्रधानायां, श्रुतीयेति इन्द्रियाणां अथापुनरेति परमात्मा पूर्वमेत्या-
न्नाभिहितः ॥ १ ॥

श्रोतप्रवृत्त्यङ्गं सम्बन्धं प्रवर्जनं च प्रतिपादयित्वापि, सद्वचर-
मिति । श्रोतमविवक्षितं विष्णुर्वाचनश्रोत्रो देववाचकपतो ज्ञेय-

प्रधानबुद्ध्यादिजगत्प्रपञ्चसूत्रः

स नोऽस्य विष्णुर्भूतिभूतिमुक्तिदः ॥ २ ॥

प्रथम्य विष्णुं विश्वेयं ब्रह्मादीन् प्रणिपत्य च ।

गुरुं प्रथम्य वक्ष्यामि पुराणं वेदमस्मिन्तम् ॥ ३ ॥

श्लोकाभावात् । विद्यतेऽयं विष्णुः प्रवेशनशीलः “तत् सृष्ट्वा तदेवानु-
प्राविशद्” इति श्रुतेः । भूतिभूतिमुक्तिदोऽस्य भूतिभूत्या तत्त्वज्ञाना-
द्वेषेण मुक्तिदः । यद् वा अधिष्ठात्रिभेदात् । भूतिम् उत्तमां बुद्धिं,
भूतिम श्रेष्ठ्यं सृष्ट्व ददतीति तथा । विष्णुपदस्य प्रवेशनशीलत्वे
भूतत्वं प्राप्तं निराकरोति । तच्छ्रुतिं पूर्वमन्वयः । तदपि कृत
इत्यत आह, स गोन्यूनम् । इदं बुद्धिं बुद्धिं सर्वत्र प्रतीय-
मानत्वात् अन्वयमिति यावत् । अन्वयमिति विचारं निराकरोति,
पुमान् ब्रूतव्यः कृतकश्चि मन्वोऽदिप्रवक्तव्य आह, ईश्वरः कर्तुं मक्तुं
अन्यथा कर्तुं समर्थः । तदपि कृत इत्यत आह गुणेति गुणाः सत्त्व-
रजस्तमोर्वि तेषाममयः क्षोभजननाः सृष्टिस्थितिकारकाः आनः संसारः
तेषां संबन्धः संबन्धोऽध्यासो यस्मिन् स तथा सर्वोपिष्ठान्त्येनेहान्त्य-
मव्याकृतमित्यर्थः । नतु मन्वानादेव सृष्ट्वादि इति चेदत आह,
प्रधानबुद्ध्यादीनां जगत्प्रपञ्चानां सृष्टिं कृतिता प्रधानज्ञानादितया कथं
तत्त्ववत्त्वमिति चेत् । प्रथमे तत्त्ववत्त्वमिति श्रुत्येन यत्तत्त्ववत्त्वमिति
जननोपचारात् । यद् वा प्रधानद्वारा बुद्ध्यादिसृष्टिरित्यर्थः । यद् वा यो
विष्णुर्वर्तमानो सृष्ट्यर्थः ब्रह्मा, पातञ्जलानां श्लोकमविष्णुकाशेयैरपरा-
कृत ईश्वरः । श्रीकृष्णानां पुमान् पुरुषः । तदुक्तं आप्तैः “न प्रकृतिर्न
विकृतिः पुरुष” इति । स भूतिभूतिमुक्तिदोऽस्त्वित्यन्वयः । शेषं समा-
नम् ॥ २ ॥ अथ पराचरो मुनिः सुबोधिभक्तिं पुरुषार्थसाधनं दर्शयन्
नेत्रेण निमित्तोक्तव्यं विष्णुतत्त्वप्रतिपादकं विष्णुपुराणमारभते । प्रथ-
मेति प्रथम्येन भक्तिप्रवृत्तिशब्दो द्योतते । विष्णुर्वा ब्रह्मादिसत्त्व-
वर्त्मनानामर्थं प्रवृत्तिनिवृत्तिकारणम् । प्रकृत्यर्थो ह्यन्यथाप्रवृत्ति-

इतिहासपुराणञ्च वेदवेदाङ्गपारमम् ।

धर्मशास्त्रादितत्त्वञ्च वशिष्ठतन्मयात्मजम् ॥ ४ ॥

पराशरं मुनिवरं कृतपूर्वार्द्धिकक्रियम् ।

मैत्रेयः परिपप्रच्छ प्रणिपत्याभिवाद्य च ॥ ५ ॥

त्वत्तो हि वेदाध्ययनमधीतमखिलं गुरो ! ।

धर्मशास्त्राणि सर्वाणि वेदाङ्गानि यथाक्रमम् ॥ ६ ॥

त्वत्प्रसादान्न नियेष्ट ! मामन्ये नाकृतञ्चमम् ।

वक्ष्यन्ते सर्वशास्त्रेषु प्रायशो येऽपि विहितः ॥ ७ ॥

कान् प्रपद्यते, शस्त्रादीनि । शस्त्राङ्गमुदयपुराणस्य पारम-
तन्मयीत्वं । पुराणं कथं चारक्षते वा । पुराणं सर्वप्रतिपत्तिमन्मन्त्र-
व्यानुचरितमिति पञ्चाङ्गम् । तत्र यथावत् प्रपद्येति सर्वप्रतिपत्तिः ।
द्वितीये प्रपञ्चागतं भूगोचर्योक्तिचक्रम् । तृतीये मन्मन्त्रम् । चतुर्थे
वैश्वः । पञ्चमे व्यानुचरितम् । षष्ठे वैराग्योपयोगि प्रवृत्तिचक्रमभि-
धाय आत्मनिष्ठमनुचरितम् । सप्तमे वैराग्योपयोगि प्रवृत्तिचक्रमभि-
धाय आत्मनिष्ठमनुचरितम् । अष्टमे वैराग्योपयोगि प्रवृत्तिचक्रमभि-
धाय आत्मनिष्ठमनुचरितम् । नवमे वैराग्योपयोगि प्रवृत्तिचक्रमभि-
धाय आत्मनिष्ठमनुचरितम् । दशमे वैराग्योपयोगि प्रवृत्तिचक्रमभि-
धाय आत्मनिष्ठमनुचरितम् । इतिहासेत्यत्र विषयमत्र एव पुराणप्रवृत्तिरुचरित भावः ।
इतिहासस्य पारम्यस्योपदेशाभिधायि, तस्यावनम् आद्यः आरम्भ-
मिति । इतिहासा पुराणानि “धर्मशास्त्राणां पारम्यस्योपदेशाभिधायि-
त्वम् । प्रवृत्तिचक्रादुक्तमितिहासं प्रपद्यते” इति श्रुतिः । वेद-
वेदाङ्गपारमं वेदञ्च तदङ्गानां शिखाचक्राचारानि रत्नचक्रोक्तो-
क्ताश्च पारमम् । धर्मशास्त्रं श्रुतिः, आदिचक्रो न्यायनीमादि-
संयुक्तः । धर्मशास्त्रावेति वा पाठः । वशिष्ठतन्मयः शक्तिः तस्मात्कृतं
इत्यम् ॥ ४ ॥ पराशरमिति शक्तिश्च परीक्षितो यो योऽङ्गा
देहादावनमङ्गहारोत्तमार्थः । प्रणिपत्या दक्ष्यन् प्रपद्य पादपङ्कजादि-
विधिना अभिवाद्य च ॥ ५ ॥ बुभुक्षितमर्थं प्रष्टुं तत्कृतमनुचर-
मनुवदति त्वत् इति आभ्यासः । त्वत्तो वेदाध्ययनमधीतं कृतमिच्छते ।
कोटनपार्थं पश्यतीतिवत् । अन्ये विद्वांसो वा धर्मशास्त्रेषु अकृतमर्थं

सोऽहमिच्छामि धर्माच्च ! श्रोतुं त्वत्तो यथा जगत् ।

बभूव, भूयश्च यथा महाभाम ! भविष्यति ॥ ८ ॥

यन्मयश्च जगत् ब्रह्मन् ! यतश्चेतश्चराचरम् ।

लीनमासीत् तथा ब्रह्म, सर्वमेत्यति यत्र च ॥ ९ ॥

• यत्प्रमाणानि भूतानि, देवादीनाञ्च सम्भवम् ।

समुद्रपर्वतानाञ्च संस्थानञ्च तथा भुवः ॥ १० ॥

सूर्यादीनाञ्च संस्थानं प्रमाणं मुनिसत्तम ! ।

देवादीनां तथा वंशान् मनन, मन्वन्तराणि च ॥ ११ ॥

कल्पान्, कल्पविकल्पाञ्च चतुर्युगविकल्पितान् ।

कल्पात्तस्य स्वरूपञ्च युगधर्माञ्च कृत्स्नयः ॥ १२ ॥

देवर्षिपार्थिवानाञ्च चरितं यन्महामुने ! ।

वेद्यायुक्ताप्रणयनं यथावद्भासकृत्कम् ॥ १३ ॥

धर्माञ्च ब्राह्मणादीनां तथा काश्चमवासिनाम् ।

श्रोतुमिच्छाम्यहं सर्वं त्वत्तो वासिष्ठनन्दन ! ॥ १४ ॥

ब्रह्मन् ! प्रसादप्रवणं कुरुष्व मयि मानसम् ।

न ब्रह्मणि कस्मिंश्चिद्विदिषोऽपि जगताभ्यामनेकं ब्रह्मन्तीत्यर्थः । ८ । ७ ।

एवं यथा जगद् बभूव, पुनश्च यथा भविष्यतीति जगतो जन्म-

प्रकारप्रश्नः । ८ । यन्मयमिच्छुपादानप्रश्नः । यतश्चेति निमित्तप्रश्नः ।

लीनमासीत् ब्रह्मेति कथाधारप्रश्नः ॥ ९ ॥ प्रमाणमिदमाप्रकाशकं वा ।

यत्प्रमाणानि महाभूतानि यत्प्रकाशानि जेतव्यं । देवादीनां च

यन्मयमिच्छुपादानप्रश्नः ॥ १० ॥ कल्पान् महायुगपरिचितान् महाकल्पान्,

कल्पविकल्पान् ब्रह्माद्यवस्थान् । विभक्त्याति पाठोऽपि च एवाहः ।

चतुर्युगेन्द्रावर्तमानैर्विकल्पितान् विभक्तान् ॥ ११ ॥ कश्चित् यज्ञिः ।

यज्ञिः मन्वन् एत के पराचर ! ॥ १२ ॥ ब्रह्मादप्रवणं प्रसादमित्यर्थः

येनाहमेतज्जानीयां त्वत्प्रसादात्प्रहामुने । १५ ॥

पराशर उवाच ।

साधु मैत्रेय ! धर्मज्ञ ! स्मरितोऽस्मि पुरातनम् ।

पितुः पिता मे भगवान् वसिष्ठो यदुवाच ह ॥ १६ ॥

विष्णामिदं प्रयुक्तेन रक्षसा भक्षिता मया ।

श्रुतस्तातस्ततः क्रोधो मैत्रेयासीन्प्रमातुलः ॥ १७ ॥

ततोऽहं रक्षसां सत्रं विनाशाय समारभम् ।

भस्मीकृताश्च शतशस्तस्मिन् मत्त्रे निशाचराः ॥ १८ ॥

ततः संचीयमाणेषु तेषु रक्षःस्वयेषतः ।

मामुवाच महाभागो वसिष्ठो मत्पितामहः ॥ १९ ॥

अलमत्यन्तकोपेन तात ! मन्यमिमं जहि ।

राक्षसा नापराध्यन्ते पितुस्ते विहितं तथा ॥ २० ॥

मूढानामेव भवति क्रोधो ज्ञानवतां कुतः ? ।

हृन्यते तात ! कः केन यतः स्वकृतभङ्गं पुमान् ॥ २१ ॥

सञ्चितस्यापि महतां वत्स ! क्रोधेन मानवैः ।

ययसस्तपसश्चैव क्रोधो नाशकरः परः ॥ २२ ॥

सर्गापवर्गव्यासेधकारणं परमर्षयः ।

वर्जयन्ति सदा क्रोधं तात ! मा तद्वशी भव ॥ २३ ॥

असं निशाचरेर्देव्यैर्दीनैरनपकारिभिः ।

येन प्रसादप्रत्येन चित्तेन जातात् त्वत्प्रसादादहमेतत् सर्वं जानी-
याम् ॥ १५ ॥ व'पुषस्तव कदा विद्यवाचैकपेक्षायां तदुक्तेषु यो ह्यन-
कथायाह, विष्णामिदं प्रयुक्तेनैवादिना ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥
वसुधापवर्गव्यासेधकारणं सर्गापवर्गव्यासेधकारणं

सत्रं ते विरमत्वे तत्, जमासारा हि साधवः ॥ २४ ॥

एवं तातेन तेनाहमनुनीतो महात्मना ।

उपसङ्गतवान् सत्रं सद्यस्तदुवाक्शगौरवात् ॥ २५ ॥

ततः प्रीतः स भगवान् वसिष्ठो मुनिसत्तमः ।

• संप्राप्तश्च तदा तत्र पुलस्त्यो यच्छ्रुणुः सुतः ॥ २६ ॥

पितामहेन दत्तार्घ्यः कृतासनपरिश्रुतः ।

मामुवाच महाभागो मैत्रेय ! पुलहाग्रजः ॥ २७ ॥

वैरे महति यद्वाक्याद् गुरोरस्याश्रिता जमा ।

त्वया तस्मात् समस्तानि भवान् शास्त्राणि वेत्स्यति ॥ २८ ॥

सन्ततेन मम क्रेतः कृद्वा नापि यतः कृतः ।

त्वया तस्मान्महाभाग ! ददाम्यन्यं महावरम् ॥ २९ ॥

पुराणसंहिताकर्त्ता भवान् वत्स ! भविष्यति ।

देवतापरमार्थश्च यथावद्विद्यते भवान् ॥ ३० ॥

प्रवृत्ते च निवृत्ते च कर्मण्यस्त्वमला मतिः ।

मत्पमाटादमन्दिग्धा तव वत्स ! भविष्यति ॥ ३१ ॥

ततश्च भगवान् प्राह वसिष्ठो मत्पितामहः ।

पुलस्त्येन यदुक्तं ते सर्वमेतद् भविष्यति ॥ ३२ ॥

इति पूर्वं वसिष्ठेन पुलस्त्येन च धीमता ।

यदुक्तं, तत् स्मृतिं यातं त्वत्प्रश्नादखिलं मम ॥ ३३ ॥

श्रीधः । हे तात ! तदर्थो वा मम ॥ २१ ॥ गुणाकारिणां यत्तु पश्येवा

अपि अतुङ्गवा भवन्ति इति दर्शयन्नाह । वस्त्राग्रजोऽस्मादिना ॥ २६ ॥

यद्वाक्यात् अस्माद् गुरोर्वाक्यात् जमा आश्रिता तस्मात् ॥ २७ ॥ प्रवृत्ते

च निवृत्ते च कर्मणि अस्मद्वत् अज्ञानविषयं वस्तुन्या मतिर्भविष्यति ।

ते च कर्मणि स्मृतिप्रसिद्धे । ॥ २८ ॥ वास्तव्यं ज्ञानं च प्रवृत्तमभिधीयते ।

सोऽहं वदाम्यग्रेषं ते मैत्रेय ! परिपृच्छते ।

पुराणसंहितां सम्यक् तां निबोध यथायथम् ॥ ३४ ॥

विष्णोः सकाशात् सम्भूतं जगत् तत्रैव संस्थितम् ।

स्थितिसयमकर्त्ताऽसौ जगतोऽस्य जगच्च सः ॥ ३५ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमांशे प्रथमोऽध्यायः ।

वैराग्यप्राप्तपूर्वम् निवृत्तसंपदियुते” इति ॥ ३१ ॥ यथायथं यथायथम्
॥ ३४ ॥ श्रोतः सुखप्रतिपत्तये संक्षेपतत्त्वान् सर्वप्रश्नोत्तरतया पुराण-
समूहं विष्णोरिति श्लोकेन । सकाशात् काणः प्रकाशः ईश्वरमिति
यावत् । तत्संहितादु विष्णोर्जगदुद्भूतम् । “य ऐक्षत शोकान् पतुस्तृणा”
इति “शोऽकामयत वष्टु श्यां प्रजायेव” इत्यादि श्रुतिविहितमिच्छादि-
गण्टापरापर्यायं यदीक्ष्वमाशोचमात्मनः तेन प्रकारेण जगदुद्भूतम् ।
अनेन यथा वभूवेत्यस्य जगत् प्रकारप्रश्नोत्तरं तत्रैव स्थितम् । प्रलय-
काज इति जयाधारप्रश्नोत्तरम् । अथगन्तात् जगतः स्थितिरपि
तत्रैवेत्युक्तम् । अस्य जगतः स्थितिसंयमयोरसावेव कर्त्ता । जगदो-
द्भूतपञ्चकम् । अनेन यतश्चैतन्नाशराज्यम् । जगदित्यस्य निमित्त-
प्रश्नोत्तरम् । जगच्च य इत्युपादानप्रश्नोत्तरम् । उपादानकारणरूपत्वात्
कार्यस्य । अनेनैव विष्णोर्जनदुषादानरूपकर्तृत्वादिवचनेन प्रिच्छो-
देवोद्भवमिति तत्रैव क्वाक्यतीत्यादि सर्वप्रश्नोत्तरमर्थादु दृश्यम् ।
तत्र च यथा जगदु वभूव, यथा च पुनर्भवमिति, यत्कथं च जगत्,
यतश्च, यत् पूर्वं ज्ञीनम्, पुनश्च यत्नं कथमेवेति । यत्प्रमाणाणि भूतानि
देवादीनां च संभवमित्येतत्प्रश्नोत्तरं प्रथमांशे । सत्सङ्कर्षतानाश्च संस्वानं-
भुवः संस्वानं, सूखादीनाश्च संस्वानं तेनां परित्यागं चेति चतुःप्रश्नोत्तरं
द्वितीयांशे । “देवादीनां तथा ब्रह्मान् नमून् नम्यकराणि च । वेदशास्त्रा-
प्रवचनं यथावदु ध्यायन्मनुं वत् । समीच ब्राह्मणादीनां तथा चात्मन-
वाकिनाम् ॥” इति षट्प्रश्नोत्तरं तृतीयांशे । दिवर्षिषां विवागाश्च परित-
मिति प्रश्नोत्तरं तद्व्यवहारोक्तिपूर्वकं चतुर्थांशे । तत्र च बहुष्वे

द्वितीयोऽध्यायः ।

पराभर उवाच ।

अविकाराय शुद्धाय नित्याय परमात्मने ।

सदैकरूपरूपाय विष्णवे सर्वजिष्णवे ॥ १ ॥

नमो हिरण्यगर्भाय हरये शङ्कराय च ।

वासुदेवाय ताराय स्वर्गस्थित्यन्तकारिणे ॥ २ ॥

एकानेकस्वरूपाय स्थूलसूक्ष्मात्मने नमः ।

भूभारहरणार्थमवतीर्णस्य हरेरुचितं विस्तरेण पञ्चमंगे । कल्पान्
कल्पविकल्पांश्च कल्पानस्य स्वरूपं चेति मन्त्रत्रयस्य प्रथमांशेन संक्षेपेण
दत्तोत्तरस्य युगधर्मांश्च ज्ञात्वा रत्नस्य चोत्तरं पञ्चमंगे इति विवेकः ॥१२॥

अथैतत्पुराणप्रतिपाद्यं विष्णोः स्वरूपं परापररूपेण प्रथमम् विस्तरेण
पुराणार्थं वक्तुमाह, अविकारायेति नवभिः श्लोकैः । तत्र तावत्पूर्वा-
ध्यायान्ते पुराणार्थं संक्षेपश्लोकेन जगदुपादानकर्तृत्वाद्युक्त्या प्राप्तं
विकारादिप्रसङ्गं वारयन् प्रथमति । लोके हि क्रियाश्रयत्वात् कर्ता,
विकारी दृष्टः । रागादिमात्रानि स्वस्वकारणं । एतद्व्यावर्तयति ।
अविकारायेति चतुर्भिः पदैः । उपादानकारणमपि स्वरूपवर्णादि
घटककदादिनामापरिणामैरनेकरूपं दृष्टं, तद्व्यावर्तयति एकरूपमेव
रूपं यस्य तस्मै सदेति सर्वज्ञान्यः । तत्र श्लोकः । सर्वजिष्णवे अचिन्त्यै-
श्वर्येण सर्वान् कर्तृकारणादीन् जेतुम् अतिशयिष्ठं शीघ्रं यस्य तस्मै
परब्रह्माय विष्णवे नमः रत्नोत्तरेणान्वयः ॥ १ ॥ ब्रह्मादितिपूर्विरूपेण
प्रथमति, हिरण्यगर्भादिरूपाय, तैः रूपैः स्वर्गस्थित्यन्तकारिणे वासुदेवाय
नमः । तदेवं संसारप्रवर्तकत्वसङ्ख्या तद्विवर्तकत्वेन प्रथमति । ताराय
भक्तानां तारकाय च ॥ २ ॥ किञ्च एकमनेकं स्वरूपं यस्य स्थूलः

परः पराणां परमः परमात्मात्मसंस्थितः ।

रूपवर्णादिनिर्देशविशेषणविवर्जितः ॥ १० ॥

अपक्षयविनाशाभ्यां परिणामवर्जितश्चभिः ।

वर्जितः शक्यते वक्तुं यः सदास्तीति केवलम् ॥ ११ ॥

सर्वत्रासी समस्तश्च वसत्यत्रेति वै यतः ।

ततः स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिपठ्यते ॥ १२ ॥

तद्वन्नञ्च परमं नित्यमजमक्षयमव्ययम् ।

एकस्वरूपश्च सदा हियाभावाच्च निश्चलम् ॥ १३ ॥

नमस्तस्मै रूपभेदद्योतनाद्यैः तन्मन्त्रैस्तस्माद्वसिः । अक्षरमक्षयम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

पितामहेन दद्यादित्यः प्रोक्तं तया कथं कथ्यते । तस्मात्, तैश्चोक्त-

मिति ॥ ६ ॥ अक्षरत्वादिस्वरूपात् परमात्मनो जगत्सृष्ट्यादि वक्तुं

ततः प्राचीनं तत्स्वरूपमाह । पर इति चतुर्भिः “इन्द्रियेभ्यः परा

ह्येषां ह्यर्थेभ्यश्च परं मनः” इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यः परत्वेन प्रतिपादिता-

मानिन्द्रियादीनां परः प्राक्तनः, अत एव परमं चतुर्कटः परमात्मा

आत्मसंस्थितः अनन्ताधारः । रूपवर्णादिभिः यो निर्देशः तदेव विशेषणं

तेन विवर्जितः । रूपं गुणादि, वर्णो आकाशादिः । आदिष्वन्दाख्याति-

क्रिये । एकः आकाशः, गोः पाचक इत्यादिनिर्देशेन विशेषणमशक्यः ।

यदा रूपादिनिर्देशविवर्जितः स रूपाद्यभावात् । अत एव विशेषणैरपि

विवर्जित इत्यर्थः ॥ १० ॥ सद्भावविकारवर्जितश्चेत्याह, अपक्षयेति ।

तच्च “अक्षयमेव स भवति अक्षयमक्षय इति वेद चेत् । अस्ति त्रयमेति

चेद् वेद इत्यनेन ततो विदुः” इति । असौख्येनोपलब्धत्वं इत्यादि-

श्रुतेरक्षितं तावदङ्गीकर्तव्यम् । तथाच द्वितीयो भावविकारः प्राप्त

इत्यादिष्वङ्गाह, शक्यते वक्तुं यः सदास्तीति । सर्वदा अस्तित्वं च न

भावविकारः । किन्तु अस्मात्परास्तत्वेन । आदाचित्कत्वात् । अतो

नामं दोष इत्यर्थः ॥ ११ ॥ परमात्मैव च क्षात्यतन्त्रविज्ञानीसुदेव

इत्युक्त इत्याह । सर्वत्रेति, सर्वत्रासी वसति, समस्तत्रास्ति वसति

तदेतत् सर्वमिवासीद् व्यक्ताव्यक्तरूपवत् ।

तथापुरुषरूपेण कालरूपेण च स्थितम् ॥ १४ ॥

परस्य ब्रह्मणो रूपं पुरुषः प्रथमं द्विज । ।

व्यक्ताव्यक्ते तसैवान्ये रूपे कालस्तथापरम् ॥ १५ ॥

इति, वै प्रसिद्धौ, ततः स वासुदेवं इति विद्वद्भिस्त्वयते इत्यर्थः । यद्यनात्
वासनात् वासु, द्योतनाद् देवः । वासुवाचो देवश्चेति वासुदेवः ।
“वासनाद् द्योतनाच्चैव वासुदेवं ततो विदुः” इति मोक्षधर्म-
निरुक्तेः ॥ १२ ॥ स यतोपनिषद्वैश्वदेव्युच्यते इत्याह । तद् ब्रह्मेति ।
यः परमात्मा रूपवर्णादिराहित्येन जगदादिराहित्येन च स्थितः स
एव वासुदेव इति ब्रह्मेति चोच्यते । न यत्फलरं सत्यमभेदाभावादित्या-
शयेन तदेव सत्यमनुपपद्यते । परमं निवृत्तिमित्यादि । ज्ञेयमविद्या-
तत्त्वार्थं च तदभावादिष्यं चम् । तद्वक्तुं भागवते ‘वदन्ति तत् तत्प-
विद्वत्सर्वं यद् ज्ञानमद्वयम् । ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति ब्रह्मतः’
॥ १२ ॥ तदेवं शुद्धं ब्रह्मरूपं निरुच्य इदानीं तत्तैव ज्ञेयादाविष्कृत-
व्यक्तादिवत्तत्त्वस्य सर्वप्रपञ्चोपादाननिमित्ततामाह । तदेवेति । तदेव
ब्रह्म एतत् सर्वं ब्रह्म प्रपञ्चजातम् । कथय्यताम् । व्यक्ताव्यक्त-
रूपवत्, व्यक्तं पञ्चटादि, अव्यक्तं प्रधानं तत्त्वरूपवत् । तेन रूपेण
स्थितं भव । तथा पुरुषरूपेण कालरूपेण च स्थितं भव ॥ १४ ॥ अतः
रूपोद्भवप्रकारमाह । परस्मैति । “स ऐक्यत सोऽकामयत” इत्यादि-
शुद्धज्ञेयत्वादिकस्य पुरुषः परस्य ब्रह्मणः प्रथमं रूपम् । तथाच
पुरावाक्ये वक्ष्यते । “तत्तैव सोऽनुमुच्यते पञ्चमेव एव शुद्धोऽयमुत्तम
मूर्तिविभाजभेदे । ज्ञानान्वितः सकलवस्तुविभूतिसत्तां तत्तैव मयोऽस्तु
पुरुषाव वदा व्यावाज” इति । तत्तैव शुद्धस्य ब्रह्मणो सोऽस्तु सत्यमनर-
पुरुष इति हि तत्कारणः । तथाच नारदीय तन्त्रे ‘विष्णोस्तु शीघ्रि
रुद्राणि पुरुषाव्यामृतो विदुः । प्रथमं मङ्गतः सद्, द्वितीयमव्यक्त-
मस्मितम् । ततोऽर्धं सवेभूतत्वं तावन् आत्मा विद्यमाने” इति । भाग-

प्रधानपुरुषव्यक्तकालानां परमं हि यत् ।

पश्यन्ति सूरयः शुद्धं तद्विक्रिः परमं पदम् ॥ १६ ॥

प्रधानपुरुषव्यक्तकालास्तु प्रविभागयः ।

रूपाणि स्थितिस्वर्गान्तव्यक्तिसंज्ञावहेतवः ॥ १७ ॥

व्यक्तं विण्, स्तथाव्यक्तं पुरुषः काल एव च ।

क्रीडतो बालकस्यैव चेष्टां तस्य निशामय ॥ १८ ॥

अव्यक्तं कारणं यत् तत् प्रधानमृषिमत्तमैः ।

प्रोच्यते प्रकृतिः सूक्ष्मा नित्यं सदसदात्मकम् ॥ १९ ॥

वते च, “कावइत्तया तु मायायां गुणमय्यामधोज्ञः पुरुषेष्वात्मभूतेन वीर्यमाधत्त वीर्यवान् । ततोऽभवत् महत्तत्त्वम्” इत्यादि । व्यक्ताव्यक्ते तत्वेवाप्ये रूपे पुरुषेणोपयोग्यव्यक्तं ततो जातं व्यक्तं चेति द्वे अव्यये विशिष्टयो रूपे । जज्ञत्वात् कावत्तयापरं रूपं सर्वेषां बोधकत्वात्तन् निर्देयः ॥ १५ ॥ परस्य जज्ञाचो रूपाचोऽस्तु क्त्वा प्राप्तं तेषां पदार्थत्वं वारयन्नाह । प्रधानेति । सूरयो यत् पश्यन्ति तदेव विष्णोः परमं रूपमित्यर्थः ॥ १६ ॥ तच्च प्रधानादिरूपैः किं कार्त्तमन्त आह । प्रधानेति । प्रधानादिरूपाणि तु जगतेः स्थितिवर्गनाशानां व्यक्तिसंज्ञावहेतवः । व्यक्तिरभिव्यक्तिः प्रकाशः, सङ्गाव उत्पत्तिः तस्य हेतवः कारणानि । कथं प्रविभागयः । “चतुर्विभावं चण्डो चतुर्धं संस्थितः स्थितौ । प्रथमं च करोत्यन्ते चतुर्भेदो जगार्दमः । जज्ञा दद्यादयः कावत्तयावाचिकजन्तवः । विष्णुः सत्यादयः कावः” इत्यादिना यज्ञमात्रविभागप्रकारेण ॥ १७ ॥ तत्त्वेन चतुर्दशो भूत्वा विष्णुः यगादौ विमर्शं प्रपन्नं ते तन्नाह । व्यक्तं विष्णुरिति विष्णुर्लक्षादिरूपो भवतीति यत् तत् क्रीडतो बालकस्य चेष्टानिवा ज्ञानीहि । तदुक्तं “बोक्त्वन्तु बोकाचैवस्यम्” इति ॥ १८ ॥ अचेदानीं तदेव रूपचतुष्टयं प्रपञ्चयिष्यन् प्रथमं प्रधानं प्रपञ्चयति अव्यक्तमिति चक्षुभिः । यदव्यक्तं तदविकल्पितैः कारणं प्रधानं प्रकृतिरिति च प्रोच्यते । नित्यं सर्वैकत्वं

अक्षयं नान्यदाधारममेयमजरं ध्रुवम् ।

शब्दस्पर्शविहीनं तद् रूपादिभिरसंहतम् ॥ २० ॥

त्रिगुणं तज् जगद्योनिरनादिप्रभवाप्ययम् ।

तेनापि सर्वमेवासीद् व्याप्तं वै प्रलयादनु ॥ २१ ॥

वेदवादविदो विद्वन् ! नियता ब्रह्मवादिनः ।

पठन्ति वै तमेवार्थं प्रधानप्रतिपादकम् ॥ २२ ॥

नाहो न रात्रिर्न नभो न भूमि-

र्नासीत् तमो ज्योतिरभूश्च चान्यत् ।

ओत्तादिबुद्धानुपलभ्यमेकं

प्राधानिकं ब्रह्म पुमांस्तदासीद् ॥ २३ ॥

ब्रह्मादिहीनमित्यर्थः । सदसदात्मकं कार्यकारणव्यक्तवुक्तम् ॥ १८ ॥

अक्षयम् अविनाशि । पाठान्तरे अक्षयानर्हं नान्यदाधारं अनन्याश्रयम्,

सुखकारणत्वात् । नान्याधारमिति ब्रह्मण्ये अन्यशब्दे प्रत्यविभक्तप्र-

त्योपावाधौ । अमेयम् इत्यतान्तर्यं, ध्रुवं निश्चयम् ॥ २० ॥ शुक्लव-

शःशब्दपद्मं अनादि जगन्मृत्युं प्रधानं प्रभवाप्ययम् । प्रभवन्तीति प्रभवाः

आख्यायि अपिपत्तिं लीयन्तेऽस्मिन् इति अक्षयं आख्यायां अक्षयान-

मित्यर्थः । अपि सृष्टेः पूर्वं अतीतप्रचयानन्तरम् । सर्वमेव आख्यं-

जातं तेन व्याप्नोति अलनिर्हितमासीदित्यर्थः । “तम आसीत् तमसा

नृदमये प्रकृतम्” इति श्रुतेः ॥ २१ ॥ आत्मापि विद्वत्सम्प्रतिपादः ।

वेदवादाः विद्वार्थपराणि वाक्यानि तदिदः । नियतास्तदर्थनिष्ठाः

ब्रह्मवादिनः तदे प्रवचनमोहाः एतमेवार्थमुद्दिश्य स्वत्वर्थक्यचनपरं” प्रधान-

प्रतिपादकं नाहुरित्यादि श्लोकं पठन्ति ॥ २२ ॥ तदा नाहो न

रात्रिरासीत् अक्षयौद्यभावात् रात्रेरभावाच्च तमः अज्ञोऽभावाच्च

ज्योतिः । नचान्यत् किञ्चिदभूत् ब्रह्मौद्यभावात् ओत्तादिजन्यज्ञानेनात-

प्रलभ्यं प्राधानिकं प्रधानमेव प्राधानिकं ब्रह्म च इमांश्चेति त्रयमेव तदा

विष्णोः स्वरूपात् परतो हि तेऽन्ये

रूपे प्रधानं पुरुषश्च विप्र ! ।

तस्यैव तेऽन्येन धृते विद्युक्ते

रूपेण यत् तद् द्विज ! कालसंज्ञम् ॥ २४ ॥

• प्रकृतौ संस्थितं व्यक्तमतीतप्रलये तु यत् ।

तस्मात् प्राकृतसंज्ञोऽयमुच्यते प्रतिसञ्चरः ॥ २५ ॥

अनादिर्भगवान् काला नास्त्योऽस्य द्विज ! विद्यते ।

अव्यक्त्वास्ततस्त्वेते सर्गस्थित्यन्तसंयमाः ॥ २६ ॥

गुणसाम्ये ततस्तस्मिन् पृथक् पुंसि व्यवस्थिते ।

प्रबन्धे आसीत् । तथाच श्रुतिः “नासदासीन्नो सदासीन् तदानीम्”
इत्यादि ॥ २१ ॥ कावचरूपेण विद्युक्तेति । विष्णोरिति चतुर्भिः ।
यतो निरुपाधेः विष्णोः स्वरूपात् ते प्राशुक्ते प्रधानं पुरुषश्चेति ते रूपे
कन्ये विद्युक्ते भावाकृते । तेऽन्ये इत्यर्थः कन्ये । तस्य विष्णोरे-
वान्येन रूपेण ते हे रूपे धृते वर्गकाले संवीज्यते विद्युक्ते च प्रबन्ध-
काले । यद्वा विद्युक्ते यथा तिष्ठतस्तथा प्रबन्धकाले धृते स्थापिते
तद्वोरवियोगे प्रबन्धभावप्रवृत्त्यात् । तदेवम् कालसंज्ञं रूपान्तरम् ॥ २४ ॥
कावचरूपेण प्रकृतिपुरुषयोर्वियोगजनं प्रतिबन्धरक्षणायवोपपादयति ।
प्रकृतिविति । अतीतपुरुषं सर्वप्रबन्धोपबन्धकारिणं अतीतप्रबन्धे यद्
यस्मात् प्रकृतौ संस्थितं कीमं विद्यमानासीत् । तस्मात् विद्युक्ते प्रकृतौ
सञ्चरणात् प्राकृतोऽयं महाप्रबन्ध उच्यते । एतच्च प्रकृतिपुरुषयोरे-
वियोगेन घटत इति भावः ॥ २५ ॥ कावच प्रबन्धे कर्त्रीति व्यक्तं
तस्मान्नाटिनिधनत्वमाह । अनादिरिति । अत्र कावचीव्यवहारपर्यन्तं
प्रभाववति चक्षुःश्रवणा इति । ततः कारणादिते वर्गस्थित्यन्तसंयमाः ।
वर्गः स्थितिश्च तदन्ते संवत्सरं चक्षुःश्रवणाः प्रगाढरूपेणाविरताः ॥ २६ ॥
ततः कारणात् तस्मिन् प्रबन्धे पुरुषसाम्ये प्रधाने पुरुषे च पृथक् विद्युक्ते-

कालस्वरूपरूपं तद् विष्णोर्भवेद्य ! वर्त्तते ॥ २७ ॥

ततस्तत् परमं ब्रह्म परमात्मा जगन्नाथः ।

सर्वेभ्यः सर्वभूतेभ्यः सर्वात्मा परमेश्वरः ॥ २८ ॥

प्रधानं पुरुषश्चापि प्रविश्यात्मेच्छया हरिः ।

शोभयामास सम्प्राप्ते सर्गकाले व्ययाव्ययौ ॥ २९ ॥

यथा सन्निधिमात्रेण गन्धः शोभाय जायते ।

मनसो नोपकर्त्तृत्वात् तथासौ परमेश्वरः ॥ ३० ॥

स एव शोभको ब्रह्मन् ! शोभ्यश्च पुरुषोत्तमः ।

तथा व्यस्यते इति । तथैव तयोर्भवेद्यः कालाख्यं रूपं वर्त्तते ।
अन्यथा ब्रह्मवानिर्वाहादिति भावः । नाहो न रात्रिस्तत्र सृष्ट्यादिगन्तु-
नक्षितः सूर्यः काशो नासीत्, क्रमः । अत्र तु यावत् प्रलयं प्रकृति-
पुरुषविबोधधारको विष्णोः स्वरूपभूतः काशो वर्त्तते इत्युच्यते इत्य-
विरोधः । अनेनैव प्रलये प्रकृत्यापि पुनस्तूष्णीं बीज इव तिष्ठन् सर्ग-
काले च प्रकृतिमधिकृत्य सृष्ट्यादिकर्ता पुरुष इति पुरुषस्वरूपमपि
विदितं दृष्टव्यम् ॥ २७ ॥ इदानीं व्यक्तस्वरूपं प्रपञ्चयितुं परमेश्वरात्
प्रकृतिपुरुषयोः शोभप्रकारमाह । तत इति पञ्चभिः । तत सर्गकाले
सम्प्राप्ते परमेश्वरो हरिः शोभया प्रधानं पुरुषश्च प्रविश्य शोभयामासेति
दयोरन्वयः । सर्वभूतो हरिः, तन्नाह । तदुक्तश्रुत्यादि । अव्यक्ता-
दिवत् । रूपविरहश्च ॥ २८ ॥ कथञ्चनो प्रधानपुरुषो व्ययाव्ययो
परिणाम्यपरिणामिनो, उपादाननिमित्तभूताविति यावत् । प्रलयकाले
विद्युक्ततयात्मनि तूष्णीं स्थितौ सांख्यभूतो प्रधानपुरुषौ अकाशगङ्गादौ-
दुहवेष्ठाग्रक्रा संकोच्य सृष्ट्युत्पत्तयो चकारेत्यर्थः ॥ २९ ॥ प्रविश्य
शोभयामासेत्युक्त्वा प्राप्तं सक्रियत्वं वारयति । वसेति । सन्निधि-
मात्रेण गन्धो मनसः शोभाय जायते । नतुपकर्त्तृत्वात् तदनुकूल-
क्रियाकारित्वात् ॥ ३० ॥ ननु प्रधानादीनामपि स्वरूपात्मनरेकात्
शोभयामासे तत्कारणं चाभावात् सर्वं शोभयत् तन्नाह । य

स सङ्कोचविकाशाभ्यां प्रधानत्वेऽपि च स्थितः ॥ ३१ ॥

विकाराण्यस्वरूपेण ब्रह्मरूपादिभिस्तथा ।

व्यक्तस्वरूपस्य तथा विष्णुः सर्वेश्वरेश्वरः ॥ ३२ ॥

गुणमाभ्यात् ततस्तस्मात् क्षेत्रज्ञाधिष्ठिताम्ने ! ।

गुणव्यञ्जनसम्भूतिः सर्गकाले द्विजोत्तम ! ॥ ३३ ॥

प्रधानतत्त्वमुद्भूतं महान्तं तत् समावृणोत् ।

सात्त्विको राजसयैव तामसश्च त्रिधा महान् ।

प्रधानतत्त्वेन समं त्वचा बीजमिवावृतम् ॥ ३४ ॥

एवेति दाभ्यां संकोचः साध्यः विकाशो गुणस्रोमः ताभ्यामुपपन्नितः ।

प्रधानत्वेऽपि च एव स्थितः । तदवस्थाद्वयोपेतं प्रधानमपि विष्णुरेव-

त्वयः ॥ ३१ ॥ विकाराण्यस्वरूपैर्महाभूतमहदादिरूपैर्ब्रह्मरूपादिभिर्जीवि-

भेदरूप्युपपन्नितः । व्यक्तस्वरूपस्य समष्टिव्यष्टिदेहात्मकस्य विष्णुरेव-

त्वयः ॥ ३२ ॥ इदानीं महदादिक्रमेण व्यक्ताख्यप्रपञ्चमुपमाह ।

गुणसाभ्यादित्यादि । बीजं वास्तुदन्तारवत्त्वेन । ततः क्षाभानन्तरम् ।

तस्माद् गुणसंख्यात् । क्षेत्रज्ञेन पुरुषस्याधिष्ठितात् गुणानां व्यञ्जनं

महत्तत्त्वम् । व्यञ्जनेनेति व्यञ्जनं तस्य सम्भूतिः उद्भूतोऽभूत् ॥ ३३ ॥

यत्नं च यथा अदेव पिण्डः स्यान्नरकाख्योऽन्त्यामापाद्यमाना घटादे-

रूपादीनां दण्डादिकन्तु निमित्तमात्मम् । घटादावनतुगमात् विनापि

दण्डमनाशित्वादा तत्क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं प्रधानमेव महदाद्यवन्तरकाख्योप्यु-

पादानतया व्याप्नुवत् चरमकार्यं व्याप्युपादानमिति दर्शयितुं पूर्वकार्य-

सात्तरात्तरकार्यं व्याप्तिमाह । प्रधानतत्त्वमित्यादना उद्भूतं महान्तं

समभूतं तदुपादानभूतं प्रधानतत्त्वं कर्तृभूतं समावृणोत् अत्र प्रोत् ।

एतदेव विद्वदिति । सात्त्विक इति समस्तव्युत्पन्नतरेकं यथा भवत्येवं

त्वचा बीजं यथा आवृतं तथा सात्त्विकादिविधोद्भूतो महान् प्रधान-

वैकारिकस्तैजसश्च भूतादिष्वैव तामसः ।
 त्रिविधोऽयमहङ्कारो महत्तत्त्वादजायत ॥ ३५ ॥
 भूतेन्द्रियाणां हेतुः स त्रिगुणत्वान्महामुने ! ।
 यथा प्रधानेन महान् महता स तथावृतः ॥ ३६ ॥
 भूतादिषु विकुर्वाणः शब्दतन्मात्रिकं ततः ।
 ससर्जं शब्दतन्मात्रादाकाशं शब्दलक्षणम् ।
 शब्दमात्रं तथाकाशं भूतादिः स समावृणोत् ॥ ३७ ॥
 आकाशसु विकुर्वाणः स्पर्शमात्रं ससर्जं ह ।
 बलवानभवद् वायुस्तस्य स्पर्शो गुणो मतः ॥ ३८ ॥
 आकाशं शब्दमात्रन्तु स्पर्शमात्रं समावृणोत् ।
 तता वायुविकुर्वाणो रूपमात्रं ससर्जं ह ।
 ज्योतिरुत्पद्यते वायोस्तद्रूपगुणमुच्यते ।
 स्पर्शमात्रन्तु वै वायु रूपमात्रं समावृणोत् ॥ ३९ ॥
 ज्योतिश्चापि विकुर्वाणः रसमात्रं ससर्जं ह ।
 सन्भवन्ति ततोऽश्नांसि रसाधाराणि तानि च ।
 रसमात्राणि चाश्नांसि रूपमात्रं समावृणोत् ।
 विकुर्वाणानि चाश्नांसि गन्धमात्रं ससर्जं रे ।
 संघातो जायते तस्मात् तस्य गन्धो गुणो मतः ॥ ४० ॥
 तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रा तेन तन्मात्रता स्मृता ॥ ४१ ॥

तत्त्वेन चमत्तादावृत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ वैकारिकः सात्त्विकः । तैजसो
 राजसः । भूतादिभूतस्य इति स्वयमेव व्याख्यातम् ॥ ३६ ॥ य ए
 भूतानां निन्द्रियाणां हेतुः । प्रधानात्तु पञ्चसत्त्वम् ॥ ३७ ॥ तानवाह-
 ङ्कारकार्यं प्रवक्ष्यति भूतादिरिति नवभिः । विकुर्वाणः कुभ्यस्त्रिगुणैः

तन्मात्राण्यविशेषाणि अविशेषास्ततो हि ते ।
 न शान्ता नापि घोरास्ते न मूढाद्याविशेषणाः ॥ ४२ ॥
 भूततन्मात्रसर्गोऽयमहङ्कारात् तु तामसात् ।
 तैजसानीन्द्रियाण्याहुर्देवा यैकारिका दश ॥ ४३ ॥
 एकादशं मनसात्र देवा वैकारिकाः स्मृताः ।
 त्वक् चक्षुर्नासिका जिह्वा श्रोत्रमत्र च पञ्चमम् ।
 शब्दादीनामवामार्थं बुद्ध्युक्तानि वै द्विज ! ॥ ४४ ॥
 पायूपस्थौ करौ पादौ वाक् च मैत्रेय ! पञ्चमी ।
 विसर्गशिल्पगत्युक्तिः कर्म तेषाञ्च कथ्यते ॥ ४५ ॥
 आकाशवायुर्तज्जालं सलिलं पृथिवी तथा ।
 शब्दादिभिर्गुणैर्ब्रह्मन् ! संयुक्तान्युत्तरात्तरैः ॥ ४६ ॥
 शान्ता घोराश्च मूढाश्च विशेषास्तेन ते स्मृताः ॥ ४७ ॥
 नानाबोद्ध्याः पृथग्भूतास्ततस्तु संहतिं विना ।
 नायक्रुवन् प्रजाः स्रष्टुमसमागम्य कृत्स्नयः ॥ ४८ ॥
 समेत्यान्यान्यसंयोगं परस्परसमाश्रयाः ।
 एकसङ्घातलक्ष्माश्च संप्राप्यैक्यमशेषतः ॥ ४९ ॥
 पुरुषाधिष्ठितत्वाच्च प्रधानानुग्रहेण च ।
 महदाद्या विशेषान्ता ह्यण्डमुत्पादयन्ति ते ॥ ५० ॥
 तत्कर्मणो विवृणुतु जलबुद्बुदवत्समम् ।
 भूतभ्योऽण्डं महाबुद्धे ! ब्रह्म तदुदैक्ययम् ।
 प्राकृतं ब्रह्मरूपस्य विष्णोः संस्थानमुत्तमम् ॥ ५१ ॥
 तत्राव्यक्तस्वरूपोऽसौ व्यक्तरूपी जगत्पतिः ।
 विष्णुर्ब्रह्मस्वरूपेण स्वयमेव व्यवस्थितः ॥ ५२ ॥
 मेरुश्चमभूत् तस्य जरायुश्च महीधराः ।

गर्भोदकं समुद्राद्य तस्यासन् सुमहात्मनः ॥ ५१ ॥
 साद्रिहोपसमुद्राम् सज्योतिर्लोकसंग्रहः ।
 तस्मिन्नण्डे ऽभवद् विप्र ! सदेवासुरमानवः ॥ ५४ ॥
 वारिवज्जानिलाकाग्रैस्ततो भूतादिना वह्निः ।
 हतं दशगुणैरण्डं भूतादिमंहता तथा ॥ ५५ ॥
 अथक्तेनाहतो ब्रह्मंस्तैः सर्वैः सहितो महान् ।
 एभिरावरणैरण्डं सप्तभिः प्राकृतेर्हतम् ।
 नारिकेलफलस्यान्तर्वीजं बाह्यदलेऽग्नौ ॥ ५६ ॥
 जपन् रजोगुणं तत्र स्वयं विश्वेश्वरो हरिः ।
 ब्रह्मा भूत्वास्य जगतो विसृष्टो सम्प्रवर्तते ॥ ५७ ॥
 सृष्टञ्च पात्यगुयुगं यावत् कल्पविकल्पना ।
 सत्त्वभुग् भगवान् विष्णुरप्रमेयपराक्रमः ॥ ५८ ॥
 तमाद्रु को च कल्पात्तो रुद्ररूपो जनादेनः ।

॥ ५७ ॥ अथवत् । बाह्यो दीपाः समुद्राद्य अथवत्तुल्येः ॥ ५४ ॥
 कण्डूशूलानि स्थितिमुक्त्वा तदाह स्थितिमाह । पारीत । ततो कटाक्षरूप-
 पुत्रिव्यावरणान्नरं तद्वह्निः प्रत्येकं वारिवज्जानिदिभिरुपसमुत्तरैर-
 धिकैराहतम् । पुत्रिव्यावरणात् काटियोजनप्रमाणः द् दशगुणं तोयावरणं
 ततो दशगुणं वज्जानावरणमित्येवं दशगुणोत्तराण्य पुत्रिव्याद्यावरणानि
 सप्त । प्रकृत्यावरणं त्वष्टममपरिमितम् । “मह्यादिमिह्यावरणैरष्टभि-
 र्वहिराहतम्” इति युक्तोक्तेः । अत एव प्रकृतिं प्रथमकल्पं प्राकृतेः सप्तभि-
 रित्युक्तम् ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ तदेवं ब्रह्माण्डं सृष्ट्वा तस्मिन् कोटया
 प्रविष्टश्च परमेश्वरस्य युगावतारैरानलरसृष्ट्यादिकाशमाह । कुर्वन्निति
 यावदध्याकल्पनाभिः । विसृष्टो विविधचराचरादिसृष्टो सम्प्रवर्तते ॥ ५७ ॥
 यावत् कल्पविकल्पना ब्रह्मादिनावसानं यावत् । सत्त्वभुक् सत्त्वपुत्राः

मेत्रेयाखिलभूतानि भक्षयत्यतिभीषणः ॥ ५८ ॥

स भक्षयित्वा भूतानि जगत्प्रेकार्णवीकते ।

नागपर्यङ्गशयने शेते च परमेश्वरः ॥ ६० ॥

प्रबुधश्च पुनः सृष्टिं करोति ब्रह्मरूपधृक् ॥ ६१ ॥

सृष्टिस्थित्यन्तकरणाद् ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकाम् ।

स संज्ञां याति भगवान् एक एव जनार्दनः ॥ ६२ ॥

स्रष्टा सृजति चात्मानं विष्णुः पाल्यश्च पाति च ।

तपसंक्रियते चात्मे संहर्त्ता च स्वयं प्रभुः ॥ ६३ ॥

पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाशमेव च ।

सर्वेन्द्रियास्तःकरणं पुरुषाख्यं हि यज्जगत् ॥ ६४ ॥

स एव सर्वभूतेशो विश्वरूपो ततोऽव्ययः ।

सर्गादिकं ततोऽस्यैव भवम्यमपकारकम् ॥ ६५ ॥

पठितः ॥ ५८ ॥ तमोऽङ्केकीलार्प सखि । तमोऽङ्केकवानिलधरः ॥ ५८ ॥

परमेश्वरः शेते ब्रह्मः शयनारम्यकक्षये च ॥ ६० ॥ ब्रह्मादिकृपाणि च

तद्गुणिरिहानि न भवन्तीत्याह । सृष्टिस्थित्यन्तकरणादिति । करणा-

मिति पाठे स्रष्टृादिकरणं निमित्तं स्रष्टाः वा तां ज्ञातीत्यर्थः ॥ ६० ॥

स्रष्टृस्रष्टादभेदश्च न तात्पर्यं दत्ताह । स्रष्टेति विष्णुरेव स्रष्टा

चात्मानमेव सृजति । पाल्यश्च पातिश्च तपसंक्रियते च संहर्त्ता च

स्वयमेव ॥ ६१ ॥ कृत इत्याह । पृथगेति । यद् ब्रह्मात् पृथिव्याप

इत्यादि सर्वे जनत् पुरुषाख्यं हि पुरुष संज्ञामेव । 'पुरुष एवेदं

सर्वम्' इति श्रुतेः । ॥ ६४ ॥ ननु कथं च एव सर्गादिकर्तृत्वमुच्यते

पिमादीनां स्रष्टृपाशकादीनां प्रतीक्षमानत्वात् तत्ताह । स एवेति ।

यतः स हरिरेव सर्वभूतानामीशः प्रवर्तको विश्वरूपश्च ततो जेतोर्भू-

तत्वं पितृपुत्रादिषु क्लृप्तं सर्गादिषु क्लृप्तं हरिरेवोपकारकम् । तत्प्रबुधो

108508

स एव सृज्यः स च सर्गकर्त्ता स एव पात्यन्ति च पात्यते च
ब्रह्माद्यवस्थाभिरशेषमूर्तिर्विष्णुर्वरिष्ठो वरदो वरेण्यः ॥६६॥

तृतीयोऽध्यायः ।

मेत्रेय उवाच ।

निर्गुणस्वाप्रमेयस्य शुद्धस्यायमलाक्षणः ।

कथं सर्गादिकर्तृत्वं ब्रह्मणेऽभ्युपगम्यते । १ ॥

पराशर उवाच ।

शक्तयः सर्वभावानामचिन्त्यज्ञानगोचराः ।

यतोऽतो ब्रह्मणस्तान्नु सर्गाद्या भावशक्तयः ।

भवन्ति तपतां श्रेष्ठ ! पावकस्य यथोष्णता । २ ॥

आदिभूतेरेव विस्तारात् यथा अस्मिन्भिः कृतं यजमानस्योपकारकं
तत्प्रयुक्तैर्आदिभूतेरेव विस्तारात् तददिकर्मः ॥ ६५ ॥ अस्त-
कट्टृषृङ्गाद्यैक्यसुषुप्तं चरन् विविचिन्तनमवमाह । न एवेति । अस्मि
नेति चकारादद्यते च । ब्रह्माद्यावस्थाभिः सर्गादिभिर्यथाशेषमूर्तिः
कट्टृषृङ्गादिकम् । अतो विष्णुरेव वरिष्ठः सकृत्तमः श्रेष्ठः परमार्थ
इति यावत् । वरदश्च वरेण्यो वरचोद्यः, परमानन्दरूपत्वात् ॥ ६६ ॥

तदेवं ब्रह्मणः कट्टृषृङ्गादिबर्तनसक्तं तम शङ्कते । निर्गुणकोति ।
अस्मादिगुणरहितस्य । अप्रमेयस्य देवतासादानवच्छिन्नस्य, शुद्धस्य
अदेहस्य सकृत्कारान्तरकोति वा, अमलाक्षणः पुनरापचकारान्तरको-
रानादिनूत्यकोति वा । एवंभूतस्य ब्रह्मणः कथं सर्गादिकर्तृत्वमिजते ।
यतोऽदिकर्मकश्चैव कोके यटादिषु कर्तृत्वादिदर्शनादिकर्मः ॥ १ ॥
परिचरति । मत्तव इति वाङ्मन । कोके हि वरेण्यं भावानां मवि-
मन्मादीनां मत्तवः । अचिन्त्यज्ञानगोचराः अचिन्त्यं तर्कावृत्तं यद् ज्ञानं

तन्निबोध यथा सर्गे भगवान् सम्प्रवर्त्तते ॥ ३ ॥

नारायणाख्यो भगवान् ब्रह्मलाकपितामहः ।

उत्पन्नः प्राच्यते विद्वन् ! नित्य एवापचारतः ॥ ४ ॥

निजेन तस्य मानेन ज्ञायुर्वर्षयतं स्मृतम् ।

तत्पराख्यं तदर्थं च परार्थमभिधीयते ॥ ५ ॥

[illegible]

कालस्वरूपं विष्णोश्च यन्मयोक्तं तवानघ ।।

तेन तस्य निबोध त्वं परिमाणोपपादनम् ।

अन्येषां चैव जन्तूनां चराणामचराण्ये ।

भूभृत्सागरादीनामथेषाणाञ्च सत्तम ! ॥ ६ ॥

काष्ठा पञ्चदश स्याता निमेषा मुनिसत्तम ।।

काष्ठास्त्रिंशत् कला तास्तु त्रिंशत् मौहूर्त्तिको विधिः ७

तावत्संख्यैरहोरात्रं मुहूर्त्तैर्मानुषं धृतम् ।

अहोरात्राणि तावन्ति मासः पञ्चदशत्यक्तकः ॥ ८ ॥

तेः षड्भिरयनं वर्षं देऽयने दक्षिणोत्तरं ।

अयनं दक्षिणं रात्रिर्देवानामुत्तरं दिनम् ॥ ९ ॥

निज्जेन प्लकीयेन पञ्चमः प्लेन ववैशतं तस्यायुः स्रुतम् । तटायुः पराख्यं
सर्वातिशायित्वात् ॥ ५ ॥ तेन कालेन तस्य ब्रह्मण्यः अन्येषां च परि-
माणस्य जीवनवाचस्योपपादनं संस्थापनं निबोध । पाठान्तरे परिणामस्य
अवधानस्य उपपादनमित्यर्थः । अचराण्ये ते तेषामपीति शेषः ॥ ६ ॥
तदेव निमेषादिक्रमेण निरूपयति काष्ठेत्यादिना । अक्षपञ्चमिषोप-
वक्षितः काष्ठो निमेषः । पञ्चदश निमेषाः एका काष्ठोक्ता त्रिंशत् काला
एका कला । त्रिंशत् कलाः एका घटिका । ते दे मौहूर्त्तिको
विधिः, मुहूर्त्तमानप्रकारः ॥ ७ ॥ तावत्संख्यैः त्रिंशत्संख्येर्मुहूर्त्त-
कावन्ति त्रिंशदहोरात्राचीति मौहूर्त्तकः सावनो मास उक्तः । पञ्च-
दशत्यक्त इति चान्नो मासः । “दशविधं मासस्यल्ल चान्नम्” इति
स्मृतेः ॥ ८ ॥ कोरेर्भाधैरयनप्रकारमाह । तेरिति । तच्छब्देन चान्द्र-
रहुरविप्रकर्षात् कोरा भाषा वक्ष्यते । सूर्यस्य मेवाद्योच्चैश्चरादिबीजः
कोरोमास । तेः षड्भिरयनम् । देऽयने इत्यर्थः इति । अत एव
दक्षिणामासमाह । अयनमित्यादिना । दक्षिणमयनं देवानां रात्रिः,
उत्तरमयनं दिनम् । इत्यन्तेः षड्भिरुत्तरमिषात्ताहोरात्रेदेवानां

दिश्यैर्वर्षसहस्रैस्तु क्षतत्रेतादिसंज्ञितम् ।
 चतुर्युगं द्वादशभिस्तद्विभागं निर्वाध मे ॥ १० ॥
 चत्वारि त्रीणि हे चैकं क्षतादिषु यथाक्रमम् ।
 दिव्याब्दानां सहस्राणि युगेष्वाहुः पुराविदः ॥ ११ ॥
 तत्प्रमाणैः शतैः सन्ध्या पूर्वा तत्राभिधीयते ।
 सन्ध्यांशकञ्च तत्तुल्यो युगस्यानन्तरं हि सः ॥ १२ ॥
 सन्ध्यामध्यांशयोरन्तर्यः कालो मुनिसत्तम ! ।
 युगाख्यः स तु विज्ञेयः क्षतत्रेतादिसंज्ञितः ॥ १३ ॥
 क्षतं त्रेता हापरञ्च कलिखेव चतुर्युगम् ।
 ग्रीष्मते तत्सहस्रञ्च ब्रह्मणो दिवसं मुने ! ॥ १४ ॥
 ब्रह्मणो दिवसे ब्रह्मन् ! मनवस्य चतुर्दश ।
 भवन्ति परिमाणञ्च तेषां कालक्षतं मृग ॥ १५ ॥
 सप्तर्षयः सुराः यज्ञो मनुस्तत्सूनवो नृपाः ।
 एककाले हि सृज्यन्ते संक्रियन्ते च पूर्ववत् ॥ १६ ॥

यथैवमिति इत्यर्थम् ॥ ८ ॥ तेषां चतुर्विंशतिमानां च । दिव्यैरिति ।
 दिव्यैर्होदयभिवर्षसहस्रैश्चतुर्विंशतिमन्त्रैः ॥ १० ॥ यथाक्रमं क्षतयुगे
 चत्वारि सहस्राणि, त्रेतायां त्रीणि, हापरे हे सहस्रे, कलियुगे सहस्र-
 मिति ॥ ११ ॥ तत्प्रमाणैस्तैर्वा सहस्राणां तत्प्रमाणं चत्वारि त्रीणि
 हे चैवमित्युक्तम् । तत्प्रमाणैस्तत्तुल्यैः शतैः परिणिता युगस्य पूर्व-
 भोगिनी सन्ध्याश्नते । तावानेव युगानन्तरवाची सन्ध्याः । एतच्च
 युगधर्मव्यवस्थावाक्यम् । तथाच मुनिः “सन्ध्यांशयोरन्तरेण चः कालः
 यतश्चतुर्दशः तमेवाह्वयुतं तज्ज्ञा यत्तु धर्मो विधीयते” इति ॥ १२ ॥
 तदेवं युगानां दशसहस्राणि धर्मैश्च तत्पूर्वोत्तरभाविनास्तु सन्ध्यासन्ध्या-
 यथानां यतेह” इत्युक्ते एवं द्वादशभिर्वर्षसहस्रैश्चतुर्विंशतिमिति विद्वत् ॥ १३ ॥
 यन्मन्तरानां वक्तुमाह । ब्रह्मण इति ॥ १४ ॥ तत्तुल्यमेव यत्तु नृपाः ।

चतुर्युगानां संख्याता साधिका ह्येकसप्ततिः ।

मन्वन्तरं मनोः कालः सुरादौनाञ्च सप्तमः ॥ १७ ॥

अष्टौ भूतसहस्राणि दिव्यया संख्यया गतिः ।

द्वापञ्चाशत् तथान्यानि सहस्राण्यधिकानि च ॥ १८ ॥

त्रिंशत्कोट्यस्तु संपूर्णाः संख्याताः संख्यया द्विज ! ।

सप्तषष्टिस्तथान्यानि नियुतानि महामते ! ।

विंशतिश्च सहस्राणि कालोऽयमधिकं विना ।

मन्वन्तरस्य संख्येयं मानुषैर्वेत्सुरैर्द्विज ! ॥ १९ ॥

चतुर्दशयुगो ह्येष कालो ब्राह्मणमहः स्मृतः ।

ब्राह्मणो नैमित्तिको नाम तस्यान्ते प्रतिसञ्चरः ॥ २० ॥

एकत्रासे हि सृष्टन्ते । अधिकारिणः क्रियन्ते, संस्तुवन्ते निरति-
काराः क्रियन्ते इत्यर्थः ॥ १७ ॥ साधिकेत्यत्र श्लोकाः, “द्विचत्वारिंशता
युक्तायतेनाभ्यधिकाशया । दिव्यब्दाः पञ्चसाहस्रं भावा दश दिवा
एकम् । चतुर्युगांस्तुष्टौ द्वापञ्चाशपि कलाशया । काशः सप्तदश ह्येव
निमेषो तदन्तरम् । देवस्यैकनिमेषस्य सप्तमो भाग इत्येते । मानुषाब्दास्तु
अष्टाविंशतिराद्यन्तर्गतम् । सप्तमस्यैकविंशत्या युता चाष्टचतु-
स्रती । चतुर्विंशत्युत्तराद्युता भावाश्च षट् तथा । नाह्यो हादग
तावत्तः काशाश्च तदन्तरम् । एतद्विंशतिकाराश्च निमेषा दश साधिकाः”
इति चतुर्दशयुगप्रमाणस्य ब्रह्मदिनस्य चतुर्दशधा विभागे प्रतिभासमेव-
मप्रतिचतुर्दशानि भवन्ति । अत्र विद्यते चतुर्दशयुगान्तरस्य चतुर्दशयो-
गवान्मन्वन्तरः प्रतिमन्वन्तरमेकचतुर्दश इत्यर्थः । सुरादौनां च । सप्त-
र्षयः सुराः ब्रह्म इति पूर्वेष्टानां मन्वन्तराधिकारिणाम् ॥ १७ ॥
तमेव मन्वन्तरकावं दिव्याब्दैर्मेववति । अष्टावति ॥ १८ ॥ तमेव
मानुषाब्दैर्मेववति । त्रिंशत् कोट्यु इति द्वाब्दाश्च । नियुतानि
अष्टाविंशति, पूर्वेष्टमधिकम् अष्टं विना ॥ १९ ॥ ब्राह्मणो नैमित्तिकः

तदा हि दृश्यते सर्वं त्रैलोक्यं भूर्भुवादिकम् ।

जनं प्रयान्ति तापार्त्ता महर्लोकनिवासिनः ॥ २१ ॥

एकार्णवे तु त्रैलोक्ये ब्रह्मा नारायणात्मकः ।

भोगिशय्यागतः शेते त्रैलोक्यग्रामहं हितः ॥ २२ ॥

• जनस्यैर्योगिभिर्देवसिन्धुमानोऽजमश्ववः ।

तत्प्रमाणां हि तां रात्रिं तदन्ते सृज्यते पुनः ॥ २३ ॥

एवं तु ब्रह्मणो वर्षमेवं वर्षयतश्च तत् ।

गतं हि तस्य वर्षाणां परमायुर्महात्मनः ॥ २४ ॥

एकमस्य व्यतीतन्तु परार्द्धं ब्रह्मणोऽनघ ! ।

तस्यान्तेऽभ्युत्थाकल्पः पाद्म इत्यभिधीयते ।

द्वितीयस्य परार्द्धस्य वर्त्तमानस्य वै द्विज ! ।

वाराह इति कल्पोऽयं प्रथमः परिकीर्त्तितः ॥ २५ ॥

ब्रह्मनिदानमितिः प्रतिपद्यतः प्रथमः ॥ २० ॥ भूर्भुवादिद्विमित्तं चः

रहितः ॥ २१ ॥ भोगी देशः स एव शय्या तद्वतः सन् शेते । त्रैलोक्य-

ग्रामहं हित इति पाठे त्रैलोक्यग्राममयैकोनैवपहं हितः । त्रैलोक्य-

ग्रामहं हित इति पाठे प्रपञ्चपट्टेन सञ्चल्यब्रह्मानन्द इत्यर्थः ॥ २२ ॥

जनस्यैवसिन्धुमानः । महर्लोकस्थानागपि तदा तत्रैव गतत्वात् । तत्-

प्रमाणां ब्रह्माहुःपरिमिता तां रात्रिं नैरलयेत्यर्थः शेते ॥ २३ ॥ एवं-

त्विति । एवंभूतैरहोरात्रैः पञ्चमःषाट्पत्त्यनया वर्षम् ॥ २४ ॥

महाकल्प इति क्षयान्तरकल्प एव पुष्कःप्रःदुर्भादिगुणैर्ब्रह्मवाक्यहास्य

इत्युच्यते ॥ २५ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

मैत्रेय उवाच ।

ब्रह्मा नारायणाख्योऽसौ कल्पादौ भगवान् यथा ।

ससर्ज सर्वभूतानि तदावक्ष्ये महामुने ॥ १ ॥

पराशर उवाच ।

प्रजाः ससर्ज भगवान् ब्रह्मा नारायणात्मकः ।

प्रजापति-पतिर्देवो यथा तस्मै निशामय ॥ २ ॥

अतीतकल्पावसाने निशासुप्तोत्थितः प्रभुः ।

सत्त्वोद्भिन्नस्तथा ब्रह्मा शून्यं लोकमवैक्षत ॥ ३ ॥

नारायणः परोऽचिन्त्यः परेषामपि स प्रभुः ।

ब्रह्मस्वरूपी भगवाननादिः सर्वसम्भवः ॥ ४ ॥

इमं चोद्गाहरन्स्वयं श्लोकं नारायणं प्रति ।

ब्रह्मस्वरूपिणं देवं जगतः प्रभवाप्ययम् ॥ ५ ॥

अपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसृजवः ।

अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥ ६ ॥

पूर्वोक्तप्रमेयं ब्राह्मणं प्रवक्ष्यामि तं श्रोतुवाचो मैत्रेयः पृच्छति ।
 जज्ञेति ॥ १ ॥ २ ॥ प्रतिष्ठातं प्रजापतेः निरूपयिष्यन् प्रथमं तदाधार-
 भूताया भूमेरुद्धारं वक्ष्यमाह । अतीतकल्पादिना । निशासौ उप-
 प्रजापः, तस्मादुत्थितः । अत एव तदा वक्ष्योद्भिन्नः । दृश्यते हि
 निद्रावसाने प्रबुद्धानां प्रवक्ष्यकरचतस्रश्चः सत्त्वोत्थितः ॥ १ ॥
 सर्वसम्भवः निरुपद्रवः ॥ २ ॥ ब्रह्मस्यो नारायणस्यैवोक्तं श्रुत्वा दधति ।
 इमं चेति ॥ ब्रह्मस्वरूपिणं नारायणं प्रति ब्रह्मस्वरूपी नारायण
 इत्येवमिहोक्तं ॥ ५ ॥ “नरसीति नरः प्रोक्तः परब्रह्मा ननात्मनः” इति
 वचनात् । नरः इत्युक्तवद्वक्त्राणां नाराः । तदुक्तम् । “तास-

तोयान्तः स महीं ज्ञात्वा जगत्प्रकार्षवे प्रभुः ।

अनुमानात् तदुद्धारं कर्तुं कामः प्रजापतिः ॥ ७ ॥

अकरोत् स तन्मन्यां कल्पादिषु यथा पुरा ।

मत्स्वकूर्मादिकां तद्वत् वाराहं वपुरास्थितः ॥ ८ ॥

• वेदयज्ञमयं रूपमशेषजगतः स्थितौ ।

स्थितः स्थिरात्मा सर्वात्मा परमात्मा प्रजापतिः ॥ ९ ॥

जनलोकगतैः सिद्धैः सनकाद्यैरभिष्टुतः ।

प्रविवेश तदा तोयमात्माधारो धराधरः ॥ १० ॥

निरीक्ष्य तं तदा देवी पातालतलमागतम् ।

तुष्टाव प्रपत्ता भूत्वा भक्तिनम्रा वसुन्धरा ॥ ११ ॥

पृथिव्युवाच ।

नमस्ते सर्वभूताय तुभ्य शङ्खगदाधर ! ।

मामुदरात्मादय त्वं त्वत्तोऽहं पूर्वमुखिता ॥ १२ ॥

वात्सीन् कच्छटाह वङ्गमपरिपुष्टरान् । तेन नारायणो नाम वटापः
पुष्पोद्भवाः” इति ॥ ६ ॥ ततः क्षिप्त आह । तोयान्तरिति पाटो-
दाभ्याम् । तोयकोपरि पुष्करपर्णं दृष्ट्वा तदभिधानाद्युमानात् तोय-
स्थानमंहीं ज्ञात्वा तदुद्धारं कर्तुं निष्कान् नारायणोऽन्यो तत् तदुद्धार-
योग्यामकरोदित्यन्वयः ॥ ७ ॥ पुरा यथा मत्स्वकूर्मादिकां तत् कल्पा-
दिषु तत्तन्काव्योपनकरोत् तद्वत् । तथा च श्रुतिः । “सोऽपश्यत्
पुष्करपर्णं तिष्ठन् सोऽपश्यत् क्षितिं चैतत् अस्मिन्मृदमपितिष्ठति” इति ।
“व च वाराहं रूपं ज्ञत्वा अपश्यमज्जत्, स पृथिवीमप आर्ण्यद्”
इत्यादि । तदा च वाराहं वपुरास्थितः सन् तोयं प्रविवेश इत्युत्तरे-
णात्मनः ॥ ८ ॥ वेदयज्ञमयरूपमास्थितः यतोऽशेषजगतः स्थितौ स्थितः
वेदयज्ञापीनत्वाज्जगत्स्थितेः ॥ ९ ॥ १० ॥ तदा वसुन्धरा तदभिजानी
देवी तं तुष्टाव ॥ ११ ॥ अस्मात् पातालतलान् नाह्वय त्वत्तो देवीरह-

त्वत्तोऽहमुद्धृता पूर्वं त्वन्मयाहं जनार्दन ! ।
 तद्यान्यानि च भूतानि गगनादीन्मशेषतः ॥ ११ ॥
 नमस्ते परमात्मात्मन् ! पुरुषात्मन् ! नमोऽस्तु ते ।
 प्रधानव्यक्तभूताय कालभूताय ते नमः ॥ १४ ॥
 त्वं कर्त्ता सर्वभूतानां त्वं पाता त्वं विनाशकृत् ।
 सर्गादिषु प्रभो ! ब्रह्मविष्णुरुद्रात्मरूपधृक् ॥ १५ ॥
 संभक्षयित्वा सकलं जमत्येकार्णवीकृते ।
 श्रेष्ठे त्वमेव गोविन्द ! विश्वमानो मनीषिभिः ॥ १६ ॥
 भवतो यत् परं तत्त्वं तन्न जानाति कश्चन ।
 अवतारेषु यद्रूपं तदश्नन्ति दिवौकसः ॥ १७ ॥
 त्वामाराध्य परं ब्रह्म याता मुक्तिं मुमुक्षवः ।
 वासुदेवमनाराध्य को मोक्षं समवाप्स्यति ॥ १८ ॥
 यत् किञ्चिन्नसंसायाह्यं यद् याह्यं चक्षुरादिभिः ।
 बुद्ध्या च यत् परिच्छेद्यं तद्रूपमखिलं तव ॥ १९ ॥
 त्वन्मयाऽहं त्वदाधारा त्वत्सृष्टा त्वामुपाश्रिता ।

108508

कृत्विता कृत्पद्मा उद्धृता उद्धृता वा ॥ १२ ॥ उपादानकारणमपि नम
 च नमनःदीनां च त्वमेवेत्याह त्वन्मयेति त्वन्मयो ॥ १३ ॥ उपादान-
 निमित्तत्वादिकं साधयन्ती परब्रह्मरूपेण पूर्वोक्तपदनादिपदरूपेण
 प्रत्यवति नमसा इति ॥ १४ ॥ ब्रह्मादिकेषु बृह्म्यादिकर्त्ता च त्वमे-
 व्याह त्वमेविति । पाता वासवः ॥ १५ ॥ येन सर्वम् करोति ॥ १६ ॥
 दिवौकसोऽपि ॥ १७ ॥ बुद्ध्याद्यापि तदेव भजनीयमित्याह त्वानिति
 परं ब्रह्मरूपं त्वमेवाराध्य कृत्वा प्राप्ताः ॥ १८ ॥ नमसा याह्यं
 संवक्ष्यम् । बुद्ध्या च यत् परिच्छेद्यमध्यवक्ष्यम् ॥ १९ ॥ नम त
 मदीयम् सोऽवशिष्टमेवेत्याह तन्मयेति । त्वत्पनामवा त्वत्पदवा

माधवीमिति लोकोऽयमभिधत्ते ततो हि माम् ॥ २० ॥

जयाखिलज्ञानमय ! जय स्थूलमयाव्यय ! ।

जयानन्त ! जयाव्यक्त ! जय व्यक्तमय ! प्रभो ! ॥ २१ ॥

परापरात्मन् ! विश्वात्मन् जय ! यज्ञपतेऽनघ ! ।

• त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारस्वमोहारस्वमग्नयः ॥ २२ ॥

त्वं वेदास्त्वं तदङ्गानि त्वं यज्ञपुरुषो हरि ! ।

सूर्यादयो यहास्तारा नक्षत्राण्यखिलं जगत् ॥ २३ ॥

मूर्त्तामूर्त्तमदृश्यञ्च कठिनं पुरुषोत्तम ! ।

यज्ञोक्तं यज्ञ नैवोक्तं मयात्र परमेश्वर ! ।

तत् सर्वं त्वं नमस्तुभ्यं भूयो भूयो नमो नमः ॥ २४ ॥

पराशर उवाच ।

एवं संस्तूयमानस्तु पृथिव्या पृथिवीधरः ।

सामस्वरध्वनिः श्रौमान् जगज्जं परिघर्घरम् ॥ २५ ॥

ततः समुत्क्षिप्य धरां खदङ्गया महावराहः स्फुटपद्मलोचनः ।

रसातलादुत्पलपत्रसन्निभः समुत्थितो नील इवाचलो महान् ॥ २६ ॥

इत्येतैर्ह्येदमिदं आरभ्य वाक्यं लोको माधवी तदीयमभिधत्ते ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ परापरं आरभ्य आरभ्यञ्च । अज्ञानीच वा । तदात्मन् ! तद्वत्प
यज्ञपते ! यज्ञपतुः ! वषट्कारः वषट् इति जगत् तद्वत्पञ्चो वा ॥ २२ ॥

यज्ञपुरुषो यज्ञमूर्त्तमदृश्यात्वा वा । तारा अक्षिन्वाद्याः । अग्न्यानि
नक्षत्राणि, विपरीतं वा । अभवत्वापि प्रबोधदर्शनात् ॥ २३ ॥ मूर्त्तम-

अवर्गितं इज्यं कठिनं वा । अदृश्यम् अप्रत्यक्षम् । भूयो भूय इत्या-
दिरार्थम् ॥ २४ ॥ सामस्वर एव ध्वनिर्वेद्यं च इदानीं वाराहं स्फुटपद्म-

लोचनं परिघर्घरं तज्जालुललल जगज्जं खनदत् ॥ २५ ॥ समुत्क्षिप्य
उत्क्षिप्य । खदङ्गे विचरिते पद्मे इव लोचने ललल लः । उत्पलपत्रसन्निभः

उत्तिष्ठता तेन मुहानिलाहतं
 तत्संप्रवाभो जनलोकसंश्रयान् ।
 प्रक्षालयामास हि तान् महाद्युतीन्
 सनन्दनादीनपक्षस्त्रधान् मुनीन् ॥ २७ ॥
 प्रयान्ति तोयानि क्षुराग्रविद्यते
 रसातलेऽधः क्षतग्रन्थसन्तति ।
 खासानिलास्ताः परतः प्रयान्ति ।
 सिद्धा जने ये नियतं वसन्ति ॥ २८ ॥

उत्तिष्ठतस्तस्य जलार्द्रकुक्षेर्महावराहस्य महीं विधार्थ्य ।
 विधुन्वतो वेदमयं शरीरं रोमान्तरस्था मुनयो जघन्ति ॥ २८ ॥
 तं तृष्टुवृक्षापपरीतचेतसां लोके जने ये निवसन्ति योगिनः ।
 सनन्दनाद्या नतिनम्रकन्धरा धराधरं धीरतरोद्भवेक्षणम् ॥ २९ ॥
 जयेच्छराणां परमेय ! केशव ! प्रभो ! गदाग्रक्षुधरासिचक्रधृक् !
 प्रसूतिनाशस्थितिहेतुरीश्वरस्त्वमेव न्यान्यत् परमस्य यत् पदम् ॥ ३१ ॥

॥ २६ ॥ निम्नकम्पमानपि तान् सुभीतुं प्रकर्षय आश्रयामास
 क्षतिनिर्मलानकरोत् । पाठान्तरैः ख्यतेऽनेवाद्यैः ॥ २७ ॥ वराहस्य क्षुरा-
 ग्रेण विद्यते विदीर्घं रसातले क्षति, तेन द्वारेणापस्तात् तोयानि
 प्रयान्ति । अत्र क्षतग्रन्थसन्तति इति चेन्न यथा भवति तथा, अग्रव्याप्त-
 पाठे क्षता ग्रन्थसन्ततिर्वास्तु रसातले तत्क्षिप्तः प्रयान्तीत्यर्थः । आश्रा-
 निषेण कृताः क्षिप्ताः । जने जनकोके ॥ २८ ॥ विद्वद्वा (इति पाठे)
 विशेषेण वृद्धीत्या रोमान्तरस्था मुनय इति जनकोक वायदु रोम-
 मवरणादिति भावः ॥ २८ ॥ तोमेण परीतं व्याप्तं चेतो वेत्तं ते ।
 तारतारः क्षतः च आश्राव्यतेक्षणस्य अक्षतवर्धः तस्य । धीरतरोद्भते-
 क्षयमिति पाठे निर्भिन्नोद्भारेक्षणमित्यर्थः ॥ २९ ॥ ईशराणां ब्रह्मादीनां
 परमेय ! अतो जनतः प्रकृष्यादीनां तमेव हेतुः ईशराण्य निवन्ता ।

पादेषु वेदास्तव यूपदंष्ट्र ! दन्तेषु यज्ञाक्षितयश्च वक्त्रे ।
 हुताशजिह्वोऽसि तनूवहाणि दर्भाः प्रभो ! यज्ञपुमांस्त्वमेव ॥ ३२ ॥
 विलोचने रात्राहनी महात्मन् ! सर्वाश्रयं ब्रह्मपदं शिरस्ते ।
 सूक्तान्यघेषाणि शटाकलापी घ्राणं समस्तानि हवींषि देव ! ॥ ३३ ॥
 सुक्तं सुक्तं ! सामस्वरधीरनाद ! प्राम्यंशकायास्त्रिससत्रसन्धेः ॥
 पूर्वैष्टधर्म्यश्रवणोऽसि देव ! सनातनात्मन् ! भगवन् ! प्रसीद ॥ ३४ ॥

यज्ञ परमं पदं तदपि त्वत्तो नाम्नात् । त्वमेव परं ब्रह्मोत्तर्यः । पाठा-
 न्नरं वृत्तवत् ॥ ३१ ॥ परमत्वेन सुत्वा प्रस्तुतावताररूपं यष्टरूपकेषु
 सुवर्णि घादिष्विति निमित्तः । यज्ञपुमांस्त्वमेवेति प्रतिज्ञा । तत्त्वम्याटनं
 घादिष्विच्छादिभिः । यद्यः संस्तवाद् यज्ञाकृत्वाञ्च वेदा यज्ञमयस्य तस्य
 पादत्वेन कृष्यन्ते । यूपो वृत्तत्वात् दंष्ट्रा यस्य, हे यूपदंष्ट्र ! दन्तेषु
 यज्ञाः पुरोडाशादिभ्यश्चार्चत्वाद् दन्तत्वेन कृष्यन्ते । चितय “यज्ञेन-
 चितं चिन्वते बहुचितं चिन्वते” इत्यादिसूक्तान्याम्निस्त्वनामि,
 ताक्षितयो वक्त्रस्थानीयाः हविर्निष्पेक्षानत्वात् । एवं सर्वत्र किञ्चित्
 नाय्यनूकनीयम् । हुताशोऽग्निर्जिह्वा यस्य च । दर्भास्तव तनूवहाणि
 रोमाणि ॥ ३२ ॥ रात्राहनी तवाम्नापधर्मके यज्ञकाशात्मके तव
 विलोचने निसेकोष्कोष्ठाश्च तयोरपि तव प्रकाशधर्मकत्वात् । परं ब्रह्म
 तव शिरः वृत्तवाक्यम् । सूक्तानि वैश्वराहोनि शटाकलापः स्तब्ध-
 मेधरवन्द्यः कृत्स्नवन्द्यकृत्वात् सूक्तानाम् । हवींषि प्रायेन्द्रियं
 मन्त्रवत्तत्वात् ॥ ३३ ॥ सुक्तं सुक्तं इति चत्वारिहस्तोपधानि ।
 सुक् सुक् सुक्तं इति वक्ष्यते । वराहसूक्तकारत्वात् सुक् ।
 वागस्वर एव धीरो मन्वीरो नादो वक्ष्यमान्वंशः कस्मिन्नाकाशाः
 पूर्वभागः । “पूर्वभागोऽग्निशाखायाः प्रान्वंशः परिकीर्तितः” इति
 वचनात् प्रान्वंशः काशो मध्यभागो वक्ष्यते । कश्चिदाग्निं वनाधि दाह-
 याहोर्हि वक्ष्यते वक्ष्यते, तेषां निहतसु दशाद्यङ्कः संवृत्तिरूपत्वात् ।
 पूर्वं काशो धर्मः, दहं ज्योतो धर्मः, हो जगन्धो वक्ष्यते च त्वमपि ।

पदक्रमकान्तभुषं भवेत्तन् आदिस्थितिसाक्षर ! विश्वमूर्ते ! ।
 विश्वस्य विष्णुः परमेश्वरोऽसि प्रसीद नाथोऽसि चराचरस्य ३५
 दंष्ट्राद्यविष्यस्तमशेषमेतत् भूमण्डलं नाथ ! विभाव्यते ते ।
 विगाहतः पद्मवनं विलम्बं सरोजिनीपत्रमिवोदपद्मम् ॥ ३६ ॥

द्यावापृथिव्योरतुलप्रभाव ।

यदन्तरं तद् वपुषा तवैव ।

व्याप्तं जगद्व्याप्तिसमर्थतोऽसि ।

हिताय विश्वस्य विभो ! भव त्वम् ॥ ३७ ॥

परमार्थस्त्वमेवैको नान्योऽस्ति जगतः पते । ।

तवैव महिमा येन व्याप्तमेतच्चराचरम् ॥ ३८ ॥

अनातनात्मन् ! विश्वमूर्ते ! ॥ ३६ ॥ तदुपपादयति पदक्रमेति । पद-
 क्रमेण पादविशेषेणाक्रान्ता व्याप्ता भूवेन तद्याभूतं भवनं विश्वकृदि-
 स्थितितुल्यजनकं पादवत्तु विष्णु इत्यन्वयः । अतः परमेश्वरोऽसि नाथश्च
 त्वमेवासि नाथ्यते प्राप्यते इति नाथः । अभिप्रेतमर्थं याचनीयचाक्षो-
 व्यर्थः । आदिक्रमाक्रान्तमनन्तादिस्थितं त्वमेवेति पाठे—भो आक्षर !
 भो विश्वमूर्ते ! त्वया पादक्रमैराक्रान्तमनन्तं विश्वं तस्मात् त्वमेव विश्व-
 कृदिस्थितं कारणं परमेश्वरश्च नाथश्चासीति वयं विष्णुः अतः प्रसीद-
 त्वयः ॥ ३५ ॥ किञ्च ते तव दंष्ट्राद्ये विष्यन्तं स्थितमेतद् भूमण्डलम्
 जगदपद्मं धृतपद्मं सरोजपत्रमिव विभाव्यते प्रतीयते अचक्षुतं सरोज-
 पत्रमिव । पद्मानं विगाहतः प्रविश्य विहरतः असीद् नजेन्द्रक इव तव
 दंष्ट्राद्ये विष्यन्निषेव्यकः ॥ ३६ ॥ किञ्च द्यावापृथिव्योर्दन्तरमनन्तरीयं
 तत् तवैव वपुषा व्याप्तम् । अनन्तव्याप्तौ वपुषो दीप्तवो यस्तु भो तद्या-
 भूत ! पाठान्तरं तुल्यम् ॥ ३७ ॥ तव वपुषा व्याप्तमित्युक्तेः प्रतीतव्या-
 व्याप्यादेन परमार्थवाक्यः । परमार्थ इति । अन्यत्वेन नास्ति कथं तर्हि
 त्वया व्याप्तमित्युक्तं तत्वाक्यः । तवैव महिमा व्याप्ताप्रभावः । सोऽसौ

यदेतद् दृश्यते मूर्त्तमेतद् ज्ञानात्मनस्तव ।

भ्रान्तिज्ञानेन पश्यन्ति जगद्रूपमयोगिनः ॥ ३८ ॥

ज्ञानस्वरूपमखिलं जगदेतद्बुद्ध्यः ।

अर्थस्वरूपं पश्यन्तो भ्राम्यन्ते मोहसंभवे ॥ ४० ॥

ये तु ज्ञानविदः शुद्धचेतसस्तैःखिलं जगत् ।

ज्ञानात्मकं प्रपश्यन्ति त्वद्रूपं परमेश्वर ! ॥ ४१ ॥

प्रसीद सर्वं । सर्वात्मन् ! भवाय जगतामिमाम् ।

उदरोर्वीममेयात्मन् ! यं नो देह्यन्नलोचन ! ॥ ४२ ॥

मत्स्वादिद्रष्टाऽसि भगवन् ! गोविन्द ! पृथिवीमिमाम् ।

समुदर भवायेश ! यं नो देह्यन्नलोचन ! ॥ ४३ ॥

भगवत्पृथ्विर्भवतो जगतामुपकारिणी ।

तेन भविष्या व्याप्रम् एतच्चराचरं जगत् च एष ॥ ३८ ॥ व्याप्रः क्लृप्त-
लक्ष्यं वैश्वल्लक्ष्यमाहुः । यदेतदिति । तव यदेतन् मूर्त्तं भूतात्मकं तद्रूपं
दृश्यते एतद् ज्ञानात्मनो ज्ञानधनस्य तव ज्ञानमयमेव रूपम् । ज्ञाना-
त्मकं तवेति या वाक्यः । अयोगिनस्तथा भ्रान्तिज्ञानेन जगद्रूपं भूतमय
पश्यन्तीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ इदं वाराहं रूपं त्वया लीलया धृतं ज्ञानात्मक-
मिति किं वक्ष्यमम् । यतो वस्तुतस्तुद्रूपावतिरेकाद् जगदपि ज्ञानमय-
मेवेत्याहुः ज्ञानरूपरूपमिति मोहमेव संभवे संसारबागरे ॥ ४० ॥ ज्ञाना-
त्ममेव सर्वमिदं विद्वद्भवं प्रमादयन्ति, ये त्विति । ज्ञानेन ध्येनेनेति
ज्ञानं पेटालपुराणादि, तद्विदः । अतएव “सर्वं कल्पितं ब्रह्म एत-
दात्ममिदं सर्वम्” इत्यादिः ॥ ४१ ॥ सर्वं ! सर्वात्मन् ! सदाजगत्सर्वम् !
भवत्यस्मिन्निति भवो निवासः तद्वत्सर्वोत्तम इव सर्वं जगत् यं तु सर्वं नो-
पलभ्यं देहि । भो सदालोचन ! सदायत् सुमन्त्रे लोचने यस्तु तव ॥ ४२
यात्मनश्च तदेतमेव बुक्तमित्याहुः सर्वोद्भूतोऽसीति दाभ्याम् । भवाय
उदरोर्वीमम् । जगदलोचन ! जीनिजमभूतं लोचने यत् ॥ ४३ ॥ जगद्रूप-

भवत्वे वा नमस्तेऽस्य ग्रं नो देहाजलोचन ! ॥ ४४ ॥

पराग्रर उवाच ।

एवं संस्तवमानोऽहं परमात्मा महोदरः ।

उज्जहार चितिं चिप्रं त्वस्तवांश्च महार्णवे ॥ ४५ ॥

तस्मिन्परि समुद्रस्य महती नौरिष स्थिता ।

विततत्वाच्च देहस्य न मही याति संग्रहम् ॥ ४६ ॥

ततः चितिं समां कृत्वा पृथिव्यां सोऽचिनोद्गिरीन् ।

यथार्धभागं भगवाननादिः परमेष्णरः ॥ ४७ ॥

प्राक्सर्गदन्धानश्चित्तान् पर्वतान् पृथिवीतले ।

अमोघेन प्रभावेण ससर्जामोघवाञ्छितः ॥ ४८ ॥

भूविभागं ततः कृत्वा सप्तद्वीपं यथातथम् ।

भुवाद्यांश्चतुरो लोकान् पूर्ववत् समकल्पयत् ॥ ४९ ॥

ब्रह्मरूपधरो देवस्ततोऽसौ रजमा वृतः ।

अकारं सृष्टिं भगवांश्चतुर्वक्त्रधरो हरिः ॥ ५० ॥

कार एवाकृतं तदेवाकारमिः प्रार्थयत इति तस्मैव ज्ञानासीति पुनः संबोधयति । अस्मै चतुर्वक्त्ररीके कोपनं इतिर्वचः भो चतुर्वक्त्ररीके ! इत्यर्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ विततत्वात् विस्तृतत्वात् संग्रहं निमज्जनं न याति ॥ ४६ ॥ अवाविभागं अवाकानम् ॥ ४७ ॥ अमोघवाञ्छितः अमोघवृत्तः ॥ ४८ ॥ अथातवं यथावत् । भुवाद्यांश्चतुरो लोकान् अवा-
पुं अमोघवृत्तवत् । अमोघेनैव कृतवान् । पातालेन च चतुर्वक्त्ररीके
चतुर्वक्त्रम् । अहं वा अहर्बोक्त्यापि अहर्बोक्त्यापि अहर्बोक्त्यापि अहर्बोक्त्यापि
विनष्टप्रायत्वात् चतुरो लोकानित्युक्तम् । तथाच नृतिः । “अर्वा-
चन्द्रवद्वी पाता यथापूर्ववत्कृतवत् । दिवस्य पृथिवीज्ञानरीचनयो कः”
इति द्विः प्रवृत्तप्रायत्वात् कः अस्मै न अहर्बोक्त्यापि ॥ ४९ ॥ तदेवं
ब्रह्महारादिकोदरचमयत्वात् वाराहमूर्तेर्देवीशोक्ताः अत्र तस्मै

निमित्तमात्रमेवासीत् सृष्ट्यानां सर्गकर्मणि ।

प्रधानकारणीभूता यतो ये सृष्ट्यशक्तयः ॥ ५१ ॥

निमित्तमात्रं मूलैकं नान्यत् किञ्चिद्वेद्यते ।

नीयते तपतां श्रेष्ठ ! स्वयश्रवां वसु वस्तुताम् ॥ ५२ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

मेवेय उवाच ।

यथा ससर्ज देवोऽसौ देवर्षिपितृदानवान् ।

मनुष्यतिर्यग्ब्रह्मादीन् भूव्योमसस्त्रिलोकसः ॥ १ ॥

ब्रह्मरूपेण कृतं देवादिसृष्टिमाह ब्रह्मरूपेति ॥ १ ॥ राजवाहिनः सृष्टिं
चतुरेयं, तत्र राजोगुणस्य चतुर्गुणैः सृष्टिहेतुत्वाद् ब्रह्मणो नित्यं
वर्तमानत्वादिप्राप्तिमत्यागच्छाद् निमित्तमात्रमिति । अतो हरि-
ब्रह्मरूपपरः । अयमर्थः सृष्ट्यानां सन् ब्रह्मा निमित्तमात्रं पर्यवस्यत्
सृष्टिधर्मात्तेष्वसृष्ट्यकारणमेव न तु प्रतिबन्धकं कथं व्याप्तिवते ।
तदुक्तम् । “यथा सृष्टिधर्मात्तेष्वसृष्ट्यकारणमेव न तु प्रतिबन्धकं कथं व्याप्तिवते ।
सृष्ट्यकारणं किमिच्छात् प्रधानकारणीभूता इति । प्रधानं सृष्ट्य-
मसाधारणं कारणं तथा भूताः । अतः कारणात् सृष्ट्यशक्तय एव ॥ ५१ ॥
एतद् विदधोति । निमित्तमात्रमिति निमित्तमात्रसम्बन्धे इति कार-
णात्मना क्लृप्तं सृष्ट्यं वस्तुपरिचयानयत्तत्रैव वस्तुतां स्वब्रह्मणो
नीयते निमित्ताद् ब्रह्मणो तत् स्वब्रह्मपरिचयार्थं नापेक्षते । यथा
धात्यादिशोभेषु सृष्ट्यात्मना क्लृप्तमहुरादि पर्यवस्ये इति अपरिचय-
यत्तत्रैव तथा परिचयते तद्वत् । अतो नोक्तदोषमवह्य इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

ब्रह्मरूपधरो देवः सृष्टिकारणवस्तुम् । तत्प्रकारं जिज्ञासुः
पृच्छति, यचेति दाह्याम् । भूव्योमसस्त्रिलोकानि येषां

यद्गुणं यत्स्वरूपञ्च यत्स्वभावं जगद् द्विज ! ।

सर्गादौ सृष्टवान् ब्रह्मा तन् ममाचक्ष्व तत्स्वतः ॥ २ ॥

पराशर उवाच ।

मैत्रेय ! कथयाम्येष, शृणुष्व सुसमाहितः ।

यथा ससर्ज देवाऽसौ देवादीनखिलान् प्रभुः ॥ ३ ॥

सृष्टिं चिन्तयतस्तस्य कल्पादिषु यथा पुरा ।

अबुद्धिपूर्वकः सर्गः प्रादुर्भूतस्तमोमयः ॥ ४ ॥

तमो मोहो महामोहस्तामिस्रो ह्यन्धसंश्रितः ।

अविद्या पञ्चपर्वेषां प्रादूर्भूता महात्मनः ॥ ५ ॥

पञ्चधावस्थितः सर्गो ध्यायतोऽप्रतिबोधवान् ।

वहिरन्तोऽप्रकाशश्च संतुतात्मा नगात्मकः ॥ ६ ॥

तान् ॥ १ ॥ यद्गुणमित्यादि । गुणः रसादिः । स्वभावः शालत्व-
चोरत्वादिः । रूपं दिपाश्चन्द्रमादित्याद्याचारः । वाहनगुणघोषाचार-
मित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ अविद्यां विना सृष्टेः देहेषु जीवानां वर्तमान-
भाक्त्वाद्यावत्प्रसक्तप्रसक्तविद्याविभीषणाङ्ग सृष्टिमिति । अबुद्धिपूर्वकः
अनवधानमयः तमोमयः अविद्यावृत्तिरूपः ॥ ४ ॥ तदेवाङ्गं तम इति ।
अन्धसंश्रितः अन्धतामिश्रः । पञ्चपर्वेषां इति विशेषेण ब्रह्माः वा । तस्य
तमोदेहादावनामन्यायाभिधानः । मोहस्तमस्यश्लेष उन्मादिषु आत्म-
हन्तृत्वोत्पन्नः । महामोहः यन्मादिभोगकृत् । तामिस्रस्त-
मतिपाति श्लेषः । अन्धतामिको विनाशोऽवबुद्ध्या निम्नं तद्वत्स्वभावा-
भिनिवेशः । एते च पञ्चविपर्ययाः पातज्जले स्नेयमग्नेर्नोक्ताः “अविद्या-
विज्ञानादावनेषांभिनिवेशाः पञ्चकृतेषां” इति ॥ ५ ॥ तदेवमविद्याया-
मूर्ध्नायां ब्रह्मा प्रसक्तमन्ततमोमयं स्थावरवर्तमानाङ्गं पञ्चधैति
वाङ्मनं । तस्य सृष्टिर्ध्यायतः इतो नगात्मकः स्थावररूपः सर्गः पञ्च-
धावस्थितः । “इत्यष्टमस्यवागीश्वरं वनकाङ्कसंज्ञातवा” इति पञ्चमधै

मुख्या नगा यतश्चोक्ता मुख्यसर्गस्तत्त्वयम् ।

तं दृष्ट्वाऽसाधकं सर्गममन्यदपरं पुनः ॥ ७ ॥

तस्माभिध्वायतः सर्गं तिर्यक्स्त्रीताभ्यवर्त्तत ।

यस्मात् तिर्यक् प्रवृत्तः स तिर्यक्स्त्रीतास्ततः स्मृतः ॥ ८ ॥

पञ्चादयस्ते विख्यातास्तमः प्राया ह्यवेदिनः ।

उत्पद्यमाना हि यथैव तेऽज्ञाने ज्ञानमानिनः ॥ ९ ॥

अहङ्कृता अहङ्माना अष्टाविंशद्वधात्मकाः ।

अन्तःप्रकाशास्ते सर्वे आहताश्च परस्परम् ॥ १० ॥

वक्ष्यामः पञ्चपकारो जात इत्यर्थः । तस्य बाधान्यन्यस्यस्य अप्रति-
बोधवान् बोद्धव्यमिति परामर्शान्वयः बहिःगत्यादिविषये अन्तः-
सुखादौ च अप्रकाशः ज्ञानान्वयः । संज्ञताया मूढत्वभावः ॥ ६ ॥ सुख-
मिव प्रथमं ब्रह्मण्यः सर्गो भवतीति मुख्यं नगाः स्थावराः । अत एव
परंतानां स्थावरत्वेऽपि ब्राह्मण्यगतां प्रागेव वराहेण सृष्टत्वात्मात्मानं-
प्रवक्ष्य इति पञ्चपेक्षकम् । यद्वा परंतानां पञ्चकोटिनिमित्तमागतुर्कं
स्थावरत्वं न ज्ञानाविक्रमिति नाज्ञातुप्रवेशः । मुख्यसर्गपरितोषेण
मनीलरं ध्यायतस्तस्मात् किंचिदुत्कर्तव्यं कथनो जात इत्याह ।
तं दृष्ट्वा तिर्यक्स्त्रीताभिः । असाधकं पुनरापेक्षितमन्यत्वं दृष्ट्वाऽपरं
सर्गममन्यदप्यन्यत दध्यावित्यर्थः । अमन्यत परं पुनरिति पाठः बाधुः
॥ ७ ॥ तिर्यक्स्त्रीताः अभ्यवर्त्तत सन्निवार्तः । यस्मात् तिर्यक् प्रवृत्तः
तिर्यगाङ्गारवृद्धारेण प्रवृत्तं इतं इति कीर्त्तनं तस्य सः ॥ ८ ॥ पञ्चा-
दय इति आदिष्वर्थेन पञ्चादिः तेषां लक्षणं तमःप्राकाशबोद्धिकाः ।
अवेदिनः अतृप्तज्ञानान्मन्यास्तथा च स्मृतिः “अवेतरं पशुनामयना-
पिपासं पशुभिश्चानं, न विज्ञातं वदन् न विज्ञातं प्रवक्ष्यामि न विदुः
शक्यं न बोद्धव्यं इति” । उत्पद्यमानाः अज्ञानेवर्त्तिनः
अज्ञानाभ्यामज्ञानादिविवेकवर्जिता इत्यर्थः । अज्ञाने विषयं वक्ष्याने
वक्ष्यामि ज्ञानाभिमानिनः ॥ ९ ॥ अहङ्कृताः बाह्यद्वारमेव कृतं कर्म येषां ते

अहंभावाः बाह्वह्वार एव मानोऽवबोधो येषां ते । अष्टाविंशद्वयशक्त्याः
 अष्टाविंशतिवक्ष्यमाणाः । अन्तःसुखादावेव प्रकाशः प्रकटः प्राप्तः येषां
 ते । आहताश्च परस्परम् अन्वोऽभिमजास्त्वभावादानभिज्ञाः । अष्टा-
 विंशतिभ्याः संख्योक्ताः "एकादशेन्द्रियवशाः कञ्चुङ्गवैरयः शक्तिवद्भिराः
 सप्तदशधा तु बुद्धेर्विपर्ययात् तृष्टिबिहीनाम् । आध्यात्मिकाश्चतस्रः
 प्रकृत्य पादान्वासमाख्याः । बाह्या विषयोपरमात् पञ्चदशोऽभि-
 हिताः कञ्चुः शब्दोऽध्ययनं दुःखविघातास्तयः सुहृत्प्रमात्रिः । दानञ्च
 विहवोऽष्टौ विह्वैः प्रोऽङ्गुयः स्त्रिविधः । अयमर्थः, इन्द्रियवशा एकादश
 अन्वधिरत्तः त्रिरूपाद् वैकल्यात् सार्वभौमव्यक्तिरूपाः । तृतीयं
 यस्यां विहीनाश्चादानं वैकल्यात् सप्तदशधा बुद्धेरर्थः । तदेवमष्टा-
 विंशतिवक्ष्यमाणा पञ्चादशः । यद्यपि सदुज्जादीनामपीन्द्रियाद्युपक्रमः
 सत्प्रवृत्तिः तेषां तिरस्कां तदाधिष्ठितेषुक्तम् । तत्र नवद्वयोराजः ।
 आध्यात्मिकाः प्रकृत्य पादान्वासमाख्याश्चतस्रस्तुतयः । तन्मात्रविध-
 प्रकृत्यां चित्तवदानं सुक्तोऽस्तीति प्रकृत्याख्या तृष्टिः । सत्त्वबुद्धयोपा-
 दानमात्रात् ज्ञतः प्रोऽस्तीति तृष्ट्युपादानाख्या । कावत एव सत्प्रवृत्तिः,
 किं ध्यानज्ञेयमेति तृष्टिः कावाख्या । भाव्योदयादेव सत्प्रवृत्तीति
 तृष्टिर्भावाख्या । एतावात्मानमपिहितं भवन्तीत्यध्यात्मिकाश्चतस्रः ।
 अष्टौनामज्जनिरस्यस्ययनाशादिदोषदर्शनेन अष्टादिपञ्चविषयोपरमात्
 तत्र दृष्टो बाह्यविषयत्वाद् बाह्याः । एवं नव दृष्टयोऽभिहिताः ।
 अष्टौ विहीराजः । कञ्चु इति । सप्तदशानपेक्षमेवाष्टौ सप्तदशविह्वैः ।
 भावविह्वैश्चन्द्रव्यवसायज्ञानं शब्दविह्वैः । तुरुपदेशादेव ततो विवे-
 कावेष्टानमध्ययनविह्वैः । दुःखमयविघातात् तिकाः विह्वयः । सुहृत्-
 माप्रतोऽर्थविह्वैः । विह्वत्तर्कान्पूनावध्याः अर्थविह्वैरिह्वैता अष्टौ
 विह्वयः । अयमिन्द्रियव्यक्तिरूपविह्वैरिह्वैरिह्वैः । विह्वैरुक्तैः
 प्रोऽङ्गुयः प्रतिपातक इति ज्ञोक्तव्यकारणम् । आकाश तृष्टिबिहीनान-
 भावविह्वैः केवादि पारिभाषिकवक्ष्यान्तरं तत्तदालम्बनभेदश्च विस्तरमयान्
 न विवृणोते । अष्टाविंशद्वयशक्त्या इति वा पाठः । तदा तु भागवतोक्ता
 नव द्वयकाः, भक्त्यवस्थाः, लकोदयः पञ्चमथाः द्वावष्टाविंशतिर्भेदाः

तमप्यसाधकं मत्वा ध्यायतोऽन्यस्ततोऽभवत् ।

ऊर्ध्वं स्त्रोतास्तृतीयसु सात्त्विकोर्ध्वं मवर्त्तत ॥ ११ ॥

ते सुखप्रीतिबहुला वहिरन्तस्त्वनावृताः ।

प्रकाशा वहिरन्तस्य ऊर्ध्वं स्त्रोताभवाः स्मृताः ॥ १२ ॥

तुष्टात्मनस्तृतीयसु देवसर्गसु स स्मृतः ।

तस्मिन् सर्गोऽभवत् प्रीतिर्निष्पन्ने ब्रह्मणस्तदा ॥ १३ ॥

ततोऽन्यं स तदा दध्नी साधकं सर्गमुत्तमम् ।

असाधकांस्तान् ज्ञात्वा मुख्यसर्गादिसम्भवान् ॥ १४ ॥

तथाभिध्यायतस्तस्य सत्याभिध्यायिनस्ततः ।

प्रादुर्बभूव चाव्यक्तादर्वाक्स्त्रोतस्तु साधकम् ॥ १५ ॥

पाद्याः । तदुक्तं "गौरजो महिषः क्षणः गूढरो गण्डो दहः ।
 दिशफाः पञ्चवर्षेभ्यो विद्वद्भ्यो धनस्य । । खरोऽष्टाऽश्नतरो गौरः शरभ-
 समरो तथा । एते चैवशफाः क्षणः गूढः पञ्चनखान् पशून् । दा-
 श्दगावो दहो व्याघ्रा माख्यारः शरभस्तुको । विष्टः क्षपिर्गजः कुर्मो
 गोधा च मकरादयः ॥ १० ॥ तिर्यक् सर्गापरितोषेण पुनर्ध्यायतो
 देवसर्गोऽभूद्विद्याह, तमपीति लिभिः । ऊर्ध्वम् उपरि देहाद् वहिरेव
 स्त्रोत आङ्गारस्य पङ्क्तयं यस्या यः । अस्मत्तदग्नौ देव तप्तेः । तथा च
 श्रुतः । "न च वे देवा अश्रानि न पिबन्त्येतेषामृतं दद्यात् तप्यन्ति"
 इति । सात्त्विकोर्ध्वं सात्त्विकं सुखप्रकाशादिकमूर्ध्वं भूषिकं यथाभवत्येव-
 मवर्त्तत ॥ ११ ॥ तदेवाह । त इति सुखं विषयेन्द्रिययोगजम् । प्रीति-
 क्षान्तिनितो कृषः । सत्याधिक्यात् सुखप्रतीतिबहुले येषां ते तथा ॥ १२ ॥
 सत्याभिध्यायिनः सत्यबहुत्वस्य भगवदुद्धानयोक्त्येति वा । अव्यक्ता-
 दिति सुखादिर्गर्भेऽपि यथानं तेऽपि कारणात्मरक्षासुखात् । तथा
 च वायुः "अव्यक्ताख्यायते वाक्क जनना वद् ब्रह्मसिद्धिः । यथोक्तत्वात्

यस्मादर्वाक् प्रवर्तन्ते ततोऽर्वाकुस्त्रीतसस्तु ते ।

ते च प्रकाशबहुलास्तमोद्रिक्ता रजोऽधिकाः ॥ १६ ॥

तस्मात् ते दुःखबहुला भूयांभूयश्च कारिणः ।

प्रकाशा वहिरस्तस्य मनुष्याः साधकाश्च ते ॥ १७ ॥

इत्येतं कथिताः सर्गाः षड्वक् मुनिसराम ! ।

प्रथमो महतः सर्गो विष्टेयौ यज्जपस्तु मः ॥ १८ ॥

तस्मात्प्राणां द्वितीयश्च भूतसमस्तु स स्मृतः ।

वैकारिकस्तृतीयस्तु सर्ग एन्द्रियकः स्मृतः ॥ १९ ॥

इत्येव प्राकृतः सर्गः सम्भूतां बुद्धिपूर्वकः ।

मुख्यसमेयतुष्टस्तु मुख्या ये स्यावराः स्मृताः ॥ २० ॥

लैगुण्यात् वायुदेव्यात् स्वभावतः इति ॥ १५ ॥ यस्मादवागधः प्रवि-
ष्टो नाकारेण प्रवर्तन्ते ॥ १६ ॥ तम उद्देतात् दुःखबहुला रजोऽधि-
क्याद् भूयोभूयः कर्मयोगाः । प्रकाशबहुलात् वहिरस्तस्य प्रकाशाः
मलज्ज्वालाः साधकाः कर्मज्ञानाधिकारित्वात् ॥ १७ ॥ षड्वक्तेति द्विती-
याध्यायोक्तैः षड् षड्वक्ते र्गर्गाः । तवा हि इन्द्रियदेवताकर्मण वास्तु-
देवताकर्मण च देवताकर्मण्येनैक्या इन्द्रियकर्मण च वैकारिकेन कर्मणे
षड्वक्तेराविद्याकर्मणा च बुद्धिभेदेत्यात् सुव्याख्याकर्मण्यन्तर्भावः ।
भौतिकज्ज्वालाकर्मणश्च भूतसमस्तुर्भावः । एषस्तु इति षड्वक्तेर्यमू-
न्द्रियकर्मण्यः स्वस्वतित्वात्कर्मण्युद्भवत्वाच्च तत्र रजोऽं षड्वक्ते र्गर्गाः
कथिता इत्यर्थः । तानेव किञ्चिदवागधभेदविवक्षया नवधा विद्वत्प्राज्ञः,
प्रथमो महत इत्यादिना । विराट् स्वमहावरीराभिमानिनो जज्ञाचो
षड्वक्तेर्यं विष्णुवरीर्यं अमोऽवो जज्ञाच वनो विष्टेय इत्यर्थः ।
अथा जज्ञ परमात्मा तत्कर्मण्यः वनो विष्टेय इत्यर्थः ॥ १८ ॥ देवता-
कर्मण्येन्द्रियकर्मण्येव वैकारिक इत्युच्यते ॥ १९ ॥ इत्येव
प्राकृतः प्रकृतोर्वा जज्ञाचकारवानां कर्म इत्यर्थः । अतुष्टिरविद्यास्त-

तिर्यक्स्त्रोतास्तु यः प्राक्तस्तेर्यग्यान्वः स उच्यते ।

अर्धस्त्रोतास्ततः षष्ठा देवसर्गस्तु स स्मृतः ॥ ११ ॥

ततोऽर्धस्त्रोतसः सर्गः सप्तमः स तु मानुषः ।

अष्टमोऽनुग्रहः सर्गः सार्धस्त्रोतासस्य सः ॥ २२ ॥

पञ्चेत वैकृताः सर्गाः, प्राक्ततास्तु त्रयः स्मृताः ।

प्राक्तता वैकृतयेव कौमारा नवमः स्मृतः ॥ २३ ॥

प्रकृतिकान्तपूर्वकः संभूतः । यद् वा विहितकृतत्वं तत्पूर्वकस्तदादित्यर्थः
॥ १० ॥ तिर्यगेव योनिर्यथ स तिर्यग्योनिः स एव तेर्यग्योन्व
कार्ध अर्धं पञ्चमः सर्ग उच्यते इत्यर्थः ॥ २१ ॥ तत्र सार्धको
देवसर्गः पूर्वसर्ग इदानीं सार्धवैकृतान्धोभवत्प्रभावमपर देवसर्गमाह,
अष्टम इति । स च मानुषोक्ते विहितः “अष्टमोऽनुग्रहः सर्गः स
चतुर्धा स्मृतः । विषयत्रयेण चासक्त्या विहृताद्युत्पत्त्या तत्रैव च ।
स्मारेण विषयीकृतं तिर्यग्योनिस्त्वगक्रियः । विहृतात्मना मनुष्येण
तुष्ट्या देवेण कृतस्त्वगः” इति । विषयीकृतं पञ्च तन्मात्राणां इत्यादयः ।
असक्तिर्यादयेन्द्रियवैकल्यादयश्च । विहृतादिपञ्चा, तुष्टिश्च नवविधा
मग्रेव प्रपञ्चिता । स्मारेणादिस्त्वगक्रियविषय्यादिक्रियावैकल्यादयः, तत्तत्प्रभावमावु-
त्पत्त्या देवसर्गो हि अनुग्रहवन्मेमाव्यते । स च स्मारेण तिर्यक् स
च तमहः प्रोचकत्वात् तानवः । मनुष्येण देवेण च विहिततुष्ट्यात्प-
त्त्योऽवस्थान् सार्धवैकृत इत्यर्थः ॥ २२ ॥ पञ्चेत सप्तवर्गादयो
वैकृताः । विकृतोनां कर्माः सप्ततुष्टयः प्राक्तताः । देवतावर्गात्परमाह,
प्राक्तता इति कौमार नीलकोटितद्वयवत्कुमारादीनां सर्गः । तत्र
वत्तत्कुमारादिकर्मा वैकृतः, विकृतिभूतेन प्रकृत्या कृतत्वात् । तद्वत्संस्तु
प्राक्ततः, प्रकृततः कर्मवैकृत्यभूतत्वादिति चेत् । तथा च वक्ष्यति
“मादुराणां प्रभोरहो कुमारा नीलकोटितः” इति । अन्धे स्मारेण
तद्वर्गा विकृतत्वरजनवत्त्वात् प्राक्ततः, वत्तत्कुमारादीनां नैविकृतः ।

इत्येते वै समाख्याता नव सर्गाः प्रजापतेः ।

प्राकृता वैकृताश्चैव जगतो मूलहेतवः ।

सृजतो जगदीशस्य किमन्यत् श्रोतुमिच्छसि ? ॥ २४ ॥

मैत्रेय उवाच ।

संक्षेपात् कथितः सर्गो देवादीनां मुने ! त्वया ।

विस्तारात् श्रोतुमिच्छामि त्वत्तां मुनिवरोत्तम ! ॥ २५ ॥

परामर उवाच ।

कर्मभिर्भाविताः पूर्वेः कुशलाकुशलेस्तु ताः ।

स्यात्या तथा ह्यनिर्मुक्ताः संहारे ह्यपसंहृताः ॥ २६ ॥

स्मावरान्ताः सुराद्यास्तु प्रजा ब्रह्मंश्चतुर्विधाः ।

ब्रह्मणः कुर्वन्तः सृष्टिं जज्ञिरे मानसास्तु ताः ॥ २७ ॥

ततो देवासुरपितृन् मानुषांश्च चतुष्टयम् ।

मिसृष्टुरभ्रांस्वेतानि स्वमात्मानमय्युजत् ॥ २८ ॥

युक्तात्मनस्तमामात्रा उद्दिक्ताभूत् प्रजापतेः ।

मिसृष्टांर्जघनात् पूर्वमसुरा जज्ञिरे ततः । २९ ॥

कर्मो विस्तारान्तास्तुत्पादकत्वाद् हेतु एवेति ॥ २२ ॥ जगत् सृजत

देवरस्य जगतो मूलहेतवः एते नव सर्गाः समाख्याता इत्यर्थः ॥ २४ ॥

अष्टमः शरीराद् विस्तारेण सृष्टिं यक्तुं कुमारादौ तावत् अनिमित्तं

मानसीं सुरादिसृष्टिं पूर्वोक्तानुवदति कर्मभिरिति ह्याध्यासः ।

पूर्वैः कर्मभिर्भाविता अपिभाविताः । अतस्ताः प्रजा संहारे अप-

संहृता अपि तथा स्यात्वा तत्तत्कर्मोत्सारिण्या बुद्ध्या अनिर्मुक्ताः

न नितरां विमुक्ताः, संस्काररूपेण स्थितयेव जज्ञिरे इत्युत्तरस्यान्वयः

॥ २६ ॥ सुराद्याः सुरनरतिर्गन्धर्वावरा एवं चतुर्विधाः ॥ २७ ॥

इदानीं शरीरात् सृष्टिमाह तत इत्यादि यावदध्यावद्यमाप्तिः । देवादी-

सत्ससर्जं ततस्तान् तमोमात्रात्मिकां तनुम् ।

सा तु त्यक्ता ततस्तेन मैत्रेयाभूद् विभावरी ॥ ३० ॥

सिद्धचुरन्यदेहस्यः प्रीतिमापततः सुराः ।

सस्वीद्विक्ताः समुद्भूता मुखतो ब्रह्मणो दिजः ॥ ३१ ॥

त्यक्ता सा तु तनुस्तेन सत्त्वप्राथमभूद् दिनम् ।

ततो हि बलिना रात्रावसुरा देवता दिवा ॥ ३२ ॥

सत्त्वमात्रात्मिकामेव ततोऽन्यां जगद्भे तनुम् ।

पितृवन्मन्यमानस्य पितरस्तस्य जज्ञिरे ॥ ३३ ॥

सत्समसर्जं पितृन् सृष्ट्वा ततस्तामपि स प्रभुः ।

सा चीत्सृष्टाऽभवत् सन्ध्या दिननक्तान्तरस्थितिः ॥ ३४ ॥

रजोमात्रात्मिकामन्यां जगद्भे स तनुं ततः ।

रजोमात्रात्कटा जाता मनुष्या दिजसत्तमः ॥ ३५ ॥

सदृश्यं सतःसंस्थानं सत्त्वसंस्थानं विशुद्धात्मानं मनोऽयं युजतु
 समाप्तेत्यन्वयः । "तानि वा एतानि सत्त्वसंस्थानां देवा मनुष्याः
 पितरोऽसुराः" इति श्रुतेर्देवादीनामन्वयः संचा ॥ ३० ॥ तमसो माता
 देवः सृष्टादृष्टवयादुद्दिक्ता अभूत् ॥ ३१ ॥ तमोमात्रात्मिकां तनुमिति
 विशेषणात् तमोमयं भाषणत्वं च स्पष्टं । एतत्तदपि । विभा-
 वरी रात्रिः । श्रुतिश्च "वा तमिज्जाभवत्" इति ॥ ३० ॥ सत्त्वदेहस्यः
 सत्त्वमेव भावे स्थितः सन् विशुद्धः प्रीतिं सुखमवाप । सृष्टतः । "व
 सृष्ट्वा देवान् सृजते" इति श्रुतेः ॥ ३१ ॥ सत्त्वप्रायं प्रकाशात्मकम् ।
 रात्रिभूतान् रात्रिभूतान् पितृगणान्, तमो ज्ञेति । सतत्त्वमोमया
 रात्रिभूतावात्मनोर्निर्जता ततोऽसुरा रात्रौ बहिः, सतत्त्वमपका
 रात्रौ बाह्येत्यर्थः । एवं दिवादिष्वपि दृष्टव्यम् ॥ ३२ ॥ सत्त्वां मनुं
 जगद्भे, सृष्ट्वा सत्त्वान् जगत् पितृवन्मन्यमानस्य सत्त्वोऽन्यां पितरो
 जाताः । यथाह वाङ्, "पितृवन्मन्यमानस्य पुत्रान् प्रधावतः

तामध्याय स तस्याज तनुं सद्यः प्रजापतिः ।
 ज्योत्स्ना समभवत् सापि प्राक्सन्ध्या याभिधीयते ॥ १६ ॥
 ज्योत्स्नायामिव बलिनो मनुष्याः पितरस्तथा ।
 मैत्रेय ! सन्ध्यासमये तस्मादेते भवन्ति वै ॥ १७ ॥
 ज्योत्स्ना रात्र्यङ्गनी सन्ध्या चत्वार्येतानि वै प्रभोः ।
 ब्रह्मचर्यं शरीराणि त्रिगुणोपाश्रयाणि तु ॥ १८ ॥
 रजोमात्रात्मिकामिव ततोऽन्यां जगृहे तनुम् ।
 ततः सद् ब्रह्मणो जाता जग्रे कोपस्तथा ततः ॥ १९ ॥
 सत्त्वामानस्यकारेऽथ सोऽसृजद् भगवांस्ततः ।
 विरूपाः स्रज्जुला जातास्तेऽभ्यधावंस्ततः प्रभुम् ॥ २० ॥
 मैवं भा ! रक्षतामेष यैरुक्तम् राक्षसास्तु ते ।
 ऊचुः स्वादाम इत्यन्ये ये ते यक्षान् जघ्मसात् ॥ २१ ॥
 अप्रियानथ तान् दृष्ट्वा केशाः शीर्यन्त वेधसः ।
 क्षीनाश्च शिरसो भूयः समारोहन्त तच्छिरः ॥ २२ ॥

प्रभुः । यं पित्र्यं नृपपक्षाभ्यां रात्र्यङ्गोरन्तरेऽसृजत्” इति ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥
 सद्य इत्यनेन तत्त्वद्वयं द्विमन्त्रेण सतनुन्नागो नास्तीति दर्शितम् । ज्योत्स्ना
 प्रभातम् ॥ १६ ॥ सन्ध्याः समये सन्ध्यापर्वणिते अपराह्ण इत्यर्थः । “अप-
 राह्णं पित्र्यं चाम्” इति श्रुतेः ॥ १७ ॥ तस्मात् ज्योत्स्ना रात्र्यङ्ग-
 सन्ध्यावमसा ब्रह्मचर्यं शरीराणीत्युपाश्रयावन्तम् ॥ १८ ॥ तथा स्रज्जुला
 ॥ १९ ॥ ततो व्याघ्रं चन् सन्ध्याकारे स्थिता स्रज्जुलम् । प्रभुसन्ध्यापर्वण-
 मन्ध्यापर्वणिते वेधः ॥ २० ॥ तेषामेव मुधो ये वेऽन्ये स्वादामो यक्षान्
 इत्यर्थः । ते यक्षसात् मन्ध्यापर्वणित्याद् यक्षाः जघ्म मन्ध्यापर्वणित्यर्थः ।
 ऊचुः इति वक्तव्ये वकारः परोक्षतार्थः “परोक्षप्रिया इव हि दिशः”
 इति श्रुतेः ॥ २१ ॥ शीर्यन्त यक्षीर्यन्त यक्षीर्यन्तार्थः । शिरोक्षीनाः

सर्पिणात् तेऽभवन सर्पा हीनत्वादहयः स्मृताः ।

ततः क्रुद्धो जगत्स्रष्टा क्रोधात्मनो विनिर्ममे ॥ ४३ ॥

वर्णेन कपिशेनोग्रा भूतास्ते पिशिताशनाः ।

ध्वंसी गां समुत्पन्ना गन्धर्वास्तस्य तत्त्वणात् ॥ ४४ ॥

पिवन्तो जप्तिरे वाचं गन्धर्वास्ते न ते हिज ! ।

एतानि सृष्ट्वा भगवान् ब्रह्मा तच्छक्तिनोदितः ॥ ४५ ॥

ततः स्वच्छन्दतोऽन्यानि वयांसि वयसोऽसृजत् ।

अवयो वत्ससञ्जके मुखतोऽजाः स सृष्टवान् ॥ ४६ ॥

सृष्टवानुदराद् गावः पार्श्वभ्याश्च प्रजापतिः ।

पदभ्यामश्वान् स मातङ्गान् शरभान् गवयान् सृजान् ४७

सृष्टानम्रतरायैव न्यङ्गुनन्याश्च जातयः ।

प्रांघ्र्यः फलमूलिन्यां रोमभ्यस्तस्य जप्तिरे ॥ ४८ ॥

त्रेतायुगमुखे ब्रह्मा कल्पस्यादौ हिजोत्तम ! ।

सृष्ट्वा पञ्चोषधीः सम्यग् युयोज स तदाध्वरे ॥ ४९ ॥

वनः पुनस्तस्य विर वनादृक् ॥ ४२ ॥ सर्पिणात् विरःसर्पारोहकः ।

क्रोधात्मनः क्रोधात्मनः ॥ ४३ ॥ ना वाचं वदन् विवन्तः नादन्

एतयः ॥ ४४ ॥ ना पिवन्तो नावन्तो जप्तिरे तेन ते गन्धर्वाः । तच्छक्ति-

नोदितं तेषां सृष्टानां जप्तिभिः प्राक्त्वर्गसंस्काररूपाभिः प्रमुक्तः सन् ॥ ४५ ॥

तत्तद्वर्गविभिरेतानि सृष्ट्वा स्वच्छन्दतः तत्तत्त्वर्गसंस्कारादेवोत्पन्नानां कोऽप्यवा

वयसः देहावस्थानिधेनात् वयांसि पञ्चिचः, अवयवः मेवाः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

अवतारान् वेष्टवान् । न्यङ्गुन् कल्पवृक्षादिबन्धुनधिष्ठेवान् । अन्ध्याश्च

जातयः तिर्यग्जातौवाः ॥ ४८ ॥ तदैव चक्षुःश्रोत्रादेव पञ्चोषधीश्च

मृदा अमलार्द्रमेतादुमवच्छेदं प्राप्ते वति पाप्मारक्ष्यवत्सवा तदाध्वरे

वाधनतया युयोज । अतनुने वज्रानामप्रवृत्तेः ॥ ४९ ॥ पाप्मारक्ष्य-

गौरजः पुष्पा मेवा प्रस्था प्रश्नतराः खराः ।
 एतान् ग्राम्यान् पशून् प्राङ्गुरारण्यांश्च निबोध मे ॥ ५० ॥
 श्वापदां द्विचुरां हस्ती वानरः पक्षिपञ्चमः ।
 औदकाः पशवः षष्ठाः सप्तमास्तु सरोदृषाः ॥ ५१ ॥
 गायत्रश्च ऋचश्चैव त्रिवृत्स्तोमं रथन्तरम् ।
 अग्निष्टोमश्च यज्ञानां निर्ममं प्रथमान् मुखात् ॥ ५२ ॥
 यजूंषि त्रैष्टुभं छन्दस्तोमं पञ्चदशं तथा ।
 वृहत् साम तर्थाक्थश्च दक्षिणादसृजन् मुखात् ॥ ५३ ॥
 सामानि जगतीच्छन्दः स्तोमं सप्तदशं तथा ।
 वैरूपमतिरात्रश्च पश्चिमादसृजन् मुखात् ॥ ५४ ॥
 एकविंशमथर्वाणमाप्नोयिमाणस्त्वेव च ।
 अनुष्टुभं स वैराजम् उत्तरादसृजन् मुखात् ॥ ५५ ॥
 उच्चावचानि भूतानि गात्रेभ्यस्तस्य जज्ञिर ।
 देवासुरपितृन् सृष्ट्वा मनुष्यांश्च प्रजापतिः ॥ ५६ ॥

भेटमेषाञ्च गौरिति दाभ्याम् ॥ ५० ॥ श्वापदो व्याघ्रादिः, द्विचुरो
 गवयादिः, औदका जूनादयः, सरोदृषाः सर्पमोघादयः ॥ ५१ ॥ पक्षिदि-
 त्तुषेभ्यः वृष्टिमाञ्च पक्षिभिः । गायत्रं छन्दः, ऋच ऋग्वेदम्, त्रिवृत्-
 स्तोमं स्तोत्रवाचनभूतानामृचं पञ्चदशम् । रथन्तरं वाम । यज्ञानां
 मध्ये अग्निष्टोमं सोमयामयस्याविशेषम् ॥ ५२ ॥ यजूंषि यजुर्वेदम्
 तर्क्चं सोमयस्याम् ॥ ५३ ॥ सामानि सामवेदं साम वैकुपम् । अति-
 रात्रं सोमयस्याम् ॥ ५४ ॥ एकविंशं सोमम्, अथर्वाणमथर्ववेदम् ।
 माप्नोयिमाणं सोमयस्याम् । अनुष्टुभं छन्दः । वैराजं वाम ॥ ५५ ॥
 कृष्ट्वा सर्वान् भूतानां सर्वस्यभावादि वस्तुं पूज्यमेव वृष्टिप्रपञ्चमनुवदति,
 उच्चावचानिति वाङ्मन्त्रिभिः । उच्चावचानि उद्वज्जलनिजलानि देवासुरा-

ततः पुनः ससर्जादौ स कल्पस्य पितामहः ।

यच्चान् पिशाचान् गन्धर्वांस्तथैवाप्सरसां गणान् ॥ ५७ ॥

नरकिन्नररक्षांसि वयःपशुसृगोरगान् ।

अथयक्ष अथक्षेत्रादिदं स्याच्छुक्लजम् ॥ ५८ ॥

तत् ससर्जं तदा ब्रह्मा भगवानादिकृत् विभुः ।

तेषां ये यानि कर्माणि प्राक् सृष्ट्यां प्रतिपेदिरे ॥ ५९ ॥

तान्येव ते प्रपद्यन्ते सृष्ट्यमानाः पुनः पुनः ।

हिंसाहिंसेऽसृदुक्कूरे धर्माधर्मवृत्तानृते ।

तदुभाविताः प्रपद्यन्ते तस्मात् तत् तस्य रोचते ॥ ६० ॥

इन्द्रियार्थेषु भूतेषु शरीरेषु च स प्रभुः ।

नानात्वं विनियोगश्च धातैव व्यसृजत् स्वयम् ॥ ६१ ॥

टीका ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ नरकिन्नरभेदश्च “नरोऽप्यजघनोऽपि स्यात्
विचरोऽप्यसृष्टो नरः” इत्यभिधानोक्तेः । अथैवं चिरकाशावस्थायां-
प्रसादनित्यं वा ज्ञेयं तदुविपरीतम् ॥ ५८ ॥ एषं सृष्टानां तेषां
भूतानां वर्ण्ये ॥ ५९ ॥ तान्येव च कर्माण्याह । हिंस्रं मारकम्,
अहिंस्रं तदुविपरीतं शरीरं कर्म सृष्टवदवम् । क्रूरं तदुविपरीतं
मानवं कर्म कृतज्ञान्यतश्च वाचिकं कर्म । हिंस्रहिंस्रमपि धर्म एव
यथास्त्रीमोनीवादि पञ्चाहमवम् । अहिंस्रमपि परस्त्रीमममादिकर्मधर्मः ।
सृष्टवमपि किञ्चिद्धर्मः । यथा राज्ञां चौरादिरवम् । क्रूरमपि
किञ्चिद् धर्मः यथा राज्ञां दुष्टावम् । अत्यमपि किञ्चिद्धर्मः
यथा ब्राह्मणादेर्वधमाप्नोति तदवम् । अत्यमपि ब्राह्मणादि-
रवम् धर्म एव । अतो धर्माधर्मविति तयोः प्रवृत्तं पश्यम् । तदु-
भाविताः तैर्हिंसादिकर्मभिर्भाविताः तस्मादद्यापि यो बहु वाचना-
भावितास्तस्यैव तदेव रोचते ॥ ६० ॥ एवं तत्तदुवाचनावधारणेन इन्द्रि-
यार्थेषु नानात्वम् अत्यतमम् कर्म इत्यभिज्ञादिभोग्यविषयविभागम् ।

नामरूपञ्च भूतानां कृत्यानाञ्च प्रपञ्चनम् ।

वेदशब्देभ्य एवादी देवादीनां चकार सः ॥ ६२ ॥

कृषीणां नामधेयानि यथा वेदश्रुतानि वै ।

यथा नियोगयोग्यानि सर्वेषामपि सोऽकरोत् ॥ ६३ ॥

यथर्त्तावृत्तुस्तिष्ठानि नानारूपाणि पर्य्यये ।

दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥ ६४ ॥

करोत्येवंविधां सृष्टिं कल्पादौ स पुनः पुनः ।

सिद्धचायत्तियुक्तोऽसौ सृज्ययत्तिप्रचोदितः ॥ ६५ ॥

भूतेषु नामानां जगत्स्यञ्चरादिविभाजनम् । चरीरेषु नामानां विधा-
नद्वयादादिविभागं विनियोजयत् । अनेन जीवभेदं कार्यमित्यादि
तत्तत्त्वमोदुषारेण स्वमेवावृजत् ॥ ६१ ॥ नाम दम्भोऽस्मिन्मम इत्यादि-
रूपञ्च । वज्रकृत्त्वादिकृत्यानाञ्च वर्ज्यदहनसंयमादीनाम्, प्रपञ्चनं
तत्तदशान्तरभेदः ॥ ६२ ॥ किञ्च कृषीणां वसिष्ठादीनां नामानि । तस्याद्
वासिष्ठो ब्रह्मा कार्यं इत्यादिनियोगे योग्यानि तत्तत्सृज्यमन्त्रादिदृश्य-
योग्यानि च वेदे यथाश्रुतानि तथैव कृतवान् ॥ ६३ ॥ ननु देवादीनाम-
नित्यानां कथं नित्येन वेदेनाभिधानमित्याशङ्क्य प्रवाङ्मनस्तत्वं दृष्टान्मेव
दर्शयति, अचेति । अस्मिन् रथमादौ कृतौ यानि कृतविकृतानि पुष्प-
जवादीनि पञ्च वै तस्य कृतोः पुनराकृतौ तानि तानि तज्जातीयान्येव
दृश्यन्ते, तथैव पुनश्चान्तरकल्पादिषु भावा देवादयः ॥ ६४ ॥ अपञ्च-
कुरति, करोतीति विदुषा च अत्रिश्च सर्वविधता ताभ्यां वृत्ताः ॥ ६५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

मैत्रेय उवाच ।

अर्वाक्स्मृतस्तु कथितो भवता यस्तु मानुषः ।

ब्रह्मन् ! विस्तरतो ब्रूहि ब्रह्मा तमस्रजद यथा ॥ १ ॥

यथा च वर्णानस्रजद यदगुणांश्च महामुने ! ।

यच्च तेषां स्मृतं कर्म विप्रादीनां तदुच्यताम् ॥ २ ॥

पराशर उवाच ।

सत्याभिध्यायिनः पूर्वं सिद्धसोर्ब्रह्मणो जगत् ।

प्रजायन्त द्विजश्रेष्ठ ! सत्त्वोद्रिक्ता मुखात् प्रजाः ॥ ३ ॥

वत्सलो रजसोद्रिक्तास्तथा वै ब्रह्मणोऽभवन् ।

रजसा तमसा चैव समुद्रिक्तास्तथोरुजाः ॥ ४ ॥

पद्मामन्याः प्रजा ब्रह्मा समर्त्तं द्विजमत्तम ।

तमप्रधानास्ताः सर्वाद्यातुर्वर्ण्यमिदं ततः ॥ ५ ॥

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च द्विजमत्तम ।

पादोरुवचःस्थिततो मुक्तस्य समुत्पृगताः ॥ ६ ॥

यज्ञनिष्कलये सज्जेतद् ब्रह्मा चकार वै ।

चातुर्वर्णीं महाभाग ! यज्ञसाधनमुत्तमम् ॥ ७ ॥

विस्तरतो ब्रूहीति-यद् ब्रह्म तदेव सिद्धयति वचाचेति ॥ १ ॥

तावत्तुविधा सत्त्वादिभ्यः कृताः प्रजाः । इदं प्रविष्टं चातुर्वर्ण्यं

चत्वारो वर्णाः ॥ ३ ॥ एतदेव विभागेन कथयति, ब्राह्मणा इति ।

पादोरुवचःस्थिततो मुक्तस्येति ब्राह्मणादिभिः प्रातिबोध्येन चत्वारः

॥ ६ ॥ तत्कृतेः प्रयोजनमाह । यज्ञनिष्कलये सज्जेतद् ब्रह्मसाधन-

मुत्तमं चतनं चातुर्वर्णीं चकार इत्यन्वयः । अस्यापि कथ्यमानायाभावात्

यज्ञैराप्यायिता देवा वृक्षुत्सर्गेण नै प्रजाः ।
 आप्याययन्ते धर्मैः यज्ञाः कस्याप्यहेतवः ॥ ८ ॥
 निष्पायन्ते नरैस्तैस्तु स्वधर्माभिरतेस्ततः ।
 विष्णुवाचरक्षोपेतैः सद्भिः सन्मार्गगामिभिः ॥ ९ ॥
 स्वर्गापवर्गौ मानुष्यात् प्राप्नुवन्ति नरा मुने ! ।
 यथाभिरुचितं स्थानं तद् यान्ति मनुजा हिज ! ॥ १० ॥
 प्रजास्ता ब्रह्मणा सृष्टायातुवर्ष्यं व्यवस्थितौ ।
 सम्यक्प्रवृत्तसमाचारप्रवृत्ता मुनिसत्तम ! ॥ ११ ॥
 यद्येच्छावासनिरताः सर्वधाधिविर्जिताः ।
 शुक्लान्तःकरणाः शुद्धाः सर्वानुष्ठाननिर्मलाः ॥ १२ ॥

न कर्मणि स्यात् इति श्रुतेः कौमिनि चतुर्विधं कर्मणामप्युक्तं तत्रापि-
 कारं न भवति, तथापि द्विजशूरादिके तत्प्रधानत्वात् । 'नम-
 स्कारेण कर्मणोऽप्युक्तं यज्ञान् न ज्ञापयेत्, इत्यादि श्रुतेः पावनप्रादिक-
 साक्षादभिकारात् न विरोधः ॥ ७ ॥ यज्ञनिष्पादनकाले च यज्ञोक्तं वाच-
 यज्ञैरिति । आप्यायिताऽपि ता देवा वृक्षुत्सर्गेण ताः यज्ञकर्मणः
 प्रजाः तर्पयन्ति । 'अस्मौ प्राज्ञाकृतिः कर्मण् आदित्यव्यतिरिक्तैः ।
 आदित्याद् जायते इतिः इहरेण' ततः प्रजाः' इति श्रुतेः । अतो
 यज्ञाः कस्याप्यहेतवः ॥ ८ ॥ तेषु योऽनभिकारिणो दर्शयन्ति निष्पा-
 यन्ति इति । स्वधर्मेषु यौतेषु अभिरतैः विष्णुवाचरक्ष-
 विहितं तदुपेतैः । पाठाकारे विष्णुवाचरक्षाद् अर्पितैः निवृत्तैः सद्भि-
 र्निर्दिष्टैः सन्मार्गगामिभिर्निष्पादितानामाचारादुपनिर्दिष्टैः ॥ ९ ॥ अतो
 धर्माधिकारत्वात् पादुक्तं कौति, अतोऽपवर्गौ इति । यथाभिरुचितं
 स्थानं यज्ञोक्तं ॥ १० ॥ तदेव चादुर्लभं व्यवस्थितमे ताः प्रजाः
 शुद्धाः शुक्लान्तःकरणाः शुद्धाः सर्वानुष्ठाननिर्मलाः ॥ ११ ॥ आ-
 नन्द्यवत्प्राप्तवत्प्रादिकं यद्येच्छति इति श्रुत्या । यद्येच्छता आचारः निरि-

शुद्धे च तासां मनसि शुद्धेऽन्तःसंस्थिते हरौ ।

शुद्धं ज्ञानं प्रपश्यन्ति विष्णुाख्यं येन तत्पदम् ॥ १३ ॥

ततः कालात्मको योऽसौ स चाग्र्यः कथितो हरिः ।

स पातयत्यर्घं घोरमल्पमल्पान्यसारवत् ॥ १४ ॥

अधर्मबीजसम्भूतं तमोलीभसमुद्भवम् ।

प्रजासु तासु मैत्रेय ! रागादिकमसाधकम् ॥ १५ ॥

ततः सा सहसा मिहिस्तेषां नातीव जायते ।

रमोन्मासादयद्यान्याः मिहयोऽष्टौ भवन्ति याः ॥ १६ ॥

अन्तरादित्यान्, तस्मिन् निरताः । यतः सर्वबाधाभिः शीतोष्णादि-
दोषाभिविर्जिताः । शुद्धाः सतकलीनाः ॥ १० ॥ तासां शुद्धं ज्ञानं
भवति येन ज्ञानेन तत्पदं प्रपश्यन्ति ॥ १३ ॥ तदेवं धर्मावृत्तानकसम्-
पन्नम् । इदानीं कालत्रयेण तद् वैकल्याणं प्राप्तिनामनिष्ठप्राप्तिमाह,
तत इत्यादिना । ततः त्वेतावुगे किञ्चिदतिक्काले सति स प्रसिद्धः
कालात्मको योऽसौ हरिरग्र्यः कथितः स अर्घ्यं पापं रागादिकं विषया-
भिन्नापदेवमात्सर्ख्यादिकम् असाधकं पुद्गलप्रतिबन्धकं तासु प्रजासु
पातयति प्रतिक्षिपति इति द्वयोरन्वयः । कथंभूतं, घोरं वस्तुदुःखमदन्
अत्यात्यसारवत् अत्यत्यदुःखं यद्वा अत्यत्यदुःखं उत्पत्तिमय एव प्रति-
पत्ता इति जेतुं यत्नम् ॥ १४ ॥ अनन्तरं तु अधर्मस्य बीजभूतं तत्
जेटुस्तमोऽभिविद्येयः बोधकृत्वा तयोः तत्पञ्चमे यस्मात् तत् ॥ १५ ॥
यतः किम् इत्यत आह तत इति । सहजा आभाषिकी सा सिद्धिः
सर्वबाधाविर्जिता इति अत्र उक्ता ज्ञानविपासादिदृग्जयवस्तुना नातीव
जायते । रसोद्भासादयः सिद्धयः कान्दादिबोधाः "रसक कत एमान-
लकायः कात् कते बुगे । रसोद्भासाया सा सिद्धिः तस्य हृत्तिः क्षुधं
वरः । मिहादिनिरपेक्षेण सदा तप्याः प्रजासु । क्षीयका सिद्धि-
वदिता सा तस्मिन् निवृत्तमे । अधर्मावृत्तानं नाप्यस्यां स ततोवाभि-
धीयते । अद्वयी, दृश्यता तावतापदुःखः सुखरूपयोः । वैकल्याणकः

तासु जीवास्त्रयेषासु वर्तमाने च पातके ।

इत्याभिभवदुःखार्तास्ता भवन्ति ततः प्रजाः ॥ १७ ॥

ततो दुर्गाणि तादृक्कर्वाक्षं पार्वतमौदकम् ।

कृत्विमञ्च तथा दुर्गं पुरं खर्वटकादिकम् ॥ १८ ॥

मृहाणि च यद्यान्यायं तेषु चक्रः पुरादिषु ।

शीतातपादिवाधानां प्रथमाय महाबुने ॥ १९ ॥

प्रतीकारमिदं कृत्वा शीतादेस्ताः प्रजाः पुनः ।

वार्त्तोपायं ततयक्रुर्हस्तसिद्धिषु कर्मणाम् ॥ २० ॥

व्रीहयश्च यवाश्चैव गोधूमा अणवस्तिळाः ।

वाङ्मत्यं विशेषा नाम पञ्चमी । परमात्मपरत्वे न तपोध्यानादिनिष्ठता ।

पञ्चो निकासचारित्यं सप्तमी सिद्धिरुच्यते । अष्टमी च तथा मोक्षा यत्न

कचन यायिता इति ॥ १६ ॥ शीतोष्णदिहृन्मैरभिभवात् दुःखैः

आर्ताः पीडिताः ॥ १७ ॥ ततः शीरादिभयपरिहारार्थं दुर्गाणि

शीतादिप्रतीकारार्थं मृहाणि जीविकाद्यर्थं कृत्विमञ्चिण्यादिभिः

चक्रुरित्याह । ततो दुर्गाणि इत्यादिना । कृत्विमं परिकाद्याहतं

प्रकारादि । पुरादीनां चक्षुषं अगुषोक्तम् "नृपावासः पुरो मोक्षा

विशं पुरमपीयते । एकतो यत्नं तु यामो नगरक्षेत्रतः क्लृप्तम् । मित्रं

तु खर्वटं नाम नदीमिरिषमाश्रयम् । विप्राश्च विप्रभत्याश्च यत्नं चैव

भवन्ति ते । स तु याम इति मोक्षः मृदायां वाच एव च । पञ्च-

क्रयादिनिवृत्त्येकादशीकर्मजनैर्युतम् । अनेकजातिवन्धनं वैकल्पिकसमा-

कृतम् । सर्वदेवतकृपणं नगरकर्मभिधीयत इति ॥ १८ ॥ मृहाणि

च विचक्रुर्मोक्षानि "ध्रुवं धन्वं कवं कालं विपुलं विक्रवं तथा । सुपथं

सुखं नम्रं निधनं नमोरजम्" इत्यादीनि यवाद्यायं सर्वनिमित्ता-

द्यनुवारेण यथा वास्तुशकम् ॥ १९ ॥ वार्त्तोपायं जीविकावाधनं

कृत्वादि, इत्यदिदिं इत्यादौ कात्यायि सिद्धिं अतिम् । तान् एवाह

व्रीहौ तद् तद् सर्वनिमित्तम् ॥ २० ॥ तत्तु कृत्विमञ्चं प्रपञ्चयति, श्री-

प्रियङ्गवो ह्युदाराश्च कीरदूवाः सचीचकाः ॥ २१ ॥

माषा मुद्गा मसूराश्च निष्पावाः सकुलत्यकाः ।

पादक्यसनकाश्चैव शशाः सप्तदश स्मृताः ॥ २२ ॥

इत्येताश्चौषधीनान्तु ग्राम्याणां जातयो मुने ! ।

आपध्या यज्ञियाश्चैव ग्राम्यारण्यास्तुर्दश ॥ २३ ॥

ब्रीहयः सयवा माषा गोधूमा अणवस्तिलाः ।

प्रियङ्गुसप्तमा ह्येता अष्टमास्तु कुलत्यकाः ॥ २४ ॥

ग्रामाकास्त्वथ नीवारा जर्त्तिनाः मगवेधुकाः ।

तथा वेणुयवाः प्रोक्तास्तद्वन् मकटका मुने ! ॥ २५ ॥

ग्राम्यारण्याः स्मृता ह्येता आपध्यास्तु चतुर्दश ।

यज्ञनिष्पत्तये यज्ञस्तथासां हेतुकृत्तमः ॥ २६ ॥

एताश्च सह यज्ञेन प्रजानां कारणं परम् ।

परापरविदः प्राज्ञास्ततो यज्ञान् वितन्वते ॥ २७ ॥

उच्यतेति साङ्गिदाभ्याम् । अणवः क्षुद्रशालयः । प्रियङ्गुसप्तदशं तृण-
धान्यम् । प्रियङ्गवः कङ्कयः । उदारा टीछेनाना । कीरदूवाः
कीरूवाः । सचीचका अचुतुत्याः ॥ २१ ॥ निष्पावाः निष्पाः । पादक्यस्तु
पर्यः इत्या गोमयुपादानत्यचः । इत्येता ग्राम्याणां कृषिषाध्याना
जातवः सप्तदश ॥ २२ ॥ तासु ब्रीहाद्याः ग्रामाकान्ता एकोनदश
यज्ञियाः अष्टमापनभूताः । ग्राम्यारण्या नीवाराद्याः पञ्च यज्ञसाधन-
भूताः । अथवा ग्रामाका ग्राम्यारण्या एव तत्त्वधान्यरूपत्वात् ॥ २३ ॥ २४ ॥
नीवारा ग्राम्यारण्या ब्रीहयः । जर्त्तिनाः ग्राम्यारण्यास्तिलाः । मगवेधुकाः
कुलत्यवयवीजाः । वेणुयवाः वेणुवीजानि, मकटकाः ग्राम्यारण्याः
प्रियङ्गवः ॥ २५ ॥ एताश्चतुर्दश यज्ञनिष्पत्तये स्मृता इत्यन्वयः । यत्तच्च
आषाढौषधीनां हेतुः दृष्टिदारेण ॥ २६ ॥ प्रजानां परं कारणं
क्षरिषेयत्वात् । परापरविदो, वक्ताः कारणं प्रजान्ता कार्त्तम् इत्येते-

अहन्वहनानुष्ठानं यज्ञानां मुनिसत्तम ।।
 उपकारकरं पुंसां क्रियमाणस्य शान्तिदम् ॥ २८ ॥
 येषान्तु कालरूपोऽसौ पापविन्दुर्महामते ।।
 चेतःसु वज्रधे, चक्रुस्ते न यज्ञेषु मानसम् ॥ २९ ॥
 वेद्वादांस्तथा वेदान् यज्ञनिष्पादकश्च यत् ।
 तत् सर्वं निन्दमानास्ते यज्ञव्यामेधकारिणः ॥ ३० ॥
 प्रवृत्तिमार्गव्युच्छित्तिकारिणो वेदनिन्दकाः ।
 दुरात्मानो दुराचारा वभूवुः कुटिलाययाः ॥ ३१ ॥
 ममिहायान्तु वार्त्तायां प्रजाः सृष्टा प्रजापतिः ।
 मर्यादां स्थापयामास यथास्यानं यथागुणम् ॥ ३२ ॥
 वर्णानामाश्रमाणाञ्च धर्मान् धर्मभृतां वर ।।
 लोकांश्च सर्ववर्णानां सम्यग् धर्मानुपालनाम् ॥ ३३ ॥
 प्रालापत्य ब्राह्मणानां स्मृतं स्यानं क्रियावताम् ।

विदः ॥ २७ ॥ अहन्वहनि पञ्चमहायज्ञानाम् अनुष्ठानं नृहस्त्रानां
 प्रत्यहं क्रियमाणस्य पञ्चस्रनाशकस्य पापस्य शान्तिदं नाशकम् ॥ २८ ॥
 तदेवं ब्रह्मसूत्रानां यज्ञास्तुभूतानां शोषधीनां जयादिप्रवृत्त्या प्रमाद-
 नित्यवृत्तम् । यज्ञानाञ्च दुष्टादुष्टवृत्तं महत् फलम् उत्तमम् । तद्यपि
 तेषां केषिदननुष्ठाने पूर्वोपस्थितमेव रागादिकं कारणमाह, येषां द-
 त्तिभिः । ते यज्ञेषु मानवं न चक्रुः ॥ २९ ॥ यज्ञानां व्याप्तिधकारिणः
 प्रतिहन्तारः ॥ ३० ॥ अत एव प्रवृत्तिमार्गव्युच्छेदकारिणः । यज्ञाननुष्ठाने
 देवैरवर्णयामु यज्ञाभावेन प्रजावहोरविद्येः ॥ ३१ ॥ तदेवं प्रजाः सृष्टा
 तासां वार्त्तायां जयादिना विहायां सत्तां यथागुणं सन्तोषे कार्यानुकारेण
 ब्राह्मणादीनां वर्णानां नृहस्त्राद्याचमाचाय मर्यादाधर्मव्यवस्थां यथा-
 स्यानं तत् तत् सधर्मावस्थानानुकारेण लोकव्यवस्थां कृतवान् इत्यर्थः
 ॥ ३२ ॥ तदेवाह वचोनाम् इति यावत् समाप्तिः ॥ ३३ ॥ निवेद्यन्तः

स्थानमैन्द्रं क्षत्रियाणां संप्रामेयनिवर्त्तिनाम् ॥ ३४ ॥

वैश्यानां मादृतं स्थानं स्वधर्ममनुवर्त्तिनाम् ।

गान्धर्वं शूद्रजातीनां परिचर्यानुवर्त्तिनाम् ॥ ३५ ॥

प्रष्टायोतिसहस्राणि मुनीनामूर्ध्वरेतसाम् ।

• स्मृतं तेषां मरुत्स्थानं तटेव गुरुवासिनाम् ॥ ३६ ॥

सप्तर्षीणाम् यत् स्थानं स्मृतं तद् वै वनौकमाम् ।

प्राजापत्यं गृहस्थानां श्वासिनां ब्रह्मसंज्ञितम् ॥ ३७ ॥

योगिनाममृतं स्थानं यद् विश्वाः परमं पदम् ।

एकान्तिनः सदा ब्रह्मध्यायिनो योगिनो हि ये ॥ ३८ ॥

तेषां तत् परमं स्थानं यत् तु पश्यन्ति सूरवः ।

गत्वा गत्वा निवर्त्तन्ते चन्द्रमूर्यादयो ग्रहाः ॥ ३९ ॥

अथापि न निवर्त्तन्ते हादशाक्षरचित्तकाः ।

तामिस्रमन्धतामिस्रं महारौरवरौरवौ ॥ ४० ॥

असिपत्रवनं घोरं कान्तसूत्रमवीचिमत् ।

विनिन्दकानां वेदस्य यज्ञव्याघातकारिणाम् ।

स्थानमितत् समाख्यातं स्वधर्मत्यागिनस्य ये ॥ ४१ ॥

निबन्धेनितिवान्निहोलादि अतुष्टादृषां प्राजापत्यं स्थानं पित्रकोकः ।

“कर्मणा पित्रकोकः” इति श्रुतेः ॥ ३४ ॥ मादृतं स्थानं देवकोकः ॥ ३५ ॥

गन्धर्वानां नैष्ठिकब्रह्मचारिणां जनकोकम् ॥ ३६ ॥ वनौकसं वान-

प्रस्थानां तकोकोकम् । ब्राह्मणादीनां विशेषं वक्तुं गृहस्थानां

पौरोहित्येव स्थानं अतुष्ट इति प्राजापत्यम् इति । श्वासिनां ब्रह्म-

संज्ञितं तामिस्रकोकस्थानम् । “अन्धकाराद् ब्रह्मणः स्थानम्” इति वक्ष्य-

मा ॥ ३७ ॥ योगिनां स्थानम् । तदेव अहवति एकान्तिन इति

॥ ३८ ॥ भगवद्गुणवशानामपि श्रमम् अज्ञातं तदेव स्थानम् दम्भाभवेनाह

गत्वा गत्वोति ॥ ३९ ॥ ४० ॥ स्वधर्मत्यागिनस्य ये तेषां अपि वा ॥ ४१ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

ततोऽभिधाय तस्तस्य जज्ञिरे मानसीः प्रजाः ।

तच्छरीरसमुत्पन्नैः कार्यैस्तेः कारणैः सह ॥ १ ॥

चेन्नजाः समवर्त्तन्त गात्रेभ्यस्तस्य धीमतः ।

तं सर्वे समवर्त्तन्त ये मया प्रागुदीरिताः ॥ २ ॥

देवाद्याः स्थावरान्तासु त्रैगुण्यविषये स्थिताः ।

एवभूतानि सृष्टानि चराणि स्थावराणि च ॥ ३ ॥

यदास्य ताः प्रजाः सर्वा न व्यवर्त्तन्त धीमतः ।

अथान्यान् मानसान् पुमान् सदृशानात्मनोऽसृजत् ॥ ४ ॥

भृगुं पुनस्त्यं पुनहं कृतुमङ्गिरसं तथा ।

मरोचिं दक्षमत्रिंश्च वसिष्ठश्चैव मानसम् ॥ ५ ॥

अथ योन्युत्पत्तिं वक्ष्यामि पूर्वोक्तायां मानसशरीरसृष्टौ कश्चित् विरोधं
 शङ्कन्माह तत इति शिभिः । प्रागुत्पन्नविषयोक्तेः तत इति अपूर्व-
 कृतिवत् प्रस्तावः । तत्रैवं यदुच्यते, ननु मनसा संकल्पमात्रेण भूतो-
 पादानं विना भौतिकानां देवानां कथं जन्म कथं वा कदात् शरीरात्
 चेतनानां जन्म इति तत्राह, तत्शरीरेति तदा जन्म च शरीरात् वसु-
 पत्न्यैः कार्यैर्देवैः कारणैः दम्बियैश्च सह मनसा निमित्तभूतेन मानसः
 प्रजा जज्ञिरे जन्मशरीरसम्भूतानि एव तदुद्देष्टव्याम् अपादानकारणम्
 प्रत्यर्थः ॥ १ ॥ तथा धीमतः चेतनस्य वसुदेवजीवस्य तदा जन्मस्यो
 ज्ञेयस्योऽपि आत्मैव उत्पद्यमानेर्देवैः अतृप्तसमाप्तादुद्बुद्धसंस्कारा
 ज्ञेयस्योऽपि वसुदेवस्य कारिभूता प्रत्यर्थः । तान् एवाह ते सर्वे
 इति ॥ २ ॥ ३ ॥ योन्युत्पत्तेः प्रयोजनमाह यदाकस्मिन् । न व्यवर्त्तन्त
 प्रलयोत्पत्तिमेव वदन् न प्राप्ताः । अथ कस्मान् योन्युत्पत्तिप्रवर्तकान्

तव ब्रह्माण इत्येते पुराणे निश्चयं गताः ।
 सनन्दनादयो ये च पूर्वं सृष्ट्यान् वेधसा ॥ ६ ॥
 न ते लोकेष्वसंज्ञान्ति निरपेक्षाः प्रज्ञासु ते ।
 सर्वे ते ह्यागतज्ञाना वीतरागा विभक्तसराः ॥ ७ ॥
 तेष्वेवं निरपेक्षेषु लोकसृष्टौ महात्मनः ।
 ब्रह्मणोऽभूच्चक्रोधास्त्रैलोक्यदहनक्षमः ॥ ८ ॥
 तस्य क्रोधात् समुद्भूतज्वालामालाविदोपितम् ।
 ब्रह्मणोऽभूत् तदा सर्वं त्रैलोक्यमखिल मुने ! ॥ ९ ॥
 मृकुटीकुटिलात् तस्य ललाटात् क्रोधदोपितात् ।
 समुत्पन्नास्तदा रुद्रो मध्याह्नाकसमप्रभः ॥ १० ॥
 अर्धनारीनखपुः प्रचण्डोऽतिशरीरवान् ।
 विभज्यात्मानमित्युक्त्वा तं ब्रह्मास्तदेधे ततः ॥ ११ ॥
 तथोक्तोऽसौ द्विधा स्त्रीत्वं पुरुषत्वं तथाकरोत् ।
 विभेदं पुरुषत्वञ्च दशधा चैकधा च सः ॥ १२ ॥

भगवादीन् सृष्टवान् ॥ ४ ॥ ५ ॥ आत्मनः सदृशान् इति वदुः चक्रं
 तदेव ब्रह्मणमात्मनो दग्धयति । नव ब्रह्माण इति क्रोधात् रुद्रसृष्टिं
 ततोऽव सृष्टवतिं वक्रुः ब्रह्मणः क्रोधे कारणं दग्धवत्तदा सनन्दनादय
 इति ॥ ६ ॥ आगतज्ञानाः प्राप्ताज्ञानाः पाठास्तरे आगतज्ञानेऽपि अर्थे
 ज्ञानं वेदाम् ॥ ७ ॥ एवं तेषु प्रज्ञासृष्टौ निरपेक्षेषु महात्मनः सृष्टि-
 विस्तारं प्रवृत्तस्य ब्रह्मणः क्रोधोऽभूत् ॥ ८ ॥ तस्य ब्रह्मणः क्रोधवत्सृष्ट-
 तानां ज्वालानां नाशानिर्भितो दीपितं त्रैलोक्यम् अभूत् इत्यन्वयः
 ॥ ९ ॥ १० ॥ अर्धार्धं नारी च नरश्च सपुर्वस्य सः । प्रचण्डः अति-
 क्रोधनः । आत्मानं स्त्रीपुरुषाकारदेवं विभज्य, पुरुषं नर इति तन्म
 उक्त्वा आत्मज्ञानं जतः ॥ ११ ॥ १२ ॥ त्रैलोक्योत्पत्तेः दहनस्यैव विवरणं

सौम्यासौम्यैस्तथा शास्ताशान्तैः स्त्रीत्वञ्च स प्रभुः ।
 विधेद बहुधा देवः स्वरूपैरसितैः सितैः ॥ ११ ॥
 ततो ब्रह्मात्मसम्भूतं पूर्वं स्वायम्भुवं प्रभुः ।
 आत्मानमेव कृतवान् प्रजापाल्ये मनुं हिज ! ॥ १४ ॥
 शतरूपाञ्च तां नारीं तपोनिधूतकल्पावाम् ।
 स्वायम्भुवो मनुर्देवः पद्मोत्वे जगृहे विभुः ॥ १५ ॥
 तस्माच्च पुरुषाद् देवो शतरूपा व्यजायत ।
 प्रियव्रतोत्तानपादौ प्रसृत्याकृतिमंजितम् ॥ १६ ॥
 कन्याद्वयञ्च धर्म्यञ्च ! रूपौदार्यगुणान्वितम् ।
 ददौ प्रसूतिं दद्यात् तथाकृतिं वचः पुरा ॥ १७ ॥
 प्रजापतिः स जयाह तयोर्व्यञ्चः सदक्षिणः ।
 पुत्रो जज्ञे महाभाम ! दाम्पत्यं मिथुनं ततः ॥ १८ ॥
 ब्रह्मस्य दक्षिणायास्तु पुत्रा द्वादश जज्ञिरे ।
 यामा इति समाख्याता देवाः स्वायम्भुवे मनौ ॥ १९ ॥
 प्रसृत्याञ्च तथा दक्षस्य तस्त्रौ विंगतिस्तथा ।
 सप्तस्य कन्यास्तासान् तु सम्यक् नामानि मे शृणु ॥ २० ॥

आत्माशान्तैरूपैरिति ॥ ११ ॥ तत एकादश विधानतः श्रोत्रादि निमित्तं
 इति द्वाविंशत्येकमात्रं पूर्वम् आत्मनः अदेहात् संभूतम् अतएव “आत्मा
 वै पुद्गलमात्रवि” इति श्रुतेः, आत्मानम् एव तं महं प्रजापालनार्थम्
 आचरोद् इत्यर्थः ॥ १४ ॥ तां अदेहात्संभूतां नारीं पद्मवर्णं कल्पये
 तपसा निधूतकल्पावाम् इति च देव इति च विभूरिति च द्वाविंशत्य-
 दोषवर्तिकारणवृत्तम् ॥ १५ ॥ व्यजायत प्रकृताः ॥ १६ ॥ १७ ॥ च
 च दक्षिः तां जयाह । तयोर्दक्षिणावहितो यज्ञो मिथुनम् एव श्रुतो
 जज्ञे ॥ १८ ॥ द.व.भुवे मनौ तत्कल्पनरे द्वाया इति देवाः दत्ता-

अथा लक्ष्मीर्धृतिशुद्धिः पुष्टिर्मेधा क्रिया तथा ।

बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिः सिद्धिः कीर्त्तिस्त्रयोदश ॥ २१ ॥

पदार्थं प्रतिजग्राह धर्मो दादायशोः प्रभुः ।

ताभ्यः शिष्टा यवीयस्य एकादश सुलोचनाः ॥ २२ ॥

• श्यातिः सत्यं सन्धतिः क्षुतिः प्रीतिः क्षमा तथा ।

सन्नित्तानसुया च ऊर्जा स्वाहा स्वधा तथा ॥ २३ ॥

भृगुर्भवो मरीचिश्च तथा चैवाङ्गिरा मुनिः ।

पलस्त्यः पुलहश्चैव क्रतुश्चर्षिवरस्तथा ॥ २४ ॥

अत्रिर्वशिष्ठा वज्रिय पितरश्च यथाक्रमम् ।

ख्यात्याद्या जगद्भुः कन्या मुनयो मुनिस्ततम् ! ॥ २५ ॥

अथा कामं चला दर्पं नियमं धृतिरात्मजम् ।

सन्तोषश्च तथा तृष्टिर्लोभं पुष्टिरसूयत ॥ २६ ॥

मेधा श्रुत क्रिया दण्डं नयं विनयमेव च ।

बोधं बुद्धिस्तथा लज्जा विनयं वपुरात्मजम् ॥ २७ ॥

व्यवसायं प्रजप्ते वै चेमं शान्तिरसूयत ।

सुखं सिद्धिर्यशः कीर्त्तिरित्येते धर्मसूतवः ॥ २८ ॥

कामान् नन्दा सुतं हर्षं धर्मपौत्रमसूयत ।

ख्याताः ॥ १८ ॥ २० ॥ तावत् नामानि चचवन् एव रिवाजानाञ्च

अथा दत्तादि चक्षुभिः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २५ ॥ धर्मलक्ष्मीनां त्रयोदशानां

इमानाञ्च, अथा इति लिभिः । अथा लक्ष्मीः ॥ २६ ॥ क्रिया

निगुणा सतः ततोऽंशेन दण्डं रजोऽंशेन नयं सत्यांशेन विनयम्

अभौहलक्ष्यम् अक्षयम् । लज्जा शारीरं विनयं, वपुः संज्ञाव्यव-

सावाक्यं प्रजप्ते ॥ २७ ॥ कीर्त्तिर्नयः हर्षं सुखम् असूयत ॥ २८ ॥

नन्दा कामकृ भ्रातृ । तदेवं अनेभ्योऽपि वंशा उत्ताः । अन्त्यादा

हिंसा भार्या त्वधर्मस्य तस्यां जज्ञे तथाकृतम् ।

कन्या च निष्कृतिस्त्राभ्यां भयं नरकमेव च ॥ २८ ॥

माया च वेदना चैव मिथुनत्विदमेतयोः ।

तयार्जज्ञेऽथ वै मायां मृत्युं भूतापहारिणम् ॥ ३० ॥

वेदना स्वसुतश्चापि दुःखं जज्ञेऽथ रौरवात् ।

मृत्युर्व्याधिजराशोकलक्षणाक्रोधाद्य जज्ञिरे ॥ ३१ ॥

दुःखोत्तराः क्षुता ह्येत सर्वे चाधर्मलक्षणाः ।

नेषां भार्यास्त पुत्रो वा ते सर्वे ह्यूर्ध्वरेतसः ॥ ३२ ॥

रौद्राणि तानि रूपाणि विष्णुर्मुनिवरात्मज ! ।

नित्यप्रसयहेतुत्वं जगतोऽस्य प्रयान्ति वै ॥ ३३ ॥

दक्षकन्यायां पुत्रान् 'देवो धाताविधातारो भगोः स्वातिरस्यत' इत्यादिना उत्तराध्यायकवे वक्षति । तत्र तावद् धर्मवशोक्त्या तत्प्रतिबोधितया च दुहित्यस्य अधर्मस्य वशं प्रवृत्तातुप्रवृत्तेन च निष्प्रवृत्त्याऽदकम् आह हिंसा इत्यादिना । एतौ धर्मौ च प्रवृत्तौ पुत्रौ । 'धर्मः जनान् दुःखं जगतो यत्र नारायणः सयम् । अधर्मः पृथगो यस्मात् सस्युर्लोकभवद्गुरः' इति युक्तोक्तेः । निष्कृतिर्वचनं ताभ्याम् कन्यतानिष्कृतिभ्यां भवनरकाभ्यां पुत्रदयं जज्ञे ॥ २८ ॥ एतयोस्तु भवनरकयोर्वशात्कर्म जाया च वेदना च इति मिथुनत्वस्यादकं भार्यादयश्च ताभ्यामेव जज्ञे इत्यर्थः । तयोर्मायावेदयोर्मध्ये जाया क्षुत् जज्ञे जनयायाव भयात् इति अर्जुनस्य ॥ ३० ॥ वेदना च दुःखं जज्ञे कालोत्वं पुनं रौरवात् नरकात् जनयायाव इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ दुःखोत्तरा दुःखोदयो जतोऽधर्मलक्षणाः पापकृपाः । यदा प्राचीनाधर्मस्यापवाः तदसक्त्यात् एषां व्याध्यादीनाम् । अर्ध्वरेतसः भार्यादुत्सादकाः चरमव्याधयः प्रभोनात्मकत्वात् ॥ ३२ ॥ रौद्राणि तानि रूपाणि जतो जतयो

दृष्टो मरीचिरस्त्रिषु भ्रूयाद्याश्च प्रलेखराः ।

जगत्सर्व मद्भागा ! नित्यसर्गस्य हेतवः ॥ ३४ ॥

मनवो मनपुत्राश्च भूपा वीर्यधनाश्च ये ।

सन्ध्यागर्भाभिरताः शूरास्ते नित्यस्थितिकारिणः ॥ ३५ ॥

नैवेद्य उवाच ।

येन नित्या स्थितिर्न ह्यनन्तं नित्यसर्गस्तथेवितः ।

नित्याभावाच्च तेषां वै स्वरूपं मम कथ्यताम् ॥ ३६ ॥

पराशर उवाच ।

सर्गस्थितिर्विनाशांश्च भगवान् मधुसूदनः ।

तैस्तैरूपैश्चिन्त्यात्मा करान्वय्याहृतान् विभुः ॥ ३७ ॥

नैमित्तिकः प्राकृतिकस्तथैवात्यन्तिका द्विज ।

नित्यश्च सर्वभूतानां प्रलयाऽयं चतुर्विधः ॥ ३८ ॥

ब्राह्मा नैमित्तिकस्तत्र यच्छेते जगतः पतिः ।

प्रयाति प्राकृते चैव ब्रह्माण्डं प्रकृती लयम् ॥ ३९ ॥

ज्ञानाद्वात्यन्तिकः प्रोक्तो योगिनः परमात्मनि ।

नित्यः सदैव जातानां यो विनाशा दिवान्निगम् ॥ ४० ॥

निरुपपन्नहेतुत्वं प्रवर्त्तते ॥ ३१ ॥ नित्यप्रवृत्तहेतुप्रवृत्तात् नित्यसर्ग-
नित्यस्थितिहेतुताश्च दृष्टा इति दाध्याम् ॥ ३३ ॥ ३५ ॥ ननु मन्वादीनां
काशांश्चतुर्धानां चकं नित्यस्थित्यादिहेतुत्वम् दृष्ट्वागमेन पृच्छति, वेद्यमिति ।
नित्याभावाः नित्यप्रवृत्ताः ॥ ३५ ॥ तैस्तैः दृष्ट्यादिमन्वादिहेतुप्रवृत्तान्
या वनादीन् करोति, अतो न चकरोत्प्रवृत्तुं दृष्टव्यं । कथ्याहृतान्
चविच्छिन्नान् ॥ ३७ ॥ तत्र प्रवृत्तचतुर्थी प्रपञ्चवति नैमित्तिक इति
मितिः ॥ ३८ ॥ यच्छेते वदा येने ब्रह्मविज्ञानिविक्तो नैमित्तिकः ।
ब्रह्माण्डं वदा प्रकृती चकं प्रवर्त्तते च प्राकृतिक इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ज्ञानात्

प्रसूतिः प्रकृतेर्या तु सा सृष्टिः प्राकृती स्मृता ।

दैवन्दिनी तथा प्रोक्ता यान्तरप्रलयादनु ॥ ४१ ॥

भूतान्यनुदिनं यत्र जायन्ते मुनिसत्तम ।

नित्यः सर्गः स तु प्रोक्तः पुराणार्थविषयैः ॥ ४२ ॥

एवं सर्वशरीरेषु भगवान् भूतभावनः ।

मंस्थितः कुरुते विष्णुः कृत्पत्तिस्थितिसंयमान् ॥ ४३ ॥

सृष्टिस्थितिबिनाशानां शक्तयः सर्वदेहिषु ।

वेणुव्यः परिवर्त्तन्ते मैत्रेयाहर्निशं सदा ॥ ४४ ॥

गुणत्रयमयं ह्येतद् ब्रह्मन् शक्तित्रयं महत् ।

योऽतिवाति स यात्येव परं नावर्त्तते पुनः ॥ ४५ ॥

परमात्मनि योनिर्न स्रज आत्मनिः सदैव दीपकवाचात् आत्मत्वेन
जातानां टिप्पणियं यो विनाशः स नित्यः ॥ ४० ॥ त्रिविधां सृष्टिम्
आह, प्रसूतिरिति । अष्टाप्रलयावसाने प्रकृतेः सकाशाद् सा स्रजटाटि-
प्रसूतिः सा प्राकृती सृष्टिः । अयान्तरप्रलयाद् अयन्तरं वा अराचर-
सृष्टिः सा दैवन्दिनी ॥ ४१ ॥ भूतानीति । अष्टाटाटिप्रलयादो नित्य-
वने दत्तव्यः आत्मनिःप्रलयात् आत्मनिःसृष्टेरभावात् सृष्टिस्थितेः
॥ ४२ ॥ उपसंहरति एवमिति ॥ ४३ ॥ तर्हि विष्णोः सर्वशरीरेषु
सर्वदा स्थितत्वात् कावभेदेन सत्पत्त्यादयो न स्युः तस्माद् कृतीति ।
तथापि विष्णुशक्त्यां सत्त्वादीनां तत्र तत्र कावभेदेन स्रज्जालम् नात्र
दोष इति भावः ॥ ४४ ॥ यस्मात् त्रिगुणात्मकविष्णुशक्तिमयपरिहृत्या
स्रज्जालप्रवाहो भवति अतो गुणातीतक न पुनस्तत्प्रवाहपात इत्याह,
गुणत्रयेति योऽतिवाति अतिक्लमति स परं पदं वाति एव न पुनरा-
वर्त्तते इति श्रुतेः ॥ ४५ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

कथितस्तामसः सर्गो ब्रह्माणसो महामुने ! ।

• रुद्रमर्गं प्रवक्ष्यामि तस्मै निगदतः शृणु ॥ १ ॥

कथादावाक्यनमुख्यं सुतं प्रध्यायतस्ततः ।

प्रादुरासीत् प्रभोरङ्गी कुमारी नीललोहितः ॥ २ ॥

रुद्रन् वै सुस्वरं सोऽथ द्रव्यं द्विजसत्तम ! । •

किं रोदिष्येति तं ब्रह्मा रुद्रन्तं प्रत्युवाच ह ॥ ३ ॥

नाम देहीति तं सोऽथ प्रत्युवाच प्रजापतिम् ।

रुद्रस्त्वं देव ! नाम्नामि मा रोदीर्घैर्यमावह ॥ ४ ॥

एवमुक्तः पुनः सोऽथ सप्तकृत्वा करोट् वै ।

ततोऽन्यानि ददौ तस्मै सप्त नामानि वै प्रभुः ।

स्यान्नानि चैवामष्टानां पद्मीः पुत्रांश्च वै प्रभुः ॥ ५ ॥

दशनामादुर्गमस्य बंधोक्तो तत्प्रतिबोधनतया बुद्धिस्थस्याधर्मस्य निवृत्त्य-
प्रत्ययहेतुं तामसं शब्दम् अह्ना इदानीं तदनुरादयनेन प्रस्तुतं दक्षकन्या-
ऽयमनुवर्तयितुं तत्कन्यापरिच्छेदोन्नीतलोहितरुद्रस्य सर्गमाह, कथित
इति । यद्यपि “स्यातिः सत्यं भूतिः” इत्युपदेशक्रमेण तत्सातेरन्वयः
प्रथमं प्रकृत्युक्तः तथापि तत्कन्या अतिविततत्वाद् अमूल्यं वक्ष्यते ।
यदा योक्तान् तानवाद् रुद्रवनाद् अन्योऽयं कुमारवर्गान्निर्भूतः सान्निध्यो
रुद्रवर्गः तस्मै इमं शब्दमुच्य इति सम्बन्धः ॥ १ ॥ रुद्रन् द्रव्यं प्रादु-
रासीद् इति रुद्रनामनिर्दिष्टः । “प्रासक्त्यास्तु रुद्रदुर्दुर्गुष समन्ततः ।
रोदनाद् रुद्राणां चैव रुद्रा नाम्नेति विस्तृताः” इति वायुश्लोः ॥ २ ॥ ३ ॥
दे देव ! तं रुद्रोऽपि रोदनाद् रुद्राणां चैव इत्यर्थः ॥ ४ ॥ परमेष्ठिन्यापि
पतो रोदनादि—विद्युत्प्रकाशं चोदयन्पद्माव पितृपारतन्त्र्यद्योतनाद्यम् ।

भवं शर्वं महेशानं तथा पशुपतिं दिज ! ।

भीममुग्रं महादेवम् उवाच स पितामहः ॥ ६ ॥

चक्रे नामान्यथैतानि स्थानान्येषां चकार सः ।

सूर्यो जलं मही वह्निर्वायुराकाशमेव च ।

दीक्षितो ब्राह्मणः सोम इत्येतास्तनवः क्रमात् ॥ ७ ॥

सुवर्चला तथैवोमा सुकेशी चापरा गिवा ।

स्वाहा दिशस्तथा दीक्षा रोहिणी च यथाक्रमम् ॥ ८ ॥

सूर्यादीनां नरश्रेष्ठ । रुद्राद्यैर्नामभिः सह ।

पन्नाः स्मृता महाभाग ! तदपत्वानि मे शृणु ।

येषां स्मृतिप्रसूतैर्वा इदमापुरितं जगत् ॥ ९ ॥

शनेश्वरस्तथा शुक्रो लाहिताङ्गो मनोजवः ।

स्कन्दः स्वर्गोऽथ सन्तानो बुधयानुक्रमात् सुताः ॥ १० ॥

अत एव आचार्यत्वाद् रोदनादेर्नामनिर्दिष्टत्वाद् रोदनादिनामो-
पाधिभेदाद् अष्टानाम् इत्युच्यते ॥ ५ ॥ अस्यानि सप्त नामानि ददौ
इत्युक्तं, तानि एवाह, भवन्ति । तं भवादित्यामानम् उवाच तस्य
भवादित्यानां कतवान् इत्यर्थः ॥ ६ ॥ तदेवाह चक्रे नामानीति ।
रुद्रपवादीनां सूर्यादीनां अष्टस्यानां । तान्येव अभिव्यक्तिस्थानत्वात्
तनवो ज्ञेयं उच्यते । दीक्षितो ब्राह्मण इति स्वधर्मोत्पातरि सौम्ये
शरमेव अभिव्यक्तुं शक्नुमितीत्यम् । “आत्मा तस्याष्टमो मूर्तिः शिवस्य पर
नात्मनः । व्यापिषेतरमर्त्तोनां दिशं तस्मात् शिवस्तत्त्वम् । स्वानेज्जेतेषु
ये हृद् ध्यायन्ति प्रवर्त्तन्ति च । तेषामष्टतनुर्देवो ददाति परमं पदम्”
इति वायुश्रुतेः । सूर्यो जलं मही वायुर्वह्निरिति क्रमो दृष्टव्यः ।
तथा इति सूर्यं वादीनां पत्नीनां यथाक्रमं मन्त्रान् । वायोऽसिवा पत्नी,
रुद्रोऽस्वाहेति विध्यति, रुद्रनामोऽपि पुत्रक्रमेण रुद्रो स्कन्दः पुत्र इति
कृतपशुवर्त्तने, अतो वह्निर्वायुरिति पाठक्रमो न विपर्ययतः ॥ ७ ॥ ८ ॥

एवमकारो दृष्टोऽसौ सतीं भार्यामिवन्दत ।

दक्षकोपाच्च तस्याज सा सती स्तं कलेवरम् ॥ ११ ॥

हिमवद्दुहिता साभूत् मेनायां द्विजसत्तम ! ।

उपयेमे पुनश्चोमाम् अनन्यो भगवान् भवः ॥ १२ ॥

देवो धाताविधातारौ भृगोः ख्यातिरसूयत ।

त्रियस्र देवदेवस्य पत्नी नारायणस्य या ॥ १३ ॥

मैत्रेय उवाच ।

जीराक्षी श्री समुत्पन्ना यूयतेऽमृतमन्यते ।

भृगोः ख्यातां समुत्पन्नेत्येतदाह कथं भवान् ? ॥ १४ ॥

पराशर उवाच ।

नित्यैव सा जगन्नाता विष्णोः श्रीरनपायिनी ।

यथा सर्वगतो विष्णुस्तथैवेयं द्विजात्तम ! ॥ १५ ॥

अर्थो विष्णुरियं वाणी नीतिरेषा नया हरिः ।

बाधा विष्णुरियं बुद्धिर्धर्मोऽसौ सत्क्रिया त्वियम् ॥ १६ ॥

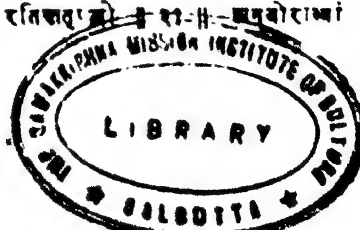
सूतप्रसूतेः पत्नी योद्धादिभिः ॥ १० ॥ उक्तस्य दृष्टमग्रेण प्रस्तुतोप-
योगमाह, एवमकार इति सतीं नाम दक्षस्य कन्यां दक्षकोपात् पिता
दक्षश्च सयज्ञे दृष्टस्त्वनोद्भूतात् अतस्तस्याः सन्तःसतीर्भूदिति भावः ॥ ११ ॥
अनन्यो भवेकनिश्चयः ॥ १२ ॥ श्रीः नारायणस्य पत्नी या तां त्रिय
पाश्र्वतः ॥ १३ ॥ पञ्च आचार्यैः ॥ १४ ॥ उत्तरव्याख्यं भावः । तस्या
उत्पत्तिमन्त्यं भवेत् स्वयं विरोधः । नित्याद्या एव सर्वगतायाः सर्वोक्त-
कायाश्च विष्णुसत्त्वोभक्ताः कार्यवशेन विष्णोर्देव आविर्भावमात्मसु, अतः
पूर्वं भगवतुतादयेव आविर्भूतावाः दुर्वासंयापेन च तिराभूतावाः पुनः
जीराक्षी आविर्भावो न विदध्यत इति यद् एतदाह, नित्यैव इत्या-
दिना यावदुत्तराध्यायव्याप्तिः ॥ १५ ॥ अस्मिन्नारायणस्योः सर्वोक्त-
कत्वं तथा तयोपासनाच्चं प्रवक्ष्यति । अर्थो विष्णुनित्यादि यावद-

स्रष्टा विष्णुरियं सृष्टिः श्रीर्भूमिर्भूधरो हरिः ।
 सन्तोषो भगवान् लक्ष्मीसृष्टिर्भैत्रेयः । शाश्वती ॥ १७ ॥
 इच्छा श्रीर्भगवान् कामो यज्ञोऽसौ दक्षिणा तु मा ।
 आद्याहुतिरसौ देवो पुरोडाशो जनाईनः ॥ १८ ॥
 पत्नीशाला मुने ! लक्ष्मीः प्राग्वंशो मधुसूदनः ।
 चित्तिर्लक्ष्मोर्हरिर्यूपः इध्या श्रीर्भगवान् कुशः ॥ १९ ॥
 सामस्वरूपो भगवान् उदुगोतिः कमलालया ।
 स्वाहा लक्ष्मोज्जगन्नाथो वासुदेवो हुतायनः ॥ २० ॥
 शङ्करो भगवान् शौरिर्भूतिर्गौरी द्विजोत्तमः ।
 भैत्रेयः केशवः सूर्यस्तत्प्रभा कमलालया ॥ २१ ॥
 विष्णुः पितृगणः पद्मा स्वधा शाश्वततुष्टिदा ।
 द्यौः योः सर्वात्मको विष्णु रवकाशोऽतिविश्रुतः ॥ २२ ॥
 शशाङ्कः श्रीधरः कान्तिः श्रीस्तस्यैवानपायिनो ।
 धृतिलेक्ष्मोज्जगन्नेष्टा वायुः सर्वत्रगो हरिः ॥ २३ ॥
 जलधिर्द्विजः । नाविन्दस्तद्वेला श्रीमेहामते ।
 लक्ष्मीस्वरूपमिन्द्राणो देवेन्द्रो मधुसूदनः ॥ २४ ॥

ध्यावधनाम्नि । शशो सर्वाभिधाविता वाक् इय श्रीः । नीतिदेव-
 नीतिरवा, श्रीः, नयः सामाद्युपायः । बोधः आत्मप्रकाशः, बुद्धिस्तद-
 भिव्यञ्जिका धावतिः । पद्मोऽपूर्वः, सत्क्रिया वागादिः ॥ १६ ॥
 भूधरो गरिर्भूतपतिर्गौरी । यद्व्यासाभिः सन्त मन्त्रवः । सन्तोषः तथानिर्-
 तिसृष्टिः ॥ १७ ॥ इच्छा धन्यदिष्टा, कामस्तदभोगाभिवायः ॥ १८ ॥
 चित्तिरिष्टिवाचनम् ॥ १९ ॥ सामस्वरूपो रत्नलरादिगानरूपः । उदु-
 गोतिस्तदुपानाम्नापारः । हुतायनो वासुदेवः, स्वाहा त लक्ष्मीः ॥ २० ॥
 ॥ २१ ॥ द्यौः श्रीः, अरकाशो विष्णुः ॥ २२ ॥ धृतिलेखादिपारण्यं,
 जलधेरा च लक्ष्मीः, तत्प्रकाशो वायुर्हरिः ॥ २३ ॥ २४ ॥ भूमीशो

यमसक्रधरः साक्षाद् धूमोर्णा कमलालया ।
 ऋद्धिः श्रीः श्रीधरो देवः स्वयमेव धनेश्वरः ॥ २५ ॥
 गौरी लक्ष्मीर्महाभागा केशवो वरुणः स्वयम् ।
 श्रीदेवसेवा विप्रेन्द्र ! देवसेनापतिर्हरिः ॥ २६ ॥
 अवष्टम्भो गदापाणिः शक्तिर्लक्ष्मीहिजोत्तम ! ।
 काष्ठा लक्ष्मीर्निमेषोऽसौ मुहूर्तोऽसौ कवा तु सा ॥ २७ ॥
 ज्योत्स्ना लक्ष्मीः प्रदीपोऽसौ सर्वः सर्वेश्वरो हरिः ।
 लताभृता जगन्माता श्रीविष्णुर्द्रुम संस्थितः ॥ २८ ॥
 विभावरो श्रीदेवमो देवसक्रगदाधरः ।
 वरप्रदो वरोविष्णुवधुः पद्मवनालया ॥ २९ ॥
 नटस्वरूपी भगवान् श्रीनटौरूपमंस्थितिः ।
 ध्वजय पुण्डरीकाक्षः पताका कमलालया ॥ ३० ॥
 तृणा लक्ष्मीर्जगत्स्वामीलोभोनारायणः परः ।
 रतिरागौ च धर्मज्ञ ' लक्ष्मीर्गोविन्द एव च ॥ ३१ ॥
 किञ्चातिवह्नोक्तेन संक्षेपेणेदमुच्यते ।
 देवतिथ्यङ्गनृप्यादौ पुंनान्नि भगवान् हरिः ।
 स्त्रीनान्नि लक्ष्मीर्मेधेय ! नामयोर्विद्यते परम् ॥ ३२ ॥

यमसक्रधरः । धनेश्वरः कुबेरः, ऋद्धिलक्ष्म पत्नी ॥ २५ ॥ वरुणस्य
 भव्योपि गौरीवंशा ॥ २६ ॥ अवष्टम्भः पुण्डरीकाक्षः, शक्तिस्तस्याभार्यम्
 ॥ २७ ॥ ज्योत्स्ना प्रभा, दीपो हरिः हरविशेषणं सर्वः सर्वेश्वर-
 चेति । द्रुमरूपः संस्थितः, लताया व्यापकः ॥ २८ ॥ वरुणाया,
 वरः पतिः ॥ २९ ॥ १० ॥ रतस्ततः पुनरुपादिच्छा तृष्णा, तत्प्राप्त्यार्च-
 पत्नीप्रसन्नोः । राजः कानः, रतिरागौ ॥ ३१ ॥ लक्ष्मीराभां
 परमस्य न विद्यते ॥ ३२ ॥

नवमोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

इदं च शृणु मैत्रेय । यत्पृष्टीऽहमिह त्वया ।

श्रीमन्मन्त्रं मया ह्येतत् श्रुतमासीत् मरीचितः ॥ १ ॥

दुर्वासाः शङ्करस्यांशस्य चार पृथिवीमिमाम् ।

स ददगं स्रजं दिव्याम् ऋषिर्विद्याधरीकृते ॥ २ ॥

सन्तामकानामखिलं यस्या गन्धेन वामितम् ।

अतिमेव्यमभट् ब्रह्मन् । तद्वनं वनचारिणाम् ॥ ३ ॥

उत्तमव्रतधृग्विप्रस्यं दृष्ट्वा शोभनां स्रजम् ।

तां यथाचे वरारोहं विद्याधरवधं ततः ॥ ४ ॥

याचिता तेन तन्वङ्गी मालां विद्याधराङ्गना ।

ददौ तस्मै विशालाक्षी सादरं प्रणिपत्य च ॥ ५ ॥

तदेवं मैत्रेयकृतोपपरिचाराद्यं सप्ततन्त्रप्रपञ्चनेन विष्णोरिव
 चण्डाला अपि निस्तत्त्वसुप्तम्, इदानीम् आविर्भावतिरोभावाभ्यां तदुक्तं
 विरोधं परिहर्तुमाह इदं ह्येतत्पूर्वादिना पूर्वं भगवता वतीत्यनेन
 पन्थेन । भगवतापि श्रीर्वाया श्रीराज्यौ जाता इत्युच्यते इदं च शृणु ।
 मयापि एवमेव वन्दित्वा नेन मरीचः सदायाद् एतद् श्रुतमासीत् ॥ १ ॥
 तस्य प्रथमं भगवतायाः सत्त्वातिरोधाने कारणं वक्तुमाह दुर्वासा
 इति । शङ्करस्यांश इत्यनेन तस्य यज्ञशाये सामर्थ्यं सपराधावहित्यु-
 त्पन्नम् । वल्लभो देवतस्य, तदीयानां पुण्याणां कृतं पापम् ।
 यस्या गन्धेन वासितं तद् वनं वनचारिणाम् अतिमेव्यम् अभूत् ॥ २ ॥
 ॥ ३ ॥ उत्तमव्रतधृग्विप्रस्यो मित्रो हि लङ्कोक्तपिशाचा इव यत्नं नो ।

तामादायामनो मूर्ध्नि स्रजमुत्तपटपटम् ।
 कृत्वा स विप्रां मैत्रेय ! परिवभ्राम मेदिनीम् ॥ ६ ॥
 स ददर्श समायातम् उत्तैरावतस्थितम् ।
 त्रैलोक्याधिपतिं देवं सह देवैः शचीपतिम् ॥ ७ ॥
 तामात्मनः स शिरसः स्रजमुत्तपटपटम् ।
 आदायामरराजाय चिक्षेपोत्तवक्त्रनिः ॥ ८ ॥
 गृहीत्वामरराजेन स्वगैरावतमूर्ध्वनिः ।
 न्यस्ता रराज कैलास शिखरे जाङ्गवी यथा ॥ ९ ॥
 मदान्वकारिताक्षोऽसौ गन्धाक्षणे न वारणः ।
 करिणाघ्राय चिक्षेप तां स्रजं धरणांतले ॥ १० ॥
 ततश्चक्रोध भगवान् दुर्वासा मुनिसत्तमः ।
 मैत्रेय ! देवराजं तं क्रुध्यैतदुवाच ह ॥ ११ ॥
 ऐश्वर्यमत्त ! दुष्टात्मन् ! अतिरुब्धोऽसि वासव ।
 त्रियया धामस्रजं यस्त्वं महत्तां नाभिनन्दसि ॥ १२ ॥
 प्रसाद इति नाक्तं ते प्रणिपात पुरःसरम् ।
 हर्षोत्फुल्लकपोलेन न चापि शिरसा धृता ॥ १३ ॥
 मया दत्ताभिमां मालां यस्मात् बहु मन्यसे ।
 त्रैलोक्य ओरतो मूढ ! विनाशमुपयास्यति ॥ १४ ॥

तां स्रजं मूर्ध्नि कृत्वा मेदिनीं परिवभ्राम इत्यन्वयः ॥ ६ ॥ ८ ॥ १० ॥ १२ ॥ १४ ॥
 मूर्ध्वनिं न्यस्ता ह्य च कैलाशशिखरे जाङ्गवी इति रराज ॥ ९ ॥ ११ ॥ १३ ॥ १५ ॥
 मदान्वकारिते स्रज्जाताम्बुकारे अपिचो वक्त्रे चक्षुषो करेण आघ्राय इति
 करिणः करकौब्र आघ्रायत् ॥ १० ॥ ११ ॥ अतिरुब्धोऽसि सर्वतोऽपि
 त्रियया धाम स्रज्या निवासभूताम् ॥ १२ ॥ ते त्वया हर्षेण उत्फुल्लो
 विहावतो कपोवो वक्त्रे त्वामभूतेन कृता त्वया ॥ १३ ॥ तं त्रैलोक्यधीश्वर

मां नन्येऽन्येः सदृशं न्यूनं शक्नो ! भवान् हिजैः ।
 अतोऽवमानमस्माकं मानिना भवता ह्यनम् ॥ १५ ॥
 मदुदत्ता भवता यस्मात् क्षिप्ता माला महीतले ।
 तस्मात् प्रनष्टलक्ष्मीकं त्रैलोक्यं ते भविष्यति ॥ १६ ॥
 यस्य संजातक्रोपस्य भयमेति चराचरम् ।
 तत् त्वं मामतिगर्वेण देवराजावमन्यसे ॥ १७ ॥

वराशर उवाच ।

महेन्द्रो वारणस्कन्धाद् अवतीर्य त्वरान्वितः ।
 प्रमादयामास तदा दुर्वाससमकल्पसम् ॥ १८ ॥
 प्रमादयमानः स तदा प्रणिपातपुरःसरम् ।
 प्रत्युवाच सहस्राक्षं दुर्वासा मुनिसत्तमः ॥ १९ ॥
 नाहं कृपालुहृदयो न च मां भजते क्षमा ।
 अन्ये ते मुनयः शक्नो ! दुर्वाससमवेहि माम् ॥ २० ॥
 गौतमादिभिरन्यैस्त्वं गर्वमापादितो मुधा ।
 अद्यान्तिमारसर्वस्वं दुर्वाससमवेहि माम् ॥ २१ ॥

लौकोक्त्यर्थं विनाशम्, अतो बाह्यलज्जमानाकरपदोपात् ॥ १४ ॥
 नजेन क्षिप्ताया उपेक्षितत्वाद् भवता एव क्षिप्ता इत्युक्तम् । तस्मात्
 बाह्याया धरणीतले प्रक्षेपदोपात् । तदीयं लौकोक्त्यं प्रनष्टलक्ष्मीकं
 दारिद्र्याभिभूतं भविष्यति इति द्वितीयः भागः ॥ १६ ॥ १७ ॥
 कृपालुपदं वापरापन्नाये दोषाभावात् ॥ १८ ॥ १९ ॥ अन्ये ते मुनयः
 वेदेदवाचरः । अहं तु न तथा ॥ २० ॥ तदेवाह, गौतमादिभिः क्षमायाः
 धर्मादावपराधेऽपि त्वदि दाक्षिण्येन कृत्यदृष्टेः मुधा इत्येव गर्वं,
 प्रापितोऽपि, अद्यान्तिमारसर्वस्वं, तदेव सर्वं त्वत् तं नाम्ना ॥ २१ ॥

वसिष्ठाद्यैर्देयासारेः स्तोत्रं कुर्वन्निरुद्धकैः ।

गर्वं गताऽसि येनैव मामप्यद्याकमन्यमे ॥ २२ ॥

ज्वलज्जटाकलापस्य भृकुटीकुटिलं मुखम् ।

निरीक्ष्य कंस्तिभुवने मम यो न गतो भयम् ॥ २३ ॥

नाहं क्षमिष्ये बहुना किमुक्तेन शतक्रतो ।।

विदुष्वनामिमां भूयः करोष्यनुनयात्मिकाम् ॥ २४ ॥

पराशर उवाच ।

इत्युक्त्वा प्रययौ विप्रा देवराज्ञोऽपि तं पुनः ।

आरुह्यैरावतं ब्रह्मन् ! प्रययौ प्रमरावतौम् ॥ २५ ॥

ततः प्रभृति निःश्रीक मशक्रं भवनत्रयम् ।

मैत्रेयासीदपध्वस्तं संक्षीणौषधिवीरुधम् ॥ २६ ॥

न यज्ञाः संप्रवर्त्तन्ते न तपस्वन्ति तापसाः ।

न च दानादिधर्मेषु मनसक्रे तदा जनः ॥ २७ ॥

निःसत्त्वाः सकला लोका लोभाद्यपहतेन्द्रियाः ।

स्वल्पेऽपि हि बभूवुस्ते साभिलाषा द्विजोत्तम ! ॥ २८ ॥

यतः सत्त्वं ततो लक्ष्मीः सत्त्वं भूयनुसारि च ।

निःश्रीकाणां कुतः सत्त्वं बिना तेन गुणाः कुतः ॥ २९ ॥

॥ २१ ॥ अश्वैरुद्धकैः सुवह्निः, यदा अश्वैरुद्धकैः शिरोभिस्त्यागभोग-

विष्टा तत्र लोमं कुर्वन्निरुद्धकैः ॥ २२ ॥ एवं वति । ज्वलज्जटिलं,

मम सत्त्वं निरीक्ष्यं यो भयं न गतः स यः न कोऽपीत्यर्थः ॥ २३ ॥

विदुष्वनाम् अपह्नावम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ अपध्वस्तं नष्टमायम् ॥ २६ ॥ २७ ॥

निःसत्त्वाः शैर्लभ्याः । अतो लोभादिभिः उपहृतेन्द्रियाः अतः

स्वल्पेऽप्यत्र साभिलाषाः ॥ २८ ॥ एतदेव आहवति यत इति । यतो

यत्नं सत्त्वं ततो लक्ष्मीः । सत्त्वं भूयनुसारि चक्षुः । दवातुसारि

बलश्रीर्ष्याद्यभावश्च पुरुषाणां गुणैर्विना ।

लङ्घनीयः समस्तस्य बलश्रीर्विवर्जितः ॥ १० ॥

भवत्वप्यस्तमर्तिर्लङ्घितः प्रधितः पुमान् ।

एवमत्यन्तानिःश्रीकं त्रैलोक्यं सत्त्ववर्जितं ॥ ११ ॥

देवान् प्रति बलीयाः सक्नुवन्त्यदानवाः ।

लोभाभिभूता निःश्रीका देव्याः सत्त्वविवर्जिताः ॥ १२ ॥

श्रिया विहीनैः सत्त्वैर्देवैश्चक्रुस्ततां रणम् ।

विजितास्त्रिदया दैत्यै रिरन्द्राद्याः शरणं ययुः ॥ १३ ॥

पितामहं महाभागं हुताशनपुरोगमाः ।

यथावत् कथितो देवैश्च ह्या प्राह ततः सुरान् ॥ १४ ॥

ब्रह्मवाचः ।

परापरेयं शरणं ब्रजध्वजसुरार्हणम् ।

सत्पत्तिस्थितिनाशानामहेतुं हेतुमीश्वरम् ॥ १५ ॥

प्रजापतिपतिं विष्णुमनन्तमपराजितम् ।

प्रधानपुंसोरजयोः कारणं कार्यभूतयोः ॥ १६ ॥

ब्रह्मवाचः । एवावर्ति एव धेनुं ब्रह्मवाचो परस्परविनाशतया चोच्यते ।
हत्वनिवृत्तिनाह, निःश्रीकाचाविति । तेन बलमे विना पुष्पाः श्रीदार्ढ्य-
बलोज्ज्वलाद्योवाहवः कुत ॥ १८ ॥ ततोऽनर्कपरम्परानाह वदेति ।
लङ्घनीयः अभिभाष्यः ॥ १० ॥ प्रधितः प्रज्ञातः इवान् लङ्घितः
कथ्यमानः सन् अपध्यसाविति । महप्रज्ञो भवति ॥ ११ ॥ १२ ॥ एवं ब्रह्म-
रन्ध्रापराधेन त्रैलोक्यं निःश्रीकत्वं प्राप्नुम् । अतस्त्रैलोक्यान्वर्जितत्वा-
त्प्राप्त्यदवि नह विपक्षेण देवेषु देवेषु एव नातिप्रभूतम् इति देवानां
जयं ब्रह्मवाचो ॥ १२ ॥ हुताशनहरोमना इति अर्जुनदूतत्वात् हरोमन-
स्यम् "अर्जुनदेवानां दूतं आसीद्" इति श्रुतेः ॥ १३ ॥ अनदुष्टवत्त्वा-
दीनां वेदम् । अयम् अवेतं अय इव निजविदम् ॥ १५ ॥ अजयोः

प्रवृत्तार्तिहरं विष्णुं स यः श्रेयो विधास्यति ।
 एवमुक्त्वा सुरान् सर्वान् ब्रह्मा लोकपितामहः ।
 श्रीरोदस्योत्तरं तीरं तैरेव सहितो ययौ ॥ ३७ ॥
 स गत्वा त्रिदशैः सर्वैः समवेतः पितामहः ।
 तुष्टाव वाग्भिरिष्टाभिः परापरपतिं हरिम् ॥ ३८ ॥
 ब्रह्मोवाच ।

नमाम सर्वे सर्वेशमनन्तमजमव्ययम् ।
 लोकधामधराधारमप्रकाशमभेदिनम् ॥ ३९ ॥
 नारायणमणीयांसमशेषाणामजीवमाम् ।
 समस्तानां गरिष्ठं यद् भरादीनां गरीयमाम् ॥ ४० ॥
 यत्र सर्वं यतः सर्वमुत्पन्नं सत्पुनःसरम् ।
 सर्वभूतस्य यो देवः पराणामपि सः परः ॥ ४१ ॥
 परः परमात् पुरुषात् परमात्मन्यरूपधृक् ।

कार्यं भूतवोरिति अन्तरहितवोरपि तयोः वनोभिस्तुष्टीहरणेन कार्य-
 त्वम् ॥ ३६ ॥ उत्तरदिगवस्थितं तीरं यत् सुवसिति वा ॥ ३७ ॥
 इष्टाभिः पूजिताभिः अष्टेक्षितार्च्योत्तिष्ठाभिरिति वा परापराणाम्
 अतस्तद्विस्तारानां सर्वलोचानां वदितम् ॥ ३८ ॥ नमाम इत्युत्तरश्लोकेऽपि
 वन्द्यः । सर्वं सर्वैकद्वयं सर्वोद्धारकः । शोके ये धामधराः प्रभाव-
 यमकोवाक् आधारम् इत्यादीनां प्रभावो ब्रह्माय वन्द्यः । अभेदिनं
 निर्भेदम्, अमकारं अज्यतिरिक्तमकारमव्ययम् इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥
 यत्र सर्वं यतः उत्पन्नं सत्पुनःसरम् इति तृतीयेन
 अर्थः । पराणाम् अर्चनीयानामपि सः परः इत्यर्थः । तथा च श्रुतिः,
 'रन्मृशेभ्यः परा श्रुती चर्द्धेभ्यश्च परं वयः । अथर्वण्य परा बुद्धिर्बुद्धेराका-
 मयान् परः । अकृत वदनव्यक्तम् अज्यज्ञात् इत्यर्थः परः' इति ॥ ४१ ॥
 तथा च परमात् पुरुषात् परमात्मन्यरूपधृक् इत्यादयः । परमात्मन्ये

योगिभिर्विच्यते योऽसौ मुक्तिहेतुर्ममृजुभिः ॥ ४२ ॥

सत्त्वादयो न सन्तोषे यत्र च प्राकृता गुणाः ।

स शुद्धः सर्वशुद्धेभ्यः पुमानाद्यः प्रसीदतु ॥ ४३ ॥

कलाकाष्ठानिषादिकालसूत्रस्य गोचरे ।

यस्य यत्किञ्च शुद्धस्य प्रसीदतु स नो हरिः ॥ ४४ ॥

प्रीयते परमेशो हि यः शुद्धोऽप्यपचारतः ।

प्रसीदतु स नो विष्णु राक्षा यः सर्वदेहिनाम् ॥ ४५ ॥

यः कारणञ्च कार्यञ्च कारणस्यापि कारणम् ।

कार्यस्यापि च यः कार्यं प्रसीदतु स नो हरिः ॥ ४६ ॥

कार्यकार्यस्य यः कार्यं तत्कार्यस्यापि यः स्वयम् ।

तत्कार्यकार्यभूतो यस्तस्य प्रथताः स्म तम् ॥ ४७ ॥

कारणं कारणस्यापि तस्य कारणकारणम् ।

तत्कारणानां हेतुं त्वां प्रथताः स्म सुरेश्वरम् ॥ ४८ ॥

अङ्कः पृष्ठं कूर्चपारी अत एव योगिभिर्विच्यते योऽसौ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

अवाकाष्ठानिषादिकाश्च एव स्रजवत् स्रजं, जगत्पेटानिषाद्यवस्थान्

तस्य गोचरे विद्ये यस्य यत्किञ्चिद्वर्णं वर्णते अङ्कपात्रिभ्यस्तत् निखिरे

वा कावाधोना न भवतीत्यर्थः । अत एव तस्मा अङ्कवाभेदात् पृष्ठक

पृष्ठम् ॥ ४४ ॥ ननु यदि अङ्कलोकात्कङ्कपात्रिभ्यः सर्वं तर्हि अङ्कपात्राः

प्रतिपद्यन्ते, तस्माच्च, प्रोच्यत इति । परा चाधौ वा च अङ्कपात्राः तस्मा

दिवः परमेशो यः शुद्धः सर्वलोऽपि अपचारतो भेदविषयत्वा प्रोच्यते ।

दिमीको यत् यजः, प्रविष्टौ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ पूर्वलोकाश्च प्रवृत्तानि

कार्यकार्येति ह्यात्मात् । प्रकृतिवार्त्तकं नृगतो यत् कार्यवृत्तानां

तस्य कार्यं भूतकृत्त्वार्त्तः । तस्माच्च कार्यं नृगाभूतवर्त्तः । तत्कार्यं

नृगावृत्तम् । तस्य कार्यभूतो नृगावृत्तादिवर्त्तः ततश्च तत्पुनर्गोलादि-

नृगावृत्तो वाः अथमेव, तं प्रथताः इत्यन्वयः ॥ ४७ ॥ तस्मा कारणम्

भोक्तारं भोग्यभूतञ्च स्रष्टारं सृज्यमेव च ।

कार्यं कर्मस्वरूपं तं प्रचताः सः परं पदम् ॥ ४८ ॥

विशुद्धं बोधनं नित्यमजमक्षयमव्ययम् ।

अव्यक्तमविकारं यत् तद्विशिष्टोः परमं पदम् ॥ ५० ॥

न स्थूलं न च सूक्ष्मं यत् न विशेषणगोचरम् ।

तत्पदं परमं विशिष्टोः प्रणमामः सदात्मकम् ॥ ५१ ॥

यस्यायुतायुतायांशे विश्वशक्तिरियं स्थिता ।

परं ब्रह्मस्वरूपं यत् प्रणमामस्तमव्ययम् ॥ ५२ ॥

यत्र देवा न मनयो न साहं न च शङ्करः ।

जानन्ति परमेशस्य तद्विशिष्टोः परमं पदम् ॥ ५३ ॥

अविच्छेदोऽत्रोक्तः, तत्र कारणं ब्रह्माण्डम्, तत्र कारणं महा-
भूतानि, तत्कारणं भूतस्रष्टारश्च, तत्कारणानाम् अङ्गकारणजन-
स्रष्टारो हेतुः प्रधानभूतं प्रचताः स इत्यर्थः । प्रकृत्युत्पत्त्याभात् प्रथमं
क्रियाशक्तिरूपम् उत्पद्यते । ततो ज्ञानशक्ति मङ्गलत्वं ततोऽङ्गकार-
णं प्रकृत्या तत्कारणानाम् उत्पत्तेन ब्रह्माण्डानाम् अङ्गकारणजन-
स्रष्टारो पश्यन् । तदुक्तं "यत्" रक्षणम् इति लिङ्गदेवमादौ सूत्रं
महानुत्पत्तिं प्रवदन्ति जीवम् इति । यद्वा प्रकृत्या अङ्ग तत्कारणानाम्
इति ब्रह्मण्युत्पत्तिहेतुं प्रकृतिप्रेरकम् ईश्वरं प्रचताः स इति बोध-
नीयम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ विशुद्धं बोधनं शुद्धं ज्ञानं इति ज्ञानं व्याप्यं यत्
शुद्धं दर्शयति, अव्यक्तं अज्ञ विषयः तद् दाहकम् अधिवारयति ।
तदुत्पत्त्यादयति, नित्यम् दत्तादिना । अक्षयमनापारं तद् विशिष्टोः परमं
पदं प्रचताश्च दत्तुमर्हन्त्येव इत्यर्थः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ यत्र अविच्छिन्नम-
योरुत्पत्तिद्वयोः नावावृत्तिर्येषः तस्माद्वि रजोमुच्यताम् इति विश्वरूप-
माश्रितः स्थिता तं प्रचताश्च दत्तुमर्हन्त्येव इति अङ्गकारणः ॥ ५२ ॥

यद् योगिनः सहोष्णताः पुष्पपापचयेऽक्षयम् ।
 पश्यन्ति प्रचरे चिन्त्यं तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ५४ ॥
 शक्तयो यस्य देवस्य ब्रह्मविष्णु शिवादिकाः ।
 भवन्त्यभूतपूर्वस्य तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ५५ ॥
 सर्वेय ! सर्वभूतात्मन् ! सर्व ! सर्वायवाण्युत ! ।
 प्रसीद विष्णो ! भक्तानां व्रज नो दृष्टिगोचरम् ॥ ५६ ॥
 इत्युदीरितमाकर्ण्य ब्रह्मणस्त्रिदशास्ततः ।
 प्रणम्योच्चः प्रसीदेति व्रज नो दृष्टिगोचरम् ॥ ५७ ॥
 यन्मायं भगवान् ब्रह्मा जानाति परमं पदम् ।
 तवताः स्म जगद्वाम तव सवेगताण्युत ! ॥ ५८ ॥
 इत्यन्ते वचसस्तेषां देवानां ब्रह्मणस्तथा ।
 ऊचुर्देवर्षयः सर्वे बृहस्पतिपुरोगमाः ॥ ५९ ॥
 आद्या यज्ञपुमानीशो यः सर्वेषाञ्च पूर्वजः ।
 तं नताः स्म जगत्स्रष्टुः स्रष्टारमविशेषणम् ॥ ६० ॥
 भगवन् ! भूतभव्येय ! जगत्सृष्टिधराव्यय ! ।
 प्रसीद प्रणतानां त्वं सर्वेषां देहि दयानम् ॥ ६१ ॥
 एव ब्रह्मा तथैवायं सह रुद्रेऽस्मिन्लोचनः ।
 सर्वादित्यैः समं पूषा पावकोऽयं सङ्गमिभिः ॥ ६२ ॥

॥ ५९ ॥ पुष्पपापचये तत्प्रतिबन्धापनने प्रचरे स्मितं लज्जावाक्याद्यं-
 विषयत्वात् तच्च ॥ ५४ ॥ अभूतपूर्वस्य न भूतः कश्चिदपि पूर्वो वक्ष्यात् ।
 आनादिरित्यर्थः । “वक्षिष्यतातः परोऽन्वोऽस्मि न आविवेकं भुवनानि
 विद्याः” इति श्रुतेः ॥ ५५ ॥ तदेवं स्तुत्या मार्गवते सर्वेयेति ॥ ५६ ॥ ५७ ॥
 जगद्वाम जगत्तः प्रकाशकम् आश्रयभूतमिति वा ॥ ५८ ॥ ६१ ॥
 ब्रह्मतानां परोद् दन्तुः तानेवाहः, एव जङ्गोति मिभिः ॥ ६२ ॥

अग्निमी वसवश्चे मे सर्वं चैते मरुद्गणाः ।

साध्या विश्वे तथा देवा देवेन्द्रायमीश्वरः ॥ ६३ ॥

प्रणामप्रवणा नाश्व ! दैत्यसैन्यपराजिताः ।

शरणं त्वामनुप्राप्ताः समस्ता देवतागणाः ॥ ६४ ॥

पराशर उवाच ।

एवं संस्तूयमानस्तु भगवान् शङ्खचक्रधृक् ।

जगाम दर्शनं तेषां मैत्रेय ! परमेश्वरः ॥ ६५ ॥

तं दृष्ट्वा ते तदा देवाः शङ्खचक्रगदाधरम् ।

अपूर्वरूपसंस्थानं तेजसां राशिर्मूर्जितम् ॥ ६६ ॥

प्रणम्य प्रणताः पूर्वं संक्षीभस्तिमितेक्षणाः ।

तद्युवः पुण्डरीकाक्षं पितामहपुरोगमाः ॥ ६७ ॥

देवा ऊचुः ।

नमो नमोऽविशेषस्त्वं त्वं प्रह्ला त्वं पिनाकधृक् ।

इन्द्रस्त्वमग्निः पवनो वरुणः सविता यमः ॥ ६८ ॥

वसवो मरुतः साध्या विश्वे देवगणा भवान् ।

योऽयं तवागतो देव ! समीपं देवतागणः ॥ ६९ ॥

स त्वमेव जगत्स्मृष्टा यतः सर्वगतो भवान् ।

त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वमोद्धारः प्रजापतिः ॥ ७० ॥

वेश्यावेश्यश्च सर्वात्मन् ! त्वत्प्रयत्नाखिलं जगत् ।

त्वामत्र शरणं विष्णो ! प्रयाता दैत्यनिर्जिताः ॥ ७१ ॥

॥ ६५ ॥ अपूर्वं रूपसंस्थानं देहिभः अग्निमीशो वरुणः तम् ॥ ६६ ॥

पूर्वं प्रणताः अवि भक्त्या पुनः प्रणम्य तद्युवः ॥ ६७ ॥ अविशेषः युवः

परमात्मा त्वं प्रह्लादिहृदय त्वमेव ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥

वयं, प्रसीद सर्वात्मन् ! तेजसाप्याययन् नः ।

तावदार्त्तिस्तथा वाक्छा तावन्मीहस्तथासुखम् ॥ ७२ ॥

यावन्नायाति शरणं त्वामशेषाघनाशनम् ।

तत्प्रसादं प्रसन्नात्मन् ! प्रपन्नानां कुरुष्व नः ॥ ७३ ॥

तेजसां नाथ ! सर्वेषां स्वशक्त्याप्यायनं कुरु ॥ ७४ ॥

पराशर उवाच ।

एवं संस्तुयमानस प्रणतेरमरैर्हरिः ।

प्रसन्नदृष्टिभगवानिदमाह म विग्लतः ॥ ७५ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

तेजसो भवतां देवाः ! करिष्याम्य पत्रं हनम् ।

वटाम्यङ्गं यत् क्रियतां भवद्भिस्तद्दिदं सुराः ॥ ७६ ॥

पानोय सहिता दैत्यैः क्षीराब्धौ सकलौषधीः ।

मन्यान मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वा तु वासुकिम् ॥ ७७ ॥

मथ्यताममृतं देवाः ! महायै मय्यवस्थितं ।

सामपूर्वञ्च दैतेयास्तत्र माहाय्यकर्मणि ॥ ७८ ॥

सामान्यकृत्तभोक्तारो यूयं वाच्या भविष्यथ ।

मथ्यमाने च तत्राब्धौ यत् समुत्पद्यतेऽमृतम् ॥ ७९ ॥

तेजसा प्रभावादिना मोक्षान् आप्याययन् ७२ इति । आर्त्तः यत्सुखोक्ता,
असुखं दुःखम् ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ अयत्नज्ञा वयसा ॥ ७४ ॥ अनयान्
ददमाह दत्तादेर्मानसतोऽभिप्रायः । तदुक्तम् 'एष एषेचरसाङ्गम्
चरसाङ्गं चरेचरः । विहङ्गुकावसानाह वसुहोकावनादिभिः' इति
॥ ७५ ॥ ७६ ॥ क्षीराब्धौ क्षिप्रंति शेषः । येषां मय्यनरञ्जम् ॥ ७७ ॥
अमृतं मथ्यतां मथनेन अमृतम् उत्पाद्यतामित्यर्थः ॥ ७८ ॥ साम-
पूर्वम् उत्पत्तिपूर्वकं सामान्यं समानं यत् सर्वं तत्र भोक्तारो यूयं

तत्पानाद् बलिनी व्यममराद्य भविष्य ।

तथा चाहं करिष्यामि यथा त्रिदशविहितः ।

न प्राप्त्यन्त्यमृतं देवाः ! केवलं क्लेशभागिनः ॥ ८० ॥

पराशर उवाच ।

इत्युक्त्वा देवदेवेन सर्व एव ततः सुराः ।

सन्धानमसुरैः कृत्वा यत्नवस्तोऽमृतैऽभवन् ॥ ८१ ॥

नानौषधीः समानीय देवदेतेयदानवा ।

क्षिप्त्वा क्षीराब्धिपथमि शरद्भ्रामलत्विषि ॥ ८२ ॥

मन्यान् मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वा च वासुकिम ।

ततो मच्चिन्माराद्या मैत्रेय । तरसा मृतम् ॥ ८३ ॥

विषधाः सहिताः सर्वे यतः पुष्कं ततः कृताः ।

कृष्णेन वासुकेर्देव्याः पर्वकाये निवेशिताः ॥ ८४ ॥

ते तस्य फलानि श्वाम वञ्चनापहत त्विषः ।

निस्तेजसोऽसुराः सर्वे वभ्रुरमितकुते ॥ ८५ ॥

तेनेव मुक्कनिश्वामवायुनास्तबलाहकैः ।

पुच्छप्रदेशे वर्षद्विस्तथा चाप्यायिताः सुराः ॥ ८६ ॥

क्षीरोदमध्ये भगवान् कूर्मरूपी स्वयं हरिः ।

भविष्य इति वाच्याः ॥ ७८ ॥ तर्हि तेऽपि तथा भविष्यतीति बहु-
मान् प्रत्याह तथा चेति । ओ देवाः ! ते बुद्धद्विषः केवलं क्लेशभा-
गिनो यथा भविष्यन्ति तथा करिष्यामि ॥ ८० ॥ अन्त्येऽमृतार्थम् ॥ ८१ ॥
शरद्भ्रामरं अथवा तिरु दीप्तिर्वद्य तस्मिन् ॥ ८२ ॥ अमृतं मच्चिन्म-
ाराद्याः । अर्चयि क्त्वा आरण्यान् दमर्चः ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ तेन अक्षराणां
दःवधा वञ्चनापहानिः, तेनेव वासुकेर्देव्या नारायणना अक्षराणां दःव-
धेः ॥ ८५ ॥ अक्षरे नवि अवहित इति बहुलं तत्वादाभावाद्

मत्स्यानाङ्गे रधिष्ठानं श्रमतोऽभूत्सहस्रमुने । ८७ ।
 कुर्यान्मन्त्रेण देवानां मध्ये चक्रगटाधरः ।
 चक्रे भोगिराजानं दैत्यमध्ये परेष च ॥ ८८ ॥
 उपस्थाक्रान्तवान् शैलं हृद्दूषेच्च वेशवः ।
 तथापरेण मैत्रेय ! यत्न दृष्टं सुरासुरैः ॥ ८९ ॥
 तेजसा नागराजानं तत्राप्यायितवान् हरिः ।
 अन्येन तेजसा देवान् उपसंहितवान् विभुः ॥ ९० ॥
 मथ्यमाने ततस्तस्मिन् क्षीराब्धौ देवदानवैः ।
 हविर्धामाभवत् पूर्वं सुरभिः सुरपञ्जिता ॥ ९१ ॥
 जम्भुदं ततो देवा दानवाश्च महामुने ।
 व्याजितचेतस्यैव बभूवस्तिमितेक्षणः ॥ ९२ ॥
 क्रियेतदिति मिहानां दिवि चिन्तयतां ततः ।
 बभूव वारुणी देवो मटाघर्णितलोचना ॥ ९३ ॥
 कृतावर्णात् ततस्तस्मात् क्षीरोदाद् वामयन् अगतम् ।
 गन्धेन पाणिजातोऽभद्रे देवस्त्रीनन्दनस्तवः ॥ ९४ ॥
 कृपौढार्थगुणापेतस्ततस्वाप्सरसां गणः ।
 क्षीरोदधेः समुत्पन्नो मैत्रेय ! परमाद्भुतः ॥ ९५ ॥
 ततः शीतांशुरभवद् अगृहे तं महेश्वरः ।
 अगृह्णन् विषं नागाः क्षीरोदाच्च समुत्थितम् ॥ ९६ ॥

क्षीरोदधे रति चतुर्भिः ॥ ८७ ॥ ९० ॥ हविषः क्षीरोदध्यादेवपी
 चात्रयभूता ॥ ९१ ॥ व्याजितचेतसः मत्स्योभाजजनकः ॥ ९२
 वारुणी मदिराधिपानी देवो ॥ ९३ ॥ मन्दरज्ज्वलेन कृता कण्ठवा
 चावर्णा वर्णान्, कृतात् ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ विषम् अगृह्णतो जम्भु
 दूषेणम् नागा जम्भुः । तदुक्तं "मत्स्या" विषस्य वाच्येर्न वि

ततो धन्वन्तरिर्देवः श्वेताम्बरधरः स्वयम् ।

विभ्रत् कमण्डलुं पूर्णममृतस्य समुत्थितः ॥ ८० ॥

ततः स्वस्वमनस्तास्यो सर्वे दैतयदानवाः ।

बभूवुर्मुदिताः सर्वे मैत्रेय ! मुनिभिः सह ॥ ८८ ॥

ततः स्फुरत्कान्तिमतीं विक्रान्तिकमले स्थिता ।

र्योर्देवी पयसस्तस्मादुत्थिता भृतपङ्कजा ॥ ८८ ॥

तां तुष्टुवुर्मुदा युक्ताः श्रीसुक्तेन महर्षयः ।

विष्णावमुमुखास्तस्या गन्धर्वाः पुरतो जगुः ॥ १०० ॥

हृताशीप्रमुखा ब्रह्मन् ! ननृतुषाम्पमरोगणाः ।

गङ्गाद्याः सरितस्तोयैः स्नानार्थमुपतर्ज्वरः ॥ १०१ ॥

दिग्गजा जेमपावस्थम् पादाय विमलं जलम् ।

आपयाञ्चक्रिरे देवीं सर्वलोकमहेश्वरीम् ॥ १०२ ॥

चीरोदा रूपधृक् तस्यै मालामञ्जानपङ्कजाम् ।

ददौ विभूषणान्वक्त्रे विभक्तर्मा चकार च ॥ १०३ ॥

दिव्यमालाम्बरधरा स्नाता भयभूषिता ।

पश्यतां सर्वदेवानां ययौ वचःस्थलं हरेः ॥ १०४ ॥

तथावलोकिता देवा हरिवचःस्थलस्थया ।

लज्जया मैत्रेय ! सहसा परां निवृत्तिमागता ॥ १०५ ॥

सहस्रं परमं जैम्भद्वैत्या विष्णुपराङ्मुखाः ।

त्यक्त्वा लज्जया महाभाग ! विप्रचिन्तिपुरागमाः ॥ १०६ ॥

मन्त्रः ॥ तत् । इति कार्त्तिकविषयोऽथो दम्भगुणाच्च वे चरे । इति ॥ ८१ ॥

अथ तस्य वचनमुच्यते तेनैव पूषं विभ्रत् वचःस्थितः ॥ ८० ॥ स्वस्वमनसो

नपुंसः ॥ ८८ ॥ श्रीसुक्तेन "हरिश्चन्द्रवर्मा" इति वचुदमर्षेण ॥ १०० ॥

ततस्ते जगद्भुदैत्या धन्वन्तरिकरं स्थितम् ।

कमण्डलं महावीर्या यत्रास्ते तद् द्विजाश्रितम् ॥ १०७ ॥

मायया लोभयित्वा तान् विष्णुः स्मरूपमास्थितः ।

दानवेभ्यस्तदादाय देवेभ्यः प्रददौ विभुः ॥ १०८ ॥

ततः पपुः सुरगणाः शक्राद्यास्तत् तदाश्रितम् ।

उद्यतायुधनिस्त्रिंशद्देव्यास्तांश्च समभ्ययुः ॥ १०९ ॥

पोनेऽमृतं च बलिभिर्देवेदैत्यैश्चमूस्तदा ।

बध्यमाना दिव्यो भेजे पातालं तु विवेश वै ॥ ११० ॥

तदा देवा मुदा युक्ताः शङ्खचक्रगदाश्रितम् ।

प्रक्षिपत्य यथापूर्वम् अशासत त्रिविष्टपम् ॥ १११ ॥

ततः प्रसन्नभाः सूर्यः प्रययो स्वेन वर्त्मना ।

ज्योतींषि च यद्यमागं प्रययुर्मुनिसत्तमः ॥ ११२ ॥

जज्वाल भगवांश्चाद्यारुदीप्तिर्विभावसुः ।

धर्मे च सर्वभूतानां तदा मतिरजायत ॥ ११३ ॥

त्रैलोक्यं च श्रिया जष्टं बभूव मुनिसत्तमः ।

शक्रश्च त्रिदशमेष्ठः पुनः श्रीमानजायत ॥ ११४ ॥

सिंहासनगतः शक्रः संप्राप्य त्रिदिवं पुनः ।

देवराज्ये स्थितो देवीं तुष्टावाज्ज्वरां ततः ॥ ११५ ॥

इन्द्र उवाच ।

नमस्ये सर्वभूतानां जननीममसन्धवाम् ।

प्रपन्नता सर्वदेवानां तान् जनाह्वयेत्यर्थः ॥ ११६ ॥ प्रसन्नभाः आरुदीप्तिः

वज्रं स्वेन वर्त्मना दक्षिणोत्तराय च निवर्त्तयेत् । ज्योतींषि तारापङ्क-

ज्योतिरुदा भगवानागं वर्त्तातिचारं विना ॥ ११७ ॥ “दुर्गाष्टाशत-

प्रातेन पुनर्वाग्निदिवं तथा । इन्द्राभिप्रायतः प्रपन्नमुदायं विवर्त्तयन्तः

त्रियमुच्चिद्रपद्याक्षीं विष्णोर्वक्षःस्थलस्थिताम् ॥ ११६ ॥

त्वं सिद्धिस्त्व सुधा स्वाहा स्वधा त्वं लोकपावनि ।।

सन्ध्या रात्रिः प्रभा भूतिर्मेधा श्रद्धा सरस्वती ॥ ११७ ॥

यज्ञविद्या महाविद्या गुह्यविद्या च शोभने ।।

आत्मविद्या च देवि ! त्वं विमुक्तिफलदायिनी ॥ ११८ ॥

आन्विच्छिक्वो त्रयी वर्त्ता दण्डनीतिस्त्वमेव च ।

सौम्यासौम्यैर्जगद्रूपैस्त्वयैतद्देवि ! पूरितम् ॥ ११९ ॥

का त्वन्या त्वामृते देवि । सर्वयज्ञमयं वपुः ।

अध्यास्ते देवदेवस्य योगिचिन्त्यं गदाभृतः ॥ १२० ॥

त्वया देवि । परित्यक्तं सकलं भूषनत्रयम् ।

विनष्टायमभवत् त्वयेदानो समेधितम् ॥ १२१ ॥

दाराः पुत्रास्तथागारं सुहृद् धान्यधनादिकम् ।

भवत्येतन्महाभाग ! नित्यं त्वद्वीक्षणानृषाम् ॥ १२२ ॥

॥११६॥ मन्त्रो मन्त्राणि सर्वभूतानां जननीं त्वाम् ॥ ११६ ॥ त्वं सिद्धि-
रक्षिमादिः । प्रभा दिवाहः ॥११७॥ यज्ञविद्या कर्मविद्या । महाविद्या
विश्वरूपारम्भा । गुह्यविद्या तद्वाचकः दद्यात्परादिरङ्गमन्त्रविद्या ।
आत्मविद्या ब्रह्मविद्या । एवं कर्मविद्यादिकूपेण विश्वकर्मविद्यायिनी
त्वमेव ॥ ११८ ॥ चित् आन्विच्छिक्वो त्रयीविद्या त्वमेव । त्रयी वेदमयम् ।
वर्त्ता विश्वशास्त्राङ्गवेदादिः । दण्डनीतिः शास्त्राद्युपायप्रतिपादक-
राजनीतिः । एवम् आन्वेरवि सौम्यासौम्यै रूपैकरीयेः एतत् जनम्
पूरितम् ॥११९॥ आतकाव सौभान्यम् आयाचयन् दत्वाह, का त्विति ।
का इमकादया गदाभृतो बहुदध्याको ? तद्वाचवि वचनीवर्धः ॥१२०॥
आतकावैवाहकमन्त्रोरीरुधं कर्तुं इच्छन्त्याह, त्वयेति । समेधितं
संवेदितम् ॥१२१॥ तस्मैतत् चित्तमिच्छाह, दारा इति त्रिविधः ॥१२२॥

मृच्छतां सर्वदेवानां सर्वभूतस्त्रिता द्विज ! ॥ १३२ ॥

श्रीरुवाच ।

परितुष्टास्त्रि देवेश ! स्तोत्रेणानेन ते हरे ! ।

वरं वृषीष्य यस्त्रिष्टो वरदाहं तवागता ॥ १३३ ॥

इन्द्र उवाच ।

वरदा यदि मे देवि ! वराहो यदि वाप्यहम् ।

त्रैलोक्यं न त्वया त्वाज्यमेव मेऽसु वरः परः ॥ १३४ ॥

स्तोत्रेण यस्तथैतेन त्वां स्तोषत्यन्विसम्भवे ! ।

स त्वया न परित्याज्यां द्वितीयोऽसु वरो मम ॥ १३५ ॥

श्रीरुवाच ।

त्रैलोक्यं त्रिदशमेव । न संत्यज्यानि वासव ! ।

दत्ता वरो मया यस्तं स्तोत्राराधनतुष्टया ॥ १३६ ॥

यश्च सायं तथा प्रातः स्तोत्रेणानेन मानवः ।

मां स्तोषति न तस्याहं भविष्यामि पराङ्मुखी ॥ १३७ ॥

पराशर उवाच ।

एवं वरं इदौ देवो देवराजाय वै पुरा ।

मेमेव ! श्रीमंहाभागा स्तोत्राराधनतोषिता ॥ १३८ ॥

भूमोः स्वात्मा समुत्पत्ता श्रीः पूर्वमुदधेः पुनः ।

देवदानवसङ्गे न प्रसुतामृतमन्त्रेण ॥ १३९ ॥

एवं यथा जगत्प्रजामी देवदेवो जगार्दनः ।

अवतारं करोत्येव तथा श्रीस्तुतहायिनी ॥ १४० ॥

जिह्वा न यन्त्रेणैव ॥ १३१ ॥ हरे ! इन्द्र ! ॥ १३२ ॥ प्रकृत चक्रोऽ-
वतारं विभवन् प्रवृत्तादन्वयि तद्वत्ताराणां, अनोरिन्द्रादि-
वत्तदन्वयि ॥ १३९ ॥ तद्वत्तद्विनी तद्वत्तद्विनी ॥ १४० ॥

पुनश्च पद्मादुद्भूता आदित्योऽभूद् यदा हरिः ।
 यदा तु भार्गवो रामस्तदाभूद् धरणी त्वियम् ॥ १४१ ॥
 राघवत्वेऽभवत् सीता हस्मिन्नी कृष्णजन्मनि ।
 अन्येषु चावतारेषु विष्णोरेषा सहायिनो ॥ १४२ ॥
 देवत्वे देवदेहेयं मनुष्यत्वे च मानुषी ।
 विष्णादेहानुरूपां वै करोत्येषात्मनस्तनुम् ॥ १४३ ॥
 यद्येतत् शृणुयाद् जन्म लक्ष्म्या यच्च पठेत्परः ।
 श्रियो न विष्णुतिष्ठत्यस्य मृचे यावत् कलत्रवत् ॥ १४४ ॥
 पठ्यते येषु चैवेषु गृहेषु श्रीस्तथा मुने ।
 अलक्ष्मीः कलहाधारा न तेष्वस्ते कदाचन ॥ १४५ ॥
 एतत् ते कथितं ब्रह्मन् यस्यां त्वं परिपृच्छसि ।
 श्रीराक्षी श्रीर्यथा जाता पूर्वं भृगुसुता सती ॥ १४६ ॥
 इति सकलविभूत्यवामिहेतुः
 सुतिरियमिन्द्रमुखोद्गता हि लक्ष्म्याः ।
 अनुदिनमिह पठ्यते नृभिर्भ्यः
 वसति न तेषु कदाचिदप्यलक्ष्मीः ॥ १४७ ॥

यदा हरिरादित्यो वासवोऽभूत् । भार्गवो जामदग्न्यः ॥ १४१ ॥ राघवो-
 धारा कलह आधारी यस्याः सा कलत्रोऽपि तेषु न भवतीत्यर्थः ॥ १४५ ॥

दशमोऽध्यायः ।

मैत्रेय उवाच ।

कथितं मे त्वया सर्वं यत् पृष्टोऽसि महामुने ! ।

भृगुसर्गात् प्रभृत्येष सर्गो मे कथ्यतां पुनः ॥ १ ॥

परामर उवाच ।

भृगोः स्थात्यां समुत्पन्ना सक्तीर्विष्णुपरिग्रहः ।

तथा धातुविधातारौ स्थात्यां जातो सुतौ भृगोः ॥ २ ॥

प्रायतिर्नियतिश्चैव मेरोः कन्ये महात्मनः ।

धातुविधातोस्ते भार्ये तयोर्जातौ सुतावुभौ ॥ ३ ॥

प्राचक्षैव मृकण्ड्य माकण्ड्यो मृकण्ड्युतः ।

ततो वेदगिरा जज्ञे प्राचस्यापि सुतं मृचु ॥ ४ ॥

प्राचस्य कृतिमान् पुत्रो राजवांस्य ततोऽभवत् ।

ततो वंशा महाभाग ! विस्तारं भागवो गतः ॥ ५ ॥

पत्नी मरीचिः सन्धूतिः पौर्णमासमसूयत ।

विरजाः सर्वमद्यैव तस्य पुत्रो महात्मनः ॥ ६ ॥

इति धृगर्षात् प्रभृति भृगुसर्गादुवाचपूर्वकमेव भृगोर्वचः कथ्य-
ताम्, कथ्यतां पूर्वापरवशाद्यन्वयाप्रतीतिरित्यर्थः ॥ १ ॥ जातो भृगोः
सुतान्भुवदति भृगोरिति । विष्णोः परिग्रहः पत्नी ॥ २ ॥ ताभ्यां
तयोरावतिनियतोः प्रत्येकं प्राचक्ष मृकण्ड्यश्चैवम् उभौ सुतौ जाता-
वित्यन्वयः । प्राचक्ष वेदगिरा जज्ञे इत्यन्वयः ॥ ३ ॥ तत्रैव पुत्रान्तर-
पाद प्राचक्षेति ॥ ४ ॥ तदेवं चतुर्विंशतिदशकानां पञ्चे महा-
वीर्यं भवोदयानां धर्मभाष्याणां वंशाः कथिताः । अन्तराहं सन्धूतिः
वत्स्य सन्धूतिरित्युद्दिष्टानाम् वत्सादयानां भृगुपत्नीत्यादिभाष्याणां पञ्चे
जातां भृगोर्वचो निरूपितः । वत्साश्च भवभाष्याणां दशकोपात् उभौ वत्सा

वंशसंकीर्त्तने पुत्रान् वदित्येऽहं तयोर्द्विज ! ।
 क्षुतिश्चाङ्गिरसः पत्नी प्रसूताः कन्यकास्तथा ॥ ७ ॥
 सिनीवाली कुहूषेव राका चानुमतिस्तथा ।
 अनुसूया तथैवात्रैर्जज्ञे पुत्रानकल्पवान् ॥ ८ ॥
 सोमं दुर्वाससश्चैव दत्तात्रेयश्च योगिनन् ।
 प्रीत्यां पुलस्त्यभार्यायां दत्तो लिस्तत्सुतोऽभवत् ॥ ९ ॥
 पूर्वजन्मनि योगस्त्वः क्षतः स्त्रायभवेऽन्तरि ।
 कर्दमश्चावरीयांश्च सहिष्णुश्च सुतत्रयम् ॥ १० ॥
 क्षमा तु सुप्रवे भार्या पुलस्त्यस्य प्रजापतेः ।
 क्रतोश्च सप्ततिभार्या बालस्त्रिष्वानसूयत ॥ ११ ॥
 षष्टिर्यानि सहस्राणि यतीनामूर्ध्वरेतसाम् ।
 अङ्गुष्ठपर्वमात्रायां ज्वलद्भास्करतेजसाम् ॥ १२ ॥
 जम्बोयाश्च वसिष्ठस्य सप्ताजायन्त वै सुताः ।
 रजागात्रोर्ध्वबाहुश्च वसनयानघस्तथा ॥ १३ ॥
 सुतपाः शुक्र इत्येते सर्वे सप्तपेयाऽमलाः ।
 योऽसावग्निरभिमानो ब्रह्मणस्तनयोऽग्रजः ॥ १४ ॥

यत्र देवत्वानोक्त्या तस्या वंशो नाम्निदित्येवोक्तम् । अथ जन्ममात्रं
 गरीचेः वंशकां ज्ञातं वंशनाह पत्नी गरीचेरिति ॥ ६ ॥ वंशसंकीर्त्तन
 इति । गरीचेरेव कन्ययोऽस्यः पुत्रः, तत्पुत्रा विषकदादयः दत्तात्रेय-
 नात्रेयान् वंशकीर्त्तने वक्ष्ये । विषकतः आहूदेवादयः । आहूदेवक
 दयः कुपयका दत्तादि तत्तत्पुत्रान् विचारतो वंशकीर्त्तने चतुर्दशे
 वक्ष्ये । अत्र तु कल्पनात् शोचंशाद्यान्वयनामशक्तम् ददर्शः ॥ ७ ॥
 ताः कन्या निदिशति सिनीवासीति ॥ ८ ॥ अत्रपर्वण्युत्तीरे कल्पनरे ।
 क्षुतिनामो कन्यभिमानो देवः, नह्य ज्वलननाम अयः “ब्रह्मण-

तस्मात् स्वाहा सुतान् लेभे त्रीनदारौजसो हिज । ।

पावकं पवमानश्च शुचिश्चापि जलाग्निम् ॥ १५ ॥

तेषाम् सस्ततावन्ये चत्वारिंशश्च पञ्च च ।

एवमेकोनपञ्चाशद् वज्रयः परिकीर्त्तिताः ॥ १६ ॥

कथ्यन्ते वज्रयश्चैते पिता पुत्रद्वयश्च यत् ।

पितरो ब्रह्मणा सृष्टा व्याख्याता ये मया तव ॥ १७ ॥

अग्निष्वात्ता वह्निषदोऽनग्नयः साम्नयश्च ये ।

तेभ्यः स्वधा सुते जज्ञे मेनां वैधारिणीं तथा ॥ १८ ॥

ते उभे ब्रह्मवादिन्यो योगिनीयो चाप्युभे हिज । ।

उत्तमज्ञानसम्पन्ने सर्वे समुदितैर्गुणैः ॥ १९ ॥

इत्येषा दक्षकन्यानां कथितापत्यमन्ततिः ।

अद्यावान् संस्मरन्ते ताम् अनपत्यो न जायते ॥ २० ॥

सनयोऽप्यजः शुचादभिरजायत" इति श्रुतेः ॥ १३ ॥ उदारौजसः
अतितेजस्विनः । कवाग्निं कर्त्तुं स्वत्वात् । तथा च कोनं निमग्नः
पवमानः स्वाद् वैद्युतः पावकः स्रतः । ववाही तपते स्वर्गं शुचिरग्नि-
रसो स्रतः" इति ॥ १५ ॥ तेषां जवाया प्रत्येकं पञ्चदश, पञ्चचत्वा-
रिंशद् वज्रयः । पिता ब्रह्मण एककारतुल्यत्वं पावकादि । एवमेकोन-
पञ्चाशत् ॥ १७ ॥ अग्निष्वात्ता अग्नयसो जाताः । वह्निषदः साम्नयो
यजमानः । वे वा अग्नयानो ऋजुमेधिनः ते पितरोऽग्निष्वात्ता, वे
वे यजमानो पितरो वह्निषदः" इति श्रुतेः ॥ १८ ॥ तयोर्विवाहादिकं न
अभूद् इत्याद्येन साङ्ग, ते उभे इति ॥ १९ ॥ २० ॥

एकादशोऽध्यायः ।

पराणर उवाच ।

प्रियव्रतोत्तानपादौ मनोः स्थायश्च वस्य तु ।
 द्वौ पुत्रौ सुमहावीर्यौ धर्मज्ञौ कथितौ तव ॥ १ ॥
 तयावत्तानपादस्य सुख्यामुत्तमः सुतः ।
 अभोष्टायामभूद् ब्रह्मन् ! पितुरत्यन्तवज्रमः ॥ २ ॥
 सुनोतिनाम या राक्षस्तस्याभून् महिषी हिज ! ।
 स नातिप्रोतिमांस्तस्यां तस्यायामभूद् भुवः सुतः ॥ ३ ॥
 राजासनस्थितस्याङ्गं पितुर्भातरमाश्रितम् ।
 दृष्ट्वात्तमं भुवश्चक्रे तमारोढुं मनारथम् ॥ ४ ॥
 प्रत्यक्षं भूपतिस्तस्याः सुख्या नाभ्यनन्दत ।
 प्रसवेनागत पुत्रमुत्सङ्गारोहणात्सुकम् ॥ ५ ॥
 सपत्नीतनय दृष्ट्वा तमहाराहणात्सुकम् ।
 पितुः पुत्रं तथारूढं सुखचिर्वाक्यमब्रवात् ॥ ६ ॥

मनोः ॥ अध्यायः प्रोक्तः पुनर्वंशोऽधुनोच्यते । तस्माध्यायद्वयेनाह
 भुवश्च चरितं नरम् । मनोदो पुत्रौ द्वौ च मनो । तत्र चन्द्रबोर्ध्व
 चक्रः । दृष्टानीं पुनर्हवाहवाहपूर्वम् उत्तानपादवंशमाह, प्रियव्रतेत्या-
 दिना ॥ १ ॥ तत्र सुवचिः सुनोतिरेति हे भार्ये । तत्र सुवच्याम्
 अभोष्टायां प्रेयक्षां चत्तनो नाम सुतोऽभूत् ॥ २ ॥ राजावमस्मितक
 पिष्टरहम् अश्वरूढम् आश्रितं भातरम् चत्तनं दृष्ट्वा तमहम् आरोढुं
 भुवो मनोरथं चक्रे दम्भिवः ॥ ३ ॥ सुवच्याः प्रेयक्षाः ब्रह्मक्षं सुवचं
 तत्प्रपन्नमङ्गमवाह भुवं न अभ्यनन्दत् ॥ ४ ॥ तं भुवं पिष्टरह-
 रोदृशोत्सवं दृष्ट्वा तत्रा चत्तनच तद्वारूढं दृष्ट्वा सुवचिः प्रसीत् दम्भिवः

क्रियते किं वृथा वत्स ! महानिष मनोरथः ।

अन्यस्त्रीगर्भजातेन असम्भूय समोदरे ॥ ७ ॥

उत्तमोत्तममप्राप्यम् अविवेकोऽभिवाङ्मसि ।

सत्यं सुतस्त्वमप्यस्य कित् न त्वं मया धृतः ॥ ८ ॥

एतद् राजासनं सर्वभूभृत्संश्रयकेतनम् ।

योग्यं ममैव पुत्रस्य किमात्मा क्षिप्यते त्वया ॥ ९ ॥

सद्यैर्मनोरथस्तेऽयं मत्पुत्रस्यैव किं वृथा ।

सुनीत्यामात्मनो जन्म किं त्वया नावगम्यते ॥ १० ॥

पराशर उवाच ।

उत्सृज्य पितरं बाल्यमात् युत्वा मातृभाषितम् ।

जगाम कुपितो मातृनिजाया द्विज ! मन्दिरम् ॥ ११ ॥

त दृष्ट्वा कुपितं पुत्रम् ईषत्प्रसक्तविताम्रम् ।

सुनीतिरङ्गमारोप्य मैत्रेयैतदभाषत ॥ १२ ॥

वत्स ! कः कोपहेतुस्ते कथं त्वां नाभिनन्दति ।

कोऽवजानाति पितरं तव यस्तेऽपराध्यते ॥ १३ ॥

॥ ६ ॥ सुदृष्ट्वा दुःखितम् अकृष्टमाना भूवः स्त्रीजितं पितरं विहाय
मातुः समीपं गत्वा दुःखितायास्तस्या अहमस्या वरात् निर्गम्य समी-
पाम् उपदेशेन वधूने भगवन्मम् आराध्य सर्वोत्तमं पदं प्राप्य रत
क्रमेण कथयित्वा सुदृष्ट्वा गर्वोऽक्रमाद्, क्रियते किमिति चतुर्भिः ॥ ७ ॥
अविवेको जन्मसि ॥ ८ ॥ एतद् राजासनं सर्वभूभृत्संश्रयकेतनम्
वर्त्तनः केतनं स्वयं मत्पुत्रस्यैव योग्यं, न हि राजपुत्रतामात्रमभ्यस्य
एतत् किन्तु बहुगर्भसम्भवसौभाग्यवन्मम् ॥ ९ ॥ अतस्तव अवसरेः
उत्सृजेत्सर्वमनोरथो वधून्, दत्तानिगर्वाति ॥ १० ॥ यतो अपराध्यात
अपराधं करोति, स तव पितरमेव अवजानाति । स सर्वभूतः कः ?

पराशर उवाच ।

इत्युक्तः सकलं मात्रे कथयामास तद् यथा ।

सुरुचिः प्राह भपालप्रत्यक्षमपि गर्विता ॥ १४ ॥

विनिश्चस्येति कथितं तस्मिन् पुत्रेण दुर्मनाः ।

स्वासचामेक्षया दीना सुनीतिर्वीक्ष्यमग्नवीत् ॥ १५ ॥

सुनीतिरुवाच ।

सुरुचिः सत्यमाहेतुं स्वल्पभाग्योऽसि पुत्रक ! ।

न हि पुण्यवतां वत्स । सपत्न्यैरेवमुच्यते ॥ १६ ॥

नोहे गस्तात ! कर्त्तव्यः कृतं यद् भवता पुरा ।

तत् कोऽपहर्त्तुं शक्नोति दानं कथाकृतं त्वया ॥ १७ ॥

राज्यामनं तथा कृत्वा वराग्ना वरवारणाः ।

यस्य पुण्यानि तस्येते मत्वेतत् ग्राम्य पुत्रक ! ॥ १८ ॥

अन्यजन्मकृतेः पुण्यैः सुरुच्या सुरुचिर्नृपः ।

भार्य्येति प्रोच्यते चान्या मद्विधा भाग्यवर्जिता ॥ १९ ॥

पुण्यापचयसम्पन्नस्तस्याः पुत्रस्तथोत्तमः ।

मम पुत्रस्तथा जातः स्वल्पपुण्यो ध्रुवो भवान् ॥ २० ॥

तथापि दुःखं न भवान् कर्त्तुमर्हति पुत्रक ! ।

यस्य यावत् स तेनैव स्वेन तुष्यति बहिमान् ॥ २१ ॥

यदि वा दुःखमत्यर्थं सुरुच्या वचसा तव ।

तत्पुण्यापचये यत्नं कुरु सर्वफलप्रदे ॥ २२ ॥

इत्युक्तेः ॥ ११ ॥ तस्मिन् सुरुच्या वचसि कथिते कति पापेन चान्नुच्येन
चामे चान्ने ईदृशे नेत्रे वक्ष्या ॥ १२ ॥ उदेनः शोभा ॥ १३ ॥ एतन्
यत्ना चान्नुच्येन शास्त्र उपपन्नं भक्ष ॥ १८ ॥ सुरुच्या कथः सुरुचिः
चतिप्रोतिमान् । बहिषा कादृशी ह वैदवं भाव्येति प्रोच्यते ॥ १९ ॥

सुशीलो भव धर्मात्मा मैत्रः प्राणिहिते रतः ।

निष्कं यथापः प्रवणा पात्रमायान्ति सम्पदः ॥ २३ ॥

ध्रुव उवाच ।

अस्य ! यत् त्वमिदं प्राह प्रथमाय वचो मम ।

नैतद् दुर्वचसा भिषे हृदये मम तिष्ठति ॥ २४ ॥

साऽहं तथा यतिष्यामि यथा सर्वोत्तमोत्तमम् ।

स्थान प्राप्स्याम्यशेषाणां जगतामपि पूजितम् ॥ २५ ॥

सुवर्चिर्दयिता राज्ञस्तस्या जातोऽस्मि नोदरात् ।

प्रभावं पश्य मेऽस्य ! त्वं हृदस्यापि तर्वादने ॥ २६ ॥

उत्तमः स मम स्नाता यो गर्भे न धृतस्त्वया ।

स राजासनमाप्नोतु पित्रा दत्तं तथास्तु तत् ॥ २७ ॥

नान्यदत्तमभीप्सुमि स्थानमस्य ! स्वकर्मणा ।

इच्छामि तदहं स्थानं यन् न प्रापं पिता मम ॥ २८ ॥

पराशर उवाच ।

निर्वर्गाम गृहान् मातुरित्युक्ता मातरं ध्रुवः ।

पुराण निष्क्रम्य ततस्तद्वार्त्तापवनं ययौ ॥ २९ ॥

स ददयं सुनीस्तत्र सप्त पूर्वागतान् ध्रुवः ।

जन्माजिनोत्तरोयेषु बिष्टरेषु समास्थितान् ॥ ३० ॥

वक्ता वाचरेव प्राप्तं व तेन तुल्यति ॥ २१ ॥ मैत्रो निजप्रवर्तः । प्रवणाः

निष्कदेवाभिमुखः वक्ताः पात्रं वदन् नरम् ॥ २२ ॥ अस्य ! हे मातः !

मम प्रवणाव मोहेनजातः ! वक्तव्यं इत्यादि वपुषोबोद्धयं बहु वचः

प्राह सुवीर्यतद् भिषे भाव्ये पत्र इव मम हृदये न तिष्ठति ॥ २३ ॥ हृदय

वर्तिं प्राप्तकालि ॥ २४ ॥ किन्तु स्वकर्मणा प्राप्तुमेव इच्छामि ॥ २८ ॥

पुनीतः काहयहाव ततः पुनीतः तत्तानमान् जन्माजिनम् उत्तरोयम्

स राजपुत्रस्ताम् सर्वान् प्रणिपत्याभ्यभाषत ।

प्रशयावनतः सम्यगभिवादनपूर्वकम् ॥ ३१ ॥

ध्रुव उवाच ।

उत्तानपादतनयं मां निबोधत सत्तमाः । ।

जातं सुनीत्यां निर्वेदाद् युष्माकं प्राप्तमस्तिकम् ॥ ३२ ॥

ऋषय ऊचुः ।

चतुःपञ्चाष्टमभूता बालस्त्वं नृपनन्दन । ।

निर्वेदकारणं किञ्चित् तव नाद्यापि विद्यते । ३३ ॥

न चिन्त्वं भवतः किञ्चिद् ध्रियते भूपतिः पिता ।

न चेवेष्टवियोगादि तव पश्यामि बालक । ३४ ॥

शरीरे न च ते व्याधिरस्माभिरुपलभ्यते ।

निर्वेदः किंनिमित्तं ते कथ्यतां यदि विद्यते ॥ ३५ ॥

पराशर उवाच ।

ततः स कथयामास सुकृत्या यदुदाहृतम् ।

तन्निग्रम्य ततः प्राप्नुमुं नयस्ते परस्परम् । ३६ ॥

अहो घातं परं तेजा बालस्यापि यदक्षमा ।

सपत्न्या मातृवत्सल्यं हृदयान् नापसर्पति ॥ ३७ ॥

भो भो क्षत्रियदायाद ! निर्वेदाद् यत् त्वयाधना ।

कृत्तुं व्यवसितं, तन् नः कथ्यतां यदि रोचते ॥ ३८ ॥

अपरि व्याकारणं चेत् तेषु विदरेषु कुशावनेषु उपविष्टान् ॥ ३० ॥

निर्वेदात् दुःखात् प्राप्नोति कर्माणि ॥ ३१ ॥ चत्वारः पञ्च वा

कदा यदा, यथाही कदा न च यज्जन्मनः कोकुमाद्ये च जातः । यत्न-

रवाः कोनवतरणे कर्माणि ॥ ३२ ॥ चिन्तयं कुटुम्बादिविषयं भवतः किञ्चिद्

नास्ति, यतः पिता ध्रियते जीवति । न च भूपतिः ॥ ३३ ॥

यच्च कार्यं तवास्माभिः साहाय्यममितद्युते ! ।

तदुच्यतां विवक्षुस्त्वम् अस्माभिरुपलक्ष्यसे ॥ ३८ ॥

ध्रुव उवाच ।

नाहमर्थमभीक्ष्णामि न राज्यं द्विजसत्तमाः ।।

• तत् स्थानमेकमिच्छामि भुक्तं नान्येन यत् पुरा ॥ ४० ॥

एतन् मे क्रियतां सम्यक् कथ्यतां प्राप्यते यथा ।

स्थानमप्य समस्तेभ्यः स्थानेभ्यो मुनिसत्तमाः ! ॥ ४१ ॥

मरीचिरुवाच ।

अनाराधितगोविन्दैः नरैः स्थानं नृपात्मज ! ।

न हि सम्प्राप्यते श्रेष्ठं तस्मादाराधयाच्यतम् ॥ ४२ ॥

अत्रिरुवाच ।

परः पराणां पुरुषो यस्य तृष्टो जगद्जनः ।

स प्राप्नात्यक्षयस्थानम् एतत् सत्यं मयादितम् ॥ ४३ ॥

अङ्गिरा उवाच ।

यस्यात्मः सर्वमेवैतद् अक्षुतम्याश्चयात्मनः ।

तमाराधय गोविन्दं स्थानमप्यं यदीच्छसि ॥ ४४ ॥

पुनरुच्य उवाच ।

परं ब्रह्म परं धाम योऽसौ ब्रह्म तथा परम् ।

तमाराधय हरिं याति मुक्तिमप्यतिदुर्लभाम् ॥ ४५ ॥

कतुरुवाच ।

यो यज्ञपुरुषो यज्ञे योगे यः परमः पुमान् ।

मः यमकः पञ्चमः ॥ १० ॥ अङ्गिरसदावाद ! अङ्गिरसपुत्र ! ॥ १८ ॥

मिथुः विविद् ब्रह्म भिच्छुः ॥ १८ ॥ १० ॥ यत्तु साहाय्यं क्रियमावु ।

तस्मिं सुष्टे यद्प्राप्यं किं तदस्ति जनार्दने । ४६ ॥

पुलह उवाच ।

ऐन्द्रमिन्द्रः परं स्थानं यमाराध्य जगत्पतिम् ।

प्राप वज्रपतिं विष्णुं तमाराधय सुव्रत ! ॥ ४७ ॥

वासिष्ठ उवाच ।

प्राप्नोत्याराधितं विष्णो मनसा यद् यदिच्छति ।

त्रैलोक्यान्तर्गतं स्थानं किम् वत्सोत्तमोत्तमम् ॥ ४८ ॥

ध्रुव उवाच ।

आराध्यः कथितो देवो भवद्भिः प्रणतस्य मे ।

मया तत्परितोषाय यद् ज्ञप्तव्यं, तदुच्यताम् ॥ ४९ ॥

यथा चाराधनं तस्य मया कार्यं महात्मनः ।

प्रसादसुसुखास्तन् मे कथयन्तु महर्षयः ॥ ५० ॥

ऋषय ऊचुः ।

राजपुत्र ! यथा विष्णोः आराधनपरैर्नरैः ।

कार्यमाराधनं तस्य यथावत् श्रोतुमर्हसि ॥ ५१ ॥

वाङ्मार्थानिस्त्रिंशद्विंशं व्याजयेत् प्रथमं नरः ।

तस्मिन्नेव जगद्वान्नि ततः कुर्वीत नियतम् ॥ ५२ ॥

वाङ्मार्थप्रकारमेवाह सत्यं कथयतामिति ॥ ४१ ॥ जगतां यद् यदि-
च्छति सत्यवाक्यादि तदपि प्राप्नोति । त्रैलोक्यान्तर्गतम् अर्चनं प्राप्नो-
तीति किम् वक्तव्यम् ॥ ४८ ॥ आराधनाधनमेवैव पुंसां सर्वकामप्रदम् ।
जगद्व्याजमेवाह तदुवाच ध्रुवमुवाच । आराध्यः कथित इति दाश्याम्
॥ ४९ ॥ ५० ॥ वाङ्मार्थानिस्त्रिंशद्विंशं व्याजयेत् प्रथमं नरः
इति व्याजप्रकारम् अहदिहनि । तत्र प्रथमं वाङ्मार्थान् पितृन् आराधयेत्
इति व्याजप्रकारम् अहदिहनि । तत्र प्रथमं वाङ्मार्थान् पितृन् आराधयेत्

एवमेकाग्रचित्तेन तन्मयेन धृतात्मना ।

जप्तव्यं यन् निबोधैतत् त्वं नः पार्श्विवनन्दन ! ॥ ५३ ॥

हिरण्यगर्भपुरुषप्रधानाव्यक्तरूपिणे ।

श्री नमो वासुदेवाय शुद्धज्ञानस्वभाविने ॥ ५४ ॥

एतद् जजाप भगवान् जप्यं स्वायम्भुवो मनः ।

पितामहस्तव परा तस्य तुष्टो जनार्दनः ॥ ५५ ॥

ददौ यथाभिलषिताम् ऋद्धिं वैलोक्चटुर्लभाम् ।

तथा त्वमपि गोविन्द तपयेतत् सदा जपन् ॥ ५६ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

निगम्य तदग्रेण मैत्रेय नृपतेः सुतः ।

निर्जगाम घनात् तस्मात् प्रणिपत्य स तानृषीन् ॥ १ ॥

अत्र १०० प्रस्तावहार उक्तः । तस्मिन् नृपतेः निगम्य कुर्यादिति धारणोक्ता ॥ ५२ ॥
यत्र मनेन प्रकारेण गन्ताग्रचित्तेन इति परीक्षणद्वयसाध्यं ध्यानसकम् ।
तथा च वक्ष्यति "तद्रूपमस्य देवैश्च बलितुं शक्यमिति स्मृत्वा । तदुद्धानं
प्रथमेन कृतेः षड्भिरभिधायते नृप ! ॥" इति । तन्मयेनेति समाधिब्रह्मः ।
धृतात्मनेति पुनश्चैव त्रिषोऽवाप्नोति तत्परिहाराय चित्तस्थैर्यं प्रयत्न उक्तः ।
तदुक्तं नीताद्यु "यतो यतो निःसरति मनश्चक्षुषमस्त्रिरम् । ततस्ततो
निदम्यतेऽतात्मनोऽव वशं भवेत् ॥" इति ॥ ५३ ॥ हिरण्यगर्भो ब्रह्मा,
इष्टो विष्णुः, प्रधीयते प्रक्षिप्यते प्रतप्तो विश्वमनेनेति प्रवचनेनैव विवः
प्रमाणसंज्ञः सञ्ज्ञास्तेषां त्वत्वाच्च निवन्ता त्रिपुरुषमावाहकधारणात्मा ।
पाठात्करो ज्ञातं विदुम् । एतानि रूपाणि सन्नि वक्तुं तत्रै । एवमोपा-
धिषु रूपाणु वस्तुत्ववि शुद्धज्ञानात्मकः कथायोऽप्रस्तुत एवास्ति वस्तु
तत्रै । श्रीकारमतिवाद्याव वासुदेवाय नम इति नम्यार्थः ॥ ५४ ॥

कृतकृत्यमिषाकामं मन्यमानस्ततो हिज ।
 मधुसंज्ञं महापुण्यं जगाम यमुनातटम् ॥ २ ॥
 पुनश्च मधुसंज्ञेन दैत्येनाधिष्ठितं यतः ।
 ततो मधुवनं नाम्ना स्थातमत्र महीतले ॥ ३ ॥
 इत्वा च लवणं रक्षो मधुपुत्रं महाबलम् ।
 शत्रुघ्नो मथुरां नाम पुरीं यत्र चकार वै ॥ ४ ॥
 यत्र वै देवदेवस्य साविध्यं हरिमेधसः ।
 सर्वपापहरे तस्मिन् तपस्तीर्थं चकार सः ॥ ५ ॥
 मरीचिसुख्यैर्मृनिभियशोदिष्टमभूत् तथा ।
 आत्मन्येषदेवेयं स्थितं विष्णुममन्यत ॥ ६ ॥
 अनन्यचेतमस्तस्य ध्यायतो भगवान् हरिः ।
 सर्वभूतगतो विप्रः सर्वभाषगतोऽभवत् ॥ ७ ॥
 मनस्यवस्थितं तस्य विष्णो मैत्रेय । योगिनः ।
 न शशाक धरा भारमुद्वोढुं भूतधारिणी ॥ ८ ॥
 वामपादस्थिते तस्मिन् ननामार्हे न मेदिनी ।
 द्वितीयश्च ननामार्हे क्षितेर्दक्षिणसंस्थिते ॥ ९ ॥

तस्मात् पुरोपवसान् निर्जनाम् ॥ १ ॥ २ ॥ हरतीति हरिः ।
 सर्वदुःखहारिणो बहुविधया मेधा च हरिमेधा । निरुपशिक्ष प्रजा-
 मेधयोरिति बालत्वम् ॥ ५ ॥ मरीचिसुख्यैर्मरीचिप्रसूतैः । यथा वहि-
 दम् । अथन्यत टप्थी ॥ ६ ॥ सर्वभाषगतः सर्वभाषेन विबुधदेव तत्रि-
 तत्वं गतः प्राप्नोऽभवत् ॥ ७ ॥ ततश्च तस्य भारमुद्वोढुं भूमीमल्लोडि-
 त्वाह, मनस्यवस्थित इति श्रुतिः ॥ ८ ॥ वामेन पादेन स्थिते तस्मिन्
 अर्धेन अर्धं वामभागतो मेदिनी ननाम अवगताभूत् । दक्षिणेन
 पादेन स्थिते तस्मिन् क्षितेर्द्वितीयं दक्षिणमर्धं ननाम ॥ ९ ॥ यदा च

पादाङ्गुलेन संपीष्य यदा स वसुधां स्थितः ।
 तदा सा वसुधा विप्र ! चञ्चल सह पर्वतैः ॥ १० ॥
 नद्यो नदाः समुद्राश्च संचोभं परमं ययुः ।
 तत्सोभादमराः शोभं परं जग्म, महामुने ! ॥ ११ ॥
 यामा नाम तदा देवा मैत्रेय ! परमाकुलाः ।
 इन्द्रेण सह संमन्त्रा ध्यानभङ्गं प्रचक्रमुः ॥ १२ ॥
 कुष्माण्डा विविधैरूपैः सङ्केन्द्रेण महामुने ! ।
 समाधिभङ्गमत्यन्तम् आरब्धाः कर्तुमातुराः ॥ १३ ॥
 सुनोतिर्नाम तन्माता सास्त्रा तत्पुरतः स्थिता ।
 पुत्रेति करुणं वाचमाह मायामयौ तदा ॥ १४ ॥
 पुत्रकाङ्क्षान् निवर्त्तन्व गरीरव्ययदारुणात् ।
 निर्वन्धतां मया लब्धा बहुभित्त्वं मनारथैः ॥ १५ ॥
 दोनामिकां परित्यक्तुम् अनाथां न त्वमर्हसि ।
 स्वपत्न्यावचनाद् वत्स ! अगतिस्त्वं गतिमेव ॥ १६ ॥
 क्व च त्वं पञ्चवर्षीयः क्व चेत्तद् दारुणं तपः ।
 निवर्त्यतां मनः कष्टान् निर्वन्धात् फलवर्जितात् ॥ १७ ॥
 कालः क्रीडनकानां ते तदन्तोऽव्ययनस्य च ।

पादाङ्गुलेन वसुधां नञ्जतः संपीष्य व्याकृत्य स्थितः, तदा समस्ता वसुधा
 चञ्चल ॥ १० ॥ नद्यादयश्च शोभं प्राप्ताः ॥ ११ ॥ ततो दुर्धरेमेकया
 विप्रो कृष्णलोकोऽपि तत्समाधेरव्युत्थानवच्च सातदार्यम् आह, यामा
 नामेत्यादिना । एषं चर्षितं मायास्त्वन्मतः प्राक्तमेव पश्येन ॥ १२ ॥
 कुष्माण्डाः केचिदुपदेशाः ॥ १३ ॥ बाका अशुशुषी यतो ॥ १४ ॥ गरी-
 रक व्ययेन दारुणात् तीव्रदारुणात् तपोनिर्वन्धात् निवर्त्तन्व ॥ १५ ॥
 वपुर्वीरचनात् क्रुद्धः वन् मां त्वक्तुं न शक्नोतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ यतो

ततः समस्तभोगानां तदन्ते चेयते तपः ॥ १८ ॥

कालः क्रीडनकानां यस्तव बालस्य पुत्रक ! ।

तस्मिंस्त्वमित्यं तपसि किं नाशायान्नो रतः ॥ १९ ॥

मत्प्रीतिः परमो धर्मो वयोऽवस्थाक्रियाक्रमम् ।

अनुवर्त्तस्व मा मोहं निवर्त्तास्मादधर्मतः ॥ २० ॥

परित्यजति वत्साय यद्येतन्न भवांस्तपः ।

त्यज्याम्यहमपि प्राणान् ततो वै पश्यतस्तव ॥ २१ ॥

पराशर उवाच ।

तां विलापवतीमेवं वाप्याविल्विलोचनाम् ।

समाहितमना विष्णो पश्यन्नपि न दृष्टवान् ॥ २२ ॥

वत्स ! वत्स ! सुवाराणि रक्षास्थितानि भोषणे ।

वनेऽभ्युद्यतशस्त्राणि समायास्वपगम्यताम् ॥ २३ ॥

इत्युक्त्वा प्रययौ साय रक्षांस्त्राविर्वभुस्ततः ।

अभ्युद्यतोपयस्त्राणि ज्वालामालाकुलैर्मुखैः ॥ २४ ॥

ततो नादानतीवोषान् राजपुत्रस्य ते पुरः ।

मुमुक्षुर्दीप्तशस्त्राणि आम्रवन्तो निगाधराः ॥ २५ ॥

शिवाय शतग्री नेदुः सज्जानकवलेर्मुखैः ।

मत्प्रीतिर्भर्तृत्वोपचं तव परो धर्मः, अतः बाह क्रीडनकानां ते इत्यादि
नदृष्टं वयोऽवस्थादृष्टं क्रियायां क्रमम् अनुवर्त्तक, मोहं इरापहं
मा अनुवर्त्तक । भाविमहदुदुःखहेतुत्वात् अस्मादवाप्तयोनिर्भस्म-
यस्त्राद् वधनात् निवर्त्तक । मत्प्रीतिपरमम् इति पाठे मत्प्रीत्या
परम वत्कष्टो वो भवेत् तं वयोऽवस्थाक्रियाक्रमवृत्तं धर्ममनुवर्त्तको-
त्तरः ॥ २० ॥ बाहोरक्षामिराविणे द्विजे विद्योपने वहासां पश्यन्नपि
पश्योचितवैतोऽपि ॥ २१ ॥ शिवाः, ज्वाला इव अस्त्रं पादकान्-

ब्राह्मणाय तस्य बालस्य योगयुक्तस्य सर्वशः ॥ २६ ॥

इत्यतां इत्यतामेष ह्रियतां ह्रियतामयम् ।

भक्ष्यतां भक्ष्यताश्चायम् इत्युच्यते निशाचराः ॥ २७ ॥

ततो नानाविधान् नादान् सिंहाद्वमकराननाः ।

ब्राह्मणाय राजपुत्रस्य नेदुस्ते रजनीचराः ॥ २८ ॥

रक्षांसि तानि ते नादाः शिवास्तान्यायुधानि च ।

गोविन्दासक्तचित्तस्य ययुर्नेन्द्रिययोचरम् ॥ २९ ॥

एकाग्रचेताः सततं विष्णुमेवात्मसंश्रयम् ।

दृष्टवान् पृथिवीनाथपुत्रो नान्यत् कथञ्चन ॥ ३० ॥

ततः सर्वासु मायासु विलोनासु पुनः सुराः ।

संक्षोभं परमं जग्मुस्तत्पराभवशङ्किताः ॥ ३१ ॥

तं समेत्य जगद्योनिम् अनादिनिधनं हरिम् ।

शरणां शरणं यातास्तपसा तस्य तापिताः ॥ ३२ ॥

देवा ऊचुः ।

देवदेव ! अगात्मा ! परेश ! पुरुषोत्तम ! ।

ध्रुवस्य तपसा तप्तास्त्वां वयं शरणं गताः ॥ ३३ ॥

दिने दिने कलालेभ्यः शयाहः पूर्यते यथा ।

तथायं तपसा देव ! प्रयात्पृथ्विमहर्निशम् ॥ ३४ ॥

भोक्तानपादितपसा वयमित्यं जनार्दन ।

भोतास्त्वां शरणं यातास्तपसस्तं निवर्त्तय ॥ ३५ ॥

चकितेर्बुधेनादृष्टः ॥ ३६ ॥ विंशोद्भवरात्र्यानिव आननानि तेषां

ते ॥ ३८ ॥ १० ॥ तस्मात् सः पराभवः अपदापहारवचनचक्राद्

शङ्किताः वनः ॥ ११ ॥ अवाचेभ्यः एध्याभिः कलवाभिः ॥ १३ ॥

न विष्णुः किं न शक्तत्वं किं सूर्यत्वमभीषति ।

विस्तपाम्बुपसीमानां माभिलाषः पदे नु किम् ॥ ३६ ॥

तदस्माकं प्रसीदेय ! हृदयात् शन्यमुदर ।

उत्तानपादतनयं तपसः संनिवर्तये ॥ ३७ ॥

भगवानुवाच ।

नेन्द्रत्वं न च सूर्यत्वं नैवाम्बुपधनेयताम् ।

प्रार्थयत्येष यं कामं तं कराम्यखिलं मुराः ॥ ३८ ॥

यात देवा ययाकामं स्वस्थान विगतज्वराः ।

निवर्त्तयाम्यहं बालं तपस्यामकमानमम् ॥ ३९ ॥

पराशर उवाच ।

इत्युक्त्वा देवदेवेन प्रणम्य त्रिदशस्ततः ।

प्रययुः स्वानि धिष्णानि शतक्रतुपुरागताः ॥ ४० ॥

भगवानपि सर्वाङ्गा तन्मयत्वं न तापितः ।

गत्वा ध्रुवमुवाचेदं चतुर्भुजवपुर्हरिः ॥ ४१ ॥

श्रीभगवानुवाच

श्रीउत्तानपादे ! भद्रं ते तपसा परितोषितः ।

वरदाऽहमनुप्राप्तां वरं वरय सुव्रत ॥ ४२ ॥

वाङ्मार्थनिरपेक्षं ते मयि चित्तं यदाहितम् ।

तुष्टोऽहं भवतस्तेन तद् हृषीष्व वर परम् ॥ ४३ ॥

पराशर उवाच ।

श्रुत्वा तद् गदितं तस्य देवदेवस्य बालकः ।

हृदयात् वक्ष्ये पराशराय ह्यहं वपुः ॥ ४४ ॥ आन-

नयेद्विषयम् ॥ ४५ ॥ विगतज्वराः निःशङ्काः ॥ ४६ ॥ स्वानि धिष्णानि

आत्मनानि ॥ ४७ ॥ तद् वक्ष्यादहितं वपुर्हितम् ॥ ४८ ॥ यमम्

सन्मीलिताक्षो दृष्ट्ये ध्यानदृष्टं हरिं पुरः ॥ ४४ ॥

शङ्खचक्रगदाशङ्खं वरासिधरमच्युतम् ।

किरीटिनं समालोक्य जगाम शिरसा महीम् ॥ ४५ ॥

रोमाञ्चिताङ्गः सहसा साध्वसं परमं गतः ।

सुवाय देवदेवस्य स चक्रे मानसं ध्रुवः ॥ ४६ ॥

किं वदामि सुतावस्य केनोक्तिनाम्य संसृतिः ।

इत्याकुलमतिर्देवं तमेव शरणं ययौ ॥ ४७ ॥

ध्रुव उवाच ।

भगवन् ! यदि मे तोषं तपसा परमं गतः ।

स्तोतुं तदहमिच्छामि वरमेतं प्रयच्छ मे ॥ ४८ ॥

ब्रह्माद्यैर्वेद वेदज्ञैर्ज्ञायते यस्य नो गतिः ।

त त्वां कथमहं देव ! स्तोतुं शक्यामि बालकः ॥ ४९ ॥

त्वद्भक्तिप्रवणं श्येतत् परमेश्वर ! मे मनः ।

स्तोतुं प्रहृष्टं त्वत्पादौ तत्र प्रज्ञां प्रयच्छ मे ॥ ५० ॥

पराशर उवाच ।

शङ्खपाशेन गोविन्दस्तं पश्यं कृतान्जलिम् ।

सत्तानपादतनयं द्विजवर्ध ! जगत्पति ॥ ५१ ॥

पृथु प्रसन्नवदनस्तत्तत्तत्तान् नृपनन्दनः ।

भुजेषु शङ्खादिभिरंजलिं च वरासिधरे चोत्सृज्य नृपनन्दनम् । शिरसा
महीं जगाम दृष्ट्वा तत् प्रसन्नो बभूव ॥ ४५ ॥ सुवाय मानसं चक्रे
॥ ४६ ॥ ततश्च ब्रह्मादिभिरविज्ञातमतेरस्य स्तोतुं विवरे बाकोऽहं किं
वदामि, केन वा सर्वज्ञत्वेन ज्ञेयवत्त्वोक्तेन वाक् स्तुतिर्भवेदिति व्या-
कुलमतिक्रान्तो वरचं बभौ ॥ ४७ ॥ सर्ववेदनयस्य शङ्खस्य पाशेन
वेदान्तभागेन वरमेश्वरतत्त्वपतिपादौ पश्यं शङ्खपाशेन

तुष्टाव प्रकृतो भूत्वा भूतधातारमच्युतम् ॥ ५२ ॥

भ्रुव उवाच ।

भूमिरापोऽनसो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।

भूतादिरादिप्रकृतिर्यस्य रूपं नतोऽस्मि तम् ॥ ५३ ॥

शुद्धः सूक्ष्मोऽस्थिलव्यापो प्रधानात् परतः पुमान् ।

यस्य रूपं नमस्तस्मै पुरुषाय गुणाग्निने ॥ ५४ ॥

भूरादीनां समस्तानां गन्धादीनाञ्च ग्राह्यतः ।

वह्नादीनां प्रधानस्य पुरुषस्य च यः परः ॥ ५५ ॥

तं ब्रह्मभूतमात्मानमग्रेष्वब्रूतः परम् ।

प्रपद्ये शरणं शुद्धं त्वद्रूपं परमेश्वरम् ॥ ५६ ॥

हृदत्वाद् बहुलत्वाच्च यद्रूपं ब्रह्मसंज्ञितम् ।

तस्मै नमस्ते सर्वेभ्यः ! योगिचिन्त्वाविकारवत् ॥ ५७ ॥

महस्त्रयीयी पुरुषः महस्त्राजः महस्त्रपात्

सर्वव्यापी भुवः स्यर्थादित्यतिष्ठद् दशाङ्गुलम् ॥ ५८ ॥

इति गुह्योक्तेः ॥ ५१ ॥ प्रसन्नवदनः प्राप्सप्तानत्वात् "योभा तस्य सत्ये य एवं वेदेति । ब्रह्मविद इव ते होम्य ! सत्यमाभाति" इति श्रुतेः । भूतानां धातारमच्युतं तुष्टाव वशीभूयभूतस्वरूपानादित्यतः ॥ ५२ ॥ भूव्यादीनि सूक्ष्मसूक्ष्मरूपाणि भूतानि दृष्ट्वा मन इत्येवाद्येन्द्रोपपन्न-
कम् । बुद्धिर्ब्रह्मसत्त्वं, भूतादिरादिप्रकृतिः, आदिप्रकृतिरित्येवं चतुर्वि-
प्रतिकल्पानि यस्य रूपं तं नतोऽस्मि ॥ ५३ ॥ प्रधानात् परतः परः
प्रथमानात् तसिः । गुणाग्निने गुणवाग्निने ॥ ५४ ॥ हृदत्वात् सर्व-
गतत्वात् कारकतया बहुलत्वात् । विकारवत् न विभाति आविकार-
वत् । योगिचिन्त्वात् तदविकारवत् । हे योगिचिन्त्वा ! इति पुरुष-
पदं वा ॥ ५७ ॥ हृदत्वं हृदयमव विहस्यन् पुरुषकृत्वावेकमेव
कीति । बहुलबोधेनादिना । बहुलमित्यपरिवर्तं नाव । कश्चि-

यद् भूतं यच्च वै भाष्यं पुरुषोत्तमः । तद् भवान् ।

त्वत्ता विराट् स्वराट् सम्राट् त्वत्तयाप्याधिपूरुषः ॥ ५८ ॥

मत्परिचयत सांध्यं तिर्यक् चोर्ध्वं वै भुवः ।

त्वत्ता विश्वमिदं जातं त्वत्ता भूतमविष्यती ॥ ६० ॥

• त्वद्रूपधारिणयान्तर्भूतं सर्वमिदं जगत् ।

त्वत्ता यज्ञः सर्वहुतः पृथदायं पशुर्द्विधा ॥ ६१ ॥

मितानि श्रीर्षाणि यस्य विद्वद्रूपस्य सः । सृष्टमर्षाणि यस्य सः ।
 सृष्टं पादा यस्य । सः भुवः स्वराट् भूगण्डेन सृष्टायणं तस्य
 कर्मादिति शृणोषे पशुमी । दशाङ्गुलमित्याध्यायमात्रपरम् । अतोऽय-
 मर्थः । सावरणं सृष्टायणं स्पृष्टा आभवाप्य तदातकस्य निरवधिर्भवान्
 स्थित इति ॥ ५८ ॥ अगच्छात् न संयोगमात्रं किन्तु कारणत्वेन तद्-
 व्याप्तिः । अतः कायात् कारणव्याधिक्यं युक्तमिति परोक्षं समर्थयते
 यद् भूतमित्यादिना । विराट् सृष्टायणं, स्वराट् सृष्टा, सम्राट् भुवः ।
 आधिपूरुषस्य एवमाभिधाना महापूरुषः ॥ ५८ ॥ अथादेतं त्वत्ता जात-
 ताकात् स भवान् भुवोऽध्वं तिर्यक् चोर्ध्वं च परितश्च अतिरिक्तोऽभूत् ।
 भूगण्डोक्तस्य विद्वद्व्य तत्कारणत्वेन तदन्वर्तितत्वात् ततो न्यूनत्वमाह
 त्वत्ता विश्वमिति । भूतञ्च भविष्यञ्च भूतमविष्यती ॥ ६० ॥ त्वद्रूप-
 धारिण्येति । अकारोऽप्यर्थः । तवेव कारणभूतस्य रूपं सद्रूपं धारयति
 न तु पृथक्स्वयं यस्य तत् त्वद्रूपधारि सृष्टायणं तत्कायम् । सर्वमिदं
 जगदन्तर्भूतं किं पुनर्व्यक्तञ्च तवाम्भूतमिति । सर्वभूतमिति पाठे कर्षाणि
 भूतानि कश्चित् तत् जगत्सृष्टायणव्याप्तिक्रियोत्तर्यः । सर्वभूतादिति
 पाठे सर्वात्मकत्वद्रूपधारिणो सृष्टायणव्याप्तिरितं जगत् तिष्ठतीत्यर्थः ।
 किञ्च त्वत्ता वपः सर्वेषां अक्षुरोडाद्यादीनां कृतं हवनमस्मिन् इति
 सर्वकृतः नानाहव्यस्य इत्यर्थः । वप्यादिति पाठे सर्वे हवन्तोऽस्मिन् इति
 सर्वकृतं तस्माद् वप्यादिति शृणोषे पशुमी । सर्वकृतं वप्यसहिष्णु तत्-
 कारणं पृथदाय्यादि त्वत्ता जातमित्यर्थः । पृथदायणं द्विधमिदं हुतं

त्वत्तो ऋचोऽथ सामानि त्वत्तच्छ्रुत्यासि जज्ञिरे ।
 त्वत्तो यजुष्यजायन्त त्वत्तोऽश्वायैकतोदतः ॥ ६२ ॥
 गावस्त्वत्तः समृद्धतास्त्वत्तोऽजा भवयो मृगाः ।
 त्वन्मुखाद् प्राङ्मुखास्त्वत्तो वाङ्मोः क्षत्रमजायत ॥ ६३ ॥
 वैश्यास्तवोरुजाः शूद्रास्तव पदभ्यां समुदगताः ।
 अक्ष्णाः सूर्योऽनिलः यात्राश्चन्द्रमा मनसस्तव ॥ ६४ ॥
 प्राणो नः श्रुपिराज्जातो मुखादग्निरजायत ।
 नाभितो गगनं द्यौश्च धिरसः समवर्त्तत ॥ ६५ ॥
 दिग्भ्यः यावात् क्षितिः पदभ्यां त्वत्तः सर्वमभूद्विदम् ।
 न्यघोधः सुमहानन्ये यथा बीजे व्यवस्थितः ॥ ६६ ॥
 संयमेन विश्वमखिलं बीजभूतं तथा त्वयि ।
 बीजादङ्कुरसंभूतो न्यघोधः सुसमुत्थितः ॥ ६७ ॥
 विस्तारश्च यथा याति त्वत्तः सृष्टौ तथा जगत् ।
 यथा हि कदली नान्या त्वक्पत्राद् वायु दृश्यते ॥ ६८ ॥
 एव विश्वस्य नान्यत्वं त्वत्स्थायीश्वर । दृश्यते ।
 ज्वादिनी मन्दिनी मन्वित् त्वय्येका सवसंस्थितौ ॥ ६९ ॥

बहुहिंसा घातारम्भभेदेन ॥ ६१ ॥ कर्त्तासि गावस्तत्रादीनि । त्वत्तो-
 ऽन्वा भवयतो दत्ता एकदत्ताश्च ॥ ६२ ॥ तानेवाह नाव इति ॥ ६३ ॥
 ६३ ॥ त्वत्तो जातं विश्वं त्वत्तो भिक्षं न भवतीति इष्टान्तेनाह । यथा
 त्वत्तः पलाद् वा अन्वा पुत्रमभूता कदली न दृश्यते । एवं त्वक्पत्रा-
 नावात् त्वत्तो विश्वं नान्यत्वं ॥ ६८ ॥ यतस्त्वत्स्थावि त्वत्त्वेन ज्वादि-
 नीवमक्येति त्वत्स्थावि तथाभूतमेव त्वन् पटः त्वन् पट इत्येवं दृश्यते न
 द पृथक् । भो देवर । सर्वलोचनमानस । पाठान्तरेणपि कथमेवाह ।
 देवरत्वमेव लोचनरवेणकथ्येन दृश्यन्तु काह, ज्वादिनीवि ज्वादिनी

ह्लादतापकरी मित्रा त्वयि नो गुणवर्जिते ।

पृथग्भूतैकभूताय भूतभूताय ते नमः ॥ ७० ॥

प्रभूतभूतभूताय तुभ्यं भूताब्जने नमः ।

व्यक्तप्रधानपुरुषविराट् स्रग्वाट् स्रराट् तथा ॥ ७१ ॥

विभाव्यतेऽन्तःकरणैः पुरुषेष्वद्यो भवान् ।

सर्वस्मिन् सर्वभूतस्त्वं सर्वः सर्वस्वरूपपट्टक् ॥ ७२ ॥

सर्वं त्वत्तस्ततश्च त्वं नमः सर्वाब्जनेऽस्तु ते ।

आह्लादकरी, सखिनी सन्ता, संविद् विद्यावर्जितः, एका सख्या
सख्यमित्रादिभ्यो अरूपभूतेति यावत् । सा सर्वसंख्यतो सर्वस्य सख्य-
स्थितियोगिन् तस्मिन् सर्वाधिष्ठानभूते त्वमेव, न तु जीवेषु । या गुण-
मयी त्रिविधा संविद् सा त्वयि भास्वि ॥ ६८ ॥ तानेवाह, ह्लादताप-
करी मित्रोत् । ह्लादकरी मनसः प्रसादात् सात्त्विकी । तापकरी
विषयविद्योनादिषु दुःखकरी तामसी । तदुभयमित्रा च विषयजन्या
राजसी । तत्र हेतुः सत्यःऽदृगुचैरेन्द्रियैः । तदुभयं सर्वपट्टकौ 'स्र-
ग्वाटिभ्यां सविदास्रिष्टः स्रग्वाटान्द् ईश्वर । आविद्यासंज्ञतो जीवः स्रग्वा-
टिभिराकरः" इति शेषव्यभिच विभूतिभिः प्रपञ्चयति । पृथग्भूतैकभूत-
याकात्मना पृथग्व्यवस्था, करकात्मना चैकव्यवस्था । भूतभूताय भूत-
स्वरूपव्यवस्था ॥ ७० ॥ प्रभूतानि भूतानि स्रग्वाभूतानि तद्व्यवस्था भूता-
त्मने परापरमाधिक्यव्यवस्था च तुभ्यं नमः । किञ्च पूर्वीकृतप्रधानादि-
विभूतिव्यवस्थायाः पराचैर्वीजमभिर्भवान् विभाव्यते चिन्त्यते ॥ ७१ ॥ तथा
तद्वेषु चेत्येषु कणाध्यक्षिकानेव जीवनाचेत्यपि भवान् परमात्मा
सर्वस्यो विभाव्यते । किञ्च सर्वस्मिन् देवादिभ्यो देवभूतः तत्र चेत्य-
चेत्यव्यवस्था सर्वस्य त्वं चेत्यव्यवस्था त्वमेव । चेत्यचेत्यव्यवस्था त्वमेव
विद्वद्भिरन्यासस्वीकृत्य सर्वव्यवस्था ॥ ७२ ॥ तदेवोपादायति
सर्वं त्वत्तः । त्वत्तो हि सर्वं जायते । त्वत्तः सर्वव्यवस्था त्वमेव । तद्वत्

सर्वात्मकोऽसि सर्वेश ! सर्वभूतस्थितो यतः ॥ ७३ ॥

कथयामि ततः किं ते सर्वं वेत्सि हृदि स्थितम् ।

सर्वात्मन् ! सर्वभूतेश ! सर्वसत्त्वसमृद्धव ! ॥ ७४ ॥

सर्वभूतो भवान् वेत्ति सर्वभूतमनोरथम् ।

यो मे मनोरथा नाथ ! सफलः स त्वया कृतः ।

तपस्य तप्तं सफलं यद् दृष्टोऽसि जगत्पते ! ॥ ७५ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

तपसस्तु फलं प्राप्तं यद् दृष्टोऽहं त्वया ध्रुव ! ।

मद्दर्शनं हि विफलं राजपुत्र ! न जायते ॥ ७६ ॥

वरं वरय तस्मात् त्वं यद्याभिमतमात्मनः ।

सर्वं संपद्यते पुंसां मयि दृष्टिपथं गते ॥ ७७ ॥

प्रथमं वाक्यं शिरस्त्रयभीष्टकं मयो जायताम् । तत्पुत्रादिदारा
यदन्यज्जायते तत् कच मनो जातं यातु, तन्नाह, ततश्च त्वम् । त्वको
जाताद् शिरस्यगभीरेस्तत्पुत्रादिभ्यश्च त्वमेव जायसे । अतस्तद्गुहाया
जायमानं सर्वं त्वत्त एवेत्यर्थः । स्तुतिं निगमयति, एवं सर्वोत्तमे
मयोऽस्मिन्ति । अमनोरथं पूजयन्नाह, सर्वोत्तमोऽस्मीति ॥ ७३ ॥
एतदेव विद्वत्पुत्राह, सर्वोत्तम ! सर्वोत्तमः सर्वभूत ! अन्तर्धानम् ! सर्वेषां
सत्त्वानां समृद्धो यस्मात् सर्वेषां स्थितम् ॥ ७४ ॥ सर्वभूतश्च भवान्
अतः सर्वेषां सत्त्वानां मनोरथं वेत्ति । न केवलं मदीयमेवेत्यर्थः । यो
मे मनोरथं त्वत्स्तुतिविषयः स स्तुतिप्रदानेन त्वया सफलः कृतः ।
अतो मया यदर्थं तपसाप्तं तदपि सफलं जगतमेवेति विज्ञायते अतस्त्वं
दृष्टोऽसि ॥ ७५ ॥ अत् त्वया आकाङ्क्षितं तपसः फलं तत् त्वया प्राप्त-
मेव । किं तत्प्राप्तमेव ? अतो मद्दर्शनं विफलं न जायते ॥ ७६ ॥
अपि च तस्मात् प्राप्तादित्यदपि वरं तत्प्राप्तोक्त्यादिषु सर्वेषां दृष्टो-

ध्रुव उवाच ।

भगवन् ! सर्वभूतेश ! सर्वस्यास्ते भवान् हृदि ।
 किमज्ञातं तव स्वामिन् ! मनसा यन् मयेषितम् ॥ ७८ ॥
 तथापि तभ्यं देवेय ! कथयिष्यामि यन् मया ।
 प्रार्थितं दुर्विनीतेन हृदयेनातिदुर्लभम् ॥ ७९ ॥
 किं वा सर्वजगत्स्रष्टुः ! प्रसवे त्वयि दुर्लभम् ।
 त्वत्पसादफलं भुङ्क्ते त्रैलोक्यं मघवानपि ॥ ८० ॥
 नेतद् राजासनं योग्यमज्ञातस्य ममोदरात् ।
 इति गर्वाद्बोचन् मां सपत्नी मातुरुच्चकैः ॥ ८१ ॥
 आधारभूतं जगतः सर्वेषामुत्तमात्तमम् ।
 प्राप्तेयामि प्रभो ! स्यान् त्वत्पसादादतोऽथ्ययम् ॥ ८२ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

यत् त्वया प्राङ्क्षितं स्यान् एतत् प्राप्स्यसि वै भवान् ।
 त्वयाहं तोषितः पूर्वम् अन्यजन्मनि बालक ! ॥ ८३ ॥

श्रीशुक्रः ॥ ७७ ॥ भगवाञ्च भगवन् ! मयाद्यापि त्वत्पादोक्त्याद्य-
 देसा नास्ति किन्तु अन्यदेवेष्टितमस्ति, तच्च भवानन्तर्यामी जानात्येव
 ॥ ७८ ॥ तथापि दुर्विनीतेन मया हृदये यत् प्रार्थितं तत् कथयिष्यामि ।
 कथमनं नातिदुर्लभम् अनतिदुर्लभं सुखमपि ॥ ७९ ॥ सुखमत्यसेवाङ्
 किक्षेति ॥ ८० ॥ ब्रह्मादिदुर्लभं तत्पादोक्त्यादि विज्ञाय त्रैलोक्यान्-
 धर्तृत्वात् अप्राप्यं वक्ष्ये त्वया च नेतदिति दास्याम् ॥ ८१ ॥ भगवद्-
 वाक्यान् एवंविधं ज्ञानं पूर्वजन्मतपसेव त्वया प्राप्तुं शक्यम्, अन्यराशेभ्य
 त्वं येनचित् त्वं राज्ञुज्जोऽसि तन्नाम्यं तथापरितोषो भूतोऽथप्रभाषा-
 देवाभूत् । अतः किञ्चित् काचं राज्ञभोगान् भुङ्क्ता तत्पादोक्त्या
 ध्रुवे परे जन्मना वद किन्ता पसात् भोक्तं प्राप्स्यसीति तदाह, यत्

त्वमासीर्ग्राह्यः पूर्वं मय्येकाग्रमतिः सदा ।
 मातापित्रोश्च शुश्रूषुर्निजधर्मानुपालकः ॥ ८४ ॥
 कालेन गच्छता मित्रं राजपुत्रस्तवाभवत् ।
 यौवनेऽखिलभोगाब्धौ दर्शनौयोऽप्यलाकृतिः ॥ ८५ ॥
 तत्सङ्गात् तस्य तामृद्धिम् अवलोक्यातिदुर्लभाम् ।
 भवेयं राजपुत्रोऽहम् इति वाञ्छा त्वया कृता ॥ ८६ ॥
 ततो यथाभिलषिता प्राप्ता ते राजपुत्रता ।
 उत्तानपादस्य गृहे जातोऽमि ध्रुव ! दुर्लभे ॥ ८७ ॥
 अन्धेषां तद् वरं स्थानं कुले म्नायन्ध्रवस्य यत् ।
 तस्यैतद्वरं बाल ! येनाहं परितोषितः ॥ ८८ ॥
 मामाराध्य नरो मुक्तिम् अवाप्नोत्यविलम्बिताम् ।
 मय्यर्पितमना बाल ! किमु स्वर्गादिकं पदम् ॥ ८९ ॥
 त्रैलोक्यादधिके स्थाने सर्वतारायहास्ययः ।
 भविष्यति न सन्देहो मत्प्रसादाद् भवान् ध्रुव ! ॥ ९० ॥
 सूर्यात् सोमात् तथा भीमान् सोमपुत्राद् बृहस्पतिः ।
 मिताकृतनयादीनां सर्वर्क्षाणां तथा ध्रुवम् ॥ ९१ ॥
 सप्तर्षीणामशेषाणां ये तु वैमानिकाः सुराः ।
 सर्वेषामुपरि स्थानं तव दत्तं मया ध्रुव ! ॥ ९२ ॥
 केचिच्चतुर्वृगं यावत् केचिन् मत्सत्तरं सुराः ।
 तिष्ठन्ति, भवतो दत्ता मया वै कल्पसंस्थितिः ॥ ९३ ॥

त्वयेति दुष्कं भविष्यतीत्यन्तेन ॥ ८१ ॥ आद्यश्रुत्वा कृते बहु कल्प
 अन्धेषां तापघनां तद् वरं अहमेव स्थानम् । येन त्वया पूर्वमहं
 परितोषितः । तस्य तव भक्त्येनद्वरं दुष्कं जातम् ॥ ८८ ॥ ९० ॥
 शोणमासु बुधात् । वितः सुम्ना । कर्षवन्तः शनैश्चरः ॥ ९१ ॥ ९२ ॥

सुनीतिरपि ते माता त्वदासन्नातिनिर्मला ।

विमाने तारका भूत्वा तावत्कालं निवत्स्यति ॥ ८४ ॥

ये च त्वां मानवाः प्रातः सायञ्च सुसमाहिताः ।

कीर्त्तयिष्यन्ति तेषाञ्च महत् पुण्यं भविष्यति ॥ ८५ ॥

पराशर उवाच ।

एवं पूर्वं जगन्नाथाद् देवदेवाज्जनादेनात् ।

वरं प्राप्य भ्रुवः स्थानम् अध्यास्ते स महामर्त ! ॥ ८६ ॥

तस्यापि मानसृष्टिश्च महिमानं निरीक्ष्य च ।

देवासुराणामाचार्यैः श्लोकमत्राश्रया जगौ ॥ ८७ ॥

अर्होऽस्य तपसो वीर्यम् अर्होऽस्य तपसः फलम् ! ।

यदेनं पुरतः कृत्वा भ्रुवं सप्तर्षयः स्थिताः ॥ ८८ ॥

भ्रुवस्य जननी चेय सुनीतिर्नाम सृजता ।

अस्याश्च महिमानं कः शक्ता वर्णयितुं भुवि ॥ ८९ ॥

तैलोक्याश्च यतां प्राप्ता परं स्थानं स्थिरायति ।

स्थानं प्राप्ता वरं कृत्वा या कुक्षिविवरे भ्रुवम् ॥ ९० ॥

॥ ८१ ॥ सुनीतिरपि ते जातेति । त्वनुमादत्वादेव तत्र निवत्स्यतो-
त्तरः ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ कचद्वारा जेवनः चार्त्तत्वम् ॥ ८७ ॥
कृत्वा तत् पुण्योपचये यत्नं कृत्वा त्वदासन्नातिनिर्मला । “धर्मस्य
कृत्वा सुखोचो कृत्वा नाम विमुता । उत्पन्ना वाजिमधेन भ्रुवः
जननी सृता” इति हरिवंशोक्तेः । एवंनाम वा ॥ ८८ ॥ तैलोक्या-
श्च यतां प्राप्ता वरं कृत्वा परं स्थानं स्थिरायति । कुरा
नित्वा सृष्टिद्वया चार्त्तवत्तरकावे भावि फलं यक्षिणायामृतं स्थानं
निवाधं प्राप । “आवतिस्तु क्षिप्रां देव प्रभावात्मिकाश्च योः” इत्यादि-
श्रुत्या । प्राप्तेति वा पाठः । कचं प्राप्ता ? वरं अर्हं विष्णुभक्तं

यद्येतत् कोत्तयेन्नित्यं ध्रुवस्यारोहणं दिवि ।
 स सर्वपापनिर्मुक्तः स्वर्गलोके महीयते ॥ १०१ ॥
 स्थानभ्रंशं न चाप्नोति दिवि वा यदि वा भुवि ।
 सर्वकल्याणसंयुक्तो दीर्घकालश्च जीवति ॥ १०२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

ध्रुवाच्छिष्टिश्च भव्यश्च भव्याच्छब्दार्थजायते ।
 गिष्टेराधत्तसुक्ताया पञ्च पदानकल्पयाम् ॥ १ ॥
 रिपुं रिपुञ्जयं विप्रं वृकलं वृकतञ्जसम् ।
 रिपोराधत्त वृहती चाक्षयं सर्वतजसम् ॥ २ ॥
 अजीजनत् पुष्करिण्यां वारुण्यां चाक्षुषीं मनुम् ।
 प्रजापतेरात्मजायाम् अरण्यस्य महात्मनः ॥ ३ ॥
 मनोरजायन्त दश महलायां महीजसः ।
 कन्यायां जगतां गेष्ट ! वैराजस्य प्रजापतेः ॥ ४ ॥
 ऊरुः पुरुः शतदन्तस्तपस्वी मत्यवाक् कविः ।
 अग्निष्टोमोऽतिरात्रश्च सुद्युन्नयेति तं नव ॥ ५ ॥

ध्रुवः क्षितिपदे गर्भे कल्पाया वरं क्लानं प्राप्ता तस्मा कश्चिन्मनं
 नचैवितं चः यज्ञ इत्यर्थः ॥ १०० ॥

भव्याऽङ्गवाङ्मूर्तिः । ध्रुवात् शब्दार्थं तदुत्पत्त्यां शक्तिं भव्यश्च
 कल्पयामासीत्यर्थः । भाव्यो शब्दोऽस्ति केषित् पठन्ति ॥ १ ॥ वारुण्यां
 वरुणस्य नामजातावावरुणस्य प्रजापतेरात्मजायां पुष्करिण्यां चाक्षुषी
 चक्षुः पठन्त्यन्तरपतिं कन्यायादेश्चान्वयः ॥ २ ॥ वैराजस्य प्रजापतेः

अभिमन्युश्च दशमी नहलायां महीजसः ।

जरोरजनयत् पुत्रान् षड्गन्धेयी महाप्रभान् ॥ ६ ॥

अङ्गं सुमनसं स्वातिं क्रतुमङ्गिरसं शिवम् ।

अङ्गात् सुनीथापत्यं वै वेषमेकमजायत ॥ ७ ॥

प्रजार्थं मृषयस्तस्य ममन्युर्दक्षिणं करम् ।

वेषस्य पाणौ मथिते सख्यभूव महामुने ! ॥ ८ ॥

वैखो नाम महीपालो यः पृथुः परिकीर्तितः ।

येन दुव्या मही पूर्वं प्रजानां हितकारणात् ॥ ९ ॥

मैत्रेय उवाच ।

किमर्थं मथितः पाणिवेषस्य परमर्षिभिः ।

यत्र जज्ञे महावीर्यः स पृथुर्मुनिसत्तम ! ॥ १० ॥

पराशर उवाच ।

सुनीथा नाम या कन्या मृत्याः प्रथमतोऽभवत् ।

अङ्गस्य भार्या सा दत्ता तस्यां वेषा व्यजायत ॥ ११ ॥

स मातामहदोषेण तेन मृत्याः सुतात्मजः ।

निसर्गादेव मैत्रेय ! दुष्ट एव व्यजायत ॥ १२ ॥

अभिषिक्तो यदा राज्ञे स वेषः परमर्षिभिः ।

घोषयामास स तदा पृथिव्यां पृथिवीपतिः ॥ १३ ॥

न यष्टव्यं न होतव्यं न दातव्यं कदाचन ।

भोक्ता यज्ञस्य कस्तन्यो ह्यङ्गं यज्ञपतिः प्रभुः ॥ १४ ॥

ततस्तस्यधयः पूर्वं संपूज्य जगतीपतिम् ।

कन्यायां नद्वयवासां ननीर्जहीजसो इव पुत्रा अजायकोत्पन्नवः ॥ ४ ॥

० ॥ नद्वयवासां नहीजव इति उपरक्षित्य नद्वयवासां नहीजसो दे
इत्येवमुपादेय त इति इति विधानार्थः ॥ १४ ॥ वाचस्पत्यं नाम्ना अङ्गं

जचुः सामकलं सम्यङ् मैत्रेय ! समुपस्थिताः ॥ १५ ॥

ऋषय जचुः ।

भो भो ! राजन् ! शृणुष्व त्वं यद् वदामस्तव प्रभो ! ।

राज्यदेहोपकाराय प्रजानाञ्च हितं परम् ॥ १६ ॥

दीर्घसत्वेण देवेशं सर्वयज्ञेश्वरं हरिम् ।

पूजयिष्याम, भद्रं ते, तत्तांशस्ते भविष्यति ॥ १७ ॥

यज्ञेन यज्ञपुरुषा हरिः संप्रीणिता नृप ! ।

अस्माभिर्भवतः कामान् सर्वानिव प्रदास्यति ॥ १८ ॥

यज्ञैर्यज्ञेश्वरो येषां राष्ट्रे संपृज्यते हरिः ।

तेषां सर्वेष्णितावाप्तिं ददाति नृप ! भूभुजाम् ॥ १९ ॥

वेष उवाच ।

मत्तः कोऽभ्यधिकोऽन्योऽस्ति यथाराध्यो ममापर ।

कोऽयं हरिरिति स्थातो योऽयं यज्ञेश्वरा मतः ॥ २० ॥

ब्रह्मा जनार्दनः शम्भुरिन्द्रो वायुर्महो रविः ।

हुतभुग् वरुणा धाता पूषा भूमिनिशाकरः ॥ २१ ॥

एतै चान्ये च ये देवाः प्रापानुग्रहकारिणः ।

नृपस्यैते शरीरस्थाः सर्वदेवमयो नृपः ॥ २२ ॥

एतज् ज्ञात्वा मयाज्ञतं यथावत् क्रियतां तथा ।

न दातव्यं न ह्रीतव्यं न यष्टव्यञ्च वो हिजाः ! ॥ २३ ॥

भद्रं शृणुष्व धर्मो यथा स्त्रीणां परो मतः ।

अधुरं वाक्यमूच ॥ १५ ॥ राज्यदेहोपकाराय चेनाथ ॥ १६ ॥

दीर्घसत्वेण च यज्ञेश्वरसत्त्वेण । सर्वः जगो भागः । "हृत्पञ्चधास-

कादस्ते न्य वेन परिचाययन्" इति स्मृतेः ॥ १७ ॥ नवा । यथा यदज्ञतं

ममाज्ञापालनं धर्मो भवताञ्च तथा हिजाः ! ॥ २४ ॥

ऋषय ऊचुः ।

देह्यनुज्ञां महाराज ! मा धर्मे यातु संचयम् ।

हविषां परिणामोऽयं यदेतदखिलं जगत् ॥ २५ ॥

पराशर उवाच ।

इति विज्ञाप्यमानोऽपि स वेणः परमर्षिभिः ।

यदा ददाति नानुज्ञां प्रोक्तः प्रोक्तः पुन पुनः ॥ २६ ॥

ततस्तु मुनयः सर्वे कोपामर्षममन्विताः ।

हृन्मतां हृन्मतां पाप इत्युच्यते परस्परम् ॥ २७ ॥

यो यज्ञपुरुषं देवम् अनादिनिधनं प्रभुम् ।

विनिन्दत्यधमाचारो न स योग्यो भुवः पतिः ॥ २८ ॥

इत्यक्ता मन्त्रपूतैस्तैः कुशैर्मनिगणा नृपम् ।

निजघ्ननिहतं पूर्वं भगवन्निन्दनादिना ॥ २९ ॥

ततश्च मुनयो रेवुं ददृशुः सर्वतो हिज ! ।

किमेतदिति चासन्नं पप्रच्छुस्तो जनं तदा ॥ ३० ॥

आख्यातञ्च जनैस्तेषां चोरोभूतैरराजके ।

राष्ट्रे तु लांकौरारब्धं परस्वादानमातुरैः ॥ ३१ ॥

तेषामुद्वीगवेगानां चोराणां मुनिसत्तमाः ! ।

सुमहान् हृश्यते रेवुः परविक्तापहारिणाम् ॥ ३२ ॥

ततः संमन्य ते सर्वे मुनयस्तस्य भूभृतः ।

ममज्जकृद् पुत्रार्थम् अनपत्यस्य यत्नतः ॥ ३३ ॥

तत् तथैव क्लिबतां न देशाच्च, न दातव्यमिति ॥ २५ ॥ २६ ॥ हविषां
परिणामो हृन्मतादिदारा ॥ २५ ॥ २६ ॥ कोपश्च अमर्षश्च भगवन्नि-
न्दापराधम् ताभ्यां वनन्विताः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ अख्यात इति

मथतश्च समुत्तस्थो तस्यारोः पुरुषः किल ।

दग्धस्यूताप्रतीकायः खर्वटास्योऽतिष्ठन्नकः ॥ ३४ ॥

किं करोमीति तान् सर्वान् विप्रान् प्राह त्वरान्वितः ।

निषोदेति तमूचस्ते निषादस्ते न सोऽभवत् ॥ ३५ ॥

ततस्तत्सम्भवा जाता विस्मयैलनिवासिनः ।

निषादा मुनिशार्दूलः पापकर्म्मोपलक्षणाः ॥ ३६ ॥

तेन हारेण तत् पापं निष्क्रान्तं तस्य भूपतेः ।

निषादास्ते ततो जाता वैशकक्ष्मापनाशनाः ॥ ३७ ॥

तयोऽस्य दक्षिणं हस्तं ममत्युन्नस्य ते हिजाः ।

मथमाने च तत्राभत् पृथ्वींश्चः प्रतापवान् ॥ ३८ ॥

दीप्यमानः स वपुषा मात्तादम्भिरिव ज्वनन् ।

आयमाजगवं नाम खात् पपात ततो धनुः ॥ ३९ ॥

शराय दिव्या नभसः कवचञ्च पपात ह ।

तस्मिन् जाते तु भूतानि संप्रहृष्टानि सर्वशः ॥ ४० ॥

सत्पुत्रेण च जातेन वेणोऽपि त्रिदिवं ययौ ।

पुत्रान्नो नरकात् त्रातः स तेन सुमहात्मना ॥ ४१ ॥

पाठे मथमानादिके वार्तः । दग्धस्यूताप्रतीकायः दग्धस्यूतस्य लक्ष्य-
वचं दत्तवर्तः । खर्वटास्यः सुलस्यः विषट्नासिचयज्ञ दत्तवर्तः । खर्व-
टास्य इति वा पाठः । केचित् तु खर्वटास्य इति पठित्वा नराज्ञे दग्ध-
स्यूतो यस्मेति व्याचक्षते ॥ ३४ ॥ आत्मनास्यन्ने तत्राभूतमन्त्रमिच्छेत्,
निषोदेति तन्मन्त्रः ॥ ३५ ॥ पापक्षपं कर्मोपलक्षणां चिह्नं वेणी ते ॥ ३६ ॥
तेन हारेण निषादक्षयेण ॥ ३७ ॥ आम्भिरिवेति यथा काष्ठे मथमाने
धूपक्षपेण तद्वत् नभो निष्क्रान्ते पश्चादम्भिरिव देदीपमानः पृथुदन्तश्च दत्तवर्तः ।

तं सामुद्राय नयस्य रत्नान्यादाय सर्वशः ।
 तौयानि चाभिकार्यं सर्वास्थीवोपतस्थिर ॥ ४२ ॥
 पितामहस्य भगवान् देवेराङ्गिरसैः सह ।
 स्थावराणि च भूतानि जङ्गमानि च सर्वशः ॥ ४३ ॥
 समागम्य तदा वैष्णम् अभ्यविष्टन् नराधिपम् ।
 हस्तौ तु दक्षिणे चक्रं दृष्ट्वा तस्य पितामहः ॥ ४४ ॥
 विश्वारंशं पृथुं मत्वा परितोषं पर ययौ ।
 विष्णुचिह्नं करे चक्रं सर्वेषां चक्रवर्तिनाम् ॥ ४५ ॥
 भवत्यव्याहतो यस्य प्रभावस्त्रिदशैरपि ।
 महता राजराज्येन पृथुर्वैष्णः प्रतापवान् ॥ ४६ ॥
 सोऽभिषिक्तो महातेजा विधिवहर्मकोविदैः ।
 पित्रापरिज्ञितास्तस्य प्रजास्तेनानुरक्षिताः ॥ ४७ ॥
 अनुरागात् ततस्तस्य नाम राजीत्यजायत ।
 चापस्तस्तस्मिन्ने वास्य समुद्रमभियास्यतः ॥ ४८ ॥
 पर्वताय ददुर्मर्गं ध्वजभङ्गस्य नाभवत् ।
 अक्षयपण्या पृथिवी सिध्यत्यस्मानि चित्तया ॥ ४९ ॥

आद्यं शार्ङ्गं विनाशधर्मं धनुः ॥ ४९ ॥ पुत्रान्न इति "पुत्रान्नो नरणाद्
 यन्मातृ पितरं ज्ञायते सुतः । तस्मात् पुत्र इति प्रोक्तः अयमेव स्वयम्भु-
 वा" इति वचनात् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ स्थावराणि योत तदभिमानिदेवताः
 ॥ ४३ ॥ अक्षयिनि रत्नान्तराणाङ्गस्य रत्नान्यं अक्षयं दृष्टेत्तर्कः । तदुक्तं
 "यस्याः प्रतिपत्तं अक्षयं यः परमेष्ठिनः" इति ॥ ४४ ॥ राजराज्येन
 न्यायवर्तिन्येन ॥ ४५ ॥ अपरं जिताः क्लृप्तिताः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ध्वज-
 भङ्गस्य मनेषु न्यायतो नाभवत् । अक्षयपण्या क्षमिं विनेष्य यस्या ॥ ४९ ॥

सर्वकामदुष्टा गावः पुटके पुटके मधु ।

तस्य वै जातमात्रस्य यज्ञे पैतामहे शुभे ॥ ५० ॥

सूतः सत्यां समुत्पन्नः सौम्योऽहनि महामतिः ।

तस्मिन्नेव महायज्ञे जज्ञे प्राज्ञोऽथ मागधः ॥ ५१ ॥

प्राज्ञो तदा मुनिवरैस्तावुभौ मृतमागधी ।

स्तूयतामिष नृपतिः पृथर्वेभ्यः प्रतापवान् ॥ ५२ ॥

कर्मैतदनुरूपं वा पात्रं स्तोत्रस्य चाप्ययम् ।

ततस्तावूचतुर्विप्रान् सर्वानिव कृताञ्जली ॥ ५३ ॥

अथ जातस्य नां कर्म ज्ञायतंऽस्य महीपतेः ।

गुणा न चास्य ज्ञायन्ते न चास्य प्रथितं ययः ।

स्तत्र किमाश्रयस्यास्य कार्यमस्त्राभिरुच्यताम् ॥ ५४ ॥

ऋषय ऊचुः ।

करिष्यत्येष यत् कर्म चक्रवर्त्ती महाबलः ।

गुणा भविष्या ये चास्य तेरयं स्तूयतां नृपः ॥ ५५ ॥

पुटकं पञ्चोदितस्यानभिज्ञैः । यन् एव पृथोष्णोत्पन्नातमात्रस्य यज्ञे
इत्युच्यते । "पृथुरेवामभत् तज्जातं ततः पृथुरजायत" इति मनुस्मृत्यैः ।
पैतामहे पितामहदेवत्वे पृथारेव यज्ञे न तु पितामहकर्मके । अथाह
वायुः "वैपत्यस्य हि पृथोर्यज्ञे वर्त्तमाने महात्मनः । कृतः कृत्वा
वक्ष्यन्महः" इति ॥ ५० ॥ सत्यामिति कृतिरभिप्राति अभिपूयते कथ्यते
सोमोऽहनि विधि कृतिः । सोमाभिषवभूमिः, तज्जाय । सोमोऽहनि
तस्मिन्नेव दिने ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ वां युवयो ॥ ५३ ॥ अस्मानिरिति
असतोऽहोरोक्षे विदुषोऽप्ययम् ॥ ५४ ॥ चक्रवर्त्ती दक्षिणपक्षो तश्चिह्नस्य
चक्रोपपत्त्यैः । महाबलस्य विष्णुः प्रतापः । अतः सर्वेभ्यश्च गुणाः
यत्कथांश्च न भविष्यन्त्येव अतो भविष्यैरेव गुणकर्मभिरिव स्तूयताम्
अयं भावः । "नीचो निवृज्यते दक्षैश्चक्रवर्त्तु प्रियोल्लिभिः" इति

पराशर उवाच ।

ततः स नृपतिस्त्रोषं तत् श्रुत्वा परमं ययौ ।
 सदृगुणैः श्लाघ्यतामेति स्तव्याद्याभ्यां गुणा मम ॥ ५६ ॥
 तस्माद् यदस्य स्तोत्रेण गुणनिर्वर्णनं त्विमौ ।
 करिष्ये ते, करिष्यामि तदेवाहं समाहितः ॥ ५७ ॥
 यदिमौ वर्जनीयस्य किञ्चित्त्र वदिष्यतः ।
 तदहं वर्जयिष्यामीत्ये वसुक्ते मतिं नृपः ॥ ५८ ॥
 अथ तौ चक्रन् स्तोत्रं पृथोर्वैष्णव्य धीमतः ।
 भविष्यैः कर्षभिः सम्यक् सुस्वरी मृतमागधौ ॥ ५९ ॥
 सत्यवाग् दानशीलाऽयं सत्यसन्धो नरेश्वरः ।
 ह्रीमान् मैत्रः क्षमाशीलो विक्रान्तो दृष्टशसनः ॥ ६० ॥
 धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च दयावान् प्रियभाषकः ।
 मान्यमानयिता यज्ज्ञा ब्रह्मज्ञः साधुमन्मतः ॥ ६१ ॥
 ममः शत्रौ च मित्रे च व्यवहारे स्थितो नृपः ।
 सन्तनोक्तान् गुह्यानिश्च स तदा मागधेन च ॥ ६२ ॥
 अकार हृदि, ताडक् च कर्मणा कृतवानसौ ।
 ततः स पृथिवीपालः पालयन् वसुधामिमाम् ॥ ६३ ॥
 इवाज विविधैर्यज्ञैर्महद्भिर्मरिदक्षिणैः ।
 तं प्रजाः पृथिवीनामृन् उपतस्थुः क्षुधादिताः ॥ ६४ ॥

आद्यं दत्तं शुचकर्मसुखैश्च कर्माद्यं विद्यापनीय इति ॥ ५५ ॥ पृथुरपि
 कृत्स्नं कलेन श्रुतिविशेषेण सत्वाद्यजिभिर्हृदयेण एव श्रितम् इति सत्त्वा
 तत्तैव तत्तं सत्त्ववर्धितवानिच्छात्, ततः च इति श्रिभिः ॥ ५६ ॥ अस्म-
 दस्यः सत्त्ववर्धितः सत्त्ववर्धितो वा । श्रुतिनाम् कर्माद्यं सुसुखायान्

श्रीषधीषु प्रनष्टासु तस्मिन् काले ह्यराजके ।

तमूचस्तेन ताः पृष्ठास्तवागमनकारणम् ॥ ६५ ॥

प्रजय ऊचुः ।

अराजके नृपश्रेष्ठ । धरित्रया सकलौषधीः ।

अस्तास्ततः क्षयं यान्ति प्रजाः सर्वाः प्रजेश्वर ! ॥ ६६ ॥

त्वं नो वृत्तिप्रदो धाता प्रजापालो निरूपितः ।

देहि नः क्षुत्परीतानां प्रजानां जावनीषधीः ॥ ६७ ॥

पराशर उवाच ।

ततोऽथ नृपतिर्दिव्यम् आदायाजगव धनुः ।

शरांश्च दिव्यान् कुपितः सांस्त्वधावद् वसुन्धराम् ॥ ६८ ॥

ततो ननाय त्वरिता गोभृत्वा तु वसुन्धरा ।

मा लोकान् ब्रह्मलोकादीन् तत्त्वामादगमन् मही ॥ ६९ ॥

यत्र यत्र ययौ देवी सा तदा भूतधारिणी ।

तत्र तत्र तु सा वैष्णवं ददर्गाभ्युद्यतायुधम् ॥ ७० ॥

ततस्तं प्राह वसुधा पृथुं पृथुपराक्रमम् ।

प्रवेपमाणा तदुवाणपरित्राणपरायणा ॥ ७१ ॥

पृथिव्युवाच ।

क्लीबधे त्वं महापापं किं नरेन्द्र । न पशसि ।

येन मा हन्तुमत्वर्थं प्रकरोषि नृपोद्यमम् ॥ ७२ ॥

पृथुर्वाच ।

एकस्मिन् यत्र निधनं प्रापिते दुष्टकारिणि ।।

बहूनां भवति क्षेमं तस्य पुण्यप्रदो बधः ॥ ७३ ॥

पृथिव्युवाच ।

प्रजानामुपकाराय यदि मां त्वं हनिष्यसि ।

आधारः कः प्रजानां ते नृपश्चेष्ट ! भविष्यति ? ॥७४॥

पृथुर्वाच ।

त्वां हत्वा वसुधे ! वाणैर्मच्छासनपराङ्मुखीम् ।

आत्मयोगबलेनैवाधारयिष्याम्यहं प्रजाः ॥ ७५ ॥

पराशर उवाच ।

ततः प्रणम्य वसुधा त भूयः प्राह पार्थिवम् ।

प्रवेदिताङ्गी परमं माध्वसं समुपागता ॥ ७६ ॥

पृथिव्युवाच ।

उपायतः समारब्धाः सर्वे सिध्यन्त्यपक्वमाः ।

तस्माद् वदाम्युपायं ते तत् कुरुष्व यदिच्छसि ॥७७॥

समस्तास्ता मया जीर्णा नरनाथ ! महोपधीः ।

यदोच्छसि प्रदास्यामि ताः क्षीरपरिणामिनीः ॥७८॥

तस्मात् प्रजाहितार्थाय मम धर्मभृतां वर ! ।

त तु वत्सं प्रयच्छ त्वं क्षरयं येन वत्सला ॥ ७९ ॥

समाद्य कुरु सर्वत्र येन क्षीरं समन्ततः ।

क्षरीषधीवीजभूतं वीर ! सर्वत्र भावये ॥ ८० ॥

पराशर उवाच ।

ततः सत्सारयामास शैलात् यतसहस्रशः ।

क्षीरक्षीं प्रजाः ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ननाथ उवाचत ॥ ८३ ॥ ७४ ॥

आत्मनो योगबलेन पृथ्वीभावं प्राप्य धारयिष्यामि । तथा च क्षरि-

वणे "आत्मानं प्रवक्षित्वैवाधारयिष्याम्यहं प्रजाः" इति ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

क्षरेवं क्षीरक्षीक्षीक्षीक्षी क्षरेवम् ॥ ७९ ॥ नाहं सर्वत्र वत्सं कुरु ।

धनुःकोट्या तदा वेण्यस्ततः शैला विवर्जिताः ॥ ८१ ॥

न हि पूर्वविसर्गे वे विषमे पृथिवीतले ।

प्रविभागः पुराणां वा ग्रामाणां वा तदाभवत् ॥ ८२ ॥

न ग्रस्यानि न गोरक्षं न कृषिर्न वणिकपथः ।

वेण्यात् प्रभृति मैत्रेय ! सर्वस्यैतस्य सम्भवः ॥ ८३ ॥

यत्र यत्र समं तस्या भूमेरासीन् नराधिपः ।

तत्र तत्र प्रजानां हि निवासं समरोचयत् ॥ ८४ ॥

आहारः फलमूलानि प्रजानामभवत् तदा ।

कृच्छ्रे च महता सोऽपि प्रनष्टास्त्रौषधाश्च वे ॥ ८५ ॥

स कल्पयित्वा वतसं तु मनुं स्वायम्भुवं प्रभुः ।

स्वे पाणी पृथिवीनाथो दृढो ह पृथिवीं पृथुः ॥ ८६ ॥

ग्रस्यजातानि सर्वाणि प्रजानां हितकाम्बवा ।

तेनात्रेन प्रजास्तात ! वत्सं स्तोऽद्यापि नित्यमः ॥ ८७ ॥

प्राणप्रदानात् स पृथुर्वेण्याद् भूमेरभूत् पिता ।

ततस्तु पृथिवीमञ्जाम अवापाखिलधारिणी ॥ ८८ ॥

ततश्च देवेर्मुनिभिर्देवैरक्षोभिरद्रिभिः ।

गन्धर्वैरुग्रगैर्यक्षैः पितृभिस्तृभिस्तथा ॥ ८९ ॥

येन समस्तवत्सेन क्षीरं सर्वत्र भाषये धास्यामि ॥ ८० ॥ विवर्जिताः

यक्षैश्चोद्धृताः कृताः ॥ ८१ ॥ पूर्वं विषमे पृथुतपसोः पूर्ववृद्धौ ॥ ८२ ॥

तदा पृथोः पूर्ववराजके वासे सोऽपि कवाद्याहारः कृच्छ्रे च वन्याद्यो-

ऽभवत् ॥ ८५ ॥ स पृथुस्तं प्रजावत्सलमप्रवर्तकं मनुं वतसं कत्वा अ-

पायिकृते राज्ये मयाजातानि पृथिवीं दृढोऽप्येवम्बवा ॥ ८६ ॥ ८७ ॥

प्राणप्रदानादभवत्प्रदानाद् भूमेः पिताभूत् । ववाकः “जनकस्योपनेता

च मय विद्यां प्रवक्ष्यति । अक्षदाता भवत्माता पक्षेति पितरः स्मृताः”

तत् तत् पात्रमुपादाय तत् तद् दुग्धा मुने ! पयः ।

वत्समदोग्धृविशेषाश्च तेषां तदयोनयोऽभवन् ॥ ८०

सैषा धात्री विधात्री च धारिणी पोषणी तथा ।

सर्वस्य जगतः पृथ्वी विश्वपादतलोद्भवा ॥ ८१ ॥

इति ॥ ८८ ॥ देशादिभिर्देशभिर्गोसात् तत् स्नाभिमतं पात्रमुपादाय तत्
तत् स्नाभिमतं पयो भूमिदुग्धा । तदेषां देशादीनां तदयोगवन्तात्
तस्मान्नीया एव वत्सविशेषा दोग्धविशेषाश्चाभवन् । तमेव देवादिषु
दोग्धवत्सादिकम् हरिवंशमत्स्याद्युक्तं संक्षेपेण वक्ष्यामः । देवाना-
मिन्द्रो वत्सः, विश्वो दोग्धा, सौवर्णं पात्रं, वनं क्षीरम् । सनीतां
सोमो वत्सः, बृहस्पतिर्दोग्धा, ऊर्ध्वासि पात्रं, तपो ब्रह्म च क्षीरम् ।
देवानां विरोचनो वत्सः, द्विमृद्वी दोग्धा, आयासं पात्रं, माया
क्षीरम् । राजमानां सुमानो वत्सः, जहन्नाभो दोग्धा, कपानं पात्रं,
हरिं क्षीरम् । अङ्गीणां हिमवान् वत्सः, मेरुर्दोग्धा, शिखामं
पात्रम्, शेषधीरत्नं क्षीरम् । गन्धर्वीणां चित्राणो वत्सः विश्वावन्-
तोग्धा, पद्मं पात्रं, गन्धः क्षीरम् । उरगाणां तक्षको वत्सः, धृतर इ-
दोग्धा, अजानुः पात्रं, विश्वं क्षीरम् । यक्षाणां कुबरो वत्सः, सुकर्मो
दोग्धा, आसं सुवस्यं पात्रम्, अन्नहानिं क्षीरम् । पितॄणां यमो वत्सः,
अन्नको दोग्धा, राजतं पात्रं, अथा क्षीरम् । तदृणां प्रजो वत्सः,
शाबश्वो दोग्धा, पात्रागं पात्रं विश्वसंरोक्षणं क्षीरम् । तदृक्तं
हरिवंशे “देवा मित्रेन्द्रसौमित्रेण त, सुवसस्तथा । बृहस्पतीन्द्रमेदेय
तपो, देवा द्विमृद्वतः ॥ विरोचनायसानास्तु मायां रक्षोगणा अपि ।
जहन्नाभसुमाविष्णोमस्या रक्तं, ततोऽजयः । मेरुहिमाङ्गिमेष्टेस्तु रक्त,
मन्वर्जजातयः । सुवक्चित्राणाम्भोजैर्गन्धस्तु, भुजगाकृतः । धृतराष्ट्र-
तक्षकाचारुभिश्च विश्वस्तुल्यम् । यक्षाः सुकर्मधनदाऽऽमौल्लङ्घि,
पितृजनाः । अन्नहमेतरादृग्यैः स्नापय, महीरुहा । शाबश्व-
पवाणैश्च विश्वसंरोक्ष्यं सुष्ठु । अदोग्धवत्सपात्रैस्तु तत् तद् उदुक्त-

एवं प्रभावः स पृथुः पुत्रो वेणुस्य वीर्यवान् ।
 जघ्ने महीपतिः पूर्वं राजाभूत् जनरक्षणात् ॥ ८२ ॥
 य इदं जन्म वैष्णव्यं पृथोः कीर्तयते नरः ।
 न तस्य दुष्कृतं किञ्चित् फलदायि प्रजायते ॥ ८३ ॥
 दुःस्वप्नोपशमं नृणां शृण्वतां चैतदुत्तमम् ।
 पृथोजन्म प्रभावय करोति सततं नृणाम् ॥ ८४ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

पृथोः पुत्रो महावीर्यो जज्ञातेऽन्तरिक्षपालिनौ ।
 शिखण्डिनो हविर्धानम् अन्तरिक्षाद् व्यजायत ॥ १ ॥
 हविर्धानात् षड्दाम्नेयी धिषणाजनयत् सुतान् ।
 प्राचीनवर्हिषं शुक्रं गयं कृष्णं व्रजाजिनौ ॥ २ ॥
 प्राचीनवर्हिभगवान् महानासौत् प्रजापतिः ।
 हविर्धानान् महाराजो येन संवर्हिताः प्रजाः ॥ ३ ॥
 प्राचीनायाः कुशान्तस्य पृथिव्यामभवन् मने ।
 प्राचीनवर्हिभगवान् ख्यातो भुवि महाबलः ॥ ४ ॥

वर्हिगम्" इति ॥ ८० ॥ धाम्नी नाया, विधाम्नी चर्हि, धारिणी
 नायाः । पौषधी पौषचर्हि, "पङ्गुर्गु मूभिः" इति श्रुतेः ॥ ८१ ॥

अन्तरिक्षपालिनौ तस्माद् भाव्यौ शिखण्डिनौ हविर्धानं दाम-
 नजयत ॥ १ ॥ धाम्नेयी अन्तरिक्षा धिषणा नाम्नी ॥ २ ॥ प्राची-
 नायाः कुशाः वर्हिः अन्तरिक्षाद् व्यजायत । तदुक्तं "वर्हिदे" देववर्हिजन्म
 अन्तरिक्षं वितन्वतः । प्राचीनायाः कुशैरासीद् आकृतं पृथुपातकम्

समुद्रतनयायां तु कृतदारो महोपतिः ।

महतस्तपसः पारे, सवर्णायां महोपतिः ॥ ५ ॥

सवर्णाधत्त सामुद्री दश प्राचीनवर्हिषः ।

सर्वे प्रचेतसो नाम धनुर्वेदस्य पारगाः ॥ ६ ॥

अपृथग्धर्मचरणास्तेऽतप्यन्त महातपः ।

दशवर्षसहस्राणि समुद्रसलिलेभ्यः ॥ ७ ॥

मैत्रेय उवाच ।

यदर्थं ते महात्मानस्तपस्तेषु मेहामुने ! ।

प्रचेतसः समुद्राभ्यस्ते तदाख्यातुमर्हसि ॥ ८ ॥

पराशर उवाच ।

पित्रा प्रचेतसः प्रोक्ताः प्रजार्थममितात्मना ।

प्रजापतिनियुक्तेन बहुमानपुरःसरम् ॥ ९ ॥

ब्रह्मणा देवदेवेन समादिष्टोऽस्माहं सुताः ! ।

प्रजाः सर्व्वेनायास्ते मया प्रोक्ता तथेति तत् ॥ १० ॥

तन् मम प्रोतये पुत्राः ! प्रजावृद्धिमतन्द्रिताः ।

कुरुष्व माननीया वः समाज्ञा च प्रजापतेः ॥ ११ ॥

पराशर उवाच ।

ततस्ते तत् पितुः श्रुत्वा वचनं नृपनन्दनाः ।

इति ॥ ४ ॥ तपसः पारे सवर्णायां कृतदारः । तपस्तपान्तरं
तां परिचोतयामिन्द्रियं । तपस इति पाठे तपसा नरकस्य पारे । नमिसे
प्रोतयेत्यत्र । नरकतारकार्यमिन्द्रियः ॥ ५ ॥ सवर्णा दश प्रचेतसोऽतप्यन्त
असुखत ॥ ६ ॥ अपृथग्धर्मचरणाः समानधर्मचारिणः । एतस्य तेषां
पञ्चमाचक्षेधमात्मनः सत्याविवक्षितम् । समुद्रसलिलेभ्यः, तस्य
निलम्बाः सन् ॥ ७ ॥ ८ । ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ ते त्वया प्रजाः सर्व्वानीया इत्यादि

तथेत्युक्त्वा तु तं भूयः पप्रच्छः पितरं मुने ! ॥ १२ ॥

प्रचेतस ऊचुः ।

येन तात ! प्रजावृद्धौ समर्थाः कर्मणा वयम् ।

भवामस्तत् समस्तं नः कर्म व्याख्यातुमर्हसि ॥ १३ ॥

पितोवाच ।

आराध्य वरदं विष्णुम् इष्टप्राप्तिमसंग्रहम् ।

समेति नान्यथा मर्त्याः किमन्यत् कथयामि वः ॥ १४ ॥

तस्मात् प्रजाविबुधस्य सर्वभूतप्रभुं हरिम् ।

आराधयत गोविन्दं यदि सिद्धिमनीष्यथ ॥ १५ ॥

धममथेच्च कामच्च मोक्षञ्चान्विच्छता सदा ।

आराधनीयो भगवान् अनादिः पुरुषोत्तमः ॥ १६ ॥

यस्मिन्नाराधिते सगं चकारादौ प्रजापतिः ।

तमाराध्याच्युतं ब्रुहिः प्रजानां वो भविष्यति ॥ १७ ॥

पराशर उवाच ।

इत्येवमुक्तास्ते पित्रा पुत्राः प्रचेतसो दय ।

मग्नाः पद्माधिसलिले तपस्तेषु समाहिताः ॥ १८ ॥

दशवर्षसहस्राणि न्यस्तचित्ता जगत्पती ।

नागाग्रये मुनिग्रहे ! सर्वलोकापरायणे ॥ १९ ॥

तद्वेव ते स्थिता देवम् एकाग्रमनसो हरिम् ।

तुष्टुवृषे स्तुतः कामान् स्नातुरिष्टान् प्रयच्छति ॥ २० ॥

होऽपि ॥ १० ॥ अस्मिन्मता धर्माद्यन्तरं मोक्षमपीच्छता पुंसाः ॥ १६ ॥

यस्मिन् आराधिते यमाराध्योत्तमः । तमाराध्य तस्मिन्माराधित

इत्यर्थः ॥ १७ ॥ प्रचेतस एव प्राचेतसाः ॥ १८ ॥ २० ॥ वं स्व

मैत्रेय उवाच ।

स्तवं प्रचेतसो विष्णोः समुद्राश्रयि संस्थिताः ।

चक्रस्तान् मे मुनिश्रेष्ठ ! सुपुण्यं वक्तुमर्हसि ॥ २१ ॥

पराशर उवाच ।

शृणु मैत्रेय ! गोविन्दं यथा पूर्वं प्रचेतसः ।

तुष्टुवस्तत्प्रयीभूताः समुद्रसलिले गताः ॥ २२ ॥

प्रचेतस ऊचुः ।

नताः स्म सर्ववचसां प्रतिष्ठा यत्र शाश्वती ।

तमाद्यं तमशेषस्य जगतः परमं प्रभुम् ॥ २३ ॥

ज्योतिराद्यमनौपम्यम् अनन्तरमपारवत् ।

यानिभूतमशेषस्य स्यात्परस्य चरस्य च ॥ २४ ॥

यस्याहः प्रथमं रूपम् अरूपस्य तता निशा ।

सम्या च परमेशस्य तस्मै कालात्मने नमः ॥ २५ ॥

भुज्यतेऽनुदिनं देवैः पितृभिश्च सुधात्मकः ।

जीवभूतः समस्तस्य तस्मै सामात्मने नमः ॥ २६ ॥

यस्तमो हस्ति तोत्रात्मा स्वभाभिर्गोसयन् नमः ।

धर्मगोताश्रयां यानिस्तस्यै सूर्यात्मने नमः ॥ २७ ॥

चक्रुस्तं वक्तुमर्हसि ॥ २१ ॥ २२ ॥ "जगद्भीजतया नत्वा चतुष्टय
विभाजत । तुष्टुवस्तत्प्रयीभूताः विष्णुः प्रचेतसाम् ।" तत्र प्रथमं
जगत्कारणतया प्रथमलि, नताः स्म इति आध्याम् ॥ २३ ॥ अनौपम्यं
सुखीशुपमानमूल्यं चिद्रूपमित्यर्थः । अनन्तरं निर्भेदम् । अपारवत्
अवधिगुणम् ॥ २४ ॥ आद्यरूपेण प्रथमलि, यस्याहुरिति ॥ २५ ॥
विश्वरूपेण प्रथमलि, भुज्यत इत्यादि दशभिः । जीवभूतः जीवनरूपः
॥ २६ ॥ धर्मगोताः । जीतश्च अन्धश्च तेषां योगिः कारणम् ॥ २७ ॥

काठिन्यवान् यो विभक्तिं जगदेतदशेषतः ।

शब्दादिसंशयो व्यापी तस्मै भूष्यात्मने नमः ॥ २८ ॥

यद् योनिभूतं जगतो वीजं यत् सर्वदेहिनाम् ।

तत् तोयरूपमोगम्य नमामो हरिमेधसः ॥ २९ ॥

यो मुखं सर्वदेवानां हृद्यभुक् कव्यभुक् तथा ।

पितृणाञ्च नमस्तस्मै विष्णवे पावकात्मने ॥ ३० ॥

पञ्चभावस्थितो देहे यथेष्टां कृतेऽनिशम् ।

आकाशयोनिर्भगवान् तस्मै वाय्वात्मने नमः ॥ ३१ ॥

अवकाशमगेषाणां भूतानां यः प्रयच्छति ।

अमलमूर्तिमान् शुद्धस्तस्मै व्योमात्मने नमः ॥ ३२ ॥

समस्तेन्द्रियवगैश्च यः सदा ध्यानमुत्तमम् ।

तस्मै शब्दादिरूपाय नमः कृत्वाय वेधमे ॥ ३३ ॥

गृह्णाति विषयान् नित्यम् इन्द्रियात्मन्तराक्षरः ।

यस्तस्मै ज्ञानमूलाय नताः स्मो हरिमेधसे ॥ ३४ ॥

गृहीतानिन्द्रियैरर्थांश्चात्मने यः प्रयच्छति ।

अस्तःकरणभूताय तस्मै विष्वात्मने नमः ॥ ३५ ॥

यस्मिन्नन्ते सकलं विष्वं यस्मान् तथोद्गतम् ।

शब्दादीनां पञ्चानामपि शुचानां संशयः ॥ २८ ॥ योनिभूतं शोचित-

रूपेषु, वीजस्य पुत्ररूपेषु ॥ २९ ॥ यो हृद्यभुग्देवानां मुखं, कव्यभुक्

पितृणाञ्च सुखम् ॥ ३० ॥ पञ्चधा प्राणादिरूपेषु ॥ ३१ ॥ आलस्य

मूर्तिश्च अमलमूर्तिः, तदवान् न भवतीति अमलमूर्तिमान् ॥ ३२ ॥ ज्ञानम्

आत्मत्वं विषय इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ अक्षरं सूक्ष्मदेहान्मदेव । अक्षरो

विज्ञः इत्यन्तेन । ज्ञानमूलाय शब्दादिज्ञानवाचनाय ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

प्रधानरूपेषु प्रधानेति, यस्मिन्निति । यस्मिन् अन्ते विष्वं तिष्ठति ।

लयस्यानश्च यस्तस्मै नमः प्रकृतिधर्मिणे ॥ ३६ ॥

शुद्धः संलक्ष्यते श्वास्या गुणवानिव योऽगुणः ।

तमात्मरूपिणं देवं नताः स्म पुरुषोत्तमम् ॥ ३७ ॥

अविकारमजं शुद्धं निर्गुणं यत्तिरञ्जनम् ।

नताः स्म तत्परं ब्रह्म यद् विष्णोः परमं पदम् ॥ ३८ ॥

अदौर्घहृस्वमस्यूतम् अनण्वयामलौहितम् ।

अस्ते हृच्छायममणम् असक्तमयरोरिणम् ॥ ३९ ॥

अनाकाशमसंस्पृश्यम् अगन्धमरसञ्च यत् ।

अचक्षुःश्रोत्रमचलम् अवाक्प्राणममानमम् ॥ ४० ॥

अनामगात्रममुखम् अनेजस्कमहेतुकम् ।

अभयं श्वास्तिरहितम् अनित्यमजरामरम् ॥ ४१ ॥

अरजोऽग्रष्टममृतम् आप्नोतं यदसद्वतम् ।

धूर्वापरं न वै यस्मिन् तद् विष्णोः परमं पदम् ॥ ४२ ॥

परमोऽगित्वगुणवत् सर्वभूतमसंययम् ।

नताः स्म तत् पदं विष्णोर्जिह्वादृग्गोचरं न यत् ॥ ४३ ॥

प्रकृतिधर्मीः कालदेवो गुणाः संलक्ष्येति प्रकृतिधर्मि, तच्छे ॥ ३६ ॥
 उदयदपेक्ष प्रत्यक्षमि शुद्ध इति । गुणवानिव गुणपरेकत्वेन तेजोसक्त
 रवः । आत्मरूपिणं प्रत्यक्षपदम् ॥ ३७ ॥ शुद्धं रूपं प्रत्यक्षम्, अविकार-
 मिति उक्तम् । शुद्धं स्वभावत एव निर्मलं, निरञ्जनम् आनन्द-
 मन्मुखम् ॥ ३८ ॥ ४० ॥ आनन्दं निरपेक्षम् ॥ ४१ ॥ आप्नोतं
 मतिशुभम् । पूर्वापरं दिक्कायकम् ॥ ४२ ॥ परं भिद्यपिचम् ऐशित्य-
 गुणवत् आभाविचकृद्गुणैर्वर्णयुक्तम् । नाशवा सर्वभूतमपि असंययं
 निराधारम् । अत एव यस्मिन्नावा दृश्य गोचरं न भवति तं नताः

पराशर उवाच ।

एवं प्रचेतसो विष्णुं सुवन्तस्तत्समाधयः ।
 दशवर्षसहस्राणि तवष्टेकमैहानीव ॥ ४४ ॥
 ततः प्रसन्नो भगवान् तेषामन्तर्जले हरिः ।
 दटौ दर्शनमुचिद्रत्नोक्तोत्पलदलच्छविः ॥ ४५ ॥
 पतत्रिराजमारुढम् अवलोक्य प्रचेतसः
 प्रणिपत्य शिराभिस्तं भक्तिभावाद्यनामितैः ॥ ४६ ॥
 ततस्तानाह भगवान् त्रियतानोष्ठितो वरः ।
 प्रसादसुमुखोऽहं वो वरदः समुपस्थितः ॥ ४७ ॥
 ततस्तमुच्चैर्वरदं प्रणिपत्य प्रचेतसः ।
 यथा पित्रा समादिष्ट प्रजानां वृद्धिकारणम् ॥ ४८ ॥
 स चापि देवस्तं दत्त्वा यथाभिसूचितं वरम् ।
 अन्तर्धानं जगामाशु ते च नियतमजेलान् ॥ ४९ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

तपश्चरत्सु पुत्रिणीं प्रचेतःसु महीकटाः ।
 अरक्ष्यमाणामावर्तुर्भूवाय प्रजाकथः ॥ १ ॥

श्लोः ॥ ४३ ॥ तस्मिन्नेव वनापिचतैकाग्र्यं येषां ते तदवकाशतः ॥ ४४ ॥

प्रचेतःसु तपश्चरत्सु तत्पितरि च नारदात् तत्पञ्चानं प्राप्य राज्ञं
 अह्ना वनं गते वनीति वृक्षवम् । तदुक्तम् । "प्राचीनवर्द्धिर्बलं चमकर्म-
 कावृक्षचतस्रम् । नारदोऽध्यास्तपस्यः कथायुः प्रत्यक्षोऽयम्" इत्यादिना
 वृक्षनाशानेन । अतोऽरक्ष्यकायां पुत्रिणीं वर्तमानायां महीकटा

नायकस्यासती वातुं हतं क्षमभवद् द्रुमे ।
 दयवर्षसहस्राणि न मेकुयेष्टितुं प्रजाः ॥ २ ॥
 तद् दृष्ट्वा जलनिष्कृताः सर्वे क्रुद्धाः प्रचेतसः ।
 मुखेभ्यो वायुमस्मिन् तस्मैजन् जातमन्यवः ॥ ३ ॥
 उन्मूलनञ्च तान् हृत्तान् कृत्वा वायुरगोषयत् ।
 तानग्निरदहद् घोरस्तवाभृद् द्रुमसंचयः ॥ ४ ॥
 द्रुमक्षयमथा दृष्ट्वा किञ्चिच्छिष्टेषु शाखिषु ।
 जपगम्यान्नवीदेतान् राजा सोमः प्रजापतीन् ॥ ५ ॥
 कोपं यच्छत राजानः ! मृणुञ्चन् वचा मम ।
 मन्वान वः करिष्यामि सह क्षितिकुहैरहम् ॥ ६ ॥
 रत्नभृता च कन्येयं वार्ष्णेयी वरवर्णिनी ।
 भविष्यं जानता पूर्वं मया गाभिविवर्दिता ॥ ७ ॥
 मारिषा नाम नान्त्रेया हस्ताणामिति निर्मिता ।
 भार्या वोऽस्तु महाभागा ध्रुव वंशविश्वर्धनी ॥ ८ ॥
 युष्माकं तेजसोऽर्हन् मम चार्हन् तेजसः ।

आहतवल्गः ॥ १ ॥ १ ॥ शर्वोरम्भे खट्वेः प्रयोजनमाह उन्मूलना-
 निति ॥ २ ॥ सोमो हस्तायां राजा । प्रजापतीन् इत्यनेन उन्मूलन-
 कदादिभिः प्रजाहृत्कारिणां हस्तायां दाहः प्रजापत्यकानां युष्माकम्
 अहं चित इति आलोपाहः कृतः ॥ ५ ॥ कोपं यच्छत नियमयत ॥ ६ ॥
 उपःप्रदानेन हन्तानं करोति, रत्नभृतेति । वार्ष्णेयी हस्ताया । भविष्यं,
 एवं युष्माकं प्रजा भविष्यति, अस्मां दक्षो जनिष्यते तद्वंशेन च निजोक्तौ
 पूरयिष्यन् इत्यादि ज्ञानता अवा गोभिः सुधावर्षैरङ्गभिः संवर्दिता ॥ ७ ॥
 नात्या मारिषा हस्तायासेवा अन्वा इति नाम । एवं हि प्रविष्टा
 निर्मिता निजवैश्वर्यवः ॥ ८ ॥ युष्माकं तपोवयस्य तीव्रस्य तेजसोऽर्हन्

अस्यामुत्पत्स्यते विद्वान् दद्यात् नाम प्रजापतिः ॥ ८ ॥

मम चाग्नेन संयुक्तो युष्मत्तेजोमयेन वै ।

अग्निनाग्निसमो भूयः प्रजाः संवर्धयिष्यति ॥ १० ॥

कण्डूनाम मुनिः पूर्वमासौष्ट वेदविदां वरः ।

सुरस्ये गोमतीतीरे स तपे परमं तपः ॥ ११ ॥

तत्सोभाय सुरेन्द्रेण प्रज्ञासाख्या वराप्सराः ।

प्रयुक्ता सोभयामास तस्यैषिं सा शुचिस्मिता ॥ १२ ॥

सोभितः स तया सार्द्धं वर्षाणामधिकं यतम् ।

अतिष्ठन् मन्दरद्रोण्यां विषयासक्तमानसः ॥ १३ ॥

सा तं प्राह महात्मान गन्तुमिच्छाम्यहं दिवम् ।

प्रसादमुमुक्षा ब्रह्मन् अतुष्टां दातुमर्हसि ॥ १४ ॥

तथैवमुक्तः स मुनिस्तस्यामासक्तमानसः ।

दिनानि कतिचिद् भद्रे स्वीयतामित्यभाषत ॥ १५ ॥

एवमुक्त्वा ततस्तेन सायं वधेयतं पुनः ।

बभूजे विषयांस्तत्त्वी तेन सार्द्धं महात्मना ॥ १६ ॥

अतुष्टां देहि भगवन् व्रजामि त्रिदिवालयम् ।

श्रोतेमंद्रोहेनैभिः सहस्रत्वादद्या मम च तेजसोऽहं न संयुक्तोऽकाश-
वत्स्यते ॥ ८ ॥ एतच्च सोम्येन ममाग्नेन युष्मत्तेजोमयेन अग्निना
संयुक्तोऽग्निवातात्मकः सन् अग्निजनः अपष्टमो भूत्वा प्रजाः संवर्धयिष्य-
तीत्यर्थः ॥ १० ॥ मयैवं ब्रह्मनीयं दद्यान्तं कथमेका भाव्यां कारिति,
अथादिवं अक्षोकायः संवृतेन वीर्येण अप्वरोर्मसंभूता मज्जाप्रभावा
च अयोनिजा च हेतो, न ह वाहवी । न ह ब्रह्मवातेकाप्वरः संभोगो
विद्यमाने, विष्णोः प्रवादात् आका बहवः पतन्ती न दुष्करीति अर्धविक्रान्
यथा अथादिवं ब्रह्मवाह, अक्षुनीयं दद्यादित्युक्तं अथात्मना

उक्तस्तथेति स मुनिः स्वीयतामित्यभाषत ॥ १७ ॥

पुनर्गते वर्षयते साधिके सा शुभानना ।

यामीत्याह दिवं ब्रह्मन् ! प्रणयस्मितशोभनम् ॥ १८ ॥

उक्तस्तथैव स मुनिरुपगुह्यायतेक्ष्वाम् ।

प्राहास्वतां क्षणं सुम्न ! चिरं कालं गमिष्यसि ॥ १९ ॥

तच्छापभीता सुशोषी सह तेनर्दिषा पुनः ।

भतद्वयं किञ्चिदूनं वर्षाणामत्वतिष्ठत ॥ २० ॥

गमनाय महाभागो देवराजनिवेशनम् ।

प्रोक्तः प्रोक्तस्तथा तत्त्वज्ञा स्वीयतामित्यभाषत ॥ २१ ॥

तं सा शापभयाद् भीता दानिष्येन च दक्षिणा ।

प्रोक्ता प्रणयभङ्गात्तिवेदनो न जहौ मुनिम् ॥ २२ ॥

तथा च रमतस्तस्य महर्षस्तद्वह्नियम् ।

नवं नवमभत् प्रेम मन्मथाविष्टचेतसः ॥ २३ ॥

एकदा तु त्वरायुक्ता निचक्रामोऽजान् मुनिः ।

निष्कामस्तत्र कुत्रेति गम्यते प्राह सा शुभा ॥ २४ ॥

इत्युक्तः स तथा प्राह परिहृतमहः शुभे ।

सम्यापास्तिं करिष्यामि क्रियालोपोऽप्यथा भवेत् ॥ २५ ॥

इत्यनेन ॥ ११ ॥ तस्य प्रोभाय चित्तविकारेण तपोनामाय ॥ १२ ॥ १८ ॥

उपगुह्य प्राह, इत्यनेन संभोगातिरेकादसुराणातिरेकं दर्शयति । चिर-

काळं गमिष्यसि, यता यतो योधं नामनिष्प्रसीत्यर्थः ॥ १९ ॥ अन्व-

तिष्ठतु कर्मकारणतिष्ठदित्यर्थः ॥ २० ॥ देवराजनिवेशनम् । प्रतिगमनाय

॥ २१ ॥ इति चेति । “या गौरवं भवं प्रेम यद्वावं पूर्वनामके । न

उक्तस्तथैव सा प्रोवा दक्षिणा दूषे ॥” तत्कामो दक्षिण्यं

तेन ॥ २२ ॥ २३ ॥ उदयात् पर्ववाहताः ॥ २४ ॥ परिहृतम् अन्व-

ततः प्रहस्य मुदिता तं सा प्राह महामुनिम् ।

किमद्य सर्वधर्माश्च ! परिश्रुतमहस्ताव ? ॥ २६ ॥

बहुनां विप्र ! वर्षाणां परिणाममहस्ताव ।

गतमेतन् न कुरुते विस्मयं कस्य कथ्यताम् ॥ २७ ॥

मुनिरुवाच ।

प्रातस्त्वमागता भद्रे ! नदीतीरमिदं शुभम् ।

मया दृष्टासि तन्वद्वि । प्रविष्टा च ममाश्रमम् ॥ २८ ॥

इयञ्च वर्तते सन्ध्या परिणाममहर्गतम् ।

उपहासः किमर्थायैव सदभावः कथ्यतां मम ॥ २९ ॥

प्रश्नोचोवाच ।

प्रत्येषस्यागता ब्रह्मन् ! सत्यमेतन् न ते मृषा ।

किंस्वयं तस्य कालस्य गतान्बन्धयतांति ते ॥ ३० ॥

सोम उवाच ।

ततः ससाध्वसो विप्रस्तां पप्रच्छायतेक्षणां ।

कथ्यतां भीरु ! कः कालस्त्वया मे रमतः सह ॥ ३१ ॥

प्रश्नोचोवाच ।

सप्तोत्तराण्यतीतानि नववर्षयतानि ते ।

मासाश्च षट् तथैवान्यत् समतीतं दिनद्वयम् ॥ ३२ ॥

अथ ज्ञातम् ॥ ३२ ॥ विष्णवेन प्रहस्य सर्वधर्माश्चेति बोधोऽन्यथा संबोध्य ।

विष्णुश्च तवाचः परिश्रुतम्, एतावत् ॥ २६ ॥ विष्णुश्चेत्येतं स्वयमेव

कुरुत्विति, बहुनाविति एतद् बहुभिर्धैः परिणामं मतं तवातिदीर्घकथः

कथं विष्णवं न कुरुते तदिदं कथ्यताम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ ब्रह्मावः पर-

माणः ॥ २९ ॥ ब्रह्मन् पञ्चमः काशोऽहमात्मता तस्य वाक्यम् ॥ ३० ॥

सर्वोपापराधेन ससाध्वसो विप्रस्तां पप्रच्छ, कः कालः विष्णुः मतः

कृषिकृषाच ।

सत्त्वं भीरु ! वदस्मेतत् परिहासोऽथवा शुभे ! ।

दिनमेकमहं मन्ये त्वया सार्धमिहासितम् ॥ ३१ ॥

प्रश्नोचोवाच ।

वदिष्याम्यनृतं ब्रह्मण ! कथमत्र तवान्तिके ।

विशेषेणाद्य भवता पृष्टा मार्गानुवर्तिना ॥ ३४ ॥

सोम उवाच ।

निश्चय्य तद् वचः सत्यं स मुनिर्नृपनन्दनाः । ।

धिक् मां धिक् मामतीवेत्य निनिन्द्यात्मानमात्मना ॥ ३५ ॥

मुनिरुवाच ।

तपांसि मम नष्टानि, हृतं ब्रह्मविदां धनम् ।

हृतो विवेकः, केनापि यापितोऽहाय निर्मिता ॥ ३६ ॥

अभिषट्कातिगं ब्रह्म ज्ञेयमात्मजनेन मे ।

मतिरेषा हृता येन, धिक् तं काममहायहम् ॥ ३७ ॥

व्रतानि वेदविद्यासिंकारणान्धस्त्रिस्तानि च ।

नरकयाममार्गेषु सङ्गेनापहृतानि मे ॥ ३८ ॥

विनिन्द्यत्यं स धर्मज्ञः स्वयमात्मानमात्मना ।

कावः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ रक्षाधितम् अत्र स्थितम् ॥ ३३ ॥ एतावन्
वाचमतिविश्रम्भाद्वा हृतो वचमहायहं वदिष्यामि । कर्मबोधोपमहा-
त्माज्ञेन च पुनः स्वमातीवर्तिना पृष्टा वता ॥ ३४ ॥ धिक् धिक्
मातिनि नष्टोवाच । धिक् त्वत्त्वं, तद्बोधे च द्वितीयो ॥ ३५ ॥ अज्ञ-
विदां वेदज्ञानं तच्च मम हृतं नष्टम् ॥ ३६ ॥ "कुर्वन्ने बोधमोहो
च जराजन्तू नक्षुर्जयः" इत्येवं श्लोकं यदुर्निष्टं तदतिशय स्थितम् ।
अज्ञं यथा जन्मोदयेन बोधनिन्देन जनेषां मतिर्बोध हृता तम् ॥ ३७ ॥

तामपरसमासीनामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ८८ ॥

गच्छ पापे ! यथाकामं यत् कार्यं तत् कृतं त्वया ।

देवराजस्य मत्क्षोभं कुर्वन्त्या भावचेष्टितैः ॥ ८९ ॥

न त्वां करोम्यहं भस्मं क्रोधतीव्रिण वक्रिणा ।

सतां साक्षपदं मैत्रमुषितोऽहं त्वया सह ॥ ९० ॥

अथवा तव को दोषः, किं वा कुप्याम्यहं तव ।

ममैव दोषो नितरां, येनाहमजितेन्द्रियः ॥ ९१ ॥

यथा शक्रप्रियार्थिन्या कृतो मे तपसो व्ययः ।

त्वया, धिक् त्वां महामोहमञ्जूर्पां सुजगुषिताम् ॥ ९२ ॥

सोम उवाच ।

यावद्विष्यं म विप्रार्थिस्तां ब्रवीति सुमध्यमाम् ।

तावद् गलत्स्वेदजला सा बभूवातिवेषणुः ॥ ९३ ॥

प्रवेपमाणां सततं स्विन्नगात्रलतां सतीम्

गच्छ गच्छेति सक्रोधम् उवाच मुनिमत्तमः ॥ ९४ ॥

सा तु निभेत्सिता तेन विनिष्क्रम्य तदाश्रमात् ।

॥ ९८ ॥ भः यः प्रेक्षमावस्तदुगर्भे चोष्टितैः, शक्तितैर्भूमिद्रुमदिभिर्मम क्षोभं
कुर्वन्त्या त्वया देवराजस्य यत् कार्यं तत् कृतमित्यन्वयः ॥ ८९ ॥ मार्ग-

सद्रूपद्वानि सङ्गतस्वतां मैत्रं प्रसिद्धम् । अहं पुनस्तथा बल्लवाहम्
उषितः स्मितः । अतस्त्वां सापाम्निना नाहं भस्मीकरिष्यामि ॥ ९० ॥ ९१ ॥

अजितेन्द्रियस्यापि अक्षितक्षोभे तदात्मनः निमित्तम्, अतस्त्वामेव पुन-
र्मितं वदति, ब्रवीति, यथा त्वया सङ्कीर्णः तपसो व्ययः कृतः,

तां त्वां महामोहका मञ्जूर्पां सेटिकाभूतां धित्वित्यन्वयः ॥ ९२ ॥ महानि-
क्षेदजलानि चर्मविन्द्वो यस्याः वा, अतिशयेन वेपथुः सन्तो यस्यास्तथा-

भूता च यन्मू ॥ ९३ ॥ नात्ययेव सता कोनसत्तादिपुष्पैः, क्षिप्त्वा क्षेद-

आकाशगामिनी स्वेदं ममार्जं तरुपल्लवैः ॥ ४६ ॥

वृक्षाद् वृक्षं ययौ बाला तदयत्नपल्लवैः ।

निर्मर्जमाना गात्राणि गलत्स्वेदजलानि वै ॥ ४७ ॥

ऋषिणा यस्तदा गर्भस्तस्या देहं समाहितः ।

निर्जगाम स रोमाश्च स्वेदरूपी तदङ्गतः ॥ ४८ ॥

तं वृक्षा जगद्गर्भम् एकं चक्रे तु मारुतः ।

मया चाप्यायितो गाभिः स तदा वव्रधे शनैः ॥ ४९ ॥

वृक्षाग्रगर्भसंभूता मारिषास्या वरानना ।

तां प्रदास्यन्ति वो वृक्षाः कोप एव प्रगाम्यताम् ॥ ५० ॥

कण्ठोरपत्यमेवं सा वृक्षेभ्यश्च समुदगता ।

ममापत्यं तथा वायोः प्रस्त्रोचातनया च सा ॥ ५१ ॥

स चापि भगवान् कण्डूः क्षीणे तपसि सत्तमः ।

पुरुषोत्तमाख्यं मैत्रेय ! विष्णोरायतनं ययौ ॥ ५२ ॥

तत्रैकाग्रमतिर्भूत्वा चकाराराधनं हरेः ।

ब्रह्मपारम्यं कुर्वन् जपमेकाग्रमानसः ।

जध्वेबाहुर्महायागी स्थित्वासौ भूपनन्दनाः ॥ ५३ ॥

युक्ता गन्धवता यथाशःम् ॥ ४१ ॥ तदेवं तथा गर्भसम्भवेत्

कण्डूनां समोर्गं तद्गर्भस्य च क्षीणिहारं विभेद निःसरणमसार्गं

क्षेदोद्भवसङ्गा तत्कन्याया वृक्षाटकन्यात्वहेतुं वक्तुमाह, सा तु

निर्भर्त्सितेति वृद्धभिः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ समाहितः सस्यगाहितो निमित्तः

॥ ४८ ॥ ५१ ॥ तर्हि यागभट्टस्य कन्येयमित्यनादरं वारयितुं पुनः

ब्रह्मोर्वीजवभावमाह, स चापीति सार्द्धाभ्याम् ॥ ५२ ॥ ब्रह्मपण्डः

पारम्यं च विनिर्वाहपरः प्रपुण्यो यस्मिन् तद् ब्रह्मपारम्यम् । यदा

ब्रह्मणो वेदस्य पारो वेदान्तास्तत्त्वं तत्परिष्ठापनम् ॥ ५३ ॥ आरा-

प्रचेतस ऊचुः ।

ब्रह्मपारं मुनेः श्रोतुम् इच्छामः परमं स्तवम् ।

जपता कण्डुना देवो येनाराध्यत केशवः ॥ ५४ ॥

सोम उवाच ।

पारं परं विष्णुरपारपारः परः परेभ्यः परमार्थरूपी ।

स ब्रह्मपारः परपारभूतः परः परात्मानपि पारपारः ॥ ५५ ॥

अत आराधितः ॥ ५४ ॥ "संकीर्त्तयेत् तत्त्वं त्रिज्जोक्त्या प्राकृता च
चतुर्वर्ततः । ब्रह्मपारसमेव कण्डुनाष्टोत्तरिणः कुरु ॥" पारं पर-
मित्यादौ त्रिभिः श्लोकेष्विष्टोक्तत्वं संकीर्त्तयेत् चतुर्वर्त्तनं रागादिदोषघनः
प्राप्यते । परं निरतिशयम् आहतिशून्यं, संसाराध्यतः पारमवधि-
विष्णुः । "सोऽध्यतः पारमाप्नोति तद् विष्णोः परमं यदम्" इति श्रुतेः ।
अतः अपारपारो दुरन्तश्च संसाराध्यतः पारत्वात् अपारो दुष्प्रापः
पारो वक्ष्ये च वा । पारतोदवमाप्नोति प्रातः । तर्हि दीर्घेण कालेन
प्राप्यः स्वात् ? तत्राह, परः परेभ्य इति परेभ्य आकाशादिभ्योऽपि परः
अनन्त इत्यर्थः । "महतो महीवःतु" इति श्रुतेः । अत एव परमार्थरूपी
वक्ष्येच्छरूपः । यद्वा अर्थः प्रयोजनं परमपुरुषार्थः परमानन्दः च एव ।
अतु तस्य दुष्प्राप्तत्वे कथं परमपुरुषता कथं वा "सोऽध्यतः पारमाप्नोति
इति" श्रुतिः तत्राह स ब्रह्म वेदः तपो वा तत्सहितास्तत्रिणाः ब्रह्मज्ञाः
तेषां पारं प्राप्नुं शक्यः । तत् कृतः ? इत्यत्राह, परपारभूतः, परमा-
नात्मभूतप्रपञ्चश्च पारभूतः अवधिरूपः । तत्र हेतुः । परः परात्मान-
योति आकाशाद्यास्तु आत्मत्वेन प्रतीतानामिन्द्रियादीनां परः निव-
र्थाधिः । परमात्मा "इन्द्रिबेभ्यः परा द्यौः" इत्युपक्रम्य "पुरुषाच्च
परं विष्णुश्च वा काशा वा परा नति" इति श्रुतेः । अयं भावः । न हि
आकाशदिदं तस्या तत्प्राप्तिः, येन दुरन्तसंसाराध्यपारत्वादनन्तत्वाच्च न
प्राप्यते । विष्णु अयं ततोऽतिदूरीभूतोऽपि तपोविशुद्धचित्तोर्बोद्धोत्पन्न-
ज्ञानेन अज्ञानजनानात्मप्रपञ्चादन्तः प्राप्नुं शक्य इति अत एवोपाधि-

स कारणं कारणतस्ततोऽपि तस्यापि हेतुः परहेतुहेतुः ।

कार्येण चैवं सह कर्मकर्तृरूपैरशेषैरवतीक्ष्य सर्वम् ॥ ५६ ॥

परिच्छेदाभावात् निरङ्कुषाच्चित्तपरमेष्ठेयं च पारपारः । पारदाधो
पारचेति वनाशः । पृषावनपूरणवोरिति धातोः पार इति रूपम् ।
अभज्ज्ञानं पावनान् पारः । अभेदितैर्वरैः प्रकाशं पार इति द्वितीयपार-
वच्छब्दार्थः । यदा पाराः पानकाः प्रकाशं वे दन्द्रमङ्गादयसोभामपि
पावकः प्रकाशेत्ततः ॥ ५५ ॥ तदेवं विग्रहकूपेण स्तुत्या साक्षात्त्येन
कीर्ति, स कारणमिति । कारणत इति पठ्यर्थे तसिच् । स विष्णुः
कारणस्यापि कारणं तस्यापि कारणमित्येवं चराचरकारणं मङ्गायह-
मारभ्य सूत्रकारणपर्यन्तं कारणमाकाशकः । यथोक्तं मङ्गस्तुतौ
“कारणं कारणस्यापि तस्य कारणम्” इत्यादि । कार्येण चैवमित्यनेन
प्रकृतिकार्यं मङ्गलत्वमारभ्य चरमकार्यपर्यन्तं कार्यमानाशब्दो
विष्णुरेवेत्युक्तम् । तदेवं सृष्टिक्रियायाम् उपादानकारणत्वेन तत्-
कार्यत्वेन च साक्षात्सृष्ट्या पावनक्रियायां पात्यरूपकर्मतया तत्-
कर्तृतया वा साक्षात्सृष्ट्या, स इति । निपातोऽत्रपारणार्थः । स
विष्णुर्देव धर्मोऽद्वयैः पावनोद्येभ्यःपावकश्चैव कर्मरूपैरशेषैः स्वीयेरुप-
पन्नः सन् सर्वमवतीक्ष्य । यदा अशेषे कर्मरूपैः कर्तृरूपैश्च । मङ्गे-
मिति कर्मकर्तृरूपमाकाशराश्वचातिदेशः । तत्र “कर्तुं रिप्थीततमं
कर्म” इति श्रुतेः । कर्तुं क्रियया व्यापनमनादिवरचित्तया भावनाख्यया
यदोपहिततमं सुखं तदेव सुखं कर्म अत्र स्पृहते । व्यापदेस्तु
धातुवचनैश्च न भावनाकर्मता । अत एवास्ते येते इत्यादिषु अकर्मकेष्वपि
प्रत्ययादि भावनाप्रतीतिर्भाष्यं विना भावनाभावाच्च । सुखकाम आसीत्
आत्मज्ञानः प्रतीत्येवमादिप्रयोगेष्वाद्यनेन सुखं भावयेदित्येवमादि-
वचनसङ्गता सुखादेर्भावनाकर्मत्वम् अभ्युपगम्यते । तदुक्तं भट्टे ।
“अस्मादावपि कर्मज्ञे भाव्यमस्मैव भावना । अस्माद्ये च नातात् न
तथा वा प्रभासते” इति । यद्येवमकर्मकेष्वपि भाष्यं स्यात् । कर्तारि
तत्त्वमस्यैवमकर्मकेष्वपि इत्यादिषु परिहारशोक्तः । “वाचादस्यभिचारेण

इयञ्च मारिषा पूर्वम् आसीद् या तां ब्रवीमि वः ।

कार्यगौरवमेतस्याः कथनं फलदायि वः ॥ ६० ॥

अपुत्रा प्रागियं विष्णुं ह्यते भर्त्सरि सप्तमाः ॥

भूपपत्नी महाभागा तोषयामास भक्तितः ॥ ६१ ॥

आराधितस्तया विष्णुः प्राह प्रत्यक्षतां गतः ।

वरं तृणीष्वेति शुभा सा च प्राहात्मवाञ्छितम् ॥ ६२ ॥

भगवन् ! बालवैधव्याद् तथाजन्माहमोदृशो ।

मन्दभाग्या समुत्पन्ना विफला च जगत्पते ! ॥ ६३ ॥

भवन्तु पतयः श्लाघ्या मम जन्मनि जन्मनि ।

त्वत्प्रसादात् तथा पुत्रः प्रजापतिमनोऽस्तु मे ॥ ६४ ॥

रूपसम्पत्समायुक्ता सर्वस्य प्रियदर्शना ।

अयानिजा च जायेयं त्वत्प्रसादादधोऽक्षज ! ॥ ६५ ॥

सोम उवाच ।

तथैवमुक्त्वा देवेभ्यो तृणीक्य उवाच ताम् ।

प्रथामनम्नामुत्पाप्य वरदः परमेश्वरः ॥ ६६ ॥

देवदेव उवाच ।

भविष्यन्ति महावीर्या एकस्मिन्नेव जन्मनि ।

इदानीमस्माद्वक्तव्यमित्येवमस्मिन् प्रवादीकृतम् इति नास्तीति युष्माकं वा
कचिद् दोष इति वक्तुमाह, इदञ्चेत्यादिना । कार्यगौरवं वत्सल-
माभावात् । एतस्याः कथने इति वो युष्माकं संबोधितारात्मकवद्
भविष्यतीत्यर्थः ॥ ६० ॥ प्रातजन्मनि भूपस्य पत्नीवम् । तस्मिन् भूपे
भर्त्सरि ह्यते इति, विष्णुं तोषयामास इत्यन्वयः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥
ममेव जन्म वक्ताः सा तृणीक्य । विफला च अपुत्रा ॥ ६३ ॥ श्लाघ्याः
प्रजापतिसौम्याः ॥ ६४ ॥ इदमेव वन्द्यदा च वनायुक्तः ॥ ६५ ॥ प्रथा-

प्रस्थातोदारकर्माणो भवत्याः पतयो दय ॥ ६७ ॥

पुनश्च सुमहात्मानम् प्रतिवीर्यपराक्रमम् ।

प्रजापतिगुणैर्युक्तं त्वमवाप्स्यसि शोभने ॥ ६८ ॥

वंशानां तस्य कट्वत्वं जगत्यस्मिन् भविष्यति ।

त्रैलोक्यमखिलं सृतिस्तस्य चाप्रविष्यति ॥ ६९ ॥

त्वञ्चाप्ययोनिजा साध्वी रूपोदार्यगुणान्विता ।

मनःपीतकरी नृणां मत्प्रसादाद् भविष्यसि ॥ ७० ॥

इत्युक्तान्तर्दधे देवस्तां विद्यालविलाचनाम् ।

सा चेयं मारिषा जाता युष्मत्पत्नी नृपात्मजाः ॥ ७१ ॥

पराशर उवाच ।

ततः सोमस्य वचनात् जगद्भस्ते प्रचेतसः ।

सहस्रं कोपं वृक्षेभ्यः पत्नीं धर्मेण मारिषाम् ॥ ७२ ॥

दशभ्यस्तु प्रचेताभ्या मारिषायां प्रजापतिः ।

जज्ञे दद्या महायोगा यः पूर्वं ब्रह्मण्याऽभवत् ॥ ७३ ॥

स तु दद्या महाभागः सृष्ट्यर्थं सुमहामते ।

पुत्रान् उत्पादयामास प्रजासृष्ट्यर्थमात्मनः ॥ ७४ ॥

अचरांस चरांश्चैव द्विपटोऽथ चतुष्पदान् ।

आदेयं ब्रह्मणः कुर्वन् सृष्ट्यर्थं समुपस्थितः ॥ ७५ ॥

येन नन्वाप्तम् ॥ ६६ ॥ जगद्भस्तेन तथा बहुपतिप्रार्थने कृतंऽपि काम-
जाना पुनर्जन्मावृत्तमाना विष्णुदेवकिक्रमेण जन्मनि तं वरं ददौ, तदाह,
एकैकजन्मर एव जन्मनीति ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ सृतिः सन्निधिः ॥ ६९ ॥
वाच्या पतिव्रता ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ यः पूर्वं ब्रह्मणः पुनो बभूव,
स दद्या मारिषायां कामे ॥ ७३ ॥ सृष्ट्यर्थं प्रजापत्यसृष्टिद्वयार्थम्,
आत्मनश्च प्रजासृष्ट्यर्थं समानार्थम् ॥ ७४ ॥ अचरान् भीमान्, वरान्

स सृष्टा मनसा दक्षः पश्चादप्यमृतत् स्त्रियः ।

ददौ स दम् धर्माय कश्यपाय त्रयोदश ॥ ७६ ॥

काशस्य नयने युक्ताः सप्तविंशतिमिन्द्वे ।

तासु देवास्तथा दैत्या नामा गावस्तथा खगाः ॥ ७७ ॥

गन्धर्वाप्सरसश्चैव दानवाद्याश्च अक्षिरे ।

ततः प्रभृति मैत्रेय ! प्रजा मैथुनसम्भवाः ॥ ७८ ॥

सङ्ख्याद् दर्शनात् स्पर्शात् पूर्वेषामभवन् प्रजाः ।

तपोविशेषैः सिद्धानां तदात्यन्तपस्विनाम् ॥ ७९ ॥

मैत्रेय उवाच ।

अङ्गुष्ठाद् दक्षिणाद् दक्षः पूर्वं जातः श्रुतं मया ।

कथं प्राचेतसो भयः स सम्भूतो महामुने । ॥ ८० ॥

एष मे संशयो ब्रह्मन् 'सुमहान् हृदि वर्त्तते ।

यद् दौहित्रः स सोमस्य पुनः श्वशुरतां गतः ॥ ८१ ॥

श्रीमान् । अक्षरांश्च चरांचेति वा पाठः ॥ ७५ ॥ पश्चात् इत्यर्थादि-
पुत्रनामान्तरं स्त्रियः कन्याः परित्यजत् । तासां मध्ये पश्चाद्य-
कन्याणां विवाहान् संशयं प्रदर्शयार्थमुपनिषति, ददाविति दाभ्याम् ॥ ७६ ॥
काशस्य नयने परित्यजने युक्ता निवृत्ताः क्षत्रियाद्याः । तदुक्तम् ।
“क्षत्रियादीनि नक्षत्राणि इन्द्रोः पञ्चमस्य भारत !” इति ॥ ७७ ॥
ततो दद्यात् प्रभृति ॥ ७८ ॥ दद्यात् पूर्वेषाम् बहुस्यादिवाक्यात् प्रजा अभवन् ।
यद्यपि प्राचेतसाद् दद्यात् पूर्वेषां मैथुनसङ्घट्टकमेव, तथापि बाहुल्याभि-
प्रायेचेतुष्यत, इत्यविरोधः ॥ ७९ ॥ ८० ॥ सोमदौहित्रमोरिवायाः
पुत्रत्वात् सोमस्य दौहित्र । इत्यत्र सप्तविंशतिमिन्द्वे ददावित्युक्तेः
श्वशुरतां गत इति यद्, एषोऽस्यः संभव इत्यर्थः । दौहित्रकोति
पाठे दक्षकन्यावाक्यसङ्ख्यायाम् कालेः सोमकोत्पत्तेर्दक्षस्य दौहित्रः ।

पराशर उवाच ।

उत्पत्तिश्च निरोधश्च नित्यौ भूतेषु सत्तमः ।

ऋषयोऽत्र न मुह्यन्ति ये चात्र दिव्यचक्षुषः ॥ ८२ ॥

युगे युगे भवन्त्येते दक्षाद्या मुनिसत्तमाः ।

पुनश्चैवं निरुध्यन्ते विहांस्तत्र न मुह्यति ॥ ८३ ॥

कानिष्ठ्यं जैष्ठ्यामध्येषां पूर्वं नाम्बुद् द्विजोत्तमः ॥

तप एव मरीचोऽभूत् प्रभावश्चैव कारकम् ॥ ८४ ॥

मैत्रेय उवाच ।

देवानां दानशानाश्च गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।

उत्पत्तिं विस्तरेष्वेह मम ब्रह्मन् ! प्रकीर्तय ॥ ८५ ॥

पराशर उवाच ।

प्रजाः सृजेति व्यादिष्टः पूर्वं दक्षः स्वयम्भुवा ।

यथा ससृजं भूतानि तथा मृणु महामते ! ॥ ८६ ॥

लोमस्य पुनर्दक्षः वसुदेवो कथं गतः ? इति ॥ ८१ ॥ नित्यौ प्रवाह-
कृपेचाविच्छिन्नौ ॥ ८२ ॥ दक्षाद्या इत्यादिशब्देन लोको लक्ष्यते ।
यते युगे युगे भवन्ति स्रज्यतिबुद्धवद् भवन्ति । निरुध्यन्ते सुप्रसक्त-
बीजस्त इत्यर्थः । युगे युगे इति बुध्यन्तेऽस्मिन् पञ्चा एकं स्थानं
यान्तीति, बुधमल कलसमन्तरादिः बाधः । सायम्भुवमन्तरे जातस्य
दक्षस्य पुनश्चासुषमन्तरे प्रचेतोभ्यो जन्मप्रविष्टेः । एवमेवाग्रेः सचा-
माद् जातस्य लोमस्य पुनः लोराज्येः सचासाद् जन्मप्रविष्टेर्न विरोधः
॥ ८३ ॥ न चास्त्यल्लभिते वसुदे पृथ्वप्राप्त्यतिशयावहेत्याह
कानिष्ठ्यं चिति । मरीचो सुहृदरं तवच प्रभावश्च ज्यैष्ठ्यकारणवद्भूत्,
भू य लोमात्मक इत्यर्थः ॥ ८४ ॥ दक्षवर्णिं विस्तरेण लिखतः
ऽङ्कितं, देवानामिति । इह कश्चिन्मात्रेणैव दक्षे वा देवलोकावस्थ-

मानसानि तु भूतानि पूर्वं दक्षोऽसृजत् तदा ।
 देवानृषीन् सगन्धर्वान् असुरान् पन्नगांस्तथा ॥ ८७ ॥
 यदास्य द्विज ! मानस्यो नाभवद्वैत ताः प्रजाः ।
 ततः सच्चिन्म स पुनः सृष्टिहेतोः प्रजापतिः ॥ ८८ ॥
 मैथुनेनैव धर्मेण सिद्ध्यति विविधाः प्रजाः ।
 अमिक्तो मावहत् कन्यां वीरस्य प्रजापतेः ॥ ८९ ॥
 सुतां सुतपसा युक्तां महतीं लोकाधारिणीम् ।
 अथ पुत्रमहस्त्राणि वैरिणां पञ्च वीर्यवान् ॥ ९० ॥
 अमिक्तां जनयामास समहेतोः प्रजापतिः ।
 तान् दृष्ट्वा नारदो विप्रः संविवर्द्धयिषून् प्रजाः ।
 सङ्गम्य प्रियसवाद्देवो देवपिरिदमब्रवीत् ॥ ९१ ॥

नारद उवाच ।

हे हर्ष्यन्नाः ! महावीर्याः प्रजा यूयं करिष्यथ ।
 ईदृशो लक्ष्यते यत्रो भवतां यूयतामिदम् ॥ ९२ ॥
 वाल्मिषा वत यूय वै नाम्ना जानीत वै भुवः ।
 अन्तर्कूर्वमवयैव कथं स्रज्यय वै प्रजाः ? ॥ ९३ ॥
 ज्ञात्वा तिस्र्यगधस्यैव यदाप्रतिहता गतिः ।

प्रतिहतां विस्तरेण प्रकीर्तयेत्तर्जः ॥ ८५ ॥ ९० ॥ प्रजाः कस्यम्
 विवर्द्धयिष्यन्तून् तान् दृष्ट्वा भिषङ्गस्य अब्रवीत् ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ वाल्मिषा
 वनेत्यादिरुं वाक्योऽर्थः । वनेति खेदे । तेषां तत्त्वविमर्शं विना
 प्रजासृष्ट्यादिकेचन प्रेः । अतो ! यूयं वाल्मिषाः कन्याः । यतोऽस्या
 भुवः संहाराद्दुःसम्पन्नमेव विदुषीरकाय अपन्नमसु, अर्धमवसानसु,
 अन्तः कथं न जानीत । अतो वीर्यशर्मसु अस्यास्या कथं प्रजाः
 कस्यम् ? अर्धं संहारोपपादकं प्रजासर्गं विवर्द्धयिष्यथ ? ॥ ९३ ॥

तदा कक्षाद् भुवो नास्तं सर्वं द्रष्टव्यं बालियाः ! ॥८४॥

पराशर उवाच ।

ते तु तद् वचनं श्रुत्वा प्रयाताः सर्वतो दिशम् ।

अद्यापि न निवर्त्तन्ते समुद्रेभ्य इवापगाः ॥ ८५ ॥

हृथ्यं ह्येष्वथ नष्टेषु दक्षः प्राचेतसः पुनः ।

वैरिष्याम्य पुत्राणां सहस्रमसृजत् प्रभुः ॥ ८६ ॥

विवर्धयिष्यस्ते तु श्वलाग्वाः प्रजाः पुनः ।

पूर्वोक्तं वचनं ब्रह्मन् ! नारदेन प्रचोदिताः ॥ ८७ ॥

अन्याऽन्यमृचस्ते सर्वे सम्यगाह महामुनिः ।

आतृषां पदवी चैव गन्तव्या नात्र संशयः ॥ ८८ ॥

आत्मा प्रमाणं पृथगाय प्रजाः स्वस्थामहे ततः ।

तेऽपि तेनैव मार्गेण प्रयाताः सर्वतो दिशम् ।

अद्यापि न निवर्त्तन्ते समुद्रेभ्य इवापगाः ॥ ८९ ॥

यूयश्च विष्णुर्बुद्धित्वात् तत्त्वज्ञानाधिकारिण एवेत्याह अर्थमिति ।
अर्थं तिर्यग्धनं सर्वतस्तत्त्वविचारे यदा ददातीत्यर्थमिति बुद्ध्यां
गतिर्बुद्धिरप्रतिपत्तता वर्त्तते, तदा कक्षाद् भुवो विष्णुपरोरक्षानं न
द्रष्टव्यं ? विष्णुभक्तपथ्यन्ते तत्त्वज्ञाने किमिति यत्र न हरिश्छेत्तव्यः ।
तदुक्तं ब्रह्मण्यो हृथ्यं नैव नारदोक्तिविपरयो । 'मः चेत्तं वीजधंशं'
यद् अनादिनिजबन्धनम् अदहा तस्या निषाणं विमलत्वं धर्मभिर्भवेत् ?'
इत्यादि ॥ ८३ ॥ सर्वतो दिशं प्रयाता अचकृतवा सर्वांश्च दिक्षु खैरं
अचरन् । ततश्च सङ्गत्वात् नाद्यापि निवर्त्तन्ते ॥ ८५ ॥ नष्टेषु बल
कापि नतेषु ॥ ८६ ॥ पूर्वोक्तं, बालिया बलेत्यादिवचनं प्रचोदिता
आदिताः बलं अथ आतृषां ज्येष्ठानां पुत्राणां पदवी वीजधनं ॥ ८८ ॥
पृथ्वाः प्रमाणं विष्णुपरोरावधानं आत्मा ततः पश्चात् पितामायाधनेन
वीजधंशपादं प्रजाः अक्ष्णामह इति वाक्यबोध्यं । ब्रह्मबोध्यं

ततः प्रभृति वै आता आतुरन्वेषणे द्विज ! ।

प्रयातो नश्यति तथा तत्र कार्यं विजानता ॥ १०० ॥

तांश्चापि नष्टान् विज्ञाय पुत्रान् दत्तः प्रजापतिः ।

क्रोधं चक्रे मङ्गाभागे नारदं स शशाप च ॥ १०१ ॥

सर्गकामस्ततो विद्वान् स मैत्रेय ! प्रजापतिः ।

पठिं दत्ताऽसृजत् कन्या वैरिण्यामिति नः श्रुतम् ॥ १०२ ॥

ददौ स दग्ध धर्माय कश्यपाय तयोदय ।

समाविगति सोमाय चतस्रोऽरिष्टनेमिने ॥ १०३ ॥

हे चैव बहुपुत्राय हे चैवाङ्गिरसे तथा ।

हे कृगावाय विदुषे तासां नामानि मे शृणु ॥ १०४ ॥

अरुन्धता वसुधामा लम्बा भानुर्मरुत्वती ।

सहस्रा च मुहूर्त्ता च साध्या विश्वा च ता दग्ध ॥ १०५ ॥

धर्मपत्न्यो दग्ध त्वेतास्तदपत्यानि मे शृणु ।

विश्वं देवासु विश्वाद्याः साध्या साध्यान् व्यजायत ॥ १०६ ॥

मरुत्वत्या मरुत्वन्तो वसासु वसवः स्मृताः ॥ १०७ ॥

भानासु भानवः पुत्रा मुहूर्त्तायां मुहूर्त्तजाः ।

लम्बायाश्चैव घांथाऽय नागधीधी तु यामिजा ॥ १०८ ॥

अथ एव ॥ ८८ ॥ तदभिप्रायेणैवाह, ततः प्रभृतीति । नश्यति खट्वर्धनं
वाति ॥ १०० ॥ नारदमापन्न भागवतीकृतं 'तस्मात् क्रोदन्ते मुहूः !
न भवेद् भवतः पदम्' इति ॥ १०१ ॥ कन्यायां वंशान् बहुपुत्राह,
दत्तादिना । अग्निरिति इति द्वितीयाशेषः कार्यः ॥ १०२ ॥ १०३ ॥
पुत्रीणां चाद्यायाश्चोदय धर्मक पत्न्यः कामधुन्यश्च दग्ध कन्याः ।
यतास्तद्वत्तयाद्या दग्धमाचेतवश्च दग्धोत्तपिरोष ॥ १०५ ॥ १०७ ॥
मुहूर्त्तजास्तत्पुत्रमुहूर्त्तानिजाविभो देवाः, जोषस्तदभिप्रायी देवः, नाग

पृथिवीविषयं सर्वम् अदभ्यत्यां व्यजायत ।

सङ्कल्पायान्तु सर्वात्मा जज्ञे सङ्कल्प एव तु ॥ १०८ ॥

ये त्वनेकवस्तुप्राज्ञा देवा ज्वातिःपुरोगमाः ॥

वसवीऽष्टौ समाख्यातास्तेषां वक्ष्यामि विस्तरम् ॥ ११० ॥

आपो ध्रुवश्च सोमश्च धरश्चैवानिलोऽनलः ।

प्रत्यूषश्च प्रभावश्च वसवो नामभिः स्मृताः ॥ १११ ॥

आपस्य पुत्रो वैतण्ड्यः श्रमः आत्मा ध्वनिस्तथा ।

ध्रुवस्य पुत्रो भगवान् कालो लोकप्रकालनः ॥ ११२ ॥

सोमस्य भगवान् वर्षा वर्षस्वो येन जायते ।

धरस्य पुत्रो द्रविणो हुतङ्गव्यवहस्तथा ॥ ११३ ॥

मनोहरायाः शिथिरः प्राणोऽथ वरुणस्तथा ।

अनिलस्य शिवा भार्या तस्याः पुत्रो मनोज्ञः ॥ ११४ ॥

अविघ्नातगतिश्चैव ह्यौ पुत्रावनिलस्य च ।

अग्निपुत्रः कुमारस्तु शरस्तस्मै व्यजायत ॥ ११५ ॥

तस्य शास्त्रो विद्याश्च नैगमयश्च पृष्ठजाः ।

श्रीश्री देववानोत्तरवीर्यमिषानिमो देवता ॥ १०८ ॥ पृथिव्येव विषयः

कालं वक्ष्यन् अराचरप्राणिजातस्य तत् सर्वम् । सर्वात्मा सर्ववस्तुविषयः

॥ १०८ ॥ वस्तूनामष्टानां नामपूर्वकं तेषां वस्तुमाह, विषयस्यो मङ्गा-

यश्च दृश्यते । अनेकं नामाधिपं वस्तु तेजस्तदेव प्राणो वक्ष्ये तेषां ते

अनेकवस्तुप्राज्ञा इति वस्तूनामनिबन्धप्रसंगम् । ज्वातिः पुरोगमा

आग्निपुत्रः “वस्तूनां पावकप्राणि” इति श्रुतेः ॥ ११० ॥ १११ आरक्ष

वैतण्ड्यादवस्तुतारः दुर्माः । लोकप्रकाशनकालवृत्तौ ॥ ११२ ॥ येन

वर्षेण वर्षं जायमानं पृथ्वी जायते च । धरश्च भार्या मनोहरा ।

दुर्माश्च इति आदयः पञ्च । कर्तुं पृथ्वीं वक्ष्यतीति तथा ॥ ११२ ॥ ११३ ॥

यरा उद्दिश्यते सत्ये ॥ ११३ ॥ पृष्ठजा वस्तुजाः कुमारस्तु पृष्ठजाः

अपत्यं कृत्तिकानास्तु कार्तिकेय इति स्मृतः ॥ ११६ ॥

प्रत्यूषस्य विदुः पुत्रम् ऋषिं नाम्नाथ देवलम् ।

हो पुत्री देवलस्यापि चमावन्तो मनीषिणी ॥ ११७ ॥

वृहस्पतेस्तु भगिनी वरस्त्रो ब्रह्मचारिणी ।

योगसिद्धा जगत्कृत्स्नमसक्ता विचरत्युत ॥ ११८ ॥

प्रभासस्य तु सा भार्या वधूनाम् अष्टमस्य च ।

विश्वकर्मा महाभागस्तस्यां जन्ने प्रजापतिः ॥ ११९ ॥

कर्त्ता शिन्धुसहस्राणां त्रिदशानाञ्च वर्धकः ।

भूषणानाञ्च सर्वेषां कर्त्ता शिन्धुवतां वरः ॥ १२० ॥

यः सर्वेषां विमानानि देवतानां चकार ह ।

मनुष्याद्यापजीवन्ति यस्य शिन्धुं महात्मनः ॥ १२१ ॥

तस्य पुत्रास्तु चत्वारस्तेषां नामानि मे शृणु ।

अजेकपादद्वित्रैर्धन्वता रुद्रश्च बुद्धिमान् ।

त्वष्ट्याप्यात्मजः पुत्रा विश्वरूपो महायया ॥ १२२ ॥

हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्चापराजितः ।

वृषाकपिश्च शम्भुश्च कपर्दी रेवतस्तथा ॥ १२३ ॥

सृगव्याधश्च शर्वश्च कपालो च महामुने ।

एकादशैते प्रथिता रुद्रास्त्रिभुवनेश्वराः ॥ १२४ ॥

तद्वक्त्रं चक्षुषवोश्च "ततोऽभवत् चतुर्भूतिः" अथेन भगवान् पुत्रः
इति कृत्वा एव कार्तिकेय इति स्मृतः ॥ ११६ ॥ ११७ ॥ वृहस्पतेः
भगिनी प्रभावका भार्या । अथवा वृहस्पतिना ॥ ११८ ॥ तस्यां विश्व-
कर्मा ॥ ११९ ॥ १२० ॥ १२१ ॥ अजेकपादादवतारो जज्ञिरे ॥ ११२ ॥
सिद्धरुद्रश्च रुद्रश्चेवावधौ विमाननाह, हरश्चेति द्वाभ्याम् ॥ १२२ ॥

शतं त्वेवं समाख्यातं रुद्राणाममितीजसाम् ।

अदितिर्दितिर्दनुः काला अरिष्टा सुरसा तथा ॥ १२५ ॥

सुरभिर्विनता चैव ताम्रा क्रोधवशा इरा ।

कटुर्मुनिश्च धर्मज्ञः । तदपत्यानि मे शृणु ॥ १२६ ॥

पर्वमन्वन्तरे श्रेष्ठा द्वादशामन् सुरोत्तमाः ।

तुषिता नाम तेऽन्यान्यमूर्चुर्धेवस्वर्तऽन्तरे ॥ १२७ ॥

उपस्थितेऽतिवयसयाक्षपस्यान्तरे मनीः ।

समवायोक्ताः सर्वे समागम्य परस्परम् ॥ १२८ ॥

आगच्छत द्रुतं देवा अदिति संप्रविश्य वै ।

मन्वन्तरे प्रसूयामस्तत्रः त्रैवं भविष्यति ॥ १२९ ॥

पञ्चमुक्ता तु ते सर्वे चाक्षपस्यान्तरे मनीः ।

मागीचात् कण्यपात् जातास्ति दित्या दक्षकन्यया ॥ १३० ॥

एषामेवैकादशानां प्रत्येकं शतं भेदानाह, शतं त्वेवमिति । यद्वा
 एतद् विभूतिरूपाणां नान्यसंख्यते । शतशब्दस्य अपरिमितवचनत्वात् ।
 अक्षय्याता अक्षय्याणि ये रुद्राः ‘‘अधिभूस्याम्’’ इति श्रुतेः । तदेवं
 प्रेमाख्यायां वंशा उक्ता । इदानीं कण्यपाव त्रयोदशेऽन्यानां वंशान्
 पञ्चमुक्ता, अदितिर्दित्यादिना ॥ १२५ ॥ १२६ ॥ तत्र तुषिता एवादितेः
 पुत्रा जाता इति कथापरं समाह । पर्वमन्वन्तरे चाक्षुषे ये तुषिता नाम
 देवा आसन्, ते चाक्षपस्या मनोरन्तरे वर्त्तमाने वैवस्वतमन्वन्तरे चापस्थिते
 आग्नि इति परस्परं समानस्य अन्वोऽन्वो पार्श्वं गत्वा समवायोक्ता
 मिश्रिताः अन्वोऽन्वोऽन्वुर्चुरिति दयोरन्ववः ॥ १२७ ॥ अतिवयसः
 प्रख्यातयोध्याः ॥ १२८ ॥ विष्णुसुतादाह, आगच्छतेति । वैवस्वतमन्वन्तरे
 प्रसूयाम प्रसूयेनहि । दित्यर्चमिच्छन्नाहुः, तत् ततः पुनरपि देवाधिकार-
 माप्नुया नात्रो भद्रं भविष्यतीति ॥ १२९ ॥ चाक्षपस्या मनोरन्तरे

तत्र विष्णुश्च शक्रश्च जज्ञात पुनरेव च ।
 अर्थमा चैव धाता च त्वष्टा पृषा तथैव च ॥ १३१ ॥
 विवस्वान् सविता चैव मित्रो वरुण एव च ।
 अंशो भगवादिजिज्ञासादित्या हादय स्मृताः ॥ १३२ ॥
 चाक्षुषस्यान्तरे पूर्वम् आमन् ये तृपिताः सुराः ।
 वैवस्वतेऽन्तरे ते वै आदित्या हादय स्मृताः ॥ १३३ ॥
 समविंशतिः याः प्रोक्ताः सोमपत्न्याऽथ सप्तताः ।
 सर्वा नक्षत्रयोगिन्यस्तन्नाम्नाथैव ताः स्मृताः ॥ १३४ ॥
 तामामपत्यान्भवन् दीप्तान्यमिततेजसा ।
 अरिष्टनेमिपत्नीनाम् अपत्यानीह षोडश ॥ १३५ ॥
 बहूपत्यस्य विदुषयतस्त्रो विद्युतः स्मृताः ।
 प्रत्यङ्गिरसज्जाः ये षा ऋचा ब्रह्मणिमतकृताः ॥ १३६ ॥

एतच्छा वैवस्वतमन्तरे अदित्या निमित्तभूतवा कथ्यपाद ज्ञाता इत्यर्थः
 ॥ १३० ॥ १३१ ॥ अतस्त्रुपिता एव हादयादित्याः स्मृता इत्युपसंहरति
 ॥ १३२ ॥ एवं तावदतो वरुण एकादश इहा हादयादित्या इत्यादि
 श्रुतिश्रुतेष्वदित्याः सप्तस्यानादित्या वैश्व शक्राः । इदानीं अदितिर्विति
 कथ्यपमाशौहेषास्तुकारेण दित्या अंशं क्रममाप्तमपि प्रकृत्य दक्षरितादि
 बह्विंशत्येन एकादश वक्ष्यन् एकादश तावदस्यानां अस्यासां दक्षव्यानां
 वशानाह, याः सप्तविंशतिः प्रोक्ता इत्यादि सर्वाः पञ्चमिः ॥ १३४ ॥
 तावामतितेजसा दीप्तान्यन्त्यान्भवन् । पाठान्तरे अमिततेजसो
 एतेदीप्तान्यभवन् इत्यर्थः । अतकोऽदितिर्नेव इत्युक्तानां वैश्वनाह,
 अरिष्टनेमीति ॥ १३५ ॥ हे वै बहूपत्या इत्युक्तयोर्वैश्वनाह, बह्व-
 ण्येति । अतको विद्युतस्तु "वाताय कपिषा विद्युद् वातपाया-
 तिवोहिता । कीना रणीव विद्युवा दुर्भिन्नाय विता भवेत्" इति
 श्रुतिः साको प्रविहा । हे वैवाङ्गिरस इत्युक्तयोर्वैश्वनाह, प्रत्यङ्गि-

कृणाम्यस्य तु देवर्षिर्देवप्रहरणाः स्मृताः ।
 एते युगसहस्रान्ते जायन्ते पुनरेव हि ॥ १३७ ॥
 सर्वे देवगणास्तात ! त्रयस्त्रिंशत् तु कन्दजाः ।
 तेषामपीह सततं निरोधोत्पत्तिरुच्यते ॥ १३८ ॥
 यथा सूर्यस्य मेघेय ! उदयास्तमयाविह ।
 एवं देवनिकायास्ते संभवन्ति युगे युगे ॥ १३९ ॥
 दिव्याः पुत्रद्वयं जप्ते कश्यपादिति नः श्रुतम् ।
 हिरण्यकशिपुश्चैव हिरण्याक्षश्च दुर्जयः ॥ १४० ॥
 सिंहिका चाभवत् कन्या विप्रचित्तेः परियहः ।
 हिरण्यकशिपोः पुत्राश्चत्वारः प्रद्युम्नीजसः ॥ १४१ ॥
 अनुज्जादय द्वादश प्रज्ञाद्वयेन बुद्धिमान् ।
 संज्ञादय महावीर्या दैत्यवर्गविवर्धनाः ॥ १४२ ॥
 तेषां मध्ये महाभाग ! सर्वत्र समदृग् वशी ।
 प्रज्ञादः परमां भक्तिं य उवाह जनार्दने ॥ १४३ ॥
 दैत्येन्द्रदीपितो वज्रिः सर्वाङ्गीपचितो हिज ! ।

रजजा इति । कश्चिन्मै प्रत्यागते प्रत्यङ्गिरस्ये ताभ्यां जाताः प्रत्यङ्ग-
 रवाख्या कथः । “वान् कल्ययन्ति” इत्यादि पञ्चमिंशत् पञ्चाभिमानि-
 देवताः ॥ १३६ ॥ हे कण्वावावेत्युक्तयोर्वैष्णवाश्च, कथञ्चयेति ।
 २ःप्रहरणः देवप्रहरणः ॥ १३७ ॥ त्रयस्त्रिंशत् अष्टौ वरुणः, एवा-
 दय वद्री, हादयादित्या, प्रजापतिश्च वष्टवारयेति सुबुद्धाः । कन्दजः
 को जाताः जायन्ते इति कन्दजाः । निरोधवर्जिताः उत्पत्तिनिरोधोत्-
 पत्तिः ॥ १३८ ॥ उत्पत्तिनिरोधवर्जिताः कथं सादित्यत आह, यथा
 कथञ्चयेति युगे युगे प्रतिपत्त्यं पञ्चमरादिषु ॥ १३९ ॥ दितेर्वैष्णवाश्च,
 इत्यादिना वापदेवविष्णवाभ्यामे दामोर्वैष्णोभिः ॥ १४० ॥ परियहो

न ददाह च यं विप्र ! वामदेवे हृदि स्थिते ॥ १४४ ॥
 महार्णवान्तःसलिले स्थितस्य चलतो महो ।
 चचाल सकला यस्य पाशयदस्य धीमतः ॥ १४५ ॥
 न भिन्नं विविधैः शस्त्रैर्यस्य दैत्येन्द्रपातितैः ।
 शरीरमद्रिकठिनं सर्वत्राण्युतचेतसः ॥ १४६ ॥
 विषानलोष्णलमुखा यस्य दैत्यप्रचोदिताः ।
 नात्माय सर्पपतयो बभूवुरुकतेजसः ॥ १४७ ॥
 शैलैराक्रान्तदेहिपि यः स्मरन् पुरुषोत्तमम् ।
 तत्प्राज नात्मनः प्राणान् विष्णुस्मरणदंशितः ॥ १४८ ॥
 पतन्तमुच्चादवनिर्यमुपेत्य महामतिम् ।
 दधार दैत्यपतिना क्षिप्तं स्वर्गनिवामिना ॥ १४९ ॥
 यस्य संयोषको वायुर्देहे दैत्येन्द्रयोजितः ।
 अवाप संचयं सद्यश्चित्तस्ये मधुमूदने ॥ १५० ॥
 विषाणभङ्गमुन्मत्ता मदहानिश्च दिग्गजाः ।
 यस्य वचःस्थले प्राप्ता दैत्येन्द्रपरिणामिताः ॥ १५१ ॥
 यस्य चोत्पादिता कृत्या दैत्यराजपुरोहितैः ।
 बभूव नात्माय पुरा गोविन्दसक्तचेतसः ॥ १५२ ॥
 प्रस्मरस्य च मायानां सहस्रमतिमायिनः ।
 यस्मिन् प्रयुक्तं चक्रेण कण्ठस्य वितधीकृतम् ॥ १५३ ॥

भाषा ॥ १४४ ॥ "प्रज्जःदवत् नृविदेवभक्तिबामाव देहिनाम् । वायुहन्
 न्नवचोदुष्यं नृप्रभावनसुचवत् ।" तेषां मध्य दत्तादिना वायु-
 कणात् ॥ १४७ ॥ विष्णोः स्मरणेन दंशितः वल्लहः ॥ १४८ ॥ १५० ॥
 दैत्येन्द्रश्च परिणामिता दन्तैः प्रकृतुं नजविषाणमेषोद्वोजिताः

दैत्येन्द्रसूदोषहृतं यस्तु हाहाहलं विषम् ।
 जरयामास मतिमान् अविहारममत्सरी ॥ १५४ ॥
 समचेता जगत्सन्नि यः सर्वेष्वेव जन्तुषु ।
 यथात्मनि तथान्यत्र परं मैत्रगुणान्वितः ॥ १५५ ॥
 धर्मात्मा सत्यशौचादि गुणानामाकरस्तथा ।
 उपमानमशेषाणां साधूनां यः सदाभवत् ॥ १५६ ॥

षोडशोऽध्यायः ।

मैत्रेय उवाच ।

कथितो भवता वंशो मानवानां महामुने ! ।
 कारणश्चास्य जगतो विष्णु रेव सनातनः ॥ १ ॥
 यच्चैतद् भगवानाह प्रज्ञादं दैत्यसत्तमम् ।
 ददाह नास्मिन्नास्मै यं क्षणस्तत्याज जीवितम् ॥ २ ॥

॥ १ ॥ १५५ ॥ दैत्येन्द्रसूदोषः रूपकारे उपहृतं दत्तं हाहाहलम् ।
 “हाहाहलं नाम नदी हिमवत्प्रतिदाहया । यत् तु तनोरधंभूतं विषं
 हाहाहलं कृतम्” इति । अविहारं शोभासुखोदयप्रज्ञयोर्वाविहार-
 मृत्युं यथा भवत्येव जरयावाप ॥ १५४ ॥ १५६ ॥

अनादुवादर्शकं प्रज्ञादपरितं ह्यस्मिन्, कथित इत्यादिना ।
 मानवानां अनादुवादर्शनादीनाम् ॥ १ ॥ ददाह, यथास्मि । अस्मैः

जगाम वसुधा क्षीमं प्रज्ञादे सलिले स्थितं ।
 बन्धवहे विचलति विलिप्ताङ्गैः समाहता ॥ ३ ॥
 शैलेराकान्तदेहोऽपि न ममार च यः पुरा ।
 त्वयैवातीव माहात्म्यं कथितं यस्य धीमतः ॥ ४ ॥
 तस्य प्रभावमतुलं विशोर्भक्तिमतो मुने । ।
 श्रोतुमिच्छामि यस्यैतत् चरितं दीप्ततेजसः ॥ ५ ॥
 किं निमित्तमसौ शस्त्रैर्विलतो दितिजैर्मने ! ।
 किमर्थञ्चाश्विर्मलिले निजिप्ता धर्मतत्परः ? ॥ ६ ॥
 आकान्तः पवतेः कस्मात् ? कस्मादष्टा महोरगैः ? ।
 जितः किमद्रिशिखरात् ? किं वा पावकमञ्चये ? ॥ ७ ॥
 दिग्दन्तिनां दन्तभूमिं स च कस्माद्विरूपितः ? ।
 संशयकाऽनिलयास्य प्रयुक्तः किं महामुरे ? ॥ ८ ॥
 कृत्याश्च देव्यगुरवो युयुजस्तत्र किं ? मुने ! ।
 शंवरयापि मायानां सहस्रं किं प्रयुक्तवान् ? ॥ ९ ॥
 हालाहलं विषमहो ! देव्यसुदेमहात्मनः ।
 कस्माद् दत्तं विनाशाय ? यद् जीषं तेन धीमता ॥ १० ॥
 एतत् सर्वं महाभाग । प्रज्ञादस्य महात्मनः ।
 चरितं श्रोतुमिच्छामि महामाहात्म्यधूषकम् ॥ ११ ॥
 न हि कौतूहलं तत्र यद् दैत्यैर्न हतो हि सः ।
 धनम्वनसो विष्णो कः शक्नोति निपातने ? ॥ १२ ॥
 तस्मिन् धर्मपते नित्यं कथवाराधनीयते ।
 स्वयंश्रमप्रभवेद्वैत्यैः कर्तुं हे षोऽतिदुष्करः ॥ १३ ॥

पुनः प्रहृतोऽपि ॥ १ ॥ बन्धवहितं प्रज्ञादे बन्धवहे विचलति बन्धि
 महे विचलति रङ्गैः समाहता क्षीमो वसुधा क्षीमं जगाम । विचलितः

धर्मात्मनि महाभागे विष्णुभक्ते विमत्सरे ।
 दैतयैः प्रहृतं यस्मात् तन् ममास्थातुमर्हसि ॥ १४ ॥
 प्रहरन्ति महात्मानो विपत्ता अपि नेष्ट्ये ।
 गुणैः समन्वितं साधौ किं पुनर्यः स्वपक्षजः ॥ १५ ॥
 तदेतत् कथ्यतां सर्वं विस्तरान् मुनिसत्तम ।
 दैत्येन्द्रस्य चरितं श्रोतुमिच्छाम्यप्येततः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

मैत्रेय ! श्रूयतां सम्यक् चरितं तस्य धीमतः ।
 प्रह्लादस्य सदादारचरितस्य महात्मनः ॥ १ ॥
 दितेः पुत्रो महावीर्यो हिरण्यकशिपुः पुरा ।
 त्रैलोक्यं वशमानित्ये ब्रह्मणो वरदर्पितः ॥ २ ॥
 इन्द्रत्वमकरोद् दैत्यः स चासीत् सविता स्वयम् ।
 वायुरग्निरपां नाथः सोमश्चाभून् महासुरः ॥ ३ ॥
 धनानामधिपः सोऽभूत् स एवासीत् स्वयं यमः ।
 यज्ञभागानशेषांस्तु स स्वयं बभूजेऽसुरः ॥ ४ ॥

ममोऽहं इति पाठे तु उत्तरस्याम् । बन्धवद्वौ विचरतामिति पाठे
 पृथग् पठद् वाक्यम् ॥ ८ ॥ शिलाः प्रजाः अष्टादशः ॥ १६ ॥

भगवद्ब्रह्मेण एव ब्रह्मसूक्तप्रसङ्गेऽपि वारं वारं ब्रह्मणु हिरण्य-
 कशिपोर्हन्तामवाच, दितेः पुत्र इत्यादिना ॥ १ ॥ "मृतोऽप्यसद्वि-
 श्वतोऽप्यो ब्रह्मणो भूत् नव प्रभो !" इत्यादि कर्मेन्द्रपरमर्पणे कर्ते इति

देवाः स्वर्गं परित्यज्य तत्त्रासात् मुनिसत्तम ! ।

विचेरुवनौ सर्वे विस्त्राणा मानुषीं तनुम् ॥ ५ ॥

जित्वा त्रिभुवनं सर्वं त्रैलोक्यैर्गर्भ्यैर्द्विपितः ।

उपगोषमानो गन्धर्वैर्बुभुजे विषयान् प्रियान् ॥ ६ ॥

पानासक्तं महात्मानं हिरण्यकशिपुं तदा ।

उपामाञ्चक्रिरे सर्वे सिद्धगन्धर्वपन्नगाः ॥ ७ ॥

अवाद्यन् जुगुप्सान्धे जयशब्दानथापरे ।

दैत्यराजस्य पुरतश्चक्रुः सिद्धा मुदान्विताः ॥ ८ ॥

तत्र प्रनृत्याणरसि स्फटिकाभ्रमयेऽसुरः ।

पपो पानं मुदा युक्तः प्रामाटे सुमनोहरे ॥ ९ ॥

तस्य पुत्रो महाभागः प्रह्लादो नाम नामतः ।

पपाठ बालपाठानि गुरुगृहे गतोऽर्भकः ॥ १० ॥

एकदा तु स धर्मोक्ता जगाम गुरुणा सह ।

पानासक्तस्य पुरतः पितुर्दैत्यपतेस्तदा ॥ ११ ॥

पादप्रक्षामावृतं तमुत्थाप्य पिता सुतम् ।

हिरण्यकशिपुः प्राह प्रह्लादममितीजसम् ॥ १२ ॥

हिरण्यकशिपुश्चवाच ।

पठतां भवता वत्स । सारभूतं सुभाषितम् ।

कालेनैतावता यत् ते सदादृष्टत्वेन शिष्यितम् ॥ १३ ॥

तत्रैव ब्रह्मणा इत्येवंरेदं पितः धनुः ॥ १ ॥ अत्रोवाच हिरण्यक-
शिपोर्भवात् ॥ ५ ॥ ६ ॥ महात्मानम् अङ्गुतप्रभावम् ॥ ७ ॥ अवाद्यन्
वाद्यादीनि, अङ्गुतीति ॥ ८ ॥ प्रह्लादं नामं नामं ता अप्परवो
वर्जित् तत्तन् प्रावादि, स्फटिकाभ्रमये स्फटिकविद्याभिः अश्वत्थविद्याभिः
दक्षिते । श्रीवत् इति पानं कश्चिदादि ॥ ९ ॥ तत्रैव तस्य परमेष्ठिनम्

प्रज्ञाद् सवाच ।

युयतां तात ! वक्ष्यामि सारभूतं तवाज्ञया ।

समाहितमना भूत्वा यन् मे चेतस्यवस्थितम् ॥ १४ ॥

अनादिमध्यास्तमजम् अष्टद्विचयमण्यतम् ।

प्रपत्तोऽस्मि महात्मानं सर्वकारणकारणम् ॥ १५ ॥

पराशर उवाच ।

एवं निशम्य दैत्येन्द्रः क्रोधसंरक्तलोचनः ।

बिलोक्य तद्गुरुं प्राह स्फुरिताधरपद्मवः ॥ १६ ॥

हिरण्यकशिपुर्वाच ।

ब्रह्मबन्धो ! किमेतत् ते ? विपन्नस्तुतिसंहितम् ।

असारं प्राहितो बालो मामवज्ञाय दुर्मते ! ॥ १७ ॥

गुरुर्वाच ।

दैत्येत्वर ! न कोपस्य वयमागन्तुमर्हसि ।

ममोपदेशजनितं नायं वदति ते सुतः ॥ १८ ॥

हिरण्यकशिपुर्वाच ।

अनुशास्तोऽमि केनेदृक् ? वत्स ! प्रज्ञाट ! कथ्यताम् ।

ममोपदिष्टं नेत्येव प्रव्रवीति गुरुस्तव ॥ १९ ॥

एङ्गा पुनर्देवकारणं वक्तुमाह, तस्मा पुनरु दत्तादिना ॥ १० ॥ ११ ॥
अनादिमध्यास्तं देवतः परिच्छेदरहितम् । अजं जननमन्यम् । अनादि
नामन्यम् । तस्य हेतुः । सर्वकारणानां कारणम् । प्रपत्तोऽस्मि
बन्धानमिति वाटे, बन्धवति दत्तलः बन्धुता, संतान्यतेऽनेनेति बन्धा
व्यतिवृत्ती, तस्य । बाढानरं दुर्जनम् ॥ १६ ॥ ब्रह्मबन्धो ! ब्राह्मण-
धन ! ते नवा विपन्नस्तुता बन्धितं बन्धनं विनेतव्यं प्राहितः

प्रज्ञाद उवाच ।

शास्ता विष्णु, रघोषस्य जगतो वो हृदि स्थितः ।

तस्मै परमात्मानं तात ! कः केन शास्यते ॥ २० ॥

हिरण्यकशिपुर्वाच ।

कौऽयं विष्णुः ? सुदुर्बुद्धे ! यं ब्रवीषि पुनः पुनः ।

जगतामीश्वरस्यैव पुरतः प्रसभं मम ॥ २१ ॥

प्रज्ञाद उवाच ।

न शब्दगोचरे यस्य योगिध्येयं परं पदम् ।

वतो यस्य स्वयं विश्वं स विष्णुः परमेश्वरः ॥ २२ ॥

हिरण्यकशिपुर्वाच ।

परमेश्वरसंज्ञोऽसौ ! किमन्या मय्यवस्थिते ।

तवास्ति ? मर्त्तुकामस्त्वं प्रब्रवीषि पुनः पुनः ॥ २३ ॥

प्रज्ञाद उवाच ।

न केवलं तात ! मम प्रजानां न ब्रह्मभूतो भवतश्च विष्णुः ।

धाता विधाता परमेश्वरश्च प्रसीदः कापः कुरुषे किमर्थम् - २४

हिरण्यकशिपुर्वाच ।

प्रविष्टः कीऽस्य हृदये दुर्बुद्धेरतिपापकृत् ।

येनेदृशान्यसाधूनि वदत्याविष्टमानसः ॥ २५ ॥

प्रज्ञाद उवाच ।

१ केवलं महद्द्वयं स विष्णुराक्रम्य लोकान् सकलानवस्थितः ।

विचिता ॥ १७ ॥ २० ॥ प्रसभं नि यद्वम् ॥ २१ ॥ वतो विश्वं, विष्णुः यः
च परमेश्वरो विष्णुः ॥ २२ ॥ २३ ॥ न केवलं ममेव किन्तु प्रजानां
वर्षायां भवतश्च धाता धारविता, विधाता, प्रसीदः च परमेश्वरः च एव

स मा त्वदादींश्च पितः । समस्तान् समस्तचेष्टासु युनक्ति सर्वगः ॥ २६ ॥

हिरण्यकशिपुर्वाच ।

निष्क्राम्यतामयं दुष्टः शस्यताञ्च गुरोर्मृहे ।

योजितो दुर्मतिः केन विपक्षवितथस्तुती ॥ २७ ॥

पराशर उवाच ।

इत्युक्ते स तदा दैव्यैर्नीतिं गुरुगृहं पुनः ।

जयाह विद्यामनिगं गुरुशृङ्गपणोद्यतः ॥ २८ ॥

कालेऽतीते च महति प्रह्लादमसुरंश्वरः ।

समाह्वयाव्रवीत्, पुत्र । भावा काचित् प्रगोयताम् ॥ २९ ॥

प्रह्लाद उवाच ।

यतः प्रधानपुरुषो यतश्चेतश्चराचरम् ।

कारणं सकलस्यास्य स नो विष्णुः प्रसीदतु ॥ ३० ॥

हिरण्यकशिपुर्वाच ।

दुरात्मा बध्यतामिह नानिनार्थोऽस्ति जीवता ।

स्पृष्टहानिकटेत्वादृ यः कुलाङ्गारतां गतः ॥ ३१ ॥

पराशर उवाच ।

इत्याज्ञमास्ततस्तेन प्रगृहीतमहायुधाः ।

उद्यतास्तस्य नागाय दैव्याः गतसहस्रगः ॥ ३२ ॥

प्रह्लाद उवाच ।

विष्णुः शस्त्रेण युष्माकं मयि चामी यथा स्थितः ।

॥ २४ ॥ २५ ॥ आत्मस्य आविष्टातावस्थितः । युनक्ति प्रवर्धयति ।

अनलःप्रविष्टः आत्मा जवानां बलीका इति सुतेः ॥ २६ ॥ २७ ॥

जयाह, विद्यां गुरोश्चकारार्थमेव । अथवा तद्दृष्टिबोधप्रवृत्तात्

॥ २८ ॥ भावा नद्यपद्यादिः ॥ २९ ॥ यतः प्रधानपुरुषो आविर्भूतो

देतेयास्तेन सत्येन मा कामन्वायुधानि मे ॥ ३३ ॥

पराशर उवाच ।

ततस्तैः शतशो दैत्यैः शस्त्रीवैराहताऽपि सन् ।

नावाप वेदनामल्पाम् अभुञ्चेव पुनर्नवः ॥ ३४ ॥

हिरण्यकशिपुरुवाच ।

दुर्बुधे । विनिवर्त्तस्व वैरिपक्षस्तथादतः ।

अभयं ते प्रयच्छामि सातिमृदुमतिर्भव ॥ ३५ ॥

प्रह्लाद उवाच ।

भयं भयानामपहारिणि स्थिते

मनस्यनन्तं मम कुत्र तिष्ठति ।

यस्मिन् स्मृतं जन्मजरान्तकादि-

भयानि मर्त्रीण्यपयान्ति तात ॥ ३६ ॥

हिरण्यकशिपुरुवाच ।

भो भो सपी । दुराचारम् एतमत्यन्तदुर्मतिम् ।

विपञ्चालाकुलैर्वृक्तेः भया नयनं संजयम् ॥ ३७ ॥

पराशर उवाच

इत्युक्त्वास्तेन ते सपीः कुहकास्तनकाभ्यकाः ।

अदृश्यन्त समस्तेषु गात्रेष्वतिविषाख्यणाः ॥ ३८ ॥

स त्वासक्तमतिः कृष्णे दृश्यमानो महारणे ।

न विवेदात्मनो गात्रं तत्स्मृत्याह्लादसंस्थितः ॥ ३९ ॥

॥ १० ॥ कुहकाहारतां दाहयताम् ॥ ११ ॥ यस्मिन् स्थित एव जन्मादौ-

न्यपि भयान्यपयान्ति, तस्मिन् मनसि निवृत्ते स्थिते वृत्ति भयं कुत्र तिष्ठति

॥ १६ ॥ १७ ॥ अदृश्यन्त दृश्यन्तः ॥ १८ ॥ १९ ॥ एतद्वचनम् । अस्मत्

सर्पा ऊचुः ।

दंष्ट्रा विशोर्णा, मणयः स्फुटन्ति,

फणेषु तापी, हृदयेषु कम्पः ।

नान्य त्वचः स्वल्पमपाङ्ग भिन्नं

प्रगाधि देत्येव । कार्यमन्यत् ॥ ४० ॥

हिरण्यकर्मिपुरुवाच ।

हे दिग्गजाः । सङ्घटदन्तमिश्राः ।

घ्नतेनमस्मद्विपुपन्नभिन्नम् ।

तज्जा विनाशाय भवन्ति तस्य

यथारणः प्रज्वलिता हुतागाः ॥ ४१ ॥

पराशर उवाच ।

ततः स दिग्गजैर्बालो भृशच्छिखरमन्त्रिभिः ।

पातितो धरणोपुष्टे विपाणेरवपाङ्कित ॥ ४२ ॥

स्मरतस्तस्य गाविन्दम् इभदन्ताः महस्त्रयः ।

गोर्णा वज्रस्थानं प्राप्य स प्राह पितर ततः ॥ ४३ ॥

दन्ता गजानां कुलिगायनिष्ठुराः गोर्णा गच्छेत् न वलं समतलं

महाविपत्पापविनाशनोऽयं जनादेनानुस्मरणानुभावः ॥ ४४ ॥

कार्यं प्रगाधि कार्दम ॥ ४० ॥ संकटैः संकोपैर्दन्तैर्मिश्रा विविक्ताः

घ्नन्तः घ्नन्तः सारयन्तः । सङ्घटदन्तमिश्राः साभाद्युपायेन क्लृप्ता भिन्नं

पुण्यकर्मम् । तस्माद् जाता अपि तस्य विनाशाय कश्चिद् भवन्ति ।

यथाऽरक्षोऽतीतो ह्युतागोऽरक्षोऽनीयाय ॥ ४१ ॥ विपाणैर्दन्तैः ॥ ४२ ॥

॥ ४३ ॥ पितरपि भगवद्भक्तिम् उत्पादयितुं तत्कारणप्रभावमाह, इत्या

दति । कृत्विमं वज्रं तस्मात्प्रसिद्धं निष्ठुरा इत्याः तीक्ष्णा महतीर्विषयकान्

हिरण्यकशिपु उवाच ।

स्वास्थ्यतामसुरा । वज्रिरपमर्षत दिग्गजाः । ।

वार्या ! समध्यामिन् त्वं, दद्यातामेष पापकृत् ॥ ४५ ॥

पराशर उवाच ।

महाकाष्ठचयच्छ्वम् असुरेन्दुमुतं ततः ।

प्रज्वाल्य दानवा वज्रिं ददहः स्वामिनादिताः ॥ ४६ ॥

प्रज्ञाद उवाच ।

तातेष वज्रिः पवनेरिताऽपि न मां दहत्यत्र समस्ततोऽहम् ।

पश्याम पद्मास्तरणास्तृतानि शीतानि सर्वाणि दिग्गं मुखानि ॥

पराशर उवाच ।

अथ दैत्येभ्यः प्राचभीर्गवस्यात्मजा हिजाः ।

पुरोहिता महात्मानः साम्ना संस्तय वाग्मिनः ॥ ४८ ॥

पुरोहिता उचुः ।

राजन् । नियम्यतां कापो बालेऽत्र तनयेऽनुजं ।

कापो देवनिकायेषु यत्र ते मफलो यतः ॥ ४९ ॥

तथा तथैनं बालं ते गामितारः वयं नृपः ।

यथा विपक्षनाशाय विनीतस्ते भविष्यति ॥ ५० ॥

बालत्वं सर्वदापाणां दैत्यराजाभ्युदं यतः ।

ततोऽत्र कापमत्यर्थं योक्तुमहेमि नाभेकं ॥ ५१ ॥

न त्यज्यति हरेः पदम् अस्माकं यचनाद् यदि ।

ततः कृत्यां बधायाम्य करिष्यामो निवर्त्तिनीम् ॥ ५२ ॥

सूचभूतानि पापानि च विनाशयतीति ततः ॥ ४४ ॥ भानंरक्षाकजाः

वक्ष्यामवाद्बः ॥ ४८ ॥ ५१ ॥ निवर्त्तिनीं हिताम् अनिवर्त्तिनीं चिति

पराशर उवाच ।

एवमभ्यर्चितस्त्रैस्तु दैत्यराजः पुरोहितैः ।

दैत्यैर्निष्काशयामास पुत्रं पावकसञ्चयात् ॥ ५३ ॥

ततो गुरुपुङ्गे बालः स वसन् बालदानंवाच ।

अध्यापयामास मुहुर्मुपदेशास्तरे गुरोः ॥ ५४ ॥

प्रह्लाद उवाच ।

अयतां परमार्थो मे दैतेवा । दितिजात्मजाः । ।

न चान्यथेतन मस्तव्यं नात्र लोभादिकारणम् ॥ ५५ ॥

जन्म बान्ध ततः सर्वा जन्तु प्राप्नोति यौवनम् ।

अप्याहृतैव भवति ततोऽनुदिवसं जरा । ५६ ॥

ततश्च मृत्युमध्येति जन्मर्दत्ये श्वरात्मजाः ।

प्रत्यक्षं दृश्यते चैतद् अस्माकं भवतां तथा ॥ ५७ ॥

मृतस्य च पुनर्जन्म भवत्येतच्च नान्यथा ।

वा हेतुः । दुष्पूतीकाराभिलषः ॥ ५३ ॥ ॥ ५३ ॥ पितृविषयासक्तो विष्णु-
भक्तिर्न भवति । एषां तु भविष्यतीति वाकटानयान् गुरोर्मुपदेशक्या-
ध्यापनस्थानरे विष्णुदे तन्मध्यो सुसुसुक्तः स्वयमध्यापयामास, उपदि-
देश ॥ ५४ ॥ "सुसारे निवृत्तदुःखानि विष्णुभक्तो परं सुखम् । इत्थं
प्रकृतशक्त्याऽर्चं बुद्ध्या विष्णुं भजेद्बुधः" ॥ हे दितिजात्मजाः ! मरु-
त्प्रातरः, दैतेवास्तदव्ये । परमार्थतत्त्वं श्रूयताम् । मे मतः । कस्यचा
भियोज्येतेन न मलव्यं, यतोऽस्य गुरोर्मुपदेश एव मुहुर्मुहो बोभादि-
कारणं नास्ति ॥ ५५ ॥ बाल्यादारभ्य बन्धुसुक्ते विष्णुभक्तिरेव
कर्मव्येति वक्तुं प्रवृत्तिमार्गे जन्मादिवर्षावस्थां नित्यं दुःखमेवेति
दण्डवत्साह, अस्माकादि सर्वं दुःखमव जगदिच्छन्ते चतुर्दशभिः ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥
स्वतन्त्रं पुनर्जन्म भवतीत्यवसेतद्वैप्रतिपादकः प्रमाद्यभूतश्रुतिस्त्वयादिदृक्
आत्मनोऽस्ति बोधिमन्त्रे प्रपद्यन्ते शरीरत्वात् दीहिमः । आद्युत्पन्ने तु

भागमोऽयं तथा तत्र नोपादानं विनोद्भवः ॥ ५० ॥

गर्भवासाद् यावत् तु पुनर्जन्मोपपादनम् ।

समस्तावस्यकं तावत् दुःखमेवैवावगम्यताम् ॥ ५१ ॥

क्षुत्तृणोपशमं तद्वत् शीताद्युपशमं सुखम् ।

मन्यते बालवद्वित्वात् दुःखमेव हि तत् पुनः ॥ ५२ ॥

अत्यन्तस्तिमिताङ्गानां व्यायामेन सुखैपिणाम् ।

भ्रान्तिज्ञानाद्वृत्ताद्याणां प्रहाराऽपि सुखायते ॥ ५३ ॥

क शरीरमशेषाणां श्लेष्मादीनां महाचयः ।

यवानि यथावर्मे यथाश्रुतम् इति "जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवो
 जगत् क्षतस्य च" इत्यादि । एतदनङ्गं तर्कमप्याह । तच्च तथैव
 मन्यम । यथाह जीवाद्यधित्तयुक्तवाचितकपम् उपपादनकारणं
 विना दृष्टकोद्भूतो न पटते इति तु पञ्चस्यामाहतावापः पुरुषवचसो
 यस्तीति । यदा जीवस्य व्यावृत्तपञ्चाह, नेत । उपपादोक्ते निमित्त
 या जीविवत पुनर्जन्मार्थम् इत्युपादानं प्रवृत्तादि । तट विना
 दृष्टवा जगत् नास्ति, किन्तु तत्पञ्चाह अन्यो जीवस्य क्ते नातिप्रसङ्ग
 स्वार्थः ॥ ५८ ॥ ततः किमत आह, गर्भवासादीति पुनर्जन्म उपपादनं
 तावत् यावत्, तावद् दुःखमेव । यद्वा वासोपगर्भवासाद्व्यावृत्तपञ्चाह,
 तज्जन्मेति ॥ ५९ ॥ अथपानादिजनितसुखमप्यस्ति, कृतो दुःखमेवो-
 पशे १ इति चेत्, तस्याह, अहित । क्षुत्पिपासादिजनितदुःखोपशमं
 वा भ्रान्तः सुखं मन्यते, तट हि पनरसपानादिमपादनप्रवासात्
 दुःखमेव ॥ ६० ॥ दुःखत्वेन मायहेतुपीत्ययान्तरादौ सुखमनं
 दालतेनाह, अस्तीति । वातादिदोषेण अस्मन् जडीभूतमात्राणां
 व्यायामेन मननादिजनित सुखमिच्छतां व्यायामोऽपि सुखमिव भवति ।
 भ्रान्तिज्ञानाद्वृत्ताद्याणां जीवविहितस्तीनां कानिच प्रवक्तव्यं-
 विनीतपुरस्काररूपप्रहाराऽपि सुखवत् प्रतीयते ॥ ६१ ॥ तदेव

क कान्तियोभासौरभ्यकमनीयादयो गुणाः । ६२ ॥

मांसाऽसृक्पृथ्विस्मृतस्त्रायुमज्जाऽस्थिसंहती ।

देहे चेत् प्रीतिमान् मृढो नरकं भवितापि सः ॥ ६३ ॥

अग्नेः शीतेन तोयस्य तृषा, भक्तस्य च सुधा ।

क्रियते सुखकलेत् तद् विलोमस्य चेतरेः ॥ ६४ ॥

कराति हे दैत्यसुता । यावन्मात्रं परिग्रहम् ।

तावन्मात्रं न एवास्य दुःखं चेतसि यच्छति । ६५ ॥

यावन् कुरुते जन्तुः सम्बन्धान् मनसः पिबान् ।

तावन्लोभस्य निखन्यन्ते हृदये शोकगण्डवः ॥ ६६ ॥

यद् यद् दृष्टे तस्मिन्मि यत् तत्रावतिष्ठति ।

कामिनीं सुखम् । निन्दति, केति । मङ्गाद्यः क्लृप्तमपातः । कान्ति-
गौरवादि, अङ्गुष्ठाया गोभा भूषणादिकता, सौरभ्यं सौगन्ध्यं,
कमनीयं सौन्दर्यम् । एषादयो गुणाः क ॥ ६२ ॥ देहे चतुष्टयम्
काराक्षद् प्रीतिमान् भवतु तर्हि नरकेऽपि प्रीतिमान् भविष्यति ।
तथापि नार्त्तिकभोस्यभाषादसृषातत्वाविशेषः ॥ ६३ ॥ अहं न यस्मिन्
विहितं सुखसाधनमस्ति । सुखसाधनस्यैव कटाविद् दृष्टगुणादवाहं
अस्मिदिति । शीतेन प्रेमभातिना अग्नेः सुधकर्तृत्वं क्रियते । शीता-
भावे पीष्टे अग्नेर्दुःसहत्वम् । एवं प्रेमभातिन्या तृषा तोयस्य,
कृषा च भक्त्याङ्गुलं तयोर्भावे तोयाङ्गुशोरतिप्रसूतत्वात् तद्विशो-
षक्याम्यादादिप्रतिबोधिनाः शीतादेरितरैरम्यादादिभिः, अस्मिन्ना धनामे-
वति शीतस्य, तावे धति तृषः अग्नेर्गतं सुधा, सुधहेतुत्वम्, अन्यथा
तेषामेः दृष्टहेतुत्वात् ॥ ६४ ॥ किञ्च करोतीति ॥ ६५ ॥ कवचप्रम-
पिनादृष्टव्यस्योऽपि दृष्टहेतुत्वेकाह, वावत इति । शोकादपाः
प्रदुःखीवकाणि अन्यन्ते निराश्रये । तेषामवगमोऽपि तत्राद्या-
दभोवानपननादिवर्जः ॥ ६६ ॥ एतत् आहवति, यद् वदिति । अह

नायदाहापहरणं तत्र तस्यैव तिष्ठति ॥ ६७ ॥

अन्यत्र महद् दुःखं म्रियमाणस्य चापि तत् ।

यातनासु यमस्योप्यं गर्भसंक्रातयेषु च ॥ ६८ ॥

गर्भे च सुखलेशोऽपि भवद्विरनुमीयते ।

यदि तत् कथ्यतामेवं सर्वं दुःखमयं जगत् ॥ ६९ ॥

तदेवमतिदुःखानाम् आस्पृष्टेऽत्र भवार्थवे ।

भवतां कथ्यते सत्यं विष्णुरेकः परायणम् ॥ ७० ॥

मा जानीत वयं बाला देही देहस्य गाम्नतः ।

जरायोवनजन्माद्या धर्मा देहस्य नात्मनः ॥ ७१ ॥

बालाऽहं तावदिच्छातो यतिष्ठे श्रेयसे युवा ।

यद् अहोऽहं अनादि, तद् यत् तत् देशान्तरेऽपि अस्ति जमानस्य
जनवि निजं चिन्तयतां अस्ति, तत् तद् धर्मादेर्नोपा दार्ढ्योऽपहरणं
या तस्यैव अहं एव तिष्ठति न त्वावसे, अस्मात्कृतया स्थितस्य धर्मा-
देर्नोपादि भवति । जनवि स्थितस्य त्वा न भवतीति कुतः ? अहो
चिन्तं ! अहं नष्टमपि धर्मादि यत् कुतचित् देशान्तरं स्थितमपि परि-
त्यज्य अहं विद्यमानेन मानवयाचनारूपेण तिष्ठति । अतश्चाद्वाहनापरि-
त्यागे विद्योको भवति, न तद्विद्योमन्त्रा इति भावः । पाठान्तरेऽपि
अहमेव तावदाहोः ॥ ६७ ॥ एवं सर्वव्याप्यपि तद् अमृतमहोऽविनाश,
अन्यमीति दाह्याम् ॥ ६८ ॥ तदेवं प्रवृत्तिमानं दोषोक्त्या विरक्ति-
सुपाया विष्णु उवाच । प्रवर्तं यथाह, तदेवमिति ॥ ७० ॥ तदा अस्माकं
बाह्यानां बाह्याधिकार इत्याहवां आवर्तं भवति, जानीतेति । तत्तत्-
परिचायनेनैव भिक्षोः अपि बाह्यव्यापिदेहेषु देहिना प्रतिवृत्त्यानात् देही
यावतो निजः । अतो जराया धर्मा देहस्यैव न आत्मनः देहात्मविशेष-
नृत्त्यानाम् अविरक्तानामेवास्मानधिकारः । तद्विशेषवतां त्वा विरक्तानां
सुखानामधिकारः । देहात्मव्याप्यवत्तं महदहरेव विरक्तत्वं तदहरेव

सुवाहं वार्हके प्राप्ते करिष्याम्यात्मनो हितम् ॥ ७२ ॥
 वृहांऽहं मम कर्माणि समस्तानि न गोचरे ।
 किं करिष्यामि मय्मात्मा समर्थेन न यत् कृतम् ॥ ७३ ॥
 एवं दुराग्रयाचितमानसः पुरुषः सदा ।
 अयसोऽभिमुखं याति न कदाचित् पिपासितः ॥ ७४ ॥
 बाल्ये क्रीडनकासक्ता यौवने विषयोन्मुखाः ।
 प्रज्ञा नयस्वयत्तया च वार्हके समुपस्थितम् ॥ ७५ ॥
 तस्माद् बाल्ये विवेकात्मा यतंत अयमे सदा ।
 बाल्ययौवनवृद्धाद्यैर्देहो भावैरसयुतः ॥ ७६ ॥
 तदेतद् वा मयाख्यातं यदि जानीत नानृतम् ।
 तदस्मत्प्राप्तये विष्णुः स्मर्यतां बन्धमुत्तिष्ठः ॥ ७७ ॥
 प्रायासः स्मरणे कोऽस्य क्षुतो यच्छति शोभनम् ।

मन्त्र, इत्यादिभिरिति भावः ॥ ७१ ॥ किञ्चित् विवेकवतामपि स्मरि-
 त्वावा अयसि प्रवृत्तौ बाधप्रतीक्षया हवेव जीवितं वातीत्याह,
 बालोऽहमिति निमित्तः । इच्छातो विचरिष्यामीति शेषः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥
 दुराग्रया विषयासक्त्यादिप्रमानसः आकटचित्तः । पिपासितः भोगहन्ता-
 कुलः । अनेन च रजकादिदृष्टान्तः सूचितः । रजको हि जाड्यरीजव-
 क्षोऽपीदं प्रक्षाल्य कलं पाश्चात्पीडयितुं शक्तेव पिपासया यथा क्षियते ।
 आदिशब्द एवमुक्तस्तु परं न तृणं हृत्य तोयं पाश्चात्पीक्षेवं पिपासित
 एव यथा क्षियते तद्वदित्यर्थः ॥ ७४ ॥ अस्मास्तु पशुपदेवास्तु अपवन्तो-
 त्वाह, बाल्ये इति । समुपस्थितं प्राप्तं वार्हक्यसक्त्या न बन्धि बाध-
 यन्ति, न तु तदापि अयो जिज्ञासा तेषामित्यर्थः ॥ ७५ ॥ अतः
 अयसि विषयो न वर्तन्त्य इत्याह, तस्मादिति । विवेकात्मा विवेक-
 मुत्तिष्ठितः । तमेव विवेकं स्मरयति वाक्येति ॥ ७६ ॥ यद्यपि वृक्षाद्य-
 मन्त्रेण तत्प्राप्त्युपायोऽप्येव विष्णुः स्मर्यताम् ॥ ७७ ॥ वृक्षाद्यपि

पापत्रयश्च भवति स्मरतां तमहर्निशम् ॥ ७८ ॥

सर्वभूतस्थिते तस्मिन् मतिर्मेव दिवानियम् ।

भवतां जायतामिव सर्वकृमान् प्रहास्य च ॥ ७९ ॥

तापत्रयेणाभिहतं यदेतदखिलं जगत् ।

तदा योष्येषु भूतेषु द्वेषं प्राप्नोति कः ॥ ८० ॥

अथ भद्राणि भूतानि हीनशक्तिरहं परम् ।

मुदं तथापि कुर्वीत हानिर्द्वेषफलं यतः ॥ ८१ ॥

बह्वेराणि भूतानि द्वेषं कुर्वन्ति चेत् ततः ।

शोचान्यहाऽतिमोहेन व्याप्नोति मनोविषा ॥ ८२ ॥

विष्णुभक्ताश्च प्रहसितुं क्ता सुखरत्नात् मङ्गाफलत्वात् रत्नाङ्ग, आद्याश्च
इति ॥ ७८ ॥ विष्णुभक्ताश्च सर्वत्र विष्णुदृष्टिः सर्वभूतमेकी च सत्त्वं
कारणमित्याहुः, इति । सर्वभूतेषु अलक्षणीयतायां स्थिते तस्मिन् विष्णो
मतिर्भवतामस्तु । अत एव तदधिष्ठाने भूतनाम्ने मेकी चाहर्निशमस्तु ।
एवमेव प्रहारेण रामहोवाटिकतत्परं कृपाम् प्रहास्यसेत्यर्थः ॥ ७९ ॥
तत्र सर्वभूतेषु मेकी दुष्करा, मनुष्यादिभिः अलक्षणीयेषु अनविद्यादि-
गतिषु च द्वेषे बह्वेरेषु च द्वेषश्च दुष्कररत्नादित्याहुः ताप-
त्रयेति निमित्तः । तापत्रयेणाध्यात्मवाटिक अलक्षणेन मदमनुष्यादिना
जगदेतदभिहितमिति वदा बुद्धिः तदा योष्येषु जपाविषयेषु भूतेषु कः
प्राप्नोति द्वेषं करोति ॥ ८० ॥ अथैव मतिर्भूतानि भद्राणि अनविद्यादि-
बन्धना इहानि अहमेव द्वेषं जनाद्युज्जने हीनशक्तिरिति । तथापि
तेषु कष्टं प्रीतिमेव कुर्वीत, न तु द्वेषं, यतो देवस्य कष्टं हानिरेव ।
तथा हि व्याख्यातः—“इहवाधनदानस्य रामत उपादानं कष्टम् ।
अनिष्टवाधनदानस्य च द्वेषतो हानिः कष्टम्” इति वचनम् । अतो
हानिप्रसत्ताद् द्वेषो न कार्यः इत्यर्थः ॥ ८१ ॥ यदि चेद् द्वेषे
बह्वेराणि अस्मिन् द्वेषं कुर्वन्ति तदा मनोविषा तावतीव कोपव्याप्ता-

एते भिन्नद्वया दैव्या । विकल्पाः कविता मया ।
 कृत्वाभ्युपगमं तत्र संक्षेपः श्रूयतां मम ॥ ८१ ॥
 विस्तारः सर्वभूतस्य त्रिंशोर्विंशमिदं जगत् ।
 द्रष्टव्यमात्मवत् तस्मादभेदेन विचक्षणैः ॥ ८४ ॥
 समुत्सृज्यासुरं भावं तस्माद् यूयं तथा वयम् ।
 तथा यज्ञं करिष्यामो यथा प्राप्स्याम निर्वृतिम् ॥ ८५ ॥
 या नाम्निना नवार्केण नेन्दुना नैव वायुना ।
 पञ्चम्यवरुणाभ्यां वा न सिद्धेन च राक्षसे ॥ ८६ ॥
 न यज्ञेन च देत्येन्द्रे नोर्गगेन च किवरेः ।
 न मनुजैर्न पशुभिर्दोषैर्नैवात्मसम्भवैः ॥ ८७ ॥
 ज्वराक्षिरोगाऽतीमारघ्नीहगुल्मादिकैस्तथा ।
 हे पेर्यामत्समराद्यैर्वा रागलाभादिभिः क्षयम् ॥ ८८ ॥

मीति शोच्यानि क्षतवन्त्यानि । तेषु सर्वेषां हेतो न युक्त रक्षणेः
 ॥ ८२ ॥ एते च हेतोः प्रथमप्रकारा ज्वराधिभारिषामेवोक्ताः, न तु
 क्षतमाधिभारिषामित्याह, एत इति । भिन्नद्वया भेदद्वया । भिन्न-
 द्वायमिति वा पाठः । तत्र भेदद्वयस्त्रीकारं कृत्वा एते विकल्पाः दोषोप-
 शमप्रकारभेदाः कविताः । क्षतमानां तु परमाद्यसंक्षेपो जतः श्रूयताम्
 ॥ ८३ ॥ तमेवाह, विस्तार इति ॥ ८४ ॥ आसुरं भावं राक्षसेणादि-
 कभावं वज्रगुत्सृज्य यूयं वयश्च निर्वृतिं यथा येन प्रकारेण प्राप्स्याम-
 षाया यज्ञं करिष्यामः ॥ ८५ ॥ तामेव निर्वृतिं तत्प्रयत्नस्य विनिर्दिष्ट-
 येति चतुर्भिः । वा निर्वृतिर्नोक्तास्मा । ज्वरादिनाम्नोरपि कैचित्
 क्षयं न गीयते तां निर्वृतिं केचने चूटयं ज्वरा प्राप्नोतीति चतुर्थेनात्मनः ।
 तत्र नाम्नादिनेति आधिदैविकैरुपपातेः क्षयो वाक्यंते ॥ ८६ ॥ न
 मनुजैर्न पशुभिरित्यादिभोक्तव्यैः । दोषैर्नैवात्मसम्भवैरिति भारीरक्षानव-
 भेदेनाध्यात्मिकैः ॥ ८७ ॥ तत्र भारीरेण्वादिनिर्माणैर्दोषादिभिश्च ॥ ८८ ॥

न चायै नीयते कैश्चिन्नित्या ह्यत्यस्तनिर्मला ।

तामाप्नोति मत्तं त्यक्त्वा केयवे हृदि संस्थिते ॥ ८८ ॥

असारसंसारविवर्त्तनेषु मा यात तोषं प्रसभं ब्रवीमि ।

सर्वत्र देव्याः ! समतामुपेत समत्वमाराधनमच्युतस्य ॥ ८९ ॥

तस्मिन् प्रसवे किमिहास्त्यलभ्यं

धर्मार्थकामैरलमन्यकास्ते ।

समाश्रिताद् ब्रह्मतरोरनन्तात्

निःसंशयं प्राप्स्यथ वै महत् फलम् ॥ ९१ ॥

—:०:—

अष्टादशोऽध्यायः ।

परागर उवाच ।

तस्यैवं दानवायेष्टां दृष्ट्वा देव्यपतेर्भयात् ।

प्राचक्षन्तुः स चोवाच मृदानाह्वय सत्वरः ॥ १ ॥

अन्येषु तन्मूढभूतेरविद्याकर्मोदभिर्गतां च वं न प्राप्यत ता निवृत्तिं
केचनं कृत्वा प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ८८ ॥ सर्वोपदेशसारमाह, अक्षरात् ।
अक्षराः वः अक्षराः, तत्र विवर्त्तमानं देवमनुष्यतिर्यगादजन्मानं तदु-
त्पत्तदुचितैर्भोगैश्चापं मा यात न प्रव्रुतं किन्तु सर्वभूतेषु समदर्शिताम्
उपेतं प्राप्नुत । तदेव अच्युतकाराधनं प्रीत्यनम् ॥ ८९ ॥ ततः किमत-
याह, तच्छिद्धिर्भूति । तस्मिन् प्रसवे भूते न किञ्चिद् दुष्कर्मम् । तच्चाह
दक्षत्वाद् निवर्त्तनी न प्राप्यः, मोक्षोऽपि न प्राप्यः । अतन्मूढमाश्रित-
कोपरि ब्रवा तदुपलभ्यतात, तत्रैव ब्रह्मतत्त्वज्ञानादभन्तात् स्वस्वमा-
श्रितान् प्रति उल्लिख्यप्रपातस्त्वावच्छब्दा-वित्यादित्यर्थः ॥ ९१ ॥

हिरण्यकशिपुर्वाच ।

हे सृदा ! मम पुत्रोऽसौ अन्येषामपि दुर्मतिः ।
कुमार्गदेशको दुष्टो हन्यतामविलम्बितम् ॥ २ ॥
हालाहलं विषं तस्य सर्वभक्ष्येषु दीयताम् ।
अविज्ञातमसौ पापो हन्यतां मा विचार्यताम् ॥ ३ ॥

पराग्वर उवाच ।

ते तथैव ततश्चक्रः प्रह्लादाय महात्मने ।
विषदानं यथाक्रमं पिता तस्य महात्मनः ॥ ४ ॥
हालाहलं विषं घोरम् अनन्तीश्वरयेन सः ।
अभिमन्त्र्य महात्मेन मैत्रेय ! वृभुजो तदा ॥ ५ ॥
अधिकारं स तद् भुक्त्वा प्रह्लादः स्वस्थमानसः ।
अनन्तख्यातिनिर्वीर्यं जरयामास तद् विषम् ॥ ६ ॥
ततस्तदा भयवन्ता जीर्णे दृष्ट्वा महद् विषम् ।
दैत्येभ्यस्समुपागम्य प्रणिपत्येदमब्रुवन् ॥ ७ ॥

सृदा ऊचुः ।

दैत्यराज ! विषं दत्तम् अस्मान्निरतिभीषणम् ।
जीर्णं तेन सहात्मेन प्रह्लादेन सुतेन ते ॥ ८ ॥

चेष्टाम् उपदेशयाम् ॥ १ ॥ कुमार्गदेशः उपदेशः ॥ २ ॥
पुत्रं मन्त्रवर्णमन्त्रादीन् दृष्ट्वा अनेन कोऽपि मन्त्रादिः प्रतीकारः कृतः ।
तत्राटविज्ञातं यथा भवत्येवं सर्वभक्ष्येषु अयत्नवद्भुवादिषु विषं दत्त्वा
हन्यतामितिर्थाः ॥ ३ ॥ अमन्त्रस्य नाम्ना भयभोग्नादि सर्वम् अभिमन्त्र्य
तच्छे निवेद्य तदुत्तरं प्रवादयत्येष निम्नमसौ भुङ्क्ते । अतस्तदासौ
विषस्य तथैव वृभुजे ॥ ५ ॥ तत्रादमस्य स्वाता कीर्त्या निर्वीर्यत्वाद्-
धिकारं यथा भवत्येवं जरयामास । ॥ ६ ॥ ८ ॥ सर्वकारं मन्त्रवर्ण-
विज्ञानं

हिरण्यकशिपुर्वाच ।

त्वर्थ्यतां त्वर्थ्यतां हे हे सद्यो दैत्यपुरोहिताः ॥

कृत्यां तस्य विनाशाय उत्पाद्यत मा चिरात् ॥ ८ ॥

पराशर उवाच ।

सकाशमागम्य ततः प्रह्लादस्य पुरोहिताः ।

सामपूर्वमथाचुस्ते प्रह्लादं विनयान्वितम् ॥ १० ॥

पुरोहिता ऊचुः ।

जातस्ते लोक्यविख्याते आशुषन् ॥ ब्रह्मणः कुले ।

दैत्यराजस्य तनयो हिरण्यकशिपोर्भवान् ॥ ११ ॥

किं देवेः किमनन्तेन किमन्येन तवाग्रयः ।

पिता ते सर्वलोकानां त्वं तथैव भविष्यसि ॥ १२ ॥

तस्मात् परित्यजेनां त्वं विपक्षस्तवसंहिताम् ।

वाचं पिता समस्तानां गुरुणां परमो गुरुः ॥ १३ ॥

प्रह्लाद उवाच ।

एवमेतन् महाभागाः ॥ श्लाघ्यमेतन् महाकुलम् ।

मरीचेः सकलेऽप्यस्मिन् त्वेलाक्ये काऽन्यथा वदेत् ॥ १४ ॥

पिता च मम सर्वस्मिन् जगत्युत्कृष्टचेष्टितः ।

एतदप्यवगच्छामि सत्यमवापि नातृतम् ॥ १५ ॥

गुरुणामपि सर्वेषां पिता परमको गुरुः ।

यदुक्तं, आन्तरिक्षापि स्वल्पापि हि न विद्यते ॥ १६ ॥

पिता गुरुर्न सन्देहः पूजनीयः प्रयत्नतः ।

रक्षितेति यस्याः प्रह्लादस्य निबुद्धको, त्वर्थ्यतामिति ॥ ८ ॥ ११ ॥ ते
पिता सर्वलोकानामाग्रयः ॥ १२ ॥ १२ ॥ प्रह्लादो मरीचेः कुले ॥ १४ ॥

तत्रापि नापराध्यामीत्येवं मनसि मे स्थितम् ॥ १७ ॥

यदेतत् किमनन्तेनित्यक्तं युष्माभिरीदृश्यम् ।

को ब्रवीति यथायुक्तं किन्तु नेतद् वक्ष्येऽर्थवत् ॥ १८ ॥

इत्युक्त्वा सोऽभवन् मीनो तेषां गोरवयन्धितः ।

ग्रहस्य च पुनः प्राह किमनन्तेन साध्विति ॥ १९ ॥

साधु भोः ! किमनन्तेन साधु भो गुरवा मम ।

श्रूयतां यदनन्तेन, यदि खेदं न यास्यथ ॥ २० ॥

धर्मायैकाममोक्षाध्याः पुरुषार्था उदाहृताः ।

चतुष्टयमिदं यस्मात् तस्मात् किं किमिदं वृथा ॥ २१ ॥

मरौचिमिथै देहेण तथैवान्ये रनस्ततः ।

धर्मः प्राप्तस्तथैवान्यै रर्थः कामस्तथापरैः ॥ २२ ॥

तत तत्त्ववेदिनो भूत्वा ज्ञानध्यानममाधिभिः ।

अवापुर्म किमपरे पुरुषा ध्वस्तबन्धनाः ॥ २३ ॥

सम्पदैर्गर्व्यमाज्ञात्मा ज्ञानमन्ततिक्रमेणाम ।

विमुक्तैर्येकतान्त्रिभ्यं मूलमाराधनं हरं ॥ २४ ॥

॥ १८ ॥ १६ ॥ नापराध्यामि नाश्रया करोमि ॥ १७ ॥ यथा यथैर्दोषे-

नेतदयुक्तम्, तथा यथा न दोषान् को ब्रवीति दोषानन्त्याह कोऽपि

युक्तं मन्त्रातीत्यर्थः । तथापि किञ्चिद् वक्ष्यामीत्याह, किञ्चित् ॥ १८ ॥

किमनन्तेन साध्वितीत्यादि पुनरुक्तिः सोपावम्भाजोपाया ॥ १९ ॥ २० ॥

इदं पुरुषार्थचतुष्टयं यस्मादनन्ताद् भवति, तस्मात् किं व्यादिति, इदं

निरन्तरवचनं किञ्चित् इत्येवोच्यते इत्यर्थः ॥ २१ ॥ पुरुषार्थचतुष्टय-

प्राप्तिर्येदाहरत्याह, मरौचिमिथैरिति चतुर्भिः । निचयवत्त्व

पुष्के प्रयोगात् मरौचिमिथैरिति चतुर्भिरेत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥

यद्यतान्त्रिभ्यं वनदृष्टिमात्रमुच्यते हरेराराधनमेव सम्पदादीनां विमुक्तये

यतो धर्मार्थकामाख्यं मुक्तिश्चापि फलं हिजाः ॥

तेनापि हि किमित्येवम् अमलेन किमुच्यते ? ॥ २५ ॥

किञ्चात्र बहनांक्तेन भवत्सां गुरवो मम ।

वदन्तु साधु वामाधु विवेकोऽस्माकमल्पकः ॥ २६ ॥

पुरोहिता ऊचुः ।

दृष्टमानस्त्वमस्माभिरग्निना बाल ! रक्षितः ।

भूयो न वक्ष्यमीत्येवं नैव ज्ञातोऽस्य बहिमान् ॥ २७ ॥

यदास्मद्वचनान् मोहयार्हं न त्यज्यते भवान् ।

ततः कृत्यां विनाशाय तव म्रक्ष्याम दुर्मते ! ॥ २८ ॥

प्रज्ञाट उवाच ।

कः केन हन्यते जलजलेः कः केन रक्ष्यते ? ।

इति रक्षति चेवाका ह्यमन् साधु समाचरन् ॥ २९ ॥

परायण उवाच ।

इत्युक्तास्तेन ते कृष्ण दैत्यराजपुरोहिताः ।

कृत्यामत्यादयामासुर्ज्वालामालाक्वलाकृतिम् ॥ ३० ॥

पतिभीमा ममागम्य पादव्यामलतक्षितिः ।

शूनेन सा सुसंक्रुष्टा तं जघानाशु वक्षमि ॥ ३१ ॥

मूषम् ॥ २४ ॥ यतो धर्मार्थकामाख्यं फलं तेनापि अमलेन । किञ्चित्-
त्वेवं किमिदमुच्यते ॥ २५ ॥ योपायमोक्तिं निगमयति किञ्चेति ॥ २६ ॥
एवं विपक्षस्तुतिबुद्धं वाक्यं भूयो न वक्ष्यमीति अत्रा पूर्ववत्प्रामाण्यं
रक्षितोऽसि । अदुहिमान् त्यजति नैव ज्ञातोऽसि ॥ २७ ॥ मोह-
पादम् अवहितं दृष्टायजम् ॥ २८ ॥ अथ समाचरन् आकाशकालं
इति, साधु समाचरन्नाजैव आकाशं रक्षति चेन्नम्य ॥ २९ ॥ २० ॥
पादयोर्गोविन्देति अत्रा क्षितिर्विष्ठाः सा तथा ॥ ३१ ॥ अक्षिप्तं

तत् तस्य हृदयं प्राप्य शूलं बालस्य दीक्षितम् ।
जगाम खण्डितं भूमौ तत्रापि शतधागतम् ॥ १९ ॥
यत्रानपायी भगवान् हृदास्ते हरिरीश्वरः ।
भङ्गो भवति वज्रस्य तत्र शूलस्य का कथा ॥ २१ ॥
अपाये तत्र पापैश्च पातिता तत्र याजकोः ।
तानेव सा जघानाद्यु कृत्या नाशं जगाम च ॥ २४ ॥
कृत्या दह्यमानांस्तान् विलोक्ष्य स महामतिः ।
वाहि कथेत्यनन्तेति वदस्वभ्यवपद्यत ॥ २५ ॥

प्रजापते उवाच ।

सर्वव्यापिन् । जगद्गुप् । जगत्स्रष्टृर्जनादेन ।
वाहि विप्रानिमानस्माद् दुःसहान् मन्त्रपावकात् ॥ २६ ॥
यथा सर्वेषु भूतेषु सर्वव्यापी जगद्गुरुः ।
विष्णुरेव तत्रा सर्वे जीवन्स्वेतं पुराहिताः ॥ २७ ॥
यथा सर्वगतं विष्णुं मन्यमानो न पावकम् ।
चित्स्थायाम्यरिपक्षेऽपि जीवन्स्वेतं पुराहिताः ॥ २८ ॥
ये हन्तुमागता दत्तं यैर्विषं येर्हताग्रजः ।
येर्दिग्गजैरहं क्षुप्ता दष्टः सपैय यैरपि ॥ २९ ॥
तेष्वहं मित्रभावेन समः पापीऽस्मि न कश्चित् ।
तत्रा तेनाद्य सत्येन जीवन्स्वसुरयाजकाः ॥ ४० ॥

परामर उवाच ।

इत्युक्त्वास्ते न ते सर्वे संस्पृष्टाय निरामयाः ।

अयं वत् भूमौ जगाम वपाम ॥ १९ ॥ २४ ॥ कृत्या दह्यमानं रक्षसां
तदभिरुचम् कथावदित्यर्थः ॥ २५ ॥ २८ ॥ अहं नम्यते ॥ ३९ ॥

समुत्तस्य हि जा भूयस्तश्चोचुः प्रययान्वितम् ॥ ४१ ॥

पुरोहिता ऊचुः ।

दीर्घायुरप्रतिहतबलवोर्यसमन्वितः ।

पुत्रपौत्रधनैर्गर्भयुक्तो वत्स ! भवोत्तम ! ॥ ४२ ॥

पराशर उवाच ।

इत्युक्त्वा तं ततो गत्वा यथावत् पुरोहिताः ।

देत्यराजाय सकलम् आचक्षुर्महामुने ! ॥ ४३ ॥

ऊनविंशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

हिरण्यकशिपुः श्रुत्वा तां कृत्यां वितस्वीकृताम् ।

आहूय पुत्रं पश्यन् प्रभावस्यास्य कारणम् ॥ १ ॥

हिरण्यकशिपु उवाच ।

प्रज्ञाद् ' सुप्रभावोऽसि किमेतत् ते विचेष्टितम् ।

एतन् मम्यादिजनितम्, उताहो सहजं तव ? ॥ २ ॥

पराशर उवाच ।

एवं पृष्टस्तदा पित्रा प्रज्ञादोऽसुरबालकः ।

प्रतिपत्य पितुः पादाविदं वचनमब्रवीत् ॥ ३ ॥

प्रज्ञाद् उवाच ।

न मम्यादिकृतं तात ! न वा नैसर्गिकं मम ।

प्रभाव एष सामान्या यस्य यस्याश्नुतो हृदि ॥ ४ ॥

यद्वक्तुं नैवर्तितम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ आचार्यः आचार्यः ॥ ४ ॥

अन्धेषां यो न पापानि चिन्तयन्त्यात्मनो यथा ।
 तस्य पापागमस्तात । हेत्वभावाच्च विद्यते ॥ ५ ॥
 कर्मणा मनसा वाचा परपीडां कराति यः ।
 तद्वीजजन्म फलानि प्रभूतं तस्य चाशुभम् ॥ ६ ॥
 सांख्ये न पापमिच्छामि न करामि वटामि वा ।
 चिन्तयन् सर्वभूतस्यम् आत्मन्यपि च केशवम् ॥ ७ ॥
 यारोर मानस दुःखं देव भूतभव तथा ।
 सर्वत्र शुभचित्तस्य तस्य मे जायते कुतः ॥ ८ ॥
 एव सर्वेषु भूतेषु भक्तिरव्यभिचारिणी ।
 कत्तेत्या पण्डितेर्ज्ञात्वा सर्वभूतमयं हरिम् ॥ ९ ॥

पराशर उवाच ।

इति श्रुत्वा स दैत्येन्द्रः प्रामादगिखरे स्थितः ।
 क्रोधान्धकारितमुखः प्राह दैतेयकिङ्कुरान् ॥ १० ॥
 दुरात्मा क्षिप्यतामस्मात् प्रामादात् यतयाजनात् ।
 गिरिपृष्ठे पतत्वस्मिन् गिलाभिस्त्राङ्गमहतिः ॥ ११ ॥
 ततस्त चिच्चिपुः सर्वं बलं दत्तयटानवाः ।
 पपात साऽप्यधःक्षिप्तो हृदयेनादहन् हरिम् ॥ १२ ॥
 पतमानं जगद्वात्रौ जगद्वातरि केशवे ।

विष्णु उवाच यः पापानि तदुपकारिणः दुःखानि चिन्तयति तस्य
 पापगमो दुःखान्तमो नास्ति ॥ ५ ॥ यतस्तत् पीडाकरचमेव बीजं
 तद्वीजं जन्म बन्ध तदशुभं पापं तस्य वर्णः । आत्मचित्तं च विदुः
 दक्षिणवाक्यमा च ते ॥ ६ ॥ ८ ॥ एव सर्वभूतस्यं हरिं ज्ञात्वा
 सर्वेषु भूतेषु तदुपकारिः वर्णः ॥ ९ ॥ श्रोत्रेणान्धकारितं ज्ञात्वा

भक्तियुक्तं दधारेनम् उपसंगम्य मेदिनी ॥ १३ ॥

ततो विलास्य तं स्वस्यम् अविशीर्णास्थिपञ्जरम् ।

हिरण्यकशिपुः प्राह शंवरं मायिनां वरम् ॥ १४ ॥

हिरण्यकशिपुर्वाच ।

नाम्नाभिः शक्यते हन्तुमसौ दुर्बुद्धिवालकः ।

मायां वेत्ति भवांस्तस्मान् माययेनं निपूदय ॥ १५ ॥

शंवर उवाच ।

सुदयाम्येष दैत्येन्द्र ! पश्य मायावलं मम ।

सहस्रमात्रं मायानां यस्य कोटिशतं तथा ॥ १६ ॥

परायण उवाच ।

ततः स सस्रजे मायां प्रज्झादे शंवरोऽसुरः ।

विनाशमिच्छन् दुर्बुद्धिः सर्वत्र समदर्शिनः ॥ १७ ॥

समाहितमतिर्भूत्वा शंवरेऽपि विमत्सरः ।

मैत्रेय ! सोऽपि प्रज्झादः सम्भार मधुसूदनम् ॥ १८ ॥

ततो भगवता तस्य रक्षार्थं चक्रमुत्तमम् ।

आजगाम समाक्षतं ज्वालाभान्सुदर्शनम् ॥ १९ ॥

तेन मायासहस्रं तत् शंवरस्याष्टगमिना ।

बाह्वस्य रक्षता देहम् एकैकशयेन सुदितम् ॥ २० ॥

कारणं दुर्बुद्धेः तच्च यथा च ॥ १० ॥ अक्षविषाम्निज्वालीनां
अक्षिपन्नादिभिरक्षान् चम्भवति, पतने तु न किञ्चित् प्रभवति इत्याद्येव
देवान् आदिशति, इराक्षा क्षिपतामिति ॥ ११ ॥ बाह्वेदपात्रैर्हन्तुम्
अथवात्मात् तदुपये आवापिनं निमुकुक्षे, नाम्नाभिरिति । निपूदय
विनाशम् ॥ १२ ॥ १८ ॥ सुदर्शनं सुहृद्यानयम् ॥ १९ ॥ अतस्तेन

संशोषकं तथा वायुं दैत्येन्द्रस्त्रिदशमवधीत् ।
 शीघ्रमेव ममादेशाद् दुरात्मा नीयतां क्षयम् ॥ २१ ॥
 तथेत्युक्त्वा तु सोऽप्येनं विवेक्य पवनां लघु ।
 शीतोऽतिरुक्त्वः शीघ्राय तद्दृष्ट्वातिदुःसहः ॥ २२ ॥
 तेनाविष्टमथात्मानं स बुद्ध्वा दैत्यबालकः ।
 हृदयेन महात्मानं दधार धरणीधरम् ॥ २३ ॥
 हृदयस्थस्ततस्तस्य तं वायुमतिभीषणम् ।
 पपौ जनार्दनः क्रुद्धः स ययौ पवनः क्षयम् ॥ २४ ॥
 क्षीणासु सर्वमायासु पवने च क्षयं गतं ।
 जगाम सोऽपि भवनं गुरोरेव महामतिः ॥ २५ ॥
 अहन्यहन्यथाचार्यी नीतिं राज्यफलप्रदाम् ।
 ग्राहयामास तं बालं राज्ञामुग्रनसा कृतम् ॥ २६ ॥
 गृहीतनीतिशास्त्रं तं विनीतञ्च यदा गुरुः ।
 मेने, तदैवं तत्पित्रे कथयामास शिञ्चितम् ॥ २७ ॥

आचार्य उवाच ।

गृहीतनीतिशास्त्रस्ते पुत्रो दैत्यपते ! कृतः ।
 प्रह्लादस्तत्त्वतो वेत्ति भार्गवेश यदीरितम् ॥ २८ ॥
 हिरण्यकशिपुरुवाच ।
 मिवेषु वर्त्तत कथम् अरिवर्गेषु भूपतिः ।

भावः दृष्ट्वा संशोषकं विनाशितम् ॥ २० ॥ दृष्ट्वा तु पदोपायेन प्रतिपात-
 नस्य करोतीति अदृष्ट्वा वायुं निरुद्धो दुरात्मा, संशोषकमिति ॥ २१ ॥
 लघु शीघ्रम् । 'अचुरिति पाठे' लघुवान् शीतोऽतिरुक्त्वः शीतस्वरसात् ॥
 २२ ॥ तेनाविष्टं व्याप्तम् । धरणीधरम् । वायुमन्त्रं वेदकक्षम्

प्रज्ञाद ! त्रिषु कालेषु, मध्यस्थेषु, कथं चरेत् ॥ २८ ॥

कथं मन्त्रिष्वमात्येषु, वाह्येष्वभ्यन्तरेषु, च ।

चारेषु चौरवर्गेषु शङ्कितेष्वितरेषु, च ॥ ३० ॥

कल्याणत्वविधानेषु दुर्गाटविक्रमाधने ।

प्रज्ञाद ! कथ्यतां सम्यक् तथा कण्टकगोधने ॥ ३१ ॥

एतच्चान्यच्च सकलमधीतं भवता यथा ।

तथा मे कथ्यतां ज्ञातुं तवेच्छामि मनोगतम् ॥ ३२ ॥

पराशर उवाच ।

प्रणिपत्य पितुः पादौ तदा प्रणयभूषणः ।

प्रज्ञादः प्राह दैत्येन्द्रं कृताञ्जलिपुटस्तथा ॥ ३३ ॥

प्रज्ञाद उवाच ।

ममोपदिष्टं सकलं गुरुणा नात्र संशयः ।

गृहीतञ्च मया किन्तु न सदेतन्मत्तं मम ॥ ३४ ॥

साम चोपप्रदानञ्च भेददण्डी तथापरी ।

उपायाः कथिताः सर्वे मित्रादीनाञ्च साधने ॥ ३५ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ त्रिषु कालेषु कथं चरेत् इति तत्साम्यसमये ॥ २८ ॥ मन्त्रिषु
 बुद्धिचञ्चलेषु । अभ्यन्तरेषु कलःपुरमङ्गलवाटावधिशतेषु, दूतेषु वा ।
 शङ्कितेषु जित्वा बन्धाहंशीकृतेषु, भूदेषु, इतरेषु, कस्यचिद्भूषणेषु च ॥ ३० ॥
 कल्याणत्वविधानं मन्त्रिविषयकानिषु, कुल किं ज्ञानं कुल किमज्ञानमित्येषु
 प्रकारः । यदा कल्याः शत्रुभिर्भेद्याः तेषामकल्याणविधानम् अभेदात्मकत्वं
 दुर्गपक्षेनोदकादि । पाटविद्याः मङ्गारण्यनिवासिनः । पुच्छिन्दाः
 ज्वेकादयस्तेषां साधनं वशीकरणम् । कण्टकाः चोरा गृहपालवो वा
 तेषां बोधनं निरसनम् ॥ ३१ ॥ अन्यच्च सामभेदादि ॥ ३२ ॥ प्रणय
 भूषणं यच्च कः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ कृपितञ्च सुत्यादिभिः साधनं

तानेवाहं न पश्यामि मित्रादींस्तात ! मा क्रुधः ।
 साध्याभावे महाबाहो ! साधनैः किं प्रयोजनम् ? ॥ १६ ॥
 सर्वभूतात्मके तात ! जगन्नाथे जगन्मये ।
 परमात्मनि गोविन्दे मित्रामित्रकथा कुतः ? ॥ १७ ॥
 त्वय्यस्ति भगवान् विष्णुर्मयि चान्यत्र चास्ति सः ।
 यतस्ततोऽयं मित्रं मे शत्रुमेति पृथक् कुतः ? ॥ १८ ॥
 तदेभिरलमत्यर्थं दुष्टारभोक्तिविस्तरैः ।
 अविव्यान्तर्गतेयन्नः कर्त्तव्यस्तात ! शोभने ॥ १९ ॥
 विद्याबुद्धिरविद्यायाम् अज्ञानात् तात ! जायते ।
 बालोऽग्निं किं न स्रियोतम् असुरैश्चर ! मन्यते ? ॥ २० ॥
 तत् कर्म यन्न बन्धाय सा विद्या या विमुक्तये ।
 आयासायापरं कर्म विद्याया गित्यिनेषुषम् ॥ २१ ॥

शास्त्र । ऐकमत्वेन स्थितानां भयजननादिना पृथक् करणं भेदः ।
 भूमिधनादिसमर्पणसुपादानम् । अर्थापहारादिदृष्टे इत्येते उपायाः
 ॥ १५ ॥ मा क्रुधः क्रोधं मा काभीः ॥ १६ ॥ सर्वभूतात्मके सर्वेषां
 भूतानामात्मनि परमात्मनि सर्वजीवनियन्त्रि ॥ १७ ॥ तदेवाह, त्वय्य-
 स्तीति । पृथग्भेदः कुतः ॥ १८ ॥ दुष्टा रागदोषादिपूर्वका ये आरब्धा
 उदाहाः तेनासक्तिविस्तरैर्भीतयास्त्रैरुचम् । दृष्टारभेति पाठे, दृष्टा
 ऐहिकभोगाचारब्धा । शोभने निष्कामे आत्मविद्यावाङ् ॥ १९ ॥
 ननु च “बाबुर्वदो धनुर्वदो गान्धर्वयेति ते त्वयः । अर्धशास्त्रचतुष्टयं
 विद्या अष्टादशैव ह ॥” इति स्मृतेरद्वैतमीत्यादिकमपि विद्यैव कथम-
 विद्यालगतैरित्युच्यते ? तस्माच्च, विद्याबुद्धिरिति, बाहः अद्योतनम्
 किं न मन्यते ? अपि तु मन्यत एव, तदहं ॥ २० ॥ शोभने बन्धः
 कर्त्तव्य इति बहुलं तदेव शोभनकर्मोदिकमाह, तत् कर्मेति । अहम्
 अर्धशास्त्रार्थं कर्म आवाहाव अनाद्यमेव । आत्मा विद्या अर्ध-

तदेतद्वगम्याहम् असारं सारमुत्तमम् ।

निशामय महाभाग ! प्रणिपत्य ब्रवीमि ते ॥ ४२ ॥

न चिन्तयति को राज्यं को धनं नाभिवाञ्छति ।

तथापि भाव्यमेवैतदुभयं प्राप्यते नरैः ॥ ४३ ॥

सर्व एव महाभाग ! महत्त्वं प्रति सोद्यमाः ।

तथापि पुंसां भाग्यानि नोद्यमा भूतिहेतवः ॥ ४४ ॥

जडानामविवेकानाम् अशूराणामपि प्रभो ! ।

भाग्यभोग्यानि राज्यानि मन्यन्तीतिमतामपि ॥ ४५ ॥

तस्माद् येनेत पुण्ये पृथुश्चेन्महतीं श्रियम् ।

यतितव्यं ममत्वे च निर्गुणमपि चेच्छता ॥ ४६ ॥

देवा मनुष्याः पशवः पक्षिपुत्रमरीचपाः ।

रूपमेतदनन्तस्य विपत्तोभिन्नमिव स्थितम् ॥ ४७ ॥

एतद् विजानता सर्वं जगत् स्यावरजङ्गमम् ।

द्रष्टव्यमात्मवद् विशयतीत्यं विश्वरूपपट्टम् ॥ ४८ ॥

एवं ज्ञातिं स भगवान् अनादिः परमेश्वरः ।

शब्दादिः । शिखरैर्गुणैश्च ऐन्दुजालिकैर्दिशस्य विद्यावत् कौशलमानमेव ।
तत्त्वफलत्वादित्यर्थः ॥ ४१ ॥ तदेतद् राज्यादिसाध्यवसारम् । तच्छब्दं
शास्त्रावक्तव्यं साध्यं यत् तत्कर्तव्यं ब्रवीमि तत्प्रमाणव इत्यन्वयः ॥ ४२ ॥
किञ्च राज्यादेः श्रेष्ठफलस्येति । तदर्थं पुण्यं यच्च कार्यं न केवलं
वृष्टार्थोद्यममात्रे । तस्य व्यभिचारित्वेति याह, नेति त्रिभिः । भाष्यं
मातृगणवत्त्ववशाद् भवितव्यमेव । तदुभयं राज्यं धनञ्च प्राप्यते ॥ ४३ ॥
महत्त्वं राज्यधनादिविभूतिं प्रति । भाग्यान्त्येव भूतेः राज्यादिनिवे
शेति । ननु यथाः ॥ ४४ ॥ तैर्विनापि राज्यादेर्दृश्यमानत्वादित्याह, जडाना-
मिव अदृश्यमानाम् । नरानपि पशुकृन्त्याणां राज्यानि वृत्तिः ॥ ४५ ॥ ३३

प्रसीदत्यथु तस्तस्मिन् प्रसन्ने क्षेयसंशयः ॥ ४८ ॥

पराशर उवाच ।

एतत् श्रुत्वा तु कीपेन समुत्थाय वरासनात् ।

हिरण्यकशिपुः पुत्रं पदा वक्षस्वताडयत् ॥ ५० ॥

उवाच च स कीपेन सामर्थ्यं प्रत्नलक्षिव ।

निषिध्य पाणिना पाणिं हन्तुकामो अगद यथा ॥ ५१ ॥

हिरण्यकशिपुरुवाच ।

हे विप्रचित्ते । हे राहा । हे बलैष महार्णवे ।

नागपायैर्दृष्टे बद्धा क्षिप्यतां मा विलम्बयताम् ॥ ५२ ॥

अन्यथा सकलो लोकस्तथा दैतेयदानवाः ।

अनुयास्यन्ति मृदय्य मतमस्य दुरात्मनः ॥ ५३ ॥

बहुयो वारितोऽस्माभिरयं पापस्तथापरेः ।

क्षतिं करोति, दुष्टानां बध एवोपकारकः ॥ ५४ ॥

पराशर उवाच ।

ततस्ते सत्वरा दैत्या बद्धा तं नागबन्धनैः ।

भर्तुराज्ञां पुरस्कृत्य क्षिप्तिपुः मलिनालये ॥ ५५ ॥

ततश्चाल चलता प्रज्ञाटेन महार्णवः ।

उद्वेलोऽभूत् परं क्षोभमुपेत्य च समन्ततः ॥ ५६ ॥

भूर्लोकमखिलं दृष्ट्वा ग्राप्यमानं महाम्भसा ।

धनवदभ्यां निषीधवाङ्, देवा इति क्षिप्रिः ॥ ४७ ॥ ५० ॥ वाचसं

वाचसं ॥ ५१ ॥ वाचं तावत् वैदेवादेनं हन्तुं वक्ष्यते, उपेक्षित-

चत् वक्ष्यते वाचं विष्णुमन्त्रिं ज्ञत्वा नागवैद्य, यतो नागपायैर्बद्धा

पश्यते दिव्यः पश्येत्प्राकृतपीडः । ततः वाचेन वारिष्यतीत्याहु, हे

विप्रचित्ते इति ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ दोषोपमानिहेतुत्वात् कथो दुष्टानाकर्ष

हिरण्यकशिपुर्देवान् इदमाह महामते ॥ ५७ ॥

हिरण्यकशिपुर्वाच ।

- दैतेयाः ! सकलैः यैलैरत्रैव बहूनालये ।
निष्क्रिद्वैः सर्वशः सर्वस्योयतामेष दुर्मतिः ॥ ५८ ॥
नास्मिर्दहति नेवायं शस्त्रैश्चिन्ता न चारणेः ।
क्षयं नीतो न वार्तन न विधेय न कृत्यया ॥ ५९ ॥
न मायाभिर्न चैवाज्ञात् पातितो न च दिग्गजैः ।
बासांसिदृष्टचित्तोऽयं नानेनार्थोऽस्ति जीवता ॥ ६० ॥
तदेष तोयधावत् समाक्रान्तो महीधरैः ।
तिष्ठत्वन्महन्म्रान्तं प्राणान् हास्यति दुर्मतिः ॥ ६१ ॥
ततो देव्या दानवाय पर्वतेस्तं महीदधी ।
प्राक्रम्य चयनं चक्रुर्यजनानि सहस्रशः ॥ ६२ ॥
स चितः पर्वतेरन्तः समुद्रस्य महामतिः ।
तुष्टावाञ्छिकवेलायाम् एकाग्रमतिरच्युतम् ॥ ६३ ॥

प्रज्ञाद उवाच ।

- नमस्ते पुण्डरीकाक्ष ! नमस्ते पुरुषोत्तम ।
नमस्ते सर्वलोकात्मन् । नमस्ते तिमिरचक्रिण ॥ ६४ ॥
नमो ब्रह्मण्यदेवाय गाम्राह्मणहिताय च ।
जगहिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमो नमः ॥ ६५ ॥
ब्रह्मत्वे सृजते विष्णुं स्थितौ पालयते पुनः ।
रुद्ररूपाय कल्पान्ते नमस्तुभ्यं त्रिमूर्त्तये ॥ ६६ ॥

उपचार एव ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ उपचारान्ते सप्तमे निरुद्धः पर्वतेष्वीयताम्
उपयुं परि निक्षिप्रेराकल्पताम् ॥ ५८ ॥ ६१ ॥ आश्रितवेलायाम्
आहरणः पर्वतभोजनादिवचने ॥ ६२ ॥ ६४ ॥ ब्रह्मणा दीयते चोदय

देवा यक्षासुराः सिद्धा नागा गन्धर्वकिन्नराः ।

पिशाचा राक्षसाश्चैव मनुष्याः पशवस्तथा ॥ ६७ ॥

पक्षिणः स्थावराश्चैव पिपौलिकमरोमृपाः ।

भूमिरापो नभो वायुः शब्दस्पर्शस्तथा रसः ॥ ६८ ॥

रूपं गन्धो मनी वृद्धिरात्मा कालस्तथा गुणाः ।

एतेषां परमार्थश्च सर्वमेतत् त्वमश्नुत ॥ ६९ ॥

विद्यावित्ते भवान् मत्स्यमसत्यं स्वं विषादते ।

प्रवृत्तश्च निवृत्तश्च कर्म वेदादितं भवान् ॥ ७० ॥

ममस्तकर्मभाक्ता च कर्मोष्णकरणानि च ।

त्वमेव विष्णो ! सर्वाणि सर्वकर्मफलञ्च यत् ॥ ७१ ॥

मय्यन्यत्र तयागिदभुतेषु भुजनेषु च ।

तवैव व्याप्तिरेवैय्यगुणममृचिका प्रभो ! ॥ ७२ ॥

त्वां योगिनश्चित्तयन्ति त्वां यजन्ति च यज्विनः ।

हव्यकव्यभुगेकलब्धं पिष्टदेवस्वरूपयक् ॥ ७३ ॥

रूपं महत ते स्थितमत्र विद्यं

ततश्च सृष्ट्वा जगदेतदीश ! ।

१ ६६ ॥ ६६ ॥ विषरूपत्वेन कोति, देवा इति सप्रतिः । देवा इत्या-

दीनां सर्वस्यमेति ततोऽनेनान्यः । यक्षायासुराश्च ॥ ६७ ॥ आत्मा

जलद्वाराः । गुणाः सत्तादयः । एतेषां परमार्थः तत्त्वं कारणम् ॥ ६८ ॥

॥ ७१ ॥ ऐश्वर्यं समर्थ्यतिशयम् । गुणां च सत्त्विकत्वात् शरीरं

सुखवर्ततेत्येवमगुणस्यैव तस्यैव सत्त्विकत्वात् व्याप्तिः ॥ ७२ ॥ अत एव

त्वामेव योगिनश्चित्तयन्ति । त्वामेव च वाजसा यजन्ति । पिष्टदेवकव्य-

युक् ॥ ७३ ॥ यज्जं प्रायश्चित्तम् अतुरहम् सुदुष्कण्डपमाह, कृपयन्ति

इत्यादि । विषरूपं सत्त्विकं मद्भाषणम् इतज्जगद्वृत्तान्तरात्सि-

रूपाणि सर्वाणि च भूतभेदा-

स्तेष्वन्तरात्माख्यमतीव सूक्ष्मम् ॥ ७४ ॥

तस्माच्च सूक्ष्मादिविशेषणानाम्

अगोचरे यत् परमात्मरूपम् ।

किमप्यचित्त्वं तव रूपमस्ति

तस्मै नमस्ते पुरुषोत्तमाय ॥ ७५ ॥

सर्वभूतेषु सर्वात्मन् ! या शक्तिरपराभव ! ।

गुणाश्रया नमस्तस्यै शाश्वतायै सुरेश्वर ! ॥ ७६ ॥

यातीतगोचरा वाचां मनसाद्वाविशेषणा ।

ज्ञानिज्ञानपरिच्छेद्या तां वन्दे चेत्स्वरीं पराम् ॥ ७७ ॥

विराड् रूपम् । रूपं महत् ते स्थितमत्र विश्वमस्ति पाटे महद् रूपं
विश्वं ब्रह्माण्डम् अत्र स्थितं जगदेतत्, ततश्च सूक्ष्मं रूपमिच्छन्तवः ।
ततोऽपि सूक्ष्माणि रूपाणि भूतभेदाः अणुबुजादि चतुर्विधा देहाः ।
तेष्वपि अन्तरात्माख्यं चेत्यस्यमतीव सूक्ष्मं रूपम् ॥ ७४ ॥ तस्मादपि
परं सूक्ष्मादि विशेषणानाम् अविशेषे वर्तमानं तव किमप्यचित्त्वं रूप-
वति, तस्मै पुरुषोत्तमाख्याय ते रूपाय नमः । “वच्चात् शरमतीतोऽहम्
अक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽपि कोमे वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः”
इति श्रुतेः ॥ ७५ ॥ नन्वेवभूतस्य कृतः क्लृप्तश्चक्ष्णः शानेकद्वयत्वमित्यादिषु
तदुपपादकं शक्तिरव्यं प्रथममस्ति । सर्वेषु भूतेष्वस्ति हाभ्याम् । अपरा
जडशक्तिः प्रत्यक्षाद्या ॥ ७६ ॥ वाचां मनसाश्च यातीतगोचरा अज्ञि-
ज्ञानो गोचरो यथा वा । वच्चादिविशेषणा जातिगुणादिविशेषणशून्या ।
ज्ञानिनां चेत्यज्ञानं ज्ञानि वच्चादिविशेषाणि प्रादेयिज्ञानि ज्ञानानि तैः
परिच्छेद्या सर्वतः प्रसरन्निर्भिरोदकेर्मेहाक्षरोवत् सर्वमतत्त्वोपावगच्छा ।
यथा ज्ञानी जीवः, ज्ञानं बुद्धिः, तदुपपन्नमपि परिच्छेद्यं वाद्यद्युदितम्
प्रकाशं यथा वा तस्याः सर्वभावकत्वात् । ज्ञानीक्षरीम् ईश्वरस्य तव कदम्ब-

श्रीं नमो वामुदेवाय तस्मै भगवते सदा ।

व्यतिरिक्तं न वक्ष्यामि व्यतिरिक्तोऽखिलस्य यः । ६८ ।

नमस्तस्मै नमस्तस्मै नमस्तस्मै महात्मने ।

नामरूपं न यस्यैको योऽस्तित्वे नापलभ्यते । ७५ ।

यस्यावताररूपाणि समर्चन्ति दिवौकसः ।

अपश्यत्सः परं रूपं नमस्तस्मै महात्मने । ८० ।

यः तत्सिद्धयेष्व पश्यतीति शुभाशुभम् ।

त सर्वमाक्षिणं विद्या नमस्य परमेश्वरम् ॥ ८१ ॥

नमोऽस्तु विशाखे तस्मै यस्याभिषमिदं जगत् ।

ध्येयः स जगतामाद्यः प्रसादतु ममाव्ययः । ८२ ।

यत्रोतमेतत् प्रोतश्च विश्वमक्षरमश्रयम् ।

[illegible]

आधारभूतः सर्वस्य स प्रसीदतु मे हरिः । ८३ ॥

नमोऽस्तु विष्णवे तस्मै नमस्तस्मै पुनः पुनः ।

यत्र सर्वं बतः सर्वं यः सर्वं सर्वमंशयः ॥ ८४ ॥

सर्वगत्वाद्वनस्तस्य स एवाहमवस्थितः ।

मत्तः सर्वमहं सर्वं मयि सर्वं सनातने ॥ ८५ ॥

अहमेवावश्यो नित्यः परमात्मात्ममंशयः ।

ब्रह्मसन्तोऽहमेवाये तथास्ति च परः पुमान् ॥ ८६ ॥

विंशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

एवं सञ्चितयन् विष्णुम प्रभेटेनात्मनो हिज्ज ।

तत्प्रयत्नमवाप्य तन् मेने चात्मानमणु तम् । १ ॥

विमस्मर तथात्मानं ज्ञान्यत् किञ्चिदज्ञानतः ।

अहमेवावश्योऽनन्तः परमात्मेत्यचित्तयत् । २ ॥

अस्मिन् श्रोत्रं विषं दीर्घतनुषु पटपटु यचितम् । श्रोत्रं तिर्यक्
तनुषु पट दबाहकृतम् । अक्षरं चक्षुष्य प्रधानमृदादिदृश्यम् ॥ ८१ ॥
कलं सर्वज्ञत्वं संक्षेपतः स्मरन् प्रवर्तति, नम इति । यत् सर्वं प्रकरो
तस्मै नमः । यतः सर्वं कुरुते तस्मै नमः । यः सर्वं कुरुते पुनस्तस्मै
नमः । यत इव यः सर्वं संक्षेप आधारेः, पुनस्तस्मै नमः इत्यवतारस्या-
नन्ताभेदात् नमस्तस्मै नमः ॥ ८४ ॥ तदेवं विष्णोर्ब्रह्मतया सर्वज्ञत्वं
भावयन् अस्मादि ब्रह्मत्वाविभाषेण तदभेदं प्रपञ्चात्, सर्वमत्वादिति
वाच्यम् ॥ ८५ ॥ अस्मै कुरुतेः पूर्वम् अस्मै च प्रवर्तमानम् ॥ ८६ ॥

तस्य तद् भावनायोगात् क्षीणपापस्य वै क्रमात् ।
 शुद्धेऽन्तःकरणे विष्णुस्तस्यो ज्ञानमयेऽन्तः ॥ ३ ॥
 योगप्रभावात् प्रज्ञादे जाते विष्णुमयेऽसुरे ।
 चलत्युरगवन्धैस्त्रैर्मतेव । द्रुष्टितं क्षणात् ॥ ४ ॥
 भ्रान्तग्राहणः सोर्मिर्वधो क्षोभं महार्णवः ।
 चंचाल च महो सर्वा सशैलवनकानना ॥ ५ ॥
 म च तं शैलमभ्यातं दैत्यैर्न्यस्तमशोपरि ।
 प्रक्षिप्य तस्मात् सज्जितान्निचक्राम महामतिः । ६ ॥
 दृष्ट्वा च स जगद्भृषः गगनाद्युपलक्षणम् ।
 प्रज्ञादोऽस्मीति सम्भार पुनरात्मानमात्मना ॥ ७ ॥
 तुष्टाव च पुनर्धीमान् श्रनादिं पुरुषोत्तमम् ।
 एकाग्रमतिरव्ययी यतवाक्कायमानसः ॥ ८ ॥

प्रज्ञाद उवाच ।

धी नमः परमार्थाय ! स्थूलसूक्ष्मचराक्षर ! ।
 व्यक्ताव्यक्त ! कलातीत ! सकलेश ! निरञ्जन ! ॥ ९ ॥
 गुणाञ्जन ! गुणाधार ! निर्गुणात्मन् गुणस्थिर ! ।
 मूर्त्तमूर्त्त ! महामूर्त्ते सूक्ष्ममूर्त्ते ! स्फुटास्फुट ! ॥ १० ॥

आत्मानं प्रज्ञादोऽहमिति विख्यातवान् ॥ १ ॥ २ ॥ क्षीणपापस्य
 अक्षयवत्तत्त्वमस्यमात्रवत् ॥ ३ ॥ द्रुष्टितं विद्धं भवेत्तः ॥ ४ ॥
 भ्रान्तो ग्राहणो यस्मिन् यः । सोमिः जर्मिभिः सद्य वर्तमानः ॥ ५ ॥ ८ ॥
 हे परमार्थज्ञानक ! हे सर्वदृष्टारूप ! “ज्ञानरूपमन्त्रमन्त्रिणं”
 परमार्थतः । तमेवार्थरूपेण भ्रान्तिदमेनत स्मितम् द्रुष्टुं शक्यम् ।
 स चकाराद्युपलक्षणम् । कलातीत ! निवर्तक ! सत्त्व ! सारवत् !
 देव ! निराकृत ! निरञ्जन ! निर्धेय ! ॥ ९ ॥ १० ॥ तुष्टान् अन्वि

करालमौख्यरूपात्मन् ! विधाविद्यालयायुत ! ।

सदसद्रूपसद्भाव ! सदसद्भावभावन ! ॥ ११ ॥

नित्यानित्यप्रपञ्चात्मन् ! निष्प्रपञ्चामलाश्रित ! ।

एकानेक ! नमस्तुभ्यं वासुदेवादिकारण ! ॥ १२ ॥

यः स्थूलसूक्ष्मः प्रकटः प्रकाशो यः सर्वभूतो न च सर्वभूतः ।

विश्वं यतयेतदविश्वहेतोर्नमोऽस्तु तस्मै पुरुषोत्तमाय ॥ १३ ॥

पराशर उवाच ।

तस्य तच्चेतसो देवः स्तुतिमित्यं प्रकुर्वतः ।

आविर्वभूव भगवान् पीताम्बरधरो हरिः ॥ १४ ॥

समम्भ्रमस्तमालोक्य समुत्थायाकुलान्तरम् ।

नमोऽस्तु विष्णवेत्येतत् व्याजहारामकृद्विज ! ॥ १५ ॥

प्रह्लाद उवाच ।

देव ! प्रपद्यात्तिहर ! प्रसादं कुरु केगव ! ।

अवलोकनदानेन भूयो मां पौवयायुत ! ॥ १६ ॥

अवताप्रकाशाभ्यामनुरज्यतीति वा गुणानामाधारः गुणेषु स्थिरा ।
परस्मिन्नेति पाठे परमव्यक्तं तत्र स्थिते स्वयं । भक्ताणां स्मृत ! अन्येषा-
मस्मृत ! ॥ १० ॥ करालमौख्यरूपात्मानात्मन् ! सदसद्रूपसोऽर्थकार-
णयोः सद्भाववत्पत्तिर्यस्यात् तावैव च सदसद्भावो भावयति पावयतीति
तथा ॥ ११ ॥ अमलैशानिभिराश्रित ! परमार्थत्वादिषु आदिकारणत्वेन
पत्तिर्यत्पत्त्यधनेषु तुभ्यं नम इत्यनुवक्तृषु प्रत्येकं वाक्यवशात्
वर्णना ॥ १२ ॥ सर्वेषां भूतानां यः प्रकटः प्रकाशविद्रूपत्वात् ।
अविश्वहेतोः सर्वकारणव्यतिरिक्तत्वात् ॥ १३ ॥ तस्मिन् हरारेव चेतो
मय ॥ १४ ॥ विष्णवेति सन्धिरारम्भः ॥ १५ ॥ अवलोकनं प्रत्यक्षं

श्रीभगवानुवाच ।

कुर्वतस्ते प्रमत्तोऽहं भक्तिमव्यभिचारिणीम् ।

यथाभिलषितो मत्तः प्रज्ञाद् ! त्रियतां वरः ॥ १७ ॥

प्रज्ञाद् उवाच ।

नाथ ! योनिमहस्त्रेऽपि येषु येषु ब्रजाम्यहम् ।

तेषु तेष्वच्युता भक्तिरच्युतास्तु सदा त्वयि ॥ १८ ॥

या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी ।

त्वामनुस्मरतः सा मे हृदयाभ्यामपमर्षतु ॥ १९ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

मयि भक्तिस्तवास्त्येव भूयोऽप्येवं भविष्यति ।

वरम् मत्तः प्रज्ञाद् ! त्रियतां यस्तवेप्सितः ॥ २० ॥

प्रज्ञाद् उवाच ।

मयि हे भानुबन्धोऽभूत् संसृतावृणते तव ।

मत्पितुस्तत् कृतं पापं देव । तस्य प्रणश्यतु ॥ २१ ॥

शस्ताणि पतितान्यङ्गे क्षिप्तो यश्चाग्निमंहती ।

दंशितश्चारगैर्दत्तं यत् विषं मम भोजने ॥ २२ ॥

बद्ध्वा समुद्रे यत् क्षिप्तो यश्चितोऽस्मि शिखोच्चयैः ।

अन्यानि चाप्यमाधुनि यानि यानि कृतानि मे ॥ २३ ॥

दर्शनं तच्छ दानेन ॥ १६ ॥ १७ ॥ हे भगवन् । त्वयि मे कथ्यतां
देवानिहो भक्तिरस्तु एतान्भक्तिः परमगीत्यधीतेति तां प्रीतिं प्रार्थ-
यते । इति ब्राह्मणो प्रीतिविषयेषु आह्वयानां वा तादृशी प्रीतिर्बो-
धद्वारा वापचर्यं वापचाद् हृदये बद्धा तिष्ठतिस्वर्गः । यथा हे वाप !
वस्तुमते । वा विषवर्गीतिभ्यामनुस्मरतो धृदवात् चर्यं निर्मलम् ।
ब्रह्मोती यथा तदनुस्मरणायोपादिस्वर्गः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ विषो-

त्वयि भक्तिमती हे षाद् अघं तत्सम्भवश्च यत् ।
त्वत्प्रसादात् प्रभी । सद्यस्तेन मुच्येत मे पिता ॥ २४ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

प्रज्ञाद् । सर्वमेतत् ते मत्प्रसादाद् भविष्यति ।
अन्यश्च ते वरं ददामि त्रियतामसुरात्मज ! ॥ २५ ॥

प्रज्ञाद् उवाच ।

कृतकृत्योऽस्मि भगवन् ! वरेणानेन यत् त्वयि ।
भविष्यती त्वत्प्रसादेन भक्तिरव्यभिचारिणी । २६ ।
धर्मार्थकामैः किं तस्य मुक्तिस्तस्य करे स्थिता ।
समस्तजगतां मने यस्य भक्तिः स्थिरा त्वयि ॥ २७ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

यथा ते निमलं चेतां मयि भक्तिमनन्वितम् ।
तथा त्वं मत्प्रसादेन निर्वाणं परमाप्तुम् ॥ २८ ॥

पराशर उवाच ।

इत्युक्त्वास्तदधे विष्णुस्तस्य मैत्रेय । पश्यतः ।
म चापि पुनरागम्य बबन्ध चरणौ पितुः ॥ २९ ॥
तं पिता मूर्ध्निपाशैश्च परिष्वज्य च पीडितम् ।
जीवसीत्याह वत्मेति वाष्पाद्रनयनो ह्रिज ! ॥ ३० ॥
प्रीतिनांशुभावत् तस्मिन्ननुतापी महासुरः ।
गुरुपित्रोश्चकारैव शुश्रूषां सोऽपि धर्मेवित् ॥ ३१ ॥
पितर्युपरतिं नीतिं नरसिंहस्वरूपिणा ।

यद्ये पश्यतीति चेतोऽस्ति ॥ २९ ॥ । तेन पापेन मे पिता मुच्येत ॥ ३० ॥ ।
वेष्मातुभाषदर्थनात् प्रीतिनांशु तदा तस्मिन् कलशम् ॥ ३१ ॥ । ३०५

विष्णुना सोऽपि देवानां मैत्रेयाभूत् पतिस्ततः ॥ २२ ॥
 ततो राज्ययुतिं प्राप्य कर्मशुद्धिकरीं हिज । ।
 पुत्रपौत्रांश्च सुवक्त्रं पुत्राभ्यैर्वर्धयिष्ये च ॥ २३ ॥
 क्षीणाधिकारः स यदा पुण्यपापविवर्जितः ।
 तदासौ भगवद्भक्त्या त्वं निर्वर्णिमासवान् ॥ २४ ॥
 एवमभाषो देव्यः सो मैत्रेयामीन महामतिः ।
 प्रज्ञादो भगवद्भक्तो यं त्वं मामनुवृच्छसि ॥ २५ ॥
 यस्त्वेतच्चरितं तस्य प्रज्ञादप्य महात्मनः ।
 शृणोति तस्य पापानि सद्यो गच्छन्ति संशयम् ॥ २६ ॥
 अहोरात्रकृतं पापं प्रज्ञादचरितं नरः ।
 शृण्वन् पठय मैत्रेय । व्यपोहति न संशयः ॥ २७ ॥
 पौर्णमास्याममावस्याम् अष्टम्यामथवा पठन् ।
 द्वादश्यां वा तदाप्नोति गोप्रदानफलं हिज । । २८ ॥

बाबालो मनुष्याणां च तद्वृत्तेन विष्णुर्देव्यादिभ्योऽप्युत कृतमद्यते
 तद्वृत्तिरिति नरविद्वज्जनेन विष्णुना उच्यते । भीते वर्ति प्रज्ञादो
 देवानां पतिरभूत् ॥ २२ ॥ राज्ययुतिं राज्यवर्धनी कर्मशुद्धिकरी
 भीते प्रारब्धशुद्धिकरी प्राप्य ॥ २३ ॥ क्षीणाधिकार भीते क्षीणप्राप्य-
 कर्मदानात् पतिरनेः पुण्यपापैश्च विवर्जितः पुनर्भक्तमेविनायात्
 अष्टमेऽथ सतरेषां "तद्वृत्ततद्वृत्ते विवृत्त" इत्यादि श्रुतेः । तदधि-
 तम् अक्षरपदीश्वरदेवविनाशो तद्वृत्तपर्यवर्ति न्यायात् ॥ २४ ॥
 । २५ ॥ अहोरात्रं निरन्तरं यत् कृतं पापं तत् पश्यन् अस्मत् एव
 पठयेत् विशेषवचनान्नमं व्यपोहति निरकति, नत संशयं भुक्त्वा
 पठित्वा चेत्ते परमपराधपापकोटिः ॥ २७ ॥ अमावास्याविश्वसः ।
 गोः प्रदानं प्रकृतं त्वं देवसेने अस्मत्पश्ये मनुष्ये चमकते
 इत्याः सुपुत्रादि संपदं देव्यादि मनुष्यादि वचनानुसारादेन

पञ्चादं सकलापत्सु यथा रचितवान् हरिः ।
तथा रचति यस्तस्य शृणोति चरितं सदा ॥ ३१ ॥

एकविंशोऽध्यायः ।

परागिर उवाच ।

संज्ञादपुत्र आयमान् शिविविश्वल एव च ।
विरोचनस्तु प्राज्ञादिर्वलिजेते विरोचनात् ॥ १ ॥
बलेः पुत्रगतस्त्रासीद् वाणज्येष्ठं महाबलम् ।
हिरण्यान्तसुतायामन सर्व एव महाबलाः ॥ २ ॥
ततः कुरः गकुनिषेव भूतमन्तापनस्तथा ।
महानाभा महाबहूः कालनाभस्तथापरः ॥ ३ ॥
अभवन् दम्पत्याश्च दिमती गङ्गुरस्तथा ।
अयामस्य गङ्गुगिरा कपिलः शरस्तथा ॥ ४ ॥
एकचक्रो महाबाहुस्तारकश्च महाबलः ।
स्वर्भानुर्गणपतिश्च पुनोमाश्च महाबलः ॥ ५ ॥

अत्राष्ट दाने वत् फलं तत्फलमेषां च तत्फलं प्राप्तिर्नास्त्येव ॥ १५ ॥
अत्राष्ट दाने वत् फलं तत्फलमेषां च तत्फलं प्राप्तिर्नास्त्येव ॥ १५ ॥
अत्राष्ट दाने वत् फलं तत्फलमेषां च तत्फलं प्राप्तिर्नास्त्येव ॥ १५ ॥

प्राज्ञादि प्रकृतस्य कुरः ॥ १ ॥ गङ्गो ज्येष्ठो रश्मिर्गङ्गा ॥ २ ॥
ज्येष्ठो तावद्विदेति च गङ्गाज्येष्ठो । गङ्गाज्येष्ठो ज्येष्ठो गङ्गाज्येष्ठो
ज्येष्ठो तावद्विदेति च गङ्गाज्येष्ठो । गङ्गाज्येष्ठो ज्येष्ठो गङ्गाज्येष्ठो

एते दनोः सुताः ख्याताः विप्रचित्तिषु वीर्यवान् ।

स्वर्भानोस्तु प्रभा कन्या शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ॥ ६ ॥

उपदानवी हयशिराः प्रख्याता वरकन्यकाः ।

वैजानरसुते चोभे पौलोमा कालका तथा ॥ ७ ॥

उभे सुते महाभागे मारीचेन परिग्रहः ।

ताभ्यां पुत्रसहस्राणि पष्टिर्दानवसत्तमाः ॥ ८ ॥

पौलोमा कालकीयाश्च मारीचतनयाः स्मृताः ।

ततोऽपरे महावीर्या दारुणास्त्वतिनिष्ठयाः ॥ ९ ॥

मिडिकायामयोत्पन्ना विप्रचित्तेः सुतास्तथा ।

व्यगः शन्यश्च वलवान् नभश्चैव महाबलः ॥ १० ॥

वातापिनमुचिद्यैव इत्यलः खलुमस्तथा ।

अञ्जको नगकश्चैव कालनाभस्तथैव च ॥ ११ ॥

स्वर्भानुश्च महावीर्ययुक्तयोधो महाबलः ।

एते ते दानवाः योष्ठा दनुवंगविवर्धनाः ॥ १२ ॥

एतेषां पुत्रपौत्राश्च शतशोऽप्य सहस्रशः ।

पृष्ठादस्य तु दैत्यस्य निवातकवचाः कुले ॥ १३ ॥

- ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ एते प्रख्याता इति विशेषेण हरिभयपतुषादिषु दनोः
सुतसुते गणिता वैजानरादयश्च स्मृतिनाः । शर्मिष्ठा वृषपर्वणः कन्या
॥ ६ ॥ उपदानवी च हयशिराश्च तयोश्च कन्ये इति केचित् । अथदीये
इत्यस्य "वैजानरसुतायास्तु चतस्रश्चावदगमा । उपदानवी हयशिराः
पौलोमा कालका तथा ॥" इति भागवतादुक्तेः ॥ ७ ॥ मारीचेः शन्यश्च
परिग्रहो भाष्यी ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥ मिडिकायां विरक्तमणिगोर्भनिष्ठा
विप्रचित्तेर्देवसुता ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥ विंहाणकोऽनन्यादेन पुनराह,
अञ्जः इति । भावितान्नः पृष्ठुदकोऽन्यदः ॥ १२ ॥ ताभ्यां वंशनाह,

समुत्पन्नाः सुमहता तपसा भावितात्मनः ।

यत् सुताः सुमहामत्वास्ताम्नायाः परिकीर्त्तिताः ॥ १४ ॥

शुको श्येनी च भामी च सुग्रीवो शुचिगृध्रिका ।

शुको शुकानजनयद् उलूकी प्रत्युलूककान् ॥ १५ ॥

श्येनो श्येनांस्तथा भामी भामान् गृध्रांश्च गृध्रापि ।

शुश्रोटकान् पक्षिगणान् सुग्रीवो तु व्यजायत ॥ १६ ॥

अश्वान् दान् गर्दभांश्च ताम्बावंगः प्रकीर्त्तितः ।

विनतायास्तु पूर्वा द्वौ विव्याती गरुडारुणौ ॥ १७ ॥

सुपर्णः पततां श्रेष्ठां टारुणः पद्मनाभनः ।

सरमायां सहस्रान्तु सर्पाणाममितीजसाम् ॥ १८ ॥

अर्नकशिरसां ब्रह्मन् । खेचराणां महाययनाम् ।

काटवेयास्तु बलिनः सहस्रममितीजसः ॥ १९ ॥

सुपर्णवशगा ब्रह्मन् । जज्ञिरे नैकमस्तकाः ।

• तेषां प्रधानभूतास्तु गेयवासुकितक्षकाः ॥ २० ॥

शङ्खः श्वेती महापद्मः कम्बलाश्वतरी तथा ।

एलापत्रस्तथा नागः कर्कोटकधनञ्जयो ॥ २१ ॥

वृत्ति लिभिः । सुताः कन्याः ॥ १४ ॥ ता एवाह, शुकीति । सुग्रीवी
वा शुचिर्वापि उलूकान् प्रत्युलूकांश्च श्रेयानजनयदित्यनेः । न पुनरुलूकी
मत्ता कन्या कनिदीत्यनेन । शुकी शुक्रानजनयत् उलूकी प्रत्युलूकान् ।
इति मातृकोक्तेः ॥ १५ ॥ शुश्रोटकान् शुचिरेव सुग्रीवो वा कीटकाश्च
अश्वान् पक्षिगणान् व्यजायत । सुग्रीवो तु अश्वदीन् व्यजायतेत्यन्वयः
॥ १६ ॥ ताम्बावा वंगः प्रकीर्त्तितः इत्युपसंहरति ॥ १७ ॥ गरुडं
विजिगृह्य सुपर्ण इति पततां पक्षिणां श्रेष्ठः । सरमायां सहस्रान्तु जने
इति येषः ॥ १८ ॥ अर्नोर्वैयनाह, काटवेया इति लिभिः ॥ १९ ॥

एते चान्ये च बहवो दम्भशूका विषोत्सवाः ।

गणं क्रोधवशं विद्धि तस्याः सर्वे च दंष्ट्रिणः ॥ २१ ॥

स्य रजाः पक्षिणोऽजायुः दारुणाः पिप्पितामनाः ।

क्रोधा तु जनयामास पिशाचांश्च महाबलान् ।

गालु वै जनयामास सुरभिर्महिषांस्तथा ॥ २१ ॥

पूरा वृक्षलतावल्मीकस्तृणजातीय सर्वशः ।

खसा तु यत्तरत्नांमि मुनिरप्सरमस्तथा ॥ २४ ॥

अरिश्ठा तु महामत्त्वान् गन्धर्वान् समजोजनत् ।

एते कश्यपदायादाः कीर्त्तिताः स्यान्जङ्गमाः ॥ २५ ॥

तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च यतयोऽथ सहस्रयः ।

एष मन्वन्तरे मर्गो ब्रह्मन् । स्वरोक्षिणे स्मृतः ॥ २६ ॥

वैवस्वते च महति वारुणे विवर्ते कर्त्ता ।

जुह्वानस्य ब्रह्मणो वै प्रजामग्नी इहाच्यते ॥ २७ ॥

पृथे यत्र तु सप्तर्षिन् उत्पन्नान् सप्त मानसान् ।

पुत्रत्वे कल्पयामास स्वयमेव पितामहः ॥ २८ ॥

महमस्तदाः कनेदकः ॥ २० ॥ २१ ॥ क्रोधवशाया वंशमाह, गण-
निति । क्रोधवशं गणं क्रोधवशाया जातं विद्धोत्तरः । तद्वत्त्वान्
विनिर्दिष्टं ते सर्वे दंष्ट्रिणः राजशाः सर्पाश्च । "रजोगणं क्रोधवशा
ज्जनयामासक्रीडनम् । दंष्ट्रिणां नियुतं तेषां भीमसेनात् खवं गतम् ॥"
इति वृक्षकोक्ते । जलोगणा क्रोधवशादङ्गीम् भाग्यतोक्ते च ॥ २२ ॥
वैवस्वताश्च खसाश्च जवना मयिःपिनो दाहणाः पक्षिणस्तथा जना
इत्यपि त्वं विद्धीत्यन्वयः ॥ २३ ॥ सुरभेरिरावाः खसाया सुनेररिष्टा-
दाश्च पक्षुर्मा वंशमाह, गाल्विति हाभ्याम् ॥ २४ ॥ वैवस्वते च ब्रह्मणि
मन्वन्तरे दाहणे इदमवर्त्यते ॥ २५ ॥ पृथेव्यन्तरोत्पन्नान् तेषां सप्तर्षिन्
मन्वन्तरे दाहणे इदमवर्त्यते ॥ २६ ॥ पुत्रत्वे पञ्चावर्गोत्पन्ने कल्पयामास

गन्धर्वभोगिदेवानां दानवानाञ्च सत्तम ! ।

दितिर्विनष्टपुत्रा वै तोषयामास कश्यपम् ॥ २८ ॥

तया चाराधितः सम्यक् कश्यपस्तपतां वरः ।

वरेण कृन्दयामास सा च वत्रे ततो वरम् ॥ ३० ॥

पुत्रमिन्द्रवधार्थाय समर्थममितीजसम ।

स च तस्यै वरं प्राप्ताद् भार्यायै मुनिसत्तम ! ॥ ३१ ॥

दत्त्वा च वरमत्ययं कश्यपस्तामुवाच ह ।

शक्रं पुत्रो निहन्ता ते यदि गर्भं शरच्छतम् ॥ ३२ ॥

समाहितातिप्रयता शुचिनी धारयिष्यसि ।

इत्येवमुक्त्वा तां देवीं सङ्गतः कश्यपो मुनिः ॥ ३३ ॥

दधार सा च तं गर्भं सम्यक् शौचसमन्विता ।

गर्भमात्मवधार्थाय ज्ञात्वा तं सवसानपि ॥ ३४ ॥

शुश्रूषस्तामथागच्छद् विमयादमराधिपः ।

तस्यासौवात्सरं प्रेक्षुरतिष्ठत् पाकशामनः ॥ ३५ ॥

नलस्यान्वयः । स्वयं तद्वदपि व्याप्राप्त्यत् पिशुनो कलशयामासेति
पाठे गन्धर्वादीनां पिशुनो तद्वदपि न्ययुक्तत्वेन । अतः कश्यपादिभ्यो
देवदानादयः पूर्वं जाताः वैवस्वतमन्वसरे तु कश्यपोऽपि जाता
इत्युक्तं भवति ॥ २८ ॥ २९ ॥ एकोनपञ्चाशत् सप्ततो देवा कश्य-
पितेः पुत्रा बभूवुरिति कथापूर्वकमाह, दितिरेत्यादिना कावत् समाप्ति-
॥ ३० ॥ कश्यपायाव प्रकीर्तितवान् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ समाहिता शौचिण्या-
भ्यामपरा । शुचिनी शौचाती । शरच्छतं वर्णयत यदि गर्भं धारयिष्यसि
तर्हि तव पुत्रः शक्रं कृमिष्यति । शौचादिनिवसरेकस्यैव विष्णुभ्याम-
शुश्रूषणायाः देवशुश्रूषणः पुत्रो भविष्यतीति गूढोऽभिप्रायः । शौचादि-
नियमावकाशो लोकाः "कश्यपवर्गिण भोजनस्य मर्षिण्या वरवर्चिनि । ।

ऊने वर्षयते चास्या दृढशान्तिरमात्मना ।

अकृत्वा पादयोः शौचं दितिः शयनमाविशत् ॥ ३६ ॥

निद्रासाधारयामास तस्याः कुक्षिं प्रविश्य सः ।

• वज्रपाणिर्महागर्भं चिच्छेदाय स सप्तधा ॥ ३७ ॥

स पाटयमानो वज्रेण प्रकरोदातिदारुणम् ।

मा रोदीरिति तं शत्रुः पुनः पुनरभाषत ॥ ३८ ॥

सोऽभवत् सप्तधा गर्भस्तमिन्द्रः कुपितः पुनः ।

एकैकं सप्तधा वज्रे वज्रेणारिविदारिषा ॥ ३९ ॥

मरुतो नाम देवास्ते वभ्रुवृत्तिवेगिनः ।

यदुक्तं वै मघवता तेनैव मरुतोऽभवन् ।

देवा एकोनपञ्चाशत् महाया वज्रपाणिनः ॥ ४० ॥

न स्रुतस्य न भोज्यस्य दृढमूलेन संदा । वज्रेणैव वज्रं बोधे नाम-
नङ्गं तथैव च । नो स्रुतस्यो तिष्ठेत् नागुचिः स्नात् कदाचन ॥
इत्याद्या । भागवते च । "न हि स्नानं सर्वभूतानि न नश्यन् नामृतं
वदः" इत्याद्याः ॥ ११ ॥ १२ ॥ अन्तरमेष्टुः शौचादिभ्यश्च चाक्षं
द्विष्टुः ॥ १६ ॥ अन्तरमाह, अन्तयेति आहारमात्रं तामागम्यती
॥ १७ ॥ पीडयामः क्रिययामः ॥ १८ ॥ ५० ॥ यदुक्तं मा रोदीरिति
तेन मरुतोऽभवन् इत्यक्षरसंख्यात् निश्चिन्ता । वज्रोपवर्जितः पाणि-
वज्रपाणिः, बोधोऽस्माकीति वज्रपाणी, तस्य शौचादिभ्यश्चेति चि-
ह्नयः ॥ ४१ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

यदाभिषिक्तः स पृथः पूर्वं राज्ये महर्षिभिः ।
ततः क्रमेण राज्यानि ददौ लोकपितामहः ॥ १ ॥
मन्त्रतयज्ञविप्राणां वीरुधाञ्चाप्यग्रेयतः ।
सोमं राज्येऽदधाद् ब्रह्मा यज्ञानां तपसामपि ॥ २ ॥
राज्ञां वैश्वणं राज्ये जलानां वरुणं तथा ।
आदित्यानां पतिं विष्णुं वसूनामथ पावकम् ॥ ३ ॥
प्रजापतीनां दत्तन्तु वासवं मरुतामपि ।
देव्यानां दानवानाञ्च प्रज्वादमधिपं ददौ ॥ ४ ॥
पितॄणां धर्मराजं तं यमं राज्येऽभ्यधेचयत् ।
ऐरावतं गन्धर्वाणाम् षण्णेषाणां पतिं ददौ ॥ ५ ॥
पतत्रिणाञ्च गरुडं देवानामपि वासवम् ।
उच्चैःश्रवसमश्नानां वृषभन्तु गवामपि ॥ ६ ॥
शेषन्तु नागराजान्, सुगार्णां सिंहमीश्वरम् ।
वनस्पतीनां राजानं ब्रह्ममेवाभ्यधेचयत् ॥ ७ ॥
एवं विभज्य राज्यानि दिशं पालाननन्तरम् ।

एव तावद् देवादीनां दत्तदत्ता, ददानीं तत्तदधिपकथनस्तत्रेव
विष्णोर्विभूतीर्ब्रह्मा, यदेवादिना वाच्यं चामात्रि ॥ १ ॥ मन्त्रादीनां
तपोऽस्मानां राज्ये सोममदधात् ॥ २ ॥ राज्ञां राज्ये वैश्वणं कवेर-
मदधादितययज्ञः ॥ ३ ॥ मरुतां दितियज्जानां वासवमधिपं ददौ
॥ ४ ॥ ५ ॥ अन्धेनामपि देवानां वासवमेव ददौ ॥ ६ ॥ सिंहमीश्वरं

प्रजापतिपतिर्ब्रह्मा स्थापयामास सर्वतः ॥ ८ ॥
 पूर्वस्यां दिशि राजानं वैराकुल्य प्रजापतेः ।
 दिशः पाशं सुधन्वानं सुतं वै सोऽभ्यषेचयत् ॥ ९ ॥
 दक्षिणस्यां दिशि तवा कर्दमस्य प्रजापतेः ।
 पुत्रं यद्वपदं नाम राजानं सोऽभ्यषेचयत् ॥ १० ॥
 पश्चिमस्यां दिशि तथा रजसः पुत्रमप्युत्तमम् ।
 केतुमत्सं महात्मानं राजानमभिषिञ्चवान् ॥ ११ ॥
 तथा हिरण्यरोमाणं पर्जन्यस्य प्रजापतेः ।
 उद्रीणां दिशि दर्भपे राजानमभ्यषेचयत् ॥ १२ ॥
 तैरिषं पृथिवी सर्वा समहोषा मपत्तना ।
 यथाऽप्रदेयमद्यापि धर्मतः परिपाव्यते ॥ १३ ॥
 एते सर्वे प्रवृत्तस्य स्थितौ विष्णोर्महात्मनः ।
 विभूतिभूता राजाना ये चान्ये मुनिसत्तम ॥ १४ ॥
 ये भविष्यन्ति ये भूताः सर्वे भूतेश्वरा हिज ।
 ते सर्वे सर्वभूतस्य विष्णोरंशा हिजोत्तम ॥ १५ ॥
 ये तु देवाधिपतयो ये च दैत्याधिपास्तथा ।
 दानवानाश्च ये नाथा ये नाथाः पिप्पितामिनाम् ॥ १६ ॥
 पशूनां ये च पतयः पतयो ये च पक्षिणाम् ।
 मनुष्याश्चाश्च सर्पाणां नागानाश्चाधिपाय ये ॥ १७ ॥

८ ॥ ९ ॥ दिशः पाशान् दिक्पाशवान् ॥ ८ ॥ १० ॥ यद्वपदं
 दितं वेदवदो दिक्वपदम् ॥ ११ ॥ पर्जन्यस्य प्रजापतेः पुत्रमप्युत्तमम्
 ॥ १२ ॥ १३ ॥ कर्दमानावद्वपदं मनुष्यपतीनां भगवद्विभूति-
 मां, एव एव वाहिः पक्षिभिः । स्थितौ प्रवृत्तस्य विष्णोर्महत्तमाः

वृक्षाणां पर्वतानाञ्च ग्रहणाद्यापि येऽधिपाः ।
 अतीता वर्त्तमानाश्च ये भविष्यन्ति चापरः ॥ १८ ॥
 ते सर्वे सर्वभूतस्य विद्योऽंशसमुद्भाः ।
 न हि पालनसामर्थ्यम् ऋते सर्वेश्वर इति ॥ १९ ॥
 स्थितौ स्थितं महापात । भवत्यन्यस्य कस्यचित् ॥ २० ॥
 सृजत्येष जगत्सृष्टौ स्थितौ पाति सनातनः ।
 इति चैवात्मकत्वे च रजःसत्त्वादिमंशयः ॥ २१ ॥
 चतुर्विभागः संसृष्टौ चतुर्धा संस्थितः स्थितौ ।
 प्रलयश्च करात्यन्तं चतुर्भिर्दा जनादेनः ॥ २२ ॥
 एकंशेन ब्रह्मासौ भवत्यन्यत्कर्मृत्तिमान् ।
 मरीचिमिया पतय प्रजानामन्यभागतः ॥ २३ ॥
 कालस्तृतीयस्तथ्यांशः सर्वभूतानि चापरः ।
 इत्यं चतुर्धा संसृष्टौ वर्त्ततेऽसौ रजोगुणः ॥ २४ ॥
 एकंशेन स्थितौ विष्णुः कराति प्रतिपालनम् ।
 सत्त्वादिरूपयान्येन कालरूपोऽपरेण च ॥ २५ ॥
 सर्वभूतेषु चान्येन संस्थितः कुरुते रतिम् ।
 सत्त्वं गुण समाश्रित्य जगतः पुरुषोत्तमः ॥ २६ ॥
 आश्रित्य तमसो हृत्तिम् अन्तकाले तथा पुनः ।
 रुद्रस्वरूपो भगवान् एकांशेन भवत्यजः ॥ २७ ॥

॥ १८ ॥ १८ ॥ इति चेदर्थोति ॥ १८ ॥ अत एव वृक्षाः वृक्षादिपर्वता
 य एवेवाह, सृजत्येष इति ॥ २० ॥ तदेव सत्त्वादिरूपं चतुर्धा
 विभक्तम् । चतुर्विभाग इत्यर्थः । संसृष्टौ इत्येव सृष्टौ चतुर्विभागः
 अस्ति अत्रिपु पाठः ॥ २१ ॥ २१ ॥ एत एव पुनो वक्ष्ये च एव रजो-

अस्मात्तत्कादिरूपेण भागानान्ये न वर्तते ।
 कालस्वरूपो भागोऽन्यः सर्वभूतानि चापरः ॥ २८ ॥
 विभागं कुर्वतस्तस्य चतुर्थेन महात्मनः ।
 विभागकल्पना ब्रह्मन् । कथ्यते सार्वकालिकौ ॥ २९ ॥
 ब्रह्मा दत्तादयः कालस्तथैवाखिलजन्तवः ।
 विभूतयो हरिस्ता जगतः सृष्टिर्हेतवः ॥ ३० ॥
 विष्णुर्मत्वादयः कालः सर्वभूतानि च हिज ।
 स्थितेर्निमित्तभूतस्य विष्णोर्गता विभूतयः ॥ ३१ ॥
 कृत्कालास्तकाद्याश्च समस्ताश्चैव जन्तवः ।
 चतुर्धा प्रलयाद्यैता जगद्वर्तनविभूतयः ॥ ३२ ॥
 जगदादौ तथा मध्ये सृष्टिर्वाप्रलयाद् हिज ।
 धावा मरौचिमिथैव क्रियते जन्मभिस्तथा ॥ ३३ ॥
 ब्रह्मा सृजत्यादिकाले मरौचिप्रमुखास्ततः ।
 उतपादयन्त्यपत्यानि जन्तवश्च प्रतिक्षणम् ॥ ३४ ॥
 कालेन न विना ब्रह्मा सृष्टिर्निष्पादकाः हिज ।
 न प्रजापतयः सर्वे न रैवाखिलजन्तवः ॥ ३५ ॥
 एवमेव विभागोऽयं स्थितावप्युपदिश्यते ।
 चतुर्धा देवदेवस्य मेवेय । प्रलये तथा ॥ ३६ ॥

एव ॥ ३३ ॥ ३८ ॥ एते च ब्रह्मादयो हरिस्तव विभूतय इत्याह,
 ब्रह्मातृमित्रिः । सर्वकालिकौ सर्वप्रलयता ॥ ३९ ॥ ३० ॥ ब्रह्मादि-
 मतवद्विभूतीनां काव्यभेदेन कर्तृत्वपाद, जगदादौ वर्तते दास्याम् ॥ ३० ॥
 ॥ ३१ ॥ वाचकविभूतस्य चतुर्धा सृष्टिर्नमित्तत्वपाद, न काव्यभेदेति ॥ ३१ ॥
 एवमेव स्थितिप्रलयवोरव्यतिहितति, एवमेवेति ॥ ३५ ॥ चतुर्पादपन्त्य-
 पत्यानीकपदस्य सृष्टिप्रलयोदयप्रलयव्यति इत्येवञ्चाह, यत्किञ्चिदिति ।

यत् किञ्चित् सृज्यते येन सत्त्वजातेन वै हिज ! ।

तस्य सृज्यस्य संभूतो तत् सर्वं वै हरेस्तनुः ॥ ७७ ॥

हन्ति वा यत् कश्चित् किञ्चित्-भूतं स्थावरजङ्गमम् ।

जनादैनस्य तद् रौद्र मैत्रेयात्मकरं वयुः ॥ ७८ ॥

एवमेव जगत्स्रष्टा जगत्पाता तथैव च ।

जगद्भवयिता चेयः समस्तस्य जनार्दनः ॥ ७९ ॥

मगेष्यित्यन्तकालेषु द्विधैवं संवर्त्तते ।

गुणः सह नरा परम पदं तस्यागुणं महत् ॥ ८० ॥

तत्त्वज्ञानमय वापि स्वसंवेद्यमनौपमम् ।

चतुःप्रकारं तदपि स्वरूपं परमात्मनः ॥ ८१ ॥

मैत्रेय उवाच ।

चतुःप्रकारतां तस्य ब्रह्मभूतस्य वै मुनि । ।

ममाचक्ष्व ययान्धाय यदुक्तं परम पदम् ॥ ८१ ॥

पराशर उवाच ।

मैत्रेय ! कारणं प्राक्त साधनं सर्ववस्तुषु ।

साध्यस्य वस्तुभिमतं यत् साधयितुमात्मनः ॥ ८२ ॥

सत्त्वजातेन प्राणिनामेव पाचनेऽप्येतद् दृष्टव्यम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ अहं
जगद्दीप्तं विष्णुविभूतित्वस्यैव हरेस्तनुः, एतन्निर्गत इत्यादि ॥ ७८ ॥
गुणः सह नरा गुणानां लोभेषु निविष्टा ब्रह्मादिरूपः सन् सृष्ट्यदौ
संवर्त्तते ॥ ७९ ॥ तस्य तु परमं पदमगुणम् अतो महत् एवं तत्स्वरूप-
माग्निपदारोपदेशाच्चैव चादुर्विध्यस्यैवैवमिति, तच्चेति ॥ ८० ॥ अहंकार-
स्यैव निर्वेदत्वात् सर्वं चादुर्विध्यमिति सूच्यते । अहंकारमिति
॥ ८१ ॥ नियुक्तं ब्रह्मवादिभिः प्रत्येकं तत्प्रमाणं पाचनसाधनमाद्यात्मन-
मनोहृत्यभिवाह्यादुर्विद्यात्वात् तस्य चादुर्विध्यं न सत्यमेवेति वस्तुवाच्यं,

योगिनो मुक्तिकामस्य प्राणायामादिसाधनम् ।
 साध्यश्च परमं ब्रह्म पुनर्नावर्त्तते यतः ॥ ४२ ॥
 साधनालम्बनं ज्ञानं मुक्तये योगिनो हि यत् ।
 स भेदः प्रथमस्तस्य ब्रह्मभूतस्य वै मुने ! ॥ ४४ ॥
 युञ्जतः क्लेशमुक्तायै साध्यं ददु ब्रह्म योगिनः ।
 तदासम्बन्धविज्ञानं द्वितीयोऽंशो महामुने ! ॥ ४५ ॥
 उभयोस्त्वविभागेन साध्यसाधनयोर्हि यत् ।
 विज्ञानमहैतमयं तदभागोऽस्या मयोदितः ॥ ४६ ॥
 ज्ञानत्रयस्य चैतस्य विधेयो यो महामुने ।
 तस्मिन्निराकरणद्वारा दर्शितात्मस्वरूपवत् ॥ ४७ ॥

भेदेदेवैतदभिः । सर्वत्र य इत्युच्यते । तत्र चारणं तत्र साधनं प्रोक्तं तत्रा-
 लम्बनः साधयितुमर्भवतं इत्यु तत्रसाध्यं प्रोक्तमित्यन्तः ॥ ४२ ॥
 प्रकृत्यै च तन्निष्ठास्य योगिनो लक्ष्णेः साधनं देहात्मविषयात्मरूपं
 त्वं पदार्थगुह्यं विना लक्ष्णेरेवमव्याप्तम् । साध्यस्तु तत्पदवच्छायां वरुणं
 ब्रह्मनिश्चयव्याप्तवत् ॥ ४३ ॥ ततः विषयत आहुः, साधनेति ।
 साधनं देहात्मविषयेन त्वं पदार्थगुह्यः । तदात्मन्वं गुह्यत्वं पदार्थ-
 विषयं ज्ञानं च परं चतुर्भेदज्ञानभूतस्य ब्रह्मस्य प्रथमो भेदः ॥ ४४ ॥
 क्लेशमुक्तायै युञ्जतः बानधन्यगतो योगिना यत्साध्यं ब्रह्म तद्विषयं
 वदितान्त्वं ब्रह्मिति तत्पदवच्छायां विधेयेन ज्ञानं द्वितीयोऽंशः ॥ ४५ ॥
 उभयोस्त्वविभागेन परस्परदेव्येन ब्रह्मैवाहुः कथमेव ब्रह्मिति विविच-
 यन् ज्ञानं बोध्यवत्तृतीयो भागो मयोदितः ॥ ४६ ॥ एतच्च त्वं पदार्थ-
 तत्पदार्थतदेव्यविषयक ज्ञानमवकाशो विधेय देहादिविषयबोध्यमिति
 वदितान्त्वं ब्रह्मिति वक्तव्यं तच्च विधेयः, तच्च निराकरणं
 परिक्रान्तः, तद्वद्विषयं दर्शितं वदित्विधेयव्याप्तवत् तद्वत् । तदेवाकारं
 यथासाध्यत्वं विज्ञानज्ञानमवकाश परस्परदेव्यं ज्ञानं चतुर्भेदज्ञानमिति

निर्व्यापारमनाख्येयं व्याप्तिमात्रमनौपमम् ।

आत्मसंवाधविषयं सत्तामात्रमलक्षणम् ॥ ४८ ॥

प्रथमस्तमभयं शुद्धमविभाव्यमसंयितम् ।

विशोऽज्ञानमयस्याक्तं तज्ज्ञानं परमं पदम् ॥ ४९ ॥

तत्रान्यज्ञानरोधेन योगिनो यास्ति ये लयम् ।

संसारकर्षणोऽसौ ते यास्ति निर्वीजतां द्विज ॥ ५० ॥

तृतीयेनाख्य ॥ ४७ ॥ तत्रैव हाटशभिः पट्टैर्विशिनष्टि । निर्व्यापारं
 ध्यानादिधर्मव्यापारान्मुक्तम् अत एव अनाख्येयं निर्दृशानकं किन्तु
 व्यापणत्वं मनसा जगत्प्रकारतामात्ररूपम् । अनौपमं निरूप्यं
 संज्ञानलक्षणत्वात् । तदेवाह, आत्मनः संवाधं प्रकाशस्तद्विषयं
 अप्रकाशमित्यर्थः । तथापि सत्तामात्रम् आत्मस्वरूपं तत्त्वज्ञानान्तरा-
 विरोधान्मुक्तं तत्र हेतुः । अनजगत्त्वमस्यतमेति न जगत्त्वमनोऽस्माद-
 रं कृतम् । तदुक्तं योगशास्त्रे । मनसा दृष्टिमुक्तं तदुक्तं तदयं
 'व्यति' । या संज्ञातनाम को समप्रकाशोऽस्ति' इति ॥ ४८ ॥ मनो-
 रक्तमाशब्देन प्रशान्तं तत्तद्विमुक्तम् । अत एव प्रथमं तत्त्वमुक्तं ।
 शुद्धं अनौपम्यम् अत एव द्वितीयमव्ययं तद्विषयत्वात् । अम-
 न्यदम् अजगद्विमुक्तम् । अथ अतीतम् । तत्रैव स एव सः । अतः
 प्रतिष्ठागत्यादाश्चर्यप्रवर्धकः । तदुक्तं कापिलयोगे । सक्तं अयं निर्वि-
 षयं विरक्तं निर्वीचक्यञ्चैतं मनः सज्जना यथास्थं । आत्मनस्य
 प्रवर्धो व्यापानमेवमन्वीक्षते प्रतिनवरागमुदमाह' इति ॥ ४९ ॥ परं
 भूतज्ञानलक्षणं बीजाः कृतायी मानीयाह, तत्रैतत् । तत्र चतुर्दे-
 शानलक्षणं जगत्प्रति अहं नानरतिनं अविद्याभागेन वे अयम् ऐक्यं
 यास्ति । अज्ञाननिरोधेति पाठः । तज्ज्ञानमयविषयान्तरव्यापकत्वात् ।
 संसारकर्षणोऽसौ संसार एव लयत इति कर्मण्येवम् । तस्मिन्निर्वीजताप-
 कसंसारं तस्मिन्निर्वीजतां निर्वीजतां यास्ति निरुद्धद्वैतानोन्म-

एवंप्रकारममलं नित्यं व्यापकमक्षयम् ।

समस्तभेदरहितं विष्णाख्यं परमं पदम् ॥ ५१ ॥

तद् ब्रह्म परमं यागी यतो नावर्त्तते पुनः ।

अपुण्यपुण्योपरमे क्षीणक्रीयाऽतिनिर्मलः ॥ ५२ ॥

हे रूपे ब्रह्मणस्तस्य मूर्त्तेशामूर्त्तमेव च ।

क्षराक्षरस्वरूपे ते सर्वभूतैश्चस्थिते ॥ ५३ ॥

अक्षरं तत् परं ब्रह्म क्षरं सर्वमिदं जगत् ।

एकदेशस्थितस्याग्रे ज्योत्स्ना विस्तारिणी यथा ॥ ५४ ॥

परस्य ब्रह्मण शक्तिस्तदेतदस्त्रिभं जगत् ।

तत्राप्यामवदूरत्वाद् बहुत्वस्त्वप्यतामयः ॥ ५५ ॥

ज्योत्स्नाभेदोऽस्ति तच्छक्तेस्तद्वन् मैत्रेय । विद्यते ।

ब्रह्मविष्णुगिवा ब्रह्मन् ! प्रधाना ब्रह्मशक्तयः ॥ ५६ ॥

शारीरैः कर्मेभ्योऽपि न संवरन्तीत्यर्थः ॥ ५० ॥ तच्च योगी किं
मवतीत्यत आह, एवमिति हास्याम् । एवंप्रकारं परमं ब्रह्मैव,
योगी प्राप्नोतीति शेषः ॥ ५१ ॥ ५० ॥ तत्राप्रमाणमभूतोपावनाद्येवाह,
हे रूपे इति । मूर्त्तमूर्त्तं एव दर्शयन्नाह, क्षराक्षरं ॥ ५२ ॥ क्षराक्षरे
रूपे व्याचष्टे, अक्षरमिति । क्षरं सर्वमिदम् अक्षेतनाक्षयं जगत् ।
ब्रह्मतिष्ठति । 'आनययेतमो ब्रह्मन् । इथा तच्च स्मरामतः । रूपं
पूर्वमपुनश्च परब्रह्मपरमेव च' इति मन्त्रकारस्य परब्रह्मणस्तद्विवक्षया
क्षरं रूपं कथं आदिश्यामहेत्यु दष्टान्तेनोपपादयति, एकदेशेति ।
मादेश्विकस्यावन्ने दीपादीहस्यापि तद्विवक्षया ज्योत्स्ना प्रभा यथा
तत्प्रकाशशक्तिविस्तारः ॥ ५४ ॥ तथा ब्रह्मणः शक्तिमतो विस्तार
इदमक्षयं ब्रह्मा इत्येव जगत् । अस्मिदष्टान्तेनैव ब्रह्मादिकीवतार-
वक्ष्यमपि बहुकृत इत्याह । तत्रापि दष्टान्तभूतेऽस्यावपि व्यावृत्त्यद्व-
यकत्वम् । दूरत्वात्सत्यमित्येवंप्रकारो यथा ज्योत्स्नाया भेदोऽस्ति ॥ ५५ ॥

ततश्च देवा मैत्रेय ! न्य ना दक्षादयस्ततः ।

ततो मनुष्याः पशवो मृगपक्षिसरीसृपाः ।

न्यूना न्यूनतरायैव वृक्षगुल्मादयस्ततः ॥ ५० ॥

तदेतदक्षरं नित्यं जगन् मुनिवराखिलम् ।

आविर्भावतिरोभावजननागविकल्पवत् ॥ ५८ ॥

सर्वगतिमयो विष्णुः स्वरूपं ब्रह्मणोऽपरम् ।

भूत्तं यद् योगिभिः पूर्वं योगारम्भेषु चिन्त्यते ॥ ५९ ॥

सालम्बनो महायोगः सवीजो यत्र संस्थितः ।

मनस्यव्याहते सम्यग् युञ्जतां जायते मुने ! ॥ ६० ॥

स परः सर्वगत्तीनां ब्रह्मणः समनन्तरः ।

तदहं ब्रह्मणस्तत्पं देवकथायां ब्रह्मादिस्वावरात्मेषु कोऽप्यविद्यावरण-
ह्यात्मत्वबलत्वात् तत्तत्त्वं विद्यत इत्यर्थः । ब्रह्मति च "तथा
तिरोहितत्वाद् गतिः केवलमङ्गीकृता । सर्वभूतेषु भूपात्र । तारतम्येन
वर्जितः" इति । तदेवाह ब्रह्मति इत्यादि ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ अथ च
तारतम्यकोपाधिकत्वात् सर्वभूत जगद् ब्रह्मेणोपाधितम्यम् इत्यादि-
माह, तदेतदित । आविर्भावतिरोभावो आधिक्यमनूपाधो जन्मनो
च कर्माविद्याद्वैतभूतविद्यत्वरूपे तदेतज्जगद् दक्षुतोऽक्षरं न्यूनाऽपत्य-
मूलं नित्यं ब्रह्मैवेत्यर्थः ॥ ५८ ॥ तदेवं स्वकविद्वैतोपाधन्या
पुष्टिजन्यं तन्महात्म्यभूतपरमेश्वरोपासनं प्रकीर्तितं । सर्वशक्तिमय इति ।
ब्रह्मादिवैश्वानराचक्षो विष्णुर्भूत्तं विष्णुर्ब्रह्मैवेत्येवमर्थं ब्रह्मण एव ।
अपरं न विद्यते परं ब्रह्म तदपरं चैवं रूपम्, तदेवाह, यद्
योगिभिः ब्रह्मैः पूर्वं योगारम्भेषु चिन्त्यते ॥ ५९ ॥ तद्विनाशको-
पतमाह, वाक्यम् इति । ब्रह्म यच्चिन्त्यं ब्रह्मन् मनसा कृते एवाप्ये-
षति वाक्यमनो वैश्वरः । ब्रह्मैको जन्मजपादिवर्जितो ब्रह्मैको
वृक्षतो योगिनो संस्थितः संक्षिरः । ब्रह्मादिपञ्चमो जायत इत्यन्वयः

मूर्त्ते' ब्रह्म महाभाग । सर्वब्रह्ममयी हरिः ॥ ६१ ॥

तत्र सर्वमिदं प्रोतमोतश्चैवाखिल जगत्

ततो जगज्जगत् तस्मिन् स जगच्चाखिल मुने ! ॥ ६२ ॥

चराक्षरमयो विष्णुर्विभक्त्यैखिलमोग्धरः ।

पुरुषाव्याकृतमयं भूषणास्त्वरूपयत् ॥ ६३ ॥

मेत्रेय उवाच ।

भूषणास्त्वरूपस्य यच्चैतदखिलं जगत् ।

विभक्तिं भगवान् विष्णुस्तस्मादव्यानुमहेमि ॥ ६४ ॥

परामर उवाच ।

नमस्कृत्वाप्रमेयाय विश्वे प्रभविष्णवे ।

कथयामि यथाव्यात वशिष्ठेन समाभवत् ॥ ६५ ॥

आत्मानमप्य जगतीं निर्निपमगुणामलम् ।

विभक्तिं कनुभमणिम्यरूपं भगवान् हरिः ॥ ६६ ॥

॥ ६० ॥ तत्रोक्तं नैव दृष्टव्यं नोक्तं हरिः सर्वोत्तमाह । स पर
इति ह्याभ्यासः ॥ ब्रह्मणः सर्वाणां मध्ये स परः श्रेष्ठः । यतः
सर्वमनन्तर आतनकटः । यतो भूतं प्रतीकृतं ब्रह्मैव सः । तत्र हेतुः
सर्वब्रह्मस्यः कर्तृत्वब्रह्मरूपः न ह्य ब्रह्मैव सः तदयः ॥ ६१ ॥ तत्र
हेतुम इ, तत्रोति । तस्मिन् अखिलं जगत् प्रोतञ्च प्रोतञ्च तन्मय,
पटञ्च सर्वमव्याकृतम् । कृत इत्यत्राह । ततो जगत्, तस्मिन् जगति
जगत् खिलं स गग चराक्षराव्याकृतान् आख्येयः ॥ ६२ ॥ तदयं हरिः
श्रेष्ठमज्ज्ञेयानां तदुपासनाप्रकारमुपलपति, जगत्क्षरमय इति ।
आख्येयकारणत्वो विष्णुः पुरुषाव्याकृतमयं पुरुषप्रकृत्यात्मकमिदं जगद-
भूषणास्त्वरूपेण विभक्तिं ॥ ६३ ॥ अतिरहस्यत्वादु गिरेवतो बुभुवुषः
पृथगिति, भूषणेति ॥ ६४ ॥ प्रभविष्णवे प्रभवमयीवाय भक्तिलक्षणमात्रेण
सर्वोत्तमः सदान्वयमविवेकः । यथा सप्त विविधेनाख्यातमभवत् । तथा

श्रीवत्ससंख्यानधरम् अनन्ते च समायितम् ।
 प्रधानं बुद्धिरप्यास्ते गटारूपेण साधवे ॥ ६७ ॥
 भूतादिमिन्द्रियादिषु द्विधमहङ्कारमौग्धरः ।
 विभर्त्ति शङ्करूपेण शाङ्करूपेण च स्थितम् ॥ ६८ ॥
 बलस्वरूपमत्यन्तजवेनास्तरितानिलम् ।
 चक्रस्वरूपञ्च मनो धत्ते विष्णुः करे स्थितम् ॥ ६९ ॥
 पञ्चरूपा तु या माला वैजयन्ती गटाभूतः ।
 सा भूतहेतुसंघाता भूतमाला च वै द्विजः ॥ ७० ॥
 यानीन्द्रियाण्यग्रेयाणि बुद्धिकर्मात्मकानि वै ।
 शररूपाण्यग्रेयाणि तानि धत्ते जनार्दनः ॥ ७१ ॥
 विभर्त्ति यक्षाभिरक्षम यच्च ताऽत्यन्तनिर्मलम् ।
 विद्यामयन् तज्ज्ञानम् अविद्याकीशमस्थितम् ॥ ७२ ॥
 इत्थं पमान प्रधानञ्च ब्रह्माहङ्कारमेव च ।

तत्र कथयिष्यामि ॥ ६५ ॥ अथ जगतः सत्त्वात् पदार्थं शुद्धं ज्ञेयम्
 ॥ ६६ ॥ प्रधानञ्च श्रीवत्ससंख्यानधरं यत् अनन्ते समायितम् काश
 इत्यन्तः । श्रीवत्सवरूपञ्च गटारूपेण साधवे ॥ ६७ ॥ अत्र विष्णोर्भ-
 विचिन्तयतीत्यवत्तुवद्विभर्त्तिविभूषितालम् । बलौ विचिन्तयतीत्यवत्तु
 बुद्धिचित्त प्रधानमपि गटारूपेणास्ते ॥ ६७ ॥ भूतादि तावन्म ६ म्द-
 यादिषु राजसं द्विधा ब्रह्माहङ्कार यथाक्रमं शङ्करूपेण शाङ्करूपेण
 च स्थितं विभर्त्ति ॥ ६८ ॥ शररूपम् अविद्यामयम् यत् एव जवे-
 नास्तरितः अतिह्लासोऽमिहो तेन तज्ज्ञानः काश्चित्ब्रह्माहङ्कारादिकं चक्र-
 रूपं धत्ते ॥ ६९ ॥ पञ्चरूपा ललाटाक्षयमरुतमृतीसंघातमान-
 यो वरुणी वैजयन्त्यास्ता माला सा भूतहेतुना पञ्चतन्मात्रायां वधातः
 पद्विः । भूतमाला च महाभूतपञ्चैव ब्रह्मस्वरूपभूतमपीत्यर्थः ।
 शाश्वतरेणवमेवार्थः ॥ ७०, ७१ ॥ अविद्यो धर्मज्ञानावरतः शेषः,

भूतानि च हृषीकेशे मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

विद्याविद्ये च मैत्रेय । सर्वमतत् समाश्रितम् ॥ ७१ ॥

अस्त्रभूषणसंस्थानस्वरूपं रूपवर्जितः ।

विभक्तिं मायारूपाऽसौ श्रेयसे प्राप्तिनां हरिः ॥ ७४ ॥

सर्विकारं प्रधानञ्च प्रमाद्येषास्त्रिलं जगत् ।

विभक्तिं पुण्डरीकाक्षस्तदेव परमेश्वरः ॥ ७५ ॥

या विद्या या तथाविद्या यत् सद यच्चासदव्ययम् ।

तत् सर्वं सर्वभूतये मैत्रेय । मधुसूदन ॥ ७६ ॥

कलाकाष्ठानि मेषादिदिनत्वेन ह्ययनेः ।

कालस्वरूपो भगवान् अपरो हरिरव्ययः ॥ ७७ ॥

भूर्नीकोऽथ भुवर्नीकः स्वर्नीको मुनिमत्तम ।

महजेनस्तपः सत्यं मम लोका इमं विभुः ॥ ७८ ॥

लोकात्ममूर्तिः सर्वेषां पूर्वेषामपि पूर्वजः ।

आधारः सर्वविद्यानां स्वयमेव हरिः स्थितः ॥ ७९ ॥

देवमानुषपञ्चादिस्वरूपैर्बहुभिः स्थितः ।

ततः सर्वेश्वरोऽनन्तो भूतमूर्तिरमूर्तिमान् ॥ ८० ॥

८० ॥ स्थितम् ॥ ७१ ॥ अत्रमेव भूषणादिकरूपमनुवदन् तद्वारणे

प्रयोजनमाह, इत्यमिति याज्ञीक्याम् ॥ ७१ ॥ अस्त्रभूषणसंस्थान-

स्वरूपं वक्ष्यन्तिमेतन् सर्वं विभर्त्तीत्ययम् । श्रेयसे उपायवानां सर्व-

पदपार्श्ववृद्धे ॥ ७४ ॥ अत्र भूषणाद्युपायानं निगद्यति, सर्विकार-

मिति दाम्भाय ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ इदानीं हरौ वशीकृतदिष्टाद्योव

तत्प्राप्तिबाधकमेव अतृप्तहृदोदकमेव तत्तृप्तोदकभूतकमेव च चतुर्थो-

पावनापाह, अथा वातेति वक्ष्यति ॥ ७७ ॥ अत्र लोकादिति पाठे

व्याज्येति शेषः ॥ ७८ ॥ लोकात्मिका मूर्तिर्वैकुण्ठश्च लोकात्ममूर्तिः ॥ ७९ ॥

द्वितीयोऽंशः ।

— ० —

प्रथमोऽध्यायः ।

मैत्रेय उवाच ।

भगवन् । सम्यगाख्यात ममेतदस्त्रिकं त्वया ।
जगतः सर्गसम्बन्धि यत् पृष्टोऽसि गुरो ! मया ॥ १ ॥
याऽयमयो जगत्सृष्टिसम्बन्धो गदितस्त्वया ।
तत्राह योतुमिच्छामि भूयोऽपि मुनिसत्तम ! ॥ २ ॥
प्रियव्रतस्तानपादो सुतो स्वायम्भुवस्य यो ।
तयोक्तानपादस्य भुवः पुत्रस्त्वयोदितः ॥ ३ ॥
प्रियव्रतस्य नैवाज्ञा भवता दिज ! सन्ततिः ।
तामहं योतुमिच्छामि प्रसन्नो वक्तुमर्हसि ॥ ४ ॥

पराशर उवाच ।

कदेमस्यात्मजां कन्याम् उपयेम प्रियव्रतः ।
सन्नाट् कुक्षौ च तत्कन्ये, दयपुत्रास्तथापर ॥ ५ ॥

संक्षिप्तजीपरानन्दवृद्धिः श्रीधरो वतिः ।

पुराणं वैष्णवं व्याख्यातुं समवासात्सटीकया ॥ १ ॥

द्वितीयेऽपि सृष्टिवेदपरवर्त्तमानतुल्यते ।

भूमस्तुल्यं वपातावच्छोतिचन्द्रादिवचनम् ॥ २ ॥

अत्राशुवदपुत्रं प्रापुष्वं प्रियव्रतवंशं पृच्छति भगवदिति चतुर्थः ।

वर्गवर्त्तन्य वचा जगद् वभूवेत्यादि यत् पृष्टोऽसि ॥ १ ॥ जगत्सृष्टौ

वाच्याया वाचवत्येन वचनम् ॥ २ ॥ भूयो संवसर्गवत्सवीक्षणः ॥ ३ ॥

महाप्राज्ञा महाशीर्षा विनीता दयिताः पितुः ।
 प्रियव्रतसुताः स्थातास्तेषां नामानि मे शृणु ॥ ६ ॥
 अम्भश्चाम्निवाहस्य वपुष्मान् क्षतिर्मास्तया ।
 मेधा मेधातिथिर्भव्यः सवनः पुत्र एव च ॥ ७ ॥
 ज्योतिष्मान् दशमस्तथां मत्स्यनामा सुतोऽभवत् ।
 प्रियव्रतस्य पुत्राणां प्रख्यातो बलवीर्यवतः ॥ ८ ॥
 मेधाश्मिवाहपुत्रास्तु तयो योगपरायणाः ।
 जातिस्मरा महाभागा न राज्याय मनो दधुः ॥ ९ ॥
 निर्ममाः सर्वकामन्तु मनस्तार्थेयु वै मुने ।।
 अक क्रिया यथान्यायम पफलाकाङ्क्षिणो हि ते ॥ १० ॥
 प्रियव्रतो ददौ तेषां समानां मुनिसत्तम ।।
 विभज्य मम द्रोणानि मैत्रेय ' सुमहात्मनाम् ॥ ११ ॥
 जम्बूद्वीपं महाभाग ' सोऽम्बोधाय ददौ पिता ।
 मेधातिथेस्तथा प्रादात् ब्रह्मद्वीपमथापरम् ॥ १२ ॥
 गान्धर्वी च वपुष्मन्तं नरेन्द्रमभिपिबवान् ।
 ज्योतिष्मन्तं कुण्डोपि राजानं क्षतवान् प्रभुः ॥ १३ ॥
 क्षतिमन्तश्च राजानं कौशद्वीपे समादिशत् ।
 याकद्वीपेऽग्निरष्टापि भव्यशुक्रे च स प्रभुः ॥ १४ ॥

अःसमायु चौरवीं वल्गां कथाधेराजिति वा ॥ १ ॥ ६ ॥ ७ ॥
 तेषां पथे ज्योतिष्मान् सन्तनायः सन्तवर्धनः । तेजस्वीश्वरः ॥ ८ ॥
 ॥ १० ॥ तेषां विरक्तक्षतिरिज वां विभज्य द्रोणानि ददौ दशमस्तथा
 पराजानेः वरिष्ठाभूते वपुष्मन्तं नरेन्द्रमभिपिबवान्
 भावसोऽक्षरीत्या ब्रह्मजम् । जम्बूद्वीपादिष्वभिपिबवान् नरेन्द्राभ्यामे वपुष्मन्ति

सवनं पुष्करद्वीपे राजानं समकारयत् ॥ १५ ॥
 जम्बुद्वीपेऽथरो यस्तु शाल्मीधो मुनिसत्तमः ।
 तस्य पुत्रा बभूवुस्ते प्रजापतिसमा नव ॥ १६ ॥
 नाभिः किम्पुरुषश्चैव हरिवर्ष इलाहृतः ।
 रम्यो हिरस्वान् पृष्ठश्च कुरुर्भद्राश्च एव च ॥ १७ ॥
 केतुमालस्तथेवान्यः साधुचेष्टो नृपोऽभवत् ।
 जम्बुद्वीपविभागांश्च तेषां विप्रः निशामय ॥ १८ ॥
 पित्रा दत्तं हिमाद्रस्तु वर्षं नाभेस्तु दक्षिणम् ।
 हेमकूटं तथा वर्षं ददौ किम्पुरुषाय सः ॥ १९ ॥
 तृतीयं नैवधं वर्षं हरिवर्षाय दत्तवान् ।
 इलाहृताय प्रददौ मेरुर्वर्षं तु मध्यगः ॥ २० ॥
 नीलाचलाश्रितं वर्षं रम्याय प्रददौ पिता ।
 खेतं तदुत्तरं वर्षं पित्रा दत्तं हिरस्वते ॥ २१ ॥
 यदुत्तरं शङ्खवती वर्षं तत् कुरुवे ददौ ।
 मेरोः पूर्वैश्च यद् वर्षं मद्राश्याय प्रदत्तवान् ॥ २२ ॥
 गन्धमादनवर्षंस्तु केतुमालाय दत्तवान् ।
 इत्येतानि ददौ तेभ्यः पुत्रेभ्यः स नरेश्वरः ॥ २३ ॥

॥ ११ ॥ १५ ॥ हिमाद्रिं हिमवतो दक्षिणं भारतं वर्षं नाभः । तस्य
 यथाकृच्छ्रं वाचकानाम् । मद्रां वाक्चो "वधतुष्टमन्त्रो वर्षेण प्रजा वेनु
 चतुर्विधाः । वर्षेणित्येव रम्यं वर्षं तेन तेन च" इति ॥ १८ ॥
 हेमकूटः हिमवदुत्तरम् । जैनपुराणदुत्तरं नैवधं निवधमिरेदक्षिणम् ॥ १९ ॥
 निवधदुत्तरम् इलाहृतं वर्षम् । इलाहृताय प्रददौ । सप्त पञ्चो मेरु-
 श्रितः । इलाहृतादुत्तरा नीलाचलसदाश्रितं मद्राश्याय ॥ २० ॥
 ॥ २१ ॥ शङ्खवतीदुत्तरं वर्षम् ॥ २२ ॥ गन्धमादनवर्षं मेरोः दक्षिणम्

वर्षेभ्यो तेषु तान् पुत्रान् अभिषिञ्च सं भूमिपः ।
 शालग्रामं महापुण्यं मैत्रेय ! तपसे ययी ॥ २४ ॥
 यानि किम्पुष्पादीनि वर्षास्वष्टो महासुने ।
 तेषां स्वाभाविकी मिष्टिः सुखप्राया ह्यवद्वतः ॥ २५ ॥
 विपर्ययो न तेष्वस्ति जरासृत्यभयं न च ।
 वर्षाधर्मो न तेष्वस्तां नोत्तमाधममध्यमाः ॥ २६ ॥
 न तेष्वस्ति युगावस्था चेत्तेष्वष्टासु सर्वदा ।
 हिमाङ्गं यस्य वै वर्षं नाभेरामीन् महात्मनः ॥ २७ ॥
 तस्य धर्मोऽभवत् पुरो मेरुदेव्यां महाशुनिः ।
 ऋषभाद् भरती जज्ञे ज्येष्ठः पुत्रयतस्य सः ॥ २८ ॥
 कृत्वा राज्यं स्वधर्मे च तेष्वेष्टा विविधान् मन्त्रान् ।
 अभिषिञ्च सुतं ज्येष्ठं भरतं पृथिवीपतिम् ॥ २९ ॥
 तपसे स महाभागः पुनस्तस्याधमं ययी ।
 द्वाण्यस्य विधानेन तत्रापि कृतनिधयः ॥ ३० ॥
 तपस्तेषु यद्व्यायं यदा च स महीपतिः
 तपसा कथितोऽन्यत्रं कृणो धमनिमम्लतः ॥ ३१ ॥
 जम्नो वीटां मुखं दत्त्वा महाध्यानं तदा गतः ।
 ततश्च भारत वर्षम् एतस्मीकेषु गीयते ॥ ३२ ॥

॥ २१ ॥ विपरीतोऽस्य स्वभावश्च । तेषु पर्वतयोः नाकाः न ताः
 तेषां भौमजन्तूनि पर्वतपशविराजन् । युगावस्था देहादिप्रायश्चित्तं
 ॥ २६ ॥ २७ ॥ स ऋषयो राज्यं कृत्वा तपसु पुनश्च स्वधर्मं
 यावदावस्थेयं समाधत्तुं लोकाव्ययः ॥ २८ ॥ २९ ॥ धर्मनिधिः विराधिः
 जन्तो व्याधः तपसा कृतदेवतात् । वीटां समुत्सृज्य दत्तवचनम् ।
 "वाके कृताव्ययवतः" इति भागवतोक्तेः । वीराध्यायं महापुण्यम्

भरताय यतः पित्रो दत्तं प्रातिष्ठता वनम् ॥
 सुमतिर्भरतस्याभूत् पुत्रः परमधार्मिकः ॥ ३३ ॥
 कृत्वा सम्यग् ददौ तस्मै राज्यमिष्टमथः पिता ॥
 पुत्रसंक्रामितयौस्तु भरतः स महोपतिः ॥ ३४ ॥
 योगाभ्यासरतः प्राणान् शालयामिऽस्थजन्तुने ॥
 अजायत च विप्रोऽसौ योगिनां प्रवरे कुले ॥ ३५ ॥
 मैत्रेय ! तस्य चरितं कथयिष्यामि ते पुनः ॥
 सुमत्स्तेजसस्तस्माद् इन्द्रद्युम्नो व्यजायत ॥ ३६ ॥
 परमेष्ठो ततस्तस्मात् प्रतिहारस्तद्वयः ॥
 प्रतिहतेति विख्यात उत्पन्नस्तस्य चात्मजः ॥ ३७ ॥
 सुवस्तुष्ठात् तथोद्दीप्तः प्रस्तारस्तत्सुतो विभुः ॥
 सुवस्तुतोऽभवत्कौ नक्तस्यापि गयः सुतः ॥ ३८ ॥
 नरो गयस्य तनयस्तत्पुत्रोऽभूद् विराट् ततः ॥
 तस्य पुत्रो महावीर्यो धीमांस्तस्मादजायत ॥ ३९ ॥
 महान्तस्तत्सुतस्याभून् मनस्यस्तस्य चात्मजः ॥
 त्वष्टा त्वष्टुश्च विरजो रजस्तस्याप्यभूत् सुतः ॥ ४० ॥

॥ ३१ ॥ ततश्च कथमानन्तरं भरतेन पातितत्वात् भारवमेतद् वधं
 गीवते । प्रातिष्ठता प्रस्थानं कर्तुमेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ इष्टमथः पूर्णतययः
 इष्टम् राज्यं कृत्वा पश्चात् तस्मै पुत्राय तद्राज्यं ददौ ॥ ३३ ॥ पुत्रो
 संक्रामिता योः राज्यानीर्जेन च ॥ ३४ ॥ पुनः कथयिष्यामि इत्यत्र
 कथं भावः, व्युत्पत्तेन सुवस्तुष्ठात् सुसुतभूवनकोपं गच्छुः । ततश्च 'क्यूने
 निजितयाजानं जनेः कृष्णं धिया नयेत्' इति भागवतोक्तप्रमेय
 पदचबोध्यं कृष्णास्तन्यमव्यहृभरतस्य चरितं पश्चाद् वक्ष्यामीति ॥ ३५ ॥
 तस्माद् भरतानन्तरं सुमत्स्तेजो वसो वीर्योऽन्द्रद्युम्नो जातः ॥ ३६ ॥

यतमिद्रजसस्तस्य जज्ञे पुत्रगतं मुने ! ।

विश्वज्योतिः प्रधानास्ते धैरिमा वर्धिताः प्रजाः ॥ ४१ ॥

तैरिदं भारतं वर्षं नवभागेरस्तुतम् ।

तेषां वंशप्रसूतैश्च भुञ्जेयं भारती पुरा ॥ ४२ ॥

कृतवेतादिसर्गेण युगाख्या श्लोकममतिः ॥ ४३ ॥

एष स्वायम्भुवः सर्गो येनेदं पूरितं जगत् ।

वाराहे तु मुने ! कथ्ये पूर्वमन्वन्तराधिपः ॥ ४४ ॥

तदन्वयः प्रतिज्ञास्य इत्यः प्रतिज्ञायां ॥ ३७ ॥ यतः जितः पुत्रगतम् ।
विश्वज्योतिः प्रधाना विश्वज्योतिः प्रधानो लक्षणो येषां ते ॥ ४१ ॥ नान-
भेदं नवभेदा यस्मिन् । भेदांस्तृतीयाध्याये वक्ष्यति ॥ ४२ ॥ ननु स्वया
पूर्वज्ञानपाटादपि सर्वाभौषाः प्रोक्ताः, इदानीं प्रियव्रतः तेषां
सर्वाभौषा एषोऽन्वये तस्य स्वभावे न भङ्गश्चेत्, अतः कथं पुनर्य-
द्वत्तत्वात् तेषामिति । तेषां प्रियव्रतान्वयप्रसूतानां वंशे प्रसूतैः पुरा
प्रसूतैश्च भारती भूषणं कृत्वा पुरातनपाटादिभिः विभक्तं आचक्षते
भुञ्जेत्यत आह, कृतवेतादीनां सर्गेण प्रख्यातानां चतुर्वेदस्या-
यते वा एवमप्रतिबन्धनराज्यः कावः । तान् कावमित्यर्थः । कृत-
वेतादिसर्गेणैव पाटेऽप्येवमेव बोध्यम् । युगाख्यामकमप्रतिमति
पाटे स्फुटोऽवलोक्यः ॥ ४३ ॥ एतदेवमेव कथयति एष इति वाराहे-
ऽस्मिन् वक्ष्ये इदा आचक्षते, एवं प्रियव्रतान्वयराज्याधिपेऽभूत्, तदा एव
प्रियव्रतसंज्ञायां राज्ञां वंशः, ततः स्मृतोऽपि पुरातनपाटादप्युक्ताना-
मित्यर्थः । अत एव पुरातनपाटादप्युक्तं प्राच्यतवत्तत्त्वस्यावामादित्यन-
वयमेवमन्वन्तरं प्रोक्तम् । अप्रमत्तपाठे प्रियव्रतान्वयराज्याधिपे काव-
स्यैव संज्ञायां आचक्षते, एवं प्रख्यातानां चतुर्वेदं तस्मादेव चतुर्वेदं प्रख्या-
तानादित्यर्थः प्रसूतं प्रसूत इत्यर्थः । इदा पूर्वोक्तसंख्यं प्रतिबन्धनमतम् ।
॥ ४४ ॥ इति ॥ ४४ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

ਮੈਰੇਧ ਚਰਾਚ ।

कथितो भवता व्रजान् सर्गः स्वायम्भुवय मे ।

आतुमिच्छाम्यहं त्वत्तः सकलं मण्डलं भवः ॥ १ ॥

यावन्तः सागरा. होषाम्पथा वर्षाणि. पर्वताः ।

वनानि, मरितः, पुष्यो देवादीनां तथा मुने ! ॥ २ ॥

यतप्रमाणमिदं सर्वं यदाधारं यदात्मकम् ।

संख्यानमस्य च मुने । यथावद् वक्तुमर्हसि ॥ २ ॥

परायण उवाच ।

भेदे य । अयतामितत् संचेपाद् गदतो मम ।

नाम्य वर्षगतनापि वक्तुं शक्यो हि विस्तारः ॥ ४ ॥

जम्ब प्रसादयो दीपो शास्त्रलियापरो हिज !

कुयः कौशस्तथा प्राक् पुष्करश्च सप्तमः । ५ ।

एते द्वीपाः समुद्रैस्तु सप्त सप्तभिरावृताः ।

लवणेक्षसुरासर्पिर्दधिदुग्धजलेः समम् ॥ ६ ॥

मन्त्रानुशास्तेन भुवनकोशं वसिष्ठेन दुभुक्तुः प्रपन्नति कथित इति ।
 व्यासस्योक्तं तस्यः श्रुत्वा ह्यस्य कथयन्तुः । ततोऽयः प्रियव्रतादिपन्नेः कथितः ।
 तदुक्तमेव च द्विपर्वोद्विषामोक्तं च कथितं भूतल्लकादिकं चोद्वि-
 षितमिति ॥ १ ॥ देवादीनां प्रकीर्णगतयो वायव्यः ॥ २ ॥ एतं मन्त्रं
 मन्त्राः रचनाविशेषम् व्यासोद्विषति वाचम् । एवमेतं हादस्य मन्त्राः ।
 चतुर्धा तु मन्त्रानां कथयन्तुः स्वार्थं स्वामादिभिर्देवाकोनमुक्तमिति इत्युक्तमिति
 ॥ ३ ॥ ॥ ॥ अन्त्यादिपन्नेऽपि चतुर्भिर्देवादिपन्नेः चतुर्धैः यमं मन्त्रा

जम्बुद्वीपः समस्तानाम् एतेषां मध्यमं स्थितः ।
 तस्यापि मेरुमैत्रेय ! मध्ये कनकपर्वतः ॥ ७ ॥
 चतुराशीतिमाहस्रो योजनैरस्य चोच्छ्रयः ।
 प्रविष्टः षोडशाधस्ताद् द्वात्रिंशन्मूर्ध्नि विस्तृतः ॥ ८ ॥
 मूले षोडशमाहस्रां विस्तारस्तस्य सर्वशः ।
 भूपर्यस्यास्य शैलेयः कर्णिकाकारसंस्थितः ॥ ९ ॥
 हिमवान् हिमकूटश्च निषधयास्य दक्षिणे ।
 नीलः श्वेतश्च शृङ्गो च उत्तरे वर्षपर्वताः ॥ १० ॥
 लक्षप्रमाणौ द्वौ मध्ये दशहोनास्तथापरे ।
 सहस्रद्वितयोच्छ्रायास्तावद्विस्तारिण्यते ॥ ११ ॥
 भारतं प्रथमं वर्षं ततः किम्यरुणं स्मृतम् ।
 हरिवर्षं तथैवान्यन्मेरोदक्षिणतो द्विज ! ॥ १२ ॥

भारतं च वर्षं काष्ठता ॥ ६ ॥ ७ ॥ चतुराशीतेषां आशीतिः सहस्रमेव
 षोडशम् । चतुराशित्वात्तद्विंशतिः सहस्राणि प्रमाणं यस्य च मेरोरुच्छ्रयः
 चतुर्विंशत्येव तस्यो मेरुस्योच्छ्रयो षोडशतुराशीतिवोजनसहस्रा रम्यते ।
 षोडशसहस्राणि चाधस्ताद् भूभां प्रविष्टः स्थातः । द्वात्रिंशद्द्वोजन-
 सहस्राणि मूर्ध्नि विस्तृतः ॥ ८ ॥ अत एव मूर्ध्नि विस्तृतस्यानन्त्ये
 षोडशित्वाद् भूज्यात्तस्यानाह भूपर्यस्य पदस्य कर्णिकाकारेण चोच्छ्रय-
 ॥ ९ ॥ भारतं प्रथमं वर्षं मेरोरुच्छ्रयस्ततः स्थितानां यस्या वर्षाणां
 षोडशप्रमाणानाह द्विजवर्णितम् । वर्षाणां व्यवच्छेदकाः पर्वताः ॥ १० ॥
 लक्षप्रमाणौ द्वौ सार्धं दक्षिणतो देव्यां च निवर्णनीयौ । यद्यपि जम्बु-
 रोपस्य लक्षकाकारस्य चतुर्विंशत्येव तस्योच्छ्रयः तस्यामेव
 तस्य चतुर्विंशत्येव निवर्णनीयौ तस्योच्छ्रयस्ततो दक्षिणतो चतस्र-
 स्रवोजनसहस्रात्मनस्तदोच्छ्रयः तस्यापि चतुर्विंशत्येव लक्षप्रमाणा-
 निवर्णनीयम् । अपरे तु त्रैलोक्यादयो दशहोनाः दशप्रमाणानां त्रैलोक्य-

रम्यकशीतरे वर्षं तस्मैवानु हिरस्मयम् ।

एतस्यः कुरवश्चैव यथा वै भारतं तथा ॥ ११ ॥

नवसाहस्रमेकैकम् एतेषां द्विजसत्तम ।

इलाहृतश्च, तस्यध्वे सौवर्षो मेघवर्षितः ॥ १४ ॥

मेरोरुतुर्दिगं तत् नवसाहस्रविस्तृतम् ।

इलाहृतं महाभाग ! चत्वारसात्र पर्वताः ॥ १५ ॥

विष्कम्भा रचिता मेरोर्योजनायुतमुच्छ्रिताः

पूर्वेण मन्दरो नाम दक्षिणे गन्धमादनः

विपुलः पश्चिमे पार्श्वे सुपार्श्वे चात्तरे स्मृतः ॥ १७ ॥

कदम्बस्तेषु जम्बुयः पिप्पली वट एव च ।

एकादशयतायामाः पाटया गिरिकेतवः ॥ १८ ॥

जम्बुद्वीपस्य सा जम्बुनामहेतुर्महामुने ! ।

महागजप्रमाणाणि जम्बास्तस्याः फलानि वै ॥ १९ ॥

हेतो मरुतिवोजनवहस्रममाचौ । द्विजान्मृच्छिकुचौ जैवाद्योतिवोजन-
वहस्रममाचौ । तदुक्तं वाराहे "दीपस्य मण्डलीभावाद्वापह्वी पक्षो-
लितं" इति ॥ ११ ॥ १२ ॥ यथा वै भरतमिति द्वीपमण्डलप्रामाण्यं कि-
त्वाद् अनुदाहारं कृत्वर्पयितव्यं ॥ १३ ॥ एतेषां द्विजगटादिमण्डो-
टवावस्थितानां भारतादीनां मध्ये एतेषां वर्षे विस्तारतो नवहस्रज-
कोष्ठप्रमाणाश्च इलाहृतश्च नवसाहस्रम् । विस्तारमात्रेऽपि तत्र चक्षुर्
विभेदमाह, तस्यध्व इति । तदाह, वाहुः "भट्टः संस्थास्थिते सौवे हे
वं दक्षिणेक्षरे । दीर्घाणि तत्र चत्वारि चतुरक्षमिवावृतम्" इति
॥ १४ ॥ चक्षु इलाहृते जम्बे चत्वारः पर्वता मेरोरुतुर्दिगम् ॥ १५ ॥
विष्कम्भा टाङ्गुलिकमटस्या ईश्वरेण रचिताः । चत्वारो जम्बुमातादृष्टे-
भानस्य 'दक्षिणदिशायाद् नीरक्षेण' महाप्रमङ्गः ॥ १६ ॥ तस्यैव जम्बु-
कक्षेऽपि पुनर्दिक्षमेव चत्वारः पाटया इलाहृतमन्वोजनोच्छ्रिताः । तस्यैव

पतन्ति भूभृतः पृष्ठे शीर्षमाणानि सर्वतः ।
 रमेन तेषां प्रख्याता तत्र जम्बूनदीति वै ॥ २० ॥
 सरित् प्रवर्तन्ते सा च पीयते तन्निवासिभिः ।
 न स्वेदो न च दीर्गस्थं न जरा नेन्द्रियक्षयः ॥ २१ ॥
 तत्पानात् स्वच्छमनसां जनानां तत्र जायते ।
 तीरसूत तद्रसं प्राप्य सुखवायुं विशोषिता ।
 जाम्बूनदाख्यं भवति सुवर्णं सिंहभूषणम् ॥ २२ ॥
 भद्राग्रं पूर्वतो मेरोः केतुमालश्च पश्चिमे ।
 वर्षे हे तु मुनियेन तयोर्मध्ये इलाहृतम् ॥ २३ ॥
 वनं चैतदग्रं पूर्वं दक्षिणे गन्धमादनम् ।
 वैभ्राजं पश्चिमे तद्वदुत्तरे नन्दनं स्मृतम् ॥ २४ ॥
 अरुणादं महाभद्रम् अक्षितादं समानसम् ।
 मराध्येतानि चत्वारि देवभाण्डानि सर्वदा ॥ २५ ॥
 श्रोतास्तयकमुच्यते कुरुरो मातृवांस्तथा ।
 वैकट्यप्रमुखा मेरोः पूर्वतः केमराधराः ।
 त्रिकूटः शिशिरखेव पतङ्गो रुचकस्तथा ॥ २६ ॥
 निवधवा दक्षिणतस्तस्य केसरपर्वताः ।

वेतवो अत्रा दक्ष रक्षिता ॥ १८ ॥ नामवेदनामपहृतिहेतुः । अथ-
 प्रमाणे विद्येतेषां वातुमोक्षः “अरुणोर्वा यताम्बरावेकवदुत्थितानि स ।
 मरुत्तमाथं वज्रान्तद्विभिन्नान्तरद्विभिः” इति ॥ १८ ॥ २० ॥ सु-
 क्तार्थं वातुः, सुखवातुः तेन विद्योषिता इतो तत्तीरद्विभिन्ना विद्वानां
 भूषणं सुवर्णं भवति ॥ २१ ॥ तयोर्मध्ये इलाहृतम् । तत्तद्विभक्त्यादि-
 वातुः, केमराधादिवनामानदक्षोदादिहरवातु अथमाथं ॥ २२ ॥ अत्रानां

गिखिवासाः सवैदूर्यः कपिलो गन्धमादनः ।
 त्रैलोक्यप्रमुखास्तद्वत् पश्चिमे केसरारवलाः ॥ २७ ॥
 मेरोरनन्तरा हि पृथ्व्यादिव्यवस्थिताः ।
 शङ्खकुटीऽय ऋषभो हंसो नागस्तथापरः ।
 कानक्षराद्याश्च तथा उत्तरे केसरारवलाः ॥ २८ ॥
 चतुर्दशमहाम्नासि याजनानां महापुरी ।
 मेरोरपरि मैत्रेय ! ब्रह्मणः प्रथिता दिवि ॥ २९ ॥
 तस्याः समस्ततडाष्टौ दिगासु विदिगासु च ।
 इन्द्रादिर्लोकपालानां प्रख्याताः प्रवराः पुरः ॥ ३० ॥
 विष्णुपाटविनिष्क्रान्ता प्रावयित्वेन्द्रमण्डनम् ।
 समस्ताद् ब्रह्मणः पुर्यां गङ्गा पतति वै दिवः ॥ ३१ ॥
 सा तत्र पतिता दिक्षु चतुर्धा प्रतिपद्यते ।
 सीता चाननन्दो च चक्षुर्भेद्रो च वै क्रमात् ॥ ३२ ॥

ब्रह्मणः पश्चिमांशु मेरोरारवलां स्थानान्वाह, मेरोरिति। मेरोरनन्तराणि
 वसिष्ठिनामि वासुदेवानि मूकबभ्रुपञ्चानामि तान्येव उत्तरादीनि
 पूर्वदिक्षु पश्चिमोत्तरदिक्षु वर्तन्त। उत्तरदिक्षु राक्षसपुत्राणां वासात् ।
 तेषां स्थिता मेरोः पश्चिमांशु २४ मेरोरभूताः । “मूकबभ्रुः परितः
 चक्षुर्भेद्राः” इति युवोक्तेः ॥ २८ ॥ २९ ॥ चोदपाशानां पुरः कार्य-
 दिक्षु चक्षुर्भेद्राः “तामसपरितो चोदपाशानाम् चोदपां यथादिपं
 यथादुपं त्रीणिनामेन पुरोऽष्टा चक्षुर्भेद्राः” इति युवोक्तेः ॥ ३० ॥ तत्र
 नक्षत्राणां वाह, विष्णुपादेति । त्रिधा विष्णुपतेः विष्णोर्वायव्याः कुड-
 मनिर्मितो वायव्याः कुडमिवरेणालः प्रविष्टा वायव्यवधारा हि ब्रह्म-
 दण्डार्थं जगद्वर्गं दहन्तुता नक्षत्राणां च विष्णोः वाहाद् विनिष्क्रान्ता वती
 दिशोऽनरीक्षाद् ब्रह्मणः पुर्यां पतति ॥ ३१ ॥ सा तत्र पतिता वती

पूर्वेण शैलात् सीता तु शैलं यात्यत्तरिण्यगा ।

नतश्च पूर्ववर्षेण मद्राग्नेनैति सार्धं वम् ॥ ३३ ॥

तथैवालकनन्दापि दक्षिणेनैत्य भारतम् ।

प्रयाति सागरं भूत्वा समभेदा महामुने ! ॥ ३४ ॥

चक्षुः पश्चिमगिरीन् प्रतीत्य सकलांस्ततः ।

पश्चिमं केतुमालाख्यं वर्षं गत्वैति सागरम् ॥ ३५ ॥

मद्रा तत्रात्तरगिरीन् उत्तरांश्च तथा कुरुन् ।

प्रतीत्यात्तरमन्त्राधिं समभ्येति महामुने ! ॥ ३६ ॥

प्रानीलनिपधायामौ मात्यवद्गन्धमादनौ ।

तयामभ्यगतौ नेरुः कर्णिकाकारसंस्थितः ॥ ३७ ॥

अत्र श्री भेटं प्राप्नोति ॥ ३२ ॥ शैलाच्छैलं यातीत्यत्र युक्तं "सीता
तु मद्रावदनात् वेदराचवादिशिखरेभ्योऽधःपतन्ती" इत्यादि । वायुनेत्रं
सीता तु विश्वरूपेण प्रकट्य "एव यतश्चक्षुषाश्च दारयन्ती मधुनदी ।
निपद्यत तदा सीता जठरे विहरति ॥ तच्छादपगता शैलं देवकूटं
वरकूटौ" इत्यादि ॥ ३३ ॥ तथैवालकनन्दापीति वेदराचवादिक्षेत्रे
विषयक्षेत्रादिक्रमवतीति ज्ञेयं । समभेदा भूमेति । ते च भेटा
वातके प्राक्ता "नक्षिणी ज्वातिनी चैव गार्गिनी चैव प्राच्यगा । सीता
च चक्षुः विश्वरूपेति वक्ष्यामि प्रतीच्यगाः ॥ समभौ तन्मनाद् गङ्गा
दक्षिणेन मनीरवम्" इति ॥ ३४ ॥ एवं तावद् दक्षिणोत्तरतो हिमा-
द्रिभ्यः वज्रभिर्मन्त्रादिभिर्मन्त्रिभिर्भारतदेशीन् समप्रवर्णयित्वा नि-
रवाहतेत्यत्र चक्षुषिमेव गङ्गातमनप्रचारावाक्ता, इदानीं तु "मद्रा-
वन्तो नेरुः केतुमालाख्यं पश्चिमं" इति पूर्वोक्तवर्षेणोर्मन्त्रादापर्वताव-
धानीवेति । जठरो नीरुः । दक्षिणो निपधः, तत्पश्चिमं आवाभो
देव्यं वयोको आनीलनिपधायामौ । तत्र पश्चिमे मात्यवान् पूर्वं गन्ध-
मादनः "तथैवालकनन्दापि उत्तरेण च मात्यवद्गन्धमादनादानीं च-

भारताः केतुमालाश्च भद्राद्याः कुरवश्च वा ।

पद्माणि लोकपञ्चस्य मर्यादा शैलवाह्यतः ॥ १८ ॥

जठरां देवकूटश्च मर्यादा पर्वतावभौ ।

तौ दक्षिणात्तरायामौ आनीलनिषधायतौ ॥ १९ ॥

मन्थमादनकैलामौ पर्वपञ्चायतावभौ ।

अश्रौतियोजनायामौ अणवास्तर्थावस्थितौ ॥ ४० ॥

निषधः पारिपात्रय मर्यादापर्वतावभौ ।

मेरोः पश्चिमदिग्भागे यथा पूर्वा तथा स्थितौ ॥ ४१ ॥

त्रिमूर्ती कारुषिषैव उत्तरी वर्षपर्वतौ ।

पूर्वपञ्चायतावतौ अणवास्तर्थावस्थितौ ॥ ४२ ॥

इत्येते मुनिवर्योक्ता मर्यादापर्वतास्तव ।

निषधायतौ इति पुरुषोक्तेः । केचित् स्वर्गोपरीत्यमात्रं "तयो-
र्मध्यगतौ मेरुश्चोदितेन पङ्क्तिः" इति कथ्यम् । "मेरोचतुर्दिशं तत्र
नवराजकविकृतम् दशादृतम्" इत्युक्त्यात् । अनेन चतुर्दिशं तयो-
र्मध्यगतौ ताविसृज्य भवति । तदाह वायुः "चतुर्दिशं
वज्रपाणि मन्थमादनपदेतः । उदग् दक्षिणतश्चैव आनीलनिषधायतः"
इत्यादि ॥ १० ॥ योको जम्बुद्वीपं तदेव पद्मं तस्य पद्माणि । भारत-
कुरुपर्वतौर्महापर्वतमाहयोश्च परस्परं समानत्वादाभिपक्षेणान्यत्त्वानाञ्च
पक्षश्च दध्यता ॥ १८ ॥ इदानीं मेरोचतुर्दिशं द्वौ द्वौ परिधिपर्वतौ
तन्नामचैकानाम्भा दधंयति, जठर इति पञ्चभिः । दशादृतपर्वं यथा-
वान्तरविधानेष्टुत्वात्त्रयोदापर्वताविति चोक्तं नवपर्वमयोदापर्वतानां
पञ्चसृज्यात् । अथवा च पर्वतानामपञ्चमात्रं ॥ १९ ॥ अश्रौतियोज-
नानि आद्यामौ विशारो बबोली नाम्नायदमन्थमोमन्थादपर्व-
तानामवस्थितौ ॥ ४० ॥ भूमी जठरदेवकूटी तथा आनीलनिषधायतौ
द्वयेव समानविति स्थितौ ॥ ४१ ॥ त्रिमूर्ती कारुषिषैव उत्तरी तथा

जठराद्याः स्थिता मेरास्तेषां द्वौ द्वौ चतुर्दिगम् ॥ ४३ ॥
 मेराश्चतुर्दिगं ये तु प्रोक्ताः केसरपर्वताः ।
 गीतात्लाद्या मुने । तेषामतीव हि मनोरमाः ॥ ४४ ॥
 गीतानामन्तरे द्रोण्यः सिंहचारणमेविताः ।
 सुरस्याणि तथा तासु काननानि पुराणि च ॥ ४५ ॥
 लक्ष्मोविण्मृग्युर्म्युग्मादिदेवानां मुनिमत्तम ! ।
 तास्यायतनवर्षाणि जुष्टानि वरकिसरैः ॥ ४६ ॥
 गन्धर्वयक्षरक्षांसि तथा देतेयदानवाः ।
 क्रीडन्ति तासु रम्यासु शैलद्रोणीष्वहर्निगम् ॥ ४७ ॥
 भामा ह्येते स्मृताः स्वर्गा धर्मिणामात्मनः मुने ।
 नैतेषु पापकर्मणो यान्ति जन्मयतैरपि ॥ ४८ ॥
 भद्राखे भगवान् विष्णुः राप्ते हयगिरा दिज ।
 वराहः केतुमाने तु भारते कृष्णरूपधरः ॥ ४९ ॥
 मत्स्यरूपेण गोविन्दः कुरुखाप्ते जनार्दनः ।
 विश्वरूपेण सर्वत्र सर्वैः सर्वेश्वरो हरिः ॥ ५० ॥
 सर्वस्याधारभूतोऽसौ मैत्रेयास्तेऽखिलात्मकः ।
 यानि किम्युक्तादीनि वर्षाण्यष्टौ महामुने ।
 न तेषु शोका नायासो नोद्वेगः क्षुब्धयादिकम् ॥ ५१ ॥
 सुखाः प्रजा निरातङ्गाः सर्वदुःखविवर्जिताः ।
 दमहादयवर्षाणां महस्याणि स्थिरावपः ॥ ५२ ॥

दक्षिणे तथा स्थितौ । तदाह, पुनः, "वराहभारतः हरि-
 भूतोऽस्मिन्निव हरितक्षत्राणि वाचुर्नारः" इति ॥ ४७ ॥ ४४२ ॥ ४४४ ॥
 तेषां वैशानात्मनो मध्ये शोणः दरोविशेषाः सन्ति । सिंहः
 विष्णुः देवर्षिः बुद्धः । वारवा देवर्षिः बुद्धः विविताः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

न तेषु वर्षने देशे भीमान्ध्रान्नांसि तेषु ये ।
 कृतखेताटिका नैव तेषु स्थानेषु कल्पना ॥ ५३ ॥
 सर्वेष्वेतेषु वर्षेषु समं समं कुलाचराः ।
 नद्यश्च यतस्तैर्भ्यः प्रसृता या हिजोत्तमः ॥ ५४ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

उत्तरं यत् समुद्रस्य हिमाद्रेयैव दक्षिणम् ।
 वर्षे तद् भारतं नाम भारती यत्र मन्ततिः ॥ १ ॥
 नवयोजनसाहस्रो विस्तारोऽस्य मङ्गामुने ।
 कर्मभूमिरियं स्वर्गमपवर्गश्च गच्छताम् ॥ २ ॥

विस्तारः । नौगोलाः वर्षाणां सङ्ख्याश्च द्यौ वा द्वादश वा स्थिरावुच्य-
 दन्ति विषोक्तैरिवाहतादितेनभेदव्यवस्थायाम् ॥ ५० ॥ तेषु देशेषु न
 वर्तन्ति यतो भीमान्ध्रान्नांसि नित्यं सन्ति ॥ ५१ ॥ कुलाचराः सङ्ख्याः
 प्रवृत्तास्तैर्भ्यः प्रसृता या नद्यस्ताव यतश्च सन्ति ॥ ५४ ॥

समुद्रोपखण्डं संस्थानसङ्घं वर्तमानम् । तस्यापि भारतं ज्ञेयमाह
 तत्र च पुंस्त्वः ॥ भारती भगवत् सन्ति ॥ १ ॥ अत्रैव ज्ञेयः-
 साधनमनुष्ठेयव्यवस्था तदवस्थावदिति दर्शयन्नाह, कर्मभूमिरिति । अत-
 र्भातं तु तत्त्वानां पुंसां प्रयत्नाद्यवस्थापनानां प्रवृत्तिनिवृत्तयोर्यां सूचि-
 त्वम् । हिमवत्पर्वतसङ्घेः पुष्करतीरे च वर्षेण एवाभावात् ।
 पुष्करतीरेष्वुच्यते क्षेत्रं निवृत्तमेव कर्म नास्ति । यच्छति हि
 यतोऽत्रैवैवम्भावः आधिकारश्चायं हि । तत्र ते तु कृष्यतीरे
 यद्भूतं जगद्वर्तनम् । अत्रैव ज्ञेयव्यवस्थापनविचारः प्रवृत्तः इति ॥ २ ॥

महेन्द्रो मलयः सन्धः शुक्तिमान् कृत्तपर्वतः ।
 विन्ध्यस्य पारिपातस्य समात् कुलपर्वताः ॥ ३ ॥
 अतः सम्प्राप्यते स्वर्गो मुक्तिरन्ध्रान् प्रयान्ति वै ।
 तिर्य्यक्त्वं नरकश्चापि यास्यतः पुरुषा मुने ॥ ४ ॥
 इतः स्वर्गस्य मोक्षस्य मध्यान्तर्य गम्यते ।
 न खल्वन्यत्र मर्त्यानां कर्म भूमौ विधीयते ॥ ५ ॥
 भारतस्यास्य वर्षस्य नव भेदान् निशामय ।
 इन्द्रद्वीपः कशेरुमान् ताम्रवर्णी गभस्तिमान् ।
 नागद्वीपस्तथा सौम्यो गन्धर्वस्त्वथ वाह्वः ॥ ६ ॥
 अयन्तु नवमस्तेषां द्वीपः सागरसङ्गतः ।
 योजनानां सहस्रान्तु द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरात् ॥ ७ ॥
 पूर्वं किराता यथ्य स्युः पश्चिमं यवनाः स्थिताः ।
 ब्राह्मणा क्षत्रिया वैश्या मध्ये शूद्राश्च भागवतः ॥ ८ ॥
 इत्यायुर्दक्षिणस्याः क्षेत्रं नमस्त्वा व्यवस्थिताः ।
 यत्तद्रूपं तद्भागवता हिमवत्पाटनिर्गता ॥ ९ ॥

इति पुरुषोत्तमोऽध्यायः । तत्र महेन्द्रो मलयः यो वाचाक्षीव इत्यादि
 तत्र, महेन्द्र इति ॥ १ ॥ तत्रात् सर्वं शुभायुभममेति अनेनैव
 समं वा प्राप्यत इत्यादि, अत इति । अतोऽन्धः पर्वतः अन्धः वा
 मयाप्यते । अन्धः अन्धः अन्धः मयाप्यते ॥ २ ॥ अन्धः अन्धः इत्यादि ।
 मोक्षस्य पर्वतो मुक्तिः । मध्यमान्द्वीपद्वीपः । अन्धः पातालादितर
 मय मध्यते नाम्नतः तद्वाचः अन्धः अन्धः अन्धः । अन्धः अन्धः
 अन्धः अन्धः अन्धः न विधीयते ॥ ३ ॥ ॥ ४ ॥ अन्धः अन्धः ।
 अन्धः अन्धः अन्धः अन्धः अन्धः अन्धः अन्धः अन्धः अन्धः
 अन्धः अन्धः अन्धः अन्धः अन्धः अन्धः अन्धः अन्धः अन्धः

कृतं वेता दापरश्च कलियान्यत्र न कश्चिन् ॥ १८ ॥

तपस्तप्यन्ति मनवो जूहते चात्र यज्विनः ।

दानानि चात्र दायन्ते परमाकार्यमादरात् ॥ २० ॥

पुरुषे देवपुरुषो जग्यद्दीपि मदेज्यते ।

यज्ञो ज्ञेयस्य विष्णोर्न्यक्षीपिषु चान्यथा ॥ २५ ॥

अत्रापि भारत येष्टं जम्बूद्वीपे महासूते ।

यया हि कर्मभूषा ततोऽन्या भोगभूषयः । २२ ।

अथ जन्ममहत्त्वाणां महत्त्वैरपि गन्तव्यम् । ।

कदाचिन्नमते जन्तुमानिष्यं पण्यमश्नयात् " २३

रायन्ति देवाः किंल गोतकानि धन्यान् ते भारतभूमिभवाः ।

सर्गावर्गस्य द्वागं भूते भवन्ति भयः पुरुषाः सर्वान् ॥

कर्मोप्यमश्रित्यततफलानि संशय विर्गो परमात्मनः

अथाप्यंतां कर्ममहीनान्ते तस्मिन्नेव ये त्वमनाः प्रवर्ति ॥ ५

बैत बहुर्येनामना ४ २४ नमारीति इमं पुनं दृष्ट्वा ॥ १० ॥

लेखादाता पादण्वः, तस्यै विधातुः कश्चि पादण्वः दत्तः।

[illegible]

पञ्चमः । अन्तर्गतः । तदा ८५ वक्रात् सप्तमः दृश्यते ।

॥ १ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

पञ्चाङ्गवर्ति नायनीति - अत्राष्टमिनां च सप्तमिनां त्रयो

प्राथमिक भारताध्यक्ष प्रमाणित दस्तावेज प्राप्त, तत्तु सुनिश्चित उपाय

निर्माणकर्ता: [Name] | तारीख: [Date] | पृष्ठ संख्या: [Page Number]

১৯৭৬ সালের ১৫ জানুয়ারি তারিখের পত্রিকা

“महाराज, मैंने आज सुबह ही आपके पास आकर बताया था कि मैंने आपको

का.प. प्रमाणित । पाठ्यालो संस्करण अस्मिन् प्रमाणित हे प्रमाणित ।

जानीम नेतत् क वयं विलीने
 स्वर्गप्रदे कर्मणि देहवन्धम् ।
 प्राप्स्यामः धन्याः खलु ते मनुष्या
 ये भारते नेन्द्रियविप्रहीनाः ॥ २६ ॥
 जववपं तु मैत्रेय । जम्बूद्वीपमिदं मया ।
 लक्ष्यो जनविस्तार संक्षेपात् कथितं तव ॥ २७ ॥
 जम्बूद्वीपं समावृत्य लक्ष्यो जनविस्तारः ।
 मैत्रेय । वलयाकारः स्थितः चारोदधिर्वह्निः ॥ २८ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

परायण उवाच ।

चारोदेन यथा द्वीपो जम्बुसंघाऽभिवेष्टितः ।
 भवेच्च चारमुदधिं ब्रह्मद्वीपस्तथा स्थितः ॥ १ ॥

पूर्वोक्तं धर्मव्यसः ॥ २६ ॥ युष्माकमपि स्वर्गभोगानन्तरं भारते जन्म
 लक्ष्मणीति चेत्, तत् त्वं न चाकृत इत्याहुः जानीमिति । स्वर्गप्रदे
 कर्मणि मनेन विलीने इति क्व देहवन्धं जन्म पापकाम इति न
 जानीम । ते त्वम् भारते मनुष्या जाताः सन्ति ते धर्मनिश्चितपन्थाः
 कर्मकाविव मोक्षप्राप्ताः । तदाहुः नेन्द्रियविप्रहीनाः धर्मव्यसकृतयो
 रिति न भवन्ति इति इन्द्रवज्रपथमात्रेण तत्र मोक्षः सुवाच्य इति
 ज्ञातः ॥ २६ ॥ २८ ॥

जम्बुद्वीपः चारोदधिः ब्रह्मद्वीपः चारोदधिर्वह्निः । चारोदधिर्लक्ष्मणीति ।

नाधयो ध्याधयो वापि सर्वकालसुखं हि तत् ॥ ८ ॥
 तेषां नयसु समैव वर्षाणाञ्च समुद्रगाः ।
 नामतस्तां प्रवक्ष्यामि श्रुताः पापं हरन्ति याः ॥ १० ॥
 अन्तर्मा गिन्वा चैव विपाया विदिवा क्रमुः ।
 अस्ता सकृता चैव समेतास्तत्र निस्त्रगाः ॥ ११ ॥
 एव मैतास्तथा तदा प्रधानाः कथितास्तव ।
 तृतीयास्तथा नयस्तत्र मन्ति महस्त्रयः ॥ १२ ॥
 ता विवलि मटा हटा नदीर्जनपदास्तु ते ।
 अपमर्षिणो न तेषां वै न चैषोत्सर्पिणो द्विजः ॥ १३ ॥
 न त्वेवास्ति युगावस्था तेषु स्यान्निषु समसु ।
 तेषाम्युगममः कालः सर्वदेव महामते ॥ १४ ॥
 अक्षरिपाणिषु वृद्धतः । गार्कहीपान्तिकेषु वै ।
 पञ्चवपसद्वस्त्राणि जना जीवस्थनामयाः ॥ १५ ॥
 धर्मो पञ्च त्वग्रेतेषु वर्णश्रमविभागजाः ।
 वर्णाय तत्र चत्वारस्तान् निबोध वदामि ते ॥ १६ ॥
 पार्यकाः कुरवश्चैव विविंगा भाविनश्च ये ।
 विप्रस्तत्रिवेद्यास्ते शूद्राश्च भुजिसत्तमः ॥ १७ ॥
 जम्बूद्वीपप्रमाणमु तन्मध्ये समहंस्तकः ।

शिवान् पञ्चवपसद्वस्त्रान् श्रियते ॥ ८ ॥ १० ॥ अपमर्षिणोः द्वावपका
 जम्बूद्वीपे दृश्यन्ते । भारते हि जम्बूद्वीपे तान् प्रजा उत्तरोत्तरं
 पदेन । इतो द्वावपकाद्विषयुगालं धूमन्ति, तत्र तेषां नाकीर्ण्यते ।
 युगावस्थेति "जम्बूद्वीपे व्याख्यायं पञ्चाद्व्याख्यायां" इति लुब्धे विद्वान्-
 दिपायाः युगावस्था च तेषु वर्णिता । विपाद् धर्मः यस्यादिवर्णः
 वाग्यशूद्रानामिन्द्रादिना ज्ञेययुगपमः चाद्यः ॥ १४ ॥ १० ॥ जम्बू

प्रचक्ष्वामसंशोऽयं प्रचक्षोषो दिजोत्तम ! ॥ १८ ॥
 इज्यते तत्र भगवांस्तेवर्णे राय्यकादिभिः ।
 सोमरूपी जगत्स्रष्टा सर्वः सर्वेश्वरो हरिः ॥ १९ ॥
 प्रचक्षोषप्रमाणेन प्रचक्षोषः समावृतः ।
 तद्यैवेक्षुरमोदेन परिवेद्यान्कारिणा ॥ २० ॥
 इत्येवं तव मैत्रेय । प्रचक्षोष उदाहृतः ।
 सत्तेपेण मया भूयः गाल्मल मे निग्रामयः ॥ २१ ॥
 गाल्मलस्येश्वरी वीरो वपुष्मांस्ततस्तुतान् मृणु ।
 तेषाम्बु नाममज्ञानि मम वर्षाणि तानि वै ॥ २२ ॥
 श्वेतांश्च हरितशैव जीमूतो राहितस्तथा ।
 वेद्यतो मानमर्थैव सुप्रमथ महामुने ॥ २३ ॥
 गाल्मलेन समुद्रोऽसौ हविनेक्षुरमोदकः ।
 विश्वाराद्विगुणेनाय सर्वतः सवृतः स्थितः ॥ २४ ॥
 तत्रापि पर्वताः मम विज्ञेया रत्नयानवः ।
 वर्षान्तव्यञ्जका ये तु तत्रा मम च निस्त्रयाः ॥ २५ ॥
 कुमुदकोत्तमश्चैव तृतीयश्च बलाहकः ।
 द्राक्षो यत्र महोपध्यः स चतुर्थो महोदरः ॥ २६ ॥
 कङ्कालु पञ्चमः पष्ठो महिषः मममस्तथा ।
 ककुष्माण् पर्वतवरः सरिच्चामानि मे मृणु ॥ २७ ॥
 योनी तांया विवृण्वा च चन्द्रा शुक्ला विमोचनी ।

प्रचक्षोषः नामः संज्ञा कस्याः स तत्रापि मया ॥ १८ ॥ १९ ॥ "विचक्षोषः पक्षो
 योऽप्यपक्षोऽसौ तत्राः । सुप्रमथः पक्षोऽप्यपक्षोऽसौ तत्राः । चतुर्थः पक्षोऽप्यपक्षोऽसौ तत्राः ।
 ककुष्माण् पर्वतवरः सरिच्चामानि मे मृणु ॥ २७ ॥

निवृत्तिः सप्तमी तासां स्मृतास्ताः पापशान्तिदा ॥ २८ ॥
 श्वेतश्च हरितश्चैव वैद्यतं मानसं तथा ।
 जीमत्तरोहिते चैव सुप्रभञ्जातिर्गोभनम् ॥ २९ ॥
 सप्तैतानि तु वर्णाणि चातुर्वर्ण्येभ्यस्तानि वै ।
 शास्त्रेण ये तु वर्णाय वसन्त्येते महामुने ॥ ३० ॥
 कपिलायारुणाः पाताः कृष्णायैव पृथक् पृथक् ।
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव यजन्ति ते ॥ ३१ ॥
 भगवन्तं समस्तस्य विष्णुमात्मानमव्ययम् ।
 जायन्तं मयैः श्रेष्ठैर्यज्विनो यज्ञमंस्थितिम् ॥ ३२ ॥
 देवानामव साविध्यमतौव सुमनोहर ।
 शास्त्रलिः सुमहावृक्षो नाम्ना निवृत्तिकारकः ॥ ३३ ॥
 एष द्वीपः समद्रेष सुरोदेन समावृतः ।
 विस्ताराच्छाल्मलस्येव सन्नतः तु समन्ततः ॥ ३४ ॥
 सुरोदकः परिवृतः कुशद्वीपेन सर्वतः ।
 शास्त्रलस्य तु विस्ताराद्द्विगुणेन समन्ततः ॥ ३५ ॥
 ल्योतिष्मतः कुशद्वीपे सप्तपदाः शृणुष्व तान् ।
 उड्डटो वेषमांशैव वैरथा लम्बनो धृतिः ॥ ३६ ॥
 प्रभाकराऽथ कपिलस्तन्नामा वर्षपहतिः ।
 तस्मिन् वसन्ति मनुजाः सप्त दैतेयदानवैः ॥ ३७ ॥
 तद्यैव देवगन्धर्वयक्षकिपुरुपादयः ।
 वर्षास्तत्रापि सत्वारो निजानुष्ठानतत्पराः ॥ ३८ ॥

॥ ३४ ॥ यज्ञानां वसन्तः क्तिर्बलिभूतं वसन्तं क्तिभू-
 ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ तेषां नास्तीति वा तानि वक्ष्यामि वा तेषां नास्तीति-

दमिनः शुष्णिणः स्नेहा मन्त्रेहाय महामुने ।।

माध्याः चविद्याः वैष्णवाः शूद्रायान्कमोदिताः ॥३८॥

यथोक्तकर्मकर्तृत्वात् स्वाधिकारत्वाय ते ।

तत्रैव तं कुण्डीपि ब्रह्मरूपं जनादेनम् ।

यजन्तः तपयन्त्ययमधिकारं फलप्रदम् । ४० ॥

विद्रुमो हिमशैलस्य द्युतिमान् पुष्पवांस्तथा ।

कुण्डेशो हविष्येव समसो मन्दराचलः ।

वर्षाचलास्तु तत्रैते मम द्वीपे महामुने ।। ४१ ॥

नद्यस्तु मम ताम्रान्तु शृणु नामान्यनुक्रमत ।

धृतपापा गिवा चैव पवित्रा मन्मतिस्तथा । ४२ ॥

विश्वदम्भा महो चान्या सर्वपापहरास्त्रिमाः ।

अन्याः महस्त्रयस्तत्र चतुर्नद्यस्तथाचलाः । ४३ ॥

कुण्डेशोपि कुण्डस्तम्बः सप्तया तस्य तत्पशूतः ।

तत्पशुमप्येन स द्वीपो वृत्तोद्वेन समावृतः । ४४ ॥

वृत्तोद्वेन समुद्रा वै क्रौञ्चद्वीपेन सवृतः ।

क्रौञ्चद्वीपा महाभाग । शूयताशापरा महान् । ४५ ॥

कुण्डेशोपस्य विस्माराद् द्विमुणो यस्य विस्तरः ।

क्रौञ्चद्वीपे द्युतिमतः पुत्राः सप्त महात्मनः । ४६ ॥

तत्रामानि च वर्षाणि तेषां चक्र महोपतिः । ४७ ॥

वर्षाणां पञ्चदशः । ४० ॥ ४८ ॥ आधिकारत्वाय अल्पशूद्राणां कृत्वा नेन

वर्षाधिकारनिवृत्त्यर्थमधिकारम् आधिकार्यतेनेत्यधिकारोऽङ्गकारकम्

एषां राजदोषादिहेतुं अपवर्णि । एतच्च ब्रह्मादिषु पञ्चकदि ब्रह्मणम् ।

वर्षाः पञ्चकपतेषु इति वक्ष्यामी सापञ्च्यं कौत्सत्वात् । ४० ॥ ४७ ॥ तत्

कगलो मन्दगशोणः पीबरोऽप्यम्भकारकः ।
 मुनिश्च दुन्दुभिश्चैव समेते तत्सुता मुने ॥ ४८ ॥
 तत्रापि देवगन्धर्वसेविताः सुमनोहराः ।
 वर्षाचला महाबुधे । तेषां नामानि मे शृणु ॥ ४९ ॥
 क्रौञ्चश्च वामनश्चैव तृतीयस्याम्भकारकः ।
 देवावृत् पञ्चनद्याव तथान्यः पुण्डरीकवान् ।
 दुन्दुभिश्च महाशैला द्विगुणस्ते परस्परम् ॥ ५० ॥
 द्वीपाद् द्वीपेषु ये शैला यथा द्वीपानि ते तथा ॥ ५१ ॥
 वर्षाश्चेतेषु रम्येषु तथा शैलवरेषु च ।
 निवसन्ति निरातडाः सह देवगणैः प्रजाः ॥ ५२ ॥
 पुष्कराः पुष्कला धन्यास्तित्याख्याय महामुने ।।
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चानुक्रमोदिताः ॥ ५३ ॥
 ते तत्र नदीर्मतेय । याः पिवन्ति शृणुष्व ताः ।
 मम प्रधानाः गतशस्तत्रान्याः क्षुद्रनिम्नगाः ॥ ५४ ॥
 गौरी कुमुदवती चैव मन्थ्या रात्रिर्मनोजवा ।
 क्षान्तिश्च पुण्डरीका च समेता वर्षनिम्नगाः ॥ ५५ ॥
 तत्रापि विष्णुर्भगवान् पुष्करायैर्जनादेनः ।
 यागैश्चद्रव्य रूपय इत्येतं यज्ञसन्निधौ ॥ ५६ ॥
 क्रौञ्चद्वीपः समुद्रेण दक्षिणतोऽर्केन च ।

क०. द्वीपनाम ॥ ४८ ॥ प्रथमः शैलः क्रौञ्चश्चैव द्वीपः प्रोक्त इत्यप्यनुवच्यते-
 यम् । अन्योऽपरः पुण्डरीकः पञ्चमः सप्तमो महाशैलः पञ्चमशैलश्च
 इति पाठे अत्रादेव इति दुन्दुभेर्विशेषणं पूर्वकात् परस्परवृत्तरोत्तरं
 द्वीपाद् द्विपेषु ॥ ५० ॥ तेषु द्वीपेषु ये शैलास्तैःपि यथा द्वीपादि-

आवृतः सर्वतः क्रीडहीपतुष्वेन मानतः ॥ ५७ ॥

इधिमण्डोदकस्यापि शाकहीपेन संवृतः ।

क्रोडहीपस्य विस्ताराद् दिगुषेन महामुने ! ॥ ५८ ॥

शाकहीपेश्वरस्यापि भव्यस्य सुमहात्मनः ।

ममैव तनयास्तेषां ददौ वर्षाणि सप्त सः ॥ ५९ ॥

जलदश्च कुमारश्च सुकुमारो मनोचकः ।

कुसुमोदश्च मौदाकिः सप्तमश्च महादुमः ॥ ६० ॥

तत्सन्तान्येव तत्रापि सप्त वर्षाण्यनुक्रमात् ।

तत्रापि पर्वताः सप्त वर्षाविच्छेदकारिणः ॥ ६१ ॥

पुर्वेस्तत्रोदयगिरिजलाधारस्तथापरः ।

तथा रैवतकः श्यामस्तधैवास्तो गिरिर्हिज ! ॥ ६२ ॥

आश्विर्कयस्तथा रम्यः कसरी पर्वतोत्तमः ।

शाकस्तत्र महावृक्षः सिद्धगन्धर्वसेवितः ॥ ६३ ॥

यत्रत्यवातसंस्पर्शादाह्लादो जायते परः ।

तत्र पुण्या जनपदाद्यातुर्वक्ष्यसमन्विताः ॥ ६४ ॥

नगच्छात्र महापुण्याः सर्वपापभवापहाः ।

सुकुमारी कुमारी च नलिनी धेनुका च वा ॥ ६५ ॥

इक्ष्वाक्य वेणुका चैव गभस्ती सप्तमी तथा ।

अश्वत्थयुतशस्तत्र चूदनयो महामुने ! ॥ ६६ ॥

महोधरास्तथा सन्ति शतशोऽप्य सहस्रशः ।

ताः पिबन्ति मृदा युक्ता जलदादिषु ये स्थिताः ॥ ६७ ॥

तत्रान्तर्गतं दिगुषा इत्यर्थः ॥ ५८ ॥ ५७ ॥ दधौ भव्यः शारदा-
मण्डोदकं शाकहीपेन ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ शाको इत्यविशेषः यत्तु यन्माप्यन्तः-
खरस्यदीनि बहिर्बहिर्दुसमीन । अन्तःखरा बाह्यः । अन्तःखराः । अन्तःखराः ।

वर्षेषु ते जनपदाः स्वर्गादभ्येत्य मेदिनीम् ।
 धर्महानिर्न तेष्वस्ति न संघर्षः परस्परम् ॥ ६८ ॥
 मर्यादायुत्क्रमो नास्ति तेषु देशेषु समसु ।
 सगाय मागधायैव मानसा मन्दगास्तथा ॥ ६९ ॥
 सगा ब्राह्मणभुयिष्ठा मागधाः क्षत्रियास्तथा ।
 वैश्यास्तु मानसास्तेषां शूद्रास्तेषास्तु मन्दगाः ॥ ७० ॥
 शाकद्वीपे तु तैर्विष्णुः सूर्यरूपधरो मुने । ।
 यद्येकैरिज्यते सम्यक्कर्मभिर्नियतात्मभिः ॥ ७१ ॥
 शाकद्वीपस्तु मैत्रेय । क्षीरान्देन समस्ततः ।
 शाकद्वीपप्रमाणेन वलयेनैव वेष्टितः ॥ ७२ ॥
 क्षीराब्धिः सर्वतो ब्रह्मन् । पुष्कराब्ध्येन वेष्टितः ।
 द्वीपेन शाकद्वीपास्तु द्विगुणेन समस्ततः ॥ ७३ ॥
 पुष्करे सबलस्यापि महावीरोऽभवत् सुतः ।
 धातकिञ्च तयोस्तत्र द्वे वर्षे नामचिह्निते ॥ ७४ ॥
 महावीरं तथैवान्यं धातकीखण्डसंज्ञितम् ।
 एकधात्र महाभाग । प्रख्यातो वर्षपरितः ॥ ७५ ॥
 मानसोत्तरसंज्ञो धै मध्यतो वलयाकृतिः ।
 योजनानां सहस्राणि ऊर्ध्वं पश्चाद्गदुच्छ्रितः ॥ ७६ ॥
 तावदेव च विस्तीर्णः सर्वतः परिमण्डलः ।
 पुष्करद्वीपवलयं मध्येन विभजयिष्य ॥ ७७ ॥
 स्थिताऽभौ तेन विच्छिन्नं जातं तद्वयंकद्वयम् ।

तः शकद्वीपस्य" इति व'वर्णनम् ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ स्वर्गादभ्ये-
 त्येति स्वर्गम'मानसं' पुष्करदेशेन मेदिनीयु कालेन ये जनादिवर्षे

वलयाकारमेकैकं तयोर्वर्षे तथा गिरिः ॥ ८८ ॥
 दयं वर्षसहस्राणि तत्र जीवन्ति मानवाः ।
 निरामया विद्याकायं रागद्वेषादिवर्जिताः ॥ ८९ ॥
 अधमोत्तमौ न तेषांस्तौ न बध्यवर्धकौ द्विज-
 नेर्थासुया भयं द्वेषो दायां लाभोदिकौ न च ॥ ९० ॥
 महावीरं वह्निर्वर्षे धातकीखण्डमल्लतः ।
 मानमोत्तरयैलस्य देवदेव्यादिसंवितम् ॥ ९१ ॥
 मत्स्यान्तं न तत्रास्तां द्वीपं पुष्करमञ्जितं ।
 न तत्र नद्यः शिला वा द्वीपे वर्षहयान्विते ॥ ९२ ॥
 तत्त्ववैद्याश्च मनुजा देवास्तत्रैकैकपिणः ।
 वर्णाश्रमाचारहानं धर्माहरणवर्जितम् ॥ ९३ ॥
 तत्रैवातां दण्डनीतिशुश्रूषारहितं तत् ।
 वर्षेदयन्तु मैत्रेय । भीमस्वर्गायमुत्तमः ॥ ९४ ॥
 सर्वस्य सुखदः कालो जराशोभादिवर्जितः ।
 धातकीखण्डसंज्ञेयं महावीरं च यः स्मृतः ॥ ९५ ॥
 न्ययोधः पुष्करद्वीपं ब्रह्मणः स्यान्मन्मथम् ।
 तस्मिन् निवसति ब्रह्मा पुण्यमानः सुरासुरैः ॥ ९६ ॥

विद्या जाता ज्ञानपदं बोधोऽपि तत्र भवति विवर्णितस्य ॥ ८८ ॥
 वर्षः ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ तत्त्ववैद्याश्च मनुजा देवास्तत्रैकैकपिणः, योऽपि, योऽपि, योऽपि,
 १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥
 कलतो मानमोत्तरयैलस्य देवदेव्यादिसंवितम् ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ दण्डनेया इति पाठे
 वर्षो भोगः दण्डपुत्रा इत्यर्थः । निवर्तयितुं केनाप्यर्थोऽपि न वाच्यः ।
 १०९ ॥ ११० ॥ १११ ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ ११७ ॥
 ११८ ॥ ११९ ॥ १२० ॥ १२१ ॥ १२२ ॥ १२३ ॥ १२४ ॥ १२५ ॥ १२६ ॥ १२७ ॥

स्वादूदकेनोदधिना पुष्करः परिवेष्टितः ।

समेन पुष्करस्यैव विस्ताराद्यण्डलं तथा ॥ ८७ ॥

एवं हीपाः समुद्रैस्तु सप्त सप्तभिरावृताः ।

हीपस्यैव समुद्रस्य समानी दिगुणौ परौ ॥ ८८ ॥

पर्यामि सवेदा मर्वममुद्रेषु समानि वै ।

न्यूनातिरिक्ता तेषां कटाक्षियैव जायते ॥ ८९ ॥

स्थालीम्यमस्त्रिमयोगादुद्रेकि सलिलं यदा ।

तमेन्दुगुह्यो सलिलमशोधी मुनिमत्तम ॥ ९० ॥

न न्य ना नातिरिक्ताश्च वर्धम्यापा क्लमन्ति च ।

उदयास्तमयेष्विन्दोः पक्षयोः शुक्लकणयोः ॥ ९१ ॥

दशोत्तराणि पक्षैव अङ्गानां गतानि वै ।

अपां त्रिदशयो दृष्टौ सामुद्रिकौ महामुने ॥ ९२ ॥

पुष्करपत्रं समभवत्" इति श्रुतेः । 'स्वप्नोऽपि पुष्करास्तेन संस्पृष्टः' इति मतस्योक्तेश्च । 'यस्मिन् पुष्करं स्वप्नमपि स्पृष्टं कनकपात्रादुत्प्लुतं भवति ततः कनकासनस्याभ्यासनं परिकल्पितम्' इति श्रुत्युक्तेश्च ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ हीप इति । अस्मदीयस्य चण्डवसुसुप्तस्य समानी चण्डवोऽनघिस्तारौ ततः परौ दीपवसुगुह्यौ चण्डोत्तरौ दिगुणा-
विन्दोः ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ यथा स्थालीम्यं द्रव्यादुद्रेकितमेव वक्षिष्ये
तत्रास्त्रिमयोगादुद्रेकितविविधवारस्यं समुद्रकवृत्तं भवति । अस्त्रिमयोगो-
परमं च तथापूर्वं तिष्ठति तमेन्दुगुह्यो पौर्वमास्यामशोधी वक्षिष्यमश्वत्थ-
मुद्रेष्यते । अमावस्यायाश्च यथा पूर्वं तिष्ठति ॥ ९० ॥ तथा शुक्लकणयोः
पक्षौ पञ्चदश इत्येवदशैव अनतिरिक्ता एतावत् विहितं विहितं
वर्धने । इन्दोरकपदे च चण्डना एव विहितं चण्डनीत्यर्थः ॥ ९१ ॥
पक्षवद्विषु मते प्रमत्तमात्रं दृष्टेति वाङ्महिषाः विहितवित्तवित-
विषो वक्ष्यते चण्डो वक्ष्यते चण्डो गच्छति इति । यदा तीरस्थान्ये-

पञ्चाशत्कोटिविस्तारा सेयमुर्वी महामुने ।।
 सहस्राण्यकटाहेन सहोपास्मिन्हीधरा ॥ ८० ॥
 सेयं धात्री विधात्री च सर्वभूतगुणाधिका ।
 साधारभूता सर्वेषां मैत्रेय ! जगतामिति ॥ ८८ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

परागर उवाच ।

विस्तार एव कथितः पृथिव्या भवती मया ।
 समतिसु सहस्राणि द्विजाच्छायाऽपि कथ्यते ॥ १ ॥
 दशमाहस्रमेकैकं पातालं मुनिमत्तम ।।
 अतलं वितलञ्चैव नितलञ्च गभस्तिमत ।
 महास्थं सुतलञ्चाप्य पातालञ्चापि सममम् ॥ २ ॥
 युक्ता कृष्णारुणा पीता शर्करा त्रैलोक्यजनाः ।

दशकोटपरिमाणसु व्यञ्ज्यते इति युक्ताः । तदेवं पञ्चाशत्कोटि-
 विस्तारेवस्येति । ततोऽष्टकटाहः सर्वतः समवर्तं कोऽलः पञ्चाशत्कोटि-
 विस्तारः । "सप्तदशमध्यायतः सूर्यो द्यावाभूयोदन्तरं सूर्यापह्नोवयो-
 मध्ये वेद्यः स पञ्चविंशति" इति युक्ताः । कश्चित् कश्चित्
 पराशरं विरोधा यं चिन्त्यते । कस्यभेदादिभिर्नाम ज्ञेयत्वा द्वाविंशति
 ॥ ८६ ॥ सहस्राण्यकटाहेनेति तन्मध्यवर्तिनीत्यर्थः ॥ ८७ ॥ धात्री
 सावित्री विधात्री जगन्धात्री इत्येतैः पादनादिभिः सर्वेभ्यो भूतेभ्य
 साधारभूता गुणाधिका इत्यर्थः ॥ ८८ ॥

सप्तमविंशतिवारमासादृशोभवः । सप्तपाताकपक्षस्तु रज्ज्वती-
 मन्लभश्च ॥ १ ॥ ॥ दशमाहस्रमिति सप्तैव सप्तकोट्यनोऽष्टा

भूमयो यत्र मैत्रेय ! वरपासादमण्डिताः ॥ १ ॥

तेषु दानवदैतेया यद्याच्च गतगस्तथा ।

निवसन्ति महानागजातयय महामुने । ॥ ४ ॥

स्वर्लोकादपि रम्याणि पातालानीति नारदः ।

प्राङ् स्वर्गसदां मध्ये पातानिभ्या गतो दिवि ॥ ५ ॥

प्राङ्काटकारिणः शुभ्रा मणयो यत्र सुप्रभाः ।

नागैराभियमाणासु पातालं केन तत् समम् ॥ ६ ॥

दैत्यदानवकुलाभिरित्येतद्य गोभिते ।

पातानि कस्य न प्रीतिर्विमुक्तस्यापि जायते ॥ ७ ॥

दिवार्करश्मया यत्र प्रभां तन्वन्ति नातपम ।

शगिनय न गोताय निशि द्योताय केवलम् ॥ ८ ॥

भक्ष्यभोज्यमहापानमुदितैरतिभोगिभिः ।

यत्र न ज्ञायते काला गतोऽपि दनुजादिभिः ॥ ९ ॥

वनानि नद्यो रम्याणि सरांसि कमलाकराः ।

पुंस्त्रीकिलाभिलाषाय मनोऽन्यान्यपराणि च ॥ १० ॥

भूषणान्यतिरम्याणि गन्धाद्युपानुलेपनम् ।

वीणावेणुमुदङ्गानां स्वनास्तूर्याणि च विज ॥ ११ ॥

भूमिषाः । ततो नववक्त्रोच्छ्रितमेकैकं पातालं भूविपरिमितम् ।

“वक्त्रोच्छ्रितमेकैकं पातालं भूविपरिमितम् । पञ्चैकशोऽस्मिन्पातयेषां पञ्च-
शाणि नवाध्वनाम्” इति विवरणोक्तमेकैकं महानवम् ॥ १ ॥ ॥

पातालेभ्यो दिग्बन्धनस्य दनुजगणैर्दत्तं देवानां मध्ये प्राङ् ॥ ५ ॥

युष्माः युष्मा मणयो नागैराभियमाणासु प्राङ्पातासु भूषणं यत्र तत्

पातालं केन न केनापि निरूपयमित्यर्थः ॥ ६ ॥ विमुक्तस्य वीत-

दानकापि ॥ ७ ॥ ८ ॥ पुंस्त्रीकिलानाभिलाषाः भूमिजाति ॥ १० ॥

एतावन्त्यानि चोदारभाग्यभोग्यानि दानवैः ।
 दैत्यारगैश्च भुज्यन्ते पातालान्तरगोचरैः ॥ १२ ॥
 पातालानामधस्तास्ते विष्णोर्या तामसी तनुः ।
 शेषास्या यद्गुणान् वक्तुं न शक्ता दैत्यदानवाः ॥ १३ ॥
 याऽनन्तः पठति सिद्धैर्देवो देवर्षिपूजितः ।
 स महस्त्रागिरा व्यक्तस्त्रस्तिकीमलभूषणः ॥ १४ ॥
 कृष्णामणिसहस्रेण यः स विशोतयन् दिशः ।
 सर्वान् करोति निर्वर्ध्यान् हिताय जगताऽसुरान् ॥ १५ ॥
 मन्दाघणितनेत्रोऽसौ यः सदैवैककण्डलः ।
 किराटी स्रग्धरो भाति साम्निः श्वेत इवाचलः ॥ १६ ॥
 नीलवामा मन्दात्मिकः श्वेतहारापयोभितः ।
 साम्नागङ्गाप्रवाहोऽसौ कैलासाद्रिरिवोद्यतः ॥ १७ ॥
 लाङ्गलामक्तहस्ताग्रो बिभ्रन्नपलमुत्तमम् ।
 उपास्यते स्वयं कान्त्या यो वारुण्या च मृत्नेया ॥ १८ ॥
 कान्तान्ते यस्य वक्त्रेभ्यः विषानलशिखोऽञ्जनः ।
 स दुर्षणात्मको रुद्रो निष्कृम्याति जगत्त्रयम् ॥ १९ ॥
 स बिभ्रच्छेखरीभूतमशेषं क्षितिमण्डलम् ।
 आसीत् पातालमूलस्थः शेषोऽशेषसुरार्चितः ॥ २० ॥

रुद्रो यः शङ्खमोतपादिकादिभिः ॥ ११ ॥ पटारैश्चतुर्भुजैः पुष्पै-
 र्भूषितः । पातालानामन्तरं गच्छं मोचरो विषको वेधो तैः ॥ १२ ॥
 १३ ॥ कालिधं कण्डव देवा विष्णुविशेषः । अन्तः कालिधमेवावर्त-
 मृत्तं वक्तुं न शक्नुवन् ॥ १४ ॥ १५ ॥ कान्त्या श्वेता वारुण्या च रुद्रादि-
 र्भूषणा देवता ॥ १६ ॥ १७ ॥ श्वेच्छरीभूतं रुद्रदेवो जितम् ॥ १८ ॥

तस्य वीर्यं प्रभावश्च स्वरूपं रूपमेव च ।
 न हि वर्णयितुं शक्यं ज्ञातुं वा त्रिदशैरपि ॥ २१ ॥
 यस्मैवा सकला पृथ्वी फणामणिशिखारुणा ।
 भास्ते कुसुममालेव कस्तुरीर्यं वदित्यति ॥ २२ ॥
 यदा विजृम्भतेऽनन्ता मदावर्णितलोचनः ।
 तदा चलति भूरेवा साद्रितोयाब्धिकानना ॥ २३ ॥
 गन्धर्वापसरसः सिद्धाः किन्नरीरगचारणाः
 नास्तं गुणानां गच्छन्ति तेनानन्तोऽयमव्ययः ॥ २४ ॥
 यस्य नागवधस्तौले गितं हरिचन्दनम् ।
 मुहुः श्यामानिनापास्तं याति दिङ्मृदवामताम् ॥ २५ ॥
 यमाराध्य पुराणपिंगेर्गो ज्योतीरपि तत्त्वतः ।
 ज्ञातवान् सकलश्चैव निमित्तपठितं फलम् ॥ २६ ॥
 तेनेय नागवर्ष्येण गिरमा विवृता मङ्गो ।
 दिभर्ति मालां लोकानां मटेवासुरमानुषाम् ॥ २७ ॥

वीर्यं वर्यं प्रभावः प्रतापः स्वरूपं तत्त्वम् । रूपमाधारः ॥ २१ ॥ २४ ॥
 जितं जयितम् बहुविधं यस्य च शानिचैरपाभां विजितं दिक् पट-
 रावतां जलजगत्सीकरचूर्णं तातोन्मयः । दिक्कोटरावतामिति
 पाठे दिवां सोदरावताम् अपिवाचनचूर्णम् । यद्वा सोटाः कोटा-
 पांशलोकां वावतां व्यावताम् । दिक्पटवतां कोटांश्च हरिद्रादि-
 रजःस्वानोयं अवतोन्मयः । दिक्पटरावतामिति पाठः ॥ २५ ॥ ज्यो-
 तीरपि यद्वनज्ज्वादीनि निमित्ते ज्ञातव्यज्ज्वादी पठितं शुभाशुभवचनं
 कवचं ज्ञातव्यम् ॥ २६ ॥ देवासुरमादयैः सहितं सोमानां वातावा-
 दीनां वाचां चोच्चं तेन विवृता वतीर्य मङ्गो विभर्ति । सोमाधार-
 भूतावा भूमेरपि च आधार इत्यर्थः ॥ २७ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

तत्र नरकान् विप्र भवः प्रमलिनस्य च ।
 पापिनो येष पात्यन्ते तान मृणुष्व महामूने ॥ १ ॥
 रौरवः शूकरा रोधस्ताला विगमनस्तथा ।
 महाज्वालस्तपकुम्भा खमनोऽय विमोहनः ॥ २ ॥
 कश्चिरात्रा वितरणी कुमोह कमिभोजनः ।
 अमिपत्रवनं कुण्डो लालभक्षश्च टारुणः ॥ ३ ॥
 तथा एषवहः पापी वञ्छित्वालो ज्वालिगिराः ।
 सन्दगः कालप्रवक्ष्य तमयावाचिरैव च ॥ ४ ॥
 स्वभोजनोऽथाप्रतिष्ठयासीचिद्य तथापरः ।
 इत्येवमादयथान्यो नरका भृशटारुणाः ॥ ५ ॥
 यमस्य विषये चोराः शस्त्राग्निभयदायिनः ।
 पतन्ति तेषु पुरुषाः पापकर्मरतास्तु ये ॥ ६ ॥
 कुटमात्मी तथा सम्यक् पक्षपातेन यो वदेत् ।
 यथान्यद्वृत्तं वक्ति स नरा याति रौरवम् ॥ ७ ॥
 भण्णहा परहृत्ता च गोघ्नश्च मृतिमत्तमः ।

भारते कृतपुण्यानाम् उक्ता जगप्रदा भुवः । तत्रैव कृतपापानां
 दण्डनः च तथ ज्यते ॥ यन्निबद्धं चेत्त तमोगर्भोऽवस्थापः सङ्काशकृत-
 मन्त्रैश्च दूष्णैरेव । दिवि टिचिचकावकाद् भूमेरुपरिष्ठाद् गवादिभि
 यन्त्रैः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

यान्ति ते नरकं रोधं यद्येच्छामनिरोधक ॥ ८ ॥
 सुरापो मद्भ्राता स्तेयी सुवर्णस्य च शूकरी ।
 प्रयाति नरके यद्य तैः संमर्गमुपैति वै ॥ ९ ॥
 राजन्यवेग्यहा ताले तथैव गुरुतन्मयः ।
 तप्तकण्ठे स्वसृगामी हन्ति राजभट्टांश्च यः ॥ १० ॥
 माध्वीविक्रयकुट्टबडपालः केसरिविक्रयी ।
 तप्तलोहे पतन्त्यं ते यद्य भक्तं परित्यजेत् ॥ ११ ॥
 सुपां सुतां वापि गत्वा महाज्वाले निपात्यते ।
 अश्वमत्ता गुरुणां यो यद्याक्रोष्टा नराधमः ॥ १२ ॥
 वेददूषयिता यद्य वेदविक्रयकश्च यः ।
 अगम्यगामी यद्य स्यात् ते यान्ति लवणं द्वित ॥ १३ ॥
 चौरा विमोहे पतन्ति मर्यादादूषकस्तथा ।
 देवह्विजपितृहेष्टा रत्नदूषयिता च यः ।
 स याति कृन्निभस्ते वै क्रमाद्ये च दुरिष्टकृतः ॥ १४ ॥
 पितृदेवातिथीन यद्य पर्वण्यंशति नराधमः ।
 लालभस्मे स याल्युग्र शरकत्तो च वैभक्तः ॥ १५ ॥
 करोति कर्णितो यद्य यद्य खड्गादिक्लृप्तः ।

शक्ति ॥ ७ ॥ भूषणं गर्भहन्ता पुण्डरीकं परित्यज्यते ॥ ८ ॥ ते
 मर्गमिति ॥ चरुचरेण पतति सद्यः यथाहनायने ॥ याननाध्यापना-
 द्योनाय सद्यः पतति तद्वत्समं ॥ इति ते ॥ सद्यः सद्यमेव ॥ ९ ॥ रत्नो
 मयान् दूताम् ॥ १० ॥ माध्वी भाव्यो तन्मा ॥ विक्रयकत्तो ॥ बडपालः
 बाराण्डरक्षकः । विचारविक्रयो अज्ञाना विक्रयो ॥ ११ ॥ १२ ॥
 वेददूषयिता वेदनिन्दकः । यदा अतथाध्यापकः ॥ १३ ॥ भव्यादा-
 दूषय विचारनिन्दकः । दुरिष्टकृतं अभिचारकत्तो ॥ १४ ॥ पर्वण्यंशति

प्रयास्ये ते विमसने नरके भृशदाहणे ॥ १६ ॥

असत् प्रतिपद्यीता तु नरके यास्वधीमुक्ते ।

अयाज्ययाजकश्चैव तथा नक्षत्रसूचकः ॥ १७ ॥

कमिपूयबह्वक्षै को याति मिष्टाक्षभुक् नरः ।

लाक्षामांसरसानाश्च तिलानां लवणस्य च ।

विक्रेता ब्राह्मणो याति तमेव नरकं हिजः ॥ १८ ॥

मार्जारकुक्कुटच्छागखवराहविहङ्गमान् ।

पीपयस्वरकं याति तमेव हिजसत्तमः ॥ १९ ॥

रङ्गोपजीवोकेवर्त्तेः कुण्डाग्रो गरदस्तथा ।

सूचो माहिषिकश्चैव पर्वकारी च यो हिजः ॥ २० ॥

आगारटाडो मितघ्नः शाकुनिर्धामवाजकः ।

रुधिराश्वे पतस्येते सोमं विक्रीणते च ये ॥ २१ ॥

मधुहा ग्रामहन्ता च याति वैतरणीं नरः ।

रेतःपानादिकर्त्तारो नर्यादाभेदिनो हि ये ।

परिकल्प्य चादौ भुङ्क्ते ॥ १४ ॥ कर्त्तव्यो वाचयिषेयान् ॥ १६ ॥

नक्षत्रसूचकः नक्षत्रगणकः ॥ १७ ॥ पुमादीन् पशुवित्ता एक एव

मिष्टाक्षभुक् । वेगो बाहुसकारी तमेव कमिपूयं पृथक्कमेव ॥ १८ ॥

१९ ॥ रङ्गोपजीवी । नटमञ्जाटिहतिः । केवर्त्तः धीवरहतिः । पक्षी

लोपति आराज्जातः कुण्डः तदक्षभोजी कुण्डाग्रो । खरौ पिशुनः ।

माहिषिको महिषोपजीवी । यदा "माहिषीकृष्यते भाषां धमेवोवा-

ज्जदेइमम् । उपजीवति यदाद्याः स वै माहिषिकः स्यतः" इति स्यति-

रीकः । पर्वकारी प्रमाटिकाभेनापर्वस्थमावाकादिक्रियाप्रसङ्गः । पर्व-

त भेति दाटे पर्वस्य कृताश्वी ॥ २० ॥ शाकुनिः पक्षजीवी शुनाशुन-

निपित्तदहनोपजीवी वा । ग्रामहन्तः ग्रामार्थं यदा ॥ २१ ॥ नर्या-

दाभेदिनः स्यदाभेदिनः तत्कर्मकारिणः कुण्डक परवधुनम् । इन्धुकाद्यादिषु

देवाद्याधोमुखान् सर्वान् अधःपश्यन्ति नारकान् ॥ २८ ॥

स्यावराः क्षमयोऽज्ञाय पक्षिणः पश्यन् नराः ।

धार्मिकास्सद्वशास्तद्वर्माणि गच्छन्ति यथाक्रमम् ॥ ३० ॥

सङ्क्षेपभागाः प्रथमा द्वितीयानुक्रमात् तथा ।

सर्वे श्रुते महाभाग यावन् कृत्स्नमाययाः ॥ ३१ ॥

यावन्तो जन्तवः स्वर्गे तावन्तो नरकोकसः ।

पापकृद् याति नरकं पाययित्तपराङ्मुखः ॥ ३२ ॥

नरकद्वयेन भाङ्गः स्वर्गाधो भवति ॥ २८ ॥ पापिना नरकभोगानन्तरं
स्यावराः दास्युः पक्षी नरकस्य कृत्स्नं नवधा भिक्षासु योनिषु जन्मक्रममाङ्ग-
स्यावरा इति । कृत्स्नाः पक्ष्यादयः । धार्मिका नरकेषु पुण्यविशेषेण
वैद्युत् भोगेषु सुसुखी यथाक्रमं भवन्तीति शेषः ॥ ३० ॥ तेषां प्र-
पञ्चाकृत्यम् पक्षी नरकस्य भाङ्गः सङ्क्षेपेति । द्वितीयानुक्रमः द्विती-
योऽनु क्रम एवेति देवा ते द्वितीयास्यानेऽनुक्रमात् ये क्षमया ते सङ्क्षे-
पभागाः प्रथमाः सङ्क्षेपभागाः सङ्क्षेपभागाः प्रथमाः प्रथमं निर्दिष्टाः
स्यावरा दद्यात् क्षमयाः सङ्क्षेपभागाः स्यावराः क्षमयाः सङ्क्षेपभागाः
क्षमया इत्यर्थः । पञ्चम्यलपाठेऽपि द्वितीयास्यानेऽनुक्रमात् क्षमयाः
सङ्क्षेपभागाः स्यावरा इत्यर्थः । तथा सर्वे श्रुते इति यथा
स्यावरा सर्वे पञ्चादिविषयं दृष्टव्यम् । सुक्लं मय्यामयन् इति सुक्ल-
प्रमाणाया सुसुखी योनिः । तत्पर्यन्तमेव पापानां नरकस्य नरके
जन्मक्रमः । ततः परं सुक्लः । एतच्च संसारजीवसंस्तव्यं यथा योनिः
सर्वभूतस्य भवति । अथ च नवधा निर्दिष्टो जन्मक्रमः प्रायश्चित्तः ।
तद्वत्तया दत्तपुराणे व्युत्क्रमेणापि मातृष्यं प्राप्यते पुत्र्यमोरवात् ।
विशेषा यतः पक्षी कर्मणो गुरुणाप्यः इति ॥ ३१ ॥ तदेवं नारकाः
सर्वे तदुभोगानन्तरं स्यावरादिजन्मक्रमेण पापकृद् ययात् पुण्यवशात्
वदाचित्तं निदद्या भवति । एतामी निदद्या अपि सर्वे पुण्यवशात्
वदाचित्तं वदाचित्तं नारका भवन्तीति । वैराग्यादेनाङ्गं वाच्यं इति ।
एतामीति भवन्तीति शेषः । एतामी पापिनीति नरकपरिहारी-

पापानामनुकृपाणि प्रायश्चित्तानि यद् यथा ।

तथा तथैव संश्रित्य प्रोक्तानि परमर्षिभिः ॥ ३३ ॥

पापे गुरुणि गुरुणि स्वन्यान्वये च तद्विद्ः ।

प्रायश्चित्तानि मैत्रेय । जगुः स्वायम्भवादयः ॥ ३४ ॥

प्रायश्चित्तान्यगेषाणि तपःकर्मात्मकानि वै ।

यानि तेषामगेषाणां कृत्वा नृसंस्मरणं परम् ॥ ३५ ॥

कृते पापेऽनुतापो वै यस्य पुंसः प्रजायते ।

प्रायश्चित्तस्तु तस्यैकं हरिसंस्मरणं परम् ॥ ३६ ॥ ।

प्रातर्निशि तथा मध्याह्नाद्विष, संस्मरेत् ।

नारायणमवाप्नोति सत्यः पापक्षयं नरः ॥ ३७ ॥

पापनाश, पापक्षयः । प्रायश्चित्तं यो न करोति स एव नरकं
याति, न तु जन्मप्रायश्चित्तः ॥ ३३ ॥ तच्च प्रायश्चित्तं कर्मभक्तिप्रत्यक्षपेक्ष
विशिष्टम् । तच्च पापतारतम्येन कर्मात्मकप्रायश्चित्ततारतम्यमाह,
पापानामिति । यत्र पापं महदस्ति वा यथा क्षात्वा क्षात्वा वा तत्रैव
तदनुकृपाणि प्रायश्चित्तानि वेदादि संकल्प्य प्रोक्तानि सङ्गतिभिः ॥ ३३ ॥
॥ ३४ ॥ मन्वादिभिर्दिष्टे प्रायश्चित्तैर्मित्रेयैः पापक्षयमाभावात् सर्वत्र-
कृते सुकरं श्रीकृष्णमङ्गिरसः सर्वप्रायश्चित्तमाह प्रायश्चित्तानीति ।
तथाहि ब्रह्मादीनि । कर्माणि च दानजपादीनि, तदात्मकानि यानि
प्रायश्चित्तानि तेषां सर्वेषां जन्मकातुकारणं परं भवेत् ॥ ३५ ॥
भवेत्तमाह, जन्म इति । पापे जने यस्य पुनोऽनुतापः प्रकर्षेण जायते
तस्यैव मन्वाद्युक्तानां तपोदानादीनां मध्ये एकं किञ्चित् तदनुकृपं
प्रायश्चित्तञ्च नमस्तुतव्यं श्रेयसापकारात् । हरिसंस्मरणं तु परममु-
तापजनयेच्छासि मित्रेयवाच्यवहेत्युक्तात् । स्वयमेवापि यथास्मि
कीर्तित इति ब्रह्मवाच्यम् ॥ ३६ ॥ विष्णु देवकाद्यादिविषयमनयेन
वराहवाच्यवहेत्युक्तात् हरिसंस्मरणं भवेत्तमाह, प्रातरिति । प्रातर्वा
निशि वा मध्याह्ना वा मध्याह्ने वा आदिवन्द्यात् देवब्रह्मवन्द्यादिनिबन्धं

विष्णुसंस्मरणात् जीणममस्तुक्तेऽशमश्चयः ।

मुक्तिं प्रयाति सर्गाभिस्तस्य विघ्नाऽनुभीयते ॥ ३८ ॥

वासुदेवे मनो यस्य जपहोमाचेनादिषु ।

तस्यान्नराया भैत्रेय 'देवैकत्वादिकं फलम् ॥ ३८ ॥

प्रापयति । नर इत्यादिभ्यः दानयमसु दयकाणादिऽनयमं विनैव यथा
 कदाचित् नारायण संस्मरन्नेव सदास्तत्तत्त्वं पापक्षयमव प्रीति न तु
 संस्मरणे कृत्वा । एतदुक्तं भवति, हाटगान्डादिभ्यः हि देयकाणाधिकारि-
 'नयमाद्यपेक्षं यथावदनुष्ठितं कानान्ते पापक्षयहेतुः, एतं तु न
 तथा । अतः सर्वत्रेष्टमिति । अयं भावः, शास्त्रगम्यं हि फलं यथा-
 माह्यं देयकाणादिनियमेन यथोक्तेनैवाधिकारिणानुष्ठितान् वाचना-
 द्धिष्ययते, हरिसंस्मरणादफलं तु वस्तुवामर्थ्यं प्रभवत्यात् न देयकाणाधि-
 कारादनियममपेक्षितमिति । तथा च विष्णुधर्मादिषु वस्तुवर्त्ममेव
 प्रवक्तव्योक्तम् । 'चक्रानुधस्य नामानि सदा सर्वत्र कीर्तयेत् । भाषी च
 कीर्त्तने तस्य स पञ्चकरो यतः । हरिर्हरति पापानि दुष्टक्षिणैरपि
 स्मृतः ॥ यनिष्पयापि संस्पृष्टो दृढस्त्रेव हि पावकः । अज्ञानादपरा
 ज्ञानाद् वलमस्योक्तमिति । संकीर्त्तितमिदं पञ्चो दृढेधो यथामलः
 इत्यादि । न चेत् सति हाटगान्डादिभ्यः तेरानर्थक्यं गृह्णीयं, नामादौ
 अहाटगान्दानां तत्रैव प्रवृत्तेः । यिष्मदस्यैतद् भागवतभाष्येऽपि विज्ञेयं
 प्रवृत्तमस्य परम्यते ॥ ३७ ॥ हिंस्र हरिश्चरणं हाटगान्डादिभ्यः न
 पापक्षयमाप्नोष्यतीति किन्तु मुक्तिरपि हेतुरित्याह, विष्णुसंस्मरणादिति ।
 जीव समस्तलोकाणां पापमन्त्राणां रागादीनां सङ्घवः समूहो यस्य च
 नरो मुक्तिमवाप्नोति । अर्गमाप्नोति तस्यातितत्त्वत्वाद् विघ्नप्रायेवेत्यर्थः
 ॥ ३८ ॥ 'अथ अपहृमादिषु गृह्यार्थमपि कृतं हरिसंस्मरणादिकं
 सकृदेव पर्ववक्ष्यमीत्यादिनाह, वासुदेवे मन इति तस्य मोक्षं प्राप्नुत
 प्रथो अपहृमादिषुऽप्येवमुक्त्वा दृढं फलमतिशक्तत्वादनरायो विघ्न
 सः ॥ ३८ ॥ तदेवाह, कीर्त्ति । नाहृष्टं अर्गमोक्षः, तदुपलभ्य

क नाकपृष्ठगमनं पुनरावृत्तिलक्षणम् ।

क जपा वासुदेवेति मुक्तिबीजमनुत्तमम् ॥ ४० ॥

तस्मादहर्निशं विष्णुं संस्मरन् पुरुषो मुनिः ।

न याति नरकं मर्त्यः संज्ञोणाखिलपातकः ॥ ४१ ॥

मनःप्रोतिकरः सर्गो नरकस्तद्विषयिणः ।

नरकस्वर्गसंघे वै पापपुण्ये द्विजान्तम ॥ ४२ ॥

वस्तु कमेव दुःखाय सुखायेष्यद्विवाय च ।

कापाय च यतस्तस्माद् वस्तु तन्वात्मकं कुतः ॥ ४३ ॥

तदेव प्रीत्ये भू वा पुन दुःखाय जायते ।

तदेव कापाय ततः पश्चादाय च जायते ॥ ४४ ॥

तस्माद् दुःखात्मकं नास्ति न च किञ्चित् सुखात्मकम् ।

पुनरावृत्तिलक्षणं पुनरावृत्तिलक्षणं कृतं तस्य निश्चयश्चानन्द-
फलस्य नास्त्ययं, किं पुनरिन्द्रियादिकामर्त्यः । अत्र च चरमकरण-
लपयोपेक्षया अत्र्यादिसर्वममङ्गलं, एवमप्यर्थः । वक्ष्यति हि ।
उत्ति कलुषं चेतसं स जातो हारित्वादि ॥ ४० ॥ अतो मोक्षफलं
विष्णुस्मरणं कर्तुं नरकं न यातीति किं वक्तव्यमित्युपसंहरति,
तस्मादिति ॥ ४१ ॥ तदेव चरमं हृदयं सर्वेषां सुखमं सर्वपापघ्न-
मङ्गलम् । इदानीं विदुषामेव योग्यं तन्मनःप्रोतिकरं समीपचित्तमुपरीतव
दुर्बोक्तस्य अनेनरकतत्त्वाधनं तस्य पदभूतस्य भिष्यत्तमाङ्ग, मनःप्रोतिकर
वादिः पञ्चमि । तद्विषयैः मनोदुःखकर । अतः स्मरणतत्त्व-
प्रोतिकरः अस्मदस्मरन् अनेनरको भिष्यति भावः । भिष्यन्तनरकस्य-
हेतुत्वात् पापपुण्ये अपि भिष्यति इत्याशयेनाङ्ग, नरकोति । आसुरीत-
मिति वाधने वाध्यदुपकारात् पापपुण्य एव नरकस्यसंघे इत्युक्तम्
॥ ४२ ॥ सुखदुःखसाधनानां अक्षय्यन्वयानतादीनामस्मिन्नस्तुतमाङ्ग,
वस्तु कमेवेति । वस्तु अक्षय्यन्वयदिकं वस्तुत्वकं निवर्तकमात्रम् ।
कुतः ? देवकाशभोक्तृभेदेनियतकमात्रत्वात् न परमार्थतः सुखदुःख-

मनसः परिणामीयं सुखदुःखादिलक्षणः ॥ ४५ ॥

ज्ञानमेव परं ब्रह्म ज्ञानं ब्रह्माय चेष्यते ।

ज्ञानात्मकमिदं विश्वं न ज्ञानादविद्यते परम् ।

विद्याविद्येति भेदेन । ज्ञानमेवावधारय ॥ ४६ ॥

एवमेतन्मया स्यात् भवतो मण्डलं भुवः ।

पातालानि च सर्वाणि तथैव नरका द्वितः ॥ ४७ ॥

मन्त्रा पर्वताश्चैव द्वीपवर्षाणि निम्नगा ।

मत्स्यान् सर्वमाख्यानं किं भूयः यो नु निच्छति ॥ ४८ ॥

साधनं किञ्चित्कालेन ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ मनसः परिणामः स्वप्न-
मनोव्यादिवन्मनोविज्ञानमात्र इत्यर्थः ॥ ४५ ॥ किं तर्हि मत्स्यम् ?
इत्यत्राह, ज्ञानमिति । ज्ञानात्मकं परं ब्रह्मेव परमार्थं इति शेषः ।
यत् सत् कुतोऽस्य ब्रह्ममालो ? तत्राह, ज्ञानमिति । अविद्यया
अद्वैतव्यादिभूषणं प्रतीतं ज्ञानमेव ब्रह्मयेष्यते । च यज्ज्ञानं ज्ञानमेव
विद्याया तद्विराजितं मोक्षाय चेष्यते इत्यर्थः । न चाध्यसनीयं निर-
सनीयं वाच्यव्यादि तदुच्यति किंमस्तीत्याह, ज्ञानात्मकमिति । तदध्या-
सापवादहेतुं विद्याविद्यं अयि न ततः पृथक् विद्येते इत्याह, विद्या-
विद्यतः । तदेवमविद्याध्यस्तकर्मकर्मफलान्तरविज्ञानादुत्पत्त्यर्थं वाच्य-
परोक्षज्ञानं परं प्राप्यतेत्यर्थः । अपरोक्षज्ञानं तु न प्राप्यते न च
प्राप्यतेत्यर्थः । यथा वै पुष्करपत्राय व्यापनं क्षिप्यते एतन्मतेन
विदित्वा एतत् कर्मणः क्षिप्यते । न कर्मणा विप्यते पातयेत् इत्यादि
श्रुतेः । यथा मनःप्रतिबन्धः क्षणं इत्यादरेन कल्प्यते । दृष्ट्वा कर्मणो
क्षणीयं प्राप्यते विविधसुखदुःखभूविशेषो जयोक्तो तद्योगि न प्राप्तिपरि-
हारकारणतया यज्ञः कार्यः तयोक्तसुखधनानाम्प्राप्त्यर्थत्वात् परं ब्रह्मेव
सत्यम् । अतस्तत्प्राप्तेन मनोविमर्शनाभ्यास एव यज्ञः कार्यः इति
॥ ४७ ॥ तदेव नरकवज्रप्राप्तं प्राप्यतेत्यर्थं यथायं प्रकृतमेवोपसंहरत्याह,
सर्वमिति आख्याम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

मैत्रेय उवाच ।

कथितं भूतलं ब्रह्मन् । समैतदखिलं त्वया ।
भुवर्लोकान् लोकान् लोकान् यान्ति मन्त्राभ्यहं मुने ॥ १ ॥
तथैव ग्रहमस्थानं प्रमाणानि वया तथा ।
सनाच्चक्ष महाभाग मद्यां त्वं परिप्रच्छते ॥ २ ॥

पराशर उवाच ।

रविचन्द्रमसाग्नीवन्धयस्त्रैवभामते
सममुद्रसारिक्कला तावती पृथिवी स्मृता ॥ ३ ॥
यावत्प्रमाणा पृथिवी विस्तारपरिमण्डलात्
नभस्तावत्प्रमाणं वै व्याममण्डलता द्विज ॥ ४ ॥
भूमर्याजनलक्ष तु सौर मैत्रेय ! मण्डलम् ।
लक्षाद् दिवाकरव्याप मण्डलं यमिनः स्थितम् ॥ ५ ॥
पूर्णे गतमहस्त्रे तु याजनानां नयाकरात् ।

यहावा मस्थानं, कस्मिंश्चित् को यहावाको त तथैव । सत्रिषणं
प्रमाणात्, तेषामनरालर्याजनमण्डलः ॥ ३ ॥ भूमीकमानेनैव भूमीक
इति शक्तुं संस्थानं तावदाह रतीति । पृथिवी स्मृताति भूमीक स्मृत
इत्यर्थः ॥ ३ ॥ विहारो लोकालोकचकारः । परिमण्डलं इत्य-
मनसंस्थानम् । तथादेत्येव तथाद् व्याममण्डलतः विहार-
मण्डलात्वां नभोभुवर्लोकान् व्यापयित्वाकोकालोकरिष्यत्यो-
रनरावरती भुवर्लोकालोप तावानेवत्यर्थः । यदाह शुकः । एतावानेव
भूवर्लोकं संज्ञयेत् । एतन्नेव हि दिवो मानं तद्विद उपदिशति ।
यथा द्विदशयोगिण्यादीनां ते अन्तेष्वान्तरिक्षं तदपसंस्थितम् इति
॥ ४ ॥ सकोकलाह, भूमेरित्यादि शक्तम् ॥ ५ ॥ गतमहस्त्रे चक्षे पूर्णे

नक्षत्रमण्डलं क्षुद्रम् उपरिष्ठात् प्रकाशते ॥ ६ ॥

हि सन्ने चापरि वदन् । बुधा नक्षत्रमण्डलात् ।

तावत्प्रमाणमार्गं तु बुधस्याप्युपनाः स्थितः ॥ ७ ॥

अङ्गारकोऽपि शुक्रस्य तत्प्रमाणं व्यवस्थितः ।

लघुद्वयेन भीमस्य स्थितौ देवपुरोहितः ॥ ८ ॥

गारिविहस्यतिबाधोऽदिलत्तं सम्यगास्थितः ।

सप्तदिनमण्डलं तन्मात्रचक्रं द्विजोत्तम ॥ ९ ॥

कृदिभ्यश्च सहस्राणां गतादृशे व्यवस्थितः ।

मेधाभूतः समस्तस्य ज्यातिचक्रस्य वै भूवः ॥ १० ॥

ते तान्मेतत् कथितं नृभिरेन सहामनः ।

इत्याकलस्य भरेषा इत्या चात्र व्यवस्थिता ॥ ११ ॥

भुवादृशे महर्लोका यत्र ते कल्पवामिनः ।

एकयात्रनकाटिभ्यु यत्र ते कल्पदानिनः ॥ १२ ॥

—

॥ ६ ॥ ८ ॥ गोति । शरीरः ॥ ६ ॥ मेधाभूत इति । आन्धा-
क्रमस्यपशूनामाश्रयः । अतमश्चानिखातमासा मेधाः तद्वत् स्थितः ॥ ७ ॥

भुवमेतत् । अष्टादश । अष्टादशमण्डलमाश्रितः । इत्येकस्य भोगस्य भूमिरेषा
लोकोऽप्युत्तमः । तस्यैव चक्रः । इत्या तत्र भारतरूपेण प्रतिष्ठिता
वामप्रा । अङ्गारो हि । यत्रो हि । कर्मभूतेषां यतोऽस्याभोगभूतयः
इति । यतोऽस्या, अष्टादशमण्डलाणां निर्व्यापसं यतितश्चमिति भावः
॥ ११ ॥ कल्पं । अष्टादशमण्डलमेव । महर्लोको वामर्लोका । कल्पान्ते तु
एतन्लोको वामर्लोका । कल्पवामिनो भूयवदयः । । त्रिलोकां दक्षिणामार्गां
महर्लोकां दक्षिणामार्गां । यान्येभ्यश्च महर्लोकां जगं भूयवदयोऽदिताः
इति एषोक्तेः । त्रिलोकां दक्षिणामार्गां, एतेन । यत्रोऽदिपादका पुन-
रङ्गः । भूयवदयश्च दक्षिणामार्गा । पाठान्तरं । एतन्मण्डलं ॥ १२ ॥

स्वर्लोकाः सोऽपि गदितो लोकसंस्थानचित्तकैः । १८ ॥

त्रैलोक्यमेतत् कृतक मैत्रेय ! परिपठते ।

जनस्तपस्तथा सत्यमिति चाकृतकं त्वयम् ॥ १९ ॥

कृतकाकृतयोर्मध्ये महर्लोक इति स्मृतः ।

शून्यो भवति कल्पान्त योऽन्यन्तं न विनश्यति । २० ॥

एते सप्त मया लोका मैत्रेय ! कथितास्तव ।

पातालानि च सप्तैव ब्रह्माण्डस्यैव विस्तरः ॥ २१ ॥

एतदण्डकटाक्षेन तिर्यक् चार्धमधस्तथा ।

कथितस्य यथा वाजं सर्वतो वै समावृतम् ॥ २२ ॥

दशोत्तरेण पद्मसा मैत्रेयाण्डञ्च तद् वृतम् ।

सर्गोऽयं परिधानोऽसौ वज्रिना वेष्टितो वज्रिः ॥ २३ ॥

वज्रिश्च वायुना वायुर्भवेत् । नभसा वृतः ।

भूतादिना नभः सोऽपि मङ्गता परिवेष्टितः ॥ २४ ॥

दशोत्तराण्येवाणि मैत्रेयैतानि सप्त वै ।

मङ्गलान्तश्च समावृत्य प्रधानं समवस्थितम् ॥ २५ ॥

वचनम् ॥ १८ ॥ त्रैलोक्यं कृतकं प्रोक्तत्वं साक्षात्प्राप्तम् । जनलोका-
दिनवमकृतकं प्रतिफलमवाप्तत्वात् ॥ १९ ॥ महर्लोका कृतका-
कृतकत्वे चेदमाह, शून्य इति । जनेः शून्यः ॥ २० ॥ एतदण्ड-
भूतलोकश्च जनान् ब्रह्माण्डकटाक्षेन समावृतं, तरेण च पृथिव्यावरणम् ।
च च कटाक्षः खोटिवोजनविकारः । “सप्तबागरत्नानस्तु नक्षोद-
कटनन्तरम् । खोटिवोजनानस्तु कटाक्षः च व्यवस्थितः” इति
कण्ठान्दभैरवतन्त्रोक्ते ॥ २१ ॥ कटाक्षश्च दशोत्तरेण दशपुष्पेन ।
वायुपरिधामः पद्मोवेष्टितः ॥ २२ ॥ २३ ॥ दशोत्तराणि चमोति
संज्ञायावेनोक्तम् । पृथिव्यावरणञ्च दशोत्तरत्वाभावात् । “इतद्भूतपतो
-----”

अनन्तस्य न तस्यान्तः संख्यानश्चापि विद्यते ।

तदनन्तमसंख्यातप्रमाणं व्यापि वै यतः ॥ २६ ॥

हेतुभूतमशेषस्य प्रकृतिः सा प्रया मुने ॥

अण्डानां तु सहस्राणां सहस्राण्युतानि च ।

ईदृशानां तथा तत्र कोटिकोटिशतानि च ॥ २७ ॥

दारुख्यमिदं तेलं तिलं तदवत् प्रमानपि ।

प्रधानोऽवस्थिता व्यापो चतनात्मात्मवेदनः ॥ २८ ॥

प्रधानञ्च पुमांश्चैव सर्वशुक्लात्मभूतया

विश्रुयन्तवा महाबुद्धे । मतो मय्यधर्मिणौ ॥ २९ ॥

तथाः सैव पृथग्भावकारणं मय्यस्य च ।

साधकारणभूता च भगवन्नि महामते ॥ ३० ॥

यथा शस्य जलं पातो विभक्तिं कणिकागतम् ।

इति शुकादिक ॥ २६ ॥ अहमन्वयात्तत्र मय्यस्य । अद्वैतत्वात्तत्र
परिच्छिन्नानि च पृथिव्यादिसप्रवरस्यानि । प्रधानस्तु न तदवत् ।
अनन्त्येति । अनन्तस्य तस्यान्तो नास्ति । संख्यानञ्च दश
शुक्लात्मकं तदनन्तं तिलस्य । अहमन्वयात्तत्र मय्यस्य । अनन्तं
संख्यातं प्रमाणं यथा तथाभूतं न प्रसिद्धम् । परास्य प्रकृतिः
इत्यादि श्रुतिपरास्ये ॥ २६ ॥ अतः कार्यस्य समस्तस्य हेतुभूतम् ।
अनादित्वात् सर्वमसत्त्वं व्यनक्ति, अद्वैतत्वाच्चेति ॥ २७ ॥ तत्र पुरुषा-
धिष्ठितमेव जगतां हेतुरित्याह, दारुणीति । कर्णे यथा तद्वत्प्रमाण-
सतया चित्तिरवस्थितः, तत्रैव तेषां यथा । आत्मवेदनः अमकारः
॥ २८ ॥ तयोरेव परमेश्वराधिष्ठितत्वमाह, प्रधानचेति इत्याह ।
नित्योऽकारभूतया चित्तकृत्यावती अधिष्ठितो संख्यधर्मिणो नित्यस्य
नित्यभावेन चित्तो ॥ २९ ॥ सैव आत्मज्ञानां चित्ता यतो तयोः
प्रसवकश्चेत्पुरुषभावे कारणम् । चित्तिकाये संख्यदस्य च कारणम् ।
सर्वज्ञस्य साधकारणभूता चेत्यर्थः ॥ ३० ॥ यच्च प्रधानपुरुषद्वारा तत्-

जगत्कृतिस्तथा विष्णोः प्रधानपुरुषामिका । ३१ ॥

यथा च पादपो मूलस्तन्मथावादिसंयुतः ।

आदिवोजात् प्रभवति वीजान्यन्यानि वै ततः ॥ ३२ ॥

प्रभवान्त ततस्तेभ्यः सम्भवन्त्यपरे द्रुमाः ।

तेऽपि तल्लक्षणद्रव्यकारणानुगता मुने । ॥ ३३ ॥

एवमव्याकृतान् पूर्वं जायन्त मरुदादयः ।

विगेषान्तास्तनस्तेभ्यः सम्भवन्त्यसुरादयः ॥ ३४ ॥

तैभ्यश्च पुत्रास्तपाञ्च पुत्राणामपरे सुताः ।

वाजाद् वृक्षप्ररोहेण यथा नापचयस्ताराः ।

भूतानां भूतसर्गेण नैवास्यपचयस्तथा ॥ ३५ ॥

सर्वविधानाद् यथाकाशकालाद्याः कारणतराः ।

कार्यं भूतजनगदाद्यदित्येऽपि चिच्छक्तेर्निर्जन्तत्वं दृष्टान्तेनाह, यथेति ।
 जनेऽप्यतः कार्यकाशतः परमः पुरुषात्मन् चमकः यथा भगवत्वं वातो
 अथाऽवमानं तया प्रधानपुरुषत्वं जगत् । तदेव स्थितत्वाद् अलक्ष्य-
 धर्मोऽप्युपक्रियमिति । पाठान्तरे तु जलस्थितं यत्वं कथंकारे-
 ष्वगतं यथा वातो वर्तते तदा जलस्थानीयं जगत्कर्षकास्थानीयमह-
 दःट्टाकागतं वातस्थानीया विष्णोः शक्तविभक्तिर्यथेः ॥ ३१ ॥ एतदेव
 दृष्टान्तं न प्रपद्यतु सर्वेषां काव्येषां मूलकारणानुगतमाह, यथा चेति
 धर्मोऽस्मिन् । अन्त्यानि वीजानि । ततः पादपोऽपि प्रवर्धते भवति ॥ ३२ ॥
 तेभ्यो वाजेभ्योऽप्ये द्रुमाः प्रभवन्तः, तद् वाजेभ्योऽपरे द्रुमाः तल्लक्षणं
 पादपमज्जतीयं वृक्षानां द्रव्यं तदेव कारणं तेनानुगता व्याप्राः ॥ ३३ ॥
 तैभ्यस्तः तल्लक्षणः ॥ ३४ ॥ वृक्षकायोऽपि पादकामासपि देवादीनाम-
 प्यथा भावः दृष्टान्तेनाह, वाजाद् वृक्षेति ॥ ३५ ॥ सर्वकारणभूतस्यापि
 कारणविचारत्वं दृष्टान्तेनाह, वास्तुधानादिति । उपादानत्वमपि हरेः

तथैव परिष्कामेन विवस्व भगवान् हरिः ॥ ३६ ॥

ब्रौह्मवैजं यथा मूलं नालं पलाशुरा तथा ।

काण्डं कौषस्तथा पुष्पं क्षीरं तद्वच्च तण्डुला ॥ ३७ ॥

तृषां कणाश्च सक्तो वै याव्याविभीषमात्मनः ।

प्ररोहङ्कृतुसामयाम् ग्रामाश्च मुनिमत्तम ॥ ३८ ॥

तथा कर्मस्वर्तर्कषु देवाद्याः समवस्थिताः ।

विष्णुशक्तिं समामाश्रय प्ररोहमुपयान्ति वै ॥ ३९ ॥

स च विष्णुः परं ब्रह्म यतः सर्वमिदं जगत् ।

जगच्च या यत्र चेदं यस्मिंश्च लयमेष्यति ॥ ४० ॥

तद् ब्रह्म तत परं धाम सदमत परमं पदम् ।

यस्य सर्वमभेदेन यतश्चेतश्चाचरम ॥ ४१ ॥

स एव मूलप्रकृतिश्चैतन्यरूपो जगच्च सः ।

प्रकृतिहारेण न लक्षयेष्यति भावः ॥ ३६ ॥ परमब्रह्मज्ञानं पूर्वं जायन्
रक्षादिशक्त्या म प्रोहङ्कृतुसामयाम् वादयद्वा दृष्टान्तेन वारयद्वाह, ब्रौ-
ह्मवैजं विभः ॥ ३७ ॥ ब्रौह्मवैजं यत्न एव मूलनाकादय आत्मनः
काण्डं प्ररोहङ्कृतुसामयाम् अभिधायि कारणयौक्त्यभूषितनाटिकायां
प्राञ्च कणाविभीष यान्ति । न पुनरन्त्यमवन् एव जायन्ते । “सदेव
बौध्मेदमप्य आसीत्” रक्षादिभूतेरित्यर्थः ॥ ३८ ॥ तत् सर्वकारणं
ब्रौह्मेण मुनिप्रविष्टं न तं विष्णुललाह, व चेत् । स विष्णुः परं
ब्रह्मैव तत् । कुत रक्षायेच्छायां विष्णोः कणायाद् लङ्कृतं तत्त्वमद्
तमेव स्थितविष्णादिना प्रोक्तं विष्णोः लक्षणेनकारयति, यतः सर्व-
मिति ॥ ४० ॥ ब्रह्म च विष्णोरेव लक्षणेनललाह, तद् ब्रह्मेति । तत्
अतिप्रसङ्गं ब्रह्म तस्य विष्णोः । पर धामलक्षणे यतः सदमतोः परमं
पदं वत् यत्न चाभेदेन सर्वमेतत् जगद् भाति तद् ब्रह्म । अतो विष्णु-
ब्रह्मयोर्वैषम्यभेदाद् ब्रह्मैव विष्णुः ॥ ४१ ॥ अतः स एव सर्वकारण-

तस्मिन्नेव लयं सर्वं याति तत्र च तिष्ठति ॥ ४२ ॥

कर्त्ता क्रियाणां स च इज्यते क्रतुः

स एव तत्कर्मफलस्य तस्य तत् ।

स्वगादि यत् साधनमप्यगेषता

हरेर्न किञ्चिद् व्यतिरिक्तमस्ति वै ॥ ४३ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

परायण उवाच ।

व्याख्यातमेतद् ब्रह्माण्डसंस्थानं तव सुव्रत ।

तत् प्रमाणसंस्थानं सूर्यादीनां शृणुष्व मे ॥ १ ॥

योजनानां महस्त्राण्यं भास्करस्य रथो नव ।

इषादण्डस्तथैवास्य दिग्गुणो मुनिमत्तम ॥ २ ॥

सार्धकोटिस्तथा सप्त नियुतान्यधिकानि वै ।

योजनानान्तु तस्याजस्तत्र चक्रं प्रतिष्ठितम् ॥ ३ ॥

मिथेनत् विह्वलित्वा, स एवति ॥ ४० ॥ सर्वकर्मकृतं तन्माधन-

विह्वलित्वा स एवति दयैवत् पत्तं वयोत्पलं नमसयति, कर्त्तेति ॥ ४१ ॥

विह्वलं विकारेणैव लोतिचक्रं विचक्षणैः । सदा तु चोऽवबोधाय
मत्तमवबोधयते ॥ १ ॥ ईषादण्डः । अक्षयुगयोः संख्यानाथो दण्डः ।
दिग्गुणः । अष्टादशकोट्यन्वयः ॥ २ ॥ सार्धं कोटिरिति । सप्तमानवो-
त्पत्तयश्चोऽवबोधाय । सावदेषादण्डस्य मानम् । “तस्याको मेरोर्मूर्धनि
सती मानवस्य कृतेतरमानो बलं प्रीतं ददिरवचक्रं तैश्चयन्मवस्थान-
चोत्तरनिरो परिच्छिनत्ति” इति द्युबोधो ॥ ३ ॥ अष्टादशकोट्यं

त्रिनाभिमति पक्षारे पञ्चमिन्यक्षयात्मके ।

भंयत्सरमये कृत्स्नं कालचक्रं प्रतिष्ठितम् ॥ ४ ॥

चत्वारिंशत्सहस्राणि द्वितीयाऽष्टौ विवक्षतः ।

पञ्चान्यानि तु साहेानि स्पन्दनस्य महामते ॥ ५ ॥

अक्षप्रमाणमुभयोः प्रमाणं तद्युगाहेयोः ।

ऋक्षोऽक्षस्तद्युगाहेन ध्रुवाधारो रथस्य वै ।

द्वितीयेऽस्ते तु तच्चक्रं संस्थितं मानसाचले ॥ ६ ॥

विचिन्तितं, त्रिनाभिमतीति । नाभिः ध्रुवः । यत्प्राक्तः प्रोतः स च
त्रिमेखलः । अथ एवात्र नाभित्वेनोपायत्वात् मेखलादुपास्तिष्यो
नाभयः पञ्चमेखलापराः कालचक्रयोः पक्षारे पञ्च भंयत्सरपरिग्रह-
परादयः चाराः गताका यच्छिन् । पञ्चमिनि, षट् कृतयो नेषयः
मालववयानि, तदुच्यते । आकाशकल्पात् अक्षयात्मके भंयत्सरमये भवत्-
सरविचारात् भंयत्सरमये नोपायत्वाच्च तन्मयत्वम् । तदुक्तं मानस्ये ।
“अक्षद्विनाभिसूत्रस्य पञ्चचक्रस्य वै कृतम् । अत्र भवत्सराः पञ्च
नेष्यः षट् कृतयः कृताः” इति । तच्छिन् आकाशकं आलोपमानभूतं
कृत्स्नं ज्योतिर्वर्त्म प्रतिष्ठितम् आश्रितम् । ध्रुवगन्तधीनत्वात् काल-
चक्रपटवस्य ॥४॥ अथ लरमाह, चत्वारिंशदिति । साहंपञ्चचत्वारि-
ंशत्सहस्रमात्र इत्यर्थः ॥५॥ महाक्षप्रमाणं युगेऽस्तिद्विष्यति, अक्षेति ।
रथापि तिस्रस्त्रिंशद्विंशत्येकनाभौ दृग्ढो युगम् । अक्षस्य दृग् प्रमाणं
तदेव युगाहेयोः संहतप्रमाणम् । युगस्य प्रमाणमिति च वक्ष्यते
युगाहेयो रथस्यम् । तत्राय भावः, यच्छिन् उभयतोऽहं वक्ष्यते तद्
युगमीपापयुक्तमध्यस्थानादुभयतः समं भवति । अत्र लिखत गव
० प्रमाणाः न तुभयतः “अक्षद्विस्तरगेर्दुक्तो यच्चक्रं ततः स्थितः” इति
नेकोक्तेः । अतोऽक्षदुक्ते भागे युगस्य दृष्यम् अन्वतो लुप्तत्वमिति
गङ्गा वाग्दिव्येतरद्वयं युगाहेयोः अक्षयोः संहतप्रमाणं भव्यं कृतम् ।
युगद्वयं युगयोरेकप्रमाणत्वमिति । लुप्ताक्षलोपयोः दृग्दिव्याह,

हयाश्च सप्त कृन्दांसि तेषां नामानि मे शृणु ।

गायत्री स हृदयस्थिक जगतो त्रिणां चैव च ।

अनष्टं पंक्तिरित्युक्ताः कृन्दांसि हरयो रवेः ॥ ७ ॥

मानसोत्तरशैले तु पूर्वता वामवो पुरी ।

सुखोऽयं इति । साङ्गप्रवृत्त्यां यत्तद्वत्को ज्ञकोऽवतत रथक
युगाङ्गेन सङ्ग वायुरस्मिन्नङ्गे भ्रूवाधारोऽस्ति । तथा युवः "तस्मिन्
क्षणे जतमन्वो द्वितीयोऽवततो भयन्वावात् भ्रुवे जतोपरिधानः" इति ।
मातृको चोक्तम्, "युगाङ्गकोटस्थो तस्य टक्षणे व्यन्तमस्य त । भ्रुवेण
च स्य हीतो तौ रङ्गो यो नयतो रविम ।" इति निरन्तरोक्तस्तुकाणां-
पेक्षया द्वितीये तु सङ्गक्षे तथा चात्र रथमङ्गता । मृतमाद् बोजन-
वक्षे सुख्यः, पञ्चदशमस्य भ्रुवः, चतुरश्रोति योजनसङ्कोच्छ्रयो मेघः,
साङ्गवक्षोच्छ्रावो मानमोत्तरः चक्रः । तदुपर्यङ्गवक्षोच्छ्रये मेरोचोपरि
कोटयोजनसङ्कोच्छ्रये वायुक्षेत्रे साङ्गवप्रवक्षोत्तरः कोटप्रमन्वो
रविरयस्यावो मानवोत्तरमानमेतैरुपकल्पित्यङ्क विततोऽस्ति । तस्मिन्
क्षणे चक्रप्रमाने निवृत्तमन्वो सुखोऽवो वायुरस्मिन् युक्तो भ्रूवाधारोऽस्ति ।
युगञ्च टक्षिणाङ्गे वायुरस्मिन्नङ्गे भ्रूवाधारं तथेति । प्रशाखादि-
वायुः साङ्ग दाटनराश्यात्मकं ज्योतिरङ्कं प्रत्यङ्गं मेघं प्रदक्षिणां कुर्वन्
परिभ्रमति । तदुपेगवशाच्च सुख्यं प्रत्यङ्गं मेघं प्रदक्षिणोत्तरं चपि
कमन्वा राश्याभिसृष्टमपि विधितुं विहितं प्रचक्षति । तत्र टक्षिणा-
वनादिषु भ्रुवस्य हीतवायुपागप्रसारणाक्षेणाभ्यां रवेर्गतिरेवमग्राद्
वयःवचमङ्कोरात्माच्च सुखटीपंसमानि भवन्ति एवं चन्द्रादीनामपि
ज्योतिरङ्कवशात् प्रत्यङ्गं मेघं प्रदक्षिणोत्तरं चपि नक्षत्राभिसृष्टो
क्षवीवा नतिरन्त्येव, क्षत्रिणां वृष्टानां भरण्यादौ द्रव्येणात् । एतच्च तत्र
ज्ञातव्याकाले चन्द्रटीभवति ॥ ७ ॥ तत्र ज्ञातव्यं सुख्यं च नावमग्रा-
दिभ्योऽप्येवोपायान् ज्ञयानाच्च, ज्ञयाचेति । पंक्तिरित्येतावन्
कल्पं रवेर्हरो वा कक्षा रक्षन्त्यः ॥ ७ ॥ मेरोचद्विंशतद्व्या-

दक्षिणेन यमस्यान्या प्रतीक्षां वक्ष्यस्य च ।

उत्तरेण च सोमस्य तामां नामानि मे शृणु ॥ ८ ॥

वष्ठीकमारो यक्रस्य यास्या संयमनी तथा ।

पुरी सुखा जलेऽप्यस्य सोमस्य च विभावरी ॥ ९ ॥

काष्ठां गतां दर्शयतः क्षिप्तेषु परिव संपति ।

मैत्रेय ! भगवान् भानुर्ग्रीतिषां चक्रमयुतः ॥ १० ॥

अहोरात्रव्यवस्थानकारणं भगवान् रविः ।

देवयानः परः पथः यागिना क्लृप्तमन्त्रे ॥ ११ ॥

द्विपमस्य रविर्मध्ये सर्वकालं व्यवस्थितः ।

क्षमयाद्युपवनपथं पुरश्चक्षुषमाह, भानुसंस्तति । एतत् इत्यादि
भारतवर्षस्यानापेक्षयोऽन्यत् । पुरोदविभागस्य सूर्यदेवनाद्यपेक्षया ना-
नियमस्य वक्ष्यमाणत्वात् । यास्या यमस्य पुरी ॥ ८ ॥ ९ ॥ तथा ताव-
देन्द्रोपपत्तिः कक्षा सूर्यस्य सदयाक्षमनादिकं वक्ष्यान् उत्तरायणान्तेऽन्य-
सुतरा दिग्गं गतस्य दर्शयतः परादक्षिणाङ्ग, काष्ठां मतिः । दर्शयती
या काष्ठा तां गतः दक्षिणाङ्गं प्रविष्टः सन् क्षिप्त्वा दक्षिणः तथा
ग्रीष्मं गच्छति ॥ १० ॥ ततश्चेन्द्रोपपत्तिं तावत् पुरीं, सवाराणाम्
अहोरात्रव्यवस्थानकारणं रविभोजनं । क्लृप्तानां रात्रिदीनां सूर्य-
सति यागिनां क्लृप्तसंज्ञायाः देवयानः परः पथः, अयुतसंज्ञितः
पन्थाश्च य एव भवन्तः "सूर्यदात्रेण त विप्रजाः प्रयानि स यासादन्ते
भनन्तावददितः गच्छन्ति" इत्यादिभ्यः ॥ ११ ॥ येन प्रकारेण यक्रः रात्रि-
दिवसव्यापारणं रविस्तदाह, "तामप्येति पञ्चभिः । यथाक्षिप्त्वा दक्षिणे
भारतवर्षे पश्चाच्छेदयोजनोच्छ्रितः स्यात् तत्रैव कुट्टुकातयेव रात्रि-
प्रतपन् वसन्तः, तथा सूर्याक्षम् सदयाक्षमनादिकं सर्वद्वीपेष्वपि नीचे-
भूषणवर्षेण सूर्यातपस्यादीनां दूरत्वाद्गमनव्यवस्थाम् । यथाह वायु-
"विदूरभावात्काले प्रोद्यतस्य विरश्जिता । रश्मिता च विरश्जिताद्
रश्मिर्वायुव्यवस्था" इति । यथा यक्षिन् द्वीपवर्षादौ पश्चाच्छेदयते

सर्वहीषेषु मैत्रेय । निगार्हस्य च सप्तः ॥ १२ ॥

उदयास्तमने चैव सर्वकालान्तु सप्तः खे ।

विदिद्यासु त्वग्नेषासु तथा ब्रह्मन् । दिद्यासु च ॥ १३ ॥

यैर्यत्र दृश्यते भास्वान् स तेषामुदयः स्मृतः ।

तिराभावश्च यत्रैति तत्रैवास्तमनः रवेः ॥ १४ ॥

नैवास्तमनमकीस्य नोदयः सर्वदा सतः ।

उदयास्तमनाख्यं हि दर्शनादर्शनं रवेः ॥ १५ ॥

तदा तत्क्षणान्तरस्य दीपान्तरादितु जायमानस्य निगार्हस्य अर्द्धरात्रस्य संसृष्टो भवति ॥ १२ ॥ उदयास्तमने सौतावन् भवतः । ते च परस्परं संसृष्टे रवेः सप्तान्तरस्यो भवतः ॥ १३ ॥ तत्र जेतुमाह यैर्यत्रेति । सृष्टौ तु उदयास्तमयो मरुता मध्यं च एव सतोऽर्कस्य नाका एव ॥ १४ ॥ अतो रश्मिदयास्तमनाख्यं दर्शनं दर्शनमात्रमेव ॥ १५ ॥ दर्शनादर्शनयोरवधिमाह, शब्दादभाति । इन्द्राद्यन्यतमस्य पुरं मध्यं च तिष्ठन् तदेवं परमं अभितः परत्यध्वेत्वं च परत्यं तदन्तरावस्थौ हो च विष्वक्को कोषो उदयाद्यवस्थामिः स्पृगतिः पारश्मिभिर्भूयति । तथा विष्वक्कोः अन्तराद्यन्यतमस्य कोषे मध्याह्ने स्थितस्तत्कोषमभितः स्थित कोषहयकोषं तान् कोषान् तन्मध्यवर्तिनी दे च पुरं तदेवोदयाद्यवस्थामिः स्मृयति । भवत्यस्याहं प्रतपन् दृश्यते तावदाह । अहं तु न दृश्यते तावतो रात्रिरित्यर्थः । तथाच ऐन्द्रे पुरं मध्यं च यदा तिष्ठति, तदा होस्यपुरस्यानामक्षमवः, ईशानकोषस्यानां तृतीयो यामः । अश्विर्कोषस्यानां प्रथमो यामः । यावन्स्थितानामुदयः । एषं यदा यावन् मध्याह्ने तिष्ठति तदा ऐन्द्रेऽक्षमवः अश्विर्कोषे तृतीयो यामः, निष्कर्तकोषे प्रथमो यामः, वायवे उदयः, यदा च वायवे मध्याह्नादौ यावन् अक्षमवः, निष्कर्तकोषे तृतीयो यामः, वायवे प्रथमो यामः, उदयः । यदा च होस्ये मध्याह्नादौ वायवेऽक्षमवः, वायवे तृतीयो यामः, ईशकोषे प्रथमो यामः, ऐन्द्रे उदयः । एष-

मृक्कादीनां पुरे तिष्ठन् स्मृत्यै पुरत्रयम् ।
 विकर्षो ही विकर्षस्यस्त्रोन् कोणान् हे पुरे तथा ॥ १६ ॥
 उदिता वर्षमानाभिरामध्याङ्गात् तपन् रविः ।
 ततः परं जमस्तीभिर्गाभिरस्तं नियच्छति ॥ १७ ॥
 उदयास्तमनाभ्याश्च स्मृतं पूर्वापरं दिगौ ।
 यावत् पुरस्तात् तपति तावत् पृष्ठे च पार्श्वयोः ॥ १८ ॥
 ऋतेऽमरगिरेर्मैराकुरि ब्रह्मणः सभाम् ।
 ये ये मरोक्षयोऽङ्गीष्य प्रयान्ति ब्रह्मणः सभाम् ।
 ते ते निरस्तास्तद्भासा प्रतीपमुपयान्ति वै ॥ १९ ॥

मन्त्रिकोपे यदा मध्यं ॥ १४ ॥ रात्रिगणकोपे यत्नमयः, इत्युपरे प्रतीचो
यासः, यमपुरे प्रथमाः, निष्कृतिकोपे यदा इत्यादि यत्नमः ॥ १५ ॥
मेरोः सर्वतः पारम्भनं सूर्यादिभिः भूतान्यः प्रकाशयन् दृश्यते दृश्यते
प्रेषणादोरावध्यस्तः काश्य भव्युक्तं भवति ॥ १६ ॥ मन्त्रान्वयः प्रान-
तमेव रश्मिना इति सतीवमन्त्रादकमयायाः, अदः इति ।
गोमिः रात्रिः ॥ १७ ॥ । दृश्यते गः । दृष्ट्याकमयनिमित्त
एवेत्याह, अदः इति, यत्नं यत्नोक्तिः, सा तस्य प्रतीचः । यत्ना-
मेति, सा परा प्रतीचः । तदाच श्रुतिः "तस्मादमावा दवः प्रती-
प्रजाः प्रत्यगुहेति । तस्मात् सर्वे एव भव्यते मन्त्रादृष्टात्" इति
प्रस्तादृष्टत्वं सूर्यादि पश्यतश्च दक्षिणशमपादभागो दक्षिणोत्तर-
दिशाभिः दृश्यन् रश्मिप्रकारावाधिमाह, यत्नदृष्टः च दृष्टः
योकोकोकोकाचपञ्चलः तपतीत्यर्थः ॥ १८ ॥ मेरोः सः प्रवेष्टमाह,
कन इति । तस्मात्प्रमाणं मेरोदयस्यैव सर्वतस्तपति न तु तस्मात्प्रमा-
भापयति । तत्तु हेदमाह, ये ये मेरोदय इति ॥ १९ ॥ मेरोः

तस्माद् दिव्यत्तरस्यां वै दिवारात्रिः सदैव हि ।

सर्वेषां द्वीपवर्षाणां मेतुत्तरता यतः ॥ २० ॥

प्रभा विवस्वतो रात्रावस्तं गच्छति भास्करे ।

विमल्यम्बितो रात्रौ वज्रिर्द्वात् प्रकाशते ॥ २१ ॥

वज्रिपादस्तथा भानं दिनेष्वाविशति द्विजः ।

अतोव वज्रिसंयोगादतः सूर्यः प्रकाशते ॥ २२ ॥

तेजसो भास्कराम्नेये प्रकाशोऽणस्वरूपिणो ।

परस्परानुप्रवेगादाप्यायेत दिवानिगम् ॥ २३ ॥

सर्वतोऽपि विशेषान्तरमाह, तस्मादिति । यतो यस्मान् सर्वेषां द्वीपानां
वर्षाणां मेतुत्तरत एव स्थितः । तस्मात् मेतुत्तरस्यां दिशि सदा
दिशाम् । अतोऽपि निम्न रात्रिरेव स्थितं भावः । मेतु
प्रदक्षिणार्धेन सूर्यो वै यत्र पश्यन्ति, सा च तेषां प्राची, तत्राह
वामभाग एव मेतुः । अतः सर्वेषां सर्वदा मेतुत्तरत एव । दक्षिणभागे
च लोकालोकाचरः । तस्मादुत्तरस्यां दिशि सदा रात्रिः । दक्षिणस्याह
सदा दिनमिति । यदा भारतदिग्दर्शना सप्तमे सूर्योद्गतेन पश्य-
तः सत्तरस्यां दिशि वामभागे मेतुत्तरत सदा दिनम्, अस्याह सदा
रात्रिः । दक्षिणभागे तु सदा दिनमेतत्तेतदुक्तं भवति ॥ २० ॥
एतद्विशेषमवतिर्णययच्छात् तत्कालानुगतिज्ञोऽपि निम्नविष्णुमन्त्र-
विशेषाद्भोक्तव्यमित्युक्तं योः परस्परानुप्रवेगमुपासनाद्यन्ताह, प्रवेति
विभिः ॥ २१ ॥ वज्रिः पादवद्वर्षो दिनेषु भानं विशति । अतस्तस्मात्
प्रवेदाद् भानोदन्त्योऽप्यटाहकत्वं वज्रेणाह टाहकत्वमविवक्षम् ।
तथा च "अग्निष्वातीतस्वातीतारम्यः स्वातेत्येव साव ज्योतस्य सूर्यो
ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वातेति प्रातः द्यौतद् विधिरेवेत्युक्ते । "कालिं
वैरादित्यः साव प्रविशति तस्मादग्निर्द्वाहकत्वम् । अद्यान् वावादिह-
कालिदनुपमारोहति तस्माद् भूव एवाम्नेर्दिवा दृश्ये" इति ॥ २२ ॥ २३ ॥

दक्षिणोत्तरभूम्यङ्गे समुत्तिष्ठति भास्करे ।

अहारात् विगत्यन्यस्तमः प्राकाशगोचरवत् ॥ २४ ॥

आताम्रा हि भवन्त्यापो दिवानक्तप्रवेगनात् ।

दिनं विगतिं चैवाशो भास्करेऽस्तमुपैष्यति ।

तस्माच्छ्लोभवन्त्यापो नक्तमन्य प्रवेगनात् ॥ २५ ॥

एवं पुष्करमध्ये तु यदा याति दिवाकरः ।

अहोरात्रप्रसङ्गात् तयोरपसु प्रवेगमुपासनाद्यर्थमाह । दक्षिणेति ।
मेरोटोऽप्यभूम्यङ्गे भास्करे समुत्तिष्ठति इति । दिने तमःशोभा रात्रिः
अन्यः प्रविशति, मेरोटोत्तरभूम्यङ्गे च भास्करे तिष्ठति रात्रौ प्राकाश-
गोचरम् अहः अशो विगतोऽन्यः । प्राकाशं प्रकाशकत्वम् ॥ २४ ॥
एतदेवोपपादयति, आताम्रा इति शब्देन । आ रपत् ताः । दिवा
दिने । नक्तप्रवेगनाद् रात्रौः प्रवेगोदितम् । अस्तमुपैष्यति अस्तं गते
इति । नक्तं रात्रौ । तथा च श्रुतिः “यद् वै दिवः भवत्यपो रात्रिः
प्रविशति तस्मात् तास्या आपो दिवा दहन्ते, यस्मिन् भवत्यपोऽहः
प्रविशति तस्मात् शुक्ला आपो नक्तं दहन्ते” इति ॥ २५ ॥ एवं मेहं
प्रदक्षिणां कुर्वतो रवेर्लङ्घनं भागं कथयन् नक्षत्राद्यविवृतं ज्ञेयान-
नतिभरद्वा रात्रौ देव्यं वाच्यं कथयति निरूपयति, एवमन्तादना ।
अहोरात्रिरन्तः प्राक्तनेन पश्येत् । पुष्करङ्गोपमध्ये रथवज्राभारभूत-
मानवोत्तरपरिमण्डलोपवक्षितायाः मेदन्त्यास्ति नक्षत्रं भागं रविर्गता
याति तदा लङ्घनं सम्पन्नं गतिः । तदाह वायुः “नव कोट्यः
वनास्ताता बोकने परिमण्डलम् । तथा यतश्चक्षाणि चत्वारिंशश्च
एव च । अहोरात्रात् एतद्भक्तं नक्षत्रं विधीयते ।” अन्त्या रथश्च
एव चेति अहोरात्रं वद्वक्ष्यामि शेषानि । अन्त्या परिमण्डलात्
विष “पूर्वाः यतश्चक्षाणाम् एकस्मिन् दृष्टाः स्युः । पश्चात्
तन्मात्रानि वद्वक्ष्यामि च । भोजनं गतिर्नैव कथं च

त्रिगङ्गागन्तु मेदिन्यास्तदा मोहर्त्तिको गतिः ॥ २६ ॥

कुलालचक्रपथ्यन्ता म्रमन्नं घटिकाकरः ।

कराव्यस्तथा रात्रिं विमृशेन्मेदिनीं द्विज ! ॥ २७ ॥

अयनस्यान्तरस्यादौ मकर याति भास्करः ।

ततः कुम्भश्च मोनञ्च रायेराध्यन्तरं द्विज ! ॥ २८ ॥

विष्वेतेष्वथ भुक्तेषु ततो वैष्णवतीं गतिम् ।

प्रयाति सविता कुर्वन् अहाराद्य ततः समम् ।

ततो रात्रिः क्षयं याति वर्हतेऽनुदिनं दिनम् ॥ २९ ॥

ततश्च मिथुनस्यान्ते पराकाशामुरागतः ।

रात्रिं ककेटकं प्राप्य कुरुते दक्षिणायनम् ॥ ३० ॥

कुलान्चक्रपथ्यन्ता यथा शीघ्रं प्रवर्त्तते ।

दक्षिणे प्रक्रमे मय्यन्तथा शीघ्रं प्रवर्त्तते ॥ ३१ ॥

अतिवेगितया कालं वायुवेगवन्नाश्रयन् ।

तस्मान् प्रकृष्टां भूमिन्तु कालेनाप्येन गच्छति ॥ ३२ ॥

त्वमिप्रोयते ॥ इति । अपिहानि चेति विंशतिषडङ्गः कोति स्येयम्

॥ २६ ॥ कुलोः कुलावचक्रसंबन्धतात् कुलावचक्रपथ्यन्ते स्थितौ

अनुपसेत्वर्थः । तद्वत् दक्षिणायनावसाने ज्योतिषकावसाने भ्रमण्य केव-

लङ्घनं मेदिन्यास्त्रिगङ्गागं विमुञ्चन् क्रम उत्तरायणवार्याह

रात्रिषु पूर्वैपरिमेयं करोति ॥ २७ ॥ तदेव प्रत्यक्षमङ्गद्वयं

रात्रिस्तुल्येन च द्रष्टव्यं च, अयनमेति साहसाध्याम् ॥ २८ ॥ उत्तरायण-

मध्य एव मेहरात्रिं विमुञ्चन्मय्यन्तीं गतिं ततो विमुञ्चन्तरम् ॥ २९ ॥

दक्षिणावने तु अष्टौ शुभं रात्रौ च द्वाविं द्रष्टव्यं च, ततश्चेति

पञ्चदशभिः । परां काशाम् उत्तरायणकालम् ॥ ३० ॥ कुलावचक्र-

ान्ते स्थितौ अनुपसेत्वर्थः ॥ ३१ ॥ काशं काशोपलक्षणं मानंम्

उवा रात्रिः समाख्याता व्युष्टियाप्युच्यते दिनम् ।
 प्रोच्यते च तथा सख्या उवाच्युश्चोर्ध्वदन्तरम् ॥ ४४ ॥
 सख्याकाले तु संप्राप्ते रौद्रे परमदारुणे ।
 मन्देहा राक्षसा घोराः सूर्यमिच्छन्ति खादितुम् ॥ ४५ ॥
 प्रजापतिकृतः शापस्तेषां मैत्रेय ! रक्षभाम् ।
 अक्षयत्वं शरीराणां मरणञ्च दिने दिने ॥ ४६ ॥
 ततः सूर्यस्य तैर्युद्धं भवत्यत्यन्तदारुणम् ।
 ततो हिजोत्तमास्तोयं यत् क्षिपन्ति महामुने ! ॥ ४७ ॥
 ओङ्कारवज्रसंगुक्तं गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् ।
 तेन दहन्ति ते पापा वज्रभूतेन वारिणा ॥ ४८ ॥
 अग्निहोत्रे ह्ययं या समन्ता प्रथमाहुतिः ।
 सूर्यो ज्योतिःसहस्रांशुस्तथा दीप्यति भास्करः ॥ ४९ ॥
 ओङ्कारो भगवान् विष्णुस्त्रिधामा वचसां पतिः ।

प्रसङ्गात् तयोः सन्धौ कार्यं सन्धोपाख्यादिकं वक्तुमाह, उवारात्रि-
 रित्यादिना । पात्रमोक्षत रत्नलेन । अत्र श्रुतिप्रवृत्तौ उवाच्युश्चोर्ध्व-
 मस्तुतरात्रिदिनपराविश्राज, उवा इति । “रात्रिर्वा उवा च ह्यर्च्युर्दि-
 इति श्रुतेः ॥ ४४ ॥ तत्र सन्धोपाक्षिप्तमर्चतः । सूर्यहस्तादोषः
 खादिति निम्बार्कवाट-कं सन्धोपाक्षिप्तप्रकारमाह, सन्धोपाक्षे त्विति
 चदर्भिः ॥ ४५ ॥ प्रजापतिदत्तो वरोऽपि दुःखकलत्वात् शाप उच्यते ।
 तथा च श्रुतिः, “रक्षांसि च वा पुरोहवाके तपोपमतिवन्, तान्
 प्रजापतिर्वरेणोपापकलयत तानि वरं वृषीतादिको गो बोद्धा इति
 तान् प्रजापतिरब्रवीद् बोधयध्वम्” इत्यादि ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ दहन्ति
 दहन्ते । हिजोः प्रक्षिप्तेन वारिणा ॥ ४८ ॥ रवेरेजयवज्रा
 ओमाक्षीप्रिवर्धमानः ॥ ४९ ॥ इति । सूर्यो ज्योतिरिति मातरं वि-
 श्रुतामत्रप्रतीक्षते । ॥ त्रिधामा त्रीणि कर्मयजुःषामख्याच

तदुच्चारयतस्ते तु विनाशं यान्ति राक्षसाः ॥ ५० ॥

त्रैलोक्येऽंशः परं सूर्यो योऽन्तर्जोतिरसंप्रवम् ।

अभिधायक षोडशस्तस्य तत् प्रेरकः परः ॥ ५१ ॥

निन सम्पेरितं ज्योतिरोद्गारेणाथ दीप्तिमत् ।

दहत्येषपरक्षांसि मन्देहास्यानि तानि वै ॥ ५२ ॥

तस्माद्योऽक्षकृत् कार्यं सन्ध्यापासनकर्मणः ।

स हस्ति सूर्यं सन्ध्यायां नोपास्तिं कुरुते तु यः ॥ ५३ ॥

ततः प्रयाति भगवान् ब्राह्मणैरभिरक्षितः ।

वानस्त्रिव्यादिभिरेव जगतः पालनोद्यतः ॥ ५४ ॥

काष्ठा निमेषा दृग् पञ्च चेव त्रिंशच्च काष्ठा गणयेत् कलाञ्च ।

त्रिंशत् कलायैव भवेन्मृदुत्तस्तैस्त्रिंशता रात्रिर्हृनो समेतः ॥ ५५ ॥

कासहृदो त्वहर्भागैर्दिवसानां यथाक्रमम् ।

सन्ध्या मुहूर्त्तमात्रा वै कासहृदो समा क्षता ॥ ५६ ॥

लेखात् प्रभृत्यथादित्ये विमुहूर्त्तगते तु वै ।

पानानि तेजोविष्णुर्वापाणि वा वक्ष्ये यः अत एव वचसा वदामा पतिः ।

तथा च भुक्ति, “वैशा त्रयो व विद्या तत्पतितं एष आदिष्यो दृग्गन्धः

दृग्गन्धः” इति ॥ ५० ॥ ओद्गारोद्गारबाहु राक्षसानां नाभे जेष्ठनाभ,

नेत्रलोऽंश इति दाभ्याम् । अक्षयुषं निर्विकारम् । तत्प्रेरकस्य

ज्योतिषो रक्षोवधे प्रवर्त्तकः । तत्प्रेरकमिति पाठे च ओद्गार-

प्रेरको वक्ष्यान्ज्योतिषः तत्तत्प्रेरकम् ॥ ५१ ॥ तेन जेष्ठना अमानोति

पाठे पापाक्षकानोत्पत्तिः । रक्षो वधे बहुकारित्वात् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

अथ ब्राह्मणवनापूर्वकं सन्ध्यावाचननिर्वहनाच्च, पाठेति दाभ्याम् ॥ ५५ ॥

अहर्भागेः प्रातरादिभिः बहु दिवसानां क्षुधि हृदो च तज्ज्ञानानां च

क्षुधिरुद्गारवद्व्यापित्वात् । सन्ध्या तु मुहूर्त्तनामा अहोर्दिवस पूर्णं

प्रातःसन्ध्या नाहोदयप्रभाया । अहोर्कालवानन्तरं रात्र्यसन्ध्या नाहोदयः

प्रभायोऽन्तर्द्वयः ॥ ५६ ॥ प्रातराहर्भागाणां इति ज्योतिषो वक्ष्ये तेषां

प्रातः स्मृतस्योतः कालो भागवाङ्गः सपञ्चमः ॥ ५७ ॥
 ततः प्रातस्तनात् कालात् त्रिमुहूर्त्तस्तु सङ्गवः ।
 मध्याह्निमुहूर्त्तस्तु तस्मात् कालात् तु सङ्गवात् ॥ ५८ ॥
 तस्मात्तमध्याह्निकात् कालाद् अपराह्ण इति स्मृतः ।
 त्रय एव मुहूर्त्तानि कालभागः स्मृतो बुधैः ।
 अपराह्णे व्यतीतिं तु कालः मायाह्ण एव च ॥ ५९ ॥
 दशपञ्चमुहूर्त्तानि मुहूर्त्तानि एव च ।
 दशपञ्चमुहूर्त्तानि वै अहर्विषुवतं स्मृतम् ॥ ६० ॥
 वर्धतेऽहो ऋषेचैवाप्ययने दक्षिणोत्तरे ।
 अहस्तु ग्रसते राविं रात्रिर्ग्रसति वासरम् ॥ ६१ ॥
 ग्रहद्वयमन्तयोर्मध्ये विषुवस्तु विभाव्यते ।
 तुलामेषगतं भानौ समरात्रिदिनस्तु तत् ॥ ६२ ॥
 कर्कटावस्थिते भानौ दक्षिणायनमुच्यते ।
 उत्तरायणमप्युक्तं मकरमध्ये दिवाकर्तम् ॥ ६३ ॥

अथभूतं वैषुवतं भानु तावदः क, लेख्येन साहेबिनाम् । अहोदयः स
 वेला तावदध्य प्रलेखं तु सङ्गर्तमेव प्रातरादरकः कालः । तदा च
 स्मृतिः, "सङ्गर्तमित्येव प्रातस्तावानेव च सङ्गवः । मध्याह्निमुहूर्त्तः
 सादपराह्णोऽपि तावतः । मायाह्निमुहूर्त्तश्च सपञ्चमं गङ्गितम्"
 इति ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ एते च सङ्गर्तः पञ्चभागाः दशपञ्चमुहूर्त्तानि
 निषण्णादिष्वेऽङ्गि भवन्ति । अन्वटा तु सङ्गर्तस्य एव हि ऋषेच
 इति विषुवतोचरा भवन्तीति शेषः ॥ ६० ॥ एतत् प्रपञ्चवति, दशपञ्च-
 मुहूर्त्तमिति साहेबिभिः ॥ ६१ ॥ ग्रहद्वयमन्तयोर्मध्य इति । आश्विन-
 कार्तिषौ ग्रहत् । तयोर्मध्ये तुलास्थविषुवं भवति । ऐश्वर्येश्वरौ
 वरुणः । तयोर्मध्ये कर्कटास्थविषुवं ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ अथ स्मृतं गति-

त्रिंशत्सहस्रं कक्षितमहीरावन्तु यन्मया ।

तानि पञ्चदश ब्रह्मन् । पञ्च इत्यभिधीयते ॥ ६४ ॥

मासः पञ्चदशेनोक्तो ह्येवमासौ चार्कजाततुः ।

ऋतुत्रयस्याप्ययनं द्वेऽयने वर्षमंश्रितम् ॥ ६५ ॥

संवत्सरादयः पञ्च चतुर्मासविकल्पिताः ।

निश्चयः सर्वकालस्य युगमित्यभिधीयते ॥ ६६ ॥

संवत्सरस्तु प्रथमा द्वितीयः पश्चिमात्सरः ।

बृहत्सरस्तृतीयस्तु चतुर्थस्तु वत्सरः ।

वत्सरः पञ्चमस्तत्र कालोऽयं युगमंश्रितः ॥ ६७ ॥

यः क्षेत्स्वोत्तरः यैस्तः शृङ्गवानिति विद्युतः ।

प्रसङ्गात् तदुक्तं संवत्सरादिपञ्चकं चतुर्मासं त्रिंशदिति वाह्यं वदन्ति ।
 लोकोपनिषदः सायनेऽनवचक्षणाधेरप्रसिद्धा अदुरविप्रवचोदकंजा एव
 दिनादयो चक्षुःश्रोत्रेणैव कल्पयन्मातृमिधानात् ॥ ६४ ॥ ६५ ॥
 चतुर्मासविकल्पिता इति । “दशोदशे चान्द्रा त्रिंशद्विंशस्तु सायनो
 मासः । शौरोऽर्कराशिः नाक्षत्रेष्वेन्द्रमण्डलतः ॥” इत्येवं चक्षणाचान्द्र-
 सायनचौरनाक्षत्रचतुर्विधेर्मासेर्विधतया कल्पिताः पञ्च संवत्सरादयः
 सप्त युगम् । “सायनाश्चापि चौराश्च चान्द्रा नाक्षत्रमेव च । चक्षु-
 र्मातृनि नाक्षानि ये कुर्वन् प्रविभज्यते ॥” इति बृहन्नोक्तं । सर्वसायन-
 मवकाशानिश्चयः निश्चयश्चेदः । तथाहि । कदा युक्ते प्रतिपद्येवञ्चि-
 त्तत्वे चान्द्रे च कदा स्थिते सूर्यमंश्रान्निर्भवति, तदा चक्षुर्विद्या साया
 युगपत् प्रवर्तन्ते । तथाच चौरमासे नवमर्षे षट् दिनानि वर्धन्ते,
 क्षयान् चान्द्रमासिन षट् दिनानि । एवं चान्द्राक्षयौर्मासवधनतारतम्यात्
 पञ्चमर्षोक्तं युगे चौराः षट्तिमासाः, सायना एकमर्षाः, चान्द्रा
 द्विमर्षाः, मासकाः सप्तमर्षाः । तन्मध्ये च मवकाशद्वयं भवतीत्येवं
 सर्वसायनियतो भवति । ततश्च षट् मर्षे तमेव चान्द्राक्षयौर्मासं युग-
 मित्यभिधीयते इत्यर्थः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ अथ शृङ्गवतः सङ्गानवचक्ष-

- कौषि तस्य तु मृगाणि येश्मी मृगवान् स्मृतः ॥ ६८ ॥
 दक्षिणशोत्तरशैव मध्यं वैश्वतं तथा ।
 शरद्वसन्तयोर्मध्ये तद् भागः प्रतिपद्यते ॥ ६९ ॥
 मेषादौ च तुलादौ च मैत्रेय ! विषवत् स्थितः ।
 तदा तुष्यमहोरात्रं करोति तिमिरापहः ।
 दशपञ्चमुहूर्तं वै तदेतदुभयं स्मृतम् ॥ ७० ॥
 प्रथमं कृत्तिकाभागे यदा भास्वास्तथा मघी ।
 विशाखानां चतुर्थेऽंगे मुने ! तिष्ठत्यसंशयम् ॥ ७१ ॥
 विशाखानां यदा सूर्यथरत्नं गं तृतीयकम् ।
 तदा चन्द्रं विजानीयात् कृत्तिकागिरिणि स्थितम् ॥ ७२ ॥
 तदैव विषुवाख्यां वै कालः पुष्योऽभिधीयते ।
 तदा दानानि देयानि देवेभ्यः प्रयतात्मभिः ॥ ७३ ॥
 ब्राह्मणेभ्यः पितृभ्यश्च मुखमेतत् तु दानजम् ।
 दत्तदानसु विषये कृतकृत्योऽभिजायते ॥ ७४ ॥

पूर्वार्धं विषुवत् स्थानं चक्षुर्वत् तद्वत् तस्येति भावोऽस्ति ॥ ६८ ॥ त
 तदेति मेषद्वयोः प्रथमे दिने । प्रथमं चक्षुर्वत् रात्रिच ॥ ७० ॥
 दशमी मेषाक्षं विषुवाक्षं चाक्षं तद्वत् ॥ ७१ ॥ प्रथमं दक्षि
 चतुर्भिः । प्रथमे कृत्तिकाभागे मेषाक्षे विशाखानां चतुर्थेऽंगे विषुवत्
 मघे तदा मघी चक्षुर्वत् हि तिष्ठति ॥ ७२ ॥ तदा चन्द्राक्षं विषुवत्
 शरद्वसन्तयोर्मध्ये तद्वत् ॥ ७३ ॥ तदा चन्द्राक्षं विषुवत्
 तद्वत् ॥ कृत्तिकागिरिणि मेषाक्षे चन्द्रं तदा विजानीयात् ॥ ७४ ॥
 तर्हि तदैव चक्षुर्वत् ॥ ७५ ॥ तदा चक्षुर्वत् ॥ ७६ ॥ तदा चक्षुर्वत् ॥ ७७ ॥
 तदा चक्षुर्वत् ॥ ७८ ॥ तदा चक्षुर्वत् ॥ ७९ ॥ तदा चक्षुर्वत् ॥ ८० ॥
 तदा चक्षुर्वत् ॥ ८१ ॥ तदा चक्षुर्वत् ॥ ८२ ॥ तदा चक्षुर्वत् ॥ ८३ ॥
 तदा चक्षुर्वत् ॥ ८४ ॥ तदा चक्षुर्वत् ॥ ८५ ॥ तदा चक्षुर्वत् ॥ ८६ ॥
 तदा चक्षुर्वत् ॥ ८७ ॥ तदा चक्षुर्वत् ॥ ८८ ॥ तदा चक्षुर्वत् ॥ ८९ ॥
 तदा चक्षुर्वत् ॥ ९० ॥ तदा चक्षुर्वत् ॥ ९१ ॥ तदा चक्षुर्वत् ॥ ९२ ॥
 तदा चक्षुर्वत् ॥ ९३ ॥ तदा चक्षुर्वत् ॥ ९४ ॥ तदा चक्षुर्वत् ॥ ९५ ॥
 तदा चक्षुर्वत् ॥ ९६ ॥ तदा चक्षुर्वत् ॥ ९७ ॥ तदा चक्षुर्वत् ॥ ९८ ॥
 तदा चक्षुर्वत् ॥ ९९ ॥ तदा चक्षुर्वत् ॥ १०० ॥

उत्तरं यद्गच्छस्व भजवीण्या दक्षिणम् ।

पिबान्नः स वे पत्या वैश्वानरपथाद् वहिः ॥ ८० ॥

तत्रासते महात्मान ऋषयो येऽग्निहात्रिणः ।

भूतारम्भकत मन्त्र शंसन्त ऋत्विगुद्यताः ॥ ८१ ॥

प्रारभन्ते तु ये सांकास्तेषां पत्याः स दक्षिणः ।

सलितं ते पुनर्घृष्टं स्थापयन्ति युगे युगे ॥ ८२ ॥

तथा हि । त्रिभिः स्थिभिः त्रिभिरप्यादिनक्षत्रैर्नौगवीषो गजवीषो घेरापती
मेघ, तरुमार्गं वीषोऽथम् । आग्नेयान्ते वायो जारोद्गो धेति देवत-
मध्यममानं वीषोऽथम् । भजवीषो ऋषवीषो वैश्वानरी धेति ।
दक्षिणमार्गं वीषोऽथम् । तदुक्तं तत्रैव । 'सविनीतस्तथा यः स्थः
मागवीधेति शब्दितः । रोहिण्यारो ऋग्विरो गजवीष्यभिधीयत ।
पुष्याहोषा तथा दक्षः वीषो घेरापतो ऋता । एतास्तु वीषवस्तस्र
उत्तरोपार्गं चक्षते । तथा वे चाप ऋषगुणवो मता घेरापेभीमता ।
जला चला तथा आतो गवीधेति तु शब्दितः । अथ वा त्रिणाश्वानु-
राधा वीषो जारोद्गो मता । इतास्तु वीषवस्तस्र मध्यमो मार्गो
चक्षते ॥ मूषाचक्षोतराचक्षः उजवीष्यभिधेति । अथ वा च पुनर्घृष्टं
च मार्गं चक्षभिषक् तथा । वैश्वानरी भाद्रपदे रथो चैव कर्मात्मता ।
एतास्तु वीषवस्तस्रो दक्षिणो मार्गो चक्षते ॥ इति । याव्या भद्रवो,
आदिवा अदितिदेवताया पुनर्वसुः । मार्गो उजवीषो एवं स्थिते
अगस्त्यादुत्तरमजवीष्याय दक्षिणम् । अतस्तस्रानुत्तरमिदो वैश्वानर-
पथाद् वहिः । वैश्वानरवीषो रक्षवित्वा उजवीषोमार्गं पिबान्नमित्युच्यते
॥ ८० ॥ भूतारम्भः प्रजोत्पादनं जनं कर्तुः कार्यं यच्च तद् भूत-
शब्देन प्रकृतिसंकेतिभावकवेदभागं सुपुनः ऋत्विगुद्यताः पुनानन्दे
कथयिष्ये इति ऋत्विग्भावेन यज्ञादुत्पन्नानुबोद्यताः, यज्ञोऽथ प्रारभन्ते-
त्यर्थः ॥ ८१ ॥ सविदं त्रिभिः स्थिभिर्नक्षत्रैर्नौगवीषं मन्त्रं वेदं स्थापयन्ति ॥ ८२ ॥

मस्तस्या तपसा चैव मर्त्यादाभिः श्रुतेन च ।
 जायमानास्तु पूर्वं च पश्चिमानां गृहेषु वै ॥ ८३ ॥
 पश्चिमाद्यैश्च पूर्वेषां जायते निधनेष्विह ।
 एवमावर्त्तमानास्ते तिष्ठन्ति नियतव्रताः ।
 सेवितुं देवेषां मार्गं श्रिता ह्याचन्द्रतारकम् ॥ ८४ ॥
 न ज्ञावीर्यं उत्तरं यच्च समर्पिष्यच्च दक्षिणम् ।
 उत्तरः सवितुः पश्चाद्देवयानश्च स स्मृतः ॥ ८५ ॥
 तत्र ते वयिनः सिद्धा विमला ब्रह्मचारिणः ।
 मस्ततिं ते जगुष्मस्ति तस्मान् मृत्युर्जितश्च तैः ॥ ८६ ॥
 पश्यामीतिसहस्राणां मुनीनामूर्ध्वरेतसाम् ।

मस्तस्या तपसा चैव मर्त्यादाभिः श्रुतेन च ।
 जायमानास्तु पूर्वं च पश्चिमानां गृहेषु वै ॥ ८३ ॥
 पश्चिमाद्यैश्च पूर्वेषां जायते निधनेष्विह ।
 एवमावर्त्तमानास्ते तिष्ठन्ति नियतव्रताः ।
 सेवितुं देवेषां मार्गं श्रिता ह्याचन्द्रतारकम् ॥ ८४ ॥
 न ज्ञावीर्यं उत्तरं यच्च समर्पिष्यच्च दक्षिणम् ।
 उत्तरः सवितुः पश्चाद्देवयानश्च स स्मृतः ॥ ८५ ॥
 तत्र ते वयिनः सिद्धा विमला ब्रह्मचारिणः ।
 मस्ततिं ते जगुष्मस्ति तस्मान् मृत्युर्जितश्च तैः ॥ ८६ ॥
 पश्यामीतिसहस्राणां मुनीनामूर्ध्वरेतसाम् ।

सदृशस्यानमर्थिनः स्थिता आभूतसंप्रवम् ॥ ८७ ॥

तेऽसंप्रयोगाज्जोभस्य मेधनस्य च वर्जनात् ।

इच्छाहे वाप्रवृत्त्या च भूतारम्भविवर्जनात् ॥ ८८ ॥

पुनश्चाकामसंयोगाच्छ्रुतेर्दोषदर्शनात् ।

इत्येभिः कारणैः शुभास्तेऽसृतत्वं हि भेजिरे ॥ ८९ ॥

आभूतसंप्रवं स्थानमसृतत्वं हि भाष्यते ।

त्रैलोक्यस्थितिकालोऽयमपुनर्मरि उच्यते ॥ ९० ॥

ब्रह्महत्याश्रमेधाभ्यां पुण्यपापकृतौ विधिः ।

आभूतसंप्रवं स्थानं फलमुक्तं तयोद्विज ! ॥ ९१ ॥

यावन्मात्रे प्रदेगे तु मेतरेयावस्थितो ध्रुवः ।

नयमायाति तावत् तु भूमिराभूतसंप्रवे ॥ ९२ ॥

सप्तमं ज्ञानं स्थिताः प्रितानि । आकारश्च नदम् ॥ ८७ ॥ लोभस्या-
संप्रयोगात् तत्त्ववियोगात् इच्छाहे वाप्रवृत्त्या च कर्मोद्वेगहे ॥ ८८ ॥
पुनश्चाकामसंयोगात् योन्यर्थमाभावात् कर्तृत्वमसृतारम्भत्वं चर-
कावावस्थायित्वं भेजिरे ॥ ८९ ॥ तदाह । आभूतसंप्रवर्जितं ।
ब्रह्माहः पर्यन्तं यत् स्थानं तदेषासृतत्वमुपचारादुच्यते । उपचारा-
वर्जनात् । त्रैलोक्येति । अपुनर्मरि पुनर्थत्वं दर्शितः । तस्य-
तर्कस्थानत्वादिति भावः ॥ ९० ॥ भूतसंप्रधानत्वात् नोक्तिप्रवृत्तादृष्टत्वात्
ब्रह्महत्याश्रमेधाभ्याम् उपपन्नं यत्पापपुण्यञ्च तत्फलमिति तद्विधिनो
विधिः विधीयतेऽस्मिन् । अथविधिः अथभोगकाश्च । तमेवाह ।
आभूतसंप्रधानमिति भूतसंप्रधानो ह्यसौ बोधः प्रथमः तत्पर्यन्तं तयोः
प्रापुण्यबोः फलसंज्ञितत्वं । तद्वत् वा ब्रह्महत्याश्रमेधाभ्याम् उपपन्नं
यत् पापं इत्यञ्च तत्फलतः पूर्वोक्तं अथभोगकाश्च इत्यर्थः । अथवि-
दिति पाठेऽपि तावन्नेवार्थः ॥ ९१ ॥ संप्रधानो दक्षिणतो देव-
कामस्थिते उच्यते । तदुध्वानरतो विष्णुपदस्थितिनाह, ऊर्ध्वेति

ऊर्ध्वोत्तरश्च विध्यस्तु भूवो यत्र व्यवस्थितः ।

एतद् विष्णुपदं दिव्यं तृतीयं व्याप्ति भास्वरम् ॥ ८१ ॥

निर्भूतदोषपद्मानां गतीनां मयतात्मनाम् ।

स्थानं तत परमं विप्र । पुण्यपापपरिहये ॥ ८४ ॥

अपुण्यपुण्योपरमं क्षीणशेषास्तिहेतवः ।

यत्र गत्वा न शोचन्ति तद् विष्णोः परमं पदम् ॥ ८५ ॥

धर्मप्रवाद्यास्तिष्ठन्ति यत्र ते लोकसाक्षिणः ।

तत्तन्नाशप्रोतपक्षयोगिहस्तत्र विष्णोः परमं पदम् ॥ ८६ ॥

यत्रात्मतत्त प्रोतश्च यद्भूतं सच्चराचरम् ।

भक्ष्यं विप्र मैत्रेय । तद् विष्णोः परमं पदम् ॥ ८७ ॥

दिवीव चक्षुर्गततम् योगिनां तन्मयात्मनाम् ।

विवेकज्ञानदृष्टश्च तद् विष्णोः परमं पदम् ॥ ८८ ॥

यावत्तन्मयाप्रि । ऊर्ध्वं तदपरि तदत्तरश्च । अर्धविध्यः कलरश्च ।
 दिव्यं तृतीयं यत्र प्रवर्तितं तद् भूवद्याचरभूत विष्णुपदात्मा भूव्येष्वद्या-
 दिव्यं तृतीयं व्याप्तिसिद्धये ॥ ८१ ॥ तद्वि वेराजकं चूदवनाक्षीकानाम्
 कलकटनयोलिनी विष्णोः स्थानम्, अतः क्रमसुखस्थानमपि तत्
 वाक्काशस्थानमेव वक्ष्येति । निर्भूतदोषेति पञ्चमिः ॥ ८४ ॥
 वाक्काशस्थानेनानादेवप्रप्रेक्षितो वेधो ते ॥ ८५ ॥ तत् वाक्काश-
 नेन विष्णुना यन्मैत्रेयं च इन्द्रिवादिषोकारवाच्यं भोतपक्षो
 यो योमः कलाधिः तेनेहाः दोषाः । ऐश्वर्यो विहितो
 योमो योमादेवर्षमिच्छते । अर्धविष्णोपपद्यते इति हरिर्वचोक्तेः ॥ ८६ ॥
 इति वाततं सर्वप्रकाशं सूर्यं चण्डिं चक्षुरिव सज्जालनी दिततं
 मन्मानवत्वेन प्रसक्तं विवेकज्ञानेन प्रपञ्चैकज्ञानप्रज्ञानेन दृष्टुं अपरि-
 शिष्टतया ज्ञातव्यमेतत् । अनेन च तद्विष्णोरिति कल्याणः उपदिष्टः ॥ ८८ ॥

वस्त्रिन् प्रतिष्ठिता भस्वान् मधोभूतः स्वयं ध्रुवः ।
 ध्रुवे च सर्वज्योतीषि ज्योतिःस्वभूमवो द्विजः ॥ ८८ ॥
 मेघेषु मल्लता वृष्टिप्रेष्टयापोऽयं पोषणम् ।
 आप्यायनघ्न सर्वेषां देवादीनां महामुनिः ॥ १०० ॥
 ततश्चाज्यावृत्तिद्वारा पोषितास्तो हविर्भुजः ।
 वृष्टेः कारणतां यास्ति भूतानां स्थितये पुनः ॥ १०१ ॥
 एवमेतत् पदं विष्णोस्तृतीयममलात्मकम् ।
 आधारभूतं लोकानां त्रयाणां वृद्धिकारणम् ॥ १०२ ॥
 ततः प्रवर्तते ब्रह्मन् ! सर्वपापहरा सरित् ।
 गङ्गा देवाङ्गनाङ्गानामनुलेपनपिञ्जरा ॥ १०३ ॥
 वामपदाम्बुजाङ्गुलनखस्त्रोतोविनिर्गता ।
 विष्णोर्विभक्तिं यां भक्त्या गिरसाऽहर्निशं ध्रुवः ॥ १०४ ॥

यस्मिन्मेतत् प्रोक्तं चेतनेन विद्वन् कारणमात्रयत्नेन ॥
 भूतान्यत्येन तद्वद्वारा विप्रपोषकत्वमाह । यस्मिन्निर्गताः चतुर्भिः ।
 भास्वान् तेजस्वी चक्षुःश्रोत्रो मेघाः ॥ ८८ ॥ वृष्टिहेतोः क्षोभ-द्वारा
 वृष्टेः पोषणं वृष्टिः, आप्यायनघ्न वृष्टिः ॥ १०० ॥ वृष्टेः कारणतां
 यास्तीति । एतदुक्तं गीतायुक्ते । “देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु
 यः । परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्नुयुः ॥” इति ॥ १०१ ॥
 विप्रवाचनत्वं च विष्णुपदस्य दर्शयन्माह । ततः रत्नादिना । ततः
 विष्णुपदस्यानाह गङ्गाप्रवर्धेन भवति । त्रिविधमपदोद्भिन्नवस्त्राण्यु-
 ल्लसितोद्भवत्वात् ततः प्रागेव क्तापि तत आरम्भ देवादिदेवत्वेन प्रकटी-
 भवतीत्यर्थः । तदेवाह देवाङ्गनामाङ्गानां लक्षणेऽपि आकृत्यानि
 प्राक्तनवेषानि कृद्भुजादीनि तैः । विष्णुरा पितृस्त्रीभूता ॥ १०० ॥ १०१ ॥
 विष्णोर्विभक्त्याऽप्युक्तं चक्षुःश्रोत्रो यो वामपादः । तस्माद्गुह्यमात्
 लोहोद्भवे विनिर्गताम् ॥ १०४ ॥ ध्रुवो यस्मात् काले चक्षुःश्रोत्र-

ततः समर्प्यो यस्याः प्राणायामपरावप्यः ।

तिष्ठन्ति बोधिमालाभिरुद्धमानजटा जले ॥ १०५ ॥

वाय्वोधिः सन्ततैर्यस्याः प्रावितं यशिमण्डलम् ।

भूयोऽधिकतमां कान्तिं वहत्येतदुपचयम् ॥ १०६ ॥

मेरुपृष्ठे पतत्यर्धे निष्क्रान्ता यशिमण्डलात् ।

जगतः पावनार्थाय वा प्रवाति चतुर्दिशम् ॥ १०७ ॥

सोता चालकनन्दा च चतुर्भेदा च सन्विता ।

एकैव वा चतुर्भेदा दिग्भेदे गतिलक्षणा ॥ १०८ ॥

भेदज्ञानकनन्यास्यं यस्याः सर्वोऽपि टक्षिणम् ।

दधार गिरमा प्रोत्था वर्षाणामधिकं यतम् ॥ १०९ ॥

यश्चोर्जटाकलापाच्च विनिष्क्रान्तास्त्रिशर्कराः ।

प्रावयित्वा दिव तिन्य पापाब्धान् मगरात्मजान् ॥ ११० ॥

स्नातस्य सलिले यस्याः सद्यः पापं प्रणश्यति ।

अपूर्वपुण्यप्राप्तिय सद्यो मेतय ! जायते ॥ १११ ॥

दत्ताः पिठभ्या यत्रापस्तनयैः यदयान्वितैः ।

समावृत्यं प्रयच्छन्ति तस्मि मेतय ! दुर्लभम् ॥ ११२ ॥

यस्यामिष्टा महायज्ञैर्यज्ञेयं पुरुषोत्तमम् ।

विजग्मताः परामृद्धिम् अवापुर्दिवि चेह च ॥ ११३ ॥

स्नानाद् विधूतपापाय यज्जले यतयस्तथा ।

वेद्यवासक्तमनसः प्राप्ता निर्वाणमुत्तमम् ॥ ११४ ॥

कुम्भजिह्वन्ति । कञ्जधाना इत्येतस्यास्तधाना जटा येषां ते ॥ १०५ ॥

॥ १०६ ॥ १०७ ॥ दिक्षु चतुर्भुज भेदेन वा गतिं वेह चतुर्भेदेन यज्जलं

महाः वा ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ अस्त्रिभर्करा अस्त्रिभुवीनि । पापाब्धान्

महादुष्कृतानि ॥ ११० ॥ १११ ॥ यनात्मनं वर्जितवत् ॥ ११२ ॥

श्रुताभिरुचिता दृष्टा स्मृष्टा पीतावगाहिता ।
 या पावयति भूतानि कीर्तिता च दिने दिने ॥ ११५ ॥
 यद्वा गङ्गेति येनाम योजनानां शतं चपि ।
 स्थितैरुचरितं हस्ति पापं जम्बवयाजितम् ॥ ११६ ॥
 वतः सा पावनायालं व्रयाणां जगतामपि ।
 समुद्रभूता परं तत् तु तृतीयं भगवत्पदम् ॥ ११७ ॥

नवमोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

तारामयं भगवतः शिशुमाराकृति प्रभोः ।
 दिवि रूपं हरयेत् तु तस्य पुच्छे स्थितो भ्रुवः ॥ १ ॥
 सैष भ्रमन् भ्रामयति चन्द्रादित्यादिकान् ग्रहान् ।
 भ्रमन्तमनु तं यान्ति नक्षत्राणि च चक्रवत् ॥ २ ॥
 सूर्याचन्द्रमसौ तारा नक्षत्राणि ग्रहैः सह ।

प्रस्तुतं विष्णुपदं विनियमति । वत इति । वतः स्थानान् समुद्रभूता
 पावयन् पाप्मा तन् भगवत्पदम् इति ॥ ११७ ॥

विष्णुपदं भ्रुवादीनां सर्वेषां वाच्यो विष्णुः दिव्यारूपश्चेत्युक्तम् ।
 यस्मिन् प्रतिष्ठितो भावान् जेधोभूतः कर्षं भ्रुव इत्यादिना तत्रैव जेन
 प्रचारेष्वेवेषावां तत्प्रकारविशेषानरूपकार्यैर्भावारम्भः । तारामयः
 विनि । नक्षत्रपुञ्जात्मकं शिशुमाराकृति, शिशुमार वरटमोषाद्याकारः
 जम्बवरात्मकविशेषः । तत्काकतिरिक्ताकृतिर्वैक तद्भ्रमन्तो रूपं तस्य
 प्रदक्षिणावर्तकृत्तकोभूतदेहकालाभ्यन्तरेण उज्ज्याये भ्रुव स्थित
 इत्यर्थः ॥ १ ॥ सैष इति । कोचिकोचे चेत्वादूरस्थमिति लुकोपः ।
 य इव भ्रुवः शिशुमारादयेन जम्बन् व्यङ्गान् भ्रमयति । नक्षत्राणि च
 तं जम्बन् भ्रुवचक्रवत् ॥ २ ॥ तत्र जेदपः कृत्वाचक्रमवाविति ।

वातानीकमयैर्बन्धैर्ध्रुवे ब्रह्मनि तानि वै । ३ ॥

शिशुमारकृति प्रोक्तं यद्रूपं ज्योतिषां दिवि ।

नारायणः परं धाम्नां तस्याधारः स्वयं हृदि ॥ ४ ॥

उत्तानपादपुत्रस्तु तमारोध्य प्रजापतिम् ।

स ताराशिशुमारस्य ध्रुवः पृथ्वी व्यवस्थितः । ५ ॥

आधारः शिशुमारस्य सर्वाध्यक्षा जनादनः ।

ध्रुवस्य शिशुमारस्य ध्रुवे भानुर्व्यवस्थितः । ६ ॥

तदाधार जगच्चट् सट्टेवासुरमानुषम ।

येन विप्रः विधानेन तत्कर्मकमनाः शृणु ॥ ७ ॥

नक्षत्राणां चत्वारिंशदिति इतराक्षराः चत्वारिंशः पदेः सङ्गः वातसम्बद्ध-
मयेर्बन्धैर्ध्रुवो एवमिति बन्धः प्रमाणां प्रविष्टवान् वै यतश्चमत्-
यामोत्पद्यते । वाताय ध्रुवोक्ताः । 'आवहः प्रवहश्चैव तथैवावहः
परः । सर्वज्ञो विवहश्चैव तद्रूपं' इत्यादि परावहः । तथा परिवह-
श्चोऽयं वायवः सप्तनेत्रयः ।' इति । स्वानानि च तेषामुक्तानि 'मध्यो
भूमेवक्षोर्वायुरावहः प्रवहकतः । मेघमाच्छ्रयोः सूर्यश्चमिनो बह्वहः
स्थितः । चन्द्रमश्चमिनयोः सर्वज्ञो विवहकतः । नक्षत्रसङ्घमध्यस्थो
पञ्चमसप्तनेत्रयः । परावहः परिवहः सप्तविधः पञ्चमः । इत्येत
वायवः सप्त सङ्गानि भुवनत्रयम्' । इति । १ ॥ शिशुमारकायस्य
तमेव ब्राह्मणः शिशुमार इति । ज्योतिषा नक्षत्राणां धाम्ना च सूर्यादि-
स्वानामाश्रयस्य दिवि शिशुमारकृति यद्रूपं प्रोक्तं तच्छ हृदि स्थितः
कर्म नारायण एव तारापञ्चकाधार इत्यन्वयः । पाठान्तरे धाम
यद्रूपं प्रोक्तं यत्तारापञ्चकाश्रयम् । अयमिच्छत आह । हृदि स्थितः
कर्म नारायणस्य आधार इति ॥ ४ ॥ च उत्तानपादपुत्रो ध्रुवश्च
प्रजापति नारायणस्य आरोध्य तारापञ्चकं शिशुमारस्य पृथ्वी व्यवस्थितः ॥ ५ ॥
तदेतत् आहवति । आधार इति ॥ ६ ॥ तदाधारं भानुमाश्रयं तथै-
वाह । तेनेति वाहेन ॥ ७ ॥ सूर्यादिसिन्धुनादहर्हृदिप्रवारावाह ।

विवस्वानष्टभिर्मैराटायापो रसाज्जिकाः ।
 वर्षत्यम्बु ततश्चाबमन्नादप्यञ्जितं जगत् ॥ ८ ॥
 विवस्वानं शुभिस्तीक्ष्णैराटाय जगतो जलम् ।
 सोमं पुण्यत्येन्दुय वायुनाहीमयैर्दिवि ॥ ९ ॥
 नालैर्विस्तिपतंसभ्रेष धूमाम्बुनिलमूर्तिषु ।
 न भ्रम्यन्ति यतस्तेभ्यो जलान्यम्भाणि तान्यतः ॥ १० ॥
 प्रभस्याः प्रपतत्यपो वायुना समुदीरिताः ।
 संस्कारं कालजनितं मैत्रेयामाद्य निर्मलाः ॥ ११ ॥
 सरित्समुद्रभीमास्तु तथापः प्राणिसम्भवाः ।
 कृतः प्रकारा भगवानादत्ते सविता मुने ॥ १२ ॥
 आकाशगङ्गामनिल तटादाय गर्भस्तिमान् ।
 यतः प्रपतन्मेवाभ्यो मयः क्षिपति रश्मिभिः ॥ १३ ॥
 तस्य संसर्गनिर्धूतपापपद्मो द्विजोत्तमः ।
 न याति नरकं मर्त्यो दिव्यस्त्रान द्वि तत् स्मृतम् ॥ १४ ॥
 दृष्टव्यं हि यद् वारि पतत्यम्ब्रैर्विना दिवः ।
 आकाशगङ्गामनिलं तद्गाभिः तिप्यते रवेः ॥ १५ ॥
 क्षत्तिकादिषु कृत्स्नैः तिप्यमेवम्बु यद् दिवः ।
 दृष्टाकं पतति ते यं तद् गाङ्गा दिगगजजम्भितम् ॥ १६ ॥

विवस्वानष्टभिरिति चतुर्भिः ॥ ८ ॥ ९ ॥ धूमाम्बुनिलमनिलानिपि
 येनानी जलधारत्वमभ्यवनात्प्रपतति न भ्रम्यन्तीति ॥ १० ॥
 संस्कारं नापुण्यं प्रपतितवत् ॥ ११ ॥ यतः प्रपतन्मेवाभ्यो मयः
 नापारवा रसाज्ज । सरित्समुद्रभीमास्ति । सरित्समुद्रमनाभू-
 ततादौत्तमः । प्राणिसंभवा देवकाः ॥ १२ ॥ प्रवृत्ताद् दृष्टव्येनाद्
 दिवं ज्ञानमाद् । आकाशमनकृति नदुःभिः ॥ १३ ॥ क्षत्तिकाद्यन-

युग्मर्क्षेषु च यत् तोयं पतत्यर्कोज्ज्वलितं दिवः ।
 तत् सूर्यरश्मिभिः सद्यः समादाय निरख्यते ॥ १७ ॥
 सभयं पृथ्व्यमत्यर्थं नृणां पापापहं हिज ।
 आकाशगङ्गासलिलं दिव्यस्नानं महामुने ॥ १८ ॥
 यत् तु मेघैः समत्सृष्टं वारि तत् प्राणिनां हिज ।
 पुण्यात्योषधयः सर्वा जीवनायामृतं हि तत् ॥ १९ ॥
 तेन वृष्टिं परां नीतः सलिलेनोषधीगणः ।
 माधकः फलपाकान्तः प्रजानां दिज । जायते ॥ २० ॥
 तेन यज्ञान् यथाप्रीक्षान् मानवाः शास्त्रचक्षुषः ।
 कुर्वन्त्यहंरहस्यैश्च देवानाप्याययन्ति ते ॥ २१ ॥
 एवं यज्ञाय वेदाय वर्षाय हिजपूर्वेकाः ।
 सर्वे देवनिकायाश्च पशुभृतगणाश्च ये ॥ २२ ॥
 वृष्ट्या धृतमिदं सर्वं भक्षं निष्पाद्यते यथा ।
 मापि निष्पाद्यते वृष्टिः सवित्रा मुनिसत्तम ॥ २३ ॥
 आधारभूतः सवितृर्ध्रुवा मुनिवरोत्तम ।
 ध्रुवस्य शिशुमारोऽसौ सोऽपि नारायणाययः ॥ २४ ॥

श्रीशिवविष्णुब्रह्मोऽस्मिन् क्लृप्तोऽहं रटार्कसु चमथं वदन् प्रवति ॥ १६ ॥
 एवं युग्मर्क्षेषु रौद्रव्याहोदितनमस्तमेऽस्मिन् क्लृप्तोऽहं रति प्रोचम् ।
 अस्मिन्नास्मान्मस्तमेऽहं वृष्ट्यादिव्यवहारदयनात् ॥ १७ ॥ १८ ॥ प्रा-
 णेषु वसाय पूर्वेक्षः वृष्टिस्तुवर्तयति । वप्सति मिभिः ॥ १९ ॥
 वापकः वराहदेवः प्रजानां जयते ॥ २० ॥ २१ ॥ अध्यायावन्त-
 र्वहति । एवंरति प्रवतिभिः ॥ २२ ॥ २३ ॥ तस्य शिशुमारस्य

॥दि नारायणस्तस्य गिरुमारम्य संस्थितः ।

विभक्तां सर्वभूतानाम् आदिभूतः सनातनः ॥ २५ ॥

— 30 —

दशमोऽध्यायः ।

परागर उवाच ।

सायीतिमण्डलगतं काष्ठयोरन्तरं द्वयोः ।

पाराहण्यवराहाभ्यां भानांश्चेन या गतिः ॥ १ ॥

स रथोऽधिष्ठिता देवैरादित्यैर्कृत् प्रिभिस्तथा ।

गन्धर्वैरपमराभिश्च ग्रामणीमपराक्षमेः ॥ २ ॥

धाता कृतस्य ना चैव पुलम्बः दासुकिस्तथा ।

रथक्रद् ग्रामणार्हितिगम्बु रुयैव मममः ॥ ३१

अदि अितो नागयसत्तु ना मरुताना वमनी विमरुः । विम-
रुति पाठ अमरुतानामनि कमेय पाठ ॥ २५ ॥

[illegible]

एते वसन्ति वै चैत्रे मधुमाने सदैव हि ।

मेत्रेय ! स्यन्दने भानोः सप्त मासाधिकारिणः ॥ ४ ॥

अर्थ्यमा पुङ्गवस्यैव रथीजाः पुष्पिकस्थला ।

प्रहेतिः कच्छनीरस्य नारदस्य रते रवेः ।

माधवे निवसन्त्येते शुचिसंज्ञे निबोध मे । ५ ॥

मितोऽत्रिस्तचकी रथः पौरुषेयोऽथ मेनका ।

हाहा रथस्वनस्यैव मेत्रेयैते वसन्ति वै । ६ ॥

वरुणो वसिष्ठा रश्मा जहजन्त्या हृष्टबुधः ।

रथचित्रस्तथा शुक्रे वसन्त्यापाङ्गमंजरी ॥ ७ ॥

इन्द्रो विम्बावसुः स्नात एलापत्रस्तथाङ्गिराः ।

प्रस्त्रांषा च तमस्येते मपेयार्के वसन्ति वै । ८ ॥

विवस्वानुपमनस भृगुयापूरथस्तथा ।

अनुस्त्रांषा गङ्गापातो व्याघ्रो भाद्रपदे तथा । ९ ॥

पूषा च सुरचिर्धाता गीतमोऽथ धनञ्जय ।

अङ्गुण्डाङ्गिता इत्यनेन । आता सूर्यः । रथस्य वंशो घानयोः

वधः । हेतोराक्षसः । १ ॥ चैत्र एव मधुमाषत्कम् ॥ ४ ॥ रथीजा

वधः, प्रहेतिः राक्षसः । कच्छनीरः वधः । माधवे वैशाखे शुचिसंज्ञ

इति ज्येष्ठे विवक्षितः । ५ ॥ पौरुषेयो राक्षसः रथकनो वधः । ६ ॥

वरुणः सूर्यः रश्मा च बहजन्त्येति पाठे आकृष्टे वरुणाय रश्मा-

व्याहृत्य वंशान्मरेण तथा विधेयम् । रथचित्र इति वधवर्षद्वारेण

नाम । नागस्य बहजन्त्येति पाठे नागवंशस्य वधः । आपाङ्गवंशस्य इति

आत्मानः दाहक एव शुक्रः पूर्वीङ्गशुचिसंज्ञो ज्येष्ठ इति ज्ञेयम् । ७ ॥

इन्द्रः सूर्यः । एलापजो नागः । तमसि आश्विने । मपेयं राक्षसः ।

वधः शुक्रवरे । ८ ॥ अपमनो गन्धर्वः, आपूरको वधः, व्याघ्रो

राक्षसः । ९ ॥ सुरचिर्गन्धर्वः, वातो राक्षसः, अनङ्गवः वधः, कुपेयो

सुधेषोऽग्नौ हृताची च वसत्याश्रयुजे रवौ । १० ॥

विभावसुभंरदाजौ पर्णस्यै रावतौ तथा ।

विद्याची सेनजिज्ञापः कात्तिके चाधिकारिणः ॥ ११ ॥

अंशुकाश्वपताण्यास्तु महापद्मस्तथावशी ।

चित्रसेनस्तथा विद्युन्मार्गशीर्षाधिकारिणः ॥ १२ ॥

कतुभंगस्तथोर्णायुः स्फूर्जः कर्कोटकस्तथा ।

परिष्टनेमिषैवाग्या पूर्वचित्तिर्वराप्मराः ॥ १२ ॥

पौषमासे वसन्त्येत सप्त भास्करमण्डले ।

लोकप्रकाशनायार्थं विप्रव्याधिकारिणः ॥ १४ ॥

त्वष्टाश्च जमदग्निश्च कश्यपोऽथ तिलांसमा ।

मध्यापितोऽथ कृतजिह्व धृतराष्ट्रोऽथ मत्तमः ॥ १५ ॥

माघमासे वसन्त्येत सप्त मैत्रय ! भास्करे ।

अथ तावदापरे सूर्ये फाल्गुने निवसन्ति ये ॥ १६ ॥

विष्णु रक्षतरो रम्भा सूर्यवर्चाय सत्यजित् ।

विष्णामित्रस्तथा रक्षा यज्ञार्पिता महामुने । १७ ॥

[illegible]

मासेष्वेतेषु मैत्रेय । वसन्त्येते तु सप्तकाः ।
 सवितुर्मण्डले ब्रह्मन् ! विष्णुश्चतुर्ष्वङ्किताः ॥ १८ ॥
 क्षुब्धन्ति मुनयः सूर्यं गन्धर्वैर्गोथितं पुरः ।
 नृत्वस्याऽपसरसां यान्ति सूर्यस्यानं निशाचराः ॥ १९ ॥
 वदन्ति पद्मगा यक्षैः क्रियतेऽभोपमं यद्दृष्टम् ।
 बालद्विस्थास्तथैवैनं परिचार्य्य समामते ॥ २० ॥
 साऽयं सप्तगणः सूर्यमण्डले मुनिसत्तम ।।
 हिमोष्णवारिष्ठानां हेतुर्वै समय गतः ॥ २१ ॥

एकादशोऽध्यायः ।

मैत्रेय उवाच ।

यदेतद्भगवानाह गच्छ सप्तविधा रवेः ।
 मण्डले ।हमतापादेः कारणं तस्मैवा युतम् ॥ १ ॥
 व्यापाराद्यायि काथिता गन्धर्वारगरत्नसाम् ।
 ऋषाणां बालांस्त्रियाणां तद्यवाण्भरसां गुराः ॥ २ ॥
 यक्षाणाञ्च रणे भानां वेषां युक्तिष्ठानां तनाम् ।
 किंत्वादित्यस्य यत् कामं तन्नावांस्तत्त्वया मुने ॥ ३ ॥

'यद्भगवानाह' स्तुतन्तीति भावः ॥ १८ ॥ 'वदन्ति' पद्मगादुद्धृतवा
 रयः भनदन्तीत्यर्थः । 'वदन्ति' रवं नामा' इति युक्तोक्तः ।
 'अभोपमं यद्दृष्टम्' : राजसुखवाक्यम् । 'नित्यदेवकानाह' बालद्विस्था
 इति ॥ १९ ॥ 'यद्गता' यद्धारणं यथाह 'वाऽवःपातः' । 'अवयवान्त
 इति पाठः 'अवयवावे' 'अवयवाद्यादावान्त' यत् 'हिमादिष्ठानां'
 'हेतुरित्यर्थः ॥ २० ॥

७५६१६३०० रवेर्विषेयं युष्मति, वदेतदिति पञ्चमिः ॥ ११ ॥

यदि सप्तगणो वारि हिममुष्णञ्च वर्धति ।

तत् किमत्र रवेर्येन वृष्टिः सूर्यादित्तीय्यते ॥ ४ ॥

विवक्षानदितो मध्ये यात्यस्तमिति किं जनाः ।

अथोत्थेतत् समं कर्म यदि सप्तगणस्य तत् ॥ ५ ॥

पराशर उवाच ।

मैत्रेय ! श्रूयतामेतद् यद् भवान् परिपृच्छति ।

यथा सप्तगणेऽप्येकं प्राधान्येनाधिको रविः ॥ ६ ॥

सर्वा शक्तिः परा विष्णोः कृग्यजुःसामसंज्ञिता ।

सैषा त्वयी तपस्यः ङो जगतश्च हिनस्ति या ॥ ७ ॥

सैव विष्णुः स्थितः स्थित्यां जगतः पालनोद्यतः ।

कृग्यजुःसामभूतोऽस्तः सवितृर्हज ! तिष्ठति ॥ ८ ॥

मामि मामि रविर्यो यस्तत्र तत्र हि मा परा ।

त्वयीमयो विष्णुः शक्तिरवस्थानं करोति वै ॥ ९ ॥

आदित्यस्यापि वृष्टिर्बर्धनमेव विवक्षानदितो मध्ये यात्यस्तमिति किं जनाः, वाच, यतीति । सोऽयं सप्तगणो हिमोष्णवारिवृष्टीनां हेतुरिति हेतुरिति साधारण्यलोकतादित्यर्थः ॥ ४ ॥ ननु साधारण्यत्वात् रवेरपि तत् कर्म भवत्येव, तत्राह विवक्षानिति ॥ ५ ॥ विष्णुः यजुः पञ्चाशतिशब्दाद्ब्रह्माधान्त्वं ह्योऽन्वयं व्याख्यातो युक्त इति परिहारवाच, नैवेद्येत्यादिना ॥ ६ ॥ यद् यज्माद् यापरा षोडशशक्तिः विष्णोः कर्तृत्वा शक्तिः सेवेना रविर्ह्येष तपति वाचस पापक्षपविता वती हिमस्ति अतः प्राधान्येनाधिको रविः । "सैषा त्वयौ विद्या तपति" इति श्रुतेः । सौ शक्तिरिति पाठे सौ शक्तिः सप्तधा शक्तिरित्यर्थः ॥ ७ ॥ अत एव तत्र विष्णुना अभेदमेवाभिप्रेत्याह सेवेति । जगतः स्थितः स्थितं त्वं पावनोद्यतो विष्णुर्नाम वा शक्तिरेवेत्यन्वयः ॥ ८ ॥ ९ ॥ अथ सप्तगण इत्यत्र श्रुतिः । 'कर्मभिः पूषां हवि

ऋचस्तपन्ति पूर्वाह्ने मध्याह्नेऽथ यज्ञं वि वै ।

हृद्ग्रथन्तरादीनि सामान्यहः चये रवी ॥ १० ॥

अङ्गमेषा द्वयो विष्णोर्ऋग्यजुःसामसंज्ञिता ।

विष्णुशक्तिरवस्थानं सदादित्ये करोति सा ॥ ११ ॥

न केवलं रवी शक्तिर्बैष्णवी सा द्वयोर्मयो ।

ब्रह्माथ पुरुषो रुद्रश्चयमेतत् द्वयोर्मयम् ॥ १२ ॥

सर्गादौ ऋक्षयो ब्रह्मा स्थितौ विष्णुर्गर्भमेयः ।

रुद्र साममयोऽन्ताय तस्मात् तस्याशुचिध्वनिः ॥ १३ ॥

एवं सा सात्विकी शक्तिर्बैष्णवी वा द्वयोर्मयो ।

आत्मसमगणन्यं तं भाव्यस्तमधितिष्ठति ॥ १४ ॥

तया चाधिष्ठितः साऽपि जाञ्ज्वलीति स्वरश्मिभिः ।

तमः समस्तजगतां नागं नयति चाग्निलम् ॥ १५ ॥

सुबन्ति तं वै मुनयो गन्धर्वैर्गीयते पुरः ।

नृत्यन्त्योऽप्सरसो यान्ति तस्य चानु निशाचराः ॥ १६ ॥

वहन्ति पद्मगा यक्षैः कियतेऽभौपुसपट्टः ।

बालम्विन्ध्यास्तथैवेनं परिवार्य्य समामते ॥ १७ ॥

तेन देवते यज्ञसंज्ञेन तिष्ठति मध्याह्नः । सामयदनात्मनः सङ्गीयते

इत्यादि ॥ १० ॥ अङ्गं पूर्णः ॥ ११ ॥ न केवलं रवेरेव सा शक्तिर-

विष्ण्वी विष्णु ब्रह्मादीनामपीत्याह नेति । पुरुषो विष्णुर्द्वयोर्मयं

द्वयोर्मयं, तद्विहितमवस्थः ॥ १२ ॥ यज्ञकात् सामयजत्रा रुद्रोऽन्तं

चरोति तस्माच्च यज्ञारम्भात् तस्य बालो ध्वनिरपुचिः अपुचिरेव-

वावाटिरुद्रो वेदान्तकान्ध्यावन्त्यापादक इत्यर्थः । "न सामध्यावाहम-

वङ्गयो" इति नीतमव्युत्पत्तिः ॥ १३ ॥ आत्मवपुनमव्युत्पत्तिः

नये स्मितं भाव्यत्वं पूर्णं प्रतिपद्येनापितिष्ठति ॥ १४ ॥ जाञ्ज्वलीति

आदिपदेन प्रकाशते ॥ १५ ॥ अतस्तस्य माधव्यात् पूर्णैः अक्षव्यापारे-

नादेता नास्तमेता च कदाचिच्छक्तिरूपपृक्तः ।

विष्णुविष्णोः पृथक् तस्य गणः सप्तमयोऽप्ययम् ॥ १८ ॥

स्तम्भस्यदर्पणस्येव योऽयमासन्नतां गतः ।

ह्याद्यादर्शनसंयोगं स तं प्राप्नोत्यथात्मनः ॥ १९ ॥

एवं सा वैष्णवी शक्तिर्नैवापैति तता हिजः ।

भामानुभासं भास्वन्तमध्यास्त तत्र संस्थितम् ॥ २० ॥

पिष्टदेवमनुष्यादीन् स सदाप्याययन् प्रभुः ।

परिवर्त्तत्यहोरात्रकारणं सविता हिजः ॥ २१ ॥

सूर्यरश्मिः सुपुञ्जो यस्तपितस्तेन चन्द्रमाः ।

सूर्यरश्मिः सूर्योऽस्मात्, सुपुञ्जोऽस्मात् हाभ्याम् ॥ १६ ॥ १७ ॥
 "विष्णुयज्ञं वामभूतोऽन्नः स पृथुहिजः । तिष्ठति । विष्णुशक्तिरवस्थानं
 चटादिभ्यः करोति च ॥" न वैष्णवी रवी शक्तिरित्यादिषु त्रयोयक्तिरूपस्य
 विष्णोः प्रतिमासं निर्दिष्टा गमापाविषु सूर्यप्रस्थानीकैः । सूर्योदित
 प्रतिमासं विष्णुरज्ज्वातवापायत्वं प्रतीतं शरवति, नादेता भदय न
 गन्ता । भास्वमेता अस्मद् न गन्ता । अधिष्ठता विष्णु, प्रतिमानमात्र
 वापायो न भवति विन्तु तदधिष्ठेव सप्तमयः सप्तमः सपादोऽयं
 सूर्यज्ज्वातवापायो गणस्ततः पूर्यते ॥ १८ ॥ एतदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयत
 अस्मोत हाभ्याम् । सूर्यो विष्णुतत्त्वं दर्पणस्य चात्तस्य यो यो जनः
 प्राप्नोति च चोदिति क्रमेण आत्मनः आवाटचेनमकोतं प्रतिविम्बभावेन
 सूर्यस्यैव ता प्राप्नोति ॥ १९ ॥ एवं सूर्यस्यैव तस्मिन् सूर्यरश्मिः स्वता वा
 दर्पणस्थानीया वैष्णवी शक्तिरिति ज्ञानाज्ञेवापगच्छति तत्तत्स्यैव य
 मापानुभासं प्रतिमासि तत्र स्थितमानजिजगत्स्थानीयं भास्वन-
 मभ्यासोऽधिष्ठित इति ॥ २० ॥ एवं विष्णुगणपुपिष्ठितस्य रवेः पितादि-
 तपकत्वमाह, विदधेवति । आवाटयन् तपयन्, परिवर्त्तति परिवर्तनी-
 त्वम् ॥ २१ ॥ तत्र देवविरतपंचे प्रकारमाह सूर्यरश्मिरिति हाभ्याम् ।

लक्ष्मणपक्षेऽमरैः श्रवत् पीयते वै सुधामयः ॥ २२ ॥
 पीत तद् द्विकलं मामं लक्ष्मणपक्षजये हिज ।
 पिवन्ति पितरः शेषं भास्करान् तपेण तथा ॥ २३ ॥
 आदत्ते रश्मिभिर्यत् तत् पितिसंख्यं रस रविः ।
 तमुत्सृजति भूताना पुष्ट्यर्थे शस्यदृष्टये ॥ २४ ॥
 तेन प्रीणात्ययेषां भूतानि भगवान् रविः ।
 पितृदेवमनयातीन् एवमाप्याययत्समी ॥ २५ ॥
 पञ्चदशमन्तु देवाना पितृणाञ्चैव मासिकीम् ।
 शश्वतं तसिद्धं मत्स्यानां मैत्रेयाकैः प्रयच्छति ॥ २६ ॥

तस्मिन् शुद्धमृतं दमस्तथादितः षोडशवर्षाः सन् लक्ष्मणपक्षे प्रतिपदादि-
 प्रत्यहमेकैकवर्षाभ्येनामरैः पीयते । प्रथमा पितरः श्रवत् पीयते ।
 पितरः शेषं भास्करान् तपेण तथा ॥ २३ ॥ एव प्रत्यहममरैकैकवर्षाभ्येन
 पीतायाः पितृदेव्यो रश्मिभिर्यत् सन् लक्ष्मणपक्षजये रश्मिं पितरः
 किञ्चन पिवन्ति । तथा तेन चन्द्रतर्पणप्रकारेण भास्करान् तेषां दृष्ट-
 पितृणां वदन्तं भवति ॥ २४ ॥ अनुयादितर्पणप्रकारमाहुः आदत्ते इति
 ब्राह्मणम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ इति लतायाः प्रसूते विद्येयमाहुः पञ्चदशमिति ।
 शश्वत् तृप्तं तक्षद्वितृप्तं भक्तवदिति त्रिष्वक्षरैः वक्तव्यं पञ्च-
 माहात्म्ये रात्रिपरिमिता तृप्तं दृष्टपितृमत्स्यानामकः करोतीत्यर्थः ।
 अथ पञ्चमः तस्मात्तद्वद्वर्षाभ्येन मत्स्यानां मैत्रेयाकैः देवा इत्यन्ते
 मासि पितृभ्यः शिष्यते इति ॥ २६ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

वधस्तिवक्रः सोमस्य कृन्दाभास्तस्य वाजिनः ।
 वामदक्षिणतो युक्ता दृश्य तं न चरत्यसौ ॥ १ ॥
 वीथ्याग्रयाणि ऋक्षाणि ध्रुवाधारेण वेगिना ।
 ज्ञामवृद्धिक्रमस्तस्य रश्मीनां सवितुर्यथा ॥ २ ॥
 अर्कस्यैव हि तस्याग्राः सकृदयुक्ता वहन्ति ते ।
 कल्पमेकं मुनिश्रेष्ठ । वारिगर्भसमुद्भवाः ॥ ३ ॥
 क्षीणं पीतं सुरैः सोममाप्याययति दीप्तिमान् ।
 मैथ्यैककलं मत्तं रश्मिनेकेन भास्करः ॥ ४ ॥
 क्रमेण येन पीतोऽसौ देवैस्तेन निशाकरम् ।
 अप्याययत्यनुदिनं भास्करो वारितस्करः ॥ ५ ॥

अत्राः पशुभिर्ध्यायेत्तन्मात्रेणैतरेः क्षितिः । अथ सोमादि-
 वंशोक्त्या तत्तत्पञ्चोपपन्नं ॥ १ ॥ कृन्दाभाः चेताः रश्मिरपाह
 त्रिजेवमाह, वामतो दक्षिणतश्च युक्तास्तस्य रश्मिणा दृश्येति । तेन
 रश्मेन ॥ २ ॥ नामवीथ्याद्यान्वाक्यविन्द्यादीनि नक्षत्राणि ग्रामादित्वा
 चरन्ति क्षुब्धवृद्धिकश्च इति । अदितो वर्धमानाभिरानध्याह्नादित्यस्य
 वसिष्ठरश्मिनी अर्कोक्तस्तथा तस्यापि ॥ ३ ॥ क्षीणस्य सोमस्य पुनः
 पूर्णस्य वतो देवादिनर्पकत्वमाह, क्षीणमिति पशुभिः । पशुदद्यां कदाचान्
 दधे विश्वभिः पीतावा जोहृष्या कदावाः आश्रितत्वा?वचनं वसन्तम्
 पञ्चमम् । रश्मेन रश्मिना उच्यते ॥ ४ ॥ येन क्रमेण प्रतिपद-
 म्भाति देवैर्वंश्यादिभिरसौ पीतस्तेनैव प्रतिदिनं तं निशाकरवाऽ

सभृत्तुष्टार्धमासेषु तत्सोमस्यं सुधामृतम् ।
 पिबन्ति देवा मैत्रेय ! सुधाहारा यतोऽमराः ॥ ६ ॥
 त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि त्रयस्त्रिंशच्छतानि च ।
 त्रयस्त्रिंशत् तथा देवाः पिबन्ति क्षणदाकरम् ॥ ७ ॥
 कलाहयावगिष्टम् प्रविष्टः सूर्यमण्डलम् ।
 प्रमास्यरश्मौ वसति प्रमावास्या ततः क्षुताः ॥ ८ ॥
 अजसु तांस्त्रयोदशोऽत्र पूर्वं वसति चन्द्रमाः ।
 ततो बोरुत्सु वसति प्रयात्यर्कं ततः क्रमात् ॥ ९ ॥
 द्विनन्ति वीरुधा यम् बोरुत्संस्थे निग्राकरे ।
 यत्र वा पातयत्येकं ब्रह्महत्यां स विन्दति ॥ १० ॥
 त्रये पञ्चदशे भागे किञ्चिच्छिष्टे कलात्मके ।
 अपराह्णे पिष्टमणा जघन्यं पथ्युपासते ॥ ११ ॥
 पिबन्ति दिकलाकारगिष्टा तस्य कला तु या ।
 सुधामृतमयो पुण्या तामिन्द्रो पितरो मुने ॥ १२ ॥

व्यावर्तते । अक्षयितं वारि तच्छास्त्रं चरतीति तथा वारितच्छरः ।
 वरं भद्रकृतेन वारिणा सोमनाम्नयतोत्तर्यः ॥ ६ ॥ सुधामृतं सुधाहव-
 नस्यतं क्षुद्रभेषजम् ॥ ७ ॥ क्षणदाकरं सोमम् ॥ ७ ॥ पितृणां
 सोमवानप्रकारनाह कलाहयेति वाङ्मनः वक्ष्यमिः ॥ ८ ॥ अक्षयितं व-
 र्यवक्ष्यमनाह अपरार्ति ॥ ९ ॥ प्रवृत्तात्तदर्थं वीरुधां वेदवनीरं
 निन्दति द्विनन्ति ॥ १० ॥ तदर्थं दशोदशोऽप्यत्र वीरुधु च
 प्रमेयादुपशोषयन्ते कलात्मके वचदशे भागे किञ्चिच्छिष्टे इति न
 जघन्यं पञ्चदशदिनं सोमवपराह्णे पिष्टमणाः पथ्युपासते यानार्थं
 वारितः वेपथुः ॥ ११ ॥ अतएव तस्यैन्द्रो हिंसाकारः विष्टवक्ष्यो व
 साधारणम् विष्टः वक्ष्यदशो वा कला तां पितरो पिबन्ति नह्य

निःसृतं तदमावस्यां गभस्तिभ्यः सुधासृतम् ।

मासं त्वत्तिमवाप्यायरां पितरः सन्ति निर्वृताः ।

सौम्या वह्निवद्भैव अग्निस्वत्ताय ते त्रिधा ॥ १३ ॥

एवं देवान् सिते पक्षे कृण्वन्ते तथा पितॄन् ।

वीरुधयासृतमयेः शीतैरप्यरमाणुभिः ॥ १४ ॥

वीरुधायधिमिष्यत्या मनुष्यपशुकीटकान् ।

आप्यावैयति शीतायः प्राकाश्याह्लादनेन तु ॥ १५ ॥

वाय्वग्निद्रव्यसंभूतो रथयन्द्रसुतस्य च ।

पिषङ्गे मुरमेर्बुक्ताः सोऽष्टाभिर्वायुवेगिभिः ॥ १६ ॥

सर्वरथः सानुकर्षो युक्तो भूसम्भवैह्येः ।

सोपामङ्गपताकसु शुक्रस्त्रापि रथो महान् ॥ १७ ॥

बोह्योम् । दिवसं बोममिति पाठे दिवसं पञ्चपाद्य तस्य गिरा-
मिहस्यं पिबन्ति इत्यर्थः । दिवसमिति पाठे जयः सुखः जनाययम् ।
दिवसपरिमितं चाद्यं तां गिरां कक्षां पिबन्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥ अमा-
वस्याम् अमावास्यायां तन् बोमस्य गभस्तिभ्यो निःसृतं सुधासृतं
पीब्येति शेषः । तद्देशमसृतदारा बोमान् देशदोमां तपेक्षमङ्गा तत्तिम्या-
दिताद्यादिनापि तेषां तर्पणमात्रं चरन्ति । सिते पक्षे देवानां आवयात्
देवानां शुक्रपक्षे वज्रनात् स्थानात् तत्तादात्म्यमात्रपक्षे यजन् रति
श्रुतेः । "मन्त्रपक्षे पितॄन् अपरपक्षे पितृणाम्" इति श्रुतेः ।
अपरमात्रभिरपि सुख्यैर्वैः ॥ १४ ॥ वीरुधो वताद्याः, बोमभ्यो
मोह्याद्याः, तावां निजसत्त्वा प्रकाशेन यदाह्लादने तेन च ॥ १५ ॥
तदेवं बोमस्य रथादिप्रकारतज्ज्ञा वृषादीनामवाङ्, वाय्वग्नीत्यादिना
प्रवृत्तौ च स्थित इत्यन्तेन । पिषङ्गेः वरिषेः ॥ १६ ॥ "वह्यो
रथपुंसिवां तिरिपक्षे रथस्मितम् । रथस्याधःस्थितं चापयनुह्यौ
विनश्यते । अवाङ्गो रथोपस्थः पताका प्रविद्धा, तत्पङ्क्तिः ॥ १७ ॥

पृष्टास्तः काचनः श्रीमान् भीमश्चापि रघो महान् ।
 पद्मरागादृषैरश्वैः संयुक्तो बह्विसन्धवेः ॥ १८ ॥
 पृष्टाभिः पाण्डुरैर्धृक्लो वाजिभिः काचनो रवः ।
 तस्मिं स्तिष्ठति वर्षान्ते राशौ राशौ वृक्ष्यतिः ॥ १९ ॥
 आकाशमश्वैरश्वैः शबलैः स्यन्दनं द्रुतम् ।
 तमावृष्टा यनैर्याति मन्दगामो शमैश्चरः ॥ २० ॥
 स्वर्भानोऽसुरगा द्वाष्टो भृङ्गाभा ध्रुवरं रघुम् ।
 मल्लदयुक्तास्तु मैत्रेय ! बहुव्यविरतं मदा ॥ २१ ॥
 आदित्याविःसृतो राहुः सोमं गच्छति पर्वसु ।
 आदित्यमेति सोमाश्च पुनः सौर्ये पर्वसु ॥ २२ ॥
 तथा केतुरवस्थायां अप्याष्टो वातरं ह्रमः ।
 पलान्ध्रमवर्णाभा लाघारसनिभाकृष्णः ॥ २३ ॥
 एते मया यज्ञाणां वै तवाभ्याता रक्षा नव ।
 सर्वे ध्रुवे मन्त्राभाग ! प्रवृद्धा वायुरग्निभिः ॥ २४ ॥
 यद्वर्त्तन्ते ताराधिष्णानि ध्रुवे ब्रह्मन्त्यगेपतः ।
 भ्रमन्त्य चित्तपारेष मैत्रेयानि त्वरश्मिभिः ॥ २५ ॥
 यावत्यथैव तारास्तास्तावन्तो वातरस्मयः ।
 सर्वे ध्रुवे निब्रह्मास्ते भ्रमन्तो भ्रामयन्ति तम् ॥ २६ ॥

वराहिरुघोचः ॥ १८ ॥ १९ ॥ वासुदेविसन्धवेः ॥ २० ॥ कर्भानोः
 राहोर्धृङ्गाभाः कृष्णाः ध्रुवरम् रघुम् पाण्डुरम् अविरतम् वज्रपरम्
 ॥ २१ ॥ सोमैः पर्वसु सोमं गच्छति ॥ २२ ॥ यज्ञाणां ध्रुवं तद्वर्त्तन्त्य-
 गेपताः सोमैः वा ते वातावरवदवस्था ॥ २३ ॥ २४ ॥ यद्वर्त्तन्-
 तास्ताः धिष्णूनि ब्रह्मन्त्यानि । चित्तपारेष कर्त्तव्यमस्मा ॥ २५ ॥

तेजापीडा यथा चक्रं भ्रमन्तो भ्रामयन्ति वै ।

तथा भ्रमन्ति ज्योतीषि वाताविहानि सर्वशः ॥ २० ॥

अलातचक्रवद् यान्ति वातचक्रेरितानि त

यस्माज्ज्योतीषि वहति प्रवहन्तेन स स्मृतः ॥ २० ॥

शिशुमारस्तु यः प्रोक्तः स ध्रुवो यत्र तिष्ठति ।

सन्निवेशश्च तस्यापि मृणुष्व मुनिमत्तम ! ॥ २१ ॥

यदङ्का कुरुते पायं तं हृष्टा निशि मुच्यते ।

यावत्थयैव तारास्ताः शिशुमाराश्रिता दिवि ।

तावन्त्येव तु वर्षाणि जीवत्यभ्यधिवानि च ॥ २० ॥

उत्तानपादस्तस्याथ विज्ञेयोऽत्युत्तरो जनुः ।

यज्ञोऽध्वन्य विज्ञेयो धर्मो मूर्धानमाश्रितः ॥ २१ ॥

हृदि नागायणवास्ते शश्विनौ पूर्वपादयोः ।

वरुणस्यार्थिमा चैव पश्चिमं तस्य सकृद्विनो ॥ २२ ॥

मिश्रः संवत्सरस्तस्य मित्रोऽपानं समाश्रितः ।

॥ २० ॥ तेजापीडाभीषिषः अयं भ्रमन्तो यथा चक्रं तन्मदन्त्यं
भ्रामयन्ति । वाताविहानि प्रवहन्त्यलातचक्रेरितानि ॥ २० ॥

यस्मात् ज्योतीषि प्रवहन्त्यं वहति तत्र स वायुः प्रवहः स्मृतः । प्रवह-
केन भेदाः सर्वे बाहुस्तस्याः ॥ २० ॥ सर्वे ध्रुवे निवृत्ता इति ।

प्रस्तुतध्रुवाद्याधारभूतं शिशुमारं नवमाध्यायोपर्यन्तमेव पावनार्थं
विशेषतां यक्षुमाह शिशुमारस्ति ॥ २१ ॥ तद्वर्षेणकवमाह यदङ्केति

वार्धनं ॥ २० ॥ तत्पश्चिममेवाह । उत्तानपाद इति पादौ स्थितिः ।
उत्तानपादः यथाटनी नवमरूपा देवास्तद्वयवत्येवोच्यन्ते । यज्ञो धरो

हृदिरित्युक्तः ॥ २१ ॥ वरुणो जनुः ॥ २२ ॥ तारायामयस्य शिशु-
मारस्तु हृदि तमग्न्यादि चतुष्टयं नाशमेति यत्पुनस्तुष्टस्तमग्न्यादि-

मतो हि शैलाब्धिधरादिभेदान्
जानीहि विज्ञानविजृम्भितानि । ३८ ॥

- यदा तु शुभं निजरूपि सर्वं
कर्मजये ज्ञानमपास्तयेषम् ।
तदा हि सङ्ख्यतरोः फलानि
भवन्ति नो वस्तुषु वस्तुभेदाः । ३९ ॥
वस्तुस्ति किं कुतश्चिदादिमध्य-
पर्यन्तहोत्रं मतैकरूपम् ।
यच्चन्यथात्वं द्विज । याति भूयो
न तत् तथा कुत्र कृता हि तत्त्वम् ॥ ४० ॥

ज्ञानमेव कदाचित् तस्य तस्य स एवाद्यो भवमान् यतः अतोऽप्येवम् नः
प्रपञ्चमूर्तिरसौ वस्तुभूतः परमावस्था न भवति यच्च तद्वि प्रपञ्च
मूर्तिर्यत् तदाह ततो होत्र । तस्मात् ज्ञानकदाचित्कदा-
दिभेदात् विज्ञानेऽङ्गिताने विजृम्भितानि ज्ञानादया विजृम्भितानि
रूपाणि जानीहि ॥ ३८ ॥ अत्र हेतुमाह, यदा त्विति । “यदा तु
प्रतिबन्धवद्वर्त्मकं वर्तमानं ज्ञानं केन निजमात्मैव रूपमस्ति तस्य
तथाभूतं निरकारावस्थारनादिभावः ज्ञानमेव भवति तदा सङ्ख्यतरोः
फलमताः वस्तुषु, प्रपञ्चादिषु, तद्वेदेनोद्धारविशेषा न स्युर्न ।
यत् तस्य वर्तमानं वा भूत् तत् केन कं पश्येत् तं केन कं जिघ्रेत्” इत्या-
दिषुतेः । अतस्तत्तद्विज्ञानादित्याह प्रपञ्चो वास्तव इत्यर्थः ॥ ३९ ॥
“वादावन्तेऽपि ब्रह्माणि वर्तमानेऽपि तत् तथा” इत्यादिवायेनागमा-
वाधित्यात् परित्यागित्याह न वास्तवमप्येवाह, वर्तते । ब्रह्म-
त्वत्वं परित्यागित्याह याति तत् पुनरावा पूर्वंवत् भवति । तस्य
तथाभूते वादाचित्कं कदाचित् प्रपञ्चो न वस्तुनि पुनरुज्जतादिकम्

मही घटत्वं घटतः कपालिका
 कपालिका चूर्णरजस्ततोऽणुः ।
 जनैः स्वकर्मस्तिमितात्मनिष्ठैः
 पालयते मूढि किमत्र वस्तु ॥ ४१ ॥
 तस्मात्त्र विज्ञानमृतोऽस्ति किञ्चित्
 कश्चित् कदाचित् हि जन्म वस्तुजातम् ।
 विज्ञानमेकं निजकर्मभेद-
 विभिन्नचित्तैर्विहृष्टाऽभ्युपेतम् ॥ ४२ ॥
 ज्ञान विमुक्तं तिमलं विद्योक्तम्
 परमपयोकाटिनिरस्तमग्रम् ।
 एवं मदैकं परमः परेशः
 स वासुदेवो न यतोऽन्यदस्ति ॥ ४३ ॥
 सद्भाव एषो भवतो मयाज्ञा
 ज्ञान यथा सत्यमसत्यमन्यत् ।

तत्र परमार्थेन कृतः ॥ ४० ॥ अन्तर्गतमोटादणुं विख्यातमाह,
 महीति । महीपिपडादिनां घटत्वं प्राप्ता न दृश्यते, घटत्वान्नरस्य
 कपालिकाभूता दृश्यते कपालिका च मतो नृणं रजस्य दृश्यते ।
 तस्मात्तुल्यं सुस्पष्टं दृश्यते । अकर्मणा प्रतिबन्धेन क्षिप्तो
 मूढोभूतः काळनिष्ठो देवं तेजोभिरस्य परिचायपरत्वात्वां विं
 दन्नादकाले न विहितं पूर्वपश्यतेति शब्दः । तथाच श्रुतिः "वाचा-
 रम्भं विद्वानो नामतेन क्षितिर्विषेव वक्ष्यते" इति ॥ ४१ ॥ इति-
 त्वात्वात्तस्य मोहादिभिराकाः बद्धो यस्य तत्प्राप्तं प्राप्तं दृष्टव्येव ।
 स एव च परमः सर्वोभूतः परमेश्वरो वासुदेवः यतो व्यतिरिक्तं किञ्चि
 दस्ति न भवति ॥ ४२ ॥ अकर्मकृतं सद्भाव इति । सद्भावः परमार्थः ।

एतत् तु यत् संख्यसङ्गारभूतं
 तत्रापि चोक्तं भुवनान्वितं ते ॥ ४४ ॥
 यज्ञः पशुर्वह्निरशेष ऋत्विक्
 सोमः सुराः स्वर्गमयस्य कामः ।
 इत्यादिकर्माश्रितमार्गदृष्टं
 भूरादिभोगाय फलानि तेषाम् ॥ ४५ ॥
 यच्चैतद् भुवनगतं मया ततोक्तं
 सर्वत्र व्रजति हि तत्र कर्मवश्यः ।
 ज्ञात्वैवं भ्रुवमचलं सदैकरूपं
 तत् कुर्याद् विद्यति हि येन वासुदेवम् ॥ ४६ ॥

यद्यो भवत इति सुखोपाभासम्बन्धः । नतु चाम्बुस्य संख्यापक्षत्वे
 विषयमेतद्भूतनाद्याश्रितं वक्तुं शक्यं तत्रापि, एतत् तु दृग्गताभ्यति-
 रित्तं तत् सर्वं संख्यसङ्गारभूतं पश्यन् परमावर्षोपशोभिनि स्वरुपाद् भूतं
 स्थितं नतु यतः यत् तत्रापि च विद्येतस्तुभ्यं यत् भुवनान्वितमृत्तम्
 ॥ ४४ ॥ यज्ञः पशुर्वह्निरशेष ऋत्विक् सोमः सुराः स्वर्गमयस्य कामः ।
 तत्फलानीत्युक्तम् ॥ ४५ ॥ तेषु वैराग्योत्पादनेन कथयति तत्राभ्युप-
 षोषादुपमाप्रवृत्तिरित्याह, यच्चैतदिति, कर्मवश्यो जीवो नाना योनी-
 र्व्रजतीति ज्ञात्वा विरक्तं यत् भ्रुवं निश्चलं सदैकरूपं तत्र
 सर्वदैकरूपं वासुदेवं येनोपायेन कथयति तत्राभ्युप-
 षोषेन विद्यति तदेव कुर्यादित्यर्थः ॥ ४६ ॥

अष्टोदशोऽध्यायः ।

मैत्रेय उवाच ।

भगवन् । मम्यगाध्यातं यत् पृष्टोऽसि मया खिलम् ।
 भममृदादिमरितां संख्यान् यद्दमं स्थितिम् ॥ १ ॥
 विष्णुाचारं तथा चेतत् त्रैलोक्यं समवस्थितम् ।
 परमाथेभ्यु तेनोक्तो यथाज्ञानं प्रधानतः ॥ २ ॥
 यत् त्वं तद् भगवानाह भरतस्य महीपतेः ।
 कथयिष्यामि चरितं तन्ममाध्यातुमर्हसि ॥ ३ ॥
 भरतः स महीपालः शालग्रामेऽवसत् किल ।
 योगयुक्तः समाधाय वासुदेवे सटा मनः ॥ ४ ॥
 पण्यदेशप्रभावेण ध्यायतश्च सटा हरिम् ।
 कथन्तु नाभवन्मुक्तिर्यद्भूत् स द्विजः पुनः ॥ ५ ॥
 विप्रत्वे च कृतं तेन यद्भयः सुमहात्मना ।
 भरतस्य मुनिग्रेहः । तत् सर्वं वक्तुमर्हसि ॥ ६ ॥

एव तावद्दोः क्लृप्ते विप्रद्वये निवृत्तिः । तेन पुनश्चरितं
 कथयन्तु नाभवन्मुक्तिर्यद्भूत् । तत् कथं विप्रति हि तेन वासुदेवविष्णु
 तत्प्रवचनेन भगवन्पुनश्चोक्तं । प्रथमाध्यायीपक्षिप्रमेव भरतचरितं
 तत्रादुवाच । यत् पृष्टम्, भगवन्विप्रः कथं ॥ १ ॥ शालग्रामे इति
 प्रवचनं । सर्वविप्रकृत्यान् तद्विप्रमन्त्रक ॥ २ ॥ भरतस्य चरितं
 कथयिष्यामीति यद् भगवान्पुनश्च तत्प्रवचनं । इति क्लृप्तपक्ष-
 ध्यातः इति पुनश्च तत्प्रवचनं ॥ १ ॥ ६ ॥ कथन्तु नाभ-

ਪਰਾਗਰ ਉਵਾਚ ।

शालग्रामे महाभागो भगवश्चस्तमानसः ।

स नवास चिरं कालं मैत्र्यं ! पृथिवीपतिः ॥ ७ ॥

अहिंसादिष्वशेषेऽपि गुणेऽपि गुणिनां वरः ।

अवाप परमां काष्ठां मनसयापि संयमे ॥ ८ ॥

यज्ञेशायत ! गोविन्द ! माधवानन्त ! केशव ! ।

कथं । विष्णां । हृषीकेशेत्याह राजा स केवलम् । ८०

नान्यज्जगाद् मैत्रेय । किञ्चित् स्वप्नास्तरेऽपि च ।

एतत् परं तदर्थं विना नान्यदाचिन्तयत् ॥ १० ॥

समितपुण्यकुशादानं चक्रे देवक्रियाकृतं ।

नान्यानि चक्रे कर्माणि निःसङ्गो यांगतापसः ॥ ११ ॥

नगाम मांऽभिषेकाद्येन एकदा तु महानदीम् ।

सम्यो तत्र तदा चक्रे स्यान्म्यानन्तरक्रियाः ॥ १२ ॥

अथाजगाम तृतीयं जलं पातुं पिपासिता ।

आसन्नप्रसवा ब्रह्मन् एकेव ! हरिणी वनात् ॥ १३ ॥

मनुस्मृतिरिच्छोत्तरत्वेन तस्मिन् अस्मान् जातं योगधर्मं वक्तुं तस्य
 माचोर्न बोधमनुवदति यावत्पान इति एवमिह । भगवति स्वस्य
 मानसं वेन सः ॥ ७ ॥ अहिंसादिषु धर्मनियमादिषु । तत्वाध्याये च
 मनसः स्वप्ने सुषाणी परमा वाङ्मयं उत्कर्षम् अवाप ॥ ८ ॥ अस्तान-
 वसरे तथैवाध्यातेत्यादिभगवन्नामेवाह ॥ ९ ॥ मान्दु वाचा जगद्
 भनवाच एतद्भगवन्नामेव तदर्थं विवक्षन्निन्तवद्, मान्दु किमपि ॥ १० ॥
 देहेन च धर्मिषु प्रकृत्यानाम् आदानं देवप्राप्तं चक्रे आन्यानि
 वनापि योगयुक्तः तापसः ॥ ११ ॥ अथ तस्य हरिकथनार्थयोगधर्मं

ततः समभवत् तत्र पीतप्राये जले तथा ।
 सिंहस्य नादः सुमहान् सर्वप्राणिभयङ्करः ॥ १४ ॥
 ततः सा सहसा त्रासादाद्भुता निष्क्रान्ता तटम् ।
 चतुश्चारीहणेनास्या नद्यां गर्भः पपात सः ॥ १५ ॥
 तमुद्भूतमानं वेगं वीचिमालापरिभ्रुतम् ।
 जयाह स नृपो गर्भात् पतितं मृगपीतकम् ॥ १६ ॥
 गर्भप्रच्युतिदोषेषु प्रच्युद्वाक्यमेव न च ।
 मैत्रेय ' सापि हरिणी पपात च ममार च ॥ १७ ॥
 हारिणीं तां विसोक्त्वा च विपद्यां नृपतापसः ।
 मृगपीत समादाय निजमाश्रममागतः ॥ १८ ॥
 चत्वारानुदिनश्चासौ मृगपीतस्य वै नृपः ।
 दोषश्च पुष्पमाचक्ष स तेन वहधे मुने ! ॥ १९ ॥
 चत्वारामपथ्यस्तं दृष्ट्वा नि गहनेषु मः ।
 दूरं गत्वा च शार्दूलक्षत्रासादभ्याययौ पुनः ॥ २० ॥
 मातंगत्वातिदूरं च सायमायात्यश्रममम् ।
 पुनश्च भरतस्त्राभूदाश्रमस्त्रोटजाजिरे ॥ २१ ॥
 तस्य तस्मिन् मृगे दूरसमोपपरिवर्त्ति नि ।
 आसीद्येतः समायुक्तं न यथावन्व्यती दृष्ट्वा ! ॥ २२ ॥
 विमुक्तराज्यतमयः प्रीतिरुताग्नेयवाग्धवः ।
 ममत्वं स चकारोच्चैस्तस्मिन् हरिषवास्तके ॥ २३ ॥

प्रकीर्तिः, जन्मवेत्यादिना निष्कृतिं यथाविश्रमणेन ॥ १२ ॥ १३ ॥
 आश्रमं चतुर्वर्त्तमा ॥ १४ ॥ १५ ॥ चतुश्चारीहरे पक्षपादाङ्गणे ॥ १६ ॥
 जयाह इत्यप्येव तस्मिन् तस्य जायमानम् आश्रमं प्रच्युतं, तच्छेत्वा

जम्बुमार्गे महारण्ये जातां जातिस्मरौ मृगः ॥ ३३ ॥

जातिस्मरत्वादुद्विम्बः ससारस्य द्विजोत्तमः ।

वहाय मातरं भूयः गालयाममुपाययौ ॥ ३४ ॥

शुष्केस्तण्डौस्तथा पर्णैः स कुर्वन्नामपाषणम् ।

मृगत्वहेतुभूतस्य कमणा निष्कृतिं ययौ ॥ ३५ ॥

तत्र चातसृष्टेर्होऽसौ यज्ञे जातिस्मरौ द्विजः ।

मटाचारवतां शुद्धे योगिना प्रवरे कुले ॥ ३६ ॥

सर्वविज्ञानसम्पन्नं सर्वशान्नायितत्त्ववित् ।

अपश्यत् स च मैत्रेयः शान्नायं प्रकृतेः परम् ॥ ३७ ॥

शान्नायाऽधिगतज्ञानो देवादीनि महामुने ।

सर्वभूताभ्यभेदेन स ददम्य महामतिः ॥ ३८ ॥

न पपाठ गुरुपाठं क्षतोपनयनं श्रुतम् ।

न ददम्य च कर्माणि ग्राम्याणि जगृहे न च ॥ ३९ ॥

न स्नोऽपि बहुयः किञ्चिज्जटाकायमभाषत ।

तदप्यमंस्कारयुतं ग्राम्यवाक्यं किमर्त्थिनम् ॥ ४० ॥

ज्ञानं प्रवक्ष्यामितीत्युच्यते । इत्येतद्वक्तुं जातिस्मरौ जम्बु-
मार्गः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥
जम्बुमार्गे महारण्ये जातां जातिस्मरौ मृगः ॥ ३३ ॥
जातिस्मरत्वादुद्विम्बः ससारस्य द्विजोत्तमः ।
वहाय मातरं भूयः गालयाममुपाययौ ॥ ३४ ॥
शुष्केस्तण्डौस्तथा पर्णैः स कुर्वन्नामपाषणम् ।
मृगत्वहेतुभूतस्य कमणा निष्कृतिं ययौ ॥ ३५ ॥
तत्र चातसृष्टेर्होऽसौ यज्ञे जातिस्मरौ द्विजः ।
मटाचारवतां शुद्धे योगिना प्रवरे कुले ॥ ३६ ॥
सर्वविज्ञानसम्पन्नं सर्वशान्नायितत्त्ववित् ।
अपश्यत् स च मैत्रेयः शान्नायं प्रकृतेः परम् ॥ ३७ ॥
शान्नायाऽधिगतज्ञानो देवादीनि महामुने ।
सर्वभूताभ्यभेदेन स ददम्य महामतिः ॥ ३८ ॥
न पपाठ गुरुपाठं क्षतोपनयनं श्रुतम् ।
न ददम्य च कर्माणि ग्राम्याणि जगृहे न च ॥ ३९ ॥
न स्नोऽपि बहुयः किञ्चिज्जटाकायमभाषत ।
तदप्यमंस्कारयुतं ग्राम्यवाक्यं किमर्त्थिनम् ॥ ४० ॥

अपध्वस्तवपुः सोऽथ मलिनाम्बरधृग् दिजः ।
 क्लिबदन्तान्तरः सर्वैः परिभूतः स नागरैः ॥ ४१ ॥
 सम्मानना परां हानिं यागद्वैः कुरुते यतः ।
 जनेनावमतो योगी योगसिद्धिं विन्दति ॥ ४२ ॥
 तस्माच्चरेत् वै यागी सतां मार्गमदृश्यन् ।
 जना यथावमन्ये रन् गच्छेयुर्नैव सङ्कतिम् ॥ ४३ ॥
 हिरण्यगर्भवचनं विचिन्त्येत् महामतिः ।
 आत्मानं दर्शयामास जहोऽन्ताकृतिं जने ॥ ४४ ॥
 भुङ्क्ते कुक्ष्यापम्रीक्षादि याक्त्वं वन्यरुलं कथान् ।
 यद् यदाप्नोति सुबद्धं तत्तस्मै कालसंयमम् ॥ ४५ ॥
 पितर्ये परते सोऽथ भ्रातृभ्रातृव्यवान्भवं ।
 कारितः शैवकर्मादि कदवाहारपोषितः ॥ ४६ ॥
 स तूक्ष्णपोनावयवो जडकारी च कर्मणि ।

अपध्वस्तवपुः मलीमलदेहः । क्लिबानि यथापुरितानि दन्तानामपि
 दन्ताभ्यां च यत्नः ॥ ४१ ॥ यतां वन्दे अदृश्यन् । सम्माननादपि
 निषेद्धम् अकरोत् ॥ ४२ ॥ सम्माननेत्यादिहोकारवत् हिरण्यगर्भोक्त-
 योगशास्त्राचमं विचिन्त्य ॥ ४३ ॥ कुक्ष्याप विचिन्त्यपठनप्रयासकादिः
 "आह्वा वावचस्तु कुक्ष्यापः" इत्यमरविंशः । वाद्यो वाधादिप्रकार
 इत्येकादश सुबद्धं अलङ्घ्यं बद्धं यदाप्नोति तत्तदङ्गे विन्यति देहात्म-
 न्यं विन्यद्भिर्वा अलङ्घ्यः यन् भुङ्क्ते इत्यर्थः । तथाच अति ।
 "यरीर" अलङ्घ्यं यस्मैदलङ्घ्यं अलङ्घ्येयम् । अलङ्घ्योपलङ्घ्यं पानं यस्याच
 अलङ्घ्यम् इति आलङ्घ्यं आलङ्घ्योपलङ्घ्यं यथा भवति तथा । तदल-
 रति पाठे तस्माभावे आलङ्घ्यं आलङ्घ्यं विना दिवा मल्लं वा
 यदप्यपानं यत् विनपि भुङ्क्ते इत्यर्थः ॥ ४४ ॥ भ्रातृभ्याः भ्रातृभ्याः
 ॥ ४५ ॥ जहोऽन्ताकृतिं जहोऽन्ताकृतिं । आहारमेव वेदनं भवतिर्बद्ध

सर्वलोकोपकरणं बभूवाहारवेतनः ॥ ४६ ॥

तं तादृशमसंस्कारविप्राकृतिविशेषितम् ।

सत्ता सौवीरराजस्य विष्टियोग्यममन्यत ॥ ४७ ॥

स राजा शिविकारूढो गन्तुं कृतमतिर्द्विजः ।

बभूवेक्ष्मतोतीरे कपिलर्ध्वैर्वराश्रमम् ॥ ४८ ॥

श्रेयः किमत्र संसारे दुःखपाये नृणामिति ।

प्रष्टुं तं मोक्षधर्मज्ञं कपिलाख्यं महामुनिम् ॥ ४९ ॥

उवाच शिविकां तस्य सत्तवेचनचोटितः ।

नृणां विष्टिगृहीतानाम् अन्येषां सोऽपि मध्यगः ॥ ५० ॥

गृहीतो विष्टिना विप्रः सर्वज्ञानैकभाजनः ।

जातिस्मरोऽसौ पापस्य अयकाम उवाच ताम् ॥ ५१ ॥

यद्यौ जहगति सोऽत्र युगमावावलोकनम् ।

कुर्वन् मतिमतां श्रेष्ठस्तदन्ये त्वरितं ययुः ॥ ५२ ॥

विनाश्य नृपतिः सोऽपि विषमो शिविकागतिम् ।

किमेतदित्याह समं गम्यतां शिविकावहाः ॥ ५३ ॥

॥ ४६ ॥ इदानीं तस्य आकृतिः स एवाप्येतन्म आख्यायनात् ।
तं तादृशमिच्छादना भावद्विधावधमाप्तिः । सत्ता दास्यः स रचनी ।
विष्टिर्निर्मल्यं धर्मं, तस्य बोध्यम् । शिविकावाहनारूढो अन्तर्गत-
स्वमेकतविप्राकृतिलाभः । कथं ते हि "बायं प्रातर्गृहा गच्छां वे विप्रा-
सौ उवाचते । तान् श्रेष्ठं धर्मिको राजा श्रुत्वा चेतुःशोचते" इति
॥ ४७ ॥ शिविका दादयः बहुपुत्रप्राप्तं जानम् । तान् आकृष्टो
भूत्वा कपिलस्य वरस्य आश्रमं गन्तुं कृतमतिः सन् स राजा शिविका-
वाहनप्राप्तमनः प्रसीदन्नायं दक्षुवन्ताः मद्याः तीरे बभूव ॥ ४८ ॥
तद्वन्तः प्रसीदन्नायं श्रेष्ठ इति ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥ जहगतिः मन्मताः
यन् ॥ ५१ ॥ विमेतन् विषमं, धर्मं यथा भवति तथा मन्मतामिच्छात्

पुनस्तथैव शिविकां विलोक्ष्य विषमां हि म ।

नृपः किमेतदित्याह भवद्विगम्यतेऽन्यथा । ५४ ॥

भूपतर्वदतस्तस्य शुत्वित्थं बहुशो वचः ।

शिविकादवाहकाः प्राचुरयं यातोत्यमत्वग्म् ॥ ५५ ॥

राजावाच ।

किं आन्तोऽस्यस्यमध्वानं त्वयादा शिविका मम ।

किमायामसहो न त्वं ? पीवानसि निरीक्ष्यसे । ५६ ॥

ब्राह्मण उवाच ।

नाहं पीवान् न चेवादा शिविका भवती मया ।

न आन्तोऽस्मि नचायामः सोद्व्योऽस्ति महोपति । ५७ ॥

राजावाच ।

प्रत्यक्षं दृश्यते पीवानद्यापि शिविका त्वयि ।

अमय भारादुद्धते भवत्येव हि देहिनाम् ॥ ५८ ॥

ब्राह्मण उवाच ।

प्रत्यक्षं भवता भूप । यद् दृष्टं नम तट वट ।

वनवानवनयेति वाच्यं पथाद् विगेषणम् ॥ ५९ ॥

॥ ५९ ॥ ५४ ॥ अयमस्यस्यं बन्धं यातोति प्रोचु ॥ ५५ ॥ किं आन्तोऽस्ति त्वम् ? नेत्र आन्तोऽस्ति, यतः अस्त्वेष अन्तः त्वया शिविका अङ्ग आनीता । विष, किं त्वम् आयाससहो न अस्ति ? अपिष्ट अस्ति । यतः पीवान् क्यूको वलवान् निरीक्ष्यसे दृष्ट्यसे । पीवानिति न कोपामात्र आगे ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ राजा भोक्त्वयङ्गा- विरोधम् उद्गाययङ्गाह, प्रत्यक्षं दृष्ट्यसे इति ॥ ५८ ॥ ब्राह्मणस्तु वाचमतीतिभिन्नात्वाभिप्रायेणाह, प्रत्यक्षं भवता यद् दृष्टं देहो वा जीवो वा परमात्मा वा, तत्, प्रथमं वद, विशेषणं पञ्चदशवाक्य विशेषा- जयलादु विनेषणम् ॥ ५९ ॥ देहपञ्चे तापदात्मनो भाराभावाद्,

त्वयोऽष्टा शिविका चेति त्वय्यद्यापि च संस्थिता ।

मिथ्यैतदत्र तु भवान् शृणोतु वचनं मम ॥ ६० ॥

भूमौ पादयुगस्यास्या जङ्घे पादद्वये स्थिते ।

ऊरू जङ्घाद्वयावस्थौ तदाधारं तथोदरम् ॥ ६१ ॥

वक्षस्यलं तथा बाहू स्कन्धौ चोदरसंस्थितौ ।

स्कन्धाश्रितं यं शिविका मम भारोऽत्र किं कृतः ? ॥ ६२ ॥

शिविकायां स्थितोऽहं प्रपुण्ड्रपलक्षितम् ।

तत्र त्वमहमप्यत्र प्रीण्यते चेदमन्यथा ॥ ६३ ॥

अहं त्वञ्च तयान्यौ च भूतैरुग्राम पार्थिव ।

गुणप्रवाहपतिर्ता भूतवर्गोऽपि यात्ययम् ॥ ६४ ॥

कर्मवत्या गुणाद्येते मत्वाद्याः पृथिवोपते ।

अश्रित्यामश्रितं कर्म तच्चामिदेषु जन्तुषु ॥ ६५ ॥

तथैति श्रुतिः ॥ ६० ॥ आत्मा स्थितिः, जीर्णोद्धारः च आत्मानम् ।
पादाद्विध्यतेरेव देहस्यानिवृत्त्यर्थम् । पादोऽनामिकाभ्यामङ्गु-
लीभ्याम् । अत्र देहकौ च तावद् भारो दुःखः । मम तु शशिशो भारः
किं न भवति? आदिशब्दः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ अत्र शोकं त्वयोऽष्टा शिविका
ममेति त्वद्वचनं । त्वया प्रीत्येवास्मत्तेन दत्तं प्रीत्येव शिविकायां
स्थितं न तु त्वम् । अतस्तत्र तस्यां शिविकायां त्वम्, अहम्, अथवा
भूतो दत्तादपि कस्यापि मिथ्यैव प्रीण्यते ॥ ६३ ॥ जीवेषु चत्वारः,
अहं त्वं च इति राश्याम् । सर्वेषु जीवेषु एविद्याभ्रवृत्तकर्मबीजाः
सन्त्याद्यः पृथक् सङ्गवत् भूतवर्गो देहो याति । तदेवं भूतेरेव देहाधार-
परिचयैकदमिदमिति सर्वं सर्वं जीवः । तं तं कर्मफलभोगहेतुम् अद्याव-
त्प्रकाशये । अतो न कस्यो वाङ्मयाङ्गुलमात्र इत्यर्थः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

आत्मा शुद्धोऽक्षरः शास्त्रो निर्गुणः प्रकृतेः परः ।

प्रवृद्धपञ्चयौ नास्य एकस्याखिलजन्तुषु ॥ ६६ ॥

यदा नोपचयस्तस्य नचैवापञ्चयौ नृप ! ।

तदा पीवानसीतीयं कया युक्त्या त्वयैरितम् ॥ ६७ ॥

भूपाटजङ्घाकटारुजठरादिषु संस्थिते ।

शिविकेयं यदा स्तब्धे तदा भारः समस्त्वया ॥ ६८ ॥

तदान्ये जन्तुभिर्भूष । शिविकीत्या न केव तम् ।

गोलद्रुमगृहोऽपि पृथिवीसम्भवोऽपि वा ॥ ६९ ॥

यदा पुंसः पृथग्भावः प्राकृतेः कारुणैर्नृप ! ।

मादृश्यस्तु तदायामः कथं वा नृपते ! मया ॥ ७० ॥

यद्द्रव्या शिविका चयं तद्द्रव्या भूतसंग्रहः ।

परमात्मपक्षे तु तद्द्रव्यं पीयूषादिकमखिलं नियुक्तिरुक्त्याह,
आत्मेति । शुद्धः देहादव्यतिरिक्तः अप्रमत्तः अप्रलयः । शास्त्रः
रामादिगुरुषु, निर्गुणः भवतिगुणगुण्यः, प्रकृतैरपि परः, अतो-
ऽस्मादखिलजन्तुष्वेकस्य परिपुण्यं प्रवृद्धपञ्चयौ न स्यात् ॥ ६६ ॥ यदा
चेतो न स्यात्, तदा पीवेति भाषणमनुक्तमखिलं ॥ ६७ ॥ तस्य सम
देहादिव्यतिरिक्तत्वात् भारो नासीद्युक्तम् । इदानीं मद्व्यतिरिक्तस्तब्धे
स्थितो भारो यदि मे स्यात् तर्हि मर्षाभावात् न स्यात् । यदि वा
ध्वजहावा अपि शिविकाया भारो समोक्तने तर्हि पर्यन्तद्विभारोऽपि
किंनोक्तने दृष्ट्याह, भूपाटति ह्यभ्याम् । भूपाटादपु स्थिते स्तब्धे
स्थितेयं शिविका सम यदि भारः स्यात् तदा स भारस्तथा आत्मेव
यमः स्यादित्यर्थः । तद्वत् तेषां चासौ भारः स्यादित्यर्थः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥
यत एव न स्यात् न स्यादस्य सोऽपि नासीत्याह, वदेति ॥ ७० ॥
किञ्च शिविकायाः तव सम वदेद्विनाश भूतकाले समाने किं तवेव
शिविका । त्वं वा शिविकायाः किञ्च तव त्वं वा ममेति युक्त्यामलाये

भवतो मेऽखिलस्यास्य समत्वे नापहं हितः ॥ ७१ ॥

परागिर उवाच ।

एवमुक्ताभवन्मौनो स ब्रह्मन् गिरिविकां द्विजः ।

सोऽपि राजाशतोर्ध्वीं तत्पादौ जगृहे त्वरन् ॥ ७२ ॥

राजोवाच ।

भो भो विमृज्य गिरिविकां प्रमादं कुरु मे द्विज ।

कथता का भवानत्र जान्मरूपधरः स्थितः ॥ ७३ ॥

या भवान् यन्निमित्तं वा यदागमनकारणम् ।

तत् सर्वं कथता विदन् । भजं शुच्यपव त्वया ॥ ७४ ॥

ब्राह्मण उवाच ।

यूयता काऽहमिच्छेत्तद्वत् भव । न गच्छते ।

उभयार्गनामन्तश्च संभव गमनक्रिया ॥ ७५ ॥

सुखदुःखापभागी नृ ता देहाद्युपपादको

धर्माधर्मादिभवा भक्तः जलुर्दहादि नृच्छति ॥ ७६ ॥

सर्वान्येव हि भवान् । जन्ताः सर्वत्र कारणम् ।

निरुपमं नास्तीत्ययमेवाह यदुह्यते । भूतमपहः देहः ॥ ७१ ॥

॥ ७२ ॥ जान्मरूपधरः लङ्घयष्ट् ॥ ७३ ॥ सो भवानिच्छेत्तद्वत्

अहमप्यह । य इति, वृत्तातीयः यच्छमिते देन गङ्गाजनेन तव

एव गमने कारणं हेतुः तत् सर्वं कथ्यताम् ॥ ७४ ॥ सो भवानिच्छ-

कोत्तरं भजं यदयमिच्छाह यूयतामिति । कश्च य एवति वाच्योऽर्थः

य इति यद्गुणद्वयसंयुतः । यच्छमितेनैवकोत्तरमाह, यपभोगेति

॥ ७५ ॥ उभयार्गनामन्तश्च उभयार्गनामन्तश्च उभयार्गनामन्तश्च

निरुपममेवाह । निरुपमं नास्तीत्ययमेवाह यदुह्यते । भूतमपहः देहः

॥ ७६ ॥ यदुह्यते । भूतमपहः देहः । यदुह्यते । भूतमपहः देहः

धर्माधर्मो यतः कस्मात् कारणं पृच्छते ततः ॥ ७७ ॥

राजोवाच ।

धर्माधर्मो न सन्देहः सर्वकार्येषु कारणम् ।

उपभोगनिमित्तस्य देहदेष्टान्तरागमः ॥ ७८ ॥

यत् त्वे तद् भवता प्रोक्तं कोऽहमित्येतदात्मनः ।

वक्तुं न शक्यते श्रोतुं तन्ममेच्छा प्रवर्त्तते ॥ ७९ ॥

योऽस्ति सोऽहमिति ब्रह्मन् । कथं वक्तुं न शक्यते ।

आत्मन्येव न दोषाय शब्दोऽहमिति यो दिज्ज ॥ ८० ॥

ब्राह्मण उवाच ।

शब्दोऽहमिति दोषाय आत्मन्येव तथैव ततः ।

॥ यद् उपभोगतत्त्वभाषणतो धर्माधर्मश्च सर्वस्य कारणं ततो समगमने
विशेषतः कारणं त्वया कस्मात् पृच्छते ? इत्यर्थः ॥ ७७ ॥ राजा तु
तत् समगमनकारणप्रबोधनप्रसङ्गोत्तरमङ्गीकृत्य प्रथमप्रश्नोत्तरस्य चिन्तितः,
धर्माधर्ममिति विधिः ॥ ७८ ॥ कोऽहमित्येतद् देहजन्तुत्वमात्मना
वक्तुं न शक्यते इति । अतस्त एतद्भाषा प्रोक्तं तत् श्रोतुमिच्छन् ॥ ७९ ॥
अपवादितस्य चोदाहारात् तर्हि वक्तुं न शक्येत, न तु तदस्मीत्याह,
योऽस्तीति । यदि च तुरी कुतूहलकारादप्यदात्मन्यहं शब्दे दोषाय
स्मात् तर्हि वक्तुं न शक्येत, तच्च नास्मीत्याह, आत्मनीति ॥ ८० ॥
तद्ब्रह्मत्वमात्मन्यहं शब्दप्रयोगे प्रकटयामासमङ्गीकृत्य अहंशब्दस्य आत्म-
नाचक्षत्वात्तदाहंशब्दत्वमुक्तमिच्छाह, शब्दोऽहमिति शब्दादिना । अह-
मन्नेव शब्द आत्मनि दोषाय न भवतीति त्वया वदुक्तं तत् तथैव ।
अतः अहंशब्दोदाहारात्तत्त्वविज्ञानं स्मात् । अहंशब्दोदाहारेण आत्मि-
त्वस्योपपत्त्यर्थं स्मात्, अहंशब्दस्य विज्ञातविवक्षितोदाहारात्तत्त्वज्ञानं
दोषाय कादिवर्त्तते । तथाहि अहं शरीरोदादिषु बुद्धरसविवक्षितोदाह-
रप्रयोगार्थं ईदृजः प्रयुज्यते । तत्प्रयोगो वा किं विज्ञादिः ? वाचि-

अनात्मन्यात्मविज्ञानं शब्दो वा भ्रान्तिरन्यथाः ॥८१॥

जिह्वा ब्रवीत्यहमिति टन्तोक्तं तान्कर्कशम् ।

एतं नाहं यतः सर्वे वाङ्मनिस्यादमहेतवः ॥ ८२ ॥

किं हेतुभिर्वदत्येषा वागवाहमिति श्रयम् ।

तथापि वाग् नाहमेतद् वक्तुमित्यं न युज्यते ॥ ८३ ॥

पिण्डः पृथग् यतः पुंसः पादपास्यादिकचक्षुः ।

ततोऽहमिति क्वैतां संज्ञां राजन् । करोम्यहम् ॥८४॥

यद्यन्योऽस्ति परः कोऽपि मत्तः पार्थिवमत्तमः ।

तदेवोऽहमयस्यान्या वक्तुमेवमपीष्यते ॥ ८५ ॥

यदा ममस्तदेवैष पुमानेको अवस्थितः ।

तदा हि को भवान् कोऽहमित्येतद् विफलं वचः ॥८६॥

त्वं राजा शिविका श्रेयम् इमे वाहाः परासराः

श्रियः वा ? देहो वा ? जीवन्तो वा ? ॥८७॥ तत्र जिह्वा इत्यनात्मना वाह,
जिह्वेति । एते जिह्वा इत्यो नाहम, अहमेत्यस्या न भवति,
जिह्वा निष्ठादिष्वेवाभावात् । यतश्चेति वाङ्मनिस्यादमे हेतवः कार-
णानि न तु चक्षुराः, ततोऽप्येते नाहं वदन्त्याः ॥ ८८ ॥ वागीन्द्रिय-
पक्षेऽप्यनात्मत्वमाह, शिविति । हेतुभिर्जिह्वादिभिः वदन्तता चिं वागेव
आत्मत्वमिति वदतीति यतं तथापि वागिन्द्रियमहं न भवति, यत
इहमेतद्दहं न युज्यते ॥ ८९ ॥ इन्द्रियस्यानात्मत्वमाह, पिण्ड इति ।
पिण्डो देहपुंस आत्मनः पृथगेव इत्यस्यात् न तदतिशयोः ॥ ९० ॥
प्रेमसप्तमेऽप्याह, यदिति दास्यान् । यतोऽप्यः वजातीयः परो
विजानीयो वा यदि कोऽप्यस्ति तदा तस्याहमेवोऽहमिति वक्तुं
युज्यते ॥ ९१ ॥ यदा वन्देदेवमेव पराक्षा वाचितया अवस्थितः तदा
को भवति वक्तुं निषीदकस्य प्रत्ययः कोऽहमिदमनात्मत्वादात्मा
मम मतिरयं विवदम् ॥९२॥ बहु विविधाद्युक्तमभेदस्य वाङ्मवाङ्मवादि-

अथ च भवती लोको न सदेतत् तवोच्यते ॥ ८७ ॥

हृत्वाद् दाह ततश्चैयं शिविका त्वदधिष्ठिता ।

किं हृत्संज्ञा वास्याः स्याद् दाहसंज्ञाय वा नृप ॥ ८८ ॥

हृत्वाकृष्टो महाराजो नाय वदति ते जनः

न च दाहस्य सर्वस्वां ब्रवीति शिविकागतम् ८८ ।

शिविका दाहसंज्ञायां रचनास्थितिर्मास्थितः ।

अन्विष्यतां नृपयेष्ट ! तद्गटे शिविका त्वया ॥ ८९ ॥

एवं कृतशलाकानां पृथग्भावो विमृश्यताम् ।

क यानं क्वमिष्ये न्यायस्त्वयि तथा मयि ॥ ९० ॥

पुमान् स्त्री गौरजो वाजो कुक्षरोऽविहर्षितकः ।

चेतनभेदस्य च दृष्टमात्रत्वं न च समानतनः हृत्वातीत्यविज्ञातीयेनेता
नाकोत्यायह्यं तद्वदस्य विख्यातमाह, तं राज्ञोत्पादना । अथः
धारजभादि- एतत् पर्वं मन्त्रायते अयि तु अक्षरेण ॥ ८७ ॥ तत्र
तावत्शिविकाकारसमाह, वरदा हृत्वाः, ततः स्वस्यं शुभं वाह दाह ।
तत्र चतुष्पा रचितयं शिविका । तदा च हृत्वादाहसंज्ञावोरमात्रा
अभिधारितेन हृत्वादाहसंभिध्यात्वात्मन्यर्थे ॥ ८८ ॥ शिविकायास्यादा
हृत्वादाहसंज्ञानिष्ठतिं तदुक्त्याकारनिष्ठत्वापवादयति, हृत्वाकृष्टं दाह ॥ ८९ ॥
शिविकायास्यादा अयि विख्यातमाह, शिविकेति । रचनास्थित्या
वस्थितो दाहसंज्ञा एव शिविका । दाहभेदे वाहविभागे ज्ञेये शिविका
ह यतः त्वया तादृशेष्टाऽन्विष्यताम् ॥ ९० ॥ एवं ज्ञात्वात्वाका
मवाचाना विभागे ज्ञेयं ह यतः भवति विख्यातम् । तदेवं शिविकादेः
अन्तेनस्य हृत्वा निराज्ञात तमेव न्यायं चेतनत्वेन अङ्गीतव्यमितिदिशति,
एव रति । मयि नृपयेष्टे त्वयि नृपयेष्टे च विषययुता विर प्रायगादि-
विभागेन त्वं न वाहविमर्षः ॥ ९१ ॥ नृप तर्हि ज्ञात्वादाहस्यं किं
नृपविषयेषां वाकारस्यवाहविख्यातं, पुमान् स्त्रीति । कुर्ये

देहेषु लोकसंज्ञेयं विज्ञेया कर्महेतुषु ॥ ८२ ॥
 पुमान् न देवो न नरो न पशुर्न च पादपः ।
 शरीराकृतिभेदास्तु भूपैते कर्मयोगिनयः ॥ ८३ ॥
 वसुराजेति यज्ञांके यश्च राजभटात्मकम् ।
 तथान्यश्च नृपेयं तत्र सत् सकल्पनामयम् ॥ ८४ ॥
 यत् तु कलान्तरेणापि नान्यां संज्ञामुपैति वै ।
 परिणामादिसंभूतं तद् वस्तु नृप । तच्च किम् ॥ ८५ ॥
 त्वं राजा सर्वलोकस्य पितुः पुत्रो रिपोरिपुः ।
 पद्म्याः पतिः पिता मृनाः किं त्वां भूप । वदाम्यहम् ॥ ८६ ॥
 त्वं किमेवं स्थितः किन्तु गिरस्तत्र तथादरम् ।
 किमु पादादिकं त्वं वा तवेतत् किं महीपते ॥ ८७ ॥
 समस्तावयवेभ्यस्त्वं पृथग् भूप । व्यवस्थितः ।

हेतुर्वेदा तेषु देहेष्वेवेयं लोके संज्ञा भत्वात्मनि ॥ ८२ ॥ तस्य पाणि-
 तया सर्वलोककृपादिति दर्शयन्नाह पुमानिति ॥ ८२ ॥ अतो लोक-
 व्यवहारार्थादं वस्तु सकल्पनात्मिकावतमिच्छाह । पश्यति ॥ ८३ ॥
 एतदेव परमाद्येवस्तुल्येवमप्येन स्फुटोक्तिरिति । पश्यति । परिणामादना-
 म्नातं संज्ञानातं चाकालरेखापि यद्वा प्राप्नोति, तत् परमाद्येवस्तु ।
 तत्राह किं ? न विद्वित् । राजाटोनामपि वास्तव्योवमादिपरिणामाद-
 वस्तुत्वमित्यर्थः । तदुक्तं महीपटलमित्यादि ॥ ८५ ॥ वर्तमानकालेऽप्यन्व-
 यन्तिरूपत्वात्कालात्मिकाह, त्वं राजा ॥ ८६ ॥ ननु राजादि-
 रूपस्य पतिव्यापिभेदेन व्यवस्थितत्वेऽपि शिरःपक्ष्यादिमान इमेव रूपमेव
 रूपमेवत्याह, त्वमिति । अवयवावयवविभाजकानिहोक्तदपि वस्तु-
 मवस्थितिर्भावाः ॥ ८७ ॥ ननु तथापि रूपवत्त्वादिपदवयवसमूह-

कोऽहमित्यत्र निपुणो भूत्वा चिन्तय पार्थिव ! ॥ ८८ ॥

एव व्यवस्थितं तत्त्वं मयाहमिति भाषितुम् ।

पृथक्करणनिष्पाद्यं शक्यते नृपते ! कथम् ॥ ८९ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

परागर उवाच ।

निशम्य तस्येति वचः परमार्थममन्वितम् ।

प्रययावततो भूत्वा तमाह नृपतिर्दिजम ॥ १ ॥

राजोवाच ।

भगवन् ! यत् त्वया प्रोक्तं परमार्थमयं वचः ।

युतं तस्मिन् अमन्तीव मनसो मम वृत्तयः ॥ २ ॥

सप्तम्येऽपचयेऽपि दृष्टत्वेन पृथक्करणेन त्वं व्यवस्थितः । दृष्टुं च
अप्रकायतया यद्वादिगोचरत्वाकम्भात् । त्वमेव स्नातुमनेन चिन्तये-
त्वाह, कोऽहमित्यत्रेति ॥ ८८ ॥ अतो मया यदुक्तं कोऽहमित्येतत्
वक्तुं न शक्यत इति तत् सिद्धमित्युपसंहरति, एवमिति । एवमन्त्रे
प्राक्ततन्त्रे व्यवस्थिते सति पृथक्करणेनान्यव्यवच्छेदेन निष्पाद्यसंशय-
मेवोऽहमित्युक्तं कथं भाषितुं शक्यमित्यर्थः ॥ ८९ ॥

नाहमित्यादिवाक्येन प्रमाणावस्थाने गते । प्रमेयसम्भवाशङ्को
भूवोभूयोऽत्र वृत्त्यति ॥ १ ॥ नाहं पीयेत्यादिवाक्यवस्थितः प्रमाणा-
वस्थावनाशो निवृत्तावानपि नानादर्शनप्रसिद्धश्रेयसां परमार्थत्वे सति
वाक्यैव परमार्थं दत्तव्यं प्रमेयस्य अवस्थावनाशो वृत्त्यति, भगवन्व्रति
उच्यते ॥ २ ॥ तर्हि मया किं सन्दिग्धमुक्तं येन तव मनसो वृत्तयो
अमन्तीव त्वं वाह, एतदिति । अदेतत् विवेकविज्ञानं भवता दायितं

एतद् विवेकविज्ञानं यदशेषेषु जन्तुषु ।
 भवता दर्शितं विप्र ! तत् परं प्रकृतमहत् ॥ ३ ॥
 नाहं वदामि शिविकां शिविका न मयि स्थिता ।
 शरीरमन्यदस्मत्ता येनयं शिविका धृता ॥ ४ ॥
 गुणप्रवृत्त्या भूतानां प्रवृत्तिः कमेचादिताः ।
 प्रवृत्तेः गुणा ह्येते किमेतद् यत् त्वयादितम् ॥ ५ ॥
 एतस्मिन् परमाशेषे । मम यात्रपथं गतं ।
 मनी विह्वलतामेति परमार्थार्थिता गतम् ॥ ६ ॥
 पूर्वमेव महाभागं कपिलार्पमहं हिज ! ।
 प्रष्टुमभ्युद्यतां गत्वा येयः । कन्वत्तं शंसं मे ॥ ७ ॥
 तदन्तरं च भवता यदेतद् वाक्यमोरितम् ।
 तेनैव परमार्थार्थं त्वयि चेतः प्रधावति ॥ ८ ॥
 कपिलप्रभेगवतः सर्वभूतस्य वै हिज ! ।
 विष्णोरशो जगन्नाहनाशार्थमिमागतः ॥ ९ ॥
 स एव भगवान् न्यूनमस्माकं हितकाम्यया ।
 प्रत्यक्षतामत्र गतो यद्येतद् भवतीत्यति ॥ १० ॥
 तस्मिन् प्रणताय त्वं यच्छेयः परमं हिज ! ।

तद् वदामि खिलविज्ञानजलवीथ्यदधिर्भवान् ॥ ११ ॥

ब्राह्मण उवाच ।

भूप । पृच्छमि किं श्रेयः ? परमार्थं न पृच्छमि ? ।

श्रेयानि परमार्थानि श्रेयोपाणि च भूपते ! ॥ १२ ॥

देवताराधनं कृत्वा धनसम्पदमिच्छति ।

पुत्रानिच्छति राज्यञ्च श्रेयस्तस्यैव तत्प्रप । ॥ १३ ॥

कर्म यज्ञात्मकं श्रेयः स्वर्लोकफलदायि च ।

श्रेयः प्रधानञ्च फले तदेवानभिमन्यते ॥ १४ ॥

आत्मा श्रेयः सदा भूप । योगयुक्तैस्तथापरम ।

श्रेयस्तस्यैव संग्रहाय श्रेयो यः परमात्मना ॥ १५ ॥

श्रेयान्स्यैवमनकानि यतशोऽथ सहस्रगः ।

श्रेयसो यस्मिन् स वदति परमात्मना श्रेयो भवान् । अतः परमार्थ-
भूतं श्रेयो वदेत्यर्थः ॥ ११ ॥ तत्र शब्दालम्बन-
कात्मकत्वमेव परमार्थ इति निर्दिष्टं श्रेयः परमार्थमिति विज्ञेय
पूर्वकमाह, भूपति । न विदुस्ते श्रेयसि परमार्थभूतानि न वदन्ति
विदुस्ते न परमात्मानोक्तं पाठे न विदुस्ते परमार्थभूतानि तेषु
तानि तथा ॥ १२ ॥ तान्येव श्रेयस्य लक्षणरहस्यकृतानि समीपवर्त्य
देवतेति श्रुतिः । यो हि एव एव साक्षात् वेत्ति, तस्य तदेव श्रेय
इत्यन्वयः ॥ १३ ॥ अनेनाभिव्यक्तं बहुल्येन तद् वदामि इति
प्रधानं सूच्यं श्रेयः । संकल्पितं तु वदामि इत्यर्थः अतोऽप्येव श्रेय
इत्यर्थः ॥ १४ ॥ आत्मा श्रेय इति श्रेयः आत्मभूतः श्रेय इत्यर्थः ।

राजानः आहुः सः परमात्मना वदोक्तः, स परं श्रेयः ॥ १५ ॥ श्रेयं
अनेनाभिव्यक्तं बहुल्येन तद् वदामि इति
अन्वये वदामि श्रेयं वै इत्यर्थः आत्मभूतम् । येषु तद्
ये भूतानि निवृत्तान् वदाम् । आत्मभूतं वदेति श्रेयः

एतद् विवेकविज्ञानं यदशेषेषु जन्तुषु ।
 भवता दर्शितं विप्र ! तत् परं प्रकृतमहत् ॥ ३ ॥
 नाहं ब्रूहामि शिविकां शिविका न मयि स्थिता ।
 यरारमन्यदस्मत्ता येनेयं शिविका धृता ॥ ४ ॥
 गुणप्रवृत्त्या भूतानां प्रवृत्तिः कर्मसादिताः ।
 प्रवृत्तन्ते गुणा ह्येते किमेतद् यत त्वयादितम् ॥ ५ ॥
 एतस्मिन् परमार्थस्य । मम यात्रपथं गतः ।
 मना विह्वलतामिति परमार्थाधीता गतम् ॥ ६ ॥
 पुनरेव महाभाग कपिलार्थमहं हिज ।
 प्रष्टुमभ्युद्यतो गत्वा येयः । कस्त्वत् शंस मे ॥ ७ ॥
 तदन्तरं च भवता यदेतद् वाक्यमारितम् ।
 तेनेव परमार्थाद्यं त्वयि श्रुतं प्रधावति ॥ ८ ॥
 कपिलप्रियमेवतः सर्वभूतस्य वै हिज ।
 विष्णोरग्रां जगन्नाडनामायां धीमुपागतः ॥ ९ ॥
 म एव भगवान् न्यूनमस्माकं हितकाम्यया ।
 प्रवृत्ततामत्र गतो यद्येतद् भवता श्रुतं ॥ १० ॥
 तस्माच्च प्रणताय त्वं वक्ष्यथः परमं हिज ।

तत्र प्रकृतेः परं महद् मूर्तिरिति, तत्र तदाकां वक्ष्येति, कश्चि-
 दकावचः ॥ ३ ॥ ॥ महाकर्मवानुपदत्तम् । यद्वा यद्वा
 दत्तं वाह्यं पूर्वमेवति । यत्नं चकार । यत्नं । यत्नं दत्तं विवि-
 द्वाहं । यत्नं । यद्वा यद्वा यद्वा ॥ ७ ॥ ॥ यद्येतद् भवता श्रुतं तत्र
 यत्नं प्रवृत्तता तत्र दत्तं वक्ष्ये । यत्नं यत्नं यत्नं यत्नं यत्नं
 ॥ १० ॥ यत्नं यत्नं यत्नं यत्नं यत्नं यत्नं यत्नं यत्नं यत्नं

तद् वदाखिलविज्ञानजननीं चतुर्भिर्भवान् ॥ ११ ॥

माद्युष्य उवाच ।

भूप । पृच्छमि किं येयः १ परमार्थं न पृच्छमि ? ।

ये यांमि परमार्थानि अशेषाणि च भूपते ! ॥ १२ ॥

देवताराधनं कृत्वा धनमस्यटमिच्छति ।

पुत्रानिच्छति राज्यञ्च येयस्तस्यैव तत्त्वम् ॥ १३ ॥

कर्म यज्ञात्मकं येयः स्वर्गोक्तकलदायि च ।

येयः प्रधानञ्च फले तदेवानभिमन्त्रित ॥ १४ ॥

आत्मा ध्येयः सदा भूप । योगयुक्तैस्तथापरम् ।

येयस्तस्यैव संयोगः येयो यः परमात्मना ॥ १५ ॥

ये यांस्येवमनेकानि गतयोऽथ महस्त्रयः ।

श्रीकृष्णो वदामि न भट्टस्य परमार्थानां चोपदेशम् । अतः परमार्थ-
भूतं चैवोपदेश्यः ॥ ११ ॥ तत्र चाख्यं ज्ञानमर्थस्य चैव
आत्मतत्त्वमेव परमार्थ इति निश्चितं चैवः परमार्थोर्भिर्द्वैविध्य-
पूर्णमाहुः भूपति । न विदुः चैव हि परमार्थभूतानि न वदन्ति
विदुः न परमात्मानोति पाठे न विदुः परमार्थभूतानि तेह
तानि तथा ॥ १२ ॥ तान्येव चैव द्वास्तुतोरुक्तद्वयं सप्रपञ्चयति
देवतेति त्रिभिः । को हि धनं पुनरात्मव्यक्तिं तस्य तदेव चैव
इत्यर्थः ॥ १३ ॥ अनेनाभिमन्त्रितेऽवदुःखिते तद् वदति चैव
प्रधानं तस्य चैव । अकस्मिन् तु वदति द्वाभ्यां अर्थादकमेव चैव
इत्यर्थः ॥ १४ ॥ आत्मा ध्येय इति चैव आत्मध्यानं चैव इत्यर्थः ।
तत्कौशिकः आहुः च परमात्मना संयोगः च परं चैव ॥ १५ ॥ चैव
योगयोगयोगीत्येतदुक्तं भागवते । 'एतन्मते योगयोगो ह्येव' इति
इत्यर्थः । अथो वदति आत्मां वै ऐश्वर्यं आत्मयोगम् । केचिद् वदन्ति
तयो ह्येव त्रयाणि विदुषाम् वदाम् । आद्यमवश्यं चैव कोऽपि

सत्त्वय परमार्थसु तत्त्वतः श्रूयताम् मे । ११ ॥
 धर्माय त्यज्यते किं न परमार्थो धनं यदि ।
 व्यवय क्रियते कस्मात् कामप्राप्त्यपलक्षणः । १२ ॥
 पुत्रयेत् परमार्थः स्यात् सोऽप्यन्यस्य नरेश्वर ।
 परमार्थेभूतः सोऽन्यस्य परमार्थो हि तत्पिता । १३ ॥
 एव न परमार्थोऽस्ति जगत्सिद्धिराचरे ।
 परमार्थो हि कार्याणि कारकानामशेषतः । १४ ॥
 रात्र्यादिप्रतिरतः क्वा परमार्थतया यदि
 परमार्थो भवत्यत्र न भवन्ति च वे ततः । १५ ॥
 ऋग्यजुःसामनिष्पाद्यं यज्ञकर्म मत्तं तव ।
 परमार्थेभूतं तत्रापि श्रूयतां मदतो मम । १६ ॥
 यत तु निष्पाद्यते कार्यं मृदा कारणभूतया ।
 ततः कारणात्पुनरात् जायते नृप । मृत्समम । १७ ॥

कर्मविनिर्मिताः । दृष्टोदशीललोनिषाः कुडामन्दाः पुष्पाणिताः,
 रक्षादिना ॥ ११ ॥ धनादीनाम् अपरपार्थत्वमुपपादयति, धनीरे-
 त्वादिना वञ्चेयः श्रूयतां ममेत्यन्तेन । कामप्राप्तिरपलक्षणं निमित्तं
 यद्यप्यत्र च । पुत्रयेति दाभ्याम् । यद्यपुत्रः परमार्थीत्यर्थः य-
 दित्यत्राप्यत्र पुत्रत्वात् परमार्थेभूतः सोऽन्यस्य तत्पितात्वस्य ॥ १२ ॥
 रक्षेत्रं परमार्थं सोऽपि नास्तीत्यतः प्रकृतः स्यात्, कस्मात् कार्याणि
 जगत्सिद्धिं पुत्रादीनि कारकानां जनकानां परमार्थः क्वा तस्मात्
 वञ्चेयः परमार्थः क्वा ॥ १३ ॥ यत्र पक्षे परमार्थो भवति न
 भवति चेति बाह्या बोध्यम् । कामप्राप्तिरपलक्षणं न पर-
 मार्थं दत्तम् ॥ १४ ॥ रात्र्यादिवाध्यक कर्मोदरप्राप्त्यन्तं वाच्य-
 अपरपार्थतामाह, कर्मिति चतुर्थं । यज्ञकर्मैति यज्ञेराप्तुमिदम-
 कर्मोदरं परमार्थेभूतं यदि कर्मनिर्वाहः ॥ १५ ॥ १६ ॥ वा

एवं विनायिभिर्द्व्यैः समिदाञ्चकुगादिभिः ।

निष्पाद्यते क्रिया या तु सा भविषी विनायिनी ॥२३॥

अनायी परमार्थस्तु प्राप्तेरभ्युपगम्यते ।

तत् तु नायि न सन्देहो नायिद्रव्यापपादितम् ॥ २४ ॥

तदेवाफलद कर्म परमार्थो मतस्तव ।

मुक्तिमाधनभूतत्वात् परमार्थो न साधनम् ॥ २५ ॥

ध्यानश्चैवात्मनो मृप । परमार्थार्थगच्छितम् ।

भेदकारि परेभ्यस्तु परमार्थो न भेदवान् ॥ २६ ॥

परमात्मात्मनोर्वागः परमात्रं इतीयते ।

मिथ्यैतदन्यद् द्रव्यं हि नेति तद् द्रव्यतां वतः ॥२७॥

तस्माच्छ्रेयस्त्रयेषाणि नृपैतानि न समवतः ।

परमार्थस्तु भूयान् । सत्तत्वात् नृयतः मम ॥ २८ ॥

एका व्यापी समः शुद्धो निर्गुणः प्रकृतः परः ।

क्रिया निष्पाद्यते इति क्रियादारा पूर्वं तयोर्दिक्क वक्ष्यमाणेन
तद्विनायि भवेदित्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ तत्क्रियाधनभूतत्वात् द्रव्यवर्तमानं न-
क्षात् । ततश्चात्मात्मात् परमार्थो न भवतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ परेभ्यो
देहादिभ्यो विविक्षात्मनश्चित्तात्मनोभूतस्य ध्येयत्वात् ध्यानं भेदकारि-
परमार्थं न भेदवान् । एवमेवार्थोक्तं ज्ञप्तेति श्रुतेः ॥ २६ ॥
योरपरमात्मनोरैक्यापावनवत् तादात्म्यवत्त्वो वीतः परमार्थ इत्येतदपि
नतं विज्ञेयं । तस्माच्च तयोर्भित्तयोरभित्तयोरी वीतः ज्ञात् । भित्तत्वे
तस्माच्चोरित्येक्यावत्त्ववत्, त्वभित्तत्वे च विषयमतिविषयोरित्य उपाधि-
स्तुदावत्त्वान् विना वीतवत्त्वार्थो नास्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥ तस्मात्
त्रयोवाक्येष्वेकैवायं भवति न तु परमार्थरूपायि । परमार्थस्तु
आत्मैवेत्यर्थः ॥ २८ ॥ च च एव एव न तु प्रतिदेहं भिन्नः, ज्ञापी
वाचित्वा सर्वज्ञावत्, स्वयः एव एव न तु ज्ञानादिपरिचायैरनेकवत्, ॥

लम्बहस्तादिरहित आत्मा सर्वगतोऽव्ययः ॥ २८ ॥

परज्ञानमयोऽसङ्गिर्नामजात्यादिभिर्विभुः ।

न योगवान् न युक्तोऽभूच्चैव पार्थिव । योज्यते ॥ २९ ॥

तस्याक्षपरदेहेषु सतोऽप्येकमयं हि यत् ।

विज्ञानं परमार्थोऽसी हैतिनोऽतत्त्वदर्शिनः ॥ ३१ ॥

वेष्टुरभ्युविभेदेन भेदः षड्जादिसंज्ञितः ।

अभेदस्यापिनो वायोस्तथा तस्य महात्मनः ॥ ३२ ॥

युक् । कर्तृत्वादिकाव्यगूढः । अतो लम्बहस्तादिभेदादिविभुः-
रक्षकः । अत एव सर्वगतः, न तु देहपरिणाम । अतो मध्य-
परिभाष्यताभावात् अव्ययः ॥ २८ ॥ परज्ञानमय निष्प्रज्ञानरूपः ।
न तु चक्षुर्विज्ञानात्मा । अर्वाङ्गः कविद्यामयः नामजात्यादिभिः
वर्णमानभूतमविज्युकाशेषु योतगूढः । अतः विभुः ईश्वरः अतस्त्व-
दन्तरिः ॥ २९ ॥ नतु प्रतिदेहमात्मनो भेदविचार टिप्पणीतः अयमेकत्व-
सर्वगतत्वादि नि तत्राह तच्छेति । आक्षपरदेहेषु तद्देहाकारावस्थितत्वा-
वतः स्फुरतोऽप्येवाकारं यद् विविचं अप्रकाशपरिच्छिन्नं ज्ञानं स एव
परमार्थः, भेदप्रतीतेरुपाधिनिबन्धनत्वात् । हैतिनादिनोऽपरमाहं दर्शिन
॥ ३१ ॥ एतत् इदानीनोपपादयति वेष्टुरभ्येति आभ्यासः । अभेदस्य
स्यापिनो वायोस्तथा वेष्टुरभ्योपाधिभेदेन षड्जानवभगाख्यादि-
काराभिज्युक्तत्वात् न तस्मादुच्यते भेदस्तथा तदा षड्जतोऽपरिच्छिन्नस्य
आत्मनः अत एव त्वम् ॥ ३२ ॥ रूपभेदस्य देवमनुष्यादिवस्तुषो वाद्या-
वज्रप्रवृत्तयः वाद्यानामात्मनः पृथग्भूतानां देहेन्द्रियादीनां यत् सर्वं
तस्य प्रवृत्तिः सर्वं ततो जातः । पाठान्तरे वाद्यानां देवानां सर्वभिः
या आहति आवरणं ततः प्रजायते इति वाद्यवर्माहतिप्रज्ञो भेदः, नतु
अतः । तस्य हेतुः । यस्मात् देवाद्विभेदे अप्रत्यक्षो भिद्यते अनेनेति
भेदः अहङ्कारः, देवाद्विभेदे देहे तावत् अहङ्कारावरणे सुषुप्तादौ
विषये च भेदो नास्ति । देवाद्विभेदमात्रो इति पाठे तु वाद्य-

एकत्वं रूपभेदश्च बाह्यकर्मप्रवृत्तिदः ।

देवादिभेदेऽपध्वस्ते नास्त्येवावरणे हि सः ॥ ६३ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

इत्युक्ते भौनिनं भूयश्चिन्त्ययानं महौपतिम् ।

प्रत्युवाचाय विप्रोऽसावहैतान्तर्गतां कथाम् ॥ १ ॥

ब्राह्मण उवाच ।

श्रूयतां नृपशार्दूलः । यद् गीतं ऋभुणा पुरा ।

अवबोधं जनयता निदाघस्य महात्मनः ॥ २ ॥

ऋभुनामाभवत् पुरा ब्रह्मणः परमेश्विनः ।

विज्ञाततत्त्वमद्वावा निसर्गादेव भूयते ! ॥ ३ ॥

तस्य शिष्या निदाघाऽभूत् पुलस्त्यजनयः पुरा ।

प्रादादशेषविज्ञानं स तस्मै परया मुदा ॥ ४ ॥

अवाप्तज्ञानतत्त्वस्य न तस्याद्वैतशामनाम् ।

पराशरः (नित्यो रूपभेदोऽहङ्कार एव देवादिभेदस्य बाधस्तथा न च
परंते, अतस्तु भेदो नास्त्येव यस्मात् आवरणे धृतं च भेदः
नास्त्येवेत्यर्थः) ॥ १९ ॥

प्रमाद्यतश्चैतः ब्रह्मन् बान्ने मेवेऽपि निधित । बुद्धयवस्थापनोत्पत्त्ये
निदाघाश्चानवीर्यते ॥ इत्युक्ते प्रमाद्योपपत्तिश्च. मात्तुके निरूपयतेऽपि
विपरीते भावनादायात् बुद्धयवस्थापनया भौनिनं तृतीयं चिन्त्ययानं
भूयो विप्रः प्रत्युवाच ॥ १ ॥ २ ॥ निरुपनीत् स्वभावादेव विज्ञानं तत्त्वस्य
ब्रह्मणो वाचात्मेन येन च ॥ १ ॥ ४ ॥ ददादशेषोदाहृत्या तस्या-

स ऋभुस्तर्कयामास निदाघस्य नरेश्वर । ५ ॥
 देविकायास्तटे वीरनगरं नाम वै पुरम् ।
 समुद्रमतिरम्यञ्च पुलस्त्येन निवेशितम् । ६ ॥
 रम्यापवनपर्यन्ते स तस्मिन् पार्श्वेवात्मनः ।
 निदाघो नाम यागञ्च ऋभुयिष्याऽवसत् पुरा ॥ ७ ॥
 दिव्ये वर्षसहस्रे तु समतीतेऽप्य तत् पुरम् ।
 जगाम स ऋभुः शिष्यं निदाघमवलाककः । ८ ॥
 स तस्य वैश्वदेवान्ते हारान्ताकनगाचर ।
 स्थितस्तं न गृह्णोताभ्यां निजवेश्म प्रवेशितः । ९ ॥
 प्रज्ञानताद्विपाणिञ्च कृतामनपरिग्रहम् ।
 उवाच स द्विजयेष्ठा भुज्यतामिति सादरम् ॥ १० ॥

ऋभुरुवाच ।

भो विप्रवर्य ! भोक्तव्यं यद्वन्नं भवतो गृहे ।
 तत् कथ्यतां कदम्बे प, न प्रीतिः सततं मम ॥ ११ ॥
 निदाघ उवाच ।

भक्त्यावकवाट्यानाम पपुपानाञ्च मे गृहे ।
 यद्वाचते द्विजयेष्ठ । तत् त्वं भुङ्क्ष्व यथेच्छया ॥ १२ ॥

देविकाया न तर्कयावाच ॥ ५ ॥ देविकायाः गद्यास्तटे ॥ ६ ॥ रम्यः
 अपवनपर्यन्तो बला तस्मिन् । यागञ्चः समुद्रं मणोचः ॥ ७ ॥
 तद्वत्पुत्रो निदाघः निदाघोवाच इति श्रुत्वा युवोरनाकाविक्रयादेवे
 कश्चरकोवत् इति क्वरम् चरकोकविक्रयार्थः ॥ १० ॥ तस्मिन्परीक्षा-
 नाञ्च भो विप्रवर्योऽवादि ॥ ११ ॥ यावको वपविकारः । वाचं
 वाटोभवं वत्पुपुषपादि ॥ १२ ॥ अहं मधुरं वंवाको मोक्षपादि-

शृभुक्वाच ।

कदवानि द्विजेतानि मृष्टमन्नं प्रयच्छ मे ।

संयावपायसादीनि दूतकानितवन्ति च ॥ १३ ॥

निदाघ उवाच ।

हे हे शालिनि । मद्मे हे यत् किञ्चिदतिशोभनम् ।

भक्ष्यापसाधनं मृष्टं तेनास्यान्नं प्रसाधय ॥ १४ ॥

ब्राह्मण उवाच ।

इत्युक्त्वा तेन सा पत्नी मिष्टमन्नं द्विजस्य यत् ।

प्रसाधितवती तद् वै भक्तुर्वेचनगौरवात् ॥ १५ ॥

तं भुक्तवन्तमिच्छातो मिष्टमन्नं महामुनिम् ।

निदाघः प्राह भूपाल । प्रशयावनतस्थितः ॥ १६ ॥

निदाघ उवाच ।

अपि ते परमा तृप्तिकृत्पक्षा तुष्टिरेव च ।

अपि ते मानसं स्वस्यमाहारेण कृतं द्विज । ॥ १७ ॥

क निवासो भवान् विप्र । क च गन्तुं समुद्यतः

यागम्यते च भवता यतस्तच्च द्विजोच्यताम् ॥ १८ ॥

शृभुक्वाच ।

अद्य यस्य तस्य भुक्तेऽन्ने तृप्तिर्वाह्येण । जायते ।

न मे क्षुधाभवत् तृप्तिः कस्मात्प्रां परिपृच्छामि ॥ १९ ॥

वञ्जिना पात्रिबे धातौ क्षयिते क्षत्समद्भवः ।

विचारकमुवाचिभः । "इह" दण्डने तरत्" इत्यमरविहः । "काचितं
विजनिर्गोष्ठे" इति उवाचुः ॥ ११ ॥ शालिनि । शाल्ये प्रिये ।
भक्ष्योपसाधनमुवाचरः ॥ १४ ॥ १५ ॥ तृप्तिः क्षुत्तृप्तिः शालिः,
तृप्तिः वलोचः, कश्चनं प्रकृतिकम् ॥ १७ ॥ क निवासश्चेति चेत्

भवत्यभमि च क्षीणे मृषां तदपि जायते ॥ २० ॥
 सत् तृषी देहधर्माख्ये न ममेते यतो हिज ! ।
 ततः क्षुत्सम्भवाभावात् तस्मिन्मये व मे सदा ॥ २१ ॥
 ममसः स्वस्यता तृष्टिचित्तधर्माविमौ हिज ! ।
 चेतसो यस्य तत् पृच्छ पमानेभिने युज्यते ॥ २२ ॥
 क निवामस्तवेत्युक्तं क गन्तामि च यत् त्वया ।
 कृतयागस्यते तत्र त्रितयेऽपि निबोध मे ॥ २३ ॥
 पमान् सर्वगतो व्यापी पाकाशवदयं यतः ।
 कृतं क्व क्व गन्तामीत्ये तदप्यर्थेव कथम ॥ २४ ॥
 नाहं गन्ता नचागन्ता नैकदेयनिकेतनः
 त्वय्याहं च न च त्वं त्व नाम्ये नेवाहमप्यहम् ॥ २५ ॥

॥ २८ ॥ २० ॥ देहधर्माख्ये देहस्य धर्माख्यां पार्थिवान्धधातुचयाभ्या-
 माख्यायते । ते च तद्द्वारा प्राचयधर्मी चतुर्नापिप्राप्ते प्राचयेति श्रुतेः ।
 नम प्राचय्यतिरिक्त्येते न सः । क्षुत्क्षिप्तमे देहमाभावमाख्यात् तस्मिन्-
 ममेति तत्प्राचयः ॥ २१ ॥ ममसः स्वस्यता च तृष्टिचेति यत् पृच्छम्,
 रमौ तृ चित्तस्य धर्मी यतो यस्य चेतसश्चित्तस्य रमौ धर्मी तद्विज्ञमेव
 पृच्छ न त्वहं पमान् प्रश्नार्हः । यतः पमानेभिः प्राचयचित्तधर्मीक्षु-
 म्माख्येने युज्यते ॥ २२ ॥ २२ ॥ वायुस्य कमेव सर्वगतत्वं व्यापकं विदुः
 व्यापीक्षुक्षुम् ॥ २३ ॥ न केवमप्यहमेवैवभूतः विष्णु त्वय्याहं च
 सर्वदेव । ननु मम चान्येवाहं तव च परिच्छेदतममादिपतीतेः सर्वं
 प्रत्यक्षविदुस्तथ्यते ? तस्माच्च मय त्वमिति । यत्तत्त्वोचितः परिच्छेदः
 प्रतीयते, एव त्वं न भवति । देहान्ये प्रादेशिकाः प्रतीयन्ते तथाविधा-
 योऽप्ये न भवन्ति । अहमपि वाहमप्यहं इत्येव न तादृशोऽहम्,
 विष्णु त्वमपि त्वयादिस्वरूपान्तरः परमात्मैव सर्वं सर्वं, यतो न
 प्रत्यक्षविरोधः ॥ २४ ॥ यतोऽहं तर्हि अहमेवाहं त्वया विवर्धं वाचितं ?

मृष्टं न मृष्टमप्येषा जिघ्रसा न कृता तव ।

किं वक्षसीति तत्रापि श्रूयतां द्विजसत्तम ॥ २६ ॥

किमस्वादयवा मृष्टं भुञ्जताऽन्नं द्विजोत्तम ।

मृष्टमेव यदामृष्टं तदेवाङ्गे गकारकम् ॥ २७ ॥

अमृष्टं जायते मृष्टः मृष्टादुद्विजते जनः ।

आदिमध्यावसानेषु किमत्र रुचिकारकम् ॥ २८ ॥

मृक्षयं हि मृष्टं यद्वृक्षदा लितं स्थिरं भवेत् ।

पार्थिवोऽयं तथा देहः पार्थिवैः परमाणुभिः ॥ २९ ॥

यवगोधूममन्नादि घृतं तैलं पयो दधि ।

गुडं फलादीनि तथा पार्थिवाः परमाणवः ॥ ३० ॥

तत्राह मृष्टमिति । एवं मयोक्तं त्वं किं वक्षसीति तव लिङ्गमा-
कृता । किमु मृष्टाश्चरन्त्याश्च भवा कृते तयारवस्तुत्पत्तिद्वारा किम-
आकृतव्यपितं वक्षसि न वति त्वद्वर्गीयेषु कृता नतु मृष्टादि-
तथोक्तम् । तद्वेदेकावाक्यवत् ॥ २६ ॥ तदेवाह किमिति । अत्राह ।
किमस्वादयवा मृष्टं भुञ्जताऽन्नं द्विजोत्तम । यतमिति १ भुञ्जन्त्य-
न किञ्चदिति । तदेवाह यदामृष्टं तदेव तदा अतस्त्वयो गकारकं
तदा मृष्टं भवति ॥ २७ ॥ अतश्चात्तस्य चामृष्टमेव यवकादामृष्ट-
जायते तदेव दधा मृष्टादिव जनः कदाचिदुद्विजते, तदा आदिमध्या-
वसानेषु निवृत्त रुचिकारकं भवति किमत्रमिति १ न किञ्चरन्त्यैः
॥ २८ ॥ तर्हि किमिति तत्राह मृष्टमेव भुञ्जं तत्राह, मृक्षयं
कति । पार्थिवैः परमाणुभिः मृक्षोपयोगिभ्यः कण्ड्विजितो देहः,
क्षिरो भवति ॥ २९ ॥ परमाणुभिरप्यपितं मृष्टमपि देहानयो-
क्तोपयोगितया भुञ्जं नतु मृष्टमुदात्तं भाव । देहकारके च दध्ना
यवैरेव मृष्टाश्च परमाणव इत्याह, भवेति ॥ ३० ॥ तत्रावश्यैव

तदेतद् भवता ज्ञात्वा मृष्टामृष्टविचारि यत् ।

तस्मिन्समतालम्बि कार्यं साम्यं हि मुक्तये ॥ ३१ ॥

ब्राह्मण उवाच ।

इत्याकर्ण्य वचस्तस्य परमार्थान्वितं नृप ।

प्रणिपत्य महाभागा निदाघो वाक्यमवधात् ॥ ३२ ॥

निदाघ उवाच ।

प्रसेदं महितायीय कथ्यतां यस्त्वमागतः ।

नटा माहस्तावाकर्ण्य वचांस्येतानि मे हिज ॥ ३३ ॥

ऋभुरवाच ।

ऋभुरस्मि तवाचार्य्ये प्रज्ञादानाय ते हिज ।

इहागताऽहं यास्यामि परमाश्रेस्तबोदितः ॥ ३४ ॥

एवमकस्मिन् विदि न भोटं सकलं जगतः ।

वासुदेवानभिधेयस्य स्वरूपं परमात्मनः ॥ ३५ ॥

ब्राह्मण उवाच ।

तथैत्युक्त्वा निदाघेन प्रणिपातपुरःसरम् ।

पुनितः परया भक्त्या इच्छातः प्रयवाव्रभुः ॥ ३६ ॥

इत्या भोक्तव्यमित्याह तदेतदिति । मृष्टामृष्टविचारणीयं तस्य वचः,
तत् भवता बाल्यवर्षीयं कार्यं मे, यतो मृष्टं मुञ्जानस्यापि वचनः साम्यं
सम्पदं भवति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ प्रज्ञादानायिति । प्रज्ञा आत्म-
न्यायवशात्कदा । निदाघः प्रज्ञां कुर्वीत इति ॥ ३४ ॥ न भोटं
भेदवत् भवति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

षोडशोऽध्यायः ।

ब्राह्मण उवाच ।

ऋभुर्धर्ममहम्ने तु मनतीति नरेश्वरः ।
निटाघज्ञानदानाय तदेव नगरं ययौ ॥ १ ॥
नगरस्य बहिः सोऽथ निटाघं दृष्ट्वा मुनिः ।
महाबलपरीवारे पुरं विगतिं पादिवि ॥ २ ॥
दुरे स्थित मन्नाभागं जनसंसर्गवर्जकम् ।
क्षुद्रासकण्ठमाथान्तमरण्यात सममित्कुशम् ॥ ३ ॥
दृष्ट्वा निटाघं स ऋभुरुपगम्याभिवाद्य च ।
उवाच कस्मादेकान्ते स्थीयते भवता दिव ॥ ४ ॥

निटाघ उवाच ।

भो विप्र ! जनसंसर्गो महानिप जनेश्वरे ।
प्रविविक्षौ पुरं रम्यं तेनात स्थीयते मया ॥ ५ ॥

ऋभुरुवाच ।

मराधिपोऽत्र कतमः कतमयेतरो जनः ।
कथ्यतां मे दिव्यश्रेष्ठ ! त्वमभिज्ञो मतो मनः ॥ ६ ॥

नरेश्वर उवाच । निटाघः नृपतया उवाच । निटाघः कथं
यान्तां निरवाच वदन् देवाय । नृपतया उवाच । निटाघः
कथं निरवाच । नृपतया उवाच । निटाघः कथं निरवाच ।
॥ १ ॥ निटाघः कथं निरवाच । नृपतया उवाच । निटाघः
॥ २ ॥ निटाघः कथं निरवाच । नृपतया उवाच । निटाघः
॥ ३ ॥ निटाघः कथं निरवाच । नृपतया उवाच । निटाघः
॥ ४ ॥ निटाघः कथं निरवाच । नृपतया उवाच । निटाघः
॥ ५ ॥ निटाघः कथं निरवाच । नृपतया उवाच । निटाघः
॥ ६ ॥ निटाघः कथं निरवाच । नृपतया उवाच । निटाघः

निटाघ उवाच ।

योऽयं गजेन्द्रमुत्तमं चद्रियङ्गसमुत्कृतम् ।

अधिकृतो नरेन्द्रोऽयं परमाकस्तथैतरः ॥ ७ ॥

कृभकवाच ।

एते हि गजराजानो युगपद् दृष्टिर्गो मम ।

भवता न विगेषेण पृथक् चिद्वापन्नजो ॥ ८ ॥

तत कथ्यतां महाभाग । विगेषां भवतानयोः ।

आत्मिच्छाम्यहं कोऽत्र गजः को वा नराधिपः ॥ ९ ॥

निटाघ उवाच ।

गजो योऽयमधी बभूव । उपर्यस्यैव भूपतिः ।

आज्ञावाङ्कमम्बम्ब को न जानाति वै विजः ॥ १० ॥

कृभकवाच ।

जानाम्यहं यथा ब्रह्मस्तथा मामवबोधय ।

अथ गच्छतिगद्यं किं किंवाध्वे मभिधीयते ॥ ११ ॥

ब्राह्मण उवाच ।

इत्युक्तं सप्तमारुतं निटाघ पाह त कृभम् ।

युवता कथयाम्येव यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १२ ॥

उपर्युक्तं यथा राजा त्वमधः कच्छसि यथा ।

अवबोधाय न बभूव । दृष्टान्ता दृष्टितो मया ॥ १३ ॥

कृभकवाच ।

त्वं राजैव दिजयेह । स्थितोऽहं गजवद् यदि ।

शेषः पञ्चमः ॥ ७ ॥ ८ ॥ १० ॥ तदुपरि आरोहादराध पारहरति,

दृष्टान्ते दर्शित इति ॥ ११ ॥ तदेव त्वं वदाम्यहं यतनस्तवहं शरीरं

तदेतत् त्वं समाचक्ष्य कृतमद्वयमहं तथा ॥ १४ ॥

बाह्यं उवाच ।

इत्युक्तः सत्वरं तस्य प्रगृह्य चरणावभौ ।

निटाघः प्राह भगवानाचार्यस्त्वमुभर्ध्वम ॥ १५ ॥

नान्यस्याहैतमस्कारसंस्कृतं मानसं तथा ।

यथाचार्यस्व तेन त्वां मन्ये प्राप्तमहं गुरुम् ॥ १६ ॥

ऋभुरवाच ।

तवापदेमदानाय पूर्वमुद्य पणादृतः ।

गुरुस्तेऽहमुभर्तास्मा निटाघ । सम्पागतः ॥ १७ ॥

तदेतदुपदिष्टं ते संक्षेपेण महामते ।

परमार्थसारभूतं यदहं तेमशेषतः ॥ १८ ॥

बाह्यं उवाच ।

एवमुक्त्वा गयीं विद्वान् निटाघं स ऋभुः क ॥

निटाघाऽप्युपदेष्टेन तेनाहं तपरीऽभवत् ॥ १९ ॥

सर्वभूतान्त्वभेदेन दृष्ट्ये स तटाकनः ।

यथा ब्रह्मपरा मूर्तिमवाप परमां हिम् ॥ २० ॥

तदा त्वमपि धर्मेण । तुल्यात्मरदुबाधवः ।

भव सर्वगत जानन् पाप्मानमवनापतः ॥ २१ ॥

सितनीलादिभेदेन वटैकं दृश्यते नभः ।

वायोपोऽग्नौ न त्वं त्वं, न च त्वोऽग्ने, नाहमग्निरिति ॥ १४ ॥

पुं वदन् त्वमग्निरिति भेदो विद्यते, तदेव स्मारितः तस्य चरचो
प्रगृह्य वाचस्पतिदाच आह, भुवं त्वं वषाचार्य इति ॥ १५ ॥

सर्वगतं सर्वमाविष्टमस्मीति वाहनमयं ॥ २१ ॥ त्वमग्नोऽवाक्यं न वदन्-

स्नानदृष्टिभिरात्मापि तथेकः सन् पृथक् पृथक् ॥ २० ॥

एकः समस्तं यद्विहास्ति किञ्चित्

तदप्युक्ता नास्ति परं ततोऽन्यत् ।

सोऽहं स च त्वं स च सर्वमतत्

आत्मस्वरूपं त्यज भद्रमोहम् ॥ २१ ॥

परः पर उवाच ।

इतीरितस्तेन स राजवर्ष्य तस्याज भेटं परमार्थदृष्टिः ।

स चापि ज्ञातिस्मरणाद्योपः तत्रैव जन्मपवर्गमाप ॥ २४ ॥

इति भरतनरेन्दुसमारं

कथयति यच्च शृणोति भक्तियुक्तः ।

स विमलमतिरिति नात्ममोह

भवति च संस्मरणेन भक्तियोग्यः ॥ २५ ॥

भेटश्चक्षुषायादृष्टान्तेन चक्षुषावस्तु पद्विष्टमर्थं विनियमयति विनियमोति
 द'भ्याम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ ज्ञातिस्मरणेन चाप्या बोधो येन, भरत-
 कर्मस्मरणेन च तदा स्वभवेन यत् पद्विष्टं ज्ञानं तदेव योऽन-
 भ्य तदेतद्भूतमारब्धवर्गमापनं चक्षुःश्रुतिं दिशश्चक्षुष्यादिभूतम् । अतस्त-
 त्रैव जन्मपवर्गं प्राप ॥ २४ ॥ तद्विरतवत्त्वोक्तोऽपि तदेव कथ-
 नात् इतीति ।

तृतीयः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

मेवेय उवाच ।

कथिता गुरुणा सम्यक् भूममुद्रादिसंस्थितिः ।
सूर्यादीनाञ्च संस्थानं ज्योतिषामपि विस्तरात् ॥ १ ॥
देवादीनां तथा सृष्टिकर्तृषामपि वर्णिता ।
सातुर्वर्ण्यस्य सातपत्तिस्त्रिंशद्गोनिगनस्य च ॥ २ ॥
ध्रुवप्रज्ञादचरितं विस्तराच्च त्वयोदितम् ।
मन्वन्तराण्येपाणि यांस्तुमिच्छाम्यनुत्तमात् ॥ ३ ॥
मन्वन्तराधिपायैव गकटत्रयपरंगमान ।
भवता कथितानितान यांस्तुमिच्छाम्यहं गुरो ॥ ४ ॥

पराशर उवाच ।

अतीतानागतानीह यानि मन्वन्तराणि वै ।
ताम्यहं भवते सम्यक् कथयामि यथाक्रमम् ॥ ५ ॥

अथर्ववेदः सूर्यादीनामनुष्ठानादिभिः । साधारण्येन 'नष्ट' ।
सूर्यादीनामनुष्ठानादिभिः । ततोऽपि भूतव्यापधर्मैः । स्थितिकेयः ।
यन्मन्त्रोऽत्र निवेद्योऽपि कीरतपूतनां वधा । तत्रापि प्रथमोऽध्याये सप्त
मन्वन्तराणि सः । अत्रुक्तानि सप्तमन्वन्तराणां क्रमेण । सप्तर्षीभिः
पूर्वकं मन्वन्तराणां कथनं प्रकृतम् । कथिता इति अत्र ॥ १ ॥ इति
पाराशर्ये । अथाऽत्रमन्वन्तराणां क्रमप्रसङ्गः । सप्तमन्त्राणां सप्तमन्त्र-
प्रसङ्गः ॥ २ ॥ इत्यत्र आदौ भूतव्यापधर्मैः । अर्थात् प्रथमोऽध्याये

स्वायम्भुवो मनुः पूर्वा मनुः स्वाराचिषस्तथा ।

षीत्तमिन्नामसखैव रैवतयाज्ञस्तथा ॥ ६ ॥

षड्भिते मनवोऽतीताः साम्प्रतन्तु रवेः सुतः ।

वैवस्वतोऽयं यस्यैतत् सप्तमं वर्त्ततेऽन्तरम् ॥ ७ ॥

स्वायम्भुवन्तु कथितं कल्पाटावन्तरं मया ।

देवास्तद्यर्षयश्चैव यथावत् कथिता मया ॥ ८ ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मनोः स्वाराचिषस्तु ।

मन्वन्तराधिपान् सम्यक् देवर्षींस्तत्सुतांस्तथा ॥ ९ ॥

पारावताः सत्पुत्रिता देवाः स्वाराचिषेऽन्तरे ।

विपश्चिष्यैव देवेन्द्रा मेत्रेयामोन्महाबलः ॥ १० ॥

ऊर्जः सत्वस्तथा प्राणो दत्तोऽलिङ्गयमस्तथा ।

निम्बरद्यौर्वरीवांश्च तत्र समर्पयोऽभवन् ॥ ११ ॥

चेत्त्रिकम्पुकपाद्याय सुताः स्वाराचिषस्तु ।

द्वितीयमेतत् कथितमन्तरं मनुः सप्तमम् ॥ १२ ॥

तृतीये त्वन्तरे ब्रह्मन् ' षीत्तमिन्नाम यो मनुः ।

सुयान्तिर्नाम तत्रेन्द्रा मेत्रे यासीत् सुरेश्वरः ॥ १३ ॥

सुधामानस्तथा सत्त्वाः शिवाद्यासन् प्रतदेनाः ।

अथर्वः सैनश्च पश्येत्तं गणा द्वादशका ज्ञताः ॥ १४ ॥

इति याज्ञिक्या उपनिषद्मन्त्रोच्चारणः । अथाराचिषोऽन्तरे, बहुवचनं
प्रिवक्ष्यामीत्यादि कथितं ॥ ८ ॥ देवर्षीन् देवान् ऋषींश्च तत्सुतान्
मनुष्यान् ॥ ९ ॥ पारावतास्तुपिताश्च देवमनोः । विपश्चिष्येति
देव्यः ॥ १० ॥ अतमम् अतमसम् अतमसम् । अतमः अतीतः
॥ ११ ॥ द्वादशकाः द्वादशानां द्वादशानां अर्धेणो गणाः द्वादशमेतं

वसिष्ठतनयास्तत्र सप्त सप्तर्षयोऽभवन् ।

पञ्चः परशुदिव्यः प्रास्तस्त्र्योत्तमिमनोः सुताः ॥ १५ ॥

तामसस्यान्तरं देवाः सुररूपा हरयस्तथा ।

सत्याश्च सुधियश्चैव सप्तविंशतिका गणाः ॥ १६ ॥

शिविरिन्द्रस्तथा चासौष्क्यतयज्ञोपसत्तपः ।

सप्तर्षयश्च ये तेषां तत्र नामानि मे शृणु ॥ १७ ॥

ज्योतिर्धामा पृथुः काव्यश्चैत्रोऽग्निर्वनकस्तथा ।

पीवरश्चर्षयो ह्येते सप्त तत्रापि चान्तरे ॥ १८ ॥

वरः स्यान्तिः शान्तहयो जानुजङ्गादयस्तथा ।

पुत्रास्तु तामसस्यामन् राजानः सुमहाबलाः ॥ १९ ॥

पञ्चमे चापि मैत्रेय ! रैवतो नाम नामतः ।

मनुर्विभुश्च तत्रेन्द्रा देवाश्चैवान्तरे शृणु ॥ २० ॥

अमिताभा भूतश्रोत्रेकुण्ठाः ससुमधसः ।

एते देवगणास्तत्र चतुर्णां चतुर्दश ॥ २१ ॥

हिरण्यरोमा वेदश्रीरुधिराङ्गस्तथापरः ।

वेदबाहुः सुधामा च पञ्चमश्च महानुजि ॥ २२ ॥

एते सप्तर्षयो विप्र ! तत्रासन् रैवतोऽन्तरे ।

वसवश्च सुसन्धाश्च सत्यकाशाश्च तत्सुताः ॥ २३ ॥

नरेन्द्राः सुमहाबाह्या बभूवुर्मुनिसत्तम ! ॥ २४ ॥

क्षारोश्चिषशीत्तमिश्च तामसो रैवतस्तथा ।

प्रियव्रतान्वया ह्येते चत्वारोऽमनवस्तथा ॥ २५ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ चतुर्विंशोपसत्तपः चतुर्दशः । तत्र नामानि मे शृणु ॥ १७ ॥ ज्योतिर्धामैत्रेयश्च
पिपरः तेषां नामानि मे शृणु ॥ १८ ॥ ज्योतिर्धामैत्रेयश्च

विष्णुमाराध्य तपसा स राजर्षिः प्रियवतः ।
 मन्वस्तराधिपानितान् सन्धवानाम्बुवंशजान् ॥ २६ ॥
 षष्ठे मन्वस्तरे चासौञ्चाद्यपास्यस्तत्रा मनुः ।
 मनाञ्जवस्तथैवेन्द्रो देवानपि निवाध मे ॥ २७ ॥
 आद्याः प्रसूता भग्याश्च पृथगाश्च दिवोकसः ।
 महान्भावा लेखाश्च पञ्चतेऽप्यष्टका गणाः ॥ २८ ॥
 सुमेधा विरजायैव हविष्मानुत्तमो मधुः ।
 अतिनामा सहिष्णुश्च सप्तसप्तिति चययः ॥ २९ ॥
 तस्य पुरुः शतशस्त्रप्रमुखाः सुमहाबलाः ।
 चाक्षुषस्य मनीः पुत्राः पृथ्वापतयोऽभवन् ॥ ३० ॥
 विश्वस्तः सुतो विप्रः । यादृदेवा महार्जितः ।
 मनुः सवर्त्तते धोमान् मास्त्रतः सप्तमेऽस्तरे ॥ ३१ ॥
 आदित्यवसुरुद्राद्या देवाद्याश्च महामुनिः ।
 पुरन्दरस्तथैवात्र मैत्रेय । त्रिदशम्बर ॥ ३२ ॥
 वसिष्ठः काश्यपोऽथात्रिजैमदग्निः सगौतमः ।
 विश्वामित्रो भरद्वाजः सप्त सप्तर्ष्याऽभवन् ॥ ३३ ॥
 इज्वाकुथैव नाभागो घृष्टः शर्यातिरेव च ।
 भरिष्यत्पुत्रश्च विष्ण्यातो नाम उद्दिष्ट एव च ॥ ३४ ॥

नाम ॥ ३२ ॥ देवतो नाम नागत इति नामप्रविष्टो नागतः संतोषः
 ननु देवतत्त्वम् ॥ ३० ॥ प्रत्येकं चतुर्दशभूता एते गणाः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥
 वसुमान् लोकविभुत इति विशेषणद्वयम् । पृथग्भवैव वसुमान् वैश्वदेवः
 वसिष्ठश्च ये ज्ञातेऽपि लोभाभावात् । लोकविभुतः सर्ववस्तुपरिज्ज्ञानेन
 उक्तिप्राप्तेः । तथा इति नव पुत्रा जज्ञःवशा इति नयनम् । अथर्वणं
 भवति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ तर्हि ननुपमरेणैवैभिः प्रकृतिरेव जगतः

कक्षस्य पृष्ठस्य वसुमान् लोकविभूतः ।
 मनावैवस्वतस्त्वैते नय पृथाय धार्मिकाः ॥ ३५ ॥
 विष्णुशक्तिरनूपम्या सत्त्वोद्भूता स्थितौ स्थिता ।
 मन्त्रन्तरेष्वग्रेषु देवत्वेनाधितिष्ठति ॥ ३६ ॥
 यं येन तस्य यज्ञोऽसौ यज्ञः स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
 आकृत्यां मानसो देव उत्पन्नः प्रथमोऽन्तरे ॥ ३७ ॥
 ततः पुनः स वै देवः प्रामे स्वारोचिषोऽन्तरे ।
 तृषितायां समुत्पन्ना ह्यजितश्रुषितः सह ॥ ३८ ॥
 शीतमे त्वन्तरे चैव तृपितस्तु पुनः स वै ।
 सत्यायामभवत् सत्यः सत्यैः सह सुरोत्तमैः ॥ ३९ ॥
 तामसस्यान्तरे चैव मम्प्राप्ते पुनरेव हि ।
 हर्ष्यायां हरिभिः सह हरिरेव बभूव ह ॥ ४० ॥
 रैवतोऽप्यन्तरे देवः सन्भूत्यां मानसोऽभवत् ।
 संभूतो राजसैः सह देवैर्देववरो हरिः ॥ ४१ ॥
 चाक्षुषे चान्तरे देवा वैकुण्ठः पुरुषोत्तमः ।
 विकुण्ठायामसौ यज्ञं वैकुण्ठेर्देवतेः सह ॥ ४२ ॥
 मन्त्रन्तरे तु संप्राप्ते तथा वैवस्वते हि ज ।
 वामनः कक्षपाद् विष्णुर्दित्यां मन्त्रभूव ह ॥ ४३ ॥

पावने विष्टे जने विष्णोः पावकत्वेन ते दद्यात्कुरु । सर्वेषां मन्त्रान्तेषु
 पावने प्रवृत्तस्य विष्णोरभिजातस्य दर्शयति । विष्णुशक्तिरित्यादिना
 वायुः आकाशवर्णाग्निः । देवत्वेन वसतिर्दिव्यपरेवताभावेन विष्णुः । कक्ष-
 भूताः सतिः तस्य विष्णोः शब्देन आकाशपुरमन्त्रान्तरे आकृत्यां मानसि
 वसवस्य कक्षपुत्रः कक्षं बभूवत्यस्य । यदा प्रथमे चान्तरे चारुवरे मन्त्रयो
 पावकः कः कक्षपुत्रो सतिः सत्यां पितुः वसते इति ॥ ३६ ॥ अजमेव

त्रिभिः क्रमैरिमान् लोकान् जित्वा येन महात्मना ।

परमराय तैलोक्यं दत्त मिहसकण्टकम् ॥ ४४ ।

इत्येतास्तनवस्तस्य सप्तमन्वन्तरि वै ।

सप्तश्रवाभवन विष । याभिः संरक्षिताः प्रजाः ॥ ४५ ॥

यस्मात् विविमिष्टं सर्वं तस्य श्रेयसा महात्मनः ।

तस्मान्न स पोष्यते विक्त, विग्रेधातोः प्रवेगनात् ॥ ४६ ॥

सर्वे च देवा मनवः समस्ताः संपद्यन्ते ते मनमूनवसः ।

इत्ययं वा यस्मिन्मग्नभूतां विष्णोरग्रेयान् विभूतयस्ताः ॥१७

द्वितीयोऽध्यायः ।

ਮੈਲੇ ਗੁ ਰਵਾਸ

प्राप्तये तानि भवता मम मन्त्रसागणि वै ।

भविष्याण्यपि तिप्रयेः समान्यात् त्वमहंसि ॥ १ ॥

परमेश्वर उवाच ।

मरणं पृथी संज्ञाभूत् तत्रया निवृत्तकर्मणः ।

मनगैमां यमी चेव तदपत्यानि वै मने । २ ॥

पमहन्ती तू मा भक्त्यो जगद्गाया युगोक्त वै ।

भक्तः शुभ्र वस्त्रैः सदा स्वयम्भु तपमे ययौ । १ ॥

[illegible]

दिनेति सप्त मन्त्रादीन् यथासादी रणे सुतः । तथा सावित्रमवत
रमिहानं मन्त्रदीप ॥ १ ॥ अथः सावित्रः ॥ २ ॥ सावि विष्णुस्य
आवदवीमया शिवं सावित्रेणः सविष्णुं निमीय भर्तुः सुवर्णे
तुषीय, आवतु मयि यथाविश्वः ॥ ३ ॥ अथः सप्त सावित्रः ।

सन्नेयमित्यथार्कश्च ज्ञायायामात्मजतयम् ।
 ग्रन्थैर' मनुष्यान् तपतीं चाप्यजीजनत् ॥ ४ ॥
 ह्यायसंज्ञा ददौ'यापं यमाय कुपिता यदा
 तदाम्बे यमसो'बुद्धिरित्यासीद् यमसूर्ययोः ॥ ५ ॥
 ततो विवस्वानाम्ब्यात् तयैवारण्यमंस्थिताम् ।
 क्षमाधिदृष्ट्या ददृशे तामम्बां तपस्वि स्थिताम् ॥ ६ ॥
 वाजिरूपधरः सोऽपि तस्यां देवावथा'श्रितो ।
 जनयामास र्विक्तं रतसोऽन्ते च भास्करः ॥ ७ ॥
 शानित्ये च पुनः संज्ञां स्वस्थानं भगवान् रविः ।
 तेजसः यमनद्यास्य विष्णुकर्मा चकार ह ॥ ८ ॥
 भूमिमाराप्य सूर्यन्तु तस्य तेजाविद्यातनम् ।
 कृतवानष्टमं भागं न व्यशातयताम्ययम् ॥ ९ ॥
 यतसूर्याद् वैश्वं तेजः यातितं विष्णुकर्मेणा ।
 जाज्वल्यमानमपतत् तद् भूमौ मुनिमत्तम् ॥ १० ॥

तपतीं वरुणस्य राज्ञो भावोम् ॥ ४ ॥ कार्यैः संधारणेण स्थिता
 क्षामाश्च । सा यदा'यं आपन्नतयस्य जवती काष्ठानि पादप्रहारो-
 यताश्च वसाश्च वादको पतन्त्यति प्राप ददौ । तदा'तं नन्दयत्तम'चक्षु-
 नेवमसी ददा विन्तु चक्षुः सन्ते यमसूर्ययोर्'द्विभूतिदयदौ ॥ ५ ॥
 ततश्चातिनिर्बन्धं पूरयामास । न ह्य'स्य विन्तु तस्या'म्बे वेति
 आ'स्मात्ते विवस्वान् सूर्यः संधारणेनरुद्धपरायणेऽसी' वदुमाक्षुषां
 तप'श्च स्थिता संज्ञां ददृशे ददृशे । ततः सोऽपि विवस्वान् वाजिरूपधर-
 काक्षान्विधौ देवी देवतमिति लयनमोजनम् । देवतोऽन्त रति देवत-
 नावनिर्वाहः ॥ ७ ॥ भूमिं चक्ष्माकारं तदवस्थाम् । तेजसो विद्यातनं
 कृतवान् । अष्टमं भागं न व्यशातयत यतोऽध्वम् ॥ ९ ॥ यमसूर्य

त्वष्टेव तेजसा तेन विष्णोः यक्रमकल्पयत् ।
 त्रिशूलश्चैव रुद्रस्य शिविकां धनुदस्य च ॥ ११ ॥
 यत्किं गृहस्य देवानामन्यथा च यदायुधम् ।
 ततमये तेजसा तेन विष्णुकर्मा व्यवहृतम् ॥ १२ ॥
 कायामनामुता याऽभौ द्वितीयः कथितो मनुः ।
 पुत्रजस्य सवर्णोऽसौ सावर्णस्तेन चोच्यते ॥ १३ ॥
 तस्य मन्त्रस्तरं श्रोतुं सावर्णिकमवाष्टमम् ।
 तत्र मृगं च महाभाग भविष्य कथयामि ते ॥ १४ ॥
 सावर्णिकं मनुर्वीर्यो मैत्रेय भविता ततः ।
 सुनपायामिताभागं मृष्याणां च तदा सुराः ॥ १५ ॥
 तेषां गच्छन् देवानामेकैका विंशकः क्षतः ।
 सप्तर्षीनां च बहूनां भविष्यान् निमज्जतः ॥ १६ ॥
 दामिमानं गान्धर्वो रामः कृपो द्रोणिस्तथापरः ।
 मनुपुत्रश्च तथा ध्यामः कृष्णगृहश्च सप्तमः ॥ १७ ॥
 विष्णुप्रसादादमघं पातालात्तरगोचरः ।
 विरोचनसुतर्क्षो पां बलिरिन्द्रो भविष्यति ॥ १८ ॥
 विरत्रायावरावाश्च निर्मोहाद्यास्तथापरः ।
 सावर्णस्य मर्तोः पुत्रा भविष्यन्ति तरेणराः ॥ १९ ॥
 नवमा दक्षमावर्णी मैत्रेय भविता मनुः ।
 पारा मरोचिर्मर्तीय सुधर्मोऽप्यस्य विधा ॥ २० ॥

विष्णोः यक्रमकल्पयत् ॥ ११ ॥ त्रिशूलः काशदेवस्य वरुणः रुद्रस्य विष्णोः
 रुद्रस्य विष्णोः रुद्रस्य विष्णोः रुद्रस्य विष्णोः रुद्रस्य विष्णोः ॥ १२ ॥ विष्णोः विष्णोः
 ॥ १३ ॥ मनुपुत्रः ॥ १४ ॥ सुनपायामिताभागः ॥ १५ ॥ विष्णोः विष्णोः ॥ १६ ॥

भविष्यन्ति तदा देवा एकेका द्वादशो गणः ।
 तेषामिन्द्रो महाबाह्यो भविष्यत्यदमुना दिशः ॥ २१ ॥
 सवन्तो षुतिमान् भव्या वसुमंधा धृतिस्तथा ।
 ज्योतिषान् मममः सत्त्वस्तवे ते च महर्षयः ॥ २२ ॥
 धृतराष्ट्रो दीप्तिकेतुः पञ्चजस्या निरामयः ।
 सुव्रजवाद्याय तथा दक्षमावणिकान्वजाः ॥ २३ ॥
 दशमा ब्रह्ममावणिभेविष्यति मृगः । मनुः ।
 सुधामाना विवहाय यतसङ्ग्यास्तथा सुराः ॥ २४ ॥
 तेषामिन्द्रो भविता शान्तिर्नाम महावनः ।
 सप्तर्षयो भविष्यन्ति ये तदा तान् शृण्व च ॥ २५ ॥
 हविषान् सुकृतिः सत्त्वा ज्ञपांमूर्तिस्तथापरः ।
 नाभाजोऽपतिमोजाय सत्त्वकेतुस्तथैव च ॥ २६ ॥
 सुचेतश्चात्तमोजाय हरिश्चेनादगो दश ।
 ब्रह्ममावर्षपुत्रास्तु रविष्यन्ति वसुन्धराम् ॥ २७ ॥
 एकादशश्च भविता धर्मसावणिका मनुः ।
 विवहमाः कामगमा निर्माचरतयस्तथा ॥ २८ ॥
 गवास्तवे तदा सुक्या देवानाश्च भविष्यताम् ।
 एकेकास्त्रिंशस्तोषां गवसेन्द्रो वै तवः ॥ २९ ॥
 निचरवाप्तिजेजाय वपुष्यान् विष्णुं राक्षसिः ।
 हविष्यामनवचेत भाव्याः सप्तर्षयस्तथा ॥ ३० ॥
 मर्षगः सर्वधर्मा च देवानोकादयस्तथा ।
 भविष्यन्ति मनोस्तप्त तमसाः पृथिवीश्वराः ॥ ३१ ॥
 षड्रपेवसु सावर्षो भविता द्वादशो मनुः ।
 क्षतधामा च तमेन्द्रो भविता नृचु मे सुरान् ॥ ३२ ॥

हरिता लोहिता देवास्तथा समममो दिज ।

सुकर्माणस तारास दशकाः पञ्च वे गणाः ॥ ३३ ॥

तपस्वी सुतपायैव तथामूर्तिस्तपोरतिः ।

तपोधृतिर्युतिसान्य सममस्तु तपाधनः ॥ ३४ ॥

देववानपदेवय देवश्रेष्ठादयस्तथा ।

मनोस्तस्य महावाय्वा भविष्यन्ति सुता वृषाः ॥ ३५ ॥

तथादशो गीव्यनामा भविष्यन्ति मने मनु ।

सुतामाणः सुधर्माणः सुकर्माणस्तथापरा ॥ ३६ ॥

तथस्त्रिंशद् विभेदास्ते देवाना ये तु वे गणाः ।

दिवस्पतिमहावीर्ये स्ते पांसिन्धो भविष्यति ॥ ३७ ॥

निर्भोइस्तत्त्वदर्शी च निष्कम्पो निरुत्थुकः ।

धृतिमानव्यययान्यः समस्तः सुतपा मुनिः ॥ ३८ ॥

सप्तपयस्विने तस्य पुत्रानपि निष्पाध मे ।

चित्तमेनविचित्राया भविष्यन्ति महीक्षितः ॥ ३९ ॥

भीत्यद्यतुदययाव मैत्रेय भविता मनुः ।

शर्चरिन्द्रः सुरगणास्तत्र पञ्च शृणुष्व तान् ॥ ४० ॥

चाक्षपाथ पवित्राय कनिष्ठा भार्जिरास्तथा ।

वैश्वदेवाय वै देवाः सप्तर्षिर्नापि मे शृणु ॥ ४१ ॥

अग्निबाहुः शुचिः शुक्रो मागधोऽग्निध्र एव च ।

शुक्रस्तथा जितयान्या मनुपुत्रानतः शृणु ॥ ४२ ॥

नरुगेभोरङ्गभ्रात्या मनोस्तस्य सुता वृषाः ।

कथिता मुनिशार्दूलः पालयिष्यन्ति ये महीम् ॥ ४३ ॥

चतुष्टये गान्धे वेदानां जायते किल विप्रवः ।

प्रयत्नयन्ति तानित्य भुवि समर्थयां दिवः ॥ ४४ ॥

कृतं कृतं कृतविप्र ! प्रयेता जायते मनुः ।
 देवा यज्ञभुजस्ते तु यावन्नन्वन्तरन्तु तत् ॥ ४१ ॥
 खन्ति ये मनोः पुत्रा यावन्नन्वन्तरन्तु तैः ।
 इद्व्ययं द्वैषेव तावद् भूः परिपाल्यते ॥ ४२ ॥
 नुः सप्तयेयां देवा भूपालाश्च मनोः सुताः ।
 त्वन्तरे भवत्येते शक्रयैवाधिकारिणः ॥ ४३ ॥
 तुर्दशभिरेतैस्तु गतैरेव त्वन्तरेर्दिज ! ।
 हस्त्रयुगपर्यन्तः कचो निःशेष उच्यते ॥ ४४ ॥
 त्रयप्रमाणा च निम्ना ततो भवति सत्तम ! ।
 इन्द्ररूपधरः गेते शेषाहावस्वसंप्रवे ॥ ४५ ॥
 निःश्वसन्तिलं यत्त्वा भगवानादिक्कटु विभुः ।
 मायामस्थिता विप्र ! सर्वभूतो जनादनः ॥ ४६ ॥
 तः प्रबुद्धो भगवान् यथा पूर्वं तथा पुनः ।

मन्वदीनां कृतमेतानाह, चतुर्गुणान्तरिति । कचो वेदाणां
 चतुष्टये जाते 'ट' यञ् । मनुर्दशो भवमेव कृतयुगादौ तान्त्रेय
 इति ॥ ४४ ॥ वेदाश्चर्मनसुक्ता अतिप्रचर्मनपाञ्च, कच इति ।
 मेषाक्षय्य मनुष्यस्य तमह पञ्चर्मितानां अर्तानां सुपञ्चकर्मतत् ।
 नरो वेदेष्टाः कीर्तितास्तौ तस्मात्ततः तत्तन्वन्तरे यज्ञभुजो
 । यावत् कचमनः मन्वन्तरसमाप्तिपर्यन्तम् ॥ ४५ ॥ कचस्य
 काश्चान्नराधिकारश्च एव इत्याह, चतुर्दश ॥ ४६ ॥ तावत्-
 च निवेति तद् । सुखीदपरिहृयन्तुपञ्चोपाध्यभावेऽपि
 योनिराहृयमाद्योपाधिपरिहृयन्तु काश्च तावत्तं देयम् ।
 दिशः सप्तदशपदो यः स एव भवान् राज्ञो योनिरवयवद्वयं
 चतुर्दशानि सर्पं येते इत्याहः ॥ ४८ ॥ एवमेव सर्वद्वयमन्व-

सृष्टिं करोत्यव्ययात्मा कल्पे कल्पे रत्नो गुह्यः ॥ ५१ ॥

मनसो भुभुजः मेन्द्रा देवाः सप्तर्षयस्तथा ।

सान्विक्रोऽयः स्थितिकरो जगतो हिजमत्तमः ॥ ५२ ॥

चतुर्यगेऽप्यमी विष्णुः स्थितिध्यापारत्नक्षणः ।

युगव्यवस्थां कुरुते यथा मैत्रेय ! ततः शृणु ॥ ५३ ॥

कृतं युगे परं ज्ञानं कपिलादिष्वरूपपृष्ठक ।

दृष्टाति सर्वभूतानां सर्वभूतहिते रतः ॥ ५४ ॥

चक्रवर्त्तिस्वकीयं वेत्तायामपि स प्रभुः ।

दृष्टानां नियमं कुर्वन् परिपाति जगत्त्रयम् ॥ ५५ ॥

वेदमेकं चतुर्भिर्दं कृत्वा यास्वाशतैर्विभुः ।

कराति बहुलं भयो वेदव्यामस्वरूपपृष्ठक ॥ ५६ ॥

वेदांस्तु हापरे व्यप्य कलेरन्ते पमर्हतिः ।

कल्किस्वरूपी दृष्टेस्तान् मार्गे स्थापयति प्रभुः ॥ ५७ ॥

एवमेव जगत् सर्वं परिपाति करोति च ।

हन्ति चास्तेष्वनन्तात्मा नाम्ब्रह्माद् व्यतिरेकि यत् ॥ ५८ ॥

भूतं भव्यं भविष्यच्च सर्वभूतान्महात्मनः ।

तदव्याम्यत्र वा विपः सद्भावः कथितस्तव ॥ ५९ ॥

सम्बन्तराष्ट्रगोपाणि कथितानि मया तव ।

सम्बन्तराधिपाद्येव किमन्यत् कथयामि ते ॥ ६० ॥

अत्रादिक्रिन्ति वसवश्चक्रमाह, ततः प्रवृद्ध इत्यादिना वायव्यायवर्णामि

॥ ५१ ॥ क्रिन्ते वो व्यापारः च एव चक्रवर्त्तु चक्राधिकं चः ॥ ५२ ॥

चक्रवर्त्तुरिति, इतिविति राक्षसात् ॥ ५८ ॥ अन्त वा अन्तर्मा वा अन्तर्मा

तन्नाम व्यतिरेकि यत् भूमादि, तन्नाम, विष्णु भेदव्यवस्थानाम्ना

अनन्तानेवासीत्येव एव सद्भावः परचाचं कथित इति ॥ ५९ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

—:ॐ:—

मैत्रेय उवाच ।

ज्ञानमेतन्नाम त्वत्तो यथापूर्वमिदं जगत् ।

विष्णुर्विष्णो विष्णु तस्य न परं विद्यते ततः ॥ १ ॥

एतत् त्वं चातुनिष्कानि व्यस्ता वेदा महात्मना ।

वेदव्यासस्य रूपेण यथा तेन युगे युगे ॥ २ ॥

यस्मिन् यस्मिन् युगे व्यासो यो यः प्रसीदहामुने ।

तं तमाचक्ष भगवन् । शाखाभेदांश्च मे वद ॥ ३ ॥

परामर उवाच ।

वेदस्य मैत्रेय । शाखाभेदेः सहस्रयः ।

न गत्या विस्तरा चक्रे संक्षेपांश्च ननु ॥ ४ ॥

हापरे हापरे विष्णुर्व्यासकरो महामुने ।

वेदमेकं स वदथा कृतं न जगता हितम् ॥ ५ ॥

ऋषिदेववक्त्रेण मनः प्रपन्नस्य तदा । वेदव्यासस्य नाम तदा
ममप्यानुभवते ॥ वेदव्यासं प्रपन्नं सर्वज्ञतात्पर्यं मनुष्यवृत्तिः । तदा
'मतिः । यदा सर्वं' जगत् 'विष्णु'रेव तदा परं न विद्यते । यदा च
विष्णो तिष्ठति, विष्णोः सृष्टायां यदा भवति तदा त्वमो यदा
ज्ञानम् । अनेन सर्वोपकारकारणो विष्णुः प्रकथ्यते ॥ १ ॥ यदा
वेदा व्यासा इति प्रकारमत्र ॥ २ ॥ यस्मिन् यस्मिन् युगे व्यासो यो यः
प्रसीदति तस्मिन् । यदा वेदा इति शाखासंख्यायां तदा
तस्य तावत् शाखाभेदानां संख्यतो नामतया विष्णोः वदमस्य
इत्याह, वेदस्येति ॥ ३ ॥ अथिदमवचनं यदुपपन्नं संसारमाहु-
हापरे इति शब्दात् ॥ ४ ॥ पीकं चतुर्धाः, तेजः प्रागव्यं चतुर्धा

वीर्यं तेजो बलश्चात्मानं मनुष्याणामवेक्ष्य वै ।

द्विताय सर्वभूतानां वेदभेदान् करोति सः ॥ ६ ॥

यथा स कुरुते तत्त्वा वेदमकं पृथक् प्रभुः ।

वेदव्यासाभिधाना तु सा मूर्त्तिर्मधुविहिषः ॥ ७ ॥

यस्मिन् मन्त्रस्तरे ये ये व्यासास्तांस्तान् निबोध मे ।

यथा च भेदः शास्त्रानां व्यासेन क्रियते मुने ! ॥ ८ ॥

षट्पाविगतिं कृत्वा वै वेदा व्यस्ता मङ्गदिभिः ।

वैवस्वतस्तरे ज्योतिर्गन् हापरिषु पुनः पुनः ॥ ९ ॥

वेदव्यासा व्यतीता ये षट्पाविगतिं सत्तनः ।

चतुर्धा येः कृता वेदा हापरिषु पुनः पुनः ॥ १० ॥

हापरि प्रथमे व्यस्ताः स्वयं वेदाः स्वयम्भुवा ।

द्वितीये हापरि चैव वेदव्यासः प्रजापतिः ॥ ११ ॥

तृतीये चांगना व्यासयतुर्थे च ब्रह्मरूपिः ।

सविता पञ्चमे व्यासो मृत्युः षष्ठे ऋतः प्रभुः ॥ १२ ॥

सप्तमे च तथैवेन्द्रा विंशत्यष्टमे ऋतः ।

सारस्वतश्च नवमे त्रिधासा दशमे ऋतः ॥ १३ ॥

एकादशे तु विष्णो भरद्वाजस्ततः परम् ।

त्रयोदशे चान्तरिक्षा वसो चापि चतुदशे ॥ १४ ॥

यस्यैवमर्थमस्यममन्त्राः ॥ ६ ॥ ननु अपर एव वेदस्य वा, कर्त्तुं भगवान्
वेदभेदान् करोति । इत्ययमङ्गु, कर्त्तुं भगवान् न च इत्याह वदति ॥ ७ ॥
अत्र ताराव्यतीतानां तत्त्वमन्त्राणां व्यासान् यतिविकारत्वेन उपेक्ष्य
देवस्तरे मन्त्रान् व्यतीतान् व्यासान् भाविमधुके तया व्यासाभेदाप
वत्त्वमाह वदति ॥ ८ ॥ षट्पाविगतिव्यासा व्यतीता निवृत्ताधिकारा
जाता इत्यर्थः, निवृत्तं सोऽयं मन्त्रः ॥ १० ॥ प्रजापतिर्भुवः, हापरि

प्रणवःस्थितं नित्यं भर्भुवःस्यरितौर्ष्ये ।

ऋग्वज्रःसामायर्वाचं यत् तस्मै ब्रह्मणे नमः ॥ २२ ॥

जगतः प्रसूयात्पत्तो यत् तत् कारणसंज्ञितम् ।

महतः परमं गुह्यं तस्मै सुब्रह्मणे नमः ॥ २३ ॥

अगाभापारमव्यं अगत्संमोहनालयम् ।

संप्रकाशप्रवृत्तिभ्यां पुरुषार्थप्रयोजनम् ॥ २४ ॥

साक्षाद्ब्रानवतां निष्ठा गतिः शमदमात्मनाम् ।

यत्तद्व्यक्तममृतं महत्तं ब्रह्म शाश्वतम् । २५ ।

[illegible]

प्रधानमात्मयोगिनश्च गुह्यमस्त्वच्च शस्यते ।

अविभागं तथा शुक्लमक्षरं बहुधात्मकम् ॥ २६ ॥

परमब्रह्मणे तस्मै नित्यमेवं नमो नमः ।

यद् रूपं वासुदेवस्य परमात्मस्वरूपिणः ॥ २७ ॥

एतद् वृत्तं त्रिभिः भेदमभेदमपि न प्रभुः ।

सर्वभूतेष्वभेदाऽसौ भिद्यतं भिन्नभङ्गिभिः ॥ २८ ॥

म ऋद्धमयः सानमयः स चात्मा स यजुर्मयः ।

कृद्यज्ञःसामसारात्मा स एवात्मा यरीरिणाम ॥२८॥

प्रधानं बहुधाट्टिमायं कर्तृत्वं न प्रतीयमानम् । यदा प्रधानं कर्त्तव्यं
विश्वविभेति प्रधानम् आख्यातिः, अनन्त्याख्ये अतः सिद्धमिति यावत् ।
गुहायां हृदयकक्षरे प्रमाणमानं सत्त्वं यच्च तत् यच्चते वेदः टिप् ।
अविभाजः निर्भट्ठं पञ्चमाष्टम् । गुह्यं टीप्रसत् स्वयम्भम इति
यावत् । अखरम् अणयगुणम् । बहुभाजः बहुप्रमाणोपाधिषम् ॥ १६ ॥

अथैवम् । तद्यपि परमत्रयस्य कूटस्थपरिच्छेदः तस्य प्रत्यक्ष-
 मन्त्राद्य निष्ठां मनो नम इति भक्तप्रतिपक्षो द्यावन्ते ॥ १७ ॥ इत्या-
 वाच्यवाच्यप्रत्यक्षस्य एव अभेदविषयः । आहुत्यादिद्वयप्रत्यक्षः
 बहुवचनितः । आहुतिभिः । वासुदेवस्य यत् प्रत्यक्षं रूपमेतदभेदमपि
 त्रिधा आहुतिरूपेण भूरादिकोक्त्यद्वयेण च भेदो यथा तत् । तत्र
 चेदमाह स प्रभुः प्रत्यक्षा वासुदेव एव त्रिभिर्भाभिर्बुद्धिभिः भिद्यते
 भिद्यतया प्रतीयते । दृश्यते भिद्यद्बुद्धिभिरिति पाठे त्रिभन्तःसुभिः
 सर्वभूतेष्वभेदोदयो दृश्यते सतः भेदमपि तत्पक्षपक्षम् । त्रिधा भिद्यते
 इति त्रिधा भेदं ज्ञानात्मिकं त्रिधा भिद्यन्तु भूराद्यात्मनेर्त्तवः ॥ १८ ॥
 विदुः ज्ञानादिभ्यः ज्ञानेदादिरूप ज्ञानादिकारः प्रत्यक्षप्रत्यक्षा च
 परीरिष्य वेदभिमानवर्जं ज्ञानात्मा च स एव ॥ १९ ॥ प्रत्यक्षात्मवाच-
 देवस्य सर्वज्ञत्वं निवेदयति, स भिद्यत इति । स एव वेदमयः, स एव
 भिद्यते, ज्ञानादिरूपेण बहुभिर्भेदः स्यात्तन् अभेदप्रकारवशात् ।

यथा तु तेन वै व्यस्ता वेदव्यासेन धीमता ।
 वेदास्तथा समस्तैस्तेषां स्ता व्यामेस्तथा मया ॥ ३ ॥
 तदनेनैव वेदानां गान्धाभिदानं द्विजानम ।
 चतुर्थे गेष्वपरितान् मनस्तेष्ववधारय ॥ ४ ॥
 कृण्वीपायनं व्यामं विदि नारायणं प्रभुम् ।
 कांऽन्यो हि भवि मैत्रेय ! महाभारतकृद भवेत् ॥ ५ ॥
 तेन व्यस्ता यथा वेदा मत्पूर्वेण महात्मना ।
 हापरे ह्यत्र मैत्रेय ! तन्मे शृणु यथाश्रित ॥ ६ ॥
 मञ्जुणा चांदिता व्यामा वेदान् व्यस्तु प्रचक्रम
 यत्र गिष्यान् म जग्राह चतुरो वेदपारमान् ॥ ७ ॥
 ऋग्वेदयावकं पेल जग्राह म महामुनिः ।
 वैगम्पायननामानं यजुर्वेदस्य चाग्रहीत् ॥ ८ ॥
 जं मिनिं सामवेदस्य तथैवाथर्ववेदवित्
 मुनस्तुस्तस्य गिष्याऽभूद् वेदव्यासस्य धामत ॥ ९ ॥
 रामहर्षणनामान महाबुद्धिं महामुनिम् ।
 मृत जग्राह गिष्यं म इतिहासपुराणयः ॥ १० ॥

वेदा व्यस्ताः ॥ ३ ॥ तत् तस्मात् अनेन दृग्गोपायनकृतेन वेदविभक्त
 हस्तानेन चतुर्थे गेष्वपरितान् वेदवभागां पेलो कृतान् चोपायव
 जानोः ॥ ४ ॥ तदनेन कृण्वीपायनव्यासस्य मध्यम्यमुद्रां तन्मे हेतुमाह
 जन्वेति, अतः व्यासं मन्मतर अन्ताविगे जग्राह माताविभीष
 रति तन्वेति ॥ ५ ॥ वेदपारमान् वेदस्य पारं गन्तुं समर्थां ॥ ७ ॥
 ऋग्वेदयावकमित् समस्तस्य माय चापकपटभयोऽनुक्तस्य योज्यं पारम-
 नितं कश्चिन् पाठः ॥ ८ ॥ इतिहासपुराणयोरिति “व्यासोऽपि दृग्गोपायनां
 देवर्षिचरितावबद्धः । इतिहासमिति योक्तं भविष्यद्भूतपरिदृक् ।” यतो-
 दिव्यशक्त्यं यतोऽप्युत्तारभेदविषयस्य दृग्गोपायनस्य ॥ १० ॥ पदं व्यासः-

शौधाम्निमाठरो तद्वदु याज्ञवल्क्यापरागरो ।
 प्रतियास्त्रासु याज्ञायास्तस्मात् जगद्गुणे ॥ १८ ॥
 इन्द्रप्रमतिरेकां तु संहितां स्वसुतं ततः ।
 माण्डूकेवं महात्मानं मैत्रेयाध्यापयत् तदा ॥ १९ ॥
 तस्य शिष्यप्रशिष्येभ्यः पुत्रशिष्यान् क्रमाद् दयौ ।
 वेदमित्रसु साकष्यः संहितां तामधीतवान् ॥ २० ॥
 अकार संहिताः पञ्च शिष्येभ्यः प्रददौ च ताः ।
 तस्य शिष्यासु त्रै पञ्च तेषां नामानि मे शृणु ॥ २१ ॥
 मुद्गालो गालवश्चैव वात्स्यः शालीय एव च ।
 शिगिरः पञ्चमश्वसोश्चैवेय ! सुमहामुनिः ॥ २२ ॥
 संहितामित्रयज्ञके शाकृष्णिरेवेतरम् ।
 निरुक्तमकरोत् तद्वचनार्थं मुनिसत्तम ॥ २३ ॥
 काश्या येतानिकस्तद्वचनं बलाकश्च महामनिः ।
 निरुक्तकृष्णव्यासोऽपि वदन्नेताङ्गपारग ॥ २४ ॥
 इत्यन्ताः प्रतियास्त्राभ्याऽप्यनुयास्या द्विजोत्तम ! ।
 वास्त्वनिषापरास्तिस्रः संहिताः कृतवान् द्विज ॥ २५ ॥

याज्ञाको शौधाम्निमाठरो जगद्गुणे ॥ १८ ॥ तस्य वैश्वशिक्षक इन्द्रप्रमतेः
 शिष्यप्रशिष्येभ्यः ब्रह्मायज्ञायां पुत्रान् शिष्यान् क्रमात् दयौ ॥ १९ ॥
 वेदमित्राणां साकष्य इन्द्रप्रमतिरेकिताम् असीतशान् । ततश्च च एव
 तस्याः पञ्च संहितादकारः । ताः शिष्येभ्यः सङ्गवादिभ्यो ददौ ॥ २० ॥
 याज्ञवल्क्य इन्द्रप्रमतिशिष्यस्य संहितायाः संहितामित्रयज्ञके च
 श्वेदव्यासिचन्द्रवत्स्यस्य च करोत् ॥ २१ ॥ तस्य संहितामित्रयज्ञको शौधाम्निः
 करोत् । अष्टौ निषाकस्य नामेति शेषे चन्द्रमि ॥ २२ ॥ अष्टवाद्याः

शिष्यः कालायनिर्गार्यस्ततीयश्च कथाजयः ।

इत्येतं बहुधा प्रोक्ताः संहिता येः प्रवर्त्तिताः ॥ २६ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

परागर उवाच ।

यजुर्वेदतरोः याज्ञाः सप्तविंशत्यहामतिः ।

वैगम्याथननामासौ व्यामगिञ्चकार वे ॥ १ ॥

शिष्येभ्यः प्रददौ ताव जगद्भूतेऽप्यनुकमात् ।

याज्ञवाल्क्यस्तु तस्याभूत् सद्भारातसुतो हिजः ।

शिष्यः परमवर्मसो गुरुवृत्तिपराः सदा ॥ २ ॥

ऋषिर्गोष्ठ्य महानरो ममाजे नागमिष्यति ।

तस्य वै सप्तरात्रात् तु ब्रह्महत्या भविष्यति ॥ ३ ॥

आचार्यवाचा । याज्ञविः वैदशिश्वरः । तिस्रः संहितायाम् । रसुक्तं
च पराव्याहिकं संहिता । ततश्चान् । अपर एव याज्ञवल्क्योक्तौ
याज्ञविः, तन्निष्ठाः कालायनिप्रसूताश्चतस्रः ॥ २६ ॥

पञ्चमोऽयं यजुःवाचाः कथनोऽयं समाप्तः । ऐतिहासिकं
ऐतिरीयं वाजिशायप्रवर्त्तनम् । सप्तविंशत् सप्तविंशतिः सप्तुः
सप्तमवाचा । ब्रह्महत्यां तु पराधिव्ययमभ्यर्तुं वाचा याज्ञवाल्क्योक्ता
कथाः ॥ १ ॥ यजुःवाचाः कालायनिप्रवृत्तिं बभूवुः शिष्यान्वरवाह,
याज्ञवल्क्य इति ॥ २ ॥ तच्चाहं वाचादुपवृत्तिं बभूवुः इति वाच-
वाहः कथयति, यद्यपि यजुःवाजे च ऋषिर्गोष्ठ्यमिष्यति तच्छेत्तः

पूर्वमेवं मुनिगणैः समयोऽभूत् क्षतो हिज्ज । ।
 वेगम्यायन एकम् तं व्यतिकालवांस्तदा ॥ ४ ॥
 स्वस्त्रीयं बालकं सोऽथ पटास्पृष्टमघातयत् ॥ ५ ॥
 शिष्यानाह च भोः शिष्याः । ब्रह्महत्यापहं व्रतम् ।
 चरध्वं मत्कृते सर्वे न विचार्येमिदं तथा ॥ ६ ॥
 पथाह याज्ञवल्करस्तं किमेभिर्वगवन् ! हिज्जे ।
 क्लेमितीरन्यतेजोभिस्त्रिष्येऽहमिदं व्रतम् ॥ ७ ॥
 ततः कृडा गतः प्राह याज्ञवल्करं महामतिः ।
 मृच्यतां यत् त्वयाधीतं मत्ता विप्रवमन्यसः ॥ ८ ॥
 निस्तेजसा वदस्येतान् यस्त्वं ब्राह्मणपुङ्गवान् ।
 तेन शिष्येण नार्थोऽस्ति ममाद्याभङ्गकारिणा ॥ ९ ॥
 याज्ञवल्करस्ततः प्राह भक्त्यैतत् ते मयादितम् ।
 ममाप्यनं त्वयाधीतं यस्या तदिदं हिज्ज ! ॥ १० ॥

ब्रह्महत्या ब्रह्महत्या भविष्यतीति च ब्रह्महत्याभूत् त वेगम्यायन एव हि-
 ज्जान्तिमिति दशोदयः ॥ ४ ॥ स्वस्त्रीयं स्वसुः पुत्रं पटा स्पृष्टं
 मलम् अघातयत् । अविद्यापराधम् पटा स्पृष्टमात्रोऽपि मयादेवः
 ॥ ५ ॥ स्वस्त्रीयान्तेन महापातके जनेऽन्येन सर्वं तन्पादयितुं सर्व-
 (मतेहं न विचार्यं) हिज्ज तथा वाचाह वधे वाकोऽहमिदं वदामि
 मयं व्रतं चरतेत्यर्थः ॥ ६ ॥ विप्रवमन्यसः । विप्रवमन्यः ॥ ७ ॥
 वशीम् शिष्याम् पण्डितं तद्विषयं मयेव कार्यामित्युक्त्वादाद्याभङ्ग-
 कारिणेभ्यः ॥ ८ ॥ मयापि त्वया पुत्रया सर्वं, त्वसो मया वद-
 धीतं तदिदमिति वदंममदुष्टकार ॥ १० ॥ अहिंसाया वाचाह पाद-

पराशर उवाच ।

इत्युक्त्वा सधिरात्मानि मरुपाणि यजूंषि सः ।
 कर्त्तव्यत्वा ददौ तस्मै सूर्यो च स्वेच्छया मुनिः ॥ ११ ॥
 यजूंष्यय विघ्नष्टानि याज्ञवल्क्येन वै द्विजाः ।
 जम्बुद्वीप्तिरामत्वा तैत्तिरीयास्तु ते ततः ॥ १२ ॥
 ब्रह्महत्याव्रतं चीर्षी गुरुणा चादितैस्तु ये ।
 चरकाध्यैवप्ते तु चरकाद्यनिमलमः ॥ १३ ॥
 याज्ञवल्क्योऽपि मेढ्रे यः प्राप्तायामपरायणः ।
 तुष्टाव प्रसूतः सूर्यं यजूंष्यभिन्नपस्ततः ॥ १४ ॥

याज्ञवल्क्य उवाच ।

नमः सवित्रे दाराय विमुक्तेः सिततेजसे ।
 ऋगयजुःसामभूताय तयोधामवते नमः ॥ १५ ॥
 नमोऽम्बोषोमभूताय जगतः कारणात्मने ।
 भास्कराय परं तेजः सौपुत्रमुक विभूते ॥ १६ ॥

बहुचितमिति तितिरा पश्चिमी भूत्वा जम्बुद्वीपः ततो वेतोको तैत्तिरीयाः प्रविष्टाः ॥ १२ ॥ ततोऽम्बोषी चरकाध्यैवप्ते निर्वर्त्ति, मरु-
 जम्बुजम्बुजमिति ॥ १३ ॥ ततोऽपि चरकां स्तुत्वा तत्प्रकाराद्ब्रह्मैवर्त्तुभिः
 कात्यायनाः पशुद्वयं वाचाः क्षतमिति दधेववाच, याज्ञवल्क्योऽप्युक्त्वा-
 दिना वाचदध्यावसुनाम् ॥ १४ ॥ विमुक्तेः दारा जम्बोषामवते जम्बो-
 ऋगयजेः सवित्रे ॥ १५ ॥ जम्बोषोमभूताय जतो जगतः कारणात्मने ।
 तदेवाह, भास्कराय चातवहसिद्वारा जम्बुद्वीपमिति भावः । तदुप-
 वादमिति तेको विभूत इत्यस्मिद्वयम् । सौपुत्रं विभूत इति
 सोमद्वयम् । चक्षुषः, 'चक्षुषैरग्निः सुपुत्रो वसुपतिर्कोन यन्मवाः
 इति ॥ १६ ॥ यथावाचादिवाचो ज्ञातो वेन जम्बुभूतः वाचा यच्च

हिरण्यगो रघो यस्य कृतवाऽमृतधायिनः ।

वहन्ति, भुवनालोकिचक्षुषं तं नमाम्यहम् ॥ २४ ॥

पराशर उवाच ।

इत्येषमादिभिस्तेन ज्ञायमानः स्तवैरविः ।

वाजिरूपधरः प्राह त्रिधत्तामिति वाञ्छितम् ॥ २५ ॥

याज्ञवल्कास्तदा प्राह प्रणिपत्य दिवाकरम् ।

यज्ञूषि तानि मे देहि यानि सन्ति न मे गुरौ ॥ २६ ॥

पराशर उवाच ।

एवमुक्त्वा इदौ तस्मै यज्ञं पि भगवान् रविः ।

अयातयामसञ्ज्ञानि यानि वेत्ति न तद्गुरुः ॥ २७ ॥

यज्ञूषि यैरधातानि तानि विप्रैर्हि जीतम् ।

वाजिनस्ते समाख्याताः सृष्ट्याश्वः सोऽभवद् यतः ॥ २८ ॥

शाखाभिदाम् तेषां वेदश्च पञ्च च वाजिनाम् ।

काश्याद्यान् महाभाय । याज्ञवल्क्यप्रवर्त्तिताः ॥ २९ ॥

हेतवः यदपराः यथा याज्ञवल्कादिना ज्ञाता इत्यादि । "उदुम्ब" आत-
वेदवल्कादि ज्ञानं उवाच । हिरण्यगो रघ इति पाठे हेतवः
रक्षयः । अमृतं जवं तदधातारः । वहन्ति नमोनीयवः ॥ २४ ॥
अयातयामसञ्ज्ञानि अन्यैरनभ्यस्तानि ॥ २७ ॥ वाजिनः समाख्याताः
वाजिरूपधरं यो ज्ञपेक्षितः प्रोक्तः ॥ २८ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

परमेश्वर उवाच ।

सामवेदतरोः शाखाः व्यामगिथ्य सज्जमिनिः ।
 क्रमण येन मैत्रेय । विभेदं शृणु तत्त्वम् ॥ १ ॥
 सुमन्तुस्तस्य पुत्राऽभूत् सुकर्मास्थाप्यभूत् सुतः ।
 अधोतवन्ताविकेकां संहितां तौ महामुनी ॥ २ ॥
 माहस्त्रं संहिताभेदं सुकर्मा तत्सुतस्ततः ।
 चकार तच्च तच्छिष्यौ जगद्भारं महामती ॥ ३ ॥
 हिरण्यनाभः कौमन्थः पौष्पिस्त्रिय द्विजोत्तमः ।
 सदीप्यसामगाः शिष्यास्तेभ्यः पञ्चदश कृताः ॥ ४ ॥
 हिरण्यनाभात् तायव्यः संहितां यैर्दिजोत्तमैः ।
 गृहीतास्तोऽपि चांशस्ते पण्डितैः प्राच्यसामगाः ॥ ५ ॥

शान्दोऽष्टाध्यायः शाखाभेदाः पौराणिका अपि । अध्येतारव
 कतीरक्षेणो वदन्ति निरूपिताः ॥ तस्य जेभने । कस्य जेमिनिपुत्रस्य
 सुमनोः । तौ जेभने पुत्रपौत्रौ जेमिनिना । विभक्त्येकेकां संहितां
 कस्यशास्त्रेभीतवन्तौ ॥ २ ॥ तः सुत सुमन्तुस्ततः तौ संहिताभेदम् ॥ ३ ॥
 सुवर्णः शिष्यावाह, हिरण्यनाभ इति । कौमन्थ इति हिरण्यनाभ-
 विशेषणं ते पञ्चदश शिष्याः कौमन्थः पञ्चदश संहिता हिरण्यनाभेन दत्तास्त
 एव सदीप्य सामगाः कृताः ॥ ४ ॥ सैतरेर्दिजोत्तमैस्तः प्राच्यकोषो
 गृहीतः । चांशवः संहिताः संहिता हिरण्यनाभाद् गृहीताः ते
 प्राच्यसामगाः चण्डालः इत्यन्वयः ॥ ५ ॥ यो यः प्राच्यप्राणाह,

लोकादिः कुशमिषैव कुसीदित्ताङ्गलिस्तथा ।
 पौष्पिन्निशिष्यास्तद्देः संहिता बहुलीकृताः ॥ ६ ॥
 हिरण्यनाभशिष्यश्च चतुर्विंशतिसंहिताः ।
 प्राचाच कृतिनामासौ शिष्येभ्यः स महामतिः ॥ ७ ॥
 तेऽपि मामवेदोऽसौ शाखाभिर्बहुलीकृतः ॥ ८ ॥
 अथर्षिणामथो वक्ष्ये संहितानां समुच्चयम् ।
 अथर्ववेदं स सुनिः समन्तरमित्युतिः ॥ ९ ॥
 गिष्यमध्यापयामास कवन्ध सोऽपि तद् द्विधा ।
 कृत्वा तु देवदर्गाय तथा पथ्याय दत्तवान् ॥ १० ॥
 देवदर्गस्य गिष्यामु प्रोहो ब्रह्मबलिस्तथा ।
 गौह्मायनिः पिप्पलादस्तथान्या मुनिमत्तमः ॥ ११ ॥
 पथ्यापि तवः शिष्याः कृता येद्विजः संहिताः ।
 कात्रलिः कुम्भदादियः तृतीयः गौनको द्विजः ॥ १२ ॥
 गौनकस्तु द्विधा कृत्वा ददाधिकान् वम्भवे ।
 द्वितीयां संहितां प्रादात् सैन्धवायनसंघिने ॥ १३ ॥
 सैन्धवा मुञ्चक्रेयाय भिक्षा येदा द्विधा पुनः ।

लोकादिरिति । तद्देः तच्छिष्यपञ्चश्रुतिभिः ॥ ६ ॥ हिरण्यनाभश्च
 चतुर्विंशतिशिष्येभ्यो कृतिनामा शिष्यः ॥ ७ ॥ तेः कृतिनाम्नः
 शिष्योः ॥ ८ ॥ देवदर्गः अमर्षिता चतुर्थो वक्ष्ये, तास्तु श्रीहृदयः
 चत्वारो ब्रह्मबलिस्तथाः ॥ ११ ॥ पथ्यकृताश्चैव संहिता कात्रव्यादयो
 जम्बुक, येऽप्यमर्षिता भिक्षाः कृताः ॥ १२ ॥ सैन्धवाः सैन्धवायन-
 शिष्याः सुहृदेना इति वक्ष्यते नान्यथा तच्छिष्यो द्विधा द्विप्रकारा
 भिक्षा वेदाः अथसंहिता येः ते तथा । संहिताभेदानाङ्कः नक्षत्रवत्
 इतिव । दामो संहितानाञ्च चत्वार एवमेव । तत्र नक्षत्रवत्तो नक्षत्रादि-

नक्षत्रकक्ष्यो वेदानां संहितानां तथैव च ॥ १४ ॥
 चतुर्थः स्वादाङ्गिरसः शान्तिकल्पस्य पञ्चमः ।
 अष्टास्वथर्वणामते संहितानां विकल्पकाः ॥ १५ ॥
 आख्यानेष्वप्युपाख्यानैर्गीथाभिः कल्पशुद्धिभिः ।
 पुराणसंहितां चक्रे पुराणार्थविशारदः ॥ १६ ॥
 प्रख्यातो व्यासशिष्योऽभूत् स्रोतो वे रोमहर्षणः ।
 पुराणसंहितां तस्मै ददौ व्यासो महामुनिः ॥ १७ ॥
 सुमतिश्चाम्निवर्चाय मित्रयुः शंशपायनः ।
 भक्ततन्त्रोऽथ सावर्णिः षट् शिष्यास्तस्य चाभवन् ॥ १८ ॥
 काश्यपः संहिताकर्त्ता सावर्णिः शंशपायनः ।
 रोमहर्षणिका चान्या तिसृणां मूलसंहिता ॥ १९ ॥
 चतुष्टयेनाप्येतन् संहितानामिदं मुनि ! ॥ २० ॥

पूजाविधिः वेदकक्ष्यो वेदानिचमनकुण्डलिभिः संहिताकल्पः संहिताविधिः
 ॥ १४ ॥ आङ्गिरसकल्पः अमिचारादिविधिः शान्तिकल्पः अङ्गमद्वय
 दण्डकाद्याख्यादिविधिः ॥ १५ ॥ आख्यानादिभ्यश्च पुराणसंहितां चक्रे
 व्यास इति शेषः । तत्र दण्डकाद्याख्यानसुपाख्यानं प्रचक्षते गीथा
 पिण्डविद्यादिगीताः कल्पशुद्धिः वाराहकृतकल्पविशेषः ॥ १६ ॥
 उपाख्यानद्वयस्य रोमहर्षणस्य षट् शिष्याः तत्प्रकृताः षट् संहिता जन्मन्तः
 ॥ १८ ॥ काश्यपादिविधिभिः कृतानिचमः । अमिचारा एव आख्या च
 काश्यपोऽयमन्तत्र इति बाहुमन्त्रे । रोमहर्षणिका च अस्या रोम-
 हर्षणेन पुनः संबोधेन कृता ॥ १९ ॥ एतासां संहितानां चतुष्टयेन
 वारोहार्कप्रविद् विष्णुपुराणं कृते ! भजेव ! मया कृतमिति शेषः ॥ २० ॥

पाद्यं सवेपुराणानां पुराणं ब्राह्ममुच्यते ।
 षष्टादश पुराणानि पुराणज्ञाः प्रवक्षते ॥ २१ ॥
 ब्राह्मं पाद्यं वेणुवधं शैवं भागवतं तथा ।
 शबाल्यं नारदीयञ्च मार्कण्डेयञ्च सप्तमम् ।
 पाल्मे यमष्टमश्चैव भविष्यं नवमं तथा ॥ २२ ॥
 दशमं ब्रह्मवैवर्तं लैङ्गमेकादशं श्रुतम् ।
 वाराहं द्वादशञ्चैव स्कान्दश्चात्र त्रयोदशम् ॥ २३ ॥
 चतुर्दशं वामनञ्च कीमं पञ्चदशं श्रुतम् ।
 मानस्यञ्च गाढरूपैव ब्रह्माण्डञ्च ततः परम् ॥ २४ ॥
 मर्गञ्च प्रतिमर्गञ्च वंशो मन्वन्तराणि च ।
 सर्वेष्वेव कथ्यन्ते वंशानुचरितञ्च यत् ॥ २५ ॥
 यद्वैतञ्च तत्र मैत्रेय ! पुराणं कथ्यते मया ।
 एतद् वेणुवसन्तं वै पाद्यस्य समन्तरम् ॥ २६ ॥
 मर्गं च प्रतिमर्गं च वंशमन्वन्तरादिषु ।
 कथ्यते भगवान् विष्णुरग्रेष्वेव सप्तमः ॥ २७ ॥

व्याख्यानानि षष्टादशपुराणान्याह, पाद्यमिति शर्द्धे चतुर्थिः । केचित्
 तु पाद्यं इत्यादि चतुर्थेन द्वादशाद्यं ब्राह्ममुच्यते इति वदन्ति ॥ २१ ॥
 अत्र षष्टादशपुराणेषु विभेदस्तु पुराणं तत्रा कथ्यते इत्याह, अद्वैत इति ।
 अत्रा अद्वैतञ्च तत्र कथ्यते तदेवानामतात्मनेन पञ्चपुराणानन्तरं
 व्याधिना ज्ञतमन्वन्तरैः । अत्राह पातुके, "वाराहवल्गुहस्तात्मनश्चित्तस्य
 परापरः । यान् प्राञ्च यमौनश्चित्तान्कादृशं वेणुवधं विदुः ।" इत्येवमेव
 तस्माद्विहितं व्याधिना विवक्षितं ब्रह्मपुराणादि कथ्यते । विष्णुपुराणञ्च
 काचित् दशवाक्यं कश्चिदष्टवाक्यमित्यादि विवक्ष्यते अत्र षष्टादशपुराण
 अत्रावर्ते ॥ २६ ॥ अत्र वेणुवसन्तादां देवताह वने चेति ॥ २७ ॥

अङ्गानि चतुरो वेदा मीमांसा न्यायविस्तरः ।
 पुराणं धर्मशास्त्रञ्च विद्या स्मृतायतुर्दश ॥ २८ ॥
 आयुर्वेदो धनुर्वेदो गार्ग्यवैयक्ये च त्रयः ।
 अथशास्त्रं चतुर्थन्तु विद्या ह्यष्टादशैव ताः ॥ २९ ॥
 ज्ञेया मङ्गपर्ययः पूर्वं तेभ्यः देवर्षयः पुनः ।
 राजर्षयः पुनस्तेभ्य ऋषिप्रकृतयस्त्रयः ॥ ३० ॥
 इति शाखाः प्रसङ्गात्ता शाखाभेदास्तथैव च ।
 कर्त्तारयैव शाखानां भेदहेतुस्तथादितः ॥ ३१ ॥
 सर्वमन्वन्तरेष्वेव शाखाभेदाः समाः स्मृताः ।
 प्राजापत्या श्रुतिर्नित्या तद्विकल्पास्त्विमे द्विज ! ॥ ३२ ॥

पुराणानां वेदोपहृत्तत्वेन धर्मवदन्तत्वात् धर्मविद्याख्यानेषु चतुर्दश-
 पञ्चमीत्याह, अङ्गानि त । अङ्गानि—मिथ्याचक्षुष्योऽपि नन्दो नन्द-
 व्याहरणान्तरं ॥ २८ ॥ पुराणत्वात् । धर्मशास्त्रं मन्वादिप्रोक्तश्रुतिशास्त्रम्
 ॥ २८ ॥ वेदस्य ऽष्टादशविद्याख्यानामाह आयुर्वेदोऽष्टा-
 ख्यः । ह्यष्टादशविद्याख्यानामाह आयुर्वेदः । आयुर्वेदोऽष्टा-
 ख्यविद्वज्जाणानां धर्मनिरूपणम् । धनुर्वेदो भृगुशुक्रद्विविधः । आयु-
 र्व्यायकौशादिविषयः । गार्ग्यवैयक्यौ भरतहनिमयीतौ, अथर्षीतादि-
 विषयः । अथशास्त्रं वाक्यशास्त्रादिनीतिशास्त्रम् । पूर्वोक्तायतुर्दशेष्टा-
 दशविद्या इति ॥ २९ ॥ वेदशास्त्राप्रवृत्तात् अतः चापहृतीनां भेदमाह,
 येषा इति ॥ ३० ॥ ऋषिप्रकृत इति ॥ ३० ॥ प्रसङ्गात्ताः वृद्ध्या, मोक्षाः
 शाखाभेदाश्च नाम अङ्गाः । भेदहेतुः पुराणानामन्वयत्वात् ॥ ३१ ॥
 शाखानां पुराणमयीतत्वेन वेदस्य योर्वेदत्वं स्मृतिवत्त्वात्, प्राजा-
 पत्येति । कृत्वादी प्रजापतिना इत्येव स्मृतः । निष्केव रूपे तु शाखा-

एतत् तबोदितं सर्वं यत् पृष्टोऽहमिह त्वया ।

मेवेय ! वेदसम्बद्धं किमन्यत् कथयामि ते ॥ ३३ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

मेवेय उवाच ।

यथायत् कथितं सर्वं यत् पृष्टोऽसि मया हिज्ज । ।

यातुमिच्छाम्यहं त्वेकं तद् भवान् प्रव्रीतु म । १ ॥

सप्त दापानि पातालबोधय सुमहासुने । ।

सप्त लोका येऽन्तरस्था वृष्टाण्डस्यास्य सर्वतः ॥ २ ॥

स्थानेः सूक्ष्मेस्तथा भूष्मात् सूक्ष्मेः भूष्मतरैस्तथा ।

स्थानेः स्थलतरैस्तत् सर्वं प्राणिभिराहतम् ॥ ३ ॥

अङ्गुलिष्याष्टभागाऽपि न सांऽस्ति मुनिमत्तम ! ।

न सन्ति प्राणिनां यत्र कर्मबन्धनिबन्धनाः ॥ ४ ॥

सर्वे चेते यत्र यान्ति यमस्य भगवन् ! किन्तु ।

यायुर्गोऽन्ते ततो यान्ति यातनास्ततप्रचाटिताः ॥ ५ ॥

यातनाभ्यः परिभ्रष्टा देवाद्यान्वथ यानिषु ।

जन्तवः परिवर्त्तन्ते शास्त्राणामेष निर्णयः ॥ ६ ॥

मेदाज्जला यव विहङ्गाऽप्यहङ्गसौवर्णाविषवातरमेदा न ज्येष्ठाः प्रथमैः
जना इत्यर्थः ॥ १२ ॥

यदवाकाशमवबन्धनं कालादिभेदतः । अथ तावन्मन्त्रमन्त्रेतिहासोऽन
वर्त्तते । भूतवादिप्रवृत्तावप्रवृत्तादहङ्कारंते । अहङ्कारात् कालमन्त्रं
भगवत्पञ्चवक्त्रतः । कालमन्त्रमन्त्रमन्त्रमन्त्रमन्त्रमन्त्रं पञ्चं पृच्छति ब्रह्मा-
दिति वक्त्रभिः ॥ १३ ॥ पाताकभीषी भूविषयंभीषीः, यमभीषाः कालादिवः ।
यतत् वृष्टोपादिद्वयं सर्वम् ॥ १४ ॥ यमस्य प्रजाः यमस्योऽर्थो मनुष्येन भीषं

सोऽहमिच्छामि तत् श्रोतुं यमस्य वशवर्त्तिनः ।

न भवन्ति नरा येन तत् कर्म कथयामलम् ॥ ७ ॥

पराशर उवाच ।

अयमेव मुने ! प्रश्नो नकुलेन महात्मना ।

दृष्टः पितामहः प्राह भोष्मो यत् तत् शृणुष्व मे ॥ ८ ॥

भोष्म उवाच ।

पुरा समागतो वत्स ! सखा कालिङ्गको द्विजः ।

स मामुवाच पृष्टो वै मया जातिस्मरा मुनिः ॥ ९ ॥

तेनाख्यातमिदं हि तद् इत्यञ्चैतद् भविष्यति ।

तथाच तदभूद् वत्स ! यथाक्तं तेन धीमता ॥ १० ॥

स पृष्टय मया भूयः यद्वधानवता द्विजः ।

यद् यदाह न तद् दृष्टम् अन्यथा हि मया क्वचित् ॥ ११ ॥

एकदा तु मया पृष्टं यदेतद् भवतीदितम् ।

प्राह कालिङ्गको विप्रः श्रुत्वा तस्य मुनेर्वचः ॥ १२ ॥

प्रति पृष्टकतश्च स भोष्मोऽसौ प्रति यत् प्राह तत् शृणुष्व ॥ ८ ॥ य
 वाचिङ्गको द्विजो मामुवाच मया जातिस्मरा मुनिः पृष्ट इति ॥ ९ ॥
 तेन जातिस्मरेण इदं हि तद् इत्यञ्चैतद् भविष्यति च
 वाचिङ्गकस्याने यदाख्यात तेन च वाचिङ्गकेन मया यथाक्तं तथैव
 तदभूत् चे वत्स ! नकुलेनमवः ॥ १० ॥ यद्वधानमनोवृत्तेन च वाचिङ्गको
 द्विजो भूयः पुनः पृष्टः यत् जातिस्मरायाश्च यद् यदाह तदप्यथा
 क्वचित् मया न दृष्टमित्यदिवाचयामलम् ॥ ११ ॥ एकस्मिन्
 दशहेति । तस्य जातिस्मरक मुनेः ॥ १२ ॥ तदेवाह जातीति । क

क्षितिजलपरमाण्वोऽनिसान्ते

पुनरपि यान्ति यद्यैकतां धरिवरा ।

सुरपशुमनुजादयस्तद्यान्ते

गुणकल्पेण सनातनेन तेन ॥ ७ ॥

हरिममरगणार्चिताङ्घ्रिपद्मं

प्रणमति यः परमार्थतां हि मत्स्यैः ।

तमपगतसमस्तपापबन्धं

व्रज परिहृत्य यथास्मिमाज्यमिक्तम् । १८ ॥

इति यमवचनं निशम्य पाथी

यमपुरुषस्तमुवाच धर्मराजम् ।

कथय मम विभा ! समस्तधातु

भवेति हरेः खलु यादृगोऽस्य भक्तः । १९ ॥

भूयस्म । कटकादिभेदैर्नागारूपैः कार्यैरुपलब्धतमपि अभेदं कारणात्मना
पश्येवेत्येतं यथा तथैव एव जगत्कारणभूतो हरिः सुरादिभेदैस्तदी-
यान्ते । १६ ॥ चिच्छेदेत्यं मायोपाधिकत्वात्मायाः नाशे तु विपरिवर्त-
एव दृष्टाङ्कः क्षितिर्ति । अनिकोदृताः क्षितिमवपराभाषो दद्या-
अनिकस्यान्ते अरुहाने परिहृतादिना वक्ष्येकतां द्यान्ते तथा गुणानां
मन्त्रेण द्यान्ते च सोमेन वे सुरादयो जाताः द्यान्ते गुणाद्योपपन्ने
तेन विष्णुना वक्ष्येकतां द्यान्तीत्यन्वयः । १७ ॥ तर्हि यमस्यापि निवृत्तभक्तिः
कथं भवत्युपाध्येत्यत आह, हरिमिति । परमार्थतः सर्वोक्तत्वेन हरिं
यः प्रणमत्यर्चितं परिहृत्य व्रज । यदा हरिप्रक्षितिमात्रेण परमार्थतः
तमपगतसमस्तपापबन्धमित्यन्वयः । अनेन दृष्टान्तेन भक्तसंवेगोऽपि
स्याज्जः इत्युक्तं वेत्येव पाथाः वदन्नात्रवाचया युध्यन्तीति युक्तोक्तेः
। १८ ॥ वक्ष्येकतां धातुः पापबन्धः । १९ ॥ अत्रैरतिशयेन वितं

यम उवाच ।

न चक्षति निजवर्णधर्मतो यः

सममतिरात्मसुहृद्विपक्षपक्षे ।

न हरति न च हन्ति किञ्चिदृष्टैः

मितमनसं तवैहि विष्णुभक्तम् ॥ २० ॥

कलिकल्पमलेन तस्य नात्मा ।

विमलमतेर्मलिनोक्तोऽस्तमांसे ।

मनसि कृतजनार्दनं मनुष्यं

मततमवैहि हरतिव भक्तम् ॥ २१ ॥

कनकमपि रहस्यवेद्यं बहूनां

तृणमिव यः समवैति वै परस्वम ।

भवति च भगवत्यनन्यचेताः

पुरुषवरं तमवैहि विष्णुभक्तम् ॥ २२ ॥

स्फटिकगिरिशिलामलः क्व विष्णु-

र्मनसि नृणां क्व च मतसरादिदोषः ।

एवं रागादिभ्यः मनो यस्य तं विष्णुभक्तं विहि । भक्तो जेवं
नटनं तं विचिन्तय न चक्षतेति हरिणाशेषमिति बहूनां निजवर्ण-
धर्मधर्मतो बो न चक्षति तम् । भक्तो विष्णुभक्तम् ॥ २० ॥
तेन यथाभोजे नमसि वततं कृतजनार्दनमतीव भक्तमवैहि । किञ्चिदं
करो वर्जमानक वक्ता तत्कृतेन पापमलेनात्मा बहूनि कश्चिन्नोक्तमयम् ॥ २१ ॥
न हरतीति बहूनां तत् विशेषमाह, नमसमिति नमसमपि बहूनां
रहा परस्वम इत्यपि यः समवैति निजवर्णधर्मतो भवतीत्यर्थः । नमस
भवति नमन्यचेताः भवति तम् ॥ २२ ॥ वित्तजनसमिति विशेष
बहूनां तदेव लब्ध्वाभ्यां लब्धवति । स्फटिकेति । स्फटिकगिरिधिवे

न हि तुहिनमयत्तुरश्मिपुञ्जे

भवति हृताग्रनदीसिजः प्रतापः ॥ २३ ॥

विमलमतिविमलमरः प्रशान्तः

शुचिचरितोऽखिलमत्वमिवभूतः ।

प्रियहितवचनोऽस्तमानमायो

वसति सदा हृदि तस्य वासुदेवः । २४ ॥

वसति हृदि मनातने च तस्मिन्

भवन्ति पुनान् जगतोऽस्य सौम्यरूपः ।

चितिरसमतिरम्यमात्मनोऽन्तः

कथयति चारुतयैव शालपोतः ॥ २५ ॥

यमनियमविश्वतकल्याणाम

अनृदिनमशुभमतीमानमानाम् ।

अपगतमदमानमतमराणां

वज्र भट । दूरतरंग मानवानाम ॥ २६ ॥

कनकः त्वो हनमप्युक्तत्वात् । रात्रिपक्षे मगधराट्टिपक्षे । २० ॥
 विनाशोक्त्या तद्विपरिधित्येव विष्णुभक्त्यभिव्यक्तं भवति । २१ ॥
 तत्र विप्रितुक्त्वं विद्वोति विमलभक्तिरिति । शुचि शुद्धं चरत
 यत्तु अविद्यायां धर्माणां मित्रभूतः अक्षो निरक्षो मानसात् सर्वोर्नाके
 येन सः ॥ २२ ॥ तत्तु प्रसन्नतेर चिह्नमित्याह । उद्यतीति । उक्तमर्थ-
 मर्थात्तरन्यासेन हनयंयति, क्षितिरसमिति । मानसोतो वाचतस् याच-
 तस् वाचतया तुक्तुमारतयेव उच्यते क्षितिरसं स्थान्तयेया कथयति
 अतुल्यवति एव सर्वभूतेषु सौम्यतया विष्णुभक्तोऽपि विष्णुं हृदि धमन्तं
 अचरयतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ किञ्च यमनियमेति, अक्षिमाभयाक्षो यमक्षः
 अक्षोपरिपदा वनाः शीघ्रचलोऽथप स्वाध्यायेनप्रमथिमानानि नियमाः,
 अनादिप्रवृत्तवृत्तितो मनसः उद्धासो मदः, आत्मनि प्रवृत्तवृत्तमानः,
 यत्तुमदो नृपदः ॥ २४ ॥ अथगतकल्पमथतोऽहः कृतीति । अवि

इदि यदि भगवाननादिरास्ते
 हरिरसि शङ्खगदाधरोऽव्ययात्मा
 तदधमघविघातकृष्टं भिक्षं
 भवति कथं सति बान्धकारमर्के ॥ २७ ॥
 हरति परधनं निहन्ति जन्तून्
 वदति तथामृतनिष्ठुराणि यय ।
 अशुभजनितदुर्मेदस्य पुंसः
 कलुषमर्क इदि तस्य नास्त्यनन्तः ॥ २८ ॥
 न सहति परमम्पदं विनिन्द्यं
 कलुषमतिः कुरुते सतामसाधुः ।
 न यजति न ददाति यय मन्तं
 मनसि न तस्य जनादेनोऽधमस्तः ॥ २९ ॥
 परमसुहृदि बान्धवे कलत्रे
 सुततनयापिष्टमाहभ्यवर्गे ।
 यथमतिरूपयति चांश्वर्यवर्णां
 तमधमचेष्टमवेहि नास्य भक्तम् ॥ ३० ॥

ज्ञाने, कपीति कश्चिन् पाठः । तत् तर्हि स्वयं प्रापानां विघातकृत्
 हरिकेन भिक्षं नास्ति सध कथं भवति, बहवद्विरोधिबि बलपरं
 न तिष्ठतीत्यधीनोक्तं अत्रयति कवमिति ॥ २७ ॥ इदानीमभक्त-
 ययबान्धाह हरतीति चतुर्भिः ॥ २८ ॥ यतां विनिन्द्यं कुरुते बलवत्
 न ददाति । बदा बलं विष्णुं तद्वक्तं वा न यजति न पूजयति न च
 तच्छे ददाति ॥ २९ ॥ परमसुहृदादिषु यथमतिः यथार्थवर्णां करोति
 कपीति तेनैव बलात् स्वकीयं बाण्यत, यदा परमसुहृदादी तेषां

अथभमतिरमत्प्रवृत्तिसक्तः

सततमनार्थविशालमङ्गमत्तः ।

अनुदिनकृतपापबन्धयत्नः

पुरुषपथर्नहि वासुदेवभक्तः ॥ ३१ ॥

सकलमिदमहञ्च वासुदेवः

परमपुमान् परमेश्वरः स एकः ।

इति मतिरचला भवत्यनन्ते

हृदयगते व्रज तान् विहाय दूरात् ॥ ३२ ॥

कमलनयन ! वासुदेव ! विष्णो !

धरणिधराच्युत ! शङ्खचक्रपाथे ।

भव शरणाभितीरयन्ति ये वै

त्यज भट ! दूरतरेण तानपापान् ॥ ३३ ॥

वसति मनसि यस्य सोऽव्ययात्मा ।

पुरुषवरस्य न तस्य दृष्टिपातः ।

तत्र गतिरयवा ममास्ति चक्र-

प्रतिहतवीर्यबलस्य सोऽन्यलोकाः ॥ ३४ ॥

यः सङ्गो न मत्तः । अनार्थविशालेति पदे नीचे दुःशीघ्रैश्च यः
सङ्गो न मत्त इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ सक्तममङ्गचित्तं मत्तं चङ्गमाह, सङ्ग-
मिति ॥ ३२ ॥ तन्नामकीर्तनं तदेकहरणता चेकालमङ्गचित्तमिच्छाह,
कमलनयनेति ॥ ३३ ॥

दूरतरेण तत्रैति यदुक्तं तत्र त्रेयमाह वसतीति । तस्य दृष्टि-
पातं नावृत्तत्वात्तदादत्तकायुक्तेषु प्रतिहते पाथेति तस्य तस्य तत्र मत्त
च तद्दृष्टिपातविषये पापिजनावनेऽपि न गतिरस्ति स पुनरन्यलोका

कालिङ्ग उवाच ।

इति निजभट्टगामनाय देवा

रवितनयः स किलाह धर्मराजः ।

मम कथितमिदं त्वं तृभ्यं

कुरुवर । सम्यग्गिदं मयापि श्रोतम् ॥ ३५ ॥

भीष्म उवाच ।

नकुलैतन्ममाख्यातं पूर्वं तेन द्विजम्भना ।

कलिङ्गदेगाद्भ्येत्य प्रीयता सुमहात्मना ॥ ३६ ॥

मयाप्येतद् यथान्यायं सम्यग् वत्स । तवादिताम ।

यथा विष्णुः सृजे नान्यत् त्राणं संसारमागरे ॥ ३७ ॥

किङ्करा दण्डपागी वा न यमो न च यातनाः ।

समर्थास्तस्य यस्यात्मा केशवालम्बनः सदा ॥ ३८ ॥

पराशर उवाच ।

एतन्मते ! तवाख्यातं गीतं वैवस्वतेन यत ।

तत्प्रश्नानुगतं सम्यक् किमन्यत् यातुमिच्छामि ॥ ३९ ॥

यमगीता ममाम ।

कुरुवर । हे भीष्म । ॥ ३५ ॥ तस्य वयोकर्तुं न शक्यो । केशवालम्बनः

केशवालम्बनः ॥ ३८ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

मैत्रेय उवाच ।

भगवन् । भगवान् देवः संसारविजिगीषुभिः ।
सामाख्याहि जगन्नाथो विष्णोः नाराधयते यथा ॥ १ ॥
पाराधिताश्च गोविन्दाटाराधनपरैर्नरैः
यत् प्राप्यते फलं श्रोतुं तवैच्छामि महामुने ॥ २ ॥

पराशर उवाच ।

यत् पृच्छति भवानेतत् सगरेण महात्मना ।
श्रीवे चाह यथा पृष्टस्तस्मै कथयतः शृणु ॥ ३ ॥
सगरः प्रणिपत्येदमौर्वीं पप्रच्छ भागवम् ।
विष्णोराराराधनापायमस्बद्धं मुनिसत्तम ॥ ४ ॥
फलञ्चाराधिते विष्णौ यत् पुंसामभिजायते ।
स चाह पृष्टो यत् तेन तस्मै त्रेयाखिलं शृणु ॥ ५ ॥

श्रीर्व उवाच ।

भोमान् मनोरथान् स्वर्गान् स्वर्गिबन्धं तथास्पदम् ।
प्राप्नोस्याराधिते विष्णौ निर्वाणमपि चोत्तमम् ॥ ६ ॥

विष्णोराराधनोपायो निजधर्मप्रवृत्तः । सगरीरीवसंशयः
नराध्यायेर्निवृत्तते । यथा वत्सप्रकारेण धर्मैव ॥ १ ॥ विष्णोराराधन-
परेराद्याहुनामसुपरीः ॥ २ ॥ कर्त्तव्यं मङ्गलकोपादिपदम् ॥ ६ ॥

यद् यदिच्छति यावच्च फलमाराधितेऽप्युते ।

तत् तदाप्नोति राजेन्द्र ! भूरि स्वल्पमथापि वा ॥ ७ ॥

यत् तु पृच्छसि भूपाल । कथमाराध्यते हि सः ।

तदहं सकलं तुभ्यं कथयामि निबोध मे ॥ ८ ॥

वर्णायमाचारवता पुरुषेण परः पमान् ।

विश्वराध्वते पन्था नान्यत् तत्तोषकारणम् ॥ ८ ॥

यजन् यज्ञान् यजत्येनं जपत्येनं जपन नृप ।।

घ्नंस्तयान्य हि नस्त्ये नं सर्वभूतां यतां हरिः ॥ १० ॥

तस्मात् सदाचारवता परुषेण जनार्दनः ।

आराध्यते स्ववर्गीकृतमनिष्ठानकारिणा । ११ ।

ब्राह्मणः क्षत्रिया वैश्यः शूद्रश्च धरणीपते ।

स्वधर्मतत्परो विद्यामप्याराधयति मान्यया ॥ १२ ॥

परापवादः पेशुन्यम सनृतस्य न भापते ।

अन्याद्वेगकरस्यापि तोष्यते तेन कैयवः ॥ १३ ॥

[illegible]

परतन्त्रीपरद्रव्यपरङ्गिमासु यो मतिम ।

न करोति पुमान् भूष । तोष्यते तेन केशव ॥ १४ ॥

न ताडयति नो हन्ति प्राणिनान्याथ देहिनः ।

यो मनुष्यो मनुष्येन्द्र । तोष्यते तेन केशव ॥ १५ ॥

देवादिजगुरूपां यो शूयूपासु सदायतः ।

तोष्यते तेन गोविन्दः पुरुषेण नरेखर । ॥ १६ ॥

यथात्मनि च पुत्रे च सर्वभूतेषु यस्तथा ।

हितकामो हरिस्तेन सवेदा तोष्यते सुखम् । ॥ १७ ॥

यस्य रागादिदोषेण न दुष्टं नृप ! मानसम् ।

विशुद्धचेतसा विष्णुस्ताप्यते तेन सर्वदा ॥ ८ ॥

वर्णायमेष्टु ये धर्माः शास्त्राक्ता नृपसत्तम ।

तेषु तिष्ठन् नरो विष्णुमाराधयति नान्यथा ॥ ९ ॥

सगर उवाच ।

तद्वह् योतुमिच्छामि वणधर्मान्येषतः ।

तथैवायमधर्मांश्च दिजवर्ष्य । ब्रवीहि तान् ॥ १० ॥

परोक्षे रक्षादोषधनम् ॥ ११ ॥ न हन्ति न प्राणान् विधोषयति ।
प्राणिनो जङ्गमान्यान् ॥ १२ ॥ स्थावरान् । यतर्षा नियमेनाक्रिह-
णाणां धर्मत्वेन हरितोषयन्ति । विलयोपलब्धम् ॥ १३ ॥ रक्षादो-
षहरितोषयन्ति । काधारधर्मावाह, यच्छति । तिष्ठति । ज्ञेयो ब्रह्-
मत्वम् । तेषु स्थितिकदनुष्ठानमाराधयन्नेवैरलभ्यः ॥ १४ ॥ तस्य
तच्छि तान् योतुमिच्छामि ब्रवीहि तान् ॥ १५ ॥ तत्र मातृपुत्रावप्युपासु

श्रीर्ध उवाच ।

ब्राह्मणक्षत्रियविद्यां शूद्राणाञ्च यथाक्रमम् ।
 त्वमेकाग्रमना भूत्वा शृणु धर्मान् मयादिक्कितान् ॥ २१ ॥
 दानं दद्यात् यजेद् देवान् यज्ञैः स्वाध्यायततपरः ।
 नित्याटकी भवेद् विप्रं कुर्याच्चान्निपरिग्रहम् ॥ २२ ॥
 हस्त्यर्थं याजयेच्चाभ्यान् अन्यानध्यापयेत् तथा ।
 कुर्यात् प्रतिपदादानं गुर्वर्थं न्यायतो द्विजः ॥ २३ ॥
 सर्वभूतहितं कुर्यात् नाहितं कस्यचिद् द्विजः ।
 मैत्री समस्तभूतेषु ब्राह्मणस्योत्तमं धनम् ॥ २४ ॥
 यावे रत्नं च पारस्व्ये समबुद्धिर्भवेद् द्विजः ।
 ऋतावभिगमः पद्भ्यां यस्यते चास्य पार्थिव ॥ २५ ॥
 दानानि दद्याद्विष्णोर्द्विजेभ्यः क्षत्रियोऽपि हि ।
 यजेच्च विविधैर्गन्धैश्च यजेत च पार्थिव ॥ २६ ॥

धर्मानाञ्च दानमिति । दद्यात् कुर्यात् नित्याटकी 'नस्य' क्षान्तयेचाटिकत्
 वधाधिकारमोपासनास्मै स्वे ताटीनी वा परिग्रहः ॥ २१ ॥ धर्मापाजंन-
 निवमानाञ्च, हस्त्यर्थं याजत । प्रतिपदादानं प्रतिपदादयः तदाटेरादानं
 पञ्चच गुर्वर्थं दुरोरथौ वक्तिन् तत् युक्त्यपीदति पाठे तु युक्तः युद्धः
 कर्षो वक्तुं तस्याद् विप्राटे । "ऋभागतं प्रातिपदात् प्राप्नुवच्च भाजंवा
 चविश्वेभ्य सर्वान् धनं युक्त्यदाहृतम्" इति विष्णु उपनिषत् । युक्त्यर्थ-
 निति पाठे युक्तधर्मोपाजंननिमित्तमित्यर्थः । तत्रापि न्यायतः क्षान्त-
 यदाटिप्रतिपदा विना द्विजा ब्राह्मणः ॥ २२ ॥ यावे इति । यावे
 पादौ पारस्व्ये पारस्व्ये रत्नं वाक् ब्राह्मणलोके पञ्चवचम् । पद्भ्याम्
 क्षतो चाभिनवः यजते नृणांभ्यश्च यजते न तु निवज्यते । "क्षतो
 भाजोभवेत्वात्" इति क्षतो परितोक्षणाया वज्रव्यात् परिवज्या-

नियमयोर्भेदात् । तथाहि बहुपादः, “विधिरन्त्यमप्राप्नो नियमः
 पाक्षे इति । तत्र चान्यत्र च प्राप्नो परिबहुति गीयते ।” इत्यस्यापि -
 अतोपावभूतत्वोतिटोमस्यान्त्यमप्राप्नस्य प्रापय विधिः । अत्रान्तिटोमेन
 यजतेत्यादिः । पाक्षिकप्राप्नो सत्यामप्राप्नस्य परिपूरणाय नियमेन
 प्रापयं नियमविधिः । यथा श्रोत्रोपवह्नोन्त्यम विदुषीहरणसावह्ननेन
 न्यस्तनिजन्त्यादिना च प्राप्नस्य न्यस्तनिजन्त्यादिपक्षेऽपि अवह्ननस्या-
 प्राप्नस्यावस्य नियमेन प्रापयं विधेयस्य तत्र चान्यत्र च प्राप्नो प्राप्ति-
 योन्त्यायास्य अन्त्यरनिहतये पुनः प्रापयं परिबहुति । यथा “पञ्चपञ्चनद्या
 भक्ष्याः” “कृती भाव्योऽप्येवा” इति । अत्र पञ्चनद्याभक्ष्यादेर्बोहत
 एव प्राप्नस्य अन्त्यातत्त्वाभावात् । तत्र अन्तेरन्त्यापकत्ववक्ष्यस्य
 प्राप्नगतस्य अवस्थेन आर्हत्यात् प्राप्नतिरिक्तपञ्चनद्याभक्ष्यानिधेयादि-
 कृपान्त्यावेकत्वेन युक्तं तत्र उक्तकृपप्राप्नपक्षेन तदनुरोधेन रागतः
 प्राप्नस्य बाधोऽपि न्याय्य इव । अत एव न अन्त्यात् तदन्त्यनिधेः ।
 प्रतिषेधोपपन्नमात्रबाधवक्ष्योऽपि तदन्त्यवस्थेन एव अतोऽपि
 इत्यामन्त्यमवस्थनास्तस्योन्त्यामिधानीभादत इत्याम अतफवस्थाधारणा-
 न्त्वमेववस्थान्तः पक्षो रयनां स्फुटीतवन्त्योवमर्षकस्य सन्त्योर्ध-
 म्मावयवावस्थान्तवक्ष्योर्धनावरयनादाने गर्दभाटिरयनादाने चोम-
 दस्य सुखदुःखानुहारा प्राप्नस्य प्राप्नोऽपि प्राप्नानादाने सन्त्यविधितोऽवस्थस्य
 सुखमेव अत्राप्राप्नस्य सन्त्येन अन्तेरप्राप्नपकत्ववक्ष्यमात्रवक्ष्यमात्रात्
 न तदनुरोधेन आर्हत्यामन्त्यामन्त्यावस्थनाप्राप्नबाध नास्तीति न
 दोषमवस्थोऽपि, तर्हि अन्त्यापकत्ववक्ष्यमात्रमात्रस्य सर्वत्रविधेः ट-
 पूर्वनियमपरिवह्नाविधीनां को भेदः ? इति चेत्, न प्रमाणात्प्राप्नोऽपि
 उपपत्ते पूर्वविधिः, पाक्षिकप्राप्नो नियमविधिः सुखवेक्षया विवक्षित-
 मन्त्यावस्थान्तोऽपि प्राप्नोन्त्यावस्थान्तवक्ष्यविधिरिति पूर्वमेवोक्तत्वात् ।
 अत्रापूर्वविधिवत् परिबहुति विधेरपि अप्राप्नपकत्वेन अतिरिक्तान्-
 त्यनिहतमिः अत्र न आर्हति चेत्, विदुषेव प्राप्नोऽपि सुखा
 पूर्वप्रतिपादवक्ष्योऽपि प्राप्नपकत्ववक्ष्यमात्रवक्ष्यमात्रात् । तथापि सुखा
 अन्त्यावस्थानादाने विविदुषस्तत्र मन्त्यावस्थान्तवक्ष्यमात्रवक्ष्यमात्रात् ।

यस्याजीवो महीरक्षा प्रवरा तस्य जीविका ।

तस्यापि प्रथमे कल्पे पृथिवीपरिपालनम् ॥ २० ॥

धरित्रीपालननेव कृतकृत्या नराधिपः ।

भवन्ति नृपतेरंशा यतो यत्तादिकर्मणाम् ॥ २८ ॥

निवृत्तिः पुनरा विज्ञैव रथनैव परिब्रह्मप्राप्तम् । अपूर्वविधेस्तु
 क्षान्तिदोषादिषु महत्तिजननस्य सम्प्रदायान्तरफलाकाङ्क्षेति । अत एव
 भट्टपादाः अयम् आहुः तत्र वार्त्तिके, “अद्यात्तविधिरंशावम् अतो मन्त्रस्य
 निवृत्तः । परिब्रह्मप्राप्तेमोक्षा न विद्येवः पुनः मृतः ॥” इति परि-
 ब्रह्मान्यवृत्तिः फलविस्तृतः । तत् कृत इत्यन्नाह, “न विद्येव पुनः-
 मृतः” इति ब्रह्मजन्मभविष्यत्पुनःप्रवचस्य तत् प्रथमभवमृतजन्म-
 प्रवचस्य महत्तिवचस्यफलभावे विशेषाभावात् नृतिजन्मप्रवचस्यान्यवृत्ति-
 रूपफलसंस्थेरेत्येव कल्पनीयमित्यर्थः । आशु तं भट्टमते परिब्रह्मप्राया
 आसीदाह्वर्यं नासीति वदन्ति, तच्च “पञ्च पञ्चमया भव्या” इत्या-
 दिषु वज्रप्रकारेण दोषत्वयाभावात् परिब्रह्मप्रायाह्वर्यत्वेऽपि अदोषान्
 भेदेनैव परिब्रह्मप्रायवचस्य वामःस्थानात्तात्पर्यम् । एवमन्तो भाव्या-
 तुषेयादित्यत्र अदोषावाह्यदोषावयोर्निवृत्तत्वं प्राप्तया अप्राप्रायप्रव-
 चस्यफलभावाज्जितमविध्यवस्थानेन परिब्रह्मप्रायः । तांश्च, “कष्टकृतास्तु
 यो भाव्यो वज्रिणी नोपगच्छति । भोरावा भूयःकृत्वाया पश्यते नाम
 वयसः ॥” इति दोषप्रवचं न कदात् । भेदं दाव. वनवि काये कल्पयि
 तस्य ह्येवादिना ताननुपगच्छतो दावचवचोपपत्तेरिति संशयः । “कोऽपि
 ध्यायानिबलस्यंसा निव्यास्तु जन्मोर्माह तत्र चोदना” इत्यादिपुत्रोक्तं च
 ॥ २५ ॥ अलिखयसीनाह, दानादीनि चतुर्भिः ॥ २६ ॥

यस्याजीवो युद्धजीविता तस्य अलिखय प्रथमे जले पक्षे पुचिरी-
 वाहनं वनीभिधीयत इति शेषः ॥ २७ ॥ अत हेतुः परितोऽन ।
 ययन्ति स्वतेरंशाः, “इत्यात्तं वज्रगुणमादत्ते न्यायताः धरिपावयन्”
 इत्यादिसूतेः अयमेवेनाहुर्जितपक्षात् प्रतिपादितविप्राद्युहितधर्मवर्षावो
 भूवावर्त्तत भावः ॥ २८ ॥ वचोनां संज्ञानकीदा तां करोतीति तथा ।

दुष्टानां वासनाद्वाजा शिष्टानां परिपालनात् ।
 प्राप्नोत्यभिमतान् लोकान् वर्णसंस्थाकरो नृपः ॥ २८ ॥
 पाशुपाश्वं वणिज्ज्वलं क्षपिष्ठं मनुजेश्वर ! ।
 वैश्याय जीविकां ब्रह्मा ददौ लोकापितामहः ॥ २९ ॥
 तस्याप्यध्वयनं यज्ञो दानं धर्मश्च शस्यते ।
 नित्यनैमित्तिकादीनाम् अनुष्ठानञ्च कर्मणाम् ॥ ३० ॥
 हिजातिसंशयं कर्म तादर्थ्यं तेन पोषणम् ।
 क्रयविक्रयजैर्वापि धनैः कारुण्येन वा ॥ ३१ ॥
 दानञ्च दद्यात् शूद्राऽपि पाकयज्ञैर्यजेत च ।
 पितृश्राद्धिकञ्च वै सर्वं शूद्रः कुर्वीत तेन वै ॥ ३२ ॥
 भृत्यादिभरणार्थाय सर्वेषाञ्च परिग्रहः ।
 ऋतुकालाभिगमनं स्वदारिद्र्यं महीपते ! ॥ ३३ ॥

यत्संस्कारश्च इति पाठे संस्कारश्चो गुणाधानकर्ता ॥ २८ ॥ वैश्या-
 धर्मीनवाह, पाशुपाश्वमिति दाभ्याम् ॥ २९ ॥ मनुजानामवाह,
 हिजातीति । हिजातिसंशयं क्रयविक्रयशुच्यवासञ्च कर्म तादर्थ्यं
 तत्पारतन्त्र्यञ्च कथमर्थः । तेन हिजातुन्वाचक्येनः तत्पोषणं सख्यम् ।
 आपदि तु क्रयविक्रयजैर्वापि धनैः कारुण्येन तत्प्रादिकारुण्येन
 द्रव्येण पोषणं शूद्रकः । हिजातुन्वाह जीवन् न जीवते इति शुकोक्तेः
 ॥ ३० ॥ पाकयज्ञैर्वापि धनैः । नमस्कारेण धन्येण पशु यत्तान् न
 दावयेत् इति वाचाः शुकोक्तेः । पितृश्राद्धं आह्रादि, तेन हिजा-
 तुन्वाचक्येन द्रव्येण कुर्वीत ॥ ३१ ॥ पुनः सर्वेषां आधारक्यं निनाह-
 यत्वादि इति । आहारदवाधिकैः वाह्यैः क्षिभिः एते परिग्रहाद्याः
 वर्णनां वाचाः शुकोक्तेः इति चतुर्थेनान्वयः । परिग्रहोऽप्येवंपादनञ्च
 ॥ ३३ ॥ द्वापरदुःखप्रहरणेन । तितित्या यीतोत्यादिनवविंशतुता ॥

दद्या समस्तभूतेषु तितिक्षानभिमानिता ।

सत्यं यौचमनायासो मङ्गल्यं प्रियवादिता ॥ ३५ ॥

मैत्रसृष्टा तथा तद्वत् प्रकापेण्यं नरेन्द्र ! ।

धनमूया च सामान्या वर्णानां कथिता गुणाः ॥ ३६ ॥

आश्रमाणाञ्च सर्वेषाम् एतं सामान्यलक्षणाः ।

गुणान्तरापरस्मीञ्च विप्रादीनामिमाम् शृणु ॥ ३७ ॥

चातं कर्म द्विजस्रोतं वैश्यकर्म तथापदि ।

राजस्यस्य च वैश्याक्तं शूद्रकर्म न वै तथाः ॥ ३८ ॥

सामर्थ्ये सति तत् त्याज्यम् उभाभ्यामपि पार्थिव ।

तदेवापदि कर्त्तव्यं न कुर्यात् कर्मसङ्गरम् ॥ ३९ ॥

इत्येते कथिता राजन् । वर्णधर्मा मया तव ।

धर्ममाश्रमिणां सम्यक् ज्ञवतो मे निशामय ॥ ४० ॥

अभिमानिता आत्मनि चेतसाऽभिमानजन्ता । सत्यं यथायेकवचनम् ।
यौचम्, "सृज्यमानां सृज्यमानां भावसृष्टिप्रधानम्" तत् द्विवचनम्
"मारीरं" यौचते इव सुशुभेनापि धर्मिणा । आत्मनः तत् न कुर्यात्
अनायासः च उच्यते ॥ इत्यनायासः । मङ्गलम् "शिरः सुशुभं परतो
सुशुभितो" इत्युक्तम् । मैत्री परमित्रत्वात्वेन वर्त्तनम् । प्रकापेण्यं प्रकाशना-
नात्मनिवितादन्त्यात्मनिविताः । "अत्यन्तान् चरतादन्तादन्तादन्ते
वाचकः । अथप्रेक्षमाणाश्च भूय इत्यन्त एतत्त्वः ॥" इति । आश्रमिणां
वचनानि दानम् अनन्तत्वात् सुशुभं दोषारोपाधायः ॥ ३६ ॥ अश्लीला
वेष्टावृत्तधर्मादौ तद्विधेनाह, एततोः अश्लीलवेष्टावृत्तः, वाङ्मयकाव-
चवचनम् ॥ ३८ ॥ उभाभ्यां अश्लीलवेष्टावृत्तम् । आश्रमिणां, अथ
अश्लीलं उच्यते इति । अथप्रेक्षमाणाश्च एव वर्णधर्मं
उच्यते इति ॥ ३९ ॥ अश्लीलवेष्टावृत्तम् । आश्रमिणां, अथ
अश्लीलं उच्यते इति ॥ ४० ॥

नवमोऽध्यायः ।

—:०:—

श्रीवे उवाच ।

बालः कृतोपनयनो वेदाहरणतत्परः ।
 गुरुर्गृहे वसेद् भूप ! ब्रह्मचारी समाहितः ॥ १ ॥
 शौचाचारवता तत्र कार्यं शृणुष्व गुरोः ।
 व्रतानि चरता याज्ञो वेदश्च कृतवृद्धिना ॥ २ ॥
 लभे सख्यं रविं भूप ! तथैवान्निं समाहितः ।
 उपतिष्ठ त तथा कुर्यात् गुरोरप्यभिवादनम् ॥ ३ ॥
 स्थिते तिष्ठेत् व्रजेद् याति नीचैरामीत् तथा सति ।
 शिष्या गुरो वृषयेत् । प्रतिकूलं न सम्भजेत् ॥ ४ ॥
 तेनैवात्मा पठेद् वेदं नान्यचित्तः पुरःस्थितः ।
 यन्मुञ्चातश्च भिक्षाश्रमग्रीवाद् गुरुणा ततः ॥ ५ ॥

निरुद्धः स्मरतावासीत् वर्षभूमिनिधेयतः । तत्तटाश्रमं गच्छ
 नवमेऽह्नि निष्कृपिताः ॥ १ ॥ व्रतानि प्राजापत्यं तथा शौचमाग्नेयं
 वेदवेदिकम् दत्तादीनि नपुमावर्जनादीनि च चरता कुर्यात् वेदा
 याज्ञः ॥ २ ॥ कृतं अर्चयेत् गुरो विद्वत्शिषेत् अर्हो न वत्, तथा
 आसति आसीने नीचेः हीनभावेनासीत, प्रातश्चर्येताद्वपरीतं न
 कुर्यात् ॥ ४ ॥ तेनैवात्मा पठेत्, न ह्य शीघ्राध्यापनाय गुरुं ननु कुर्वीत
 ॥ ५ ॥ आचार्यं चापमाहितं अपोऽपमाहेत । कस्य कस्यं प्रातः

अवगाहेदपः पूर्वमाचार्येणावगाहिताः ।

समिञ्जलादिकञ्चास्य कल्पं कल्पमुपानयेत् ॥ ६ ॥

मृहीतयाह्ववेदस्य ततोऽनुष्ठामवःप्य वै ।

गार्हस्थ्यमावसेत् प्राज्ञो निष्पन्नगुरुनिष्कृतिः ॥ ७ ॥

विधिनावाप्तदारस्तु धनं प्राप्य स्वकर्मणा ।

गृहस्थकार्यमस्त्रिलं कुर्याद् भूपाल ! शक्तितः ॥ ८ ॥

निवापेन पितृनर्चेत् यच्चैर्देवांस्तथातिथीन् ।

अन्नैर्मुनीष स्वाध्यायेरपत्येन प्रजापतिम् ॥ ९ ॥

बलिकर्मणा च भूतानि वाक्सत्येनः खिलं जगत् ।

प्राप्नोति लोकान् पुरुषो निजकर्मसमर्जितान् ॥ १० ॥

निष्ठाभुजस्य ये चंचित् परिव्राट् ब्रह्मचारिणः ।

तप्यत्रैव प्रतिपन्ते गार्हस्थ्यं तेन वै परम् ॥ ११ ॥

वेदाहरणकार्येण तीर्थस्नानाय च प्रभो ।

अटन्ति वसुधां विप्राः पृथिवीदर्शनाय च ॥ १२ ॥

प्रातः ॥ ६ ॥ मृहीतो याज्ञो यद्व्याहो 'येदो येन नः । निष्पन्नगुरु-
निष्कृतिः दत्तगुरुदत्तश्च ॥ ७ ॥ विधिना प्राज्ञोऽपिदिना स्वकर्मणा
याजनादिना ॥ ८ ॥ निवापेन पिण्डदानादिना पितृनर्चेत् पिण्डयज्ञो
दर्शितः । यच्चैर्देवानिति देवयज्ञः । अतिथीनश्चैरिति अनुष्ठयज्ञः ।
सर्वाय स्वाध्यायेरिति ब्रह्मयज्ञः । अपत्येन प्रजापतिरिति प्रसङ्गाद्
गृहस्थकार्यम् । कर्मस्त्रिलम् ॥ ९ ॥ बलिकर्मणा भूताभीति भूत-
यज्ञः । वाक्सत्येन वाक्ययज्ञेन । वातसत्येनेति पाठे दाहस्येनोप-
यत्त्येन वा ॥ १० ॥ अटन्ति आप्यन्ति ॥ ११ ॥ अनिष्टेताः अन्धजाः ।
अनाकाराः आकारार्थं ब्रह्मरहिताः । यन् वायं तमेव ब्रह्मं देवा
ते । प्रतिष्ठा आश्रयः, खीनिघाता बल्लेहमक्षदानादिना देहपोषकत्वात्
॥ १२ ॥ अतस्तथा ब्रह्मजतानां आमतोऽस्मिन्मूर्धेन मधुरं मिषं ब्रह्मजम्

अनिकेता ह्यनाहारा ये तु सायं गृहाश्च ते ।
 तेषां गृहस्थः सर्वेषां प्रतिष्ठायोनिरेव च ॥ १३ ॥
 तेषां स्वागतदानादि वक्तव्यं मधुरं नृप ! ।
 गृहागतानां दद्याच्च शयनासनभोजनम् ॥ १४ ॥
 अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात् प्रतिनिवर्त्तते ।
 स तस्मै दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति ॥ १५ ॥
 अवज्ञानमहङ्कारो दम्भश्चैव गृहे सतः ।
 परितापोपघातौ च पादप्यश्च न शस्यते ॥ १६ ॥
 यस्तु सम्यक् करोत्येवं गृहस्थः परमं विधिम् ।
 सर्ववन्धविनिमुक्तो लोकानाम्प्रोत्यनुत्तमान् ॥ १७ ॥
 वयःपरिणती राजन् । कृतकृत्यो गृहायमी ।
 पुत्रश्च भार्या निःक्षिप्य धनं गच्छेत् सहैव वा ॥ १८ ॥
 पर्णमूलफलाहारः केशश्मश्रुजटाधरः ।
 भूमिशायी भवेत् तत्र मुनिः सर्वातिथिर्नृप ! ॥ १९ ॥
 चर्मकायकुशोः कुर्यात् परिधानोत्तरीयके ।
 तद्वत् त्रिसयनं स्नानं शस्तमस्य नरेखर ! ॥ २० ॥

॥ १३ ॥ च भग्नाशोऽतिथिर्यस्य पापं दहति नित्यकर्मेष्टपातिवि-
 पूजामायेन प्रत्यशयोत्पत्तेः । पुत्रवत्पुत्रोत्पत्तेः । पुत्रपुत्राजस्यपुत्रास्तु-
 यन्नेरेवमुपार्थते ॥ १४ ॥ अहङ्कार आत्मन्युत्कर्षबुद्धिः । दम्भो
 आभासार्थं परोक्षरक्षणम् । परितापो ह्यसादत्तचित्तवृत्तयः । उपघातः
 प्रतिघातः ताडनं वा । पादप्यं निष्ठुरता ॥ १६ ॥ सर्ववन्धैर्विमुक्तः
 यन् ॥ १७ ॥ कृतं कृत्यं व्यहोचितं वेन सः ॥ १८ ॥ सर्वातिथिः
 सर्वातिथिपूर्वकः । अतिथिरज्ञातरं ॥ १९ ॥ त्रिसयनं त्रिधासंस्नानं

देवताभ्यर्चनं होमः सर्वाभ्यागतपूजनम् ।

भिचा बलिप्रदानञ्च शस्तमस्य नरेश्वर ! ॥ २१ ॥

वन्यस्त्रेहेन गात्राणामभ्यङ्गस्यास्य शस्यते ।

तपस्यतश्च राजेन्द्र ! शीतांथादिसहिष्णुता ॥ २२ ॥

यस्त्वेतां निहितार्थं वानप्रस्थयरेणुभिः ।

स दहत्यग्निवद् दासान् जयेत्काकांश्च शायतान् ॥ २३ ॥

चतुर्थयाग्रमा भिचा प्रीच्यते यो मनोषिभिः ।

तस्य स्वरूपं गदतो मम यातुं शृणाहसि ॥ २४ ॥

पुत्रद्रव्यकलत्रेषु त्यक्तस्त्रेहा नराधिप ! ।

चतुर्थमायमं स्थानं गच्छ विधूतमत्सरः ॥ २५ ॥

व्रतगङ्गास्यजैत् सर्वानारम्भानवनोपते ।

मित्रादिषु समा मेवः समस्तश्चैव जन्तुषु ॥ २६ ॥

जरायुजाण्डजादीनां वाय्वनःकर्मभिः कर्चित् ।

युक्तः कुर्वति न द्रोहं सर्वसङ्कायं वञ्चयेत् ॥ २७ ॥

एकरात्रस्मितीर्यामि पञ्चरात्रस्थितिः पुरे ।

तथा तिष्ठेद् यथा प्रीतिर्दीपा वास्य न जायते ॥ २८ ॥

प्राणयात्रानिमित्तञ्च व्यङ्ग्ये भुक्तवज्जनं ।

कानि प्रशस्तवर्णानां भिचार्यं पथ्येद् गृहान् ॥ २९ ॥

अभ्यागतोऽज्ञानपूर्वः ॥ २१ ॥ वन्यस्त्रेहेन यजुःशीतांथादिना । तपस्य-

तपस्यतः ॥ २२ ॥ जयेत् प्रायुधान् ॥ २३ ॥ चतुर्थमायमं स्थानं

विष्णुपुराणे ॥ २४ ॥ श्रीवर्णनाम्नं यमोक्तान् जन्तुभूतान् चारण्यान्

श्रीविष्णोर्दिवाहूदीनाम् तज्ज्ञा तज्ज्ञानिनां कुर्वीदिति भावः ॥ २५ ॥

एवमर्चय्यादावपि विष्टप्रसादं तप्तेति ॥ २६ ॥ विजिताः शिवा

कामः क्रोधस्तथा दर्पमोहलोभादयश्च ये ।

तांस्तु दोषान् परित्यज्य परित्वाट् निर्ममो भवेत् ॥ ३० ॥

अभयं सर्वमस्त्वेभ्यो दत्त्वा यश्चरते मुनिः ।

न तस्य सर्वमस्त्वेभ्यो भयमुतपद्यते कश्चित् ॥ ३१ ॥

कृत्वाम्निहोत्रं स्वयरीरमस्यं

यारीरमस्यं स्वमुखे जहोति ।

विप्रस्तु भिक्षापगतैर्हविर्भिः

चिताग्निना स व्रजति स्म लोकान् ॥ ३२ ॥

माघायमं यश्चरते यथोक्तं

शुचिः स्वनक्ष्त्रिणैर्बुधियुक्तः ।

अनिश्चयं ज्योतिरिव प्रयान्तं

स ब्रह्मलोकं जयति दिजातिः ॥ ३३ ॥

निषीदा अङ्गारा उच्यते । भृङ्गवलो जना यश्चिन् तश्चिन् वावे
प्रवसाः अष्टाङ्गवो वचो ये तेषाम् ॥ ३८ ॥ भिक्षासमस्त एवोपम-
नामाङ्ग, ज्ञानेति । अस्मिहोत्रं पूर्वं हवमानं ब्रह्मं गरीरमस्यं कृत्वा
माघायमेव नक्षत्रमात्रमस्मीमाणाश्च भिक्षासुधैर्हविर्भिः स्वमुखे कृत्वा
स्वामीवे यारीरं माघादिबुद्धं जाठरमग्निर्बुध्य चिताम्निना
जाठरोऽस्मिभुङ्क्ते नाङ्गमिति चिताचेतनोनाम्निना अतुष्ट्यानेन यो
बुद्धोति स सोमानबोदस्मिहोत्रिणा ब्रजतीत्युपासनाप्रबोधिः । वडा
बोध्यत इति बोधो ब्रह्मैव ब्रह्मत्वमविश्वतम् । चिताम्निनेति पाठे
॥ ३२ ॥ इदानीमात्मपावनस्य परमफलमाङ्ग, बोधेति । अश्चिन्
ब्रह्मचि ब्रह्मज्ञानमिदं विश्वमिति बुद्धियुक्तः ब्रह्मैव सोमसम्, अनिश्चयं
विषयं तथा ज्योतिर्विषयमित्यादिभुक्ते । दिजातिरिति पूर्वबोधोक्तस्य
विमर्शोक्तिः । अतिज्ञातोऽप्यने नास्ति ब्राह्मजोऽप्यनोः अचिन् ।

दशमोऽध्यायः ।

—:○:—

मगर उवाच ।

कथितं चात्रायस्य चातुर्वर्ण्यक्रिया तथा ।

पु म क्रियामहं यातुमिच्छामि हि जमत्तम । ॥ १ ॥

नित्यो नैमित्तिकीं काव्यां क्रियां पु मामग्रेयतः ।

समाख्याहि भृगुयेष्ठ । सर्वतो ह्यमि मे मतः ॥ २ ॥

श्रीवे उवाच ।

यदेतद्वक्तं भवता नित्यनैमित्तिकाश्रितम् ।

तदहं कथमिष्यामि शृणुष्वेकमना नृप । ॥ ३ ॥

जातस्य जातकर्मोदिक्रियाकाण्डमग्रेयतः ।

तृतीयमे गतिः प्रोक्ता सुखजानां अग्रमुदा । इति वल्लभेयोज्ञेः ।

नाह्वयः प्रपञ्चेद् नृज्जादिति यमसंज्ञेवोपायमग्रेयतः ॥ ११ ॥

—

पुं. ओष्ठमसंख्याः रैः श्रीवमनिवेद्यम् । अतस्तानाह दशमे
वाङ्मयेन दिशतिपु । अतार वाचना एव चातुरायस्यं तदर्थः
अप्यतः । एतच्चतुर्वर्ण्यक्रियाऽपि पुं. क्रियां ओष्ठमसंख्याः रैः ॥ १ ॥
निष्ठावचनः क्रियावाचा प्रत्ययावपरिहारकवाङ् । नैमित्तिकी
राहुतमेवादौ नित्येति इति विहितानामपरिहारः प्रत्ययावप्रत्ययः ।
काव्या वाचाव विता अस्मिन्वादिवाङ् ॥ २ ॥ नित्यनैमित्तिकाश्रितमिति
जातकर्मपञ्चमम् ॥ ३ ॥ जातक इत्यत्र जातकर्म च वादिवाचावाङ्

पुत्रस्य कुर्वति पिता यादृशाभ्युदयात्मकम् ॥ ४ ॥

युग्मांस्तु प्राङ्मुखान् विप्रान् भाजयेन्मनुजवरः ।

यथाहन्ति तथा कुर्यात् देव पित्रां हिजन्मनाम् ॥ ५ ॥

दध्ना यवैः सवदरैर्मियान् पिण्डान् मुदा युतः ।

नाम्नीमुखेभ्यस्तोर्ध्वेन दद्याद् देवेन पाद्यवः ॥ ६ ॥

प्राजापत्येन वा सर्वमुपचारं प्रदत्तव्यम् ।

कुर्वति तत् तथाऽग्नेपहिहकालेषु भूपते ॥ ७ ॥

ततश्च नाम कुर्वति पितैश्च दशमेऽहनि ।

देवपूर्वं नराभ्य हि शर्मवर्मादिसयुतम् ॥ ८ ॥

शर्मति ब्राह्मणस्याक्तं वर्मेति क्षत्रसशयम्

गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्वशूद्रयोः ॥ ९ ॥

च जन्मनः प्राचीनं गमोऽनपुंसकनादिक्रियासमूहः पिता कुर्वति
इत्यर्थः । तदुक्तम्, "गमोऽनपुंसको पुंसः सपत्नं बन्धनात् पुरा" इति
॥ ४ ॥ हिजन्माना ब्राह्मणानां यथाहन्ति यथोपचारं देवं देवसम्यक्तं कथं
पित्रां पिण्डसम्यक् कथं कुर्यात् । अथ्युदयनाः ब्राह्मणेन विप्रेष
प्रदत्तव्योपचारादिना देवपित्राणां कुर्यादित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥
दध्नेति । देवेन कराद्येण ॥ ६ ॥ प्राजापत्येन कान्तामृत्येन । तदुक्तम्,
"अग्निशशिपत्यङ्गुष्ठसूत्राभ्यां करस्य च प्राजापतिपितृब्रह्मवर्तीत्यनु-
क्तमात् ।" इति अग्नेपहिहकालेषु बन्धापुत्रविवाहेऽप्यष्टादिना नव्यमाद्येषु
॥ ७ ॥ दशमेऽहनि कर्तव्य इति शेषः । तत्राग्नौषान्तापनव्यम् ।
अमेव बाह्यान्तरमयाश्च यदा, "नामपेयं दशम्यः क्षत्रेणदिक्रान्ति
पाणिषः । दाह्यामववा दाह्युः पाणिषे पूर्वं तथापरे" इति । देवपूर्वं
कुरुदेवतामानपूर्वकं कुरुदेवतासम्यक् नाम कुर्यादिति यदुक्तेः ।
नराभ्यं पुत्रवशाच्चक्षुः । तत्र प्राप्ते शर्मवर्मादिसयुतम् । यथा योष-
मग्री दम्पत्योऽप्युपश्रुतिविदाश्च इत्यादि । ८ ॥ अर्धहनिं हितादि ।

नार्थहीमं नवाशस्तं नापयद्व्युतं तथा ।

नामङ्गल्यं जुगुप्स वा नाम कुर्यात् समाचरम् ॥ १० ॥

नातिदीर्घं न कृत्स्नं वा नातिगुर्वक्षरान्वितम् ।

सुप्रोच्चार्यन्तु तन्नाम कुर्याद् यत् प्रवणाचरम् ॥ ११ ॥

ततोऽनन्तरसंस्कारसंस्कृतो गुरुवेश्मनि ।

यद्योक्तं विधिमान्त्रित्वं कुर्याद् विष्णुपरिग्रहम् ॥ १२ ॥

गृह्योतविद्यो गुरवे दत्त्वा च गुरुदक्षिणाम् ।

गाह्येभ्यमिच्छन् भूपालः कुर्याद् दारपरिग्रहम् ॥ १३ ॥

ब्रह्मचर्येण वा कानं कुर्यात् सङ्गमपूर्वकम् ।

गुरोः शुश्रूषणं कुर्यात् तत्प्राप्तादेरपि वा ॥ १४ ॥

वैश्वानरो वापि भवेत् प्रवजेद् वा यथेच्छया ।

पूर्वमङ्घ्रितं यादृक् तादृक् कुर्यात्सङ्क्षोपतं ॥ १५ ॥

वर्षेणैकगुणं भार्यामुद्वहेत् त्रिगुणः स्वयम् ।

अप्रवृत्तं देवभावासां ब्रह्मावयम् अपर्युतं गुरुवेणाद । जुगुप्सं
वीमद्वरूपम् । समाचरं अन्तराचरणादि नाम कुर्यात् ॥ १० ॥
नातिदीर्घं बहुचरं सुलभस्याचरं प्रवणाचरं अन्तराचरम् ॥ ११ ॥
अनन्तरसंस्कारेनिष्कृमवाद्यमायनपूजापनयनाग्नेः संस्कृतः सन्
यद्योक्तं गुरुपुत्रादिकस्य च विधिमान्त्रित्वं ॥ १२ ॥ यथे मेष्टित्वं
ब्रह्मचर्येण वा, ब्रह्मचर्येण वा वा गाह्येभ्यमिच्छायामित्यर्थः । तादृ-
कुर्यात् नवेत् ॥ १३ ॥ वैश्वानरो वागमयः । दत्त्वा आचमनाद्यानं
मच्छेत् । यावज्जीवं ब्रह्मावमेवाचमं यदि पूर्वमङ्घ्रितं तदा तमेव
तिष्ठेत्, नाचमाम्भदं मच्छेत् । यतश्च दक्षरेणाग्नाभावे इत्यस्य । तस्मादि-
दक्षरिणो ह्येति शब्देन । दक्षरेण विरज्येत् तदक्षरेण प्रमज्जेत्
इति शब्देः ॥ १५ ॥ वर्षेणैकगुणमिति वरीयका यथोपसङ्गस्य

नातिकेशामकेशां वा नातिकृष्णां न पिङ्गलां ॥ १६ ॥
 निसर्गतो विकलाङ्गीमधिकाङ्गीं च नोदहेत् ।
 नाविशुद्धां सरीगां वा कुलजां वातिरागिणीम् ॥ १७ ॥
 न दृष्टां दृष्टवाचाटां व्यङ्गिनीं पितृमातृतः ।
 न श्मश्रुव्यञ्जनवर्तीं नचैव पुरुषाकृतिम् ॥ १८ ॥
 न घर्वरस्वरां ज्ञामवाच्यां काकस्वरां न च ।
 नानिबर्हजणां तद्वत वृत्ताचीं नोदहेत् स्त्रियम् ॥ १९ ॥
 यस्याथ लोमये जङ्घे मुलफो यस्यास्तर्धान्नतो ।
 गण्डयोः कूपको यस्या ह्रमन्वास्ताञ्च नोदहेत् ॥ २० ॥
 नोदहेत् ताट्टीं कन्यां प्राज्ञः कार्यविगारदः ।
 नातिकृच्छ्रविं पाण्डुरकरजामरुणज्जगाम ॥ २१ ॥

अन्यथा भाङ्गवदाभ्युपगम्य पश्यन्मितावृत्तत्वात्तदङ्गीं धिक्कृत्यैव
 त्रिंशद्वर्षादूर्ध्वं विगतैः शरीरे भवतु कन्या अतः कर्तव्यं राजस्वनां इति
 निन्दितं राजस्वनाविवाहापत्तेः । “यमापयता यतीयसीम्” इति
 सूत्रेण । अतरेणैव शेषस्यासौ । अतरेण निष्कृष्टायां ॥ १६ ॥
 निसर्गतो गभीरस्त्रायामिव । अविशुद्धां प्रातःशुद्धां । सरीगां
 मङ्गलरोनाम् । अकुलजां दुष्कृताम् । अतरेण शरीरानुसङ्गादिभिः ॥ १७ ॥
 दृष्टां शूद्रादिष्वर्पिताम् । दृष्टवाचाटां बहुविधदुर्भाषणां । व्यङ्गिनीं
 विवृतो जायते च कृत्तिनीं कृतिपत्रमात्रजामित्यर्थः । श्मश्रुयुगेव
 अञ्जनं श्मश्रुव्यञ्जनं तदयुक्तम् ॥ १८ ॥ साम्यक्यां स्वभावेन एवा-
 वल्लभ्यते । अनिबर्हजणां पद्मभिरसङ्गतैश्च नां निर्भिद्धेऽपि
 अनिबर्हजणां वा निद्रावासाव्वाहनिभीजितनेत्राभिरिति वा । हताङ्गीं
 वर्ज्यवचनाम् ॥ १९ ॥ यस्या ह्रमन्ता गण्डयोः कूपको गतो भवतस्तं
 नोदहेत् । ताट्टीमिति पुनर्निषेधोऽतिदोषस्यापत्तयः । कश्चिन्
 दुःखदेवमर्हदोषो नास्मैव । इत्यन्त्याद्यैव जायते इति प्राप्ते एकाचन-
 नां ॥ २० ॥ पाण्डुरकरजं चेतनम् ॥ २१ ॥ संज्ञते अतो

आपीनहस्तपादश्च न कन्यामुद्वहेद् मुधः ।

न वामनां नातिदौर्घां नोद्वहेत् संवृतभ्रुवम् ॥ २२ ॥

न चातिष्ण्डिद्रटग्रनां न करास्त्रमुखीं नरः ।

पञ्चमीं मातृपक्षाच्च पितृपक्षाच्च सममीम् ॥ २३ ॥

गृहस्थस्तुद्वहेत् कन्यां न्याय्येन विधिना नृप ! ।

ब्राह्म्यां दैवस्तथैवापः प्राजापत्यस्तथासुरः ॥ २४ ॥

गान्धर्वराक्षसी चान्यौ पैशाचयाष्टमाऽधमः ॥ २५ ॥

एतेषा यस्य यो धर्मो वर्णस्याक्षौ महःपमिः ।

कुर्वीत दाराहरणं तेनाख्यं परिव्रजेयेत् ॥ २६ ॥

अथाक्षमः ॥ २२ ॥ बरावस्थीं दन्तुः । पञ्चमीमिति । मातृ-
पक्षात् मातृबलानात् पञ्चमीं पितृपक्षात् पितृबलानात् सप्तमीं विहायेति
शेषः । "पञ्चमात् सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतक्षात्" इति वचनात् ।
तथाच मातरमाख्यं तत्पितृपतामहादिगणनायां पञ्चमपुत्रबलान-
वात्तनां मातृपक्षे पञ्चमीत्युच्यते । अन्तर्भेदेऽपि तु अन्तर्भेदनादाय
गणयन् यावत्पञ्चम इति । परं पितृपक्षसप्तमीतः शेषम् । तां
नोद्वहेत् ततः परास्तुद्वहेदित्यर्थः ॥ २३ ॥ तमेव न्याय्यं विधि-
दमयितुम् अस्ती विवाहानाजः, ब्राह्म इति । अथा, "ब्राह्मो विवाह-
काष्ठ्यदौघतः सप्तपञ्चदश" । सप्तस्य सत्यत्रे देव आदामादुत्सु-
ताइत्यम् । सप्तमीं परता धर्मं प्राजापत्या विधिः कृतः । आठो
द्विवादानात् गान्धर्वः सप्तमाष्टयः । राक्षसी तुह्यदरात् पैशाचः
सन्ध्याचक्षत् ॥ इति ॥ २४ ॥ एतपामिति । वदाह देवः,
"आद्या विवाहाच्च अन्तरो धर्म्योऽक्षमप्रदानायाः । अष्टमया ब्राह्मणा-
जाय तारवन्ति इवोः कुलम् । गान्धर्वराक्षसी राज आठो मेव-
मुद्वहोः । स पाण्डो विवाहानां पैशाचः प्रचिताऽष्टमः ॥" इति ।
अन्तर् पैशाचम् ॥ २५ ॥ सप्तपुत्रेत् कुलम् । अथा पूर्वोक्तवचना

सधर्मचारिणीं प्राप्य माहेस्यं सहितस्तथा ।

समुद्वहेद् ददात्तेषां सम्यगूढा महाफलम् ॥ २७ ॥

एकादशोऽध्यायः ।

सगर उवाच ।

गृहस्थस्य मटाचारं गीतमिच्छाम्यहं मुने । ।

लोकादस्मात् परस्माच्च यमातिष्ठन्न ह्रायते ॥ १ ॥

श्रीर्ष उवाच ।

शून्यां पृथिवीपाल । मटाचारस्य लक्षणम् ।

मटाचारवता पुंसां जितौ लोकावभावपि ।

साधवः क्षीणदोषास्तु, सच्छन्दः साधुवाचकः ।

तेषामाचरणं यत् तु मटाचारः स उच्यते ॥ २ ॥

समर्थोऽथ मनवः प्रजानां पतयस्तथा ।

मटाचारस्य वक्तारः कर्त्तारश्च महीपते । ॥ ३ ॥

ब्राह्मे मुहूर्त्ते सुस्थे च मानसे मतिमान् नृप । ।

विबुधश्चित्तयेद् धर्मम् अर्थसास्त्राविरोधिनम् ॥ ५ ॥

यस्यैव विधिवत् सदा कर्त्तव्यं महाफलं ददाति । एतत् सम्यगूढं महा-
फलमिति पाठे एतद्वाहेत्युद्धृतं प्रतिपादितं ब्रह्मर्षिः ॥ २७ ॥

समीपानादिना दुःखः संकृतस्य कर्त्तुं श्रुयन् । एकादशे वटा-
चारान् पाठ्य श्रीहरितोषधान् ॥ ब्राह्मे मुहूर्त्ते सुस्थोदयात् पूर्वं
शुक्लोदये मुहूर्त्ते । अथैवाह धर्मसास्त्राविरोधिनम् ॥ ५ ॥ तयोर्धर्मोर्ध्वो-

अपीडया तयोः काममभयोरपि चित्स्वेत् ।

दृष्टादृष्टविनाशाय त्रिवर्गे समदर्शिता ।

परित्यजेदथेकामी धर्मपीडाकरो नृप ॥

धर्ममप्यसुखादके लोकविहिष्टमेव च ॥ ७ ॥

ततः कल्पं समुत्थाय कुर्यान्मैत्रं नरेश्वर ।

न संत्यामिपविशेषमतीत्याभ्यधिकं भवः ॥ ८ ॥

दूरादावमथान मृत परोक्षं समुत्सृजेत् ।

पादावमचनोच्छिष्टे प्रक्षिपेन्न गृहाङ्गने ॥ ९ ॥

आत्मच्छायां तरुच्छायां गोमृच्छ्याम्यनिलांस्तथा ।

गुरुद्विजातींश्च बभूव न महेत कटाचन ॥ १० ॥

न कृष्टे शस्यमध्ये वा गात्रजे जनसंसर्गि ।

न वर्त्मनि न नशादितीर्थेषु पुरुषप्रेम ॥ ११ ॥

नापसु न वाग्नमस्तोरे न श्मशाने समाचरेत् ।

उत्तमर्गे वे परीषस्य मृतस्य च विमर्जनम् ॥ १२ ॥

तदा दृष्टविनाशाय दृष्टादृष्टविनाशनिवृत्तये । तदार्थं चतुर्थीत्यन्तःपञ्चमस्य
निवृत्तेरपि वाच्यत्वात् । तदा विनाशमनेतुमित्यर्थः । किदाशौचपदस्य
च कर्मणि स्थानिन इति चतुर्थी । यथा रघो वनं गत्वा मित्यर्थः
विनाश पीतप्रतिबद्धमन्त्रादिति दृष्टादृष्टविनाशावेति । पाठः सुमनः ।
विनाशं कृतमन्त्रा परस्परविरोधेन भवति समर्पितः ॥ ६ ॥ अथ
अपीति आश्रयोरादिवशाद्वास्तवीर्जमनादि चतुष्टोदकं दुःखोत्तरकथं
लोकादिदं लोकापच्छादो सुखादिति ॥ ७ ॥ अथान्यत्रैव
विनाशोचितपावुलनं लोकापच्छादो पावुलनं तदवस्थे, कावम-
त्वात् दुः ॥ ८ ॥ अथान्यत्रैव दृष्टादृष्टविनाशे ॥ ९ ॥ आत्मच्छायादिति ।
यतान् पुरुषस्य न भवेत् इत्यर्थः ॥ १० ॥ अपेक्षया अथवेपथुनाम्

उदङ्मुखो दिवोत्सर्गो विपरीतमुखो निशि ।
 कूर्चीतानापदि प्राज्ञा मूवोत्सर्गश्च पार्थिव ॥ १३ ॥
 दणैरास्तोय्ये वसुधां वस्त्रग्राह्यतमस्तकः ।
 तिष्ठ चातिचिरं तत्र नैव किञ्चिदुदीरयेत् ॥ १४ ॥
 वस्त्राकमूपिकात्स्वार्ता मृदमन्तर्जलां तथा ।
 शीचावशिष्टां गृहाच्च नादयान्नेपसम्भवाम् ॥ १५ ॥
 अन्तःप्राण्यवपन्नाश्च हलात्स्वाताश्च भूमिप ! ।
 परित्यजेन्मृदसैताः सकलाः शीचलाधनम् ॥ १६ ॥
 एका लिङ्गे गुटे तिस्रस्तथा वामकर्णे दम् ।
 हस्तद्वये च सप्तान्या मृदः शीचोपपादिकाः ॥ १७ ॥
 अच्चे नागस्यर्फनेन जलेनावदुवृत्तेन च ।
 आचामित मृद भूयस्तथा दद्यात् नलाहितः ॥ १८ ॥
 निष्पादिताङ्गुशोचस्तु पादावभ्युक्ष्य वै पुनः ।
 त्रिः पिवेत् सान्नं तेन तथा द्विः परिमाजयेत् ॥ १९ ॥
 शीघ्रेणानि ततः स्वानि मूर्धनश्च कपालभृत् ।
 बाहू नाभिश्च त्रायेण दृढवशापि सम्मृजेत् ॥ २० ॥

॥ १५ ॥ अन्तःप्राण्यवपन्नाश्च कीटादुरहताम् अणुपण्यवपन्नामिति
 पाठे अणुमिरतिष्ठन्तीः प्राण्यवपन्ना इत्युक्ता भवत्यर्थः ॥ १६ ॥ एकाद्या
 मृदः शीचोपपादिकाः ॥ १७ ॥ अङ्गुलीष्वङ्गुली एकस्याश्चमनपादः
 भागानाह, अणुन अनापिबलेन आचामितत्वाचमनं प्रस्तुत्य तस्य
 एवाङ्गुली, मृदमिति । भूयो मृदमादद्यात् ॥ १८ ॥ तथा निष्पा-
 दिताङ्गुशोचः स्तु पुनः पादावभ्युक्ष्य कपालं ततः पिवादित्यन्वयः ।
 त्रिः पिवेत् परिमाजयेत् ॥ १९ ॥ शीघ्रेणानि ततः स्वानि सानि

आवाप्त्य ततः कुर्यात् पुनान् केयप्रसाधनम् ।

आदर्शान्नमाङ्गल्यदृष्ट्यालभनानि च ॥ २१ ॥

ततः स्वर्णधर्मेण वृत्त्यर्थं धनार्जनम् ।

कुर्वीत श्रद्धासम्पन्ना यजेच्च पृथिवीपते ! ॥ २२ ॥

सोमसंस्था हविःसंस्था पाकसंस्था च संस्थिताः ।

धने यती मनुष्याणां यततातो धनार्जने ॥ २३ ॥

नदीनदतहागंयु देवस्तातजलेषु च ।

नित्यक्रियार्थं स्थायीत गिरिप्रस्त्रवणेषु च ॥ २४ ॥

कूपेषु हृततायेन स्नानं कुर्वीत वा भुवि ।

इन्द्रियैश्चैत्रं च आचमेत् स्पृशेत् कृत्यसुखसंलयनं इति पठे
मीमीभूतेत्यर्थः । अथ विवेकमाह, दत्ता प्रजापत्य पादौ हस्तौ च विः
पितृन्मृगौ चतसृ । सवस्वाङ्गुलभूमेन दिः प्रसृज्यात् ततो मुखम् ।
संज्ञताभिस्त्रिभिः परमाद्यन्तु सप्तपद्मं गेत् । अङ्गुलेन प्रदक्षिण्या
प्राचं पश्चादनन्तरम् । अङ्गुष्ठानामिष्टाभ्यान्तु अङ्गुलीन् पुरः पुरः ।
अनिष्टाङ्गुलतो नाभिं कृत्यन्तु तमेन वै । अर्धं भिन्ना गिरा गच्छाद् बाह्व
चायेन संस्पृशेत् ॥ २० ॥ अथ प्रातः स्नानस्य मन्त्रापरम्पर्यवका
शोवाक्री च अङ्गमायत्तान् । नित्योद्बो भवद् विद् इति पूर्वं संक्षेपे-
षोक्तवान् । अस्याप्राशनकोमाटीनाम् । सूर्योदयास्तमयावच्छेदोक्त्यात्
तदुपरितनं क्रियाकाण्डमाह, आचान् इति ॥ २१ ॥ आचमंस्या
अस्मिन्कोमादव वप्न । हविःसंस्था अस्मिन्प्रेयासाः । पाकसंस्थाः
अष्टकादाः । यथाह गौतमः, अष्टका पार्षण्यङ्गुलम् । आनवाद्यष्टावशी
चेत्याहुर्वाति वप्न पाकसंस्थाः, अस्मिन्प्रेयमस्मिन्कोमं दक्षिणैर्बाह्या-
यनस्य पादयोद्यानि निरुद्धपद्मवत्कोलावशी चेति वप्न हविःसं-
स्थाः । अस्मिन्कोमोद्भिहोम अङ्गुलीङ्गुली चक्षुषोऽतिरात्रम्,
आग्नेयीति वप्न योनसंस्था इति ॥ २२ ॥ आध्यात्म्योद्बोधानतर्पणा-

स्नायीतोद्गततोयेन यथवा भुज्यमश्ववे ॥ २५ ॥

शुचिवस्त्रधरः स्नातो देवर्षिपितृतपेणम् ।

तथामेव हि तीर्थेन कुर्वीति सुममादितः ॥ २६ ॥

त्रिरपः प्रीणनार्थाय देवानामपवर्जयेत् ।

तद्यर्षीणां यथान्यायं मरुचापि प्रजापतेः ॥ २७ ॥

पितॄणां प्रीणनार्थाय त्रिरपः पृथिवोपते ! ।

पितामहेभ्यश्च तथा प्रीणयेत् प्रपितामहान् ॥ २८ ॥

मातामहाय तत्पित्रे तत्पित्रे च समादितः ।

दद्यात् पेट्रेण तीर्थेन काम्यश्चान्यत् शृणुष्व न ॥ २९ ॥

मात्रे प्रमात्रे तन्मात्रे गुरुपत्न्यै तथा नृप ।

गुरवे मातुलादीनां सिग्धमित्राय भूमजे ॥ ३० ॥

इदृक्षापि जपेदम्बु दद्यादात्मैच्छया नृप ।

उपकाराय भूतानां कृतदेवादितर्पणेः ॥ ३१ ॥

देवासुरास्तथा यक्षा नागा गन्धर्वराक्षसाः ।

न्याह, भदति । देवघातो मनुष्यदिकता हृद । स्नायीत स्नायात् ।

शुपेण शुचिवादिभिर्बहुतेन तीर्थेन भुवि तत्तदुभयो स्नायात् । तदश्वमेव

मद्या बहुतेन यौतवीटकेन न्याह एव स्नायात् । तत्रायमस्त्री सखा-

दकेन तत्रायमस्त्री मन्त्रस्त्रानादि हृद्यादिभ्यश्चोभ्या प्रत्ययम् ॥ २५ ॥

तेषां देवादीनां तीर्थेन पूर्यते ॥ २६ ॥ त्रिरपः इति त्रिरपिर्द्वयस-

कृतमिदम् । तत्र भूदेवान् भुवदेवान् मरुदेवान् प्रजापतिं एव

त्रिरपो यजंतेत् दद्यात् तद्यर्षीणामपि दद्यात् ददमेन त्रिरपो

दद्यात् प्रजापतिं तपिदामिति यत्तत् ॥ २७ ॥ पितृणांमिति

भूदेवदिवोतेन कामान्धपितृणां तत्प्रमाणं विना स्नायात्तत्राक्षेपः ॥ २८ ॥

पेट्रेण तीर्थेन तजनीभूतेन काम्यं फलविशेषार्थम् ॥ २९ ॥ हे मरुत् !

पिपासा गुह्यकाः सिन्धुः कुसाण्डास्तरेव खगाः ॥ ३२ ॥
 जलेचरा भूमिलया वाय्वाहाराय जम्बवः ।
 प्रोतिमते प्रयात्वाश्च महत्तेनाम्बुनाखिलाः ॥ ३३ ॥
 नरकेषु समस्तेषु यातनासु च ये स्थिताः ।
 तेषामाप्यायनायेतद् दीयते सलिलं मया ॥ ३४ ॥
 येऽवाग्धवा वाग्धवा वा येऽन्यजन्मनि वाग्धवाः ।
 ते सर्वे तप्तिमायान्तु ये चाम्मत्तायकाङ्क्षिणः ॥ ३५ ॥
 यत् कवन संस्थानां क्षुत्तृणोपहृतात्मनाम् ।
 इदमप्यवयञ्चानु मया दत्तं तिलादकम् ॥ ३६ ॥
 काम्यादकप्रदानान्ते मयंतत् कथितं त्वप ।
 यद् दत्त्वा प्रीणयत्येतन्मनुष्यः सकलं जगत् ॥ ३७ ॥
 जगदाप्यायनाइतं पुण्यमाप्नोति चानघ ! ।
 दत्त्वा काम्यादकं सम्यगेतभ्यः यदयान्वितः ॥ ३८ ॥
 आचम्य च ततो दद्यात् सूक्ष्माय नलिनाञ्जलिम् ।
 नमो विवस्वते ब्रह्मन् ! भास्वते विष्णु तैजसे ।
 जगत्सवित्रे शुचये सवित्रे कर्मदायिने ॥ ३९ ॥
 ततो गृहार्चनं कुर्यादभीष्टसुरपूजनम् ।
 जलाभिर्षेकपुष्पाणां धूपादेयं निवेदनैः ॥ ४० ॥
 अपूर्वमग्निहोत्रञ्च कुर्यान् प्राग्ब्रह्मणे ततः ।

भास्वतादिहोत्राय तभ्यः नमः" ब्रह्मभास्वत इति पाठे त्रैलोक्यप्रकाश-
 मानन्देन्द्रे । जगत्सवित्रे विष्णुजन्माय, कर्मदायने कर्मप्रवर्त-
 काय ॥ ३९ ॥ अपूर्वमग्न्यहोत्रमपि अग्निहोत्रं ब्रह्मदिपञ्चाङ्गमिति
 देवयज्ञस्य अविहीमं कुर्यादित्यर्थः । अपूर्वमग्नौ पाठे प्रोक्तमपु-

प्रजापतिं समदृष्ट्य दद्यादाहुतिमादरात् ४१ ॥
 गृह्येभ्यः काश्यापायाथ ततोऽनुमतये क्रमात् ।
 तच्छेषं प्रणिकेऽद्वाऽथ पजन्याय क्षिपेत् ततः ॥ ४२ ॥
 हारे धातुर्विधातुय मध्ये च ब्रह्मणः क्षिपेत् ।
 गृहस्य पुरुषव्याघ्र । दिग्देवानपि मे शृणु ॥ ४३ ॥
 इन्द्राय धर्मराजाय वरुणाय तमेन्द्रे ।
 प्राच्यादिषु बधी दद्यात् हुतमेपात्रकं बलिम् ॥ ४४ ॥
 प्रागुत्तरे च दिग्भागं धन्वन्तरिबलिं वधः ।
 निवेपेद् वैश्वदेवश्च कर्मे कुर्यादतः परम् ॥ ४५ ॥
 वायव्ये वायवे दिक्षु समस्तासु ततो दिशाम् ।
 ब्रह्मणे चान्तरिक्षाय भानवे प्रक्षिपेद् बलिम् ॥ ४६ ॥
 विश्वेदेवान् विश्वभूतानथो भूतपतीन् पितॄन् ।
 यक्षाणाञ्च समदृष्ट्य बलिं दद्यात्तत्परः ॥ ४७ ॥

निवेपेत् ॥ ४१ ॥ भूतयज्ञमाह, तच्छेषं हुतमेव । मणिके जवाधारा-
 यक्षिधी अद्वाः पजन्याय च क्षिपेत् । पृथ्वीपजन्याद्वा इति पाठः-
 लरम् ॥ ४२ ॥ गृहस्य हारे धातुर्विधातुय मध्ये ब्रह्मणः ॥ ४३ ॥ प्राच्या-
 दिषु गृहस्येति सर्वज्ञानम् ॥ ४४ ॥ धन्वन्तरिबलिं निवेपेत् इत्यन्वयः ।
 तदेव गृहस्येति शेषः । दद्यात् । तदित्येवताकां बलिमाह,
 वैश्वदेवमिन्द्रादिना भुवि मानवा इत्यन्नेन विश्वेदेवाद्यो देवा भूदेव्या
 यम् बली तं ततः कुर्यात् ॥ ४५ ॥ तदेवाह, वायव्ये कोणे वायवे बलिं
 प्रक्षिपेत् । वायवे इति पाठे वीरस्यैव समस्तासु दिक्षु वायवे वायुसहितम्
 प्रक्षिपेदित्यर्थः । ततो दिशां प्राच्ये दिशे, दक्षिण्ये दिशे, इत्यादिना
 बलिं क्षिपेत् ॥ ४६ ॥ यज्ञे प्राच्यादिमयाणाम् उत्तरतः विश्वेभ्यो
 देवेभ्य इत्यादिना बलिं क्षिपेत्, दक्षिणतो भूतपत्यादीनामिति ॥ ४७ ॥

ततोऽन्यद्व्यमादाय भूमिभागे शुची बधः ।

दद्यादग्रेष्वभूतभ्यः स्वेच्छया तत् समाहितः ॥ ४८ ॥

देवा मनुष्याः पशवो वयांसि

सिद्धाः मयत्तीरगदैस्त्वमङ्गाः ।

प्रेताः पिशाचास्तरवः समस्ताः

ये चान्यमिच्छन्ति मया प्रदत्तम् ॥ ४९ ॥

पिपलिकाः कीटपतङ्गाद्याः

बभूक्षिताः कर्मनिबन्धवशाः ।

प्रयान्तु ते तस्मिन्निदं मया च

तभ्यो विसृष्टं सुखिनो भवन्तु ॥ ५० ॥

येषां न माता न पिता न बन्धुः

नैवास्मिन्निदं तथास्ममस्ति ।

ततस्तत्रैतच्च भुवि दत्तमतत

प्रयान्तु तस्मिन् मुदिता भवन्तु ॥ ५१ ॥

भूतानि सर्वाणि तद्याद्यमेतत्

अहञ्च विष्णुर्न यतोऽन्यदस्ति ।

तस्मादहं भूतनिकायभूतम्

अद्य प्रवक्ष्यामि भवाय तेषाम् ॥ ५२ ॥

चतुर्दशो भूतगुणो य एष

तत्र श्रिता येऽश्विनभूतसङ्गाः ।

यस्य सप्त नासि देवास्तु सप्तमस्ये नाम विहिः वायवायनं नासीत्यर्थः

॥ ५१ ॥ अहं देव इति इह देव इत्यादि लोकोक्तः कीदृशमङ्गलम्

अहं देवक्यासो भूतममः । आद्यं उच्यते आद्यः । यदा देवमहविं,

तस्यैवमत्रं हि मया विस्मृतं

तेषामिदं ते मुदिता भवन्तु । ५३ ।

इत्थं चार्थं नरो दद्यादथ यथासमान्यतः ।

भुवि भूतोपकाराय गृही सर्वायया यतः ॥ ५४ ॥

अथ कालविहङ्गानां भुवि दद्यात् ततो नरः ।

ये चान्ये पतिताः कश्चिदपात्रा भुवि मानवा ॥ ५५ ॥

ततो गोदोहमात्रं वै कालं तिष्ठेद् गृहाङ्गणे

अतिथिग्रहणार्थाय तदूर्ध्वं वा यथेच्छया ॥ ५६ ॥

अतिथिं तत्र सप्राप्तं पूजयेत् स्वागतादिना ।

तथासनपदानेन पादप्रक्षालनेन च । ५७ ॥

अथवा चावदानेन प्रियप्रशान्तनेन च ।

गच्छतयानुयातेन प्रातिमुत्पादयेद् गृही ॥ ५८ ॥

अथातकुलनामानमन्यतः समपागतम् ।

पूजयेदतिथिं सम्यक् नैकयामनिशामिनम् ॥ ५९ ॥

अकिञ्चनमसम्बद्धम् अन्यदेशात् समपागतम्

नेत्रं त्वोन्मथ्य पशुदिवं आमुपश्रुतिविभक्तिं पश्येद्यो भूततया । तत्र
स्विता अक्षिणा भूतहंसासतद्वान्तरविशेषाः ॥ ५१ ॥ यद्यथालं-
बाव्यवसायप्रज्ञा पुष्पं पुष्पं वावदानं प्रतीकत तयापीदुर्गार्थं नरो
दद्यादिति वाचानुसंगेनैव विदानीयति ॥ ५४ ॥ अपात्राः आह-
वोन्माः । पुंस्त्वनाथम् तेषां भुवि दद्यात् ॥ ५५ ॥ गोदोहमात्रं
अतिथिग्रहणार्थम् ॥ ५६ ॥ तत्र तद्विदुः काले ॥ ५७ ॥ अतिथिग्रहण-
मात्रं अथातिथिः । नैकयामनिशामिनम् एकयामस्थानमन्त्रम् ॥ ५८ ॥
निष्कारार्थमपूजये निष्कारमाह । अक्षिणादिगुणविशेषमतिथिग्रहण-
मात्रमहं भूतम् अज्ञानोऽपीत्यतिथिं भोक्तृत्वावति पादौ अक्षिणे-

असंप्रत्यातिथिं भुञ्जन् भोक्तृकामं व्रजत्वष्टः ॥ ६० ॥

स्वाध्यायगोत्रचरणमष्टहा च तथा कुलम् ।

हिरण्यगर्भवद्भा तं मन्विताभ्यागतं गृह्यो ॥ ६१ ॥

पितृर्धनज्ञापरं विप्रमेकमप्याशयेत् ॥

तद्देश्यं पिदिताचारसंभूतिं पञ्चयज्ञियम् ॥ ६२ ॥

अत्रायञ्च समुद्धृत्य हस्तकारोपकल्पितम् ।

निवापभूतं भूपाल । आत्रियायोपकल्पयेत् ॥ ६३ ॥

दद्याच्च भिक्षाव्रितयं परित्राह ब्रह्मचारिणाम् ।

इच्छया च नरो दद्याद् विभवे सत्यवारितम् ॥ ६४ ॥

इत्येतांतिथयः प्राक्ताः प्रागुक्ता भिक्षवस्य ये

चतुरः पूजयन्तान् नृपज्जनात् प्रमुच्यते ॥ ५ ॥

अतिथियस्य भस्माग्रा गृह्यात् प्रतिनिवर्त्तते

विशेषणम् ॥ ६० ॥ स्वाध्यायादिकमष्टहाः चरणं पदगालनरथास्त्रास
आचार वा कष्टहा अध्यागतमतिथिम् ॥ ६० ॥ पितृर्धनं निवृत्त्यादाय
स्वाध्यायं भोजयेत् । पिदिता आचारः संभूतिः कुलञ्च यथ । पञ्चयज्ञियं
प्रत्ययज्ञापरम् ॥ ६१ ॥ अत्रायं भोजनान्नवर्गियम् । अत्र
अत्रायं व्यासमात्रा भवेद्भुक्ता अथ व्यासपट्टयम् । अत्रायं च
अत्रायं हस्तकार प्रवर्त्तते ॥ मनुष्येभ्यो हस्तेति मन्त्रेणोपकल्पितम्
हस्तकारोपकल्पितम् । निवापभूतं पृथक्कल्पस्यापितम् ॥ ६२ ॥
इत्येतांतिथय इति अत्रातकुलनामानभित्तादिना तं मन्त्रे स्वाध्यायं
मन्त्रान्तेनाह एकः, पितृर्धनभोक्ता चापरः, हस्तकारोपदानस्याह
इति तत्र । पूर्वमात्रनाध्यायोक्ताश्च परित्राह ब्रह्मचारियो भिक्षो
भिक्षाज्ञो विनयेनोक्तो वर्गः, इत्येतांचतुरः पूजयन् मनुष्यस्य कृपा-
दवाह्यन्ते ॥ ६५ ॥ भिक्षाहंवादेनातिविपूजाया आश्रयस्तत्पदं

स दत्त्वा दुष्कृतं तस्मै पुण्यमादाय गच्छति ॥ ६६ ॥
 धाता प्रजापतिः शक्नो बह्विषसुगणाऽप्यमा ।
 प्रविश्यातिविमेवैते भुञ्जन्तः नरेश्वर ! ॥ ६७ ॥
 तस्मादतिविपूजायां वर्तते मततं नरः ।
 स केवलमव भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते त्वतिथिं विना ॥ ६८ ॥
 ततः सुवामिनीदुःखिगर्भिणीवृद्धबालकान् ।
 भोजयेत् संस्तुतात्रेण प्रथमं चरमं गृही ॥ ६९ ॥
 अभक्तवत्सु चैतद्य भुञ्जन् भुङ्क्ते हि दुष्कृतम् ।
 सत्यं नरकं गत्वा श्लेषभुग् जायते नरः ॥ ७० ॥
 अघ्राताशो मलं भुङ्क्ते अजपी पूयशोषितम् ।
 अमंस्तुतात्रमुहं मृतं बालादिप्रथमं शक्नुत् ॥ ७१ ॥
 तस्माच्छृणुष्व राजेन्द्र ! यथा भुञ्जीत वै गृही ।
 भुञ्जतश्च तथा पुंसः पापबन्धो न जायते ॥ ७२ ॥
 इह चारोग्यमतुलं बलवृद्धिस्तथा नृप ! ।
 भवत्यनिष्टशान्तिः वैरिपक्षाभिचारिका ॥ ७३ ॥
 स्नातो यथावत् कृत्वा च देवर्षिपितृतर्पणम् ।
 प्रयस्तरजपाशिलं भुञ्जीत प्रयतो गृही ॥ ७४ ॥
 कृतजाप्यो हृतं वस्त्रो शुद्धवस्त्रधरो नृप ! ।
 दत्त्वाऽतिथिभ्यो विप्रेभ्यो गुरुभ्यः संयिताय च ॥ ७५ ॥

हरति, अतिथिरिति विभिः ॥ ६६ ॥ सुवामिनी कृतविषादा विल-
 लङ्गणा शक्नो, चरमं पदं गृही भुञ्जीत ॥ ६८ ॥ अघ्राताशो
 निविधिवान्नृपीनं भुज् भोजनशोचः अजपी नायकप्रादिमन्त्रजपकीनः ।
 बाकादिना प्रथमं भुञ्जानः । यत्नं पुरीषं भुङ्क्ते ॥ ७१ ॥ प्रयत्नात्
 भोजनप्रकारवाङ्, तस्मादिच्छादना प्राण्याप्यायनादेवलोच ॥ ७२ ॥

पुण्यगन्धधरः शस्तमाख्यधारी नरेश्वर ! ।

नैकवस्तुधरोऽष्टाद्विपाणिपादो नराधिप ! ॥ ७३ ॥

विशुद्धवदनः प्रीतो भुञ्जीत न विदिह्मुखः ।

प्राङ्मुखोदङ्मुखो वापि न चैवान्यमना नृप ! ॥ ७४ ॥

अन्नं प्रशस्तं पथ्यञ्च प्रोक्षितं प्रोक्षणीदकैः ।

न कुत्सिताहृतं नैव जगुष्सावदसंस्तुतम् ॥ ७५ ॥

दत्त्वा तु भुक्तं शिष्येभ्यः क्षुधितेभ्यस्तथा गृही ।

प्रशस्तशुद्धपात्रेषु भुञ्जीताकुपितो नृप ! ॥ ७६ ॥

नासन्दीसंस्थिते पात्रे नादेशे च नरेश्वर ! ।

नाकाले नातिसंकीर्णे दत्त्वायञ्च नराऽन्नये ॥ ८० ॥

मन्त्राभिमन्त्रितं शस्तं न च पर्युषितं नृप ! ।

अन्यत्र फलमांसिभ्यः शुष्कशाकात् तथैव च ॥ ८१ ॥

तद्वद्वदार्किकेभ्यश्च गुह्यपक्केभ्य एव च ।

भुञ्जीतोदृतसाराणि न कदाचिन्नरेश्वर ! ॥ ८२ ॥

अनित्यसुभाटं तस्य शान्तिः वैरिपक्षायास्तृप्तयुगानामभिचारिका
विनाशशीला ॥ ७३ ॥ प्राङ्मुख उदङ्मुखो न भुञ्जीत ॥ ७४ ॥ आसन्दी
दाहभयं त्रिपटादि । अदशे कुत्सिते स्थाने, अकाशे मन्त्रादिभ्यः ।
आकाश इति पाठे अनाहते । अपमन्नये दत्त्वा परिश्रितकाजकायं
वक्षतिदन्तोऽक्षता च न भुञ्जीत परिश्रितकाजकायं नान्यो क्षिपेदिति
विधिः ॥ ८० ॥ मन्त्राभिमन्त्रितं यज्ञं भुञ्जीतैतत्तुल्यम् । शुष्कं
जलोपपन्नं विना पक्वं शाकाटकं वज्रादिकं विवेति शेषः ॥ ८१ ॥
प्रातश्चैवः अपक्वेषुपाटिभ्यः पादरिकेभ्य इति पाठे तु वदरविकारंभ्य
इत्यर्थः । गुह्यपक्केभ्यः नद्वद्वदादभ्यः । गुह्यमन्त्रेभ्य इति पाठे च
गुह्यार्थः ॥ ७३ तथाराण्यं मध्याकादीनि ॥ ८२ ॥ नादेशं न शेषं

नाशेषं पुरुषोऽग्रीयादन्यत्र जगतीपते । ।

मध्वस्तदधिसर्पिर्भ्यः शक्तुर्भ्यश्च विवेकवान् ॥ ८३ ॥

अग्रीयात् तन्मना भूत्वा पूर्वन्तु मधुरं रसम् ।

लवणास्त्रौ तथा मध्ये कटुतिक्तादिकं ततः ॥ ८४ ॥

प्राग्द्वयं पुरुषोऽग्रन् वै मध्ये च कठिनाशनम् ।

पुनरन्ते द्रवाशी च बलारोग्ये न मुञ्चति ॥ ८५ ॥

अनित्यं भक्षयेदित्यं वाग्यतोऽक्षमकुतस्यन् ।

पञ्चयासात्महामीनं प्राणाद्याप्यायनाय च ॥ ८६ ॥

भुक्त्वा सम्भगथाचम्ब प्राङ्मुखोदङ्मुखोऽपि वा ।

यथावत् पुनराचामेत् पाणी प्रक्षाल्य मूलतः ॥ ८७ ॥

सुख्यः प्रग्रान्तचित्तस्तु कृतात्मनपरिश्रमः ।

अभीष्टदेवतानान्तं कुर्वीति स्मरणं नरः ॥ ८८ ॥

अग्निगाप्याययत्वसं पार्थिवं पवनेरितः ।

दत्तावकाशं नभसा जरयत्वस्तु मे सुखम् ॥ ८९ ॥

अस्रं बलाय मे भूमेरपामन्यनिलस्य च ।

भवत्येतत् परिणती ममास्त्वव्याहृतं सुखम् ॥ ९० ॥

प्राणापानसमानानामुदानव्यानयोस्तथा ।

न भुङ्गीत ॥ ८३ ॥ तन्मनाः अन्ते दत्तचित्तः वन ॥ ८४ ॥ बलारोग्ये न

मुञ्चति न लज्जति, यदंदा तदाज्ञो भवतीत्यर्थः ॥ ८५ ॥ अनित्य-
मिति विद्वं ब्रह्मणो न पञ्चतादिरहितम् ॥ ८६ ॥ मूलतः कफोऽपि-

पर्वणम् ॥ ८७ ॥ पवनेरितो वज्रिर्नभसा दत्तावकाशं यथा भुङ्गन्मन्त्रं

जरयत् । ततश्चाक्षरस्यैव पार्थिवं देहधातुम् आप्याययत्विति ॥ ८९ ॥

अस्रभूताक्षपद्मार्धनं मे यत्सर्वज्जिनां भूमादीनां वलायाक्षयस्तु ॥ ९० ॥

अथ पुष्टिकरणासु ममास्त्वव्याहृतं सुखम् ॥ ८१ ॥

अगस्तिरग्निर्वडवानलश्च

भुक्तं मयाद्यं जरयत्वशेषम् ।

सुखञ्च मे तत्परिणामसम्भवम्

यच्छत्रांगो मम चासु देहे ॥ ८२ ॥

विष्णुः समस्तेन्द्रियदेहदेहि-

प्रधानभूतो भगवान् यथैकः ।

सत्येन तेनाश्रमशेषमेतत्

आरोग्यदं मे परिणाममेतु ॥ ८३ ॥

विश्वरत्ता तथैवाद्यं परिणामव वै यथा ।

सत्येन तेन वै भुक्तं जोर्यत्वन्नमिदं तथा ॥ ८४ ॥

इत्युवाच स्वहस्तेन परिमुञ्च तथोदरम् ।

अनायामप्रदायोनि कुर्यात् कर्मण्यतन्द्रितः ॥ ८५ ॥

सच्छः स्त्रादिविनोदेन सन्नागाद्यविरोधिना ।

दिनं नयेत् ततः सन्ध्यामुपतिष्ठेत् समाहितः ॥ ८६ ॥

दिनान्तमभ्यां मूर्ध्नि च पूर्वामृत्तेर्युतां बधः ।

उपतिष्ठेद् यथान्यायं सम्यगाचम्य पार्श्वेव ! ॥ ८७ ॥

अरोना रोगाभावः ॥ ८२ ॥ विष्णुर्देवा वनसः इति, प्रधानभूतो
मयावाक्यते, तेनोपायनेन हस्तेन परमाद्येनोऽपि हस्तभूतेनाश्रमं आरौ-
ग्यदं वत् परिणाममेत्यन्वयः ॥ ८३ ॥ एवं विष्णुरनेकादायपि
वाक्यम् ॥ ८४ ॥ सन्नागादीति आदिपञ्चेन क्रांदादेरपि परिपङ्कः ।
अत एव विद्यमाने, सन्नागाद्याविरोधिनेति ॥ ८५ ॥ सन्तोषाक्षी
विशेषमाह, दिनेति । अथात्र अस्ति, “प्रातःसन्ध्यां वनसमाह

सर्वकालमुपस्थानं सम्यग्योः पार्थिवेभ्यते ।

अन्यत्र स्रुतकाशौचविभ्रमातुरभौतितः ॥ ८८ ॥

सूर्य्येषाभ्युदितो यस्य त्यक्तः सूर्य्येण च स्वपन् ।

अन्यत्वातुरभावात् तु प्रायश्चित्ती भवेन्नरः ॥ ८९ ॥

तस्मादनुदिते सूर्य्ये समुत्थाय महीपते ! ।

उपतिष्ठेन्नरः सम्यामस्त्रपञ्च दिनान्तजाम् ॥ १०० ॥

उपतिष्ठन्ति ये सम्यां न पूर्वां न च पश्चिमाम् ।

ब्रजन्ति ते दुरात्मानस्तामिस्रं नरकं नृप ! ॥ १०१ ॥

पुनः पाकमुपाटाय सायमप्यवनोपते ! ।

वेश्मदेवनिमित्तं वे पत्न्यामन्त्रं बलिं हरेत् ॥ १०२ ॥

तत्रापि श्वपचादिभ्यस्तथैवाक्षापवर्जनम् ।

अतिथिश्चागतं तत्र स्वशक्त्या पूजयेद्बुधः ॥ १०३ ॥

पादशौचामनप्रहृस्त्रागतात्त्या च पूजनम् ।

ततश्चान्नप्रदानेन शयनेन च पार्थिव ! ॥ १०४ ॥

द्विवातिथौ तु विमुखे गते यत् प्रातर्कं नृप ! ।

अपाचीत यथाविधि । साट्टित्यां पश्चिमां सम्यामङ्गीकृतमितभास्करम् ।
इति ॥ ८७ ॥ स्रुतकं जन्मनिमित्तमशौचम् । अशौचं श्रावं, शिष्यो
वैचित्र्यम्, आतुरभावात् रोगकृतं, भीतिरपायाद्याश्च तेभ्योऽन्यत्र
॥ ८८ ॥ सूर्य्येषाभ्युदितो यस्मिन् उप्ते सूर्य्ये उपदेति, सूर्य्येण त्यक्तो
यस्मिन् उप्ते सूर्य्योऽस्तमेति । आतुरभावादिति स्रुतकादेशपञ्चशयम् ।
मावचितोवते सातको भवति ॥ ८९ ॥ वेश्मदेवनिमित्तं वेश्मदेवकर्मफल-
विश्रयम् । पत्नीमन्त्रं विना बलिं हरेत् पत्न्या चार्द्धं बलिं हरे-
दित्यपि पाठ कुत्रापि ॥ १०२ ॥ तत्रापि श्वपचपि ॥ १०३ ॥ प्रहृ-
स्त्रं प्रचाप रत्नकं ॥ १०४ ॥ सूर्य्येषां तन्मता ऊहः प्रायश्च

नानिष्टां न प्रकुपितां नाप्रशस्तां न गर्भिणीम् ॥ ११२ ॥

नादक्षिणां नान्यक्रामां नाक्रामां नान्ययोपितम् ।

क्षुत्क्षामामतिभृतां वा स्वयञ्चैभिर्गुणैर्युतः ॥ ११३ ॥

स्नातः स्नग्गन्धधृक् प्रीतो न ध्यातः क्षधितोऽपि वा ।

सक्रामः सानुरागश्च व्यवायं पुरुषो व्रजेत् ॥ ११४ ॥

चतुर्देश्यष्टमी चैव अमावास्याश्च पूर्णिमा ।

पर्वाण्येतानि राजेन्द्र ! रविमंक्रान्तिरेव च ॥ ११५ ॥

तैलस्तीमांससम्भोगी पर्वस्वेतपु वे पुमान् ।

विश्वमूत्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं त्वप ॥ ११६ ॥

अशेषपर्वस्वेतपु तस्मात् संयमिभिर्वृद्धैः ।

भाव्यं सच्छास्त्रदेवैज्याध्यानजप्यपरेनरे ॥ ११७ ॥

नान्ययोनावयोनो वा नोपयुक्तौपधस्तथा ।

देवहिजगुरुणाश्च व्यवायी नाशमे भवेत् ॥ ११८ ॥

चैत्यचत्वरतीर्थेषु गोष्ठे नैव चतुर्थये ।

नैव श्मशानावनमलिनेषु महीपते ॥ ११९ ॥

प्रोक्तपर्वस्त्रशेषेषु नैव भूपाल ! सत्यदा ।

गच्छेद् व्यवायं मतिमान् न सूत्राचारमङ्गितः ॥ १२० ॥

पर्वस्व भिगमोऽधन्या दिवा पापप्र त्वप ॥

पुत्रपुत्रातेज्याम् अमयक्षां परिवाटदिदृष्टताम् ॥ ११२ ॥ अदक्षिणाम्

अनतुष्टाम् अन्यक्रामाम् अन्यपुरुषाभिवादिनीम् । ए मन्त्र्यमाषेगुषेयुतः

हृदयो व्यवायं क्रमेदिच्छुत्तरेशान्वयः ॥ ११३ ॥ अस्मदीनो अघाटिबोनी ।

अयोनी सजादो बोधः । अयवालोक्तपर्वस्वमायनाट देवादीनामाश्रये

मेहे क्लितः । आश्रयोति पाठे च एवायः ॥ ११८ ॥ अन्त्यो धनदाकि

भुवि रोगावहो नृणामप्रशस्तो जलाग्रये ॥ १२१ ॥
 परदारान् न गच्छेच्च मनसापि कदाचन ।
 किमु वाचास्त्रिबन्धोऽपि नास्ति तेषु व्यवायिनाम् ॥ १२२ ॥
 मृता नरकमध्येति ह्यीयतेऽत्रापि चायुषः ।
 परदारगतिः पुंसाम् उभयत्रापि भीतिदा ॥ १२३ ॥
 इति मत्वा स्वदारेषु कृतमत्सु नरा व्रजेत् ।
 यथातद्दोषहीनेषु सकामिष्वन्तावपि ॥ १२४ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

श्रीविं उवाच ।

देवगोत्राश्रितान् सिद्धहाचार्यांस्तथाचयेत् ।
 द्विकालञ्च नमत् सभ्यामभ्योतुपचरेत् तथा ॥ १ ॥

अथ ॥ १०० ॥ यदा मनसा न गच्छेत् तदा वाचा तदभिवाचः किं
 वक्तव्य इत्यर्थः । नरस्त्रीव्यवायिनामप्यिबन्धोऽपि नास्ति, त्रिबन्धोऽपि
 त्रिवन्धु परिबन्धो इत्यर्थः ॥ १०० ॥ परदारम् गतिः तमनं यच्च
 च पुत्रा मध्ये वीटति । उभयत्र एक परलभ । तदेवाह, मृत इति
 भीतिहेति पठः सुलभः ॥ १०१ ॥

ब्राह्मं ब्रह्मर्षिचार्यं निबोधितः । वदाचारा द्वादशे
 ह त पदान्वयमरिताः । प्रायेण तु भद्रकानो निवर्तपरचेतसाम् ।
 एवमदमयानां ब्रह्मणीयापिहोक्तवः ॥ १ ॥ अतएव ते कर्मणे ब्रह्मका

सदानुपहते वस्त्रे प्रगम्याश्च तथौषधीः ।
 गारुडानि च रत्नानि विमृश्यात् प्रयतो नरः ॥ २ ॥
 प्रस्निग्धामलकेयश्च सुगन्धियारुवेयधृक् ।
 सिताः सुमनसो हृद्या विभूयाश्च नरः सदा ॥ ३ ॥
 किञ्चित् परस्त्रं न हरेन्नाभ्यमप्याप्रियं वटेत् ।
 प्रियश्च नातृतं ब्रूयान्नाभ्यदोषानुदीरयेत् ॥ ४ ॥
 मान्यम्रियं तथा वैरं रोषयेत् पुरुषेष्ठरः ।
 न दुष्टं यानमारोहेत् कूलच्छायां न संययेत् ॥ ५ ॥
 विद्विष्टपतितांस्तत्तद्वैरांतिकीटकैः ।
 बन्धकीबन्धकीभर्तुः क्षुद्रानृतकथैः सह ॥ ६ ॥
 तथातिव्ययशीलैश्च परिवादरतैः शठैः ।
 बंधो न भैरवो कुर्वीत नैकपत्न्यानमाययेत् ॥ ७ ॥
 नावगाहेज्जलीवस्य वेगमग्ने नरेश्वरः ।
 प्रदीप्तं वेश्म न विमेषारोहेच्छिखरं तरोः ॥ ८ ॥
 न कुर्व्याद् दन्तसंघर्षं न कुणीयाश्च नासिकाम् ।
 नासंघतमुखो जृम्भेत् घ्रासकागो च वर्जयेत् ॥ ९ ॥

विष्णुनाम्ना दुरादयः ॥ २ ॥ प्रस्निग्धाः अरुणाः प्रसिद्धा इति पाठे
 अरुणाः वेद्या वक्ता ॥ ३ ॥ आभ्यम्रियं वैरश्च नाभिमयेत् । नद्यादीनां
 दूषकाणाम् ॥ ४ ॥ विद्विष्टादिभिः अह भैरवो न कुर्वीत । बद्धाभैरव
 वक्ता । अतिशीटकेरन्तः शीटवत् पीडकैः । शीटकेरिति पाठे
 कुषेयकेरन्तः । बन्धकी वेद्या । क्षुद्रः अस्वभावेत्पिबः । अन्त-
 यमो निष्ठावादी ॥ ६ ॥ शठः कुटिलः ॥ ७ ॥ अवोचस्य वेगमग्ने ।
 अन्धकिम् अन्धवतीर्षं नावगाहेत् न प्रियेत् । प्रदीप्तम् अग्निनाम्नाकम् ॥ ८ ॥
 न कुणीयाकोरुदित् । असंघतमुखो जृम्भादि न कुणीत् ॥ ९ ॥ न

न च हेमेत् सशब्दश्च न बुधेत् पवनं वधः ।
 न वाच वादयेच्छिष्याश्च तृणं न महीं लिखेत् ॥ १० ॥
 न श्मश्रु भक्षयेज्जोष्टं न सृदनीयाद् विचक्षणः ।
 ज्योतीर्थमेध्यः शस्तानि नाभिवीक्षेत च प्रभो ! ।
 न स्नां परस्तिग्धश्चैव सूर्यघास्तमनोदये ॥ ११ ॥
 न ह कुप्याच्छ्वसैव श्वगन्धो हि सोमजः ॥ १२ ॥
 चतुष्पदान् चैत्यतरुन श्मशानं पवनानि च ।
 दुष्टस्त्रीमक्षिकर्षश्च वर्जयेन्निशि सर्वदा ॥ १३ ॥
 पृच्छदेवञ्जज्ञातिश्रद्धायां नातिक्रमेद् वधः ।
 मेकः शूचाटवीं गच्छेन्न च शून्मृष्टे वसेत् ॥ १४ ॥
 वैशाख्यकण्टकामध्यवह्निभस्मत्पांस्तथा ।
 स्नात्वाट्ठां धरणीमेव दूरतः परिवर्जयेत् ॥ १५ ॥
 मानार्णनाययेन कांयित् न जिज्ञान रोचयेद् वधः ।
 सपर्मपत न व्यालान् चिरं तिष्ठेन्न सोयितः ॥ १६ ॥

अङ्गुलीनाम् मङ्गुलेन कर्मण्योऽपुत्रिः स न ज्योतींषः सूर्यादीनि शक्तानि
 न क्षुधादीनि नाभिवीक्षेत । ज्योतीर्थमेध्याशक्तानां पाठे ज्योतींषः
 चतुःपतिक्रान्तिनाम् कर्मण्योऽपुत्रिः पुरीषादीनि शक्तानि चतुःपतिक्रान्तिनाम् ॥ १० ॥
 न च श्मशानं तद्वत् न ह कुप्यात् न जुगुप्सुम् । तत्र चेतः ।
 श्मशानो ज्योतिर्विशुद्धास्त्रीषोपाज्ञाकृतेनाम्न्युग्मे चक्षुषि प्राप्तेन वधः
 तत्रैव निरुद्धः देहस्य श्वस्य तस्यः सोमज इति चक्षुषि दृष्ट्वा रक्तः सोम
 प्रतीकं तस्य वतः इति वचनात् ॥ १० ॥ पृच्छा पृच्छदेव ॥ ११ ॥
 जिज्ञानं कृत्वा न रोचयेत् मेच्छेत् व्याकान् दूष्टानाम् वशीन् वा
 मोचयेत् तन्महत्तमं न मज्जेत् ॥ १६ ॥ अतीव जानरादीन् न च
 श्वेत् न माध्वेत् । कानं नतिनिष्ठस्य चावश्वपयैश्च वध्या इति

अतीव जागरस्वप्ने तद्वत् स्नानासने बधुः ।

न सेवेत तथा शय्यां व्यायामश्च नरेत्वर ! ॥ १७ ॥

दंष्ट्रिणः शृङ्गिणश्चैव प्राज्ञो दूरेण वर्जयेत् ।

अवश्यायश्च राजेन्द्र ! पुरावातातपी तथा ॥ १८ ॥

न स्नायान् न स्वपेन् नग्नी न चैवोपसृष्टेदु बधुः ।

मुक्तकच्छय नाचामेत् देवाभ्यर्चोश्च वर्जयेत् ॥ १९ ॥

ह्यमदेवार्चनायासु क्रियास्वाचमने तथा ।

नैकवस्त्रः प्रवर्त्तते द्विजवाचनिके जपे ॥ २० ॥

नाममञ्जमयीलैस्तु महामीत कदाचन ।

सद्वृत्तमार्गिकर्षो हि क्षणार्धमपि शस्यते ॥ २१ ॥

विराध नान्तमैर्गच्छेन् नावरैश्च सदा बधुः ।

विवादश्च विवाहश्च समशीलैर्नृपिष्यते ॥ २२ ॥

मारभेत कलिं प्रातः शुष्कवैर न कारयेत् ।

अप्यन्यहानिः सोढव्या वैरेणार्थागमं त्यजेत् ॥ २३ ॥

स्नातो नाङ्गानि निर्मार्जित् स्नातमाट्या न पाणिना ।

य च निर्धूनयेत् किमनाचामेन् नैव चोत्थितः ॥ २४ ॥

पादेन नाक्रमेत् पादं न पूज्याभिमुखं नयेत् ।

वीरासनं गुरोरग्रे त्यजेत विनयान्वितः ॥ २५ ॥

अवतस्त्रावबोधपञ्चकं स्नायाम् अभसम् ॥ १७ ॥ अवयवः जं

द्विषम् ॥ १८ ॥ उपसृष्टेत् आचामेत् । उक्तकच्छः उक्तपञ्चदश्वनः ॥ १९ ॥

द्विजवाचनिके वृक्षादवाचने ॥ २० ॥ इष्यते यथा कथञ्चिदुत्तम्यत

न विधीयते ॥ २१ ॥ तदेवाह नति न कश्चिं कलङ्कम् ॥ २२ ॥

पूज्यानामभिमुखं पादं न नयेत् न प्रसारयेत् ॥ २३ ॥ अप्यन्यथा-

अपमस्यं न नष्टेष्ट देवागारचतुष्पद्यान् ।

मङ्गल्यपूज्यांश्च ततो विपरीतान् न दक्षिणान् ॥ २६ ॥

सोमाम्यकींश्च वायूनां पूज्यानाञ्च न सुव्य, सुम् ।

कुर्व्यात् ह्रीवमविष्मूत्रमसुतमर्गश्च पण्डितः ॥ २७ ॥

तिष्ठन न भूतयेत् तद्वत् पत्न्यां नाऽवमूत्रयेत् ।

श्रेष्ठाविष्मूत्ररक्तानि सर्वदैव न लङ्घयेत् ॥ २८ ॥

त्रैलोक्यमहानकात्मर्गो नावकाले प्रशस्यते ।

वनिमङ्गलजपादौ न ह्रीमे न महाजने ॥ २९ ॥

योऽपितो नावमस्येत न चासां विप्रसिद्धं बधुः ।

न चैवेपेभवेत् तासु नाधिकुर्यात् कदाचन ॥ ३० ॥

माङ्गल्यपूज्यव्राज्यपूज्यान्नभिवाद्य च ।

न निष्कामेद् गृहात् प्राञ्चः सदाचारपरो नृप ॥ ३१ ॥

चतुष्पद्यान् नमस्कुर्यात् काले ह्यमपरा भवेत् ।

दीनानभ्युहरेत् साधून् उपासीत बहुश्रुतान् ॥ ३२ ॥

देवर्षिपूजकः सम्यक् पितृपितृहीदकप्रदः ।

सत्कर्मा भ्रातृश्रीतां यः स स्वाकानुत्तमान् वजेत् ॥ ३३ ॥

हितं मितं प्रियं काले वश्याया योऽभिभाषते ।

स यानि लोकानाञ्छादहेतुभूतान् नृपाश्च यान् ॥ ३४ ॥

पदविष्णुः । विपरीतान् अमङ्गल्यान् पदविष्णुं न कुर्यात् ॥ २६ ॥

‘वह्मणश्च’ पठितः चेष्टा कुर्यान्मिति केचित् । महाजने महाजन-

वनीये ॥ २९ ॥ देवर्षिपूज्यः ताव योऽपितो नाधिकुर्यात् कुलाच-

रिचारादयो न कुर्यात् । तावन्मि विष्णुपुराविचारं न कुर्यादित्ये-

॥ ३० ॥ यानि सत्कर्मानि कदाचित् नेतारम् । काले सवर्षोचितम्

क्षीमान् क्षीमान् क्षमायुक्तं चास्तिको विनयान्वितः ।
 विद्याभिजनवृद्धानां याति लोकाननुत्तमान् ॥ ३५ ॥
 अज्ञानमर्जितादौ तु पर्वस्वाग्रौचकादिषु ।
 अन्ध्यायं बधुः कुर्व्यादुपरागादिके तथा ॥ ३६ ॥
 ग्रमं नयति यः क्रूहान् सर्वबन्धुरमत्सरी ।
 भीताश्वसनकृत् साधुः स्वर्गस्तस्यात्यक्तं फलम् ॥ ३७ ॥
 वर्षातपादिके ह्यग्री दण्डौ राज्ञाटवीषु च ।
 शरीरवाचकामो वै सोपानतृकः सदा व्रजेत् ॥ ३८ ॥
 नीर्धनं न तिर्यग्दूरं वा निरोजन् पश्येद् बधुः ।
 युगमात्रं महीपृष्ठं नरो गच्छेद् विनाकयन् ॥ ३९ ॥
 दोषहेतून्गेषांशु ब्रह्माका यो निरस्सति ।
 तस्य धर्माधिक्यमानां हानिर्नास्तीति ज्ञायते ॥ ४० ॥
 पापेऽप्यपापः परपेऽप्यभिधत्ते प्रियाणि यः ।
 मैत्रीकृत्वास्तःकरचक्षुस्तस्मै मुक्तिः करे स्थिता ॥ ४१ ॥
 ये कामक्रोधलोभानां बीतरागा न गोचरे ।
 सदाचारस्मितास्तेषामनुभावैर्धृता मही ॥ ४२ ॥
 तस्मात् सत्त्वं वदेत् प्राज्ञो यत् परप्रीतिकारणम् ।
 सत्त्वं यत् परदुःखाय तत्र मौनपरो भवेत् ॥ ४३ ॥
 प्रियं युक्तं हितं नैतदिति मत्वा न तद् वदेत् ।

॥ ३५ ॥ विद्यादिब्रह्मज्ञानं विनयवृत्त्यनुकूलं कविषा तदन्वितं दत्तार्थः ॥ १२५ ॥

युगमात्रं दृक्पञ्चदशयु ॥ ३८ ॥ दोषहेतून् पञ्चानु अनुभाषः ॥ ४० ॥

मायेऽप्यपरधनि अज्ञातः अज्ञोन्मा परपथाभिधि प्रियभाषो ॥ ४१ ॥

ये कामादीनां न गोचरे नास्तेषां धर्मातीतत्वं । अनुभावैः कृत्वादिज्ञ-

अथस्तत्र हितं वाक्च यद्यप्यत्यन्तमप्रियम् ॥ ४४ ॥

प्राणिनामुपकाराय यदेवेह परत्र च ।

कर्मणा मनसा वाचा तदेव मतिमान् भजेत् ॥ ४५ ॥

चयोदयोऽध्यायः ।

श्रीर्व चवाच ।

सचेलस्य पितुः स्नानं जातं पुत्रे विधीयते ।

जातकर्म ततः कुर्यात् आहमभ्युदये च यत् ॥ १ ॥

युग्मान् देवांश्च पितॄणां सम्यक् सम्यक्क्रमाद् द्विजान् ।

पूजयेद् भोजयेच्चैव तस्मै नान्यमानसः ॥ २ ॥

दध्यक्षतैः सवदरैः प्राङ्मुखोदङ्मुखोऽपि वा ।

देवतीर्थेन वै पिण्डान् दद्यात् कायेन वा नृप ॥ ३ ॥

नान्दीमुखः पितृगणस्तेन याहेन पार्थिव ।

भावेर्धृता "सन्निवृत्तिरिति भूमिः" इति श्रुतेः ॥ ४२ ॥ उपदेशवार-
णाङ्ग प्राप्तिर्नास्ति ॥ ४३ ॥

अथोदयेऽपि आहूतिं सवितामन्वययेत् । प्रेतस्त्रिंशत्तथा
तासु सप्तार्कवधिवारिणः । पितॄः पञ्चलक्ष्मणे सविहितकाः ॥ १ ॥
सन्निवृत्तिं प्रदक्षिणमपि । नान्यमानसः सन्निवृत्तिं चत्वारिंशदादी
पानसं यत्नः च । आहूतवने तावदो भवेदित्यर्थः ॥ २ ॥ कायेन

प्रीयते तत् तु कर्त्तव्यं पुरुषैः सर्ववृद्धिषु ॥ ४ ॥
 कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे नववस्त्रिनः ।
 नामकर्मणि बालानां चूडाकर्मादिके तथा ॥ ५ ॥
 सीमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ।
 नान्दीमुखं पिष्टगणं पूजयेत् प्रयतो गृहो ॥ ६ ॥
 पिष्टपूजाविधिः प्रीक्तो हृद्वावेशसमासतः ।
 श्रूयतामवनीपाल ! प्रेतकर्मक्रियाविधिः ॥ ७ ॥
 प्रेतटेहं शुभैः स्नानैः स्नापितं स्वगविभूषितम् ।
 दग्ध्वा ग्रामाद् वह्निः स्नाताः सचेलाः सलिलाशये ॥ ८ ॥
 यत्र तत्र स्थितायैतदमुकायेति ब्रादिनः ।
 दक्षिणाभिमुखा दयर्वाश्रवाः सलिलाञ्जलिम् ॥ ९ ॥
 ब्रविष्टाश्च समं गोभिर्ग्रामं नक्षत्रदर्शने ।
 कटधर्मांस्ततः कुर्युर्भूमौ स्वस्तरशायिनः ॥ १० ॥
 टातव्योऽनुदिनं पिण्डः प्रेताय भुवि पार्थिव ! ।
 दिवा च भक्तं भोक्तव्यम् यमांसं मनुजर्षभ ॥ ११ ॥
 दिनादि तावदिच्छातः कर्त्तव्यं विप्रभोजनम् ।

प्रजापतिर्लोकेन ॥ १ ॥ सर्ववृद्धीर्दर्शयति कन्यापुत्रेति ॥ २ ॥ पुत्रस्यादि-
 त्तच्छब्देन प्रथमतो दर्शने । तत्र कन्याकाले सङ्निहितस्यैव पितृस्तवै-
 वोक्तत्वात् ॥ ३ ॥ स्नानैः स्नानसाधनैः सचेलाः पूर्वधृतवस्त्रसङ्किता एव
 स्नाताः ॥ ४ ॥ सलिलाशयेति नामगोत्रोपलक्ष्यम् ॥ ५ ॥ गोभिः समं
 गवां प्रवेशनमेव । एतच्च दिवाटाद्विषयम् । कटधर्मान् प्रेतकल्पाणि
 भस्मरक्ष्णचक्रा ॥ १० ॥ अनुदिनं द्वावदशौचं भक्तम् शोदनम् अतः
 पिशादिवर्जनवाचाति । यमांसमित्युक्तेर्भास्यतिरिक्ताह्वया ॥ ११ ॥

प्रेतस्तृप्तिं तथा याति बन्धुवर्गेषु भुञ्जता ॥ १२ ॥

प्रथमेऽङ्गि तृतीये च सप्तमे नवमे तथा ।

वस्त्रेत्यामं वह्निः क्षामं कृत्वा दद्यात् तिस्रोदकम् ॥ १३ ॥

ततोऽनृ बन्धुवर्गेषु भुवि दद्यात् तिलोदकम् ।

चतुर्थेऽङ्गि च कर्त्तव्यं भस्मास्त्रिचयनं नृप ॥ १४ ॥

तदूर्ध्वमङ्गस्यार्थं सपिण्डानामपीष्यते ।

योग्याः सर्वक्रियाणाम् समानसमिमास्तथा ॥ १५ ॥

चतुर्लेपनपुण्यादिभागादभ्यर्च्य पार्श्वे ।

शय्यासनोपभोगश्च सपिण्डानामपीष्यते ।

भस्मास्त्रिचयनादूर्ध्वं संयोगो न तु योचिता ॥ १६ ॥

वाले देवान्तरस्थे च पतिते च मुनौ हते ।

सद्यःशौचं तत्रेच्छातो जलाम्बुद्वयभ्यादिषु ॥ १७ ॥

मृतबन्धोदयाहानि कुलस्यान्यं न भुञ्जते ।

विप्रभोजनम् । एतच्च सपिण्डपुत्रानामेदकवचनं सपिण्डादिभेदश्च
कुमौक्तः “सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे निमित्तते । समानोदकभावात्
जलनाम्नोदकेने” इति ॥ १२ ॥ सर्वक्रियाणामुपासनं पञ्चवर्णादीनाम्
॥ १३ ॥ वागेऽङ्गान्तदन्ते देवान्तरस्थे इति संवत्सरादूर्ध्वं सद्यःशौचं
संवत्सराभ्यन्तरे तु पक्षीचाम्ने ह्युते स्मिराजम् । देवान्तरम्
“वज्रान्तरम्” इत्यत्र निमित्तं ज्ञापयति । वाचो वज्रं विधियाम्
तद् देवान्तरनिमित्तं” इति । एतच्च मातापितृकृतिकृतिविषयम् ।
तदङ्गम् । “पितरौ चेच्छृती क्षाता दुरतकाहिनवारम् दद्यात्
मृगशी नवेष्टु” इति । हवीं वशी । दद्यात् इति विशेषण-
रनिच्छया ह्युते वशीकृत्यशौचादि वाच्यम् । “अदि अविशु मनादेम
विशेताम् दद्यादिना । तस्मादौचं विधातव्यं वशीकृता शौचवर्जिताः
इति ह्युते ॥ १७ ॥ हवीं वज्रः सपिण्डो वज्रं तदङ्गवशात्” इत्यादि

दानं प्रतिग्रहो यज्ञः स्वाध्यायश्च निवर्त्तते ॥ १८ ॥

विप्रस्यैतद्, हादद्याहं राजन्यस्याप्यगौचकम् ।

अर्हमासश्च वैश्वस्य मासः शुद्धस्य शुभये ॥ १९ ॥

अयुजो भोजयेत् कामं द्विजानाय ततो दिने ।

दद्याद् दर्भेषु पिण्डश्च प्रेतावाच्छिष्टसन्निधौ ॥ २० ॥

वार्यायुधप्रतोदामु दष्टश्च द्विजभोजनात् ।

प्रष्टव्याऽनन्तरं वर्षैः शुद्धेरन्ते ततः क्रमात् ॥ २१ ॥

ततः स्ववर्णधर्मा ये विप्रादीनामुदाहृताः ।

तान् कर्त्तुं पुमान् जीवेन्निजधर्माज्जिनेस्तथा ॥ २२ ॥

मृताहनि च कर्त्तव्यमेकाद्विष्टमतः परम् ।

आह्वानादिक्रियादेव नियामरहितं हि तत् ॥ २३ ॥

एकाऽघस्तत्र दातव्यस्तथैवेकं पवित्रकम् ।

प्रेताय पिण्डो दातव्यो भुक्तवत्सु द्विजातिषु ॥ २४ ॥

न भोजयन् । तत्कृच्छ्रं तदसमाकृत्य यावदगोचं दानादि निवर्त्तते
॥ १८ ॥ एतत् प्रोक्तदद्याहः ॥ १९ ॥ आद्यमेकाद्विष्टमाह्वनाह अयुज
इति । एकं मासाख्येन विप्रमसं ज्ञान् । याद्ये अगौचानन्तरं
प्रवर्त्तेऽहनि । अत्र इति पाठे अगौचान् इत्यर्थः । “आद्यमेका-
द्व्येऽहनि” इति श्रुतेः ॥ २० ॥ द्विजभोजनादनन्तरं वर्षैर्विप्रादि-
भिराह्विताः क्रमात् प्रष्टव्याः ततस्तो शुद्धेरन्तु इत्यन्वयः । आह्वनादि-
भिराह्वयितव्यैश्चत्वारि क्रमात् प्रष्टव्यानीत्यर्थः ॥ २१ ॥ शुद्धेऽनन्तरमेव
निजधर्माज्जिनेष्वेत् जीविष्यार्थं निजधर्मापार्जनं कुर्वतीत्यर्थः ॥ २२ ॥
अतः प्रवर्त्तनात् परं प्रतिपाद्यं मृततिथौ यावदन्तु आह्वान-
नावाहनम् आदिष्वह्नेनाहो वरणादिक्रिया देवनिषेधो वैश्वदेविमा-
नस्यश्च तद्वहितम् ॥ २३ ॥ भुक्तवत्सु वस्तु अयुजो भोजयेदित्युक्तत्वात्
प्रेतायैव य एव पिण्डो देव ॥ २४ ॥ मन्त्राभिरतिरिति अभिरक्ष्यतामिति

प्रत्नश्च तत्राभिरतिर्यजमानैर्हि जज्ञानाम् ।

अक्षय्यममुकस्येति वक्तव्यं विरती तथा ॥ २५ ॥

एकोद्दिष्टमयो धर्म इत्यभावत्सरात् न्यतः ।

सपिण्डीकरणं तस्मिन् काले राजेन्द्र ! तच्छृणु ॥ २६ ॥

एकोद्दिष्टविधानेन कार्यं तदपि पाथिवम् ।

तिलगन्धादकैर्युक्तं तत्र पात्रचतुष्टयम् ॥ २७ ॥

पात्रं प्रेतस्य तत्रैकं पात्रत्रययुतं तथा ।

सेचयेत् पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं नृप ! त्रिषु ॥ २८ ॥

ततः पितृत्वमापन्ने तस्मिन् प्रेते महीयते ।

द्वादधर्मैरयैस्तु तत्पूर्वान्नेचयेत् पितृन् ॥ २९ ॥

पुत्रः पीतः प्रपीतो वा भ्राता वा भ्रातृमन्ततिः ।

सपिण्डसन्ततिर्वापि क्रियार्हा नृप ! जायते ॥ ३० ॥

तेषामभावे सर्वेषां समानादकमन्ततिः ।

मातृपक्षस्य पिण्डेन संवहा ये जलेन वा ॥ ३१ ॥

कुलद्वयेऽपि चाच्छिन्ने स्त्रीभिः कार्या क्रिया नृप ! ।

यजमानोऽर्होऽपि भिरताः का इति वक्तव्यं समर्थम् । अक्षय्यममुकस्येति
एवो दृष्टव्येनैव पश्यमेतत् । अपि तद्वतामिन्नानुपपन्नाने ऽपि धर्मजनेऽ-
पि स्थानात् भवति वदेत् । नृपकं अभिरताः का इति न्यतेः ॥ २५ ॥
तस्मिन् काले एव सवत्सरे तत्सपिण्डीकरणम् ॥ २६ ॥ पात्रचतुष्टयम्
त्रिपिण्डागमः पात्रं प्रेतस्येति ॥ २७ ॥ द्वादधर्मैः अपावारादिभि-
र्यजमानो वसिष्ठीजनः पूर्वो वेदा तास्मान् पूजयेत् । चतुर्थस्तु निवर्तते
तस्मान् वतीवान् पुराणां नाम गृह्णन्तीति न्यतेः ॥ २९ ॥ अस्माक-
मन्तभावेन क्रियाकर्तॄन् न्याह, एव इति दाहोक्तिभिः ॥ ३० ॥
पूर्वोक्तानां च स्त्रीभिः अस्माकमुपपन्नाभावेन क्रिया कर्तव्या इत्यर्थः ।

संघातान्तर्गतैर्वापि कार्या प्रेतस्य वा क्रिया ॥ ३२ ॥

उत्सन्नबन्ध, ऋक्यानां कारयेदवनीपतिः ।

पूर्वाः क्रिया मध्यमाय तथा चैवात्तराः क्रियाः ॥ ३३ ॥

त्रिप्रकाराः क्रिया ह्येतास्तासां भेदं शृणुष्व मे ।

आदाहवार्थ्यायुधादिस्पर्गीयान्तास्तु याः क्रियाः ॥ ३४ ॥

ताः पूर्वा मध्यमा मासि मास्ये कोट्टिष्टसंज्ञिताः ।

प्रेतं पितृत्वमायस्ये सपिण्डीकरणादनु ॥ ३५ ॥

क्रियन्ते याः क्रियाः पितृयाः प्राच्यन्ते ता नृपोत्तराः ।

पितृमातृसपिण्डैस्तु समानमलिलेस्तथा ॥ ३६ ॥

तत्संघान्तर्गतेष्वेव राज्ञा वा धनहारीणां ।

पूर्वाः क्रियास्तु कर्त्तव्याः पुत्राद्येरेव चात्तराः ॥ ३७ ॥

दोहिर्त्रैर्वी नश्यठ् । कार्यास्तत्तनयैस्तथा ।

मृताहनि च कर्त्तव्याः स्त्रोणामप्युत्तराः क्रियाः ।

प्रतिसंवत्सरं राजन् । एकोट्टिष्टविधानतः ॥ ३८ ॥

संघातः सार्धः पञ्चविंशत्युदाहृतः । तत्र मृतस्य तदन्तर्गतः प्रेतः क्रिया-
कार्योत्पद्यते । संघान्तर्गतसमानयाश्चोददपः संप्रत इति शेषः ॥ ३२ ॥
उत्सन्नबन्धः बन्धो अश्वादिषु यथा तेषाम् । उ उत्सन्नबन्धुः कृत्वा दात
पाठे उत्सन्नबन्धोः प्रेतस्य रिश्यादिकथेः । उत्सन्नाया वक्तुं क्रिया-
लैविध्यमाह पूर्वा इति श्रुतिः ॥ ३३ ॥ आदाह उदाहर्त्तृविवक्षायां ता
वाक्योयुधादिस्पर्गीदिरन्तो यसां ताव तया । यथा आसमन्ताद् दक्ष-
लोऽङ्गिस्त्रिआदाहं प्रसूयामे तेन प्रेतदोहो बन्धोः । आदाहश्च
वाक्योयुधादिस्पर्गीषु आद्यन्तो यासां ताः । दाहव्यन्तो यान्तमयाः
पूर्वाः क्रिया इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ तत्र पूर्वाः क्रिया रिश्यादिभिरपि यथाहं
कर्त्तव्याः ॥ ३५ ॥ पुत्रादोहोत्तराः मध्यमास्तु भूयैवैषां सम्भवं कर्त्तव्या
इति गम्यते ॥ ३७ ॥ मृताहनि चेति यज्जाराददकं दिव्यं पारिवर्षिकं

तस्मादुत्तरमंशा याः क्रियास्ताः शृणु पार्थिव ।

यदा यदा च कर्त्तव्या विधिना येन वानघः ॥ ३८ ॥

—०—

चतुर्दशोऽध्यायः ।

श्रीर्व उवाच ।

ब्रह्मेन्द्रकटनामत्यमूर्त्याम्निवसुमारुतान् ।

विष्वदेवानृषिगणान् वयामि मनुजान् पशून् ॥ १ ॥

मरोसृपान् पितृगणान् यच्चान्यद् भूतमन्नकम् ।

यावद् अहान्वितः कुर्वन् तर्पयत्यखिलं हि तत् ॥ २ ॥

मासि मास्यमितं पक्षे पञ्चदश्यां नरेश्वर ।

तथाष्टकासु कुर्वति काम्यान् कालान् शृणु मे ॥ ३ ॥

यावद्वाहमागतं दृश्यं विशिष्टमथवा दिजम् ।

यावद् कुर्वति विज्ञाय व्यतीपातं यने तथा ॥ ४ ॥

चेत्यर्थः ॥ १८ ॥ तस्मादुत्तरमंशायाः क्रियादुत्तरमंशायाः ता तत्प्राच-
विधीन् अस्मिन्नर्थः ॥ ३८ ॥

आहं तत्प्राचविधीन् निश्चयात्प्रादिभेदतः । चतुर्दशे तु अस्यां
तत्प्राचविधीन् अस्मिन्नर्थः । तत्प्राचविधीन् अस्यां अस्यां
आहमस्यां अस्यां अस्यां ॥ १ ॥ प्रतिमासं तत्प्राच पक्षदश्यां दश्यां
कुर्वति अर्थः । अथवा आहमस्यां अस्यां अस्यां ॥ २ ॥
आहमस्यां अस्यां अस्यां अस्यां अस्यां अस्यां ॥ ३ ॥ अथवा

विषुवे चैव संप्राप्ते ग्रहस्य शशिसूर्ययोः ।

समस्तोष्णैव भूपाक ! राशिष्वर्के च गच्छति ॥ ५ ॥

नक्षत्रग्रहपौडासु दुष्टस्वप्नावलोकने ।

इच्छायाद्यानि कुर्वीत नवग्रहस्यागमे तदा ॥ ६ ॥

अमावास्या यदा हैत्र ! विशाखास्वातिश्रीगिनी ।

आहैः पितृगणस्तप्तिं तदाप्रोत्यष्टवार्षिकीम् ॥ ७ ॥

अमावस्या यदा पुष्ये रौद्रे चर्त्तं पुनर्वसौ ।

हादशाष्टं तदा तप्तिं प्रयान्ति पितरोऽर्चिताः ॥ ८ ॥

वासवाजैकपाटके पितृणां तप्तिमिच्छताम् ।

वाक्ये चाप्यमावस्या देवानामपि दुर्लभा ॥ ९ ॥

नवष्वक्षेष्वामावस्या यदैतेष्ववनीपते ! ।

तदा तप्तिपदं आहं पितृणां शृणु चापरम् ॥ १० ॥

गीतं समत्कुमारेण यदैलाय महात्मने ।

पृच्छते पितृभक्त्या यद्वयावनताय च ॥ ११ ॥

राशिष्वर्के गच्छति इति सर्वसंक्राम्योनां आहवाक्यलोक्यतात्
 लब्धे विषुवे चेति पृथगुक्तिः फलतिरेकायां ॥ ५ ॥ इच्छायाद्यानि
 चास्यानि नवग्रहसंगम इति । एतच्च त्रीदिवस्यतिरिक्तविषयम् ।
 तयोर्मित्वाद्यानिमित्तत्वात् ॥ ६ ॥ नैमिषहराधा ॥ ७ ॥ रौद्रपक्षां ॥ ८ ॥
 वाक्यं चोष्ण, चोष्णपातु पूर्वभाद्रपदा, वाक्यं चतुर्भिर्वा, एतेषु
 नक्षत्रेष्वमावास्या पितृणां देवानाञ्च तप्तिं कर्तुं निश्चितां पुंसां दुर्लभा ।
 पृच्छतेति वाढे च एवाहः ॥ ९ ॥ नवमावस्यायाद्व्याप्तिरित्येतत् तत्
 लब्धेतिषु फलमुक्तिरित्येतत् वाक्यं, नवमिति । मोदोदेनायः प्रत्यक्षे
 पशुवाक्येतिषु नक्षत्रपुचयोनाह पुच्यफलविधिरित्यर्थः । निश्चिता
 उपगीतापि आह्वायीति वा ॥ १० ॥ देवाव इत्यपरस्य ॥ ११ ॥ पश्यन्ती

वैशाखमासस्य तु या तृतीया
 नवम्यमौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।
 नभस्यमासस्य तमिस्त्रपक्षे
 त्रयोदशी पञ्चदशी च भावे ॥ १२ ॥
 एता युगाद्याः कविताः पुराणैः
 रत्नसुपुण्यास्तिष्ठयद्यतन्त्रः ॥ १३ ॥
 चन्द्रजया माधवमामि यत्न
 दिनजये वै विष्वक्वहयश्च ।
 मन्त्रस्मरणास्तिष्ठयद्यतयेव
 कथायागतश्च व्यतिपातयोगः ॥ १४ ॥
 उपसङ्गवे चन्द्रममो रवेच
 त्रिष्वष्टकाख्ययनद्वये च ।
 पानीयमण्यत्र तिलैर्विमिश्रं
 दद्यात् पितृभ्यः प्रयतो मन्यथा ।
 यादं कृतं तेन समाः सहस्रं
 रक्षस्यमितत् पितरो वदन्ति ॥ १५ ॥
 माघामिते पञ्चदशी कटाक्षित
 जपेति योगं यदि वाहचन ।
 ऋक्षेण काकः स परः पितृणां
 नक्षत्रपुण्यैर्नृप । लभ्यतेऽसौ ॥ १६ ॥

माघ रत्नसुपुण्यास्तिष्ठयद्यतन्त्रः ॥ १३ ॥ एता युगाद्याः ॥ १४ ॥ पूर्वाक्षे-
 रेव च दद्याद्विषयमैर्दुःखा नःचावावका क्षतिश्चेत्तेषाञ्च चावाविते
 इति निमित्तः । पूर्वमु एतेनैर्दुःखा चावावका क्षतिश्चेत्तेषाञ्च विवेचः

काले धनिष्ठा यदि नाम तस्मिन्
 भवन्ति भूपाल ! तदा पितृभ्यः ।
 दत्तं जलाबं प्रददाति हस्ति
 वर्षायुतं तत्कुलजैर्मनुजैः ॥ ७ ॥
 तत्रैव चेद् भाद्रपदास्तु पूर्वाः
 काले तदा यत् क्रियते पितृभ्यः ।
 श्राद्धं परां हस्तिमुपेत्य तेन
 युगं समयं पितरः स्तुपन्ति ॥ ८ ॥
 गङ्गां यतद्रूमथवा विषायां
 सरस्वतीं नैमिषगामतीं वा ।
 अत्रावगाह्याचनमादरेण
 कृत्वा पितॄणां दुरितं निहन्ति ॥ ९ ॥
 गार्ग्यान्त चतत् पितरः सदैव
 वर्षमिषाहस्तिमवाप्य भूयः ।
 माणांसितास्ते शुभतीर्थतायैः
 यास्यामि हस्तिं तनयादिदत्तैः ॥ १० ॥
 चित्तञ्च वित्तञ्च नृणां विशुद्धं
 यस्तत्र कालः कथितो विधिय ।
 पात्रं यथाकृतं परमा च भक्तिः
 तृणां प्रयच्छन्त्यभिवाञ्छितानि ॥ ११ ॥

॥ १० ॥ वित्तयाचनं कृत्वा आत्मनो दुरितं निहन्ति नाशयति ॥ ९ ॥

वर्षमिषाहस्तिमिति अथरपञ्चमश्राद्धोदगीश्राद्धे हस्तिं प्राप्तेत्यर्थः ॥ १० ॥

चित्तं विशुद्धं वित्तं दत्तं चित्तञ्च वित्तञ्च वित्तयाचनम् ॥ ११ ॥

पितृगीतास्तथैवात्र श्लोकास्तांश्च शृणुष्व मे ।
 श्रुत्वा तद्यैव भवता भाष्यं तत्रादतात्मना ॥ २२ ॥
 अपि धन्यः कुले जायादस्माकं मतिमान् नरः ।
 अकुर्वन् विसृष्टां यः पिष्टान् नो निक्षिपिष्यति ॥ २३ ॥
 रत्नतस्त्रमहीयानसर्वभोगादिकं वसु ।
 विभवे सति विप्रेभ्यो योऽष्मानुद्दिश्य दास्यति ॥ २४ ॥
 यत्नेन वा यथाशक्त्या काशेऽस्त्रिन् भक्तिनस्त्रयीः ।
 भोजयिष्यति विप्रायशान् तस्मादविभवा नरः ॥ २५ ॥
 असमर्थाश्चदानस्य धान्यमानं क्षयश्रितः ।
 प्रदास्यति द्वित्राग्रेभ्यः स्वस्त्र्याणां वापि दक्षिणाम् ॥ २६ ॥
 तत्राप्यसामर्थ्ययुतः कराययस्त्रितांस्त्रिस्तान् ।
 प्रशस्य द्वित्रमुत्थाय कक्षेऽपि दू भूष ॥ दास्यति ॥ २७ ॥
 तिस्रोः सप्ताष्टभिर्वापि समवेतान् जलाश्रितान् ।
 भक्तिनस्त्रः समुद्दिश्य मुख्यस्त्राकं प्रदास्यति ॥ २८ ॥
 यतः कुतश्चित् संप्राप्य गांभ्यो वापि गवांश्चकम् ।
 यभावे प्रीष्यजस्तान् यथायुक्तः स दास्यति ॥ २९ ॥
 सर्वाभावे वनं गत्वा कक्षामूलप्रदर्शकः ।
 सूर्यादिसाकपाक्षानामिदमुष्णैः पठिष्यति ॥ ३० ॥

एतदेव पितृगीतेः अष्टवर्ति, पितृगीता इति वाचस्पत्यावचनाम् ।
 अक्षिपिष्यति आदिपक्षवशात्तत्र पितृगीतान् श्लोकान् शृणु ॥ २२ ॥
 काशवक्त्रं भाष्यवानिति वा वाक्यः । अतः तत्र उच्यते इति ॥ २३ ॥
 नवाङ्गुलम् अथवा मोरेकाङ्गुलमिति वक्तुं शक्यम् ॥ २४ ॥
 यथाशक्त्या यथायुक्तं ॥ २५ ॥ यथाशक्त्या
 प्रदर्शकः निधनस्य वाच्यं वाक्यं ॥ २६ ॥ विष्णुः सर्वदेवतादि

न मेऽस्ति वित्तं न धनं न चान्यत्
 आहोपयोग्यं स्वपितृन् नतोऽस्मि ।
 तप्यन्तु भक्त्या पितरो मयेते
 भुजो कृतौ वर्कानि मारुतस्य ॥ ३१ ॥

श्रीर्व उवाच ।

इत्येतत् पितृभिर्गीतं भावाभावप्रयोजनम् ।
 यः करोति कृतं तेन आहं भवति पाथिव ॥ ३२ ॥

—○— .

पञ्चदशोऽध्यायः ।

श्रीर्व उवाच ।

ब्राह्मणान् भोजयेत् आहं यद्गुणांस्तान् निबोध मे ।
 त्रिषाचिबेतस्मिन्धुस्तिमुपणीः षडङ्गवित् ॥ १ ॥

एतन् धनस्य नास्ति । तत्प्रत्ययार्थं यथा भुजो मारुतस्य वर्कानि
 वाचे विप्रो ॥ ३१ ॥ भावाभावप्रयोजनं विज्ञेय भावेभावे च
 योजनं पितृत्प्रियेष्टप्रयोजनम् ॥ ३२ ॥

इति कृतान् विदोषस्य आहोवान् ब्राह्मणानपि । भोजः चर्तुष
 कानि साह पञ्चदशे कविः । अथ पार्वत्याहमयोगान् वक्ष्यान्
 नं आहोवान् ब्राह्मणानाह, ब्राह्मणानिति त्रिभिः । यद्गुणान्
 त्रिष्वैव ज्ञान् । द्वितीयवर्तव्यत्वात्तद्विषयाकाशिकाचिबेताः । तद-
 षो तदवकाशा च त्रिषाचिबेता । अपुत्राता इति त्र्युपाध्यायो
 तस्य त्रिष्व । ब्राह्मणेनान् इत्याद्याहवाचमवाध्यायो तदवका-
 शवर्तः । षडङ्गानि ब्रह्म तं वेदवर्तीते वेति वा षडङ्गवित् ॥ १ ॥

वेदवित् श्रीमियो योगी तथा वै ज्येष्ठसामगः ।

ऋत्विक्स्वस्त्रोयदीहितजामातृश्वरस्तथा ॥ २ ॥

मातुलोऽय तपोनिष्ठः पञ्चाम्बभिरतस्तथा ।

श्रियाः सम्बन्धिनश्चैव मातापितृरतय यः ॥ ३ ॥

एतान् नियोजयेत् याहि पूर्वोक्तान् प्रथमं नृप ।

ब्राह्मणान् पितृपुत्र्यर्धमनुकम्पेत्स्वनस्तरान् ॥ ४ ॥

मित्रधृक् कुनखो स्त्रीवः श्यावदन्तस्तथा हिजः ।

कन्यादुषयिता वज्रिवेदोऽम्भः सोमविक्रयो ॥ ५ ॥

अभिषस्तस्तथा स्तेनः पिशुनो यामयाजकः ।

भृतकाध्यापकस्तद्वत भृतकाध्यापितश्च यः ॥ ६ ॥

परपूर्वापत्तिश्चैव मातापित्रोस्तथाजभकः ।

वेदवित् वेदाद्येविचारकः । श्रीमन्मन्त्रवैदिकज्ञानज्ञाता योगी योगाध्यायी ।
मूर्तिनां द्विष इत्यादिभिरुपेक्षणीयं ज्येष्ठं नाम तद्वाता ज्येष्ठसामगः ।
ज्येष्ठसमीपादिभ्यः सज्जावस्यो बडो एते पञ्चाम्बः तेषामभिरतस्तथा-
पावकः । यदा वेदानां क्रतुपञ्चम्यपूर्वपरीपुष्टय-योर्विपुषश्चान्वितयोपासकः
॥ २ ॥ एतेषु सख्यानुकम्पेदमाह एतानिति । एतान् प्रथमस्तोकोक्तान्
ज्येष्ठसामगान् । प्रथमं सुखकल्पो नियम्यत । एतन्नरान् एतानादीन्
जन्तुकल्पे पृष्ट्वा एतेषामसम्पत्तिं निवहन्तु इत्यादिं निर्वहन्ताह, मित्रधृ-
गिति वार्द्धिकः । कुनखो निरुपेतः कुतश्चिन्नखः । श्यावदन्तः क्षमा-
यतः सख्यदन् । अम्बिवेदोऽम्भः अविचारी यज्ञश्च यम् । सोमविक्रो-
वेदाध्यायवागी । श्रीमन् सामवता विक्रोधीति य तथा ॥ ३ ॥ अभिषक्त-
सम्पत्तिनाश्चैव सज्जावतस्त्वित्त्वाभिमुखः । स्तेनचोरः । पिशुनः निधने
परदोषवत् । यामयाजकः साधारणानां साजयिता, यामायेष्टो वा ।
भृतकाध्यापकः वेदमेवाध्यापकः तेनाध्यापितश्च ॥ ६ ॥ परपूर्वा परतो वा
दया कथा अपराः पतिः । मातापित्रोरवादिभ्यादावपि कल्पकः कमे-

हृषलीसूतिपोष्टा च हृषलीपतिरेव च ।

तथा देवलकश्चैव आहो नार्हन्ति केतनम् ॥ ७ ॥

प्रथमेऽङ्कि बुधः शप्तान् श्रोत्रियादीन् निमन्त्रयेत् ।

कक्षयेच्च तदैवेषां नियोगान् पैत्रादेविकान् ॥ ८ ॥

ततः क्रोधव्यवायादीन् आयासश्च हिजैः सह ।

यजमानो न कुर्वीत दोषस्तत्र महानयम् ॥ ९ ॥

आहो नियुक्तो भुक्ता तु भोजयित्वा नियुज्य च ।

व्यवायी रेतसो गर्त्तं मन्त्रयत्यात्मनः पितॄन् ॥ १० ॥

तस्मात् प्रथममव्रीक्ष्य द्विजाध्याषां निमन्त्रणम् ।

अनिमन्त्र्य द्विजान् गृहम् आगतान् भोजयेद् यतीन् ॥ ११ ॥

पादशीचादिना गृहम् आगतान् पूजयेद् द्विजान् ।

पवित्रपाषिराचास्तान् आसनैष्वपवेद्ययेत् ॥ १२ ॥

पितॄणामयुजां युग्मान् देवानामिच्छया द्विजान् ।

देवातामेकमेकं वा पितॄणाञ्च नियोजयेत् ॥ १३ ॥

अङ्कः । हृषलीसूतिपोष्टा । शूद्राद्यष्टपोषकः । देवलकः । देवार्चनपरो विष्णो-
विनायी । वत्सराजयम् । अयो ? वनको नाम जल्यकस्योद्गमार्हताः ।
रत्नपुङ्गवः । केतनं निमन्त्रणम् ॥ ७ ॥ इदानीं प्रयोगमाह प्रथमऽङ्कि
पूर्वशुः । पैत्रादेविकान् एते पैत्रा एते टैत्रिका इति कक्षयेत् । यथा
वितृदेवस्य श्रियः । आत्मोपमेः शोचपरैरिति नियोगात् ॥ ८ ॥ अत्र-
विष्णो च तथा कृष्णोद्विष्टाश्च तत्र इति ॥ ९ ॥ महान् दोषमाह,
आह इति । विदुश्च पूर्वदने भुक्ता च परदने व्याधौ एषं वक्ष्येति
॥ १० ॥ अनिष्टनिष्ठानपि वृत्तान् द्विजान् भोजयेत् । यतिस्तेनैव पूर्वोक्त-
दोषाद्यादिभिः भावः ॥ ११ ॥ तांश्च वृत्तान् पादशीचादिना पूजयेत्
॥ १२ ॥ पितॄणां युजां युग्मान् देवानां युग्मानिच्छया वा अवाच्यं
भोजयेत् । अथदेवाश्च एकमेकं वा ॥ १३ ॥ तस्मां चेति पितॄणाञ्च-

तथा मातामहन्नाहं वैश्वदेवसमन्वितम् ।

कुर्वीत भक्तिसम्पन्नस्तन्त्रं वा वैश्वदैविकम् ॥ १४ ॥

प्राङ्मुखान् भाजयेद् विप्रान् देवानामभयात्मकान् ।

पितृपैतामहानाञ्च भोजयेच्चाप्यदङ्गमुखान् ॥ १५ ॥

पृथक् तयोः केचिदाहुः साहस्य करणं नृप ! ।

एकत्रैकेन पात्रेन वदन्त्यग्रे महर्षेयः ॥ १६ ॥

विष्टरायं कुर्यान् दत्त्वा संपूज्याख्येविधानतः ।

कुर्यादावाहनं प्राज्ञो देवानां तदनुज्ञया ॥ १७ ॥

यथास्मन्ना तु देवानां कुर्यादख्ये विधानवित्

स्वर्गस्थधूपदीपाञ्च दत्त्वा तभ्यः नद्याविधि ॥ १८ ॥

पितृभ्यामपसव्यं तत् सर्वमेवापकल्पयेत् ।

अनुज्ञाञ्च ततः प्राप्य दत्त्वा दर्भान् दिवाकृतान् ॥ १९ ॥

मन्त्रपूर्वं पितृणाम् कुर्यादावाहनं बभूव ।

तिनास्मन्ना चापसव्यं दद्यादर्घ्यादिकं नृप ! ॥ २० ॥

काले तदातिथिं प्राप्तमसकामं नृपाजगम् ।

ब्राह्मणेभ्यनुज्ञातः कामं तमपि पूजयेत् ॥ २१ ॥

योगिनां विविधैरूपैर्नराणामुपकारिणः ।

भ्रमन्ति पृथिवीमतामविज्ञातस्वरूपिणः ॥ २२ ॥

अथवाहरोक्तमेव वैश्वदेवविधानमित्यर्थः । तन्मन्त्रानुज्ञेयातुज्ञानवास्य
वति वज्रातीवामेककायंकरम् अन्नावाह्यायां तीर्थप्राप्तयेकपात्रवित् ॥ १४ ॥

अभयात्मकान् विष्टरातामहोदयेष्टावाहंभ्याम् पितृमातामहवर्गंवाहोवा-
हदङ्गमुखानिति वाच्यम् । भोजयेत् भोजनार्थंनृपदेवयेत् दत्त्वर्थः ॥ १५ ॥

तयोः पितृणामाहवर्गयोः ॥ १६ ॥ दिवाकृतान् द्विपुष्पीकृतान् ।

विष्णुस्त्विति मन्त्रपूर्वम् अत एव विष्णुदेवावाहनेऽपि मन्त्र आवाहति ॥ १८ ॥

तदा प्राज्ञातिथिभोजने हेतुवाह द्वाभ्यां योगिन एव ॥ २१ ॥ अजग

तस्मादभ्यर्चयेत् प्राप्तं काले तत्रातिथिं ब्रुवः ।
 आह्निकियाफलं हस्ति नरन्द्रापूजितोऽतिथिः ॥ १३ ॥
 जुह्याद् व्यञ्जनकारवर्जमन्नं ततोऽनले ।
 अन्नप्रातां द्वित्रैस्तैश्च विःकृत्यः पुरुषर्षभ ॥ २४ ॥
 अन्नये कथ्यवाहाय स्वाहेत्यादौ नृपाह्वतिः ।
 सामाय वै पितृमते दातव्या तदनन्तरम् ।
 वैवस्वताय चैवान्या तृतीया दीयते ततः ॥ २५ ॥
 हुतावगिष्टमस्यान्यं पितृपात्रेषु निर्वपेत् ।
 ततोऽत्र मिष्टमन्त्र्यमभीष्टमतिगंस्कृतम् ॥ २६ ॥
 दत्त्वा जुषध्वमिच्छातो वाच्यमेतदनिष्टुरम् ।
 भाक्त्यर्थं तेन तच्चित्तेर्मौनिभिः सुमुखैः सुखम् ॥ २७ ॥
 अक्रुध्यता चात्वरता देयं तेनापि भक्तितः ।
 रक्षाघ्नमन्त्रपठन भूमिरास्तरणं तिलैः ॥ २८ ॥
 कृत्वा ध्येयाः स्वपितरस्त एव द्विजसत्तमाः ।
 पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
 मम वृत्तिं प्रयात्स्वयं विप्रदेहेषु संस्थिताः ॥ २९ ॥
 पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
 मम वृत्तिं प्रयात्स्व स्मिन्नीमाण्यायितमूक्तैः ॥ ३० ॥

वाहादि । आह्निकं अह्निकं तद्वर्जम् ॥ १३ ॥ नैवकायं तत्रातिथिं
 वृषभाह्वतिः वाचिभेदजालिता ॥ १४ ॥ अन्न, ध्यता चात्वरता च भक्तितो
 देवम् । अक्रुध्यतेति वाटे तत्र वाच्यं तत्राह्वयः ॥ १८ ॥

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

दक्षिं प्रयात्यु पिण्डेन मया दत्तेन भृतले ॥ ११ ॥

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

दक्षिं प्रयात्यु मे भक्त्या यज्येतदिहाकृतम् ॥ १२ ॥

मातामहस्तप्तिमुपैतु तस्य ।

पिता तथा तस्य पिता तथान्यः ।

विष्णे च देवाः परमां प्रयात्यु

दक्षिं प्रणयत्यु च यातुधानाः ॥ १३ ॥

यज्ञेऽग्नौ हव्यसमस्तकव्य-

भोक्ताश्रयात्मा हरिराग्नौऽग्नौ ।

तत्सन्निधानादपयात्यु मया

रक्षांस्यग्रेपाण्यसुराद्य सर्वं ॥ १४ ॥

दक्षे पुनरपु विकिरिदन्न विप्रेषु भृतले ।

दद्याच्चामनार्थाय तस्यां वारि सकृत् सकृत् ॥ १५ ॥

सद्वसेत्सौरनुज्ञातः सर्वपात्रेन भृतले ।

सतिलेन ततः पिण्डान् सम्यग् दद्यात् समाहितः ॥ १६ ॥

पितृतीर्थेन सतिलान् दद्याद्य जलाश्रयिणी ।

मातामहभ्यस्तेनैव पिण्डांस्तीर्थेन निर्वपेत् ॥ १७ ॥

दक्षिणाप्रवणजैव प्रवर्जं नापपादयेत् ।

अवकाशेयु चोत्थेयु जलतीरिषु चैव हि ॥ १८ ॥

अथ पितादयश्चत्वारिंशद्विंशत्येव । सर्वं अङ्गनादिवर्जितेन यज्ञेन
पिण्डान् दद्यात् ॥ १६ ॥ चाक्षुषु चमीचीनेषु वेदभुजः पितृणां
चक्षुषाणां ॥ १८ ॥ पित्रोऽग्नौ नाल्लभ्येभ्यः कुतु जलेऽपि वा नुक्ताम् ।

दक्षिणाग्रैष, दभैषु पुण्यधूपादिपूजितम् ।

स्त्रपित्रे प्रथमं पिण्डं दद्यादुच्छिष्टसन्निधौ ॥ ३८ ॥

पितामहाय चैवान्यत् तत्पित्रे च तथापरम् ।

दभेन्मूले लेपभुजः प्रीणयेत्तपघर्षणेः ॥ ४० ॥

पिण्डैर्मातामहांस्तद् वदगन्धमाख्यादिसंयुतैः ।

पूजयित्वा द्विजापराणां दद्याच्चामनं ततः ॥ ४१ ॥

पित्रेभ्यः प्रथमं भक्त्या तन्मनस्को नरेश्वरः ।।

सुसन्धेत्यागिषा युक्तां दद्याच्छक्त्या च दक्षिणाम् ॥ ४२ ॥

दत्त्वा च दक्षिणां तैभ्यो वाचयेद् वैश्वदेविकान् ।

प्रोयन्तामिति ये विश्वेदेवास्तेन इतीरयेत् ॥ ४३ ॥

तथेति चाक्ते तैर्विप्रैः प्रार्थनीयास्तथागिषः ।

पद्याद् विसर्जयेद् देवान् पूर्वं पितॄन् महामते ! ॥ ४४ ॥

मातामहानामप्येवं सह देवैः क्रमः स्मृतः ।

भोजने च सगन्ध्या च दाने तद् वद् विसर्जने ॥ ४५ ॥

आपादशौचनात् पूर्वं कुर्याद् देवद्विजन्मसु ।

विसर्जनन्तु प्रथमं पितॄन्मातामहैषु वै ॥ ४६ ॥

विसर्जयेत् प्रातिवचः समानाभ्यर्चितान्ततः ।

निवर्त्तताभ्यनुज्ञात आहारान्तादनुव्रजेत् ॥ ४७ ॥

पितृदानीं प्रार्थनामन्तरं दक्षिणा दद्यादित्यतो दक्षिणापि पितृपूर्व-
मायाति ॥ ४४ ॥ किञ्च पद्याद् विसर्जयेदित्यनेन विसर्जनमपि पितृपूर्व-
मित्यतोऽप्युक्तं यत् देवपूर्वमेवावशीदुक्तम् ॥ ४४ ॥ इत्यनेनाद्यं वैश्वदेवतन्म-
न्येष्ट्याह, आयादेति । पादपशौचनात् प्रभृति देवादीनां आहुत्यानां
यत् प्रथमं कथीत । ततः पितृदानीं ततो मातामहदानीं आह
इति । विसर्जनमित्यति दक्षिणाया उपपन्नं पूर्वेमेवोक्तत्वात् ॥ ४६ ॥

ततस्तु वैश्वदेवाख्यं कुर्यान् नित्यक्रियां बधः ।
 भुञ्जीयाच्च समं पूज्यभ्युच्यभ्यभिरात्मनः ॥ ४८ ॥
 एवं यावद् बधः कुर्यात् पितृ मातामहं तथा ।
 यावद्दौराण्याविता दस्युः सर्वकामान् पितामहाः ॥ ४९ ॥
 त्रीणि यावद् पवित्राणि दौहित्रं कुतर्पस्तृणाः ।
 रजतस्य तथादानं कथानन्दगीतादिकम् ॥ ५० ॥
 वर्ज्यानि कुर्वता यावद् क्षापांश्चगमन त्वरा ।
 भोक्तृर्यत्र राजन् ! त्रयमेतच्च गम्यते ॥ ५१ ॥
 त्रिविदेवाः स पितरस्तथा मातामहा नृप ।
 कुलवाप्यायते पु मां नवे यावद् प्रकुर्वताम् ॥ ५२ ॥
 सामाधार पितृगणो योगाधारश्च सन्मताः ।
 येन योगिनि योगस्तु तस्माद् भूपाल ! गम्यते ॥ ५३ ॥

पञ्चमेत्यादिर्देवैश्च भगवत्सह भुञ्जीत ॥ ४८ ॥ दौहित्रो दौहित्रः
 पुत्रः । कुतर्पेदपि सज्जनः । दौहित्रमिति पठे दौहित्र इति विशेषः ।
 "समायास्यागरे भोमे याच पादति गोस्तृणम् । दौहित्री वा भता
 तस्या हतं दौहित्रमय्यत ।" इति । दौहित्रं खड्गगतमिति केचित्
 केचित् तु कुतर्पणं अग्नौ भगवत्सह भुञ्जीत ॥ ४९ ॥ रजतस्य तथासुन्दराना-
 दिवस्त्वयः । पवित्रं राजतं रजताक्षं वा पितृणां पातुष्यते ।
 "रजतस्य तथादानं दत्तेन नाम चोदते" इति मनुस्मृत्युक्तेः ॥ ५० ॥
 त्रिविदेवास्तु त्रिविधेन कुर्यात्पायत इति ॥ ५१ ॥ योगाधारः
 विश्वतश्च अस्मिन्नातादेरधिपतिश्चो गच्छ । योगाधारः सामोपजीवित्यः ।
 योगाधारश्चन्द्रमाक्षोद्यमेव योगबलेन पुनश्चन्द्रमायायमान् । तस्याच-
 चरित्वे "एतच्छास्त्रेणैव । योगिनो योगाधेना । आया-
 यन्ति ते नरे योगं योगबलेन वै । तथा गायुः "चाहे प्रीताः पुन-
 योगं पितरो योगमाश्रिताः । आयायन्ति योगेन लोकोऽयं तेन
 जीवति" इति तस्याम् चाहे योगिनिभिर्यत्र भगवति ॥ ५२ ॥

सहस्रस्यापि विप्राणां योगी चेत् परतः स्थितः ।

सर्वान् भीक्तुं स्तारयति यजमान तथा नृप ॥ ५४ ॥

षोडशोऽध्यायः ।

श्रीर्व उवाच ।

हवित्समत्स्यमामैस्य शशस्य शकुनस्य च ।

शोकरश्चागलेरैषैरीरवेगवेगेन च ॥ १ ॥

शौरभ्रगश्चैव तथा मामवृद्धा पितामहाः ।

प्रयाति तमिं मामैसु नित्यं वाग्धीणमामिषैः ॥ २ ॥

श्वङ्गमाममतीवात्र कालशाकं तथा मधु ।

शस्यानि कमण्यत्यन्तदृष्टिदानि नरेभ्यः ॥ ३ ॥

वृद्धाचारप्रवृत्तानुग्रहेणापि षोडशे इत्येव आह्वयं गच्छति ।
तथाशेषानि चादिषत् ॥ तत्र आह्वे देवदत्तपर्यया, हवित्समोऽङ्कः
दिभिः । अतुल्यादीनां यवानां मांसैश्च प्रत्येकमेकैकमन्तरं ॥ पितामहाः ।
वितरन्मृगं प्रयातीति इत्येवम् । शोकरश्चादिभिरुपमायां भक्ष्य-
मांसैर्वावागिष्यैश्च दत्तमावासां अतुल्यादिषु मांसलोपचारः । एषो
उरिचरिष्यैः । एव, पुनतः तदोर्ध्वमदो गोपदश्च पशुरागच्छतः ॥
उरभ्यो मेघा तदोर्ध्वम् । मध्यन्तु एव पादवत् वा । 'संस्तुवन्तु मध्येन
एव वा पादवत् च' इति श्रुतेः । मांसमध्यपाठान् मांसमेवेत्यस्यै तत्तु
कुमालरीचमिदमेवम् । वाग्धीणमामिषैः नित्यं सर्वकाकं हन्ति
वाग्धीचः क्षतिप्रसूतः । तथा हिः पितृभ्यस्तृप्तं श्रीचं चेतं
हृदयकायतिम् । वाग्धीचस्तु तं प्राकृत्योपचायः आह्वयेति ॥ इति
मन्त्राने एव हृदयम् एवैव च जगत् क्षुत्तः च निविशः । महा

पारक्षाच्चैव निर्योसाः प्रत्यक्षलक्षणानि च ।
 वर्ज्यान्तेतानि वै आहो यस्य वाचा न शस्यते ॥ ८ ॥
 नक्ताहृतं न चात्सृष्टं तप्यते न च यत्र गोः
 दुर्गन्धि फेनिलस्र्वास्त्र, आद्वैतीयं न पाथिव ॥ १० ॥
 क्षीरमेक्यफानां यदौष्ट्रमाविकमेव च
 मागेच्च माहिषश्चैव वर्जयेत् आहकर्मणि ॥ ११ ॥
 पण्डापविहङ्गाणालपापण्डोश्चत्तरोगिभिः ।
 ककवाकुश्वमग्नेश्च वानरग्रामशृकरैः ॥ १२ ॥
 सदस्या सुतकाशीचिस्तहारैश्च वीक्षिते ।
 आहो सुरा न पितरा भुञ्जते पुरुषर्षभ ॥ १३ ॥
 तस्मात् परिस्थिते कुर्यात् आहं अक्षाममन्वितः ।
 स्रग्ध्यां च तिलविज्जपाद् यामुधानान् निवारयेत् ॥ १४ ॥
 न पूति नैवोपपन्न किमकोटादिभिरनृपैः

पारक्षाः क्षमावताः । प्रत्यक्षलक्षणानि चतुर्दशलक्षणानि । यत्र
 विहितमपि वाचा न शस्यते निन्द्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥ अतु-सृष्टम्
 अप्रतिष्ठितपुण्यदिभिरसु गोपय न तप्यत अस्तिविलक्षणं ॥ १० ॥ पण्डप्या
 पण्डपायाः । आहो मेवमन्वितः । मार्गं कुर्यात्पथम् ॥ ११ ॥
 पण्डपादिभिराश्वोदयभिर्योक्षत च हं इति । पतरेव न भुञ्जते पण्डपा
 मण्डपयस्य अपविहङ्गो मण्डपनपरिवृत्तः । पाण्डपा वैदिकवर्गपरिवृत्तानो ।
 रोमो मण्डारोमो । ककवाकः ककुटः । आ ककुटः । मग्ना अपिमा-
 न्नाये पण्डपायाः ॥ १२ ॥ पदस्या रजस्र्वा, क्षतकं जननाशोचम् ।
 क्षोषोचं पदस्थानिक्तं तदुदुहः । क्षतहारः यवानिर्हरणवृत्तिः ॥ १३ ॥
 परिस्थिते वर्जितः परिहृते ॥ १४ ॥ पूति दुर्गन्धि किमकोटादिभिरनृपैः
 दुर्गन्धः । अपवपुश्चिन्ति पाठे दुर्गन्धनिर्गन्धः । अभिपद्येः कश्चित् । एवं-

न चैवाभिषयेर्मियमत्रं पर्युषितं तथा ॥ १५ ॥
 अशासमन्वितर्क्षं पितृभ्या नामगीततः ।
 यदाहारास्तु ते जातास्तदाहारत्वमेति तत् ॥ १६ ॥
 अयस्ते चापि पितृभिर्गीता गाथा महीपते ।
 ईत्साकर्मनुपुत्रस्य कक्षापोपवने पुरा ॥ १७ ॥
 अपि नस्ते भविष्यन्ति कुले सन्मार्गगामिनः ।
 गयामुपेत्य ये पिण्डान् दास्यन्त्यस्याकमादरात् ॥ १८ ॥
 अपि नः स्वकुले आयाट् यो नः दद्यात् त्रयादशीम् ।
 पायसं मधुमपिभ्यां वर्षासु च मन्त्रासु च ॥ १९ ॥
 गोरीं वाप्यदुवहेत् कन्या नीलं वा वृषमुत्सृजत् ।
 यजेत वायुमेधेन विधिवद्विष्णुवाचता ॥ २० ॥

वित पक्षं दास्यन्ति तम् । एतत् चर्मस्य पितृनुद्विष्ट न दद्याद्विष्णुः
 ॥ १५ ॥ अशासमन्विते पितृनुद्विष्ट बहु दत्तं न दद्यात् ते वितरा
 यदाहारा दादयाहारयोग्या जातास्तदाहारतामुपेतंत्वर्थः ॥ १६ ॥
 कक्षापो इहमनुपाश्वर्यस्ये पानविनेषः । तद्योपवने दद्यात् गोविष्णुः
 प्रति पितृभिर्गीता ॥ १७ ॥ अपि दुर्नेटत्वमात्र ॥ १८ ॥ वर्षासु भाद्र-
 पदे ज्येष्ठमासौ त्रयादशी प्राप्य ॥ १९ ॥ गोरोमटयणीम् । “अष्टवशी
 भवेद् गोरी नववशी द्व रोहिणी । दशवशी भवेत् सन्या सप्त सप्त”
 रत्नसूत्रम् । इति सूत्रः । नासदुवहेत् कीदृशीम् । अदुवहेत्
 इति वा पाठः । “गोरीं दद्यात्तद्वृष्टं वैकुण्ठं वाति रोहिणीम् ।
 कन्यां दद्यात् मङ्गलोष्णं रोहता रत्नसूत्रम् ॥” इति चण्डीकोटः । गोरी
 स्यात् । “वाहितो वस्तु रक्षेन्न वृषे पक्षे च वायुरा । नेत्रा
 सुरविषावाभ्यां च गोरो वृष उच्यते ॥” इति ॥ २० ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

इत्याह भगवानौर्वः समराय महात्मने ।

मदाचारान् पुरा नम्यक् मैत्रेय ! परिपृच्छते ॥ १ ॥

मय प्येतदशेषेण कथितं भवते दिज ।

समुक्त्वा मदाचारं कथित्वाप्नोति गोभनम् ॥ २ ॥

मैत्रेय उवाच ।

षण्णापवित्रप्रमुखा विद्विता भगवन् । सम ।

सदक्वाद्याश्च ये सर्वे नमनमिच्छामि वेदितुम् ॥ ३ ॥

को नम्यः किं समाचारो नमनसंज्ञां नरो लभेत् ।

नमनस्वरूपमिच्छामि यथावद् गदितं त्वया ॥ ४ ॥

पराशर उवाच ।

ऋगयजुःसामसंज्ञं यं त्रयो वर्णावृत्तिर्दिज ।

एतामुञ्चति यो मोहात् स नम्यः पातकी भूतः । ५ ॥

त्रयो समस्तवर्णानां हिजमंवरणं यतः ।

नम्यो भवत्युज्जितायाम् पतस्तस्यामसंग्रयम् । ६ ॥

इवं नवभिरध्यायेत्कवीर्षमीः प्रपञ्चिताः । अतिरेके त्वमर्षोद्भिदं वेनेह
निष्कृषते ॥ तत्र वृत्तद्वये द्वेः सुतो विष्णुः रज्जीवमह । कावामोहं यतो
मन्त्रा देवा नम्याश्च जन्मरे ॥ १ ॥ नम्योनाम् आर्द्धितः परित्यागम् ॥ २ ॥
विदुः यत वेदं संवरणमपि प्रावरणम् उत्तरीयमिति यावत् । अतः
आवृत्तिनामे वरिष्ठानोत्तरीयहीन इव नम्यो भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ एतदेव

इदञ्च श्रूयतामन्यद् भीष्माय सुमहात्मने ।

कथयामास धर्मज्ञो वशिष्ठा मत्पितामहः ॥ ७ ॥

मयापि तस्य गदतः श्रुतमेतन्महात्मनः ।

नमस्तस्मै त्वि मेतैव ! यत् पृष्टोऽहमिह त्वया ॥ ८ ॥

देवास्तु नमद् युष्मद् दिव्यमञ्च पुरा दिव ।

तस्मिन् पराजिता देवा देवैर्ऋतिदुरागमैः ॥ ९ ॥

क्षीरीदस्योत्तरं कुलं गत्वाऽतप्यन्त वै तपः ।

विष्णोराराधनायैव जगुर्धेम स्तुवं तदा ॥ १० ॥

देवा ऊचुः ।

पाराधनाय लोकानां विष्णोः श्रेयस्स यां गिरम ।

वक्ष्यामो भगवानान्यस्तथा विष्णुः प्रसीदतु ॥ ११ ॥

यतः भूतान्यग्रेषां प्रभूतानि महात्मनः ।

यस्मि स तथमेष्यन्ति कस्तं मस्तीतुमीश्वर ॥ १२ ॥

तथाप्यरातिविध्वंसध्वस्तवीर्या भवार्थिन ।

त्वां स्तोष्यामस्तवोक्तीनां याथाश्रेयं नैव गोचरे ॥ १३ ॥

त्वमुषी सन्निव वज्रिर्वायुराकाशमेव च ।

अन्तीकं नृणां तद्वत् प्रसीदतु ॥ ७ ॥ देवास्तु नमद् युष्मद् दिव्यमञ्च पुरा दिव । तस्मिन् पराजिता देवा देवैर्ऋतिदुरागमैः । क्षीरीदस्योत्तरं कुलं गत्वाऽतप्यन्त वै तपः । विष्णोराराधनायैव जगुर्धेम स्तुवं तदा ॥ १० ॥ देवा ऊचुः । पाराधनाय लोकानां विष्णोः श्रेयस्स यां गिरम । वक्ष्यामो भगवानान्यस्तथा विष्णुः प्रसीदतु ॥ ११ ॥ यतः भूतान्यग्रेषां प्रभूतानि महात्मनः । यस्मि स तथमेष्यन्ति कस्तं मस्तीतुमीश्वर ॥ १२ ॥ तथाप्यरातिविध्वंसध्वस्तवीर्या भवार्थिन । त्वां स्तोष्यामस्तवोक्तीनां याथाश्रेयं नैव गोचरे ॥ १३ ॥ त्वमुषी सन्निव वज्रिर्वायुराकाशमेव च ।

समस्तमस्तःकरणं प्रधानं तत्परः पुमान् ॥ १४ ॥

एकं तवैतद् भूतात्मन् । मूर्त्तामूर्त्तमयं वपुः

आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं स्थानकालविभेदवत् ॥ १५ ॥

तत्रेय ! तव तत् पृथं त्वन्नाभिकमलं ह्रवम् ।

रूपं मर्गोपकाराय तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ॥ १६ ॥

शक्ताकर्तृवस्त्वस्मिन्नकृत्मीमादिभेदवत् ।

वयमेव स्वरूपं यत तस्मै देवात्मने नमः ॥ १७ ॥

दशप्रायमसम्बोधि तितिक्षादमवर्जितम् ।

यद्रूपं तव गोविन्द ! तस्मै दैव्यात्मने नमः ॥ १८ ॥

नातिज्ञानवक्त्रा यस्मिन् नाशस्तिमितनेत्रमि ।

शब्दादिलोभि यत तस्मै तृभ्यं यन्नात्मने नमः ॥ १९ ॥

कौट्यमाशमयं वारं यच्च रूपं तवानिदम् ।

निशाचरात्मने तस्मै नमस्ते पुरुषोत्तम ॥ २० ॥

स्वर्गव्यधर्मिमहर्म्मन्लोपकरणं तव ।

धर्मांश्च तथा रूपं नमस्तस्मै जनादेन ॥ २१ ॥

धर्मात्मने नम इत्यन्तेन । समस्तं मनोबुद्ध्यादिविनाशमलःकरणम् ।

तस्मात् प्रकृतः परः ॥ १४ ॥ स्वानं देयं, देये काये च तस्मिन् क्षणिक-
माभेदयुक्तं विद्यं तदैवमेव वपुर्निखिलं ॥ १५ ॥ तत्र तव रूपमध्ये

प्रथमं धर्मं विद्योपकाराय यत तव रूपं तस्मै नमः ॥ १६ ॥ यत्रमेव

तव यत स्वरूपं तस्मै नमः ॥ १७ ॥ यदसम्बोधि विवेकशून्यम् ॥ १८ ॥

यस्मिन् यच्चरूपे नाश इन्द्रियनाशो बुद्धयनाशो वा नातिज्ञानवक्त्रा

नातिज्ञानवक्त्राः । नाट्यकृतिरिति पाठे नाट्येन कृतादित्या । तत्र

देवकृतिरतैस्तैश्च कल्पवृक्षे ॥ १९ ॥ यस्मिन् तमोभवम् ॥ २० ॥ कर्मव्याः

कर्मणां वे धर्मिणः कर्मणां कर्मणां य दहर्मी वागादिसकलं यत् कथं

कृष्णायमसंसर्गि गतिमद्भ्रमनादिषु ।

मिहास्थं तव यद्रूपं तस्मै मिहात्मने नमः ॥ २२ ॥

अतितिक्षाधनं कूरमपभोगमयं हरे । ।

द्विजिह्वं तव यद्रूपं तस्मै सर्पात्मने नमः ॥ २३ ॥

अववाधि च यच्छास्त्रमदोषमपकृष्यमम ।

ऋषिरूपात्मने तस्मै विष्णोः रुपाय ते नमः ॥ २४ ॥

भक्षयत्यथ कृष्णस्ते भूतानि यदवारितम् ।

त्वद्रूपं पुण्डरीकाक्ष तस्मै कालात्मने नमः ॥ २५ ॥

संभक्ष्य सर्वभूतानि देवादीन्यविशेषतः ।

मृत्युत्यक्ते च यद्रूपं तस्मै रुद्रात्मने नमः ॥ २६ ॥

पश्यत्या रजसो यच्च कर्मणां कारकात्मकम् ।

जगदीश नमस्तस्मै त्वद्रूपाय नरात्मने ॥ २७ ॥

अष्टाविशद्विधोपेतं यद्रूपं तामसं तव ।

तन्मार्गगामि सर्वात्मन् तस्मै पञ्चात्मने नमः ॥ २८ ॥

अतीति तदोपकरणं मायकं धर्मात्मनरुपमं यद्रूपं तस्मै नमः

॥ २२ ॥ तमनादिषु तमनीवादिषु अमंसर्गिणी या अंसर्गलूत्या नतिरस्ताऽति

तद्रूपम् । मिहा हि अवाऽप्यादिषु मन्त्राल कावली वा न मन्त्रालने

॥ २३ ॥ अतितिक्षा कृष्या धनं कर्मणः यच्च । अपभोगमयं न

पाठे अपभोगेऽपि व्यभिचरितम् ॥ २४ ॥ अदोषं शास्त्रादिभिरपि

अविद्वदम् । अवास्तितराका देहो यद्य तस्मै तत्र रुपाय नमः ॥ २५ ॥

रजः काकात्मकं ते रूपं भूतानि भक्षयति तस्मै नमः ॥ २६ ॥ यद्रूपं

रजसु रूपं भक्षयित्वा मृत्युमीति शेषः ॥ २६ ॥ रजसो इत्यत्र । यत्र

रजसां कारकात्मकं वर्णं आभावं तस्मै नरात्मने बहुधात्मने नमः ॥ २७ ॥

अष्टाविशद्विधोपेतमिति पाठे, अष्टादश द्वाद्विधया, नव द्वाद्विधयाः

अष्टौ विद्विधया इति प्रत्ययेऽपि विद्वताः ॥ २८ ॥ अतस्तः विद्विधमं

यज्ञाङ्गभूतं यद्रूपं जगतः सिद्धिसाधनम् ।

वृक्षादिभेदैर्यद्वेदं तस्मै मुख्यात्मने नमः ॥ २८ ॥

तिर्य्यङ्मानुषदेवादिव्यामगष्ट्यादिकञ्च यत् ।

रूपं तवादे. सर्वस्य तस्मै सर्वात्मने नमः ॥ ३० ॥

प्रधानबुद्ध्यादिमयादशेषात् यदन्यदस्मात् परमं परात्मन् ।

रूपं तवाद्यं न यदन्यतुल्यं तस्मै नमः कारणकारणाय ॥ ३१ ॥

शुक्लादिदीर्घादिघनादिहीनम्

अगोचरं यच्च विशेषणानाम् ।

शुद्धातिशुद्धं परमपिष्टम्यं रूपाय

तस्मै भगवन् ! नताः स्म ॥ ३२ ॥

यन्नः शरीरेषु यदन्यदेहं

अपेक्षजन्तुचक्रमय्यं यत् ।

यस्माच्च नान्यद् व्यतिरिक्तमस्ति

ब्रह्मत्वरूपाय नताः स्म तस्मै ॥ ३३ ॥

सकलप्रिदमजस्य यस्य रूपं

परमपदात्मवतः सनातनस्य ।

वृक्षादिभेदैर्यद्वेदं भिन्नम् । वृक्षभेदीति पाठे, वृक्षगुणसत्तावरीदृशं
तत्त्वत्वमात्रात्मना वृक्षभेदिः मुख्यात्मने वृक्षात्मने ॥ २८ ॥ तत्र
मयैकादेः कारणस्य यद्रूपं तिर्यङ्मनुष्यदेवादितुल्यः ॥ ३० ॥ यदापी
तिर्य्यङ् ब्रह्म प्रत्यक्षम्, प्रधानादिमयादशेषाद् विश्वरूपादस्मात् परमं रूपम्
अत एव यदन्यदस्मात् न भवति निरूपमं तस्मै नमः ॥ ३१ ॥ सर्वैकमेव
दशैवन्तः प्रत्यक्षम्, शुक्लादीति विभि. शुक्लादीनां कियतां निषेधस्तस्मा
यदेविशेषत्वनिषेधमाह, अगोचर इति ॥ ३२ ॥ परमपदात्मवतः परमं

तमनिधनमशेषबीजभूतं

प्रभुममलं प्रणताः स्म वासुदेवम् ॥ ३४ ॥

पराशर उवाच ।

स्तीव्रस्यास्वावसाने तु ददृशुः परमेश्वरम् ।

शङ्खचक्रगदापाणिं गरुडस्थं सुरा हरिम् ॥ ३५ ॥

तमूचुः सकला देवाः प्रणिपातपुरःसरम् ।

प्रसीद देव ! दैत्यभ्यस्माह्वाति शरणार्थिनः ॥ ३६ ॥

त्रैलोक्यं यज्ञभागाय दैत्यैर्हृदिपुरोगमे ।

हृतं नी मङ्गलोऽप्यात्रामुल्लङ्घ्य परमेश्वर ! ॥ ३७ ॥

यद्यप्यशेषभूतस्य वयं ते च तवांशकाः ।

तद्याप्यविश्वमेदेन भिन्नं पश्यामहे जगत् ॥ ३८ ॥

स्ववर्णधर्माभिरता वेदमार्गानुसारिणः ।

न यस्यास्तेऽरयो हन्तुमस्माभिस्तपसाश्विताः ॥ ३९ ॥

तमुपायममयात्मन् ! अस्माकं दातुमर्हसि ।

येन तानसुरान् हन्तुं भवेन भगवन् ! क्षमाः ॥ ४० ॥

पराशर उवाच ।

इत्युक्त्वा भगवांस्तेभ्यो मायामोहं शरीरतः ।

तमत्प्राप्य ददौ विष्णुः प्राह चेदं सुरोत्तमान् ॥ ४१ ॥

योभगवानुवाच ।

मयामोहोऽयमखिलान् दैत्यांस्तान् मोहयिष्यति ।

३४ प्रभुममलं वासुदेवं वदन्ति तस्य ॥ ३४ ॥ तव मरणावितोऽस्मान्

दैत्यभ्यस्माह्वाति तं हरिमुत्तरि कथय ॥ ३५ ॥ (स्त्री स्त्रितिनिमित्तं)

ततो बध्ना भविष्यन्ति वेदमार्गवह्निष्कृताः ॥ ४२ ॥
 स्थितौ स्थितस्य मे बध्ना यावन्तः परिपन्थिनः ।
 मद्गुणो मेऽधिकारस्य देवदैत्यादिकाः सुराः ॥ ४३ ॥
 तद् गच्छत न भीः कार्या मायामोहोऽयमग्रतः ।
 गच्छत्वद्योपकाराय भविता भवनां सुराः ॥ ४४ ॥

पराशर उवाच ।

इत्युक्त्वा प्रणिपत्यैनं ययुर्देवा यथागतम् ।
 मायामोहोऽपि तैः साधे ययौ यत्र महादुराः ॥ ४५ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

तपस्यभिरतान् सोऽथ मायामोहो महासुरान् ।
 मैत्रेय । दृष्ट्वा गत्वा नर्मदातीरसंश्रयान् ॥ १ ॥
 ततो दिगम्बरा मुक्त्वा वह्निपत्रधरा द्विज । ।
 मायामोहोऽसुरान् श्रुत्वा मिदं वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

स्थितस्य मद्गुणोऽधिकारस्य मे यावन्तः परिपन्थिनस्तैः सर्वे मम बध्ना
 दत्तव्यः ॥ ४२ ॥

इत्युक्त्वा कृता देवा मायामोहमोहिताः । मन्त्रं चर्म-
 दोषोक्तौ मैत्रेयस्य सुश्रवा ॥ १ ॥ शृण्वन् मनोहरम् ॥ २ ॥ शिष्टं च

मायामोह उवाच ।

भो देव्यपतयो ! ब्रूत यदर्थं तप्यते तपः ।

ऐहिकं वाथ पारत्रयं तपसः फलमिच्छथ ॥ ३ ॥

असुरा ऊचुः ।

पारत्रयफललाभाय तपयथ्या महामते ।

अस्माभिरियमारथा किं वा तेऽत्र विवक्षितम् ॥ ४ ॥

मायामोह उवाच

कुरुष्वं मम वाक्यानि यदि मुक्तिमभीष्य ।

अर्हस्यं धर्ममेतच्च मुक्तिद्वारममुत्तम ॥ ५ ॥

धर्मा विमुक्तैरर्होऽयं नेऽस्मान् परः परः ।

अत्रेवावस्थिताः स्वर्गं विमुक्तिं वा गमिष्यथ ।

अर्हस्यं धर्ममेतच्च सर्वं यय महोदनाः ॥ ६ ॥

पराशर उवाच ।

एवंप्रकारैर्बहुभिर्युक्तिद्वयनवाडैर्ते ।

मायामोहन देव्यास्ते वेदमार्गादपाकृताः ॥ ७ ॥

धर्मायेतदधर्माय सदेतच्च सदित्यपि ।

विमुक्तये त्विदं नेतद् विमुक्तिं संप्रयच्छति ॥ ८ ॥

परमार्थोऽयमत्यर्थं परमार्थो नचाप्ययम् ।

रदुकोचभोष्यं पारत्रयं परकोचभोष्यम् ॥ १ ॥ परं धर्ममप्ये वक्ष्यमाणम् ।

अर्हमेतदुपादितम् ॥ २ ॥ अर्हं योग्यः । एतच्छादयतो धर्मः न

परः न चोऽहः ॥ ३ ॥ एवंप्रकारैर्बोध्यै, युक्तिद्वयनं युक्तनिरासः, तेन

बहिर्नैः । अचिन्तेरिति वा पाठः । अपाकृता दूरीकृताः ॥ ७ ॥

वेदमार्गीयकरश्चैव अप्रथा दृश्यति, आहं शास्त्रं धर्मावेति ॥ ८ ॥

कार्यमेतदकार्यं नैतदेवं स्फुटं त्विदम् ।

दिश्वामसामयं धर्मी धर्मीऽयं बह्वामसाम् ॥ ९ ॥

इत्यनैकान्तवादश्च मायामोहेन नैकधा ।

तेन दर्शयता दैत्याः स्वधर्मस्याजिता हिज ! ॥ १० ॥

अर्हथेमं महाधर्मं मायामोहेन ते यतः ।

प्रोक्तास्तमायिता धर्ममार्हतास्तेन तेऽभवन् ॥ ११ ॥

तयोधर्मममुत्तमं मायामोहेन तेऽसुराः ।

कारितास्तन्मया ज्ञानस्तथान्ये तत्प्रवाधिताः ॥ १२ ॥

तेरप्यन्ये परे तैश्च तेरप्यन्ये परे च तैः ।

अन्यैरहोभिः सत्यक्ता तैर्दैत्यैः प्रायश्चर्यी ॥ १३ ॥

पुनश्च रक्तास्वरधृष्टायामोहोऽञ्जितेक्षणः ।

अन्यानाहासुरान् गत्वा मृदन्त्यमधुराक्षरम् ॥ १४ ॥

मायामोह उवाच ।

स्वर्गार्थं यदि वाञ्छा वो निर्वाणार्थमथासुराः ।

तदलं पशुघातादिदृष्टधर्मेर्निबोधत ॥ १५ ॥

विज्ञानमयमेवैतदशेषमवगच्छथ ।

बुध्यर्ध्वं मे वचः सम्यग बुधैरेवमुदीरितम् ॥ १६ ॥

अनेकान्तवादं महाधर्मिचारिकारणवादं भेदाभेदवादं वा दर्शयता

इत्येवं स्वधर्मान् त्याजिता इत्युपसंहारः ॥ १० ॥ आर्हतानां नाम-

निर्वाणमाह आर्हन्ति ॥ ११ ॥ अस्मदायमहतिमाह लघीति ॥ १२ ॥

आर्हन्तमहत्तमा वीर्यमतमाह पुनश्चेति सप्तभिः । रक्तास्तेतदाचार-

मदर्शकम् ॥ १३ ॥ अलं हि विज्ञानमयं बुद्धिमयमित्यादिना योनाचाराणा-

नाकस्यातिवादं कथं ॥ १४ ॥ अनाधारमिति नाध्यमिहानुवृत्त्याति-

जगदेतदनाधारं भ्रातृज्ञानार्थतत्परम् ।

रामादिदुष्टमत्स्यं भ्रास्यते भवमदृष्टे ॥ १७ ॥

पराशर उवाच ।

एवं बध्यत बध्यध्वं बध्यतेवसितीरयन् ।

मायामोहः स देतेयान् धर्ममत्वाजयन्निजम् ॥ १८ ॥

नानाप्रकारवचनं स तेषां युक्तियाजितम् ।

तथा तथा च तदर्थं तत्पुंस्ते यथा यथा ॥ १९ ॥

तस्यैव पां तथैवाचरन्त्यैरन्ये तथादिताः ।

नैवेयं तत्पुंस्ते वेदमन्यदितं परम् ॥ २० ॥

अन्यान्यन्यपाषण्डप्रकारैर्बहुभिर्दिजः ।

देतेयान् माह्वानाम् मायामोहाऽतिमोहकत् ॥ २१ ॥

स्वस्य नैव हि कालेन मायामोहेन तस्यैव ।

माहितास्तत्पुंस्ते मवीं तयोर्मागीयिनां कथाम् ॥ २२ ॥

केचिद् विनिन्द्य वेदानां देवानामपि दिजः ।

यज्ञकमेकलापस्य तथान्ये च हिजस्तनाम् ॥ २३ ॥

नैतद् युक्तिमहं वाक्यं हिमा धर्माय नैष्यते ।

हवींश्चनलदग्धानि फलायेत्यर्भकोदितम् ॥ २४ ॥

पराशरः । भ्रातृज्ञानार्थं तदर्थं तत्परं तद्विषयम् ॥ १७ ॥ एवं
बध्यतेत्यत्र परब्रह्मणोऽप्यदृष्टत्वात् ॥ १८ ॥ अन्यपाषण्डप्रकारैर्बहुभिर्वा-
चनैर्वचनैः ॥ १९ ॥ तयोर्मागीयिनां कथामपि तत्पुंस्ते ॥ २० ॥
न वेदमन्यताम् विन्दुं केचिन् विनिन्द्य वेदानामपि दिजः । तद्विदितं ज्ञेयः
॥ २१ ॥ विन्दुं ज्ञेयं कृतवर्तमानाश्च नैव दिजः । हिमा चरवीक्षा यदीति
यद् यत्नम् "कल्पोपोषां पशुपाशभेन" इत्यादिद्वयं तत्र युक्तिपक्ष-
वत्तः "व हिंसां चरवी भूमानि" इति सुखेन तत्पुंस्ते ज्ञेयत इति

यज्ञैरनैर्कैर्देवत्वमवाप्येन्द्र ण मुच्यते ।

शम्यादि यदि चेत् काष्ठं तद् वरं पत्रमुक्त पशुः ॥ २५ ॥

निहतस्य पशोर्यज्ञे स्वर्गप्राप्तिरदीक्ष्यते ।

स्वपिता यजमानेन किञ्च, तस्मान्न हन्यते ॥ २६ ॥

हस्तये जायते पुंसो मुक्तमन्येन चत् ततः ।

दद्यात् श्राद्धं श्रद्धयान्नं न वह्नियुः प्रवासिनः ॥ २७ ॥

जनश्रद्धेयमित्येतदवगम्य ततो वचः ।

उपैत्य येयमे वाक्यं रोचतां यन्मयैरितम् । २८ ॥

न ज्ञाप्यवादा नभसा निपतन्ति महासुराः

युक्तिमद्वचनं याज्ञं मयान्यैश्च भवदुर्विधैः । २९ ॥

मायामोहेन ते देव्याः प्रकारैरेहुभिस्तथा

अथ्यापिता यथा तेषां द्रव्यं काष्ठदरोचयत् ॥ ३० ॥

इत्यमुन्मागेयातप, तेषु देव्येषु तऽमराः ।

त पठ सुगमः ॥ २४ ॥ सत्यादिष्वभिदूषणं काष्ठं पशून् जतयेत्
इन्द्र ण मुच्यते तत् तर्हि २४ अथ पशु यतोऽथो काष्ठात् कोमल
पत्रमुक्त ॥ २५ ॥ यज्ञो जतस्य पशोः सदुगतचेत् तर्हि यजमानेन
सदुगतये स्वपिता किं न हन्यते ? ॥ २६ ॥ अन्येन श्राद्धे अन्नं
भुक्तम् अन्यथा हस्तये चेज्यायते तर्हि प्रवासिनोऽन्नं न वह्नियुः किन्तु
स्वपिताभिर्यतः श्राद्धादिसत्सिद्धिस्तथा दः ॥ २७ ॥ ततो न युक्तिमं
केवलं पुत्रवृत्तनश्चैवमेतदुपस्थादिवचनं वचः अतो बुद्ध्याकमलोपेक्षेव
युक्ता ॥ २८ ॥ न ज्ञाप्यवादे वेदं कदम् उपेक्षा ? तत्राह, नहीति ।
नहि ज्ञाप्यवादाः कमायतः केचन गर्शन्ते, किन्तु यदेव युक्तिमद्वचनं
तस्यावा अन्यैश्च भवदुर्विधैश्च पाद्यम् । युक्तिश्च पूर्वोक्तोक्ता वेदवादेषु
नास्तीति भावः ॥ २९ ॥ ततो मध्ये ॥ ३० ॥ नाहं कर्तुं परित्यक्तं वागमस्यः

उदयागं परमं कृत्वा युद्धाय समुपस्थिताः ॥ ३१ ॥
 तता देवासुर युद्धं पुनरेवामवद् द्विज ! ।
 हताश्च तैः सुरा देवैः सन्नागपरिपन्थिनः ॥ ३२ ॥
 स्वधमेकवचस्तपान्नुदयः प्रथमं द्विज ! ।
 तेन रक्षाभवत् पूर्वं नेष्टुनेष्टे च तत्र ते ॥ ३३ ॥
 तता मैत्रेय ! तन्नागैर्वृत्तिर्ना येऽभवन् जनाः ।
 नन्मास्ते तेयेतस्यक्त त्रयोसवरणं वृष्टा ॥ ३४ ॥
 ब्रह्मवागी गृहस्थश्च वानप्रस्थस्तथाश्रमाः ।
 पारत्राड् वा चतुर्वीर्यं पञ्चमी नापपद्यते ॥ ३५ ॥
 वसु मत्स्यश्च गाह्वयश्च वानप्रस्था न जायते ।
 पारत्राड् वाप मैत्रेय ! स नम्र पापकृत्वर ॥ ३६ ॥
 नित्यानां कर्मणा विप्र ! तस्य हानिरहर्निशम् ।
 अकुर्वन् विहितं कर्म यत्नः पतति तादृश ॥ ३७ ॥
 प्रार्थायन्ते न महता शुद्धिं प्राप्नोत्यनापदि ।
 पक्ष नित्यक्रियाहानेः कर्ता मैत्रेय ! मानव ॥ ३८ ॥
 सवत्सर क्रियाहानियस्य प माऽभिजायते ।
 तस्याश्वलाकनात् सृष्टीं निराश्वः साधुभिः सदा ॥ ३९ ॥
 अष्ट स्नानं सचेलस्य शुद्धिहेतुर्महामते ! !

पारत्राड् वा यो न ज्ञातव्यं च च नम्रः ॥ ३५ ॥ नम्रश्च तत्पुण्यं
 न च दातव्यं च, नित्यानां क्रियाणां हानिं भवति कर्तव्यान्नेन । विहितं
 नित्यं पतति पापवान् भवति ॥ ३७ ॥ एवं पक्ष क्रियाहानेर्हन्ते ।
 साधुभिर्न महता शुद्धिं प्राप्नोत्यर्थः । एवं साक्षादश्वलाकनाव-
 शिकं प्राप्नोत्यर्थं भवेत् ॥ ३८ ॥ तस्य सवत्सरक्रियाहानिर्वक्तुः ॥ ३९ ॥

पुंसो भवति तस्योक्ता न शुद्धिः पापकर्मणः ॥ ४० ॥
 देवर्षिपितृभूतानि यस्य निःश्वस्य वेगमनि ।
 प्रयात्यनर्षितान्यत्र लोके तस्माच्च पापकृत् ॥ ४१ ॥
 देवादिनिःश्वामहतं शरीरं यस्य वेगमच ।
 न तेन सद्वरं कुर्यात् गृहामनपरिच्छदेः ॥ ४२ ॥
 सम्भाषणानुप्रश्नादि महास्वाधैव कुर्वतः ।
 जायते तुल्यता पुंसस्तेनैव हिज ! इत्थमरम ॥ ४३ ॥
 अथ भुङ्क्ते गृहे तस्य करोत्यास्यां तथामने ।
 गते चाप्येकशयने स मद्यस्तत्समो भवेत् ॥ ४४ ॥
 देवतापितृभूतानि तथानभ्यर्च्य यांति योन
 भुङ्क्ते स पातकं भुङ्क्ते निष्कृतिस्तस्य काटको ॥ ४५ ॥
 ब्राह्मणायाश्च ये वंशीः स्वधर्मादन्त्योमुत्तम ।
 यांति ते नग्नसन्नाम्न हीनकर्मस्त्वस्थिताः ॥ ४६ ॥
 चतुर्णां यत्र वणिनां भैत्रेयात्यन्तमद्वरः ।
 तत्रास्या सधृत्तौनामुपधाताय जायते ॥ ४७ ॥
 अनभ्यर्च्य ऋषीन् देवान् पितृन् भूतातिथीस्तथा ।
 या भुङ्क्ते तस्य सम्भाषात् पतन्ति नरके नराः ॥ ४८ ॥

अथ प्रविशाम ॥ ४१ ॥ गृहादिभिः सद्वरं दत्तम् ॥ ४२ ॥ यदा-
 न्तिष्ठति स्थितिम् । याज्यायमिति पाठे परस्पर सम्भाषादिभूतान-
 क्रियात्वं सद्वरं कृतं तेन भस्मेन तस्यत्वं जायते ॥ ४३ ॥ इदानीं
 भोजनादीनि बुधवत् क्रियमाणानि सदाः पातकेनैव इत्याह अद्वेति ॥ ४४ ॥
 नाश्रयाद्याः स्वधर्मादन्त्योमुत्तमं पितृकं यामि ते ते नग्नधृतां यान्ती-
 न्यस्थः ॥ ४५ ॥ सद्वरो गृहादिषु याया स्थितिः ॥ ४६ ॥ अने

तस्मादेतान नरो नस्मांस्तयोमन्यागदृषितान्
 मवेदा वजयेत् प्राज्ञ आलापमग्नेनादिषु ॥ ४८ ॥
 यथावद्भिः कृत यन्नाद् देवान् पितृपितामहान् ।
 न प्राणयति तच्छ्रावः यदेभिरवलोकितम् ॥ ५० ॥
 श्रूयते च पुरा ख्याता राजा गतधनुर्भुवि ।
 पत्न्या च गैत्र्या तस्याभूदतिधर्मपरायणा ॥ ५१ ॥
 पतिव्रता महाभागा मन्त्रशौचदयान्विता
 मवेलेक्षणमस्यखा विनयेन नयेन च ॥ ५२ ॥
 म तु राजा तथा माई देवदेवं जनादेनम् ।
 पाराधयामास विभुं परमेण समाधिना ॥ ५३ ॥
 होमैर्जपैस्तथा दानैरुपवामैश्च भक्तितः ।
 पञ्चाभियान्दिवस तस्याना नाशमानसः ॥ ५४ ॥
 एकदा तु समं स्नातौ तौ तु भार्यापतौ जले ।
 भागारण्याः समुत्तौणी कार्त्तिक्यां समुपापितौ ॥ ५५ ॥
 पापघ्निनमपश्य तामायास्तं समुद्रं हिज ।
 चापाचार्यस्य तस्यासी मखा राज्ञो महात्मनः ॥ ५६ ॥
 पतस्तदगौरवात् तेन महालापमयाकरात् ।
 नत् मा वागयता देवी तस्य पत्न्या व्रतव्रता ॥ ५७ ॥
 तपोयितास्माति रवि तस्मिन् दृष्टे ददयं च ॥ ५८ ॥
 समागम्य यथान्याय दम्पती तौ यथाविधि ।
 विष्णोः पूजादिकं सर्वं कृतवन्तौ द्विजोत्तम ॥ ५९ ॥

अत्रोक्तं ॥ ५० ॥ तस्य पापघ्नीचापटोः दग्धयितुम् इति च समाच,
 अत्र न चोक्तं देवा वाक्पुत्रमादि ॥ ५१ ॥ तस्य राजावापाचार्येण
 ॥ इति विष्णुपुराणे पापघ्नी पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥ तेषां पापघ्नी तस्य

कालेन गच्छता राजा समारासो मपन्नजित् ।

अन्वारोह तं देवो विताम्य भूपतिं पतिम् ॥ ६० ॥

स तु तन्मापचारेण ग्वा जज्ञे वसुधाधिपः ।

उपोषितेन पापण्डसम्भाषो यः कृताऽभवत् ॥ ६१ ॥

मापि जातिस्मरा जज्ञे काशीराजमुता शुभा ।

सर्वविज्ञानसंपूर्णा सर्वलक्षणपूजिता ॥ ६२ ॥

तां पिता दातुकामोऽभूत् वराय विनिवारितः ।

तथैव तन्वरा विरता विवाहारभता नृपः ॥ ६३ ॥

ततः सा दिव्यया दृष्ट्या दृष्टा ग्वानं निजं पतिम् ।

वेदिशाख्यं परं गत्वा तदवस्थं ददगं तम् ॥ ६४ ॥

तं दृष्ट्वैव महाभागं ग्वानं भूत पतिं तथा ।

ददौ तस्मै वराहारं सत्कारप्रवण शुभम् ॥ ६५ ॥

भञ्जन् दत्तं तथा सोऽन्नमतिमिष्टमभोषमितम् ।

ग्वन्तानिललितं कुवेन वह चाटु चकार वै ॥ ६६ ॥

अतीय व्रीडिता बाला कुवेता चाटु तेन सा ।

प्रणामपूर्वमाहूदं दयित तं कुर्यान्निजम् ॥ ६७ ॥

पद्मवाच ।

स्मर्यतां तन्महाराज । दाक्षिण्यललितं त्वया ।

समर्पणं पापेन । तदेवम् । उपोषितेन राज्ञा पापण्डसम्भाषः आवापः
॥ ६० ॥ सर्वविज्ञानं विज्ञानमवाप्तिज्ञानं तेन संपूर्णं स्वभावतः पूर्णं
सर्वलक्षणं ॥ ६१ ॥ तथा स गिराजमुता तथा विनिवारितः सन्
॥ ६२ ॥ दाक्षिण्याद् गुरोः वक्षति सदुभावात् वक्षितं, प्रीतिवन्माप्यं
अर्पता येन भवान् सव चाटुकारा जात इत्यर्थः । चाटुः प्रीति-

येन खयानिमापन्नो मम चाटुकरो भवान् ॥ ६८ ॥

पाषाण्डिनं समाभाष्य तीर्थस्नानादनन्तरम्

प्राप्ताऽस्मि कुत्सितां यानिं किं स्मरसि तत् प्रभो ॥ ६९ ॥

परागर उवाच ।

तयैव स्मरितं तव पूर्वजातिकृतं तदा ।

दृष्टो विरमथावाप निर्वेदमतिदुर्लभम् ॥ ७० ॥

निर्विघ्नचित्तः स तता निगम्य नगरात् ततः ।

मरुत्पतनं कृत्वा मार्गालीं यानिमागतः ॥ ७१ ॥

सापि द्वितीये संप्राप्ते वर्षे दिश्ये न चक्षुषा ।

ज्ञात्वा शृगालं तं दृष्टुं ययौ कालाहलं गिरिम ॥ ७२ ॥

तत्रापि दृष्ट्वा तं प्राह मार्गालीं यानिमागतम् ।

भर्तारमतिचावेष्टौ तनया पृथिवीपतेः ॥ ७३ ॥

पद्म उवाच ।

अपि स्मरमि राजेन्द्र ! खयानिश्चय्य यन्मया ।

प्राक्तं ते पूर्वस्मरितं पाषण्डान्नापमययम् ॥ ७४ ॥

पुनस्तयोक्तस्तज्ज्ञात्वा मत्वं मत्पुत्रतां वरः

काननं स निराहारस्तत्याज स्वं कलेश्वरम् ॥ ७५ ॥

भूयस्ततो हृक् जान गत्वा तं निजने बने ।

स्मरयामास भर्तारं पूर्ववृत्तमनिन्दितम् ॥ ७६ ॥

न त्वं हृको महाभाग ! राजा शतधनुर्भवान् ।

आ भूत्वा त्वं शृगालोऽभूत्कृत्वं माम्पतं गतः ॥ ७७ ॥

पेदा ॥ ७८ ॥ मरुत्पतनं निर्विघ्नं स तं निर्वेदवदेव महापत-

नवनं वा । मार्गालीं शृगालपत्न्याऽपि योनिम् ॥ ७९ ॥ इति

पद्मवचनं चक्षुष्याय वा ॥ ८० ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतायां अष्टमोऽध्यायः

परायण उवाच ।

स्मारितेन यदा त्यक्तस्तेनात्मा गृध्रतां गतः ।
 अवाप सा पुनश्चैनं बाधयामास भाविनी ॥ ७८ ॥
 नरेन्द्र ! स्मर्यतामात्मा ह्यलं ते गृध्रचेष्टया ।
 पाषण्डालापजातोऽयं दीर्घा यद् गृध्रतां गतः ॥ ७९ ॥
 ततः काकत्वमापन्नं समनन्तरजस्मिन् ।
 उवाच तन्वो भर्तारमुपलभ्यात्मयोगतः ॥ ८० ॥
 अयेषा भूभृतः पूर्वं वग्ना यस्मै बलिं ददुः ।
 स त्वं काकत्वमापन्नो जाताऽद्य बलिभुक् प्रभो ! ॥ ८१ ॥

परायण उवाच ।

एवमेव च काकत्वे स्मारितः स पुरातनम् ।
 तत्प्राज भूपतिः प्राणान् मयूरत्वमवाप च ॥ ८२ ॥
 मयूरं तं ततः सा वै चकारानुगतं शुभा ।
 दत्तैः प्रतिक्षणं हृद्यैस्तृप्तं तज्जातिभोजनेः ॥ ८३ ॥
 ततस्तु जनको राजा वाजिमधं महाक्रतुम् ।
 चकार तस्मावभृथि आपयामास त तदा ॥ ८४ ॥
 सखी स्वयञ्च तन्वङ्गो स्मारयामास चापि तम् ।
 यथासी मन्मथासाया योनोजयाह पार्थिवः ॥ ८५ ॥

तः । एवं गृध्रम् अवाप रोधयामास च ॥ ७८ ॥ आत्मा राज-
 णः स्मर्यताम् । तज्जातिभोजनं पाठे आत्मा गृध्ररूपः । स्वयं जन-
 निव ॥ ७९ ॥ उवाच अत्रात्मा प्राणं च ॥ ८० ॥ बलिं करम् ।
 विभुम् उपहारविभुम् ॥ ८१ ॥ तज्जातिभोजनेर्भयूरज्जातिभोजने-
 र्भयः ॥ ८२ ॥ आत्मनः पतिं जनकरं वरदानादिभुक्तां पतिजनका-

श्रुतजन्मक्रमः सीऽथ तत्याज स्वं कलेवरम् ।
 जप्ते च जनकस्यैव पुत्रोऽसी सुमहात्मनः ॥ ८६ ॥
 ततः सा पितरं तन्वो विवाहाद्येन चोदयत् ।
 स चापि कारयामास पिता तस्याः स्वयंवरम् ॥ ८७ ॥
 स्वयंवरे कृतं सा तं संप्राप्तं पतिमात्मनः ।
 वरयामास भूयोऽपि भर्तृभावेन भाविनी ॥ ८८ ॥
 बुभुजे च तया सार्धं स भोगान् नृपनन्दनः ।
 पितर्युपरते राज्यं विदेहेषु चकार वै ॥ ८९ ॥
 इयाज यज्ञान् सुमहन् ददौ दानानि चार्थिनाम्
 पुत्रानुत्पादयामास युयुधे च सहारिभिः ॥ ९० ॥
 राज्यं भुक्त्वा यथान्यायं पालयित्वा वसुधैराम् ।
 तत्याज स प्रियान् प्राणान् संयामे धर्मतो नृपः ॥ ९१ ॥
 ततश्चितास्थं तं भूयो भर्तारं सा शुभेक्षणा ।
 अन्वारोहं विधिवद् यथापूर्वं मुढा सती ॥ ९२ ॥
 ततोऽवाप तया सार्धं राजपुत्रा स पाथिवः ।
 ऐन्द्रानतीत्य वै लोकान् लोकान् कामदुहोऽचयान् ॥ ९३ ॥
 स्वर्गाचयत्वमतुषं दाम्पत्यमतिदुर्लभम् ।
 प्राप पुण्यकृतं प्राप्य संशुद्धिं तां दिजोत्तम ! ॥ ९४ ॥
 एष पापश्च स भ्रातृदोषः प्रोक्तो मया दिज ! ।
 तयाद्यमं धावभृशस्नानमाहात्म्यमेव च ॥ ९५ ॥

अथ पत्न्यः श्रुतकृत् तस्यापि कलेवरविषये वरणे श्रीपुत्रवर्णोक्त-
 यन्निर्वाहोऽपि दोषाभावः कथितः ॥ ८८ ॥ ऐन्द्रान् कोषान् अतीत्य काम-
 दुहं कामदुषान् कोषान् प्राप ॥ ९३ ॥ ताम् अयमेवावभृशस्नानमा-
 हि हं पापश्च संशुद्धिं मया पश्य वदत्युक्तः ॥ ९४ ॥ इदानीं वैदिति-

तस्मात् पाषण्डिभिः पापैराज्ञापस्यने त्यजेत् ।

विशेषतः क्रियाकाले यज्ञादौ चापि दीक्षितः ॥ ८६ ॥

क्रियाहानिर्गृहे यस्य मासमेकं प्रजायते ।

तस्यावलोकनात् सूर्यं पश्येत मतिमान् नरः ॥ ८७ ॥

किं पुनर्येषु संत्यक्ता तथी सर्वात्मना द्विज ! ।

परावर्भाजिभिः पापैर्वेदादविराधिभिः ॥ ८८ ॥

पाषण्डिनो विकर्मस्थान् वैदालव्रतिकान् यथान् ।

त्रैतुकान् वक्तव्यं वाक्त्रैणापि नाचरेत् ॥ ८९ ॥

दूरादपास्तः सम्पर्कः सहास्यापि च पापिभिः ।

पाषण्डिभिर्दुराचारैस्तस्मात् तान् परिवर्जयेत् ॥ ९० ॥

एते नस्मास्तवाख्याता दृष्ट्या याज्ञोपवीतकाः ।

येषां सम्भाषणात् पुंसां दिनपुण्यं प्रणश्यति ॥ ९१ ॥

कन्यायेन पूर्वोक्तमेव प्रावक्षितमाह, क्रियाहानिरिति ॥ ८७ ॥ यैः
लवीत्यक्ता तेषां दर्शनात् सूर्यं पश्येदिति किं पुनर्येषां पराव-
र्भाजिभिः पाषण्ड्यावर्भाजिभिः ॥ ८८ ॥ पाषण्ड्यादयः सर्वे वेदविरहा
एव, यदाहुः । अतः अथमात् पाषण्डो विकर्मस्यो निषिद्धस्तु ।
यस्य धर्मधर्मो निषिद्धस्तथा धर्मो निषिद्धस्तु । अथवा च पापानि
वैकृतं नाम तद् व्रतम् । प्रियं वक्ति पुरोऽन्यान् विप्रियं कुरुते भयम् ।
तस्मात्पुरोधसेषु यथोक्तं कथितं बुधैः । सन्देहज्ञेयमिषं सत्कर्मसु
यथेष्टकः । अथानिर्दिष्टमिति च स्थापयितव्यम् । यथो निष्ठा-
विनीतस्य वक्तव्यमिति ॥ ८९ ॥ दति । वाङ्मात्रेणापि नाचरेत् । तेः
सम्भाषणमपि न कुर्यात् ॥ ८९ ॥ यदा चेवं तदा पूर्वोक्तेः पापिभिः
यद् वक्तव्यं वक्तव्यमिति दृष्ट्या दूरापास्तो निषिद्धः, सहास्यापि
निषिद्धः । किं वक्तव्यं वक्तव्यं तान् परिवर्जयेत् ॥ ९० ॥ नन्वपाष-
ण्डिनोः पूर्वोक्तमवदन् अवगच्छति, एत इति द्वाभ्याम् ॥ ९१ ॥

एते पाषण्डिनः पापा न ह्येतानालपेक्षु बधः ।

पुण्यं न गच्छति सन्धाषादेतेषां तद्दिनाद्भवम् ॥ १०२ ॥

पुंसां जटाधरणमौच्छावतां हृद्यैव

माघाश्विनामखिलग्रीवनिराकृतानाम् ।

तायप्रदानपितृपिण्डवह्निष्कृतानां

सन्धाषकादपि नरा नरकं प्रयान्ति ॥ १०३ ॥

सुंसां तेषां सामान्यटीकायां व्याख्यामिति । इत्येवमिति विष्णुपुराणस्य-
विष्णुपुराणे येन पापयुतस्य तादृशभूतजटाधरायास्तुमन्वस्यन्तः सन्धाषकादपि
देवताभिर्ह्यदरजा विना सन्धाषकादपि सन्धाषकादपि देवताभिर्ह्यदरजा
निराकृतानां पितृपिण्डवह्निष्कृतानां माघाश्विनेन वह्निष्कृतानां
मिति । तयोऽपि स्तुतिः श्रेष्ठोत्तरादिभ्यः सुतेतरान् । तपस्वभिरतान्
देवे स्तुतो विष्णुपुराणस्य ॥ १०३ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणटीकायां श्रीपरशामितायां तृतीयेऽध्याये

अष्टादशोऽध्यायः समाप्तः ।

समाप्तः तृतीयोऽध्यायः ।

चतुर्थोऽंशः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

मैत्रेय उवाच ।

भगवन ! यन्नरैः कार्यं साधुकर्मण्यवस्थितं ।

तन्मन्त्रं गुरुणाख्यात नित्यनैमित्तिकात्मकम् १ ॥

वर्णधर्मास्तथाख्याता धर्मा ये चायमेव वै ।

यातुमिच्छाम्यहं वंशान् तांस्त्वं प्रवृद्धि मे गुरो २ ॥

पराशर उवाच ।

मैत्रेय ! अयताम् अयमनेकयज्वीरशूरभूपालाङ्गुतो
ब्रह्मादिमानवो वंशः ।

तथा चोच्यते ।

ब्रह्मायं यो मनोवंशम् अहन्त्यङ्गनि संस्मरेत् ।

तस्य वंशममुच्छेदो न कटाचिद् भविष्यति ॥ ३ ॥

धर्मोपधर्मयोः प्रवृत्तद्वोरनुवर्त्यते । मतुङ्गचतुर्थीये
प्रवृत्तनिवर्त्यः ॥ नेदिष्टवंशं प्रथमेऽक्षययद् यत्नं रैवत ।
रेवती इतिने प्रादात् अस्तुतां कृत्वापवा ॥ उक्तास्तुताद्वर्क
भनवंशं पूज्यति, भगवति । गुरुणा तया आख्यातम् ॥ १ ॥ वीर
उत्साहवान्, गुरोः पराभिप्रायी, ब्रह्मा आदिर्भूतकारणं यत्नः सः ।
मानवो वैश्वतस्य मनोः संवन्धी । तस्य प्रथमं वंशस्वरथादिफलमाह ।
ब्रह्मायमिति ॥ १ ॥ ब्रह्मायुक्तो ब्रह्मा प्राग् बभूव । किंविधितः ?

तदस्य वंगानुपूर्वमिदेषपापप्रक्षालनाय मैत्रेयैतां
शृणु तद् यथा सकलजगतामनादिरादिभूत ऋग्यजुः-
सानादिमयो भगवदिणुमयस्य ब्रह्मणो मूर्तिरूप हिरण्य-
गर्भो ब्रह्मावृता भगवान् ब्रह्मा प्राग् बभूव ॥ ४ ॥

ब्राह्मणस्य दक्षिणाङ्गुलजन्मा दक्षः प्रजापतिः दक्ष-
स्याप्यदितिरदितेर्विवस्वान् विवस्वतो मनुर्मनोरिष्याकु-
त्तमश्चतुर्ग्र्यातिनरिष्यस्तप्राशुनाभागनेदिष्टकरूपपुत्राख्याः
पुत्रा बभूवः ॥ ५ ॥

इष्टिष मित्रावरुणयोर्मनः पञ्चकानयकारः ॥ ६ ॥

तवापहृते होतृरपचारादिला नाम कन्या बभूव ॥ ७ ॥

जगत्प्रभातिर्भुवकारश्च मयिष्ठानादिते दक्षतारुण्यः भगवद्विष्णु-
मयस्य भगवद्विष्णोर्मनः । मूर्तिरूपं परिच्छिद्यं सारवम् । हिरण्य-
गर्भो गण्डस्य गर्भरूपोत्पद्यः ॥ ४ ॥

तत्र तान् दक्षदितिरदिते दक्षस्य दक्षितातां देवा अनुजायन्ते
दक्षः दित्यतिवहति वंगानुपूर्वमिदं ब्रह्मण्येति । दक्षस्य अदिति,
बभूवोत शेषः । नामागमेदिष्टेति, नामागच्छ पिता नेदिष्ट इत्यर्थः ।
कलिहोदिष्टकैरदिष्टः इत्यपि संज्ञा ॥ ५ ॥ इष्टिष पुलोतपत्नेः परमेश
पचारा यवाङ्वायुः अचरोत् पुलोतमस्तु मनुरिति प्रजापति ।
अनुत्पत्तये, ननु पुलोतेषु सुमतः इति ॥ ६ ॥ अशुभस्य प्रथमं
बभूव तत् प्राञ्जानक्षेत्रं दक्षं ब्रह्मा, तत्र तस्मिन् बभूव मनुपत्ता
बभूव तं प्राञ्जितं होतृरपचारात् बभूव ब्रह्मण्येतादपहृते विवस्वो
जात इति बभूवमनु । अपहृते इति पाठे अपहृतात् होमाहोतीर-
त्यर्थः ॥ ७ ॥ देवद्वयोपादिति, नृपादेरः विषय इवाहते प्राञ्जितं ॥ ४ ॥

सैव च मित्रावरुणप्रमादात् सुदुस्त्रो नाम मतो.
पुत्रो मैत्रेयामोत् पुनश्चरकापात् स्वा मतो माममना-
बुधस्यायमममीपि बभ्राम ॥ ८ ॥

मानुरागय तस्या बुधः पुरुषममात्मजमुत्पादया-
माम ॥ ९ ॥

जाते च तस्मिन्नमितर्जामिः परमर्षिभिर्निर्दिश्य
ऋतमयो यजुर्मयः साममयोऽथर्वमयः सवेमयो मनीमयो
ज्ञानमयोऽकिञ्चिन्मया भगवान् यज्ञपुरुषस्तृतीयो सुदुस्त्रश्च
पुंस्वमभिलषद्भिर्ग्रथावट्टितः ॥ १० ॥

तत्प्रमादादिला पुनरपि सुदुस्त्रोऽभवत् ॥ ११ ॥

तस्याप्यत्कलगविविनतसंज्ञास्तय पुत्रो बभूव ।

सुदुस्त्रस्तु स्त्रीपुत्रकृत्यात् राजभागं न लेभे ॥ १२ ॥

तत्पित्रा तु वागदचनात् प्रतिष्ठानं नाम नृप
सुदुस्त्राय दत्तम् । तच्चामो पुरुषम प्रादात् पुत्रस्तु
गुरुगावधानं शूद्रत्वमगमत् ॥ १३ ॥

रममाणः वेनचि वृषिमेनागपत् योऽश्निन् वने प्रवेष्ट्यात् स योषिट्
भविष्यतीति । सुदुस्त्रश्च शपमजामन् तत्र पविष्टो योषिट् बभूव त ॥ ८ ॥
तस्या स्त्रियो पुरुषश्चमुत्पद्यमानैस्ततः सुखेभ्य एव चन्द्रेण सुदुस्त्रः
सूचितः ॥ ९ ॥

तस्मिन् जाते परमर्षिभिर्निर्दिष्टं यथावट्टितं व्यवहारत इच्छा-
दिमयः वस्तुतत्त्वविहितः ॥ १० ॥ स्त्रीपुत्रकृत्यात् पूर्वं स्त्रीत्वादित्यर्थः
॥ ११ ॥ पुत्रश्चापि राजानकृत्यं ममज्ञाटाह, पुत्रश्च इति । वशिष्ठेन
गोरक्षेने नियुक्तो राज्ञो मन्त्रे पविष्टं व्याघ्रं जिघासुः प्रमादात् गां
जघानेति युद्धेन वपुः शूद्रत्वमगम्येत्यर्थः ॥ १२ ॥ अत्र पाठक्रमो न

कृपात् कारुषा महाबलाः क्षत्रिया बभूवुः ॥ १४ ॥

नाभागो नैदिष्टपुत्रस्तु वैश्यतामगमत ॥ १५ ॥

तस्माद् भलन्दन पत्नीऽभवत् । भलन्दनाद् वत्सप्रि-
कटारकोत्तिः, वत्सप्रिः प्रांशुरभवत् प्रजानिश्च प्रांशोः शोः
भवत् ततश्च खनिताः, तस्माच्च क्षत्र्याः, क्षत्र्याश्च अतिबल-
पराक्रमाऽविविधोऽभवत् । ततो विविशः, तस्माच्च खनो-
नेता, ततश्चातिविभूतिः, अतिविभूतेर्भूरिबलपराक्रमः, कर-
म्यनः पुत्रोऽभवत्, तस्मादप्यविद्याः, अविद्यैरप्यतिबल-
पुत्रो नरुक्तोऽभवत् ॥ १६ ॥

यस्यैवावस्थापि योकी गणिते ।—

मरुतस्य यथा यज्ञस्तथा कस्याभवद् भवि ।

मर्ते हिरण्यदं यस्य यदवस्थतिगोभनस ।

अनाद्यदिन्द्र मामेन दक्षिणानिर्हृजातय ।

मरुतः परिवेष्टारः सार्वभौमः दिव्यीकमा ॥ १७ ॥

विरहितः, सुखोदयः इत्यादिनां स्वस्य पुत्रेणमादिष्टत आद्यः, यदुपादिति
॥ १४ ॥ नैदिष्टपुत्रो नाभागो वैश्यतां गतः । नाभागो नैदिष्टपुत्रोऽस्यः
अर्धेणादिष्टतां गतः इति युक्तम् ॥ १५ ॥ तस्य च पुत्रोत्पत्ते-
रवलम्बनादमेव वैश्यताप्राप्ता । तदुपलक्ष्य भलन्दनस्य क्षत्रियत्वस्य अविहङ्ग-
मः । अत एव तदवस्थया मरुतस्य अज्ञातस्य यदुपादय । अविज्ञात-
कचित्तविशिष्टस्यैवाय ॥ १६ ॥ अत एव योकीप्राप्तेनातिबलपुत्रः इत्यो-
पलम्बनम् । मरुतो देवाः परिवेष्टारः सार्वभौमः दिव्यीकमा ॥ १७ ॥

महत्तयकवर्त्ती नरिष्यन्तनामानं पुत्रमवाप । तस्माच्च
 दमः, दमस्य पुत्रो राज्यवधेनो जज्ञे । राज्यवधेनात्
 सृष्टिरभूत् । ततश्च नरः तस्माच्च केवलः, केवलाद् बन्धु-
 मान्, बन्धुमतां वेगवान्, वेगवतां बुधः, ततः ढण्विन्दुः,
 तस्यः प्र्येका कन्या इलिविलण नाम । तच्चालम्बुना नाम
 दशमरा ढण्विन्दुं भेजे । तस्यामस्य विगालो जज्ञे, यः पुरीं
 वेगालीं नाम निर्ममे । हेमचन्द्रश्च विगालस्य पुत्रोऽभवत् ।
 तस्माच्च सुचन्द्रः, तत्तनयां धृम्माश्वः, तस्यापि सृञ्जयोभूत्
 सृञ्जयात् सहदेवः, ततः कृशाश्वो नाम पुत्रोऽभूत्
 सोमदत्तः कृशाश्वान् जज्ञे । यो दशमश्वमेधानाजहार ।
 तत्पुत्रश्च जनमेजयः, जनमेजयात् सुमतिः । एते
 वैगालका भूभृतः । १८ ॥

श्रीकोऽप्यत्र गीयते,—

ढण्विन्दोः प्रयागेन सर्वे वैगालका नृपाः ।

दाघेय्या महात्मानो वार्यवन्तोऽतिधार्मिकाः । १९ ॥

गय्यानिः कन्या सुकन्या नामाभवत् । यामुपयेमे
 प्यवनः ।

शान्तस्य नाम धार्मिकः शय्यातिपुत्रोऽभवत् । शान-
 तस्यापि रेवतो नाम पुत्रो जज्ञे । योऽसावानर्त्तविषयं
 बुभुजे, पुरीश्च कुशस्यलीमधुवास । रेवतस्यापि रेवतः
 पुत्रः ककुशो नाम धर्मोत्सा आहृत्यतज्येष्टोऽभवत् । तस्य
 च रेवती नाम कन्या । तामादाय कस्येयमर्हतीति भग-
 वन्तमन्त्रवानिं प्रष्टुं ब्रह्मलोकं जगाम । तावच्च ब्रह्मणोऽ-

न्तिके हाहाहृहसंघाभ्यां गन्धर्वाभ्यामतिमानं नाम दिव्य
गान्धर्वमगीयत ॥ २० ॥

तावच्च त्रिमार्गपरिवर्त्तेरनेकयुगपरिवृत्ति तिष्ठन्नपि
रैवतकः शृण्वन् मुहूर्त्तमिव मेने ॥ २१ ॥

गीतावमानं भगवन्मन्त्रयानि प्रणम्य रैवतकः कन्या-
योग्यं वरमवृच्छत् । तच्चाह भगवान् कथय, याऽभि-
मतस्ते वर इति । पुनश्च प्रणम्य भगवन् यथाभिमतान्
प्राकृतः स वरान् कथयामास, क एषा भगवताऽभिमतः,
तस्मै कन्यामिमां प्रयच्छामोति । ततः किञ्चिद्वनतयिराः
वृष्मिती भगवान्मन्त्रयानिराह ॥ २२ ॥

ये एते भवताऽभिमताः, नैतेषां साम्प्रतमपत्यापत्य-
भक्तिरिष्यवतीत्यस्ति । बहूनि हि तवात्रैतद् गान्धर्व-
पृथ्वनयतुर्गान्धर्वोत्तानि । साम्प्रतं भूमनेऽष्टाविंशति-
रसस्य मनोयतुर्गमनीतप्रायम्, आसन्नो हि तत्कलिः,
इत्यस्मै कन्यारत्नमिदं भवतेकाकिना देयम् ॥ २३ ॥

भवताऽपि मित्रं मस्त्रिभृत्यकलत्रबन्धुबलकायादयः
समस्ताः कालेनैतेनात्यस्तमतीताः ॥ २४ ॥

ततः तत्र गेयविशेषः । दिव्यं दिवि भवं श्रुतिष्वा तदभावात् । गान्धर्व-
स्वर्गोवा चर्म गीतम् । गान्धर्वमिति पाठे गान्धर्वगानपञ्चमम् ॥ २० ॥
वा पाठोः बहुलमध्यमगान्धर्वगानपञ्चममिति वाक्पात्रा वा तेषां
दिवर्त्तेरवर्त्तनेरनेकयुगानीं परिवृत्तिर्विधा भवति तथा कानेक-
नपरिवृत्ति तिष्ठन्नपि तत् शृण्वन् मुहूर्त्तमिव मेने इत्यर्थः । पर-
मिति पठे गान्धर्वविशेषम् ॥ २१ ॥ आसन्नयिराः चिलयेवावततुष्टः ।
वनतयिरावति पाठे रैवतविशेषम् ॥ २२ ॥ अत्र रैवतकः जगदीश-
वतीतम् पदमुत्तं मतमवृत्तम् ॥ २३ ॥ एवाविना देवमिदम् रैवतकः,

पुनरप्युत्पन्नमाध्वसः स राजा भगवन्तं प्रणम्य पप्रच्छ,
 भगवन् ! एवमवस्थिते ममेयं कस्मै देयेति । ततः स
 भगवान् किञ्चिदवनतकम्बर कृताञ्जलिभृतं सप्तलोक-
 सुखरञ्जयोनिराह ॥ २५ ॥

ब्रह्मोवाच ।

न ह्यादिमध्यान्तमजस्य यस्य
 विद्यां वयं सर्वगतस्य धातुः ।
 न च स्वरूपं न परं स्वभावं
 न चैव सारं परमेस्वरस्य ॥ २६ ॥
 कलामृत्तीदिमयस्य कालो
 न यद्विभक्तं परिणामहेतुः ।
 अजन्मनागस्य समस्तमूर्त्ति-
 रनामरूपस्य सनातनस्य ॥ २७ ॥
 यस्य प्रसादादहमन्तस्य
 भूतः प्रजासृष्टिकरीऽन्तकारी ।

भवत इति ॥ २६ ॥ कस्याद्याः परमागदुत्पन्नस्य अजसः ॥ २७ ॥ एवं
 चिन्तितेभ्योऽन्वेष्येभ्योऽप्यवसेन वरः श्रेष्ठ इति वदन् ब्रह्मदेवाय ब्रह्मा
 वेदीत्याह, न ह्यादिमध्यान्तमिति दण्डिमः । पूर्वजन्मानां स विष्णुः
 रिक्त्या स्यादेवावसीये इत्यहमेतान्वयः । आदिमध्यान्त्यज्ञानहेतुः
 आरब्धतया सर्वगतस्य स्वरूपं तत्त्वं परं स्वभावं कदाधारणं धर्मवान-
 वम् ॥ २६ ॥ यस्य विभूतेरवताररूपायाः परिणामस्य सङ्काशविदारका-
 ऽहो न हेतुः । अहं हेतुः अजस्येति ॥ २७ ॥ ब्रह्माण्युतस्य प्रसादा-

क्रीडाच्च रुद्रः स्थितिहेतुभृता
 यस्माच्च मध्ये पुरुषः परस्मात् ॥ १८ ॥
 मद्रूपमास्थाय सृजत्यजी यः
 स्थितौ च योऽभौ पुरुषस्वरूपो ।
 रुद्रस्वरूपेण च योऽस्ति विश्वं
 धत्तं तथानस्तवपुः समस्तम् ॥ २८ ॥
 शक्रादिरूपो परिपाति विश्वम्
 अर्कैरुपपद्यते तमो हिनस्ति ।
 पाकाय योऽस्मिन्निवृत्तमुपैत्य लोकान्
 विनस्ति पृथ्वीवपरश्रयात्मा ॥ ३० ॥
 चेदां करोति श्वसनस्वरूपो
 लोकं पृथुसिद्धं जलस्वरूपो ।
 दद्याति विश्वस्थितिं संस्थितम्
 सर्वविधायाश्च नभःस्वरूपो ॥ ३२ ॥
 यः सज्जते मरीकटाभनेन
 यः पालयते पालयिता च देवः ।

रुद्र इति पञ्चमः दिव्यो भूतः । क्रीडाशालाकारी रुद्रः, मध्यं च
 दक्षः । स्थितिहेतुः पुरुषो विश्वस्थो भूतः ॥ १८ ॥

तत्रैकं पुरुषं पुरुषो न सृष्टुं दिव्यो हिमः भवद्दृष्ट्य एव दृष्टत
 यच्च मद्रूपमिति । समस्तपुः देवर्षिः ॥ २८ ॥ यस्मादीश्वरः
 दद्यात् स्थितिहेतुं तेषां । पञ्चमः पुरुषो योऽपि पादकल्पनाच्च,
 पादकल्पेनाह्वयः ॥ ३० ॥ तत्रैकं हि सृष्ट्यादवकाशो भिद्यः दद्यात्पुत्रं
 कद्रुदीनं सृष्ट्यादिभिः पञ्चमः पुरुषः, यः सृष्ट्यादिति दद्यात् ।
 विश्वं करोति विश्वं जलकारी वंशुर्देवः । यच्च कद्रुदिनपुत्रं सृष्ट्यादि-

विश्वात्मनः संश्रियतेऽन्तःकारी
 पृथक् न यस्यास्य च योऽव्ययात्मा ॥ ३२ ॥
 यस्मिन् जगद् यो जगदेतदाद्यो
 यच्चाश्रितोऽस्मिन् जगति स्वयम्भूः ।
 स सर्वभूतप्रभवो धरित्रयां
 स्वाग्निं विष्णुं नृपते ! ऽवतीर्णः ॥ ३३ ॥
 कुमस्यली या तव भूप ! रम्या
 पुरी पुराभटमरावतीव ।
 सा द्वारका संप्रति तत्र चास्ते
 स केशवांगो बलदेवनामा ॥ ३४ ॥
 तस्मै त्वमेनां तनयां नरेन्द्र !
 प्रयच्छ मायामनजाय जायाम् ।
 साध्या वरोऽसौ तनया तवेवम्
 स्मरन्मृता मृदयो हि योगः ॥ ३५ ॥

पराशर उवाच ।

जतोरितोऽसौ कमलोद्भवेन
 भुवं समामाद्य पतिः प्रजानाम् ।
 ददगं ह्रस्वान् पुरुषानग्रेषान्
 षड्भोजसः स्वल्पविवेकवोर्थ्यान् ॥ ३६ ॥

तवका च यः पृथक् सुद्विचिह्नः । पृथक् वक्ष्येति वाटे वक्ष्यात् पृथगन्धो
 नास्तीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ यस्मिन् जनत्वाश्रितः एतद् व्याख्येयः स्वतः । "तस्मै
 कृदा तदेवाहुपाविषत्" इति श्रुतिः ॥ ३३ ॥ अस्मिन्भोजसोऽस्यवाच्योऽयम्

कुमस्यलीं ताञ्च परोमुपेत्य
 दृष्टान्यरूपां प्रददौ स्वकन्याम् ।
 सीरध्वजाय स्फटि तावलाभ-
 वत् स्थलायात्तुलधीनेन्दुः ॥ ३७ ॥
 उज्जप्रमाणामति तामवेत्य
 स्वलाङ्गनायेण स तालकेतुः ।
 विनामयामास ततश्च मापि
 बभूव सद्यो वनिता यथान्या ॥ ३८ ॥
 तां त्रैवतीं त्रैवतभूपकन्यां
 मीरायुधोऽभी विधिर्नापयेमे ।
 दत्त्वा च कन्यां स नृपो जगाम
 द्विमाचनं वै तपसे धृतात्मा ॥ ३९ ॥

॥३६॥ अन्धकः तपो न समुदात्त इ दृष्टयोजनपरिमितं भूमिं गृहीत्वा
 विष्णुर्भद्राया अन्धका निमित्तत्वात् सीरध्वजाय ददामि ॥ ३७ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

परागर उवाच ।

यावच्च ब्रह्मलोकात् ककुक्षौ रैवतो नामाभ्येति, तावत्
पुण्यजनमंज्ञा राज्ञसाः ताम् प्रप्य पुरीं कुयस्थनीं जघ्नः । १ ॥

तावच्चास्य भ्रातृगत पुण्यजनत्वाभात् दिशो भेजे ।
तदन्वयाय क्षत्रियाः सर्वेदिक्षु अभवन् । धृष्टस्यापि
धाष्ट्रेकं क्षत्रं समभवत् । नभागम्यात्मजा नाभागः तस्या-
स्वरोपोऽस्वरोपस्यापि विरूपोऽभवत् । विरूपात् पृथदर्शो
जज्ञे । ततश्च रथोत्तरः तत्वार्यं श्लोकः ।

एते क्षत्रप्रभृता वे पुनर्याज्ञिरमः स्मृताः ।

रथोत्तराणां प्रवराः क्षत्रोपेता द्विजातयः ॥ २ ॥

क्षुवतश्च मनोरिक्ष्वाकुर्गणितः पुरो जज्ञे । तस्य पुत्र-
शतप्रवरा विकुक्षिनिमिदण्डास्यास्त्रयः पुत्राः गकुनिप्रसूवाः
पञ्चाशत् पुत्राः उत्तरापथरक्षितारो बभूवुः । क्षत्रारि-
दष्टौ च दक्षिणापथे भूपालाः ॥ ३ ॥

धृष्टादिपुत्रपुत्राणां दशाक्षरानाम् । १ ॥ द्वितीये तत्प्रसूतेन
श्रीमयास्त्रयः प्रसूतान् । रैवतस्य भ्रातृगतमध्ये किलावत् कोऽपि
राजा नामवदित्याद्युद्गाह, यावच्चेति । पुण्यजनमंज्ञा इति विशेषणं
कोपासम् । राजसंज्ञातिविशेषणं वा ॥ १ ॥ एते क्षत्रप्रभृता इति ।
एते रथोत्तरस्य प्रवरा गोत्रजाः क्षत्रप्रभृताः क्षत्रिया अप्रजस्य रथो-
त्तरस्य भास्वीयानिहिरसा ज्ञातव्यात् । तथापि तयोर्योगात् पुनरुद्दिश्यो
भास्वीयाः स्मृताः, अतः क्षत्रोपेता द्विजातयः इत्यन्वयः ॥ २ ॥
रक्षागणानिहिरस्येति तस्य वंशमाह । क्षुवतः कुतं कुर्वत मनो-
शीलता । इत्युच्यते । अधिकपुत्रप्रसूत प्रवराः ॥ ३ ॥ विकुक्षेरे

स च इत्थाकुरष्टकायाम् उत्पाद्य आहारं मांसमानवेति
विकुक्षिमाप्रापयामास ॥ ५ ॥

स तथेति गृहीताग्नी वनमध्ये त्यानेकान् मृगान् हत्वा
अतिभ्राताऽतिदुत्परितो विकुक्षिरेकं शयमभक्षयत् शेषं
मांसमानाय पित्रे निवेदयामास । इत्थाकुक्षापि इत्थाकु-
कुनाचार्यस्तत् प्रोक्षणाय वशिष्ठः प्रचादितः प्राह, अक्ष-
मनेनामिध्यामिधेयः । दुरात्मनानेन ते पत्रेण एतस्यांस-
मुपहतं यतोऽनेन शयको भक्षितः । ततश्चाभो विकुक्षिः
गुरुणैवमुक्तः ययादमन्नामवाप, पित्रापि च परित्यक्तः ।
पितर्युपरंतं चाखिलामितां पृथ्वीं धर्मतः शययाम् ।
शयादप्य च परस्त्रियो नाम पुत्रोऽभवत् ॥ ६ ॥

इदञ्चान्यत् पुरा हि त्रेतायां देवासुरमतीव भीषणं
सुहृन्मासीत् । तत्र चातिबलिभिरसुरैरमराः पराजिताः,
भगवन्त विष्णुमाराधयामुक्तः । प्रसन्नस्य देवानामनादि-
निधनः सकलजगत्परायणो नारायणः प्राह, आतमेव
मया युष्माभिर्दनिन्धयितं, तदर्थमिदं श्रूयताम् ॥ ८ ॥

अतः तदर्थं वाच्यं, च चेति । अतः तदा हि त्रेतायां देवाः कथं
सुहृन्मासीत् ॥ ५ ॥ एवं तदाऽनेन विनिर्मुक्तः तदाह-
वन्नामवापेति ॥ ६ ॥

परस्त्रिय इव अहम्भवात्तदावपेति वाच्यं विनिर्मुक्तं वाच्यं, तदर्थ-
कादिना वन्नामवापेति ॥ इदञ्चान्यत् तदा नामेति शेषः ॥ ७ ॥
तदर्थं अतः परं चेत्तम् अतः तदावपेति वाच्यं नारायणस्य वरानि-
धीविना तदर्थं विनिर्मुक्तं ॥ ८ ॥ अतः तदा वरानि वाच्यं अतः

परञ्जयो हि नाम गयादस्य च राजर्षिस्तनयः क्षत्रिय-
वर्यः । तच्छरीरेऽहमंग्रेन स्वयमेवावतीर्य तान् अग्रेयान्-
सुरान् निहतित्यामि, तद् भवद्भिः परञ्जयोऽसुरवधार्थाय
इह कार्योद्योगः कार्य इति । एतत् युत्वा प्रणम्य
भगवन्तं विष्णुममराः परञ्जय सकाशमाजग्मः ॥ ८ ॥

कचयेन, भी भीः क्षत्रियवर्य ! अस्माभिरभ्यर्चितेन भवता
अस्माकमरातिवक्रोधतानां माहायकं कृतमिच्छामः ॥ १० ॥

तद् भवता अस्माकमभ्यागतानां प्रणयभङ्गी न कार्यः ।
इत्युक्तः परञ्जयः प्राह, सकलत्रैलोक्यनाथो योऽयं युष्मा-
कमिन्द्रः गतक्रतुः, अस्य ययहं स्कन्धमारुढो युष्मदरातिभिः
सह योत्स्ये, तदाह भवतां महायः । इत्याकण्य सनस्त-
देवैरिन्द्रेण च वादमित्येवमन्वोपमितम् ॥ ११ ॥

ततश्च गतक्रतोऽपभरूपधारिणः ककुत्स्थो हृषेमम-
न्वितो भगवतश्चराचरगुरुराच्युतस्य तेजमाप्यायिता देवा-
सुरसग्रामे समस्तानिव असुरान् निजघ्नान् । यतश्च हृषभ-
ककुत्स्थेन राज्ञा निमृदितमसुरवनं, ततघामो ककुत्स्थ-
मंज्ञामवाप ॥ १२ ॥

ककुत्स्थस्याप्यर्ननाः पत्नीऽभूत् । अनेनसः पृथुः, पृथो-
र्गिष्मगण्डः, तस्य चाटोऽभूत्, चाटस्य युवनाम्बुः, तस्य

विधेयः ककुत्स्थो युद्धारम्भो येन परञ्जयेन स तदाविधः
वाक्यं सप्त द्यः ॥ ८ ॥ माहायकं माहायम् ॥ १० ॥ वादं तथेकान्यो-
स्मिन् अतुलनमित्यर्थः ॥ ११ ॥ निजघ्ना दग्धाः ॥ १२ ॥ मध्य-

आवस्तः यः आवस्तीं पुरीं निवेद्ययामास । आवस्तस्य
 बृहदग्न्यापि कुवल्याग्नः योऽमावृतदुस्य महर्षेरपकारिणं
 धुन्वन्नामानमसुर वेणवेन तेजसाप्यायितः पुत्रसहस्रै-
 रैकविंशतिभिः परिहृता जघान, धुन्वुमारसन्नामवाप ।
 तस्य च समस्ता एव पुत्रा धुन्वुमुहनिष्तासाम्निना
 विप्रष्टा विनष्टः ॥ १३ ॥

हृताग्नचन्दाग्नकपिलाग्नान्नयः केवलमवशिष्टाः ।
 हृताग्नात् वाय्वग्नः तस्मात् निकृश्वः निकृश्वत् संहताग्नः,
 तस्य कृशाग्नः तस्मात् प्रसेनजितः तसा युवनाग्नोऽभवत् ।
 तस्य चापुत्रव्यातिनिवृद्धात् मृतीनामायममण्डले निवसतः
 कृपालुभिस्तीम्निभिरपत्यात्पादनाय इष्टि कृता । तस्याश्च
 मन्त्ररात्रे निहृतायां मन्त्रपूतजलपूर्णकलसं वेदिमध्ये
 निवेद्य ते मनयः सुपुत्रः ॥ १३ ॥

तस्य च सुपुत्रः अतावत् लटपरीतः स भूपालस्तमाश्रमं
 विवेगं सुप्ताय तावृषीन् नीचायापयामास ॥ १४ ॥

तस्य कलमजलमप्रपरिमयमाहात्म्यं मन्त्रपूतं पयो ।
 प्रवृद्धाय ऋषयः पप्रच्छुः, केनेतन्मन्त्रपूतं वारि पीतम् ?
 अत्र हि पीतं राज्ञोऽस्य युवनाग्नस्य पत्नी महाबलपराक्रमं
 पुत्र जनयिष्यति । इत्याकर्ण्य स राजा अजानता मया
 पीतम इत्याह ॥ १४ ॥

गर्भेय युवनाग्नोदरेऽभवत् । क्रमेण च वृद्धः । प्राप्त-

समयश्च दक्षिणं कुत्तिसवनौपतेर्निर्भिद्य नियक्राम, न चामौ
राजा ममार । १६ ।

जातो नामैष कं धाम्यतीति ते मनयः प्रोचुः ॥ १७ ॥

अथागम्य देवराजमब्रवीत्, मामयं धाम्यतीति । ततो
माभ्याता नामतोऽभवत् । वक्त्रे चास्य प्रदेशिनी देव-
राजेन न्यस्ता, तां पपी । ताश्चास्यस्त्राविणीमामाद्य
पीत्वा चाङ्गैव व्यवर्धत । स तु माभ्याता चक्रवर्त्ती सम-
हीपां मह्यो बभूवे । भवति चात्र श्लोकः ।

यावत् सूर्य उदेति स्म यावच्च प्रतितिष्ठति ।

सर्वं तद् यौवनाश्वस्य माभ्यातुः क्षेवमुच्यते ॥ १८ ॥

माभ्याता च यशविन्दुद्वितरं विन्दुमतीमुपयेमे, पुरु-
कुत्तमम् अम्बरीषं मुचुकुन्दश्च तस्यामपत्यवयमुत्पादया-
माम । पञ्चाशच्च दुहितरस्तस्य नृपतर्षभवुः ।

वङ्गश्च यौभरिर्नाम ऋषिरन्तर्जले हादशाष्टं काल-
मुवास । १९ ॥

तत्र चास्तर्जले भंसदनानातिवहप्रजोऽतिप्रमाणी
मीनाधिपतिरासौत् । तस्य पुत्रपोत्रदोहिवाः पार्श्वतः
पृष्ठतोऽप्यतो वक्त्रः पुष्कशिरसाञ्छापि भ्रमस्तस्तेनैव सहा-
हर्निशमतिनिर्हता रेमिरे । स चापि तत्सर्गोपचीय-

॥ १९ ॥ उनीनां प्रभावादेव न ममार ॥ १६ ॥ कं धाम्यति ? यतः
अभ्यानाभावात् ॥ १७ ॥ यावदिति । चाक्रतो मेरोः सर्वतः सूर्यस्य
उदयास्तनोपस्थितं सर्वं माभ्यातुः क्षेवमधिष्ठेयं उच्यते ॥ १८ ॥
माभ्यातुः अन्त्यावर्त्तं अन्त्यावर्त्तमा अन्त्यावर्त्तं वङ्गं यौभरिश्चित्तुष्यते,
मुहूर्त्तं इत्यादिना । हादशः सूर्यं कालं आस्य ॥ १९ ॥ उचितं क्रीडा-

मानहर्षपक्षीं बहुप्रकारं तत्सर्वं पश्यतः तैराक्षज-
पौत्रदीहिवादिभिः सृष्टानुदिवसं बहुप्रकारं रमे । अथा-
नृजलावस्थितः स मौनरिरिकायतामसाधानमपहायान्
दिनं तत् तस्य मत्स्यस्याम्नजपौत्रदीहिवादिभिः सृष्टाति
रमणाय ललितमवेष्टाचिन्तयत् ॥ २० ॥

अहो ! धन्याऽयम् ईदृशमपि अनभिमतं योग्यन्तर-
जवाप्य अभिराक्षजपौत्रादिभिः सह रममाणोऽतीवास्माक-
स्य ह्यसुतपादयति वयमप्येवं पुत्रादिभिः सह रमयिष्याम ।
इत्येवमभिमतमवेष्ट्य स तन्मादत्तजलाविष्कस्य निर्वेष्टुकाम-
कन्याय मात्यातारं राजानमगच्छत् ॥ २१ ॥

अथागमनश्रवणममनन्तरं श्रोत्या तेन राज्ञा सम्यक्
अर्थादिना पूजितः कृतामनपरिग्रहः मौनरिरुवाच-

निर्वेष्टुकामाऽस्मि नरेन्द्र ! कन्यां
प्रदच्छ मे मा प्रणयं विभाङ्क्षी ।
न शयिनः कार्यवगाभ्युपेता
जकृतस्य गात्रं विमुखा प्रयान्ति ॥ २२ ॥
अन्येऽपि सन्त्येव नृपा पृथिव्यां
अपान ! श्रेयां तनयाः प्रभूताः ।
किंस्वर्धिनामर्षितदानदीक्षा-
कृतव्रतं ध्यायामिदं कुलं ते ॥ २३ ॥

एवम् ॥ २० ॥ निर्वेष्टुकामः पौत्रदीहिवाच । सः प्रणयं विभाङ्क्षीः प्रणय-
मङ्गः भावार्थः ॥ २१ ॥ अर्षितदानं वा दीक्षां बहुस्यः तस्मै कृतं व्रतम्
अर्षितोक्तभावात् इत्येव कुर्वन् तत् ॥ २२ ॥ बहु यस्याः पौत्रदीहिवाच इ

यताईसंख्यास्तव सन्ति कन्याः

तामां समैकां नृपते । प्रयच्छ ।

यत् प्रार्थनाभङ्गभयाद्विभेमि

तस्मादहं राजवरातिदुःखात् ॥ २४ ॥

पराशर उवाच । इति ऋषिवचनमाकर्ण्य स राजा
जराजर्जरितदेहं तम् ऋषिनालोक्ष्य प्रत्याख्यानकातर-
स्तस्माच्च भगवतः शापतो विभ्वत् किञ्चिदधोमुखश्चिरं दध्यौ ।

ऋषिरुवाच ।

जरेन्द । कस्मात् समुपेयि चित्ताम्

अशक्यमुक्तं न मयात्र किञ्चित् ।

यावज्जन्तया तनया तवैव

कतार्यता नो यदि किं न लब्धम् १ ॥ २५ ॥

पराशर उवाच ।

अथ तस्य शापभीतः सप्रयथमुवाचामौ राजा ॥

राजोवाच ।

भगवन् । अस्मात्कुलस्थितिरियं न एव कन्याया अभि-
क्षितोऽभिजनवान् वरस्तस्मै कन्या प्रदीयते । भग-

नृपते । यदा तस्माद् वदतिदुःखं तस्माद् विभेमि । तस्मात् तमेकां कन्यां
प्रदक्ष्योत्सवः ॥ २४ ॥ अस्मै वक्ष्येचिदप्यस्यं या कन्या देया तया
वदि नोऽस्मात् कतार्यता स्मात्, तर्हि किं न लब्धं ? आभाभासः
किं स्मात् ? विन्यस्तस्मात् आभः स्मादेव । यदा तर्हि तया किं न लब्धं
अस्मदीयपुत्रस्येव तव मङ्गलं आभ दत्तव्यः । न वक्ष्येति पाठे सा
कन्या किं न कन्या ? वक्ष्येति विदुषश्चिदप्यस्य ॥ २५ ॥ प्रत्याख्यानो-

वदयाचक्षा चास्मन्मनोरथानामप्यगोचरवर्तिनी कथमप्येषा
सज्जाता तदेवमुपस्थिते न विश्वः किं कृम इति तस्मया
चिन्त्यत इत्यभिहिते तेन भभूजा मृतिरचिस्तयत प्रहृष्टा ।
अथमन्याः स्मृतप्रत्याख्यानापायः । ब्रह्मायम अतभिमतः
स्तथा किमुत कन्यानामिति । अमुनः सचिन्त्येवमभि
हितम् ॥ २६ ॥

एवममुं तथा करिष्यामीति सचिन्त्य सान्धातारम्
उवाच ॥ २७ ॥

यदीव तदादिशतामस्माकं प्रवेशाय कन्यान्तः
पुरवर्षधर ॥ २८ ॥

यदि कन्यैव काचिन्मामभिलषति तदाह तारपरि
यत् करिष्यामीति कन्यया चेत् तदलमस्माकं एतन्ना
तीतकालारम्भेण इत्युक्ताविरराम ततश्च सान्धाता मृत-
शान्तिशङ्कितेन कन्यान्त पुरवर्षधर समाहृतः । कन्यान्त
पुर प्रवेशार्थेव भगवानस्त्रिलोमिहगन्धर्वमनयेभ्यः शतश्रेतेन
क्रमेण रूपमकरात् प्रवेश्य च तम् अर्पयित्वा पुरवर्ष-
धर ता कन्यकां प्राह भवतीता जनयिता महाराजः
समाप्तापयति अयमस्मान् वक्ष्यामि कन्यार्थं समभ्यागतः,
मया चाप्य प्रतिज्ञातं यद्यस्माकन्यका काचिद् भगवन्तं

प्राप्तेः श्रेयसि इत्युक्तमस्मादि । एतत् चिन्त्य कन्या राक्ष-
समभिलषितम् इत्यन्वयः ॥ २६ ॥ तत्र परोक्षेन चिन्त्य अतस्तमः,
कथयति ॥ २७ ॥ कन्यान्त पुरश्च दक्षिणे वर्षधरः ॥ २८ ॥

वरयति, तत्कन्यायाऽकृत्ये नाहं परिपत्यानं करिष्यामि,
इत्याकण्ठ्ये सर्वा एव ताः कन्यकाः मानुरागाः समन्वया-
करणव इवेभय्यपतिं तम् कृत्पिमहमहमिकया वरयान्म
भूवः, ऊचय ॥ २८ ॥

अनं भगिन्याऽहमिमं वृणोमि

वृता मया, नैष तवानुरूपः ।

ममेव भर्ता विधिनेष सृष्टः

सृष्टाहमस्योपगमं प्रयाहि ॥ ३० ॥

वृता मयायं प्रथम मयायं

सृष्टं विगसव विहल्यमि किम ॥

मया मयेति क्षितिपात्रजानां

तदयेमत्यर्थकलिबभूव ॥ ३१ ॥

यदा तु सर्वाभिरताव हादात्

धृत म कन्याभिरनित्यकोत्तिः ।

तदा म कन्याधिकता नृपाय

यथावदावष्ट विनम्रमूर्तिः ॥ ३२ ॥

तत् तदा कन्यायाऽकृत्ये इत्याकण्ठ्ये नाहं परिपत्यानं करिष्यामि
करिष्यामीति प्रतिज्ञातम्, इत्याकण्ठ्येतीति सृष्टः इत्यङ्गीकृतम्
इत्याकण्ठ्येति काकात्तमोवकादयथ योज्य । एतमप्येपि । कच
पूर्वमष्ट पूर्वमिति भगिन्याऽहमिमं वृणोमि इति तदा ॥ २८ ॥

तामेवाह अहं भगिन्या इति शब्दाम् । सृष्टाहमस्य प्रतीति
येषः । उपगमं वृज, एतदेव यत्र मा कच इत्यर्थः ॥ ३० ॥ विहल्यसे
विहंसि विवातं किं कचपे । कचिः कचपः ॥ ३१ ॥ अतिहादात्
लोहात् । कन्यानामेव पत्यवः कचहात्तुचित इति विनम्रमूर्तिरावष्ट

तदवगमात्, किमेतत् ? कथय किं करोमीति किं
मयाभिहितमित्याकुलमतिरनिच्छन्नपि कथमपि राजानं
मेने । कृतानुरूपविवाहस्य महर्षिः सकला एव ताः
कन्यकाः स्वमायममनयत् । तत्र चाग्नेयिग्नियग्न्यग्नेयितारं
विधत्तारमित्याहं विश्वकर्माणमाह्वय सकलकन्यानाम-
कैकस्याः प्रोतफलं यद्वज्रकृतकलङ्गसकारण्यवादिविहङ्गमा-
भिरामजसाशयाः सोपवनाः सावकाशाः साधय्यामन-
परिच्छदाः प्रामादाः क्रियन्तामित्यादिदेश ॥ ३३ ॥

तच्च तथैवानुष्ठितमग्नेयग्न्यग्नेयविधेयाचार्यस्त्वष्टा दर्शित-
वान् ॥ ३४ ॥

ततश्च परमर्षिणा मौभरिणाऽमस्तेषु गृहेष्वनपायानन्द-
नामा महानिधिरामाश्रिते ॥ ३५ ॥

ततोऽनवरतभयभाज्यलेह्याद्युपभागेरागतानुगतभृत्या-
दीनहर्निगमयेषु गृहेषु ताः क्षितीयदुहितरा भोजया-
मासुः ॥ ३६ ॥

एकदा तु दुहितृस्त्रेहाक्षद्वयः स महीपतिरति-
दुःस्वितास्ताः सुस्विता वा इति विचिन्त्य तस्य महर्षेरायम-
मयेत्य स्फुरदशुभानां स्फटिकमयीं प्रामादमालामतिरम्या-
पवनजलाशयां ददग्ने ॥ ३७ ॥

॥ ३७ ॥ सोपवनाः उपवनवर्जिताः, परिच्छदाः भोगोपहरणानि ॥ ३७ ॥

तच्च विनिरुद्धादृक्कृतं चार्थं तथैवानुष्ठितं दर्शितवान् ॥ ३४ ॥ आवाहये
आवाहयवान् ॥ ३५ ॥ आनना अतिशयः अनुगतभयवादेव चान् ॥ ३६ ॥
अनुरक्तोऽनुभावः वदन्तान् ॥ ३७ ॥

प्रविश्य चैकं प्रासादमात्मजां परिष्वज्य कृतासनपरि-
ग्रहः प्रवृत्तस्ते हनयनाम्बुगर्भनयनाऽवधीत् ॥ ३८ ॥

अप्यत्र वत्से ! भवत्याः सुखम् उत किञ्चिदसुखम् ?
अपि ते महर्षिः स्नेहवान् उत संस्मर्यतेऽस्मदृष्टवामस्य ?

इत्युक्त्वा तत्तनया पितरमाह, तात ! अतिशयरम-
णीयः प्रासादोऽत्र, अतिमनोह्रमुपवनमतिकलवाक्यविह-
गाभिरुताः प्रोत्फुल्लपद्माकरजलाशयाः, मनोऽनुकूल-
भक्ष्यभोज्यानुलेपनवस्त्रभूषणादिभोगोपभोगो मृदूनि शय-
नानि, सर्वसम्पत्समवेतमेतद् गार्हस्थ्यं, तथापि केन वा
जन्मभूमिर्न स्मर्यते ? त्वत्प्रसादादिदमशेषमतिशोभनम् ॥ ३८

किन्तु एतत् समैकं दुःखकारणं यदस्मदभक्तोऽस्मद्-
गृहान्न निःसरति, ममैव केवलमतिप्रीत्या समीपवर्त्ती ना-
न्यामां मङ्गलिनीनाम एवञ्च, मम सहोदरा दुःखिताः
इत्यवमतिदुःखकारणम्, इत्युक्तस्तथा द्वितीयं प्रासादम्
उपेत्य स्वतनयां परिष्वज्यापविष्टस्तथैव पृष्टवान् । तथापि
तथैव, सर्वमेतत् प्रासादाद्युपभोगमुख्यमाख्यातं, ममैव केवलं
पार्श्ववर्त्ती नान्यासामस्मङ्गलिनीनामित्येवमादि कृत्वा मम-
स्तप्रासादेषु राजा प्रविवेगः, तनयां तनया तथैवापृच्छत्
ताभिश्च तथैवाभिहितः परितोषविस्मयनिर्भरविवग्जट्टयो
भगवन्तं सौभरिमकान्तावस्थितमुपेत्य कृतपूजोऽब्रवात् ४०

प्रश्नो वः स्नेहकोन यानि नयनाम्बुनि तान्येव गीयते ययोस्तदशेषे
नयने वक्ष्ये ॥ प्रश्नस्तस्मै हाम्बुगर्भनयन इति पाठे प्रवृत्तस्ते हनयनाम्बुगर्भ-
नयने वक्ष्ये इति विग्रहः ॥ ३८ ॥ प्रोत्फुल्लानि यानि पद्मानि
तदाकरभूता जलाशयः । भोगो भक्ष्यादिभोगऽनुलेपनादिः ॥ ३८ ॥

दृष्टस्ते भगवन् ! सुमहानेव मित्रिप्रभावो नैवविध-
मन्यस्य कस्यचिदस्माभिर्विभक्तिविलसितमुपलक्षितं, किय-
देतद्भगवंक्षपसः फलमित्यभिपूज्य तम ऋषिं तत्रैव तेन
ऋषिर्वर्येण सह किञ्चित् कालमभिमतापभागं बभूजे
स्वपुरश्च जगाम ॥ ४१ ॥

कालेन गच्छता तस्य राजतनयासु ताम् पश्यन्तं
सारिमभवत् । तदनुदिनानुरुद्धं हः स तत्रातीव समता
कृष्टद्वयोऽभवत् ॥ ४२ ॥

अप्येतस्मात्पुत्राः कलभापिणः पद्मा गच्छेयुः,
अप्येते यौवनिनो भवेयुः अपि कृतदारानेतान् पश्येयम,
अप्येतयां पुत्रा भवेयुः अथ तत्पुत्रान् पुत्रममन्वितान्
पश्येयम एवमादिमनोरथमनुदिनकालमप्यस्तिवृत्तिमवे-
त्येतत् सञ्चिन्तयामास ॥ ४३ ॥ अहो न मोहस्याति-
विस्तारः ।

मनोरथानां न समाप्तिरस्ति

वर्षायुतेनापि तथाऽलक्ष्णेः ।

परिभाषा : इह तत्रा सुखेन, योगेयुर्येष च (पश्यन्), तयोर्नैर्मर्य
विषयं कृष्टयं यद्यपि : कृता पुत्रा येन सः । अप्येते स्मृतिरुपाय
(कालमभिमतापभागं) ॥ ४१ ॥ कियदा ? इतोऽप्यपि विभाष्यत
दक्षणे ॥ ४२ ॥

तत्र हेतु पुनरेव ॥ ४३ ॥ अथताकृतत्वमेषाह, अथेत इति ।
अनुदिनं वाचकं यस्य सदापि सदाहन्तिवर्तमानं यत् मनोरथे
तदप्यत्र यावत् अविश्ववत् इह तु वक्ष्यामि ॥ ४३ ॥ अहो न मोहस्याति-
विस्तारः ।

पूर्णेपु पूर्णेपु पुनर्नवानाम्
 उत्पत्तयः सन्ति मनोरथानाम् ॥ ४४ ॥
 पदभ्यां गता यौवनिनश्च जाता
 दारेण संयोगमिताः प्रसृताः ।
 दृष्टाः सुतास्तत्तनयप्रसृतिं
 द्रष्टुं पुनर्वाञ्छति मेऽन्तरात्मा ॥ ४५ ॥
 द्रक्ष्यामि तेषामपि चेत् प्रसृतिं
 मनोरथो मे भविता ततोऽन्यः ।
 पूर्णेऽपि तत्ताव्यपरस्य जन्म
 निवार्यते केन मनोरथस्य ॥ ४६ ॥
 आसृत्यता नव मनोरथानाम्
 अन्तोऽस्ति विज्ञातमिदं मया च ।
 मनोरथामातिपरस्य चित्तं
 न जायते वै परमात्मसङ्गि ॥ ४७ ॥
 स मे समाधिजलवासमिव
 मत्स्यस्य सङ्गात् सङ्गमेव नष्टः ।
 परिग्रहः सङ्गकृता ममाद्य
 परिग्रहोऽप्यस्य महाविधित्सा ॥ ४८ ॥
 दुःखं यदेवैकशरीरजन्म
 यताविसङ्ख्यं तदिदं प्रसृतम् ।
 परिग्रहेण क्षितिपात्मजानां
 सुतरनेकेष्वहलीकृतं तत् ॥ ४९ ॥

तेषाञ्च सुता दृष्टाः । तस्य पौत्रवर्गस्य तनयप्रसृतिम् अपत्यजन्म ॥ ४५ ॥

सङ्ख्या विधित्सा इति कथ्येच्छाः ॥ ४८ ॥ एकशरीरजन्म दुःखं

सुतात्मजैस्तत्तनयैश्च भूयो
 भूयश्च तेषां स्वपरिग्रहेण ।
 विस्तारमेष्यत्यतिदुःखहेतुः
 परिग्रहां वै ममतानिधानम् ॥ ५० ॥
 क्षीणं तपो यत् तु जलाशयेण
 तस्य हि रेखा तपसाऽन्तरायः ।
 मत्स्यस्य सङ्गादभवच्च यां मे
 सुतादिरागो मुपितोऽस्मि तेन ॥ ५१ ॥
 निःसङ्गता मुक्तिपदं यतः प्रा
 सङ्गादयेषाः प्रभवन्ति दया ।
 आरुढ्यामाऽपि निपात्यतेऽधः
 सङ्गं न यागी किमुतान्यनिःसङ्गः ॥ ५२ ॥
 अहं चरिष्यामि तथात्मनोऽयं
 परिग्रहप्रादुर्गृहीतवृद्धिः ।
 यथा हि भूयः परिहीनद्रोपो
 जनस्य दुःखैर्भविता न दुःखो ॥ ५३ ॥
 सर्वस्य धातारमच्चित्स्वरूपम्
 अकारणीयां समतिप्रमाणम् ।

न च जेतः । ४८ ॥ एषाम् आदिभ्यश्च तपसाऽन्तरायो विद्मः । क्षीणो
 वाङ्मनः ॥ ५० ॥ यः दुरो जातः दोगः स पापवर्धकः ॥ ५१ ॥

५२-५३ परिग्रहप्रादुर्गृहीतवृद्धिरपि जनस्य परिजनस्य दुःखे
 द्रोपोः यथा हि न भविता तथा चरिष्ये ॥ ५३ ॥ अतिप्रमाणं यजतां
 महादाय प्रभवति प्रादुर्गृहीतवृद्धिः सर्वस्य धातारमच्चित्स्वरूपम् अकारणीयां समतिप्रमाणम् ।

मितासितश्रेष्ठरमीश्वराणाम्
 आराधयिष्ये तपसैव विष्णुम् ॥ ५४ ॥
 तस्मिन्नगेषोजसि सर्वरूपि
 स्यव्यक्तविस्पष्टतनावन्ते ।
 ममाचलं चित्तमपेतदोषं
 मटासु विणावभवाय भयः । ५५ ॥
 ममस्तभूतादमलादनन्तात्
 सर्वेश्वरादन्यदनादिमध्यात् ।
 यस्माव किञ्चित् तमहं गुरुणां
 परं गुरुं संशयमेमि विष्णुम् ॥ ५६ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

परागर उवाच ।

इत्यात्मनमात्मनैवाभिधायासौ मौभरिरपहाय पुत्र-
 गृह्णामनपरिवर्द्धादिकमशेषमर्थजातं सकलभार्यासमवेता
 वनं प्रविशेय । तत्राप्यनुदिनं वैखानसनिष्ठाद्यमशेषं

इतम बन्धं जीवरूपेण, अविशतप तदिपरीतभीष्टरूपेण ॥ ५४ ॥
 अशेषोल्लिखितं सर्वज्ञो अव्यक्तं प्रधानं निस्पृष्टं मज्जटादि तत्तुष्टयाप-
 यंस्त तस्मिन् भूयोऽभवाय पुनर्जन्माभावाय ॥ ५५ ॥ यस्मादन्यत्
 किञ्चिदस्ति तस्मात्तयं शरण्यामेनि गच्छामि । ५६ ॥

तृतीये मौभरेः विद्वन्मोक्षार्हतादयः । बन्धं तं वनरक्षादि

क्रियाकलापं निष्पाद्य क्षयितमकलपापः परिपक्षमनोवृत्ति-
रात्मन्यग्नौनारोप्य भिक्षुरभवत् ॥ १ ॥

भगवति चासज्याखिलं कर्मकलापमजमविकारमम-
रणादिधर्मेमवाप परं परवतामभ्युत्पदम् ॥ २ ॥

इत्येतस्मान्मातृर्दृष्टिमस्यस्यादव्याख्यातम् ॥ ३ ॥

यद्येतत् सीमरिचरितमनुस्मरति पठति शृणोत्यव-
धारयति तस्याष्टौ जन्मान्यसम्यतिरमहर्मी वा मनसा-
ऽसम्प्राप्ताचरणमग्रेष्वेयेषु वा समत्वं न भवतीति, अतो
मास्यातुः पूर्वमस्मृतिरभिधीयते ॥ ४ ॥

अम्बरीषस्य मास्यातुस्तनयस्य युवनाम्बः पत्नीभूता ।
तस्मात् हरिता यतोऽङ्गरमा हारीता ॥ ५ ॥

रमाने च सीतिया नाम गन्धर्वी पटकाटिमहत्या

चरितं विदुषां तनः । परिपक्षा रागादिहीना मनोवृत्तिर्वैद्यः स भिक्षु-
र्देतिरभवत् ॥ १ ॥ भगवान्मोक्षकर्मकलापमावृज्य धर्मस्य लब्धुत्पदम-
वाप्तेति मन्वन्त्या । परवतां परमं देवदेवैः परां हृषीं चदेभ्यश्च
परं मनः । मनसस्तु परां बुद्धिर्देवाणां मजानु पराः । मजसः
परमस्य ह्यमरकलात् पदपः पराः । पदपञ्च परं विहितं सा वाता वा
परा ततः ॥ इत्युक्त्वा परवतानिन्द्रिवादीनां परमान्तरमिच्छते ॥ २ ॥
रज्जवद्वलाः लज्जवीभरिचरितकालकृतिम् अपाकरोति इत्येत-
द्विंश ॥ ३ ॥ अतः अत एवम् ॥ ४ ॥ अम्बरीषस्य युवनाम्बपुत्रतामह-
वनाम्बः यतो हरिता-हारीता अहिरवा इज्जा हरितनामपराः ।
अथ हरितानामाहं च अहिरवाण्यीवयुवनाम्बोति मरणापाठान् ॥ ५ ॥
इदानीं च अम्बरतनयस्य पदपञ्चस्य पदं पञ्च, यथा प्रकीर्तं, रवातश्च
इत्यादिना वा दृष्टिरिच्छते । अने कश्चपपञ्चः पुत्राविमर्शनायाः ।

स्तेरगेषाणि नागकुलानि अपहृतप्रधानाः क्षाधिपत्यान्व
क्रियन्तः ॥ ६ ॥

तैश्च गन्धर्वीणां वधृतैश्चरगेश्वरैर्भगवान् अग्रपदेऽगस्त-
वयवणाभौलिताद्भिन्नपुण्डरीकनयनो जलमयनो निद्रा-
वसानादिविबुधः प्रणिपत्याभिहितो भगवन् । अप्यस्माकमे-
तैर्भ्यां गन्धर्वेभ्यो भयमुपगमनेष्यतीत्याह भगवाननादिपुरुषः
पुरुषोत्तमो योवनाख्यस्य भान्यातुः पुरुकुतसनामा पुत्रस्तन-
नुप्रविश्येतातमपददृष्टगन्धर्वानुपगमं नयिष्यामि ॥ ७ ॥

इत्याकण्य भगवन् कृतप्रणामाः पुनर्नागलोकमा-
गता पद्मपतयौ नमिद्राह पुरुकुत्मानयनाय चोदया-
मासुः ८ ।

मा चेन रमातले नीतवता रमातलगतयामो भग-
वत्तजमाप्यायिताकवार्य्य सकलगन्धर्वान् जघान् पुनश्च
स्वभवन्माजगाम । सकलपद्मपतयश्च नमिद्राह वर-

अपहृतानि प्रधानरत्नानि क्षाधिपत्यान्व येषां तावत्क्रियन्तः ॥ ६ ॥ तैर्भग-
वान् स्तूत इति शेषः । कथीतुं तेषां स्तवप्रसङ्गेन उत्कीर्णिते चन्द्रसे-
पुण्डरीके इव नयने यस्य । जलमयनः क्षीराब्धिगम्यो । एकपदपाठे,
जलमयनरूपा या निद्रा तस्या अवधानात् । अवधाने इति वा पाठः ।
विविधः खण्डः । अपि त्ति गन्धर्वेभ्यः यद्भयं तदुपगमनेष्यतीति, प्रणिपत्य
तेरभिहितो भगवान् भान्यातुः पुरुकुतः पद्मपतयमनुप्रविष्य गन्धर्वी-
नुपगमं नयिष्यामीत्याहोदयः । नयतिरिहागमः कार्यः । नेष्युमीति
या पाठः ॥ १ ॥

नमिद्रो कर्मजिगीषुः पुरुकुतस्य भाषासु । "नमिद्रा भ्रातृभिर्दत्ता
पुरुकुतस्य चोरणे । तय रसातलं नीतो भुजोद्धमयुक्त्या ॥" इति

ददुः । यस्तेऽनुस्मरणसमवेतं नामग्रहणं करिष्यति तस्य
सपविषभयं न भविष्यतीति ॥ ८ ॥

अथ श्लोकः ।

नर्मदायै नमः प्रातर्नर्मदायै नमो निशि ।

नमोऽसु नर्मदे । तुभ्यं रक्त मां विषमर्पतः ।

इत्युच्चार्याहर्निशमन्त्रकारपवेगे वा न मर्पेदंश्यते ॥ १० ॥

न चापि कृतानुस्मरणभुजा विषमर्पि सुभक्तमुपघाताय
भविष्यति ॥ ११ ॥

पुरुकृत्माय च भवतः सन्ततिविच्छेदा न भविष्यती-
त्युपगतयो वरं ददुः ॥ १२ ॥

पुरुकृतमो नर्मदायां तमदस्युमजीजनत । तमदस्यु-
मुतः सन्धतः ततोऽनरग्यस्तं राशना दिग्विजये जघान ।
अनरग्यस्य पृषदग्वः पृषदग्वस्य हयग्वः पृषदाभवत् ।
ततश्च सुमनाः, तस्यापि विधत्वा, विधन्वन्स्त्राया-
रुणः ॥ १२ ॥

तस्मात् सत्यव्रतः । योऽमो विग्रहसंज्ञामवाप,
चण्डालतामुपगतश्च । दादशवापिक्यामनाष्ट्र्यां विश्वा-
मित्तकलवापत्यपोषणार्थं चाण्डालप्रतिग्रहपरिहरणाय च
जाङ्गवोतीरि त्यग्राधि मृगमांसमनुदिनं ववन् ॥ १३ ॥

युक्तोक्तः ॥ ८ ॥ आषाढित आषाढा देवो वीर्यवान् यस्तं यस्तं वा ॥ ८ ॥

अथ च नामपदप्रकारे पुनर्नर्मदायाः अङ्गि निशि वा अर्चयामु
नर्मदे अन्त्य वा अन्त्यकारे प्रवेगे वापि मर्पेने दध्यते ॥ १० ॥ कृता-

दस्मरणं नर्मदास्मरणपूर्वकम् अस्मादि भुज्जानक ॥ ११ ॥ पुरुकृतस्य

कृतंति यस्मात् तदुपयुक्तं वरदानमाह, पुरुकृतवावेति ॥ १२ ॥

परितुष्टेन च विद्यामित्रेण मगरीरः स्वर्गमारो-
पितः ॥ १४ ॥

त्रिशङ्कोर्हरिश्चन्द्रः । तस्मात् राहिताश्वः । ततश्च
हरितः, हरिताश्वश्च, चञ्चोर्विजयसुदेवौ । रुक्को विज-
यात् रुक्कस्य च रुक्कस्ततो बाहुः । याऽसौ हैहयतालजङ्घा-
दिभिरवज्रिताऽन्तवेदया महिष्या सह वनं प्रविवेश ॥ १५ ॥

तस्माच्च मपत्न्या गर्भस्तम्भनाय गरी दत्तः । तेनाप्या
गर्भे स मत्तवर्षाणि जठर एव तस्थौ । स च बाहुर्बद्ध-
भावाद्गोर्वायमसमोपि ममार ॥ १६ ॥

सा तस्य भार्या चितां कृत्वा तमारोप्यान्मरणकृत-
निश्चयाभूत । अथैनामतीतानागतवृत्तेमानकालवेदी भग-
वानोर्वः स्वस्मादायमानिर्ध्यायान्नवातः अलमेतेनामद-
ग्रहेण । अश्विलभमण्डलपतिरतिवीर्यपराक्रमाऽनेकयज्ञक-
दरातिपक्षययकतो तवादग्रे चक्रवर्त्ती तिष्ठति । मैवं मैव
साहसाध्यवसायिनी भवती भवतु, इत्युक्ता च सा तस्मा-
दन्मरणनिर्वन्नात् विरराम ॥ १७ ॥

अपोक्षितमक्षयशुभे तु यदपि ज्ञाता च कुनक्षैस्त्रिभिः शङ्कुभिरिव
दि व्यवाहेतुभिस्त्रिशङ्कुसंज्ञामवाप । तथाच हरिवशे "पितृयापरि-
षेण शुरोर्दौर्गन्धोवधेन च । अपोक्षितोपयोगाच्च त्रिविधस्ते व्यति-
तः ॥ एवं लीयन्त्यङ्गुलि तानि दृष्ट्वा महावशाः । त्रिशङ्कुरिति
योवाच त्रिशङ्कुस्तेन च कृतः ॥" इति । परिशीयमानविप्रकन्या-
रणात् कुक्षेन पित्रा यत्प्रवाण्डावनासपानतय । त्रिशमितकञ्ज-
प्रोपण्डाच्च कञ्जत्वादिपोषणनिमित्तं साक्षात् चाण्डावनातिपक्ष-
द्वाराय यन्मन्यपोषे यददृष्टे वनम् ॥ १२ ॥ तत् श्रुत्वा परितुष्टेन
मगरीरपितृशिशुः ॥ १४ ॥ अन्तर्वज्रा गर्भिण्याः ॥ १५ ॥

तेनैव भगवता स्वायम्भुमानोयत । कतिपयदिनाम्भरे
 च सहेव तेन गरीणातिनजस्यो धानकी जज्ञे । तर्थावी
 जातकनीदिकां क्रियां निष्पाद्य मगर इति नाम चकार ।
 कृतीपनयनश्चैनमीर्वो वेदान शास्त्रान्यशेषाणि अस्तश्चाग्नेयं
 भागीवाप्तमध्यापयामास । नृपस्य वृद्धिः सातरमपृच्छत्,
 अयम् । कथमत वयम् ? क वा तात, ? तातोऽस्माक का ?
 इत्यवनादि पृच्छतः तस्मात्ता सवमर्वाचत । ततः पितृ
 गान्धर्वहरणमाधेतो हैहयताम्यजुर्वादिबधाय प्रतिश्राम-
 करत । प्रायशय हैहयान जघान । शक्यवनकाम्वाज-
 पारदपञ्चवा हन्यमानास्ततकुलगुरु वशिष्ठं शरणं ययुः ॥८॥

पश्येतां वशिष्ठो जावनसुतकान् कृत्वा मगरमाह,
 वयम् । यतम् । यत्नमभिरतिजीवनसुतकैरनुसृते ॥९॥

एतच्च मयैव त्वत्पतिज्ञापरिपालनाय निजधर्मं दिज
 मद्रपरित्यागं कारिता ॥ १० ॥

स नश्यति तदगुरुवचनमस्मिन्त्या तथा विद्यान्वत्वमकार
 यत्नं यवनान् मुण्डितगिरम । अदेमुपगतं शकान्,

नरो विषमः । बहुभाषास्तथावा चेत् ॥ १३ ॥ चक्राभीष्टं प्राप्ति-
 मता । विद्वत्पुत्रोऽयम् । वादयति च तिस्रसं च । अष्टादशविंश-
 तपदानो ॥ १० ॥ तदगुरुवचनं । अगुरुवचनम् ॥ १० ॥ अनुसृतेऽनु-
 सृते । अनुसृतेऽस्मिन् । अदे । अयम् । यवनान् । शकान् । अदेमुपगतं ।
 अयम् । अदेमुपगतं । अदेमुपगतं । अदेमुपगतं । अदेमुपगतं ।
 ॥ ११ ॥ अदेमुपगतं । अदेमुपगतं । अदेमुपगतं । अदेमुपगतं ।
 ॥ १२ ॥ अदेमुपगतं । अदेमुपगतं । अदेमुपगतं । अदेमुपगतं ।

प्रसज्यकेशान् पारदान् पञ्चवांश्च श्मश्रुधरान्, निःस्वाध्याय-
वषट्कारान् एतानन्यांश्च चरित्रांश्चकार । ते च निजध-
मेपरित्यागाद् ब्राह्मणैश्च परित्यक्ता स्नेच्छतां ययुः ।
मगराऽपि स्वमविष्टानमागम्य प्रस्रवणितचक्रः सप्रदापयती-
मिमामुर्वीं प्रशशास ॥ २१ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

कथ्यपदुहिता सुमतिर्विदभेराजतनया च केगिनी द्वे
भार्य्ये मगरस्यास्ताम ॥ १ ॥

ताभ्याश्चापत्याश्रनाराधित श्रीर्वः परमेण समाधिना
वरमदान् २ ॥

एता वंशधरमेक पुत्रम्, अपरा षष्टि पुत्रमहस्त्राणि
जनयिष्यताति यस्या यदनिमते तदिच्छया गृह्यताम् ।
इत्युक्ते केगिनी, पुत्रमेक, सुमतिः पुत्रमहस्त्राणि षष्टिं
वव्रे । तथेति च ऋषिणाभिहितं अयमेवाहोभिरकेकम्-
समञ्जसं नाम वंशधर पुत्रमस्रत केगिनी । विनतातन-
यायामु सुमत्याः षष्टि पुत्रमहस्त्राण्यभवन् । तस्मादसमञ्ज-
सांऽशुमान् नाम कुमारो जज्ञे ॥ ३ ॥

एत इत्यभिधीयते ॥ इति कथनः ॥ २० ॥ अस्रतवतम् अप्रतिहतं
चक्रं वैश्वनाभा वा वक्रं यः ॥ २१ ॥

कविषः हामरान् षट्षट्षाणि वषाट्कृत । शौदासरक्षोभावश्च
वा दुर्जोऽनुवर्जते । कथ्यपदुहितीति । कथ्यपण्य मरीचिपुत्रस्य
पराशरवाद्या इत्यप्येवमस्मात् ॥ १ ॥ समाधिना भिक्षोऽप्यप्ये

स त् असमञ्जा वाण्यादेवापन्नतः । पिता चास्यावित्प
यत् प्रयमतीतवाण्यो वृद्धिमान् भविष्यतीति । अथ तत्रापि
वयस्यतीति तच्चरितमेवेन पिता तस्याज ॥ ४ ॥

तात्पर्यमिष्टिः कुमारसहस्राणि असमञ्जस्यरितमनु-
चक्रः ॥ ५ ॥

ततयाममञ्जस्यरितानुकारिभिः सागरेरपध्वस्त-
यथादिमन्मार्गे जगति देशः सकलविद्यामयम-
मृष्टमष्टेषटोपैर्भगवतः पुरुषोत्तमस्याग्रभतं कपिलपि-
प्रणम्य तदर्थमच ॥ ६ ॥

भगवन् । एभिः मगरतनयैरसमञ्जस्यरितमनुगम्यते-
कथमेवमेभिरनुमरद्विजगद्विष्यतीत्याक्षजगत्परित्राणाय च
भगवतोऽत्र गरीरग्रहणम्, इत्याकण्य भगवान्, अन्यैरेव
दिनेरेतं विनश्यति इत्युक्तवान् ॥ ७ ॥

तत्रात्मारं च मगरां हृदयेप्रसारणे । तत्र च तत्-
पुत्रैरधिष्ठितमस्याग्रं कोऽप्यपहृत्य भवां विवरं प्रविश्य ॥ ८ ॥

ततयात्रान्वेषणाय तनयान् ययाज । ततस्तत्तनया

॥ ९ ॥ अपहृतो दुर्दृष्टः, अतीतवन्द्यो गतवाचकः । तत्र वाण्यो
अतीतःपि तदेव दुर्दृष्टं चरितं यथा तम् ॥ १० ॥ अन्तर्गतः, अन्तर्गतः
अपध्वस्ता निराकृतः यथादेवः अन्तर्गतः अन्तर्गतः अन्तर्गतः
वर्तते । तदर्थं यथादिशोपहृत्यमर्थम् ॥ ६ ॥ भगवत्पितादिना चाक्ष-
कण्ठकचनम् ॥ ७ ॥

अपचितं अचितम् ॥ ११ ॥ ततोऽनन्तरं तत्तनयाः मगरतनवाः ।
अन्तर्गतमेव अन्तर्गतानुसारं च बहुधातयं विविधरिति पूर्वोक्त-
कोऽपि विद्यते च न विविधरित्यादिनाम्नः । तेनःचैवेत्यो योजनं योजनमेवैव

चाण्डखुरपदवीमनुमरन्तोऽतिनिर्वन्धेन वसुधातलमैकैको
याजनं योजनमपनेय खान ॥ ८ ॥

पाताले चाखं परिभ्रमन्तमवनीपतिनन्दनास्ते ददृशुः ।
नातिदूरस्थितश्च भगवन्तमपवर्तन् शरत्कालेऽकीमिव तेजो-
भिरनवरतमूर्ध्वमधश्चापेपदिमथाङ्गासयमानं कपिलपि-
मपश्यन् ॥ १० ॥

ततघोद्यतायुधा दुरात्मायमस्मदपकारी यज्ञविधातकृत्
हयहृत्ता हन्यतां हन्यतामित्युवाच । ततश्च तेनापि भग-
वता किञ्चिदपीप्सुपरिवर्तितलोचनेन विलाकिता स्वशरीर-
ममुत्थेनास्मिन्ना दृश्यमाना विनेयुः ॥ ११ ॥

मगरोऽप्यनुगम्यान्वाणुमारि तत् पुत्रवत्समं यः परमर्षि-
कपिलतेजसा दन्वमंशुतन्तमसमञ्जसः पुत्रनखानयनाय
तादयामास ॥ १२ ॥

स तु सगरतनयत्वातमार्गेण कपिलमुपगत्य भक्ति-
नम्रस्तथा तथा च तुष्टाव । यथैनं भगवानाह गच्छन्
पितामहायायं प्रापथ वरं हृणोष्व च । पुत्रं पात्रश्च तं
स्वर्गाद् गङ्गाभानविष्यताति ॥ १३ ॥

योजनं चखानं गतं खुरपदवीं ॥ ८ ॥ चखन्निर्गतं पाठे तत्तन्मया
भुवनात् ॥ ९ ॥ एतत्काले ॥ १० ॥ तत्रैव यत्तः ॥ ११ ॥ एतत्काले ॥ १२ ॥
तेषामेव योजनं योजनं चखानं चखानं चखानं ॥ ८ ॥ ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥
मेघे ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ ॥ १६ ॥
विशोकिताः खलोः विनेयुः ॥ ११ ॥ कपिलेन निमित्तेन यत् खुरपदवीं
तेजसेन दृश्यम् ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ ॥ १६ ॥
दृष्ट्वाप्यनुगम्यान्वाणुमारि ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ ॥ १६ ॥

भगीरथात् श्रुतः, तस्यापि नाभागः, ततोऽप्यस्वरीषः,
तस्मात् भिक्षुहीपः, तस्याप्ययुतायः, तत्पुत्र ऋतुपर्णा
नलसहायोऽचद्वयज्ञोऽभूत् ॥ १८ ॥

ऋतुपर्णपुत्रः सर्वकामः, तत्तनयः सुदामः सुदामात्
सौदामा मित्रसहनामा ॥ १९ ॥

याऽमावट्यां मृगयागता व्याघ्रद्वयमपश्यत् ॥ २० ॥

ताभ्याश्च तद्वनमपमृग कृतम् ॥ २१ ॥

स चैकं तयोवोणेन जघान ॥ २२ ॥

स्त्रियमाणयामावतिभोषणाकृतिरतिकरालवदनी राज्ञः
सोऽभवत् ॥ २३ ॥

द्वितीयोऽपि प्रतिक्रियां ते करिष्यामीत्युक्ता भक्तद्वीनं
जगाम ॥ २४ ॥

कालेन गच्छता स सौदामो यज्ञमयजत्, परितः
ष्ठितयज्ञे चाचार्यवशिष्टे निष्क्रान्त तदन्ता वगिष्ठरूप-
माभ्याय, यज्ञावसाने मम समांसं भाजनं देयं तत् सास्कु-
यतां क्षणादिहागमिष्यामीत्युक्ता निष्क्रान्तः ॥ २५ ॥

भूयश्च सूदरेण कृत्वा राजाज्ञया मानुषमांसं स्थूलम्

कृतवान् इत्यर्थः ॥ १३ ॥ भागीरथी संज्ञा यस्यास्ताम् ॥ १७ ॥ नलस्य

सहाय सहा अचद्वयज्ञः द्यूतादौ गच्छन्निगणः ॥ १८ ॥

मित्रं वशिष्ठं प्रतिगम्य समदोऽपि यजुतः क, तेन मित्रसह-

नामा ॥ १९ ॥ तद्यैव तद्व्याघ्रपाददन्तां वक्तुं कथां प्रकरोति, योऽसा-

विति ॥ २० ॥ अपश्यत् निर्वर्गम् ॥ २१ ॥ तयोवोषीषयोः ॥ २२ ॥

अतिकरालं दन्तं वदनं वक्तुं ॥ २३ ॥ प्रतिक्रियां वेदनिर्दिष्टम् ॥ २४ ॥

राज्ञे न्यवेदयत् । असावपि हिरण्यपात्रस्थितं मांसमादाय
वशिष्टागमनप्रतीक्षाऽभवत् ॥ २६ ॥

आगताय च वशिष्टाय निवेदितवान् । स चाचिन्तयत्
अहो । राज्ञोऽस्य दौःशान्यम् । येनेतन्मांसमस्माकं प्रयच्छति ।
किमेतद् द्रव्यजातमिति ध्यानपराऽभूत्, अपश्यच्च तस्मान्पु-
मांसम् । ततश्च क्रीडकल्पोक्तचेता राजानं प्रति गाय-
मुत्तममजे यस्मादभाज्यमस्मद्विधानां तदस्त्रिनामपश्यञ्च
अपि भवान् मह्यं दृष्टाति, तस्मात्तथैवात्र लालुषा बृहि-
भविष्यतीति ॥ २७ ॥

अनन्तरश्च तेनापि भगवतेषांभिहितोऽस्मान्युक्तः, किं
किं न मयेषांभिहितम् । इति पुनरपि समाधी तस्यो ॥ २८ ॥

समाधिविज्ञानावगताथेयास्यानुग्रहं चकार, नात्यन्त-
मेतत् दादमाष्ट भवता भाजनं भविष्यतीति ॥ २९ ॥

असावपि तु प्रगृह्णीदकास्त्रलि मुनिगावप्रदानाय
द्यती भगवानस्मद्गुरुः, नाहस्यैव कुलदेवताभृतमाचार्यं

परिनिर्जनां सुखापतो यतो येन तच्छिनु निष्कान्ते इति ॥ ३६ ॥

असावपि राजापि ॥ ३७ ॥

अत्र नरभावे कोकृषा वस्य हा बृहिः, राजस्यो भविष्यतीत्यर्थः ।
बृहस्पतेः राजा कोकुरेति पाठे वस्य हात्यर्थः ॥ ३७ ॥ तेन राजा
कावधकृतादेः समाधौऽभिहितोऽकोकृषः । मयेषांभिहितमिति, किञ्च
किमेति वस्य हातुः समाधी तस्यो ॥ ३८ ॥ समाधिरुपेनावगताथं,
राजस्यस्येतेन तु नास्मादपराध इति ज्ञाताथं, एतस्मादभोजनं दाद-
माष्ट भवतु इति नास्मान् न वावस्मोऽभिज्ञायां ॥ ३९ ॥ भगवानस्मद्गुरुः

यत्नमिति स्वपद्मं नदयन्त्या प्रसादितः गम्याम्बुदरक्षार्थं
तच्छापास्युः नार्थ्यां नाकागि चित्तेषु तेनैव स्वपादौ
सिषेच ॥ ३० ॥

तेन क्रोधमूर्तनाम्नसा दम्बच्छायी तत्पादौ कल्पा-
यतामुपगती ॥ ३१ ॥

ततश्च स कल्पायपादसंज्ञामवाप, वशिष्ठगोपाञ्च
घटे काले राक्षसभावमुपेत्याटव्यां पर्यटन् अनेकगो
मानपानमभ्ययत् ॥ ३२ ॥

एकदा तु कश्चिन्मृत्तितुकाले भार्यया सह मङ्गलं
ददग् ॥ ३३ ॥

तथापि तमतिभीषणं राक्षसमवलोक्य त्रासात् प्रधा-
विष्योदम्पत्यः ब्राह्मणं जयाह ॥ ३४ ॥

ततः सा ब्राह्मणी बहुयस्त वाचितवती प्रसीदित्वा-
कुक्कुलतिलकभूतस्त्वं महाराजमित्तमहो न राक्षसः ।
नार्हमि स्वीधमसुखाभिन्ना मय्युक्तार्थागमिम मङ्गलार्-
मत्तमित्येव बहुप्रकार तस्यां विलपन्त्या व्याघ्रः पशुमिव
त ब्राह्मणमभ्ययत् ॥ ३५ ॥

गुह्यरिखादि—सोपपत्तिवचनेन नदयन्त्या प्रसादितः तच्छापास्युः वशिष्ठ-
गोपाञ्चो यत्नं यच्छरक्षार्थं नोऽयम् अम्बुदरक्षार्थं नाकागि च चित्तेषु
वित्तु तेन अम्बुना स्वपादौ सिषेच ॥ ३० ॥ क्रोधमूर्तेन क्रोधाम्बितमनेन
दम्बा आवा कालिः दम्बोः । कल्पायता मृत्पाण्डुताम् ॥ ३१ ॥

राक्षसभावमुपेत्य अत एव घटे घटे काले तदीयदिनान्ते ॥ ३२ ॥
इदानीं तत्रैव राक्षसद्वीपसुखाभावं वक्तुं कथा प्रकीर्ति, एवमेत्यादिना
स्त्रीवचनं तस्याख्येयत्वेन ॥ ३३ ॥ दम्ब-दम्बोः प्रधावितयोः पक्षावितयो-

ततश्चातिकीपसमन्विता ब्राह्मणी तं राजानं, यस्मा-
देव मय्युत्सायां त्वयायं मत्पतिर्भक्षितः, तस्मात् त्वमप्य-
स्तनबलापभोगप्रवृत्तौ प्रापस्यसि, इति श्रयापाप्मिं
प्रविशेय च ॥ ३६ ॥

ततस्तस्य हादशाष्टपर्यये विमुक्तशापस्य स्त्रीविषया-
भिनायिणी मदयस्त्री स्मरयामास ॥ ३७ ॥

ततश्च परमसौ स्त्रीमन्त्रागं तत्वाज । वशिष्ठश्च
अपवित्रा राज्ञा पुत्रार्थमभ्यर्षिता मदयस्त्र्यां गर्भाधानं
चकार । यदा च मम वर्षेऽप्यसौ गर्भा न जज्ञे, ततस्त
गर्भेभग्मना सा देवी जघान । पुत्रयाजायत । तस्य
चक्षुक एव नामाभवत् । चक्षुकस्य मूलका नाम पत्नी
भवत् । योऽसौ निजस्येऽस्मिन् स्मृतने क्रियमाणे
स्त्रीभिविवस्नाभिः परिवार्य रक्षितः । ततस्तं नारी-
कवचमुदाहरत्ति । मूलकात् दशरथः, तस्मादिलिबिलः,
ततश्च शिवसह, तस्माच्च खड्गाङ्गा दिलीपः, योऽसौ
देवासुराणां संग्रामे देवताभिरभ्यर्षितोऽसुरान् जघान ।
धर्मं च कृतप्रियैर्देवैर्वीरान् चादितः प्राह, यथावश्यं बरो
याज्ञस्तस्मैऽमायुः कथ्यतामिति । अनन्तरश्चैतैकज्ञम्, एक-
मुज्ज्वलप्रमाणमायुः । इत्युक्तोऽखलितगतिना विमानेन
नक्षिप्रगुणो मर्त्यलोकमागम्य दमाह, यथा न ब्राह्मणेभ्यः
सकायाटाकापि मे प्रियतरा नचापि स्वधर्मोत्तमान् मया
ॐ न ह्येष जगदाह ॥ १० ॥ योऽसौ मेकं नगसुखाभिष्टः ॥ ११ ॥
यत्नं यत्नम् ॥ १२ ॥ हादशाष्टपर्यये तं ब्राह्मणः शपं पत्नी
स्मरयामास ॥ १३ ॥

कदाचिदप्यनुष्ठितं न च सकलदेवमानुषपशुवृत्तादिकं-
प्यन्युत्थितरैकवतो दृष्टिर्माभूत्, तथा तमेव देव
मुनिजनानुसृतं भगवन्तमखलितगतिः प्रापययामित्य-
शेषदेवगुरो भगवत्यनिर्देश्यवपुषि सत्तामावाकन्यात्मानं
परमात्मानि वामुदेवं युयोज, तत्रैव लयमवाप ॥ ८८ ॥

तत्रापि श्रूयते त्रींशो गीतः सप्तर्षिभिः पुरा ।

खट्वाङ्गिणं समो नान्यः कश्चिदप्यत्र भविष्यति ।

येन स्वर्गादिहागत्य मुहूर्त्तं प्राप्य जीवतम

त्रयोऽभिसंहिता लोका बुद्ध्या दानेन चैव हि । ८९ ॥

खट्वाङ्गसो दीर्घबाहुः पुत्रोऽभवत् । ततो रथः,

तस्मादप्यजः श्रजान दशरथः दशरथस्यापि त्रींश-
वानजनाभो जगत्स्यत्यथेमात्माश्रित रामलक्ष्मणभक्त
शत्रुघ्नरूपिणा चतुर्धा पुत्रत्वमयामोत् ॥ ९० ॥

रामोऽपि बाल एव विश्वामित्रयज्ञरक्षणाय गच्छन्
ताडकां जघान ॥ ९१ ॥

यत्र च मारीचनियपाताहतं दुर्गं क्षिपेत्, सुबाहु-
प्रसुहाय लयमनयत् । मन्दशेनमात्रेण एव अचन्त्या-

अस्मत्तगतगतिनाः । वायमाननः । वायमपुत्रोऽतिथीप्रगतिः सन्
मन्त्रं वाक्यमपेक्ष्य त्रिदशप्रवृत्त्यादिना धर्मेण भगवत्प्राप्तं प्रापयन्
धनार्थो यतः केत्वा १, यत्केत्वादिना वामुदेवाख्ये युयोजेत्कलेन ।
प्रपश्येत् प्राप्तुमाप् ॥ ८८ ॥ मुहूर्त्तं जीवितं प्राप्य प्राप्त्वा बुद्ध्या
वास्तुदेवः सर्वकृति ज्ञानेन । यदा दानं सप्तर्षेण खण्डनमिति वा
प्रविश्यापनमिति यावत् तेषामभिसंहिता त्रिषोऽङ्गतास्त्रयो लोका विश्वो
प्रविश्यापिता रत्नार्कः ॥ ९८ ॥ अत्रासीत् प्राप्ताः ॥ ९० ॥ ताडकाद्यु-
पाख्यानं । रामाद्यवप्रविष्टम् ॥ ९१ ॥ वीर्यं पराक्रम एव युयु-

मपापां चकार । जनकगृहे च माहेश्वरं चापमना-
यामनेव बभञ्ज, साताशायनिजा जनकराजतनयां
वोर्ध्वशुक्लां लेभे ॥ ४२ ॥

मकलज्जलजयकारिणमशेषकैङ्करकुलकेतुभूतञ्च परशु-
राममपास्तशायीवलावलेपचकार ॥ ४३ ॥

पिण्डवधनाशायितराज्याभिन्नायो भ्रातृभार्यामम-
न्वितो वन विवेय ॥ ४४ ॥

धिराधुस्वरदृष्टपाटीन कव्यशालिनौ च जघान बभ्या
चाम्भोनिधिम पण्डपराक्षमकुलजय कत्वा दृग्माननाप-
हृतां तद्वधापहतकनूतानध्वनलपर्वयगुहामण्डपदेवसं-
स्तुतमाना भीता जनकराजतनयामयोध्यामानस्ये ॥ ४५ ॥

भरताऽपि गन्धर्वविषयमाधनायोऽयमन्वकोटोत्तिस्त्रो
जघान । यत्रघ्नेनाप्यमितबलपराक्रमो मधुपुत्रो लवश्च
नाम राक्षसेश्वरो निहतो मधुरा च निवेगिता । इत्येव-
माशतुलबलपराक्रमविक्रमणे रतिदृष्टनिवर्त्तयैरगोपय्यञ्च
जगतां निष्पाटि स्थितया रामेन श्वभरतयशुघ्ना पुनर्दिश-

शुक्लां दक्षिणां लोता लेभे ॥ ४२ ॥ वेदभूतं विनायकं, श्रीकं प्रभाव,
नव शक्तिः । अशास्त्रां श्रीकं वदन्निष्ठाऽवसेवो यदो नव नव ॥ ४३ ॥
अमन्वितो राज्यानिधौ श्रीदिव्यजगत्वं राज्ञः लेभे । आरम्भाश्रीश्री
वृद्धवधोऽपि अमन्वित ॥ ४४ ॥ अश्वभरतयशुघ्नापि अमन्वितोऽपि ।
रावर्त्तयैरगोपय्यञ्च अमन्वितयशुघ्नापि अमन्वित ॥ ४५ ॥

माकृताः । वेऽपि तेषु भगवदग्नेश्चमुरागिणः कोशमनगर-
जनपदास्तोऽपि तन्मनसस्तत्मनोक्तमवापः । ४६ ॥

रामस्य तु कुशलवो पुत्रौ, लक्ष्मणस्याङ्गदचन्द्रकृतौ तत्र-
पुष्करो भरतस्य, सुबाहुशूरसेनौ च शत्रुघ्नस्य ॥ ४७ ॥

कुशस्यातिथिः, अतिथेःपि निषधः पुत्राऽभवत् । निष-
धस्यापि नलः, तस्यापि नभाः, नभसः पुण्डरीकः, तत्तनयः
क्षेमधन्वा, तस्य च देवानोकः, तस्याप्यङ्गोनगुः ततो
रूपः ततो रुक्मः, तस्य च पारिपात्रः, पारिपात्राहलः दत्तात्र-
कुलः, तस्याप्यरुणः रुक्माद् वज्रनाभः, तस्मात् शङ्खनाभः,
ततो व्यग्रिनाभः, ततश्च विष्वसहो जज्ञे । हिरण्यनाभ-
स्ततो महायांगीश्वरजैमिनिग्रिथः यतो वासुदेवस्त्वस्रो योग-
मवाप । हिरण्यनाभस्य पुत्र पृथ्विः, तस्मात् ध्रुवसन्धिः, ततः
सुदशनः, तस्मादम्बिवर्णः, ततश्च शोभः, ततोऽपि मरुः
पुत्रोऽभूत् । योऽसौ योगमास्यायाद्यापि कलाप्र-
यामाश्रितस्तिष्ठति । प्रागानियुगं सूर्यवग्नवप्रवर्त्तयित्वा
भविष्यतीति । प्रशुश्रुतस्तन्यात्मजः, तस्यापि सुगन्धिः, तत-
श्चामर्षः, तस्य महस्वान्, तना विद्युतवान्, ततो बृहद्वलः
योऽश्रुजतनयेनाभिमन्युना भारतयुद्धे सयमनोयत । ४८ ॥

एतं हीष्वाकुभूपालाः प्राधान्येन मयोदिताः ।

एतं वाञ्छारितं श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४९ ॥

अद्वयवराहभैरवीनि विष्णुन्यानि चरितानि तैः ॥ ४९ ॥ प्रशुश्रुतः
तस्य करोः ॥ ४९ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

पराशर उवाच

इत्याहुततया याऽमी निमिर्नाम, स तु महस्त्रसंवत्
मरु मतमारम्, वगिष्ठश्च हातार वरवामाम ॥ १ ॥

तामाह वगिष्ठः, अहमिष्टेन पञ्चवर्षगतं यागार्घं
प्रथमतः यतः तदनन्तरं प्रतिपाक्यताम, यागतम्वापि
कञ्चित् भावयाम इत्युक्ते स पृथिवीपतिना न किञ्चि
दुक्तः ॥ २ ॥

वगिष्ठोऽप्यगतं समन्वोपमितमित्यमरपर्वतयागमकरात् ॥
मोऽपि ततकालमेवाव्यगोतमादिभिर्यागमकरात् ।
समागे चाभिरपर्वतयागं त्वरावान् वगिष्ठा निमः कमे कवि-
षामाद्याजगाम, ततकमेकवत्तश्च तत्र गीतमस्य दृष्टा,
यस्य स्वपते तस्यै रात्रि मासप्रत्याख्यायैतदनन्तं गौत्माय
कमोन्तरमपितं यस्मात्, तस्मादयं विदेहा भविष्यतीति
यापं दत्तौ ॥ ४ ॥

वगिष्ठश्च निमः याप दत्तौ हातारः पराशरम् । रात्रिकाले यथाऽपि
उक्तमेतत् प्रपञ्चयते ॥ निमित्तं विदेह इति चेत्ता यज्ञः, यतो प्रकीर्तितः,
इत्याहुततया योऽवाविता दया निमेषं चक्षुःरक्षन्ते ॥ १ ॥
तदनन्तरं मतः तवापि कालम् भविष्यामि । तावत् प्रतिपाक्यतां
प्रोक्तान् भवति वगिष्ठोऽपि निमिना च वगिष्ठमवात् प्रमिष्टव्यापौ-
विदेहाः वगिष्ठः विमेषं योज ॥ ३ ॥ योऽपि कालमिष्टव्यमिति
वगिष्ठेन यन्मोऽहिनमदवतमिति मत्वा तत्र मत्वा वासवचरोत् ॥ १ ॥
वासवचरोत्तेन पुनं बहुमते प्रपञ्चपरमदत्तये । यथा इत्याहुतात्
वापनिर्वापेन यज्ञम् कर्मोत्तरं निमोऽदुर्दृष्टिपूर्वं पूर्ववत्तत् प्रपञ्च

प्रतिबुद्धयामाववनोरतिरपि प्राह. यस्मान्नामसंभाष्य
अजानत एव गगनस्य यापोत्सर्गमसौ दृष्टगुण्यकार,
तस्मात् तस्यापि देहः पतितो भविष्यतीति प्रतिशापं दत्त्वा
देहमत्यजत् ॥ ५ ॥

तस्माच्छापाच्च मित्रावरुणयोस्तेजसि वयिष्ठतेजः
प्रविष्टम् सर्वशीट्येनादृष्टतर्क्योऽपातयोः सकायात् वयिष्ठां
देहमपरं लेभे ॥ ६ ॥

निमेरपि तच्छरीरमतिमनोहरं तैलगन्धादिभिरुप-
स्क्रियमाणं. नेत्रे क्लेशादिकं दौषमवाप, सद्योमृतमिव
तस्यौ । ७ ॥

वज्रसनातो च भाग्यदृष्ट्यागतान् देवान् ऋत्विज
जुतुः यजमानाय वरो दायताम् इति । देवैश्छन्दितो
निमिराह ॥ ८ ॥

भगवन्तोऽखिलसंसारदुःखमहातस्य क्लेशान् न श्रुता-
वज्रगत्यन्तत् दुःखमस्ति. यच्छरीरात्मनोर्वियोगो भवति,
तदहमिच्छामि सकलमाकलोचनेषु वस्तुम्, न पुनः शरीर-

वज्रीनरं सदनुष्ठेयं नीतमात्रं समर्पितं कर्मैव अन्तरमस्यकारकाद्यो
दत्त इति शार्ङ्गः । यन्नोदेहपातमवाहद कर्म चारब्धमित्यतो विदेह
यः भाव इति शार्ङ्गं ददौ ॥ ४ ॥ नाम्नां समभाष्येति मां विभेद नीतम-
दारा किञ्चित् कर्म कृतमिति मां प्रत्यनुक्ते शार्ङ्गः ॥ ५ ॥ तेजसि वीर्ये
तेजा विदुश्चरीरहेत इति पाठे च पराशरः । पञ्चदशभूतो वीर्यप्रपातो
वीर्येण्युतिर्वैकोक्तादयवोः ॥ ६ ॥

अन्यथा देहधारणं वज्रसमाप्तिं वंशप्रवृत्तिं चोद्दिष्येति वस्तुं देह-
धारणमकारणाह, निमेरिति ॥ ७ ॥ छन्दितः वरार्चमिच्छां कारितः

यहचं कर्तुम् । इत्युक्ते देवेरसायमेवभूतानां नेत्रेषु आसां
कारितः ॥ ८ ॥

ततो भूताभ्यः शिवनिर्गमः चक्रः । अपुत्रस्तत्र तस्य
भूभुजः शरीरमराजकभीरवस्ते सुनयोऽस्यां ममभ्यः ॥ १० ॥

तत्र कुमारी जज्ञे । जननाजनकसंज्ञासाय
वापः ॥ ११ ॥

अभूद् विदेहाऽस्य पिनेति वेदेहा मधनाग्निधिरभूत् ।
तस्योदायसुः पुत्रोऽभूत् । ततो नन्दिबर्धनः, तस्मात्
सन्तः तस्यापि देवराजः, ततश्च बृहदृकः तस्य च महा
वृक्षः, तस्यापि सत्यपृतिः, ततश्च पृथक्तेजः, पृथक्तेजो
यैव, तस्य च महा, मराः प्रतिबन्धकः, तस्मात् छतरयः,
तस्मात् कृतिः, तस्य विवधः, तस्यापि महापृतिः, तस्य च
छतरयः, ततो मन्त्रारामा, ततः सुवर्णरोमा, तस्यापि
पुत्रो जगन्नामा ततः मारुचर्जोऽभूत् । तस्य पुत्राग्नि
यजनभुवं क्षपतः सारि माता दक्षिता समुत्पन्नासीत् ।
सारिचक्रस्तस्मात् सारिकात्याग्निपातः कुम्भध्वजनामा ।
सारिचक्रस्यापत्यं भानुमान् ॥ १२ ॥

भानुमतः शतशृङ्गः तस्य शृङ्गिः, तस्मात्पूर्ववहो
नाम पुत्रो जज्ञे । तस्यापि सत्यध्वजः, ततः कुनिः
(कृषिः), कुनेरश्वतः, तत्पुत्रः क्षत्रुजित्, ततोऽरिष्टनेमिः,
तस्मात् यन्तावः, ततः मूर्खार्यः, तस्मात् सञ्जयः, (संनयः),
ततः सेमारिः, तस्मादनेवाः, तस्मात्सीतरयः, (सामरयः)

॥ ८ ॥ आसां चकारितं कारितः ॥ ८ ॥ मरुध्वजः वृक्षाराम
बृहदृकः इति च वक्ष्यामि, अत्रैवैति ॥ १० ॥ जगन्नाम् जगन्नेत्र-

तस्य सत्यरथः, तस्य सात्वतरथः, सात्वतरथरूपगुः, तस्मात्
 अतः (उपगुप्तः), तस्मात् ग्राह्यतः, तस्मात् सुधन्वा (सुवर्णाः),
 तस्यापि सुभासः, ततः सुयुतः, तस्माज्जयः, जयपुत्रो
 विजयः, तस्य ऋतः, ऋतात् सुनयः, ततो वीतहयः,
 तस्मात् सञ्जयः, तस्मात् (जेमात्रः, तस्मात्) धृतिः, धृतिवै-
 कलाश्वः, तस्य पुत्रः कृतिः, कृतौ सन्तिष्ठतेऽयं जनक-
 वंशः ॥ १३ ॥

इत्येतं मैथिलः । प्राचुर्येण एतेषामात्मविद्याययिणी
 भूपाला भविष्यन्तीति ॥ १४ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

मैत्रेय उवाच ।

सुख्यस्य भगवतः । वयः कथिता भवता मम ।

मामस्य वंशे त्वखिलान् यातुमिच्छामि पार्श्विवान् ॥ १ ॥

कौत्सरतः स्थिरकौत्सिनां येषामथापि सन्ततिः ।

प्रसादसुमुखस्तुभ्यं ब्रह्मचाख्यातुमर्हसि ॥ २ ॥

पराशर उवाच ।

श्रुतां मुनिनादत्त । वयः प्रादुरतेजसः ।

मामस्यादक्रमान् ग्याता यदोर्वीपतयाऽभवन् ॥ ३ ॥

जननात् ॥ १ ॥ खिलान् येषाम् यान्ति ॥ १ ॥ आश्रयि-
 त्विष्य आश्रयि ॥ १४ ॥

श्रुत्यैवैवमप्युक्तेन सोमराजसादम्भे । ऐकोऽपि वक्तव्यं षष्ठे मेता-
 निर्वेन निमित्तः ॥ १ ॥ अतिप्रदितं वक्ष्ये, पराशरः शोका-

अयं हि वंशोऽतिबलपराक्रमयुतिशीलवेष्टावहिरति-
गुणाम्बितैर्ननुव ययाति क्षात्तवीर्यार्जुनादिभिर्भासे-
रलङ्कृतः ॥ ४ ॥

तमहं कथयामि, श्रूयताम्, पश्चिन्नजगत्सृष्ट्यर्भगवत्ता-
रायणनाभिसरोजिनोसमुद्रवाज्यानेर्नक्षत्रः पुत्रोऽत्रिः,
अत्रेः सीमाः, तच्च भगवान्जयानिरयेषीषधिहितनयनाशामा-
धिपत्येऽभ्यपेक्षयत् ॥ ५ ॥

स च राजभूयमकरोत् । तत्पभावादत्युत्कृष्टाधि-
पत्याधिष्ठातृत्वाच्चैन मद आविशेय ॥ ६ ॥

मटावनेयाद्यामी सकलदेवगुरोर्हृदस्यतस्तारां नाम
पद्मीं जहार ॥ ७ ॥

बहुगुणं बृहस्पतिर्वाटितेन भगवता ब्रह्मणा चोद्यमानः
सकलेषु देवर्षिभिर्गोच्यमानोऽपि न मुमोष । तस्य हि
बृहस्पतिर्हेषादुद्यनः पार्श्वं ग्राह्योऽभवत् ॥ ८ ॥

एतः क्षात्रिः, वीर्यवान्, वेष्टः दानधोमादिवीर्या । अतिबलवति
अनुजो, गुणाः नाभोर्वाटितः, अतिगुणान्वितः च अयङ्कृतः ॥ ४ ॥
भगवान्दारावच्छ नाभिसरोजिनी नामिच्छुतः तम् क्षात्तं बह्वं तस्य
पुत्रो न वार्ष्णेय इत्येतच्च जगत्सृष्ट्यर्भगवः पुनरवततः । वीर्यवान्
पुत्रोऽत्रिः बह्व इति वीर्याज्ज्ञानवाङ्, तच्च भगवानिच्छादिना
वत्तामहनाच्च वीर्यकोशान्वितः ॥ ५ ॥ तत्पभावादत्युत्कृष्टानामोपधा-
दीनामाधिपत्यं वशी, पिडातृत्वाच्च दमं वीर्यं मद आविशेय ॥ ६ ॥ मद
रसं लोको दीपकत्वात् ॥ ७ ॥ पार्श्वं ग्राह्यं ब्रह्मणा ॥ ८ ॥

चङ्गिरश्च सकाशोपलब्धविद्यो भगवान् रुद्रो ब्रह्मर्षिः
साहाय्यमकरोत् ॥ ८ ॥

यतश्चोग्रनाः, ततो हि जम्बुकजभायाः समस्ता एव
दैत्यदानवनिकाया महात्ममुद्यमं चक्रुः । ब्रह्मर्षतेरपि
सकलदेवसैन्यसहायः यकोऽभवत् ॥ १० ॥

एवञ्च तयारतीवीर्यः मयामस्तारकानिमित्तस्तार-
कामयो नामाभवत् । ततश्च समस्तशस्त्राण्यसुरेषु रुद्र-
पुरागमा देवा देवेषु चाग्निदानवा मुमुवुः ॥ ११ ॥

एवञ्च देवासुराहवर्त्ताभक्षुव्यहृदयमग्निपमेव जगद् ब्रह्माणं
यस्या जगाम ॥ १२ ॥

ततश्च भगवानप्यग्नम गद्गरमसुरान् देवीय निवार्य
ब्रह्मर्षेस्तारामवात् । ताश्चास्तःप्रमथानवलाक्च ब्रह्म-
र्षिराह ॥ १३ ॥

नेय मम सेत्रं भवत्यान्यमुता धार्यस्तदुत्सृजैन-
मलमतिघाटीर्नति सा च तनेवमुक्ता पतिव्रता भर्तु-
षचनात् तमाधिकस्तस्यै गर्भमुत्तमजं ॥ १४ ॥

चकोपत चक्रवर्त्ता विद्या देव सः ॥ ८ ॥ यतो यत्नः । ब्रह्मर्षतेरपि
चक्रवर्त्तसैन्यं सहायो यस्त स यकोऽभवत् सहाय इति शेषः ।
तारकायञ्च इति नामनिर्दिष्टं तारकानिमित्त इति ॥ ११ ॥

देवासुराहवर्त्ताभेव युज्य वादेन हृदयं यस्त तज्जगत् ॥ १२ ॥
अलःप्रवर्त्ता नर्भिणीम् ॥ १३ ॥ पतिव्रता पत्न्युः अन्दादुवारिणी,
शोभिन् वहादाहितं तमस्तुत्तमजं । इतीवास्तस्यै ब्रह्मर्षये ॥ १४ ॥

स चीत्सृष्टमात्र एवाति तेजसा देवानां तेजोऽस्वाचि-
क्षेपः ॥ १५ ॥

ब्रह्मस्यतिमिन्दुः च तस्य कुमारस्यातिशक्तया साभि-
लाषी दृष्ट्वा देवाः समत्पन्नमन्देहास्तारां पप्रच्छः, सत्यं
कथयामाकमतिस्मरगे । कथ्यायमात्मजः ? सोमस्याथ
ब्रह्मस्यः । इत्युक्तापि सा तारा श्रिया न किञ्चिदु-
पाच ॥ १६ ॥

बहुयोऽप्यभिहित्वा यदानीं देवैर्भ्यो नाचवत्से, ततः
न कुमारस्तां यममुदतः पाह च दुष्टे । पश्य । कथ्यात्म
तात नाग्यामि । यथैव तेऽनोकलजावत्याः शास्तिमयमह
करेभिः यथा मैत्रमन्याप्यतिमत्यवचना भवताति ॥ १७ ॥

अथ भगवान् पितामहस्त कुमारं सनिवार्य स्वयं
नष्टवत् तारां कथय वत्से । कथ्यायमात्मजः ? सोम-
स्याथ ब्रह्मस्यतेः । इत्युक्ता लज्जाजडमात्र सोमस्येति ॥ १८ ॥

ततः स्फुरदृक्कमितामलकपीलकान्तिभगवाङ्मुहुःपत्तिस्तमा-
लिहा कुमार माधु, माधु, वतस । प्राज्ञोऽमीति बध इति
नाम चक्रे ॥ १९ ॥

स च प्राप्यातमीतत, यथेनायामात्मजं पुरुरव-
ममुनयादयामाम ।

आनन्दश्च अभिभूतवान् ॥ १५ ॥ माता भक्ता पितृ पुत्र इत्यादि-
पञ्चमत्तः पितृपुत्रः पुत्रः मातेर पुत्रजनक इति चेयतोऽहं वाः पितेति
तारास्ये पप्रच्छ इति ॥ १६ ॥ सत्यं कथयता कतिचित्स्थितपाद् ॥ १७ ॥
यः कथं बोधयः ॥ १८ ॥ स्फुरन्ती सङ्क्षुब्धमहोर्ध्वपितृवरमहोः
उदयकमहोदयः आनन्दकः ॥ १९ ॥ पुत्र इत्यादि यथा पुद्गराव

पुकरवास्त्वितिदानशीलोऽतिवज्वा प्रतिनेत्रस्वी । यं
सत्यवादिनमतिपक्वत्वं मित्रावरुणयापाङ्मानुपे लोके मया
वस्तुव्यम इति क्षतमतिरुर्वगो दृश्ये ॥ २० ॥

दृष्टमात्रे च यस्मिन् अपहाय मानमपेयमपाय्य स्वर्ग-
सुखाभिलाषं तन्मना भूत्वा तमेवापतस्य ॥ २१ ॥

सोऽपि च तामतिशयित सकललोकास्त्रीकान्तिर्सौकुमा-
र्यलावण्यातिविलासादिगुणामवलोक्य तदायत्तचित्तवृत्ति-
र्बभूव ॥ २२ ॥

उभयमपि तन्मनस्कमनन्यदृष्टि परित्यक्तममस्तान्यप-
याजनमभूत् ॥ २३ ॥

राजा तु प्रागलभ्यात् तमाह ॥ २४ ॥

सुभ्रु । त्वामहमभिकामोऽस्मि प्रमोदानुरागमुदङ्ग इतुक्ता
लज्जावन्मण्डितमूर्वगो प्राह ॥ २५ ॥

भवत्वेवं, यदि मे समयपरिपालनं भवान् करो-
तीति ॥ २६ ॥

पाश्याहि मे समयमित्यथ पृष्ट्वा पुनरत्रगीत् ॥ २७ ॥

जनवाचाह तथा प्रागेवोक्तम्, यं पुकरवा उर्वगो दृष्ट्वा पुमान् जनवा-
चाह इति वक्तुं कथावाह । पुकरवास्त्वितिदाना बाल्यसमाप्ति, अति-
कां कां धनं वदालि तम् उर्वगो दृश्ये इत्यन्वयः ॥ २० ॥ मानं
मर्षपङ्काद उपतस्ये अभजत् ॥ २१ ॥ कान्तिः शोभा, सौकुमार्यं
कार्दवं, लावण्यादिगुणान्तरम्, विलासः अङ्गुषेणानु तात्कालिको
विशेषः, अतिशयिताः कान्तिकपिपीलताः उदङ्गकोकस्त्रीणां कान्तादयो
पुष्पा वरा ताम् ॥ २२ ॥ परस्परम् तत् विषयकम् तन्मनस्कम् अयो-

ययनममोपे समीरञ्जकद्वयं पुत्रभूतं नापनेयम् ॥ २८ ॥

भवाञ्च मया नम्री न द्रष्टव्यः, पुत्रमात्रञ्च समाहारः ।
इत्थं वसेवेति भूपतिराह । तथा च महावनीपतिरक्षकायां
सैत्रयथादिवनेषः समलपक्षपक्षेषु, पतिरमणीयेषु मान-
मादिसरसुः पतिरममाण एव पट्टिप्रदेशमहस्त्राणि पनटिन-
प्रवर्धमानप्रमादोऽनयत् । तर्धगा च तदपभोगात् प्रतिदिन-
प्रवर्धमानानरागाः समरलोकवासेऽपि न स्पृष्टां चकार ।
विना चोर्वेद्यामरलोकाः समरमां मित्र गन्धर्वाणाञ्च
नातिरमणीयोऽभवत् ॥ २९ ॥

ततश्च वैश्वदेवोऽप्युक्तवर्माः समयविद्विष्णवावसुर्गन्धर्वसमवेतो
निगि गयनाभ्यामादेकमुरणकं जहार ॥ ३० ॥

तच्च चाकागे नोयमानस्य वैश्वी गच्छन्मृणात् । पाह
चः समानायायाः पुत्रः केनापि प्रथमपञ्चियते कं गरल-
मुपयामोन्वाकस्य राजा, नम्र मां देवी दृश्यतीति न यथी ।
अथान्यनप्युरणकमादाय गन्धर्वी ययुः । तस्याप्यपञ्चिय-
माणस्य गच्छमाकस्य चाकागे पुनरपि, अनाद्यास्यहम-
भवं का कुपुकपाययेति पात्तराविणो वभूव राजाप्यमधे-
वगादभ्यकारमंतदिति स्मृमादाय दृष्टः दृष्टः । हतोऽसीति

इति वक्रचक्रमयम् । तद्विषयः, मायाव्यतिष्ठति इत्येवम्, परित्यक्तं वस-
नमन्यः प्रवृत्तः वेत्त तत् ॥ २९ ॥ मानस्यभादयं चोचत् ॥ ३० ॥
वक्रचक्रः अत्र विद्यमानः पाठे तु अतोऽर्थः ॥ ३१ ॥ मायाव्यतिष्ठति इति
मन्त्रो वां नेतुमिच्छति तदा वसवमकृपावराधनाराधनं नमोऽर्पयति
वन्द्यं करोति, मन्त्रव्यतिष्ठति ॥ ३२ ॥ पुण्डरीका, मायाव्यतिष्ठति वसवमिति
पुनः पुनः करोति वसवमिति ॥ ३३ ॥ अत्रो वेत्त ॥ ३४ ॥ मन्त्रो

व्याहरन्नभ्यधावत् । तायच्च गन्धर्वैरतीवोष्णला विद्युत्
जनिता । तत्प्रभया चार्धशी राजानमपगतास्वर दृष्ट्वा
अपवृत्तसमया तत्तृणानिवापक्रान्ता ॥ ३१ ॥

परित्यज्य तावृणको गन्धर्वीः सुरलोकासुपागताः ।
राजापि तो मेषावादाय दृष्टमनाः स्वयमननायातां नावयो
ददृश ॥ ३२ ॥

ताञ्चावश्यत्रपगतास्वर एवोन्मत्तरूपो बभूवाम । कुरु-
क्षेत्रे चाभ्याजमरमि अन्याभियतसृभिरसरोभिः समवेता-
मुवशीं ददृश ॥ ततश्चोन्मत्तरूपो राजा, जाये । ह तिष्ठ,
मनसि चोरे । वचमि, इत्यनेकप्रकारं सूक्तमवाचत् ॥ ३३ ॥

आह चार्धशी, महाराज । अलमनेनाविवेकचेष्टितेन,
अन्तर्वह्नी अहम, अज्जान्ते भवतावागन्तव्यम्, कुमारस्ते
भविष्यति, एकासु निगमामहं त्वया सह वत्स्यामि, इत्यक्तः
प्रवृत्तः स्वपुरमाजगाम । तामाज्ञापरमामुवशीं कथयामाम,
अयं स पुरुषोत्कर्षी, येनाहमेतावत्तं कालमनुरागाकृष्ट-
मनसा सहोषिता ॥ ३४ ॥

समयमङ्गुलेन चर्वेष्टा निर्गम दृशयन्नाः ॥ ३१ ॥ चोर्वेष्टेत्यादिना तत्-
व्याहरणपक्रान्तेत्यन्तेन ॥ ३२ ॥ गन्धर्वाभ्यासाच्चयननिबद्धात् ॥ ३० ॥
गमने हेतुः, अपहृणोऽपगतः समयः स्थितिहेतुर्यथाः वा ॥ ३१ ॥

अनर्धशीवृक्षादाशु प्रभृतिपुलोत्पत्तिं तल्लोकमाप्तुं प्रयावान्निष्ठ वक्तु-
माह, कुरुक्षेत्र इत्यादिना वावदध्यायपरमाणि । अन्मोजवृत्ते सरणि-
वहे । जाये ! तिष्ठ, मनसि विषये चोरे ! निर्दने ! वचमि वाक्पुत्र-
चार्धं तिष्ठ । महा वचमि तिष्ठ, महचनं कुर्वित्थर्षः । इत्याद्यनेक-
प्रकारं सूक्तमितिपदं वेदसूक्तस्यरूपमार्चम् । अकृतमिति पाठे

इत्युक्ते गन्धर्वो राज्ञेऽग्निस्थालीं ददुः ॥ १८ ॥

ऊचय, एममग्निम् आम्नायान्तमारी भूत्वा त्रिधा कृत्वा
उर्वयांसनाकृताननोरधमुद्दिष्य सम्यक् यजेथाः, ततो-
ऽवश्वमभिलषितमवाप्स्यसि ॥ ४० ॥

इत्युक्तामग्निस्थालीमादावाजगाम, अन्तरटव्याम्
अचिन्तयत्, अहं मे अतिमृता ! यदग्निस्थाली मया-
नीता नोर्वशीति । अथैनामटव्यामेवाग्निस्थालीं तत्प्राज,
स्वपरश्चाजगाम ॥ ४१ ॥

अथोताहेरादौ विनिद्रयाचिन्तयत्, ममोर्वशीसाक्षी-
प्राप्त्यर्थमग्निस्थाली गन्धर्वेदंता । सा च मया अटव्यां परि-
त्यक्ता । तदहं तत्र तदाहरणाय यास्यामि, इत्युत्थाय
तत्प्राप्युपगतो नाग्निस्थालीमपश्यत् । शमीगर्भेष्वाश्रयमग्नि-
स्थालीस्थाने दृष्ट्वा अचिन्तयत्, मयात्र स्थाली निक्षिप्ता, सा
चाश्रत्यः शमीगर्भेऽभूत् । तदेतमेवाहमग्निरूपमादाय
स्वपरमभिगम्य अरणीं कृत्वा तदुत्पन्नाम्नेरुपास्तिं करि-
ष्यामि इति ॥ ४२ ॥

अन्तरटव्यां नास्तीत्यत्र हेतुः । विजितेत्यादि इत्युक्ते इत्यनेति यद्वः
पूर्वापरयोः सम्बध्यते ॥ १८ ॥ उर्वशीबोकमग्निश्च आग्निहोमवाधे-
त्वाग्निस्थालीं ददुः ॥ १८ ॥ आम्नायान्तमारी वदविधौ दत्तचित्तः गाह-
पक्षाहवमीवदक्षिणाग्निहोमेषाग्निं त्रिधा कृत्वा अनोरधमुद्दिष्य कृत्वा
॥ ४० ॥ शमीगर्भेऽश्रयमवाप्तुं एषांस्वरमग्निहोमोपयुक्त इति दण्ड-
वाह, अन्तरटव्यामिति । यदप्यग्निं त्रिधा कृत्वा उर्वशीबोकमुद्दिष्य
यजेथा इत्येवं मन्त्रेऽन्तं न । त्वयस्तुर्वशीति तथापि नोद्वेषात् इह-
रथा उर्वशीवदित्यवगत्य ददानीमपि न वदित्यर्थः ॥ ४१ ॥ शमीगर्भ-
ेऽभूत्वा गर्भेऽभूत्वा इति ॥ ४२ ॥ एवमेव तथा विहितमेव आह-
र-

एवमेव स्वपुरमुपगतोऽरणीं चकार । ४३ ।

तत्प्रमाणञ्चाङ्गुलैः कुर्वन् गायत्रीमपठत् । पठतश्चाक्षर-
संख्यान्वेवाङ्गुलान्यरण्यभवत् ॥ ४४ ॥

तदाग्निं निमेष्यन्निवयमान् यानुसारी भूत्वा अङ्गाव-
सवेयोमालाक्ष्यं चेष्ट फलमभिसंहितवान् । तेनैवाग्नि-
विहितं बहुविधान् वस्त्रान् दृष्ट्वा गन्धर्वलोकान् प्राप्य
सवग्ना सह विद्यागं नाषाप ॥ ४५ ॥

एकाऽऽग्निरादावभवत् ऐलेन त्वत्त मन्वन्तरे वेता प्रव-
र्त्तिता ॥ ४६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

परामर उवाच ।

तस्याप्यायुर्धर्मानमावसुविश्ववसुमन्त्रासुःश्रुतासुः (यसु-
त्रासुः) सञ्जा षडभवन् पुराः ॥ १ ॥

तःपुनःऽरणीं चकार ॥ ४३ ॥ गायत्रीमपठत् अङ्गुलानि आक्षर-
परमवर्द्धितं गायत्री पठता तदक्षरद्वयमात्राङ्गुलप्रमाणा आक्षर-
कालानि भावः ॥ ४४ ॥ ४५ इति अमिषहितवान् आभिसवान् ।
४६ त्वं विद्मि नाऽऽग्निरादावनेव ॥ ४६ ॥ वेता अस्मिन्मवत् ॥ ४६ ॥

आदाववाचःपरेवः सप्तमेऽक्षरलोचने । तस्य अङ्गादिराक्षरि-
दोऽक्षरद्वयं भागं यो हरि । तस्य इक्षरवः षट् इमा अभवन् ॥ १ ॥

अमावसोर्भीमो नाम पुत्रोऽभवत् । भीमस्य काचनः,
काचनात् सुहोत्रः, तस्यापि जङ्घः । योऽभौ यज्ञवाट-
मखिलं गङ्गाश्रमा प्रावितमालोक्य क्रोधमरक्तनयनो भग-
वत् यज्ञपुरुषमात्मनि परमेष समाधिना समारोप्याखिला-
मेव गङ्गाम अपिषत् ॥ २ ॥

अथैनं देवर्षयः प्रमादयामासुः, दुहितृत्वे चास्य गङ्गा-
मनयत् । जङ्घाय सृजङ्घनीम पुत्रोऽभवत् । तस्याप्यजकः,
ततो बलाकायः, तस्मात् कुशः, कुशस्य कुशाश्वकुशनाभा-
मूर्त्तरयामावसवद्यत्वारः पुत्रा बभूवुः ॥ ३ ॥

तेषां कुशाश्वः यक्रतुष्या मे पुत्रो भवेदिति तपश्चकार ।
तस्योद्यतपनमवलाक्य मा भवत्वन्याऽस्मत्तन्यवीर्यं इत्यात्मने-
वाख्ये नः पुत्रत्वमगच्छत् ॥ ४ ॥

गाधिनाम स कीशिकोऽभवत् । गाधिश्च मन्त्रवर्ती नाम
अन्धामजनयत् । ताश्च भागव ऋचीको वव्रे । गाधि-
रप्यतिरोषणाय अतिवृष्टाय च ब्राह्मणाय दातुमनिच्छे-
कतः श्यामकर्णानामिष्टवर्षसामनिसरंहसामश्वानां सहस्रं
कन्याशुक्लमयाचत ॥ ५ ॥

तेनापि ऋषिणा वरुणसकाशादुपलभ्य अश्वतीर्थोत्पन्नं
तादृशाश्वसहस्रं दत्तम् ॥ ७ ॥

अथैनं जङ्घः देवर्षयः प्रमादयामासुः, ततस्तं सुवीच । ततो दुहितृत्वे
अश्वत् रत्नध्याहारेण योजनीयम् । अमूर्त्तरयामावसर दत्तस्य सप्त-
राजः ॥ १ ॥ आत्मना अश्वमेधेनः पुत्रत्वमगच्छत् ॥ ३ ॥ तदेवाह,
गाधिरिति । अन्धः अश्वः पुत्रः सुहृत् ॥ ५ ॥ तेनापि ऋचीवेन
अश्वतीर्थं आशुक्लमेव गङ्गाप्रदेशविशेष, ततोत्पन्नं जातम्, तेन
पथोदुनतमिति वा उपलब्धं प्राप ॥ ७ ॥ तत्प्रसादितः अश्वसङ्घः

ततः तामृचीकः कन्यामुपयेमे । ऋचीकश्च तस्याश्च
हमपत्यार्थं चकार । तथा प्रसादितश्च तस्मादे चक्रवर-
पुत्रीत्पत्तये चक्रमपरं साधयामास ॥ ८ ॥

एष चक्रभवेत्या प्रथमपरस्त्वन्मात्रा सम्यगुपयोष्य
इत्युक्त्वा वनं जगाम ॥ ९ ॥

उपयागकाले च तां माता मल्यवतीमाह भवं एवाक-
पत्यमविगुणं समभिनयति, नामजायाभाः त्वगुणेष्वतीया-
दृता भवन्तीत्यतीहसि मन त्वम आकांक्षस्वहं दातुं
मदीयचक्रमा मनापयीकृतम् ॥ १० ॥

मत्पत्नेण हि सकनभमण्डनपरिपालनं कार्यम् ॥ ११ ॥

किंयत्प्राप्त्यस्य वनवोर्ध्वमस्यदित्युक्त्वा सा स्वं चक्रं
मात्रे दत्तवती ॥ १२ ॥

एव वनादभ्यागत्य मल्यवतीम ऋषिरपश्यत्, पाह
चैनाम्, अतिपापे । किमिदमकार्यं भवत्या कृतम् ।
अतिरौद्रं ते वपुरानव्यते, नन त्वया त्वन्मातृसत्कृतचक्र-
रुपयुक्तो न युक्तमेतत् ॥ १३ ॥

मया हि तत्र चरौ सकनैव शीर्ष्यवीर्ष्यवत्समस्यदा-
रोपिता, त्वदीये चरावप्यस्त्रिजगत्प्रसन्नानतिर्निजादिका
प्रसादितः तस्मात्ते वनगता मामे दातुं चक्रमपरपुत्रीत्पत्तये तद्वत्सम् ॥ ८ ॥
एष भवत्या चक्रवरकन्यामोपयोष्यो मृचचीक इत्युक्त्वा कृशार्द्रां
रमं वयो ॥ ९ ॥ आकनो जायाया भावयुक्तेषु, चरौ मातीशदतो
भवति । मय मद्यं हि वक्रात् ॥ १० ॥ चिद्वत्पयोष्यम-
विनि शेषः । इत्युक्त्वा वती स्वं चक्रं मामे दत्तवती, चक्र-
मात्रचक्रं मुक्तवतीति शेषम् ॥ ११ ॥ चक्रवतीचरिपत्यस्य, री-
द्वराविनि शेषः ॥ १२ ॥ मामे चक्रवती । मातृवत्त्व इति माते मातः

ब्राह्मणगुणसम्पत् । एतच्च विपरीतं कुर्वत्याः तदातिरौद्रास्त्र-
धारणमारणनिष्ठः क्षत्रियाचारः पुत्रो भविष्यत्यस्यासौप-
थ्यमरुचिः ब्राह्मणाचारः ॥ १४ ॥

इत्याकर्ण्यैव सा तस्य पादौ जयाह । प्रणिपत्य च
एनमाह, भगवन् । मयैतदज्ञानादनुष्ठितं प्रसादं मे
कुरु, मैवंविधं पुत्रो भवतु, काममैवंविधः पीत्रो भवतु
इत्युक्ता मुनिरप्याह, एवमस्मि इति ॥ १५ ॥

अनन्तरञ्च सा जमदग्निमजीजनत् । तस्मात्ता च विष्वा-
मित्त्रं जनयामास । सत्यवती च कौशिकी नाम नद्य-
भवत् । जमदग्निरित्वाकुवशः द्रवस्य रेणाः तनयां रेणु-
कामुपयेमे । तस्याश्चाग्रेपत्नवंगहन्तारं परशुराममञ्चं
भगवतः सकललोकगुरोर्नारायणस्यायं जमदग्निरजी-
जनत् ॥ १६ ॥

विष्वामित्त्रपुत्रम् भागीव एव शुनःशेफी नाम देवैर्दत्तः
ततश्च देवरातनामाभवत् । ततश्चान्ये मधुच्छन्दजयुक्तदेव-

पुत्रनामवन्त्येत्यर्थः । स्वार्थे च । मुनिरप्याह, एवमस्मि ॥ १५ ॥

प्राज्ञा ये ज्ञायते एव इति न्यायात् मुनिरवगच्छेत् पुत्रो चरुफलाभावेन,

न चेत् पुत्रोऽप्यौषधिनो ग्राह्यं तत्फलं पीत्रो ज्ञातमिति भावः

॥ १६ ॥ भागीवः भृगुर्गोहूतः शुनःशेफः पशुपतीतो नरमेधे

हरिचन्द्रपरीवर्त्तनं कृतपशुनाऽऽवि स्तुतेऽर्चयेत्तन्मन्त्रं दत्तः पुत्रो

देवरातनामा पुत्रोऽभवत् इत्यर्थः ॥ १६ ॥ ततश्चान्ये मधुच्छन्दादयः पुत्रा

चौरवा वभूवुः ॥ १७ ॥ एवं भागीवः शुनःशेफः कौशिकगोमन्त्रं

देवरातपदरात्तच्च चक्रम्, अन्येषां चौरवानां मधुच्छन्दादिपदरात्तनिति

मन्त्रभेदात् वभूवुः कौशिकगोमन्त्रं कृत्वा तदेव वैवाह्यानि न तु चक्राव-

देवाष्टककण्डपहारीतकाव्या विष्णुमित्रपुत्रा बभूवुः ॥१७॥

तेषाञ्च बहूनि कौशिकगोत्राणि ऋष्यन्तरिक्षे
वाङ्मानि भवन्तीति ॥ १८ ॥

—:ॐ:—

अष्टमोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

पुरुवरसो ज्येष्ठः पुत्रो यस्त्वायुर्नामा, स बाहोर्द्वि-
हितरम् उपयेमे । तस्यां स पञ्च पुत्रान् जनयामास ।
नक्षत्रवृक्षरश्मिरजिमंघ्राः, तथैवानेनाः पञ्चमः पुत्रोऽभूत् ।
चवहृदात् सुहोवः पुत्रोऽभूत् । काश्लेशगृत्समदास्तस्य
पुत्रास्तथोऽभवन् । गृत्समदस्य यौनकश्चातुर्वर्ण्यप्रवर्त्त-
यिताभूत् ॥ १ ॥

काश्लस्य काशिराजः, ततो दीर्घतमाः पुत्रोऽभवत् ।
धन्वन्तरिक्षु दीर्घतमसोऽभूत् । स हि संसिद्धकार्यकरणः
सकलसम्पत्तिप्रदोऽनन्तरित ॥ २ ॥

महेन्द्र । एतच्च गोत्रान्तरेण हि दृश्यम् । तथाहि “एव एव कश्चिदंश
महेन्द्रवर्त्तते । तावत् यमानगोत्रमन्यद् धन्वन्तरिगोत्रमन्तः” इति
धन्वन्तरिगोत्रे ॥ १८ ॥

अतएव पञ्चदशेऽध्याये चवहृदस्य वन्ति । अस्या गोत्रादमेव स
जानो धन्वन्तरिगोत्रः ॥ चातुर्वर्ण्यप्रवर्त्तयिता तदर्थे चत्वारो यथा
कामरक्षिण्ये ॥ १ ॥

वहिवहानि चतुर्वर्ण्यकराणि कार्यकराणि देहेन्द्रियाणि यथा
तः । चवहृदस्य तेषु चतुर्षु जन्मसु कश्चिदंशानि चवहृदस्य ॥ २ ॥

भगवता नाराणेन च अतीतसंभूतावस्मै वरो दत्तः ॥३॥

काशिराजगोत्रेऽवतीर्थे त्वमष्टधा सम्यगायुर्वेदं करि-
ष्यसि । यज्ञभाक् भविष्यामि इति ॥ ४ ॥

तस्य च धन्वन्तरेः पुत्रः केतुमान् । केतुमतो भीमरथः
तस्यापि दिवोदासः, ततः प्रतर्दनः । स च मद्रथेऽप्यवंग-
विनागादग्नेषाः शत्रवाऽनेन जिता इति शत्रुजिदभवत् ॥५॥

तेन च प्रीतिमतामपुत्रो वत्स वत्समन्यभिहितः, ततो
वत्सोऽमावभवत् ॥ ६ ॥

सत्यव्रततया ऋतध्वजसंज्ञामवाप । पुनश्च कुवलया-
नामानमश्वं लेभे, कुवलयाय इत्यस्यां पृथिव्यां प्रथितः ॥७॥

तस्य च वत्सस्य पुत्रोऽनर्को नामाभवत् । यस्य
अयमद्यापि श्लोको गोयते ।

पृष्टिं वर्षमहस्त्राणि पृष्टिं वर्षयतानि च ।

अलर्कादपरो नान्यो वुभुजे मेदिनीं पुरा ॥ ८ ॥

अतीतवन्तौ श्रीराजो जन्म न ॥ १ ॥ अट्टेति । अष्टमकारायुर्वेदं
करिष्यसि । अष्टाङ्गमित्वा वा पाठः । तद्वक्तुं 'काशिराजगोत्रोऽहं च
यस्य दंष्ट्रं जरा विषम् । अष्टावङ्गानि तस्यास्तु च कृत्वा वेदुं संस्थिता ॥'
यद्वा 'यस्य, यथाहा, भूतविद्या, कायगृह्य कर्तुं तन्मं, रक्षावनं,
वाकीकरणं, कुमारतन्त्रम्' इत्यष्टधा ॥ १ ॥ प्रतर्दनश्च शत्रुजिद्व
वत्स इत्याद्यावन्तः सप्त निर्वृक्ता, तेन चेयादित्वा प्रथित इत्यन्तेन ॥२॥
तेन दिवोदासेनामपुत्रः प्रतर्दनः वत्स वत्सस्य पुत्रोऽनेनाभिहितस्ततो
वत्सवत्सोऽभवत् ॥ ६ ॥ कुवलयायानां कुं पृथिवीं वक्ष्यति वेदयतीति
परिवर्त्तनेनाह्ना भवतीति तथा तस्यानाममश्वं लेभे इति कुवलयावशंज्ञा
इति ॥ ७ ॥ अलर्कादपरो नान्यो वुभुजे मेदिनीं पुरा ॥ ८ ॥

तथात्तर्कस्य सप्ततिर्नामात्मजोऽभवत् । ततः सुनीलः,
तस्य सुकेतुः, ततो धर्मकेतुः, ततः सत्यकेतुः, तस्मात् विभुः,
तत्तनयः सुविभुः, ततश्च सुकुमारः, तस्यापि धृष्टकेतुः, ततश्च
वैनङ्गादः, ततश्च भागेः, भागेस्य भागंभूमिः अतश्चात्तर्वर्ण्य-
प्रवृत्तिः इत्येते जायन्ते भूपतयः कथिताः । रजोऽसु सन्ततिः
श्रुयतामिति ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

रजोः पञ्चपदगतान्यत्पुनर्वार्यमाराध्यामन् । देवासुर-
मयामारभ्य परस्परवर्धपमवो देवाद्यासुराश्च ब्रह्माण-
पपञ्च ॥ १ ॥

भगवन् ' अस्माकमतं त्रिशोभिः कतरः पक्षो जेता
भविष्यतीति अथाह भगवान्, येषामर्थे रजिरात्तायुधो
योज्यतेति अथ तैलैरुपेत्य रजिरात्ममाहाय्यद्वानाया-
भ्यर्चितः प्राह, योज्येऽहं भवतामर्थे यथाहमपमरजयाह-
वतामिन्दो भविष्यामि इत्याकर्ण्येतत् तैरभिहितो न

चाक्षं चावकीदृशो मेदिनी न च वभुज इत्यन्वयः ॥ ८ ॥ भागंभूमेः
वचनात्प्रादुर्भावं प्रवृत्तिमिति ॥ १ ॥

—०—

रजोः पुनस्तत्तुल्यं पातितं वर्तते पदान् । रज्जोऽपपक्षो
नरजोऽपपक्षोऽप्ययं पक्षः ॥ चातुःपुलकः चतुर्दशः पञ्चमस्तु तदुवाचः
रजोऽपपक्षः, रजोऽपपक्षः । रजोः पुनस्तत्तुल्यं पुनः नापवर्तते
वक्तुं कदा मकीदृशः, ईषादरेति ॥ १ ॥ न वक्तव्यं भवति न रजो-

वयमन्यथा वदिष्यामोऽन्यथा करिष्यामः । अस्माकमिन्द्रः
प्रच्छादस्तदर्थमयमुद्यमः । इत्युक्त्वा गतेष्वसुरेषु देवैरप्य-
साववनीपतिरेवमवाक्यः । तेनापि च तथैवाक्ये देवैरिन्द्रस्त्वं
भविष्यतीति समन्वीप्सितम् ॥ २ ॥

रजिनापि देवसैन्यसहायेन अनेकैर्महास्यैः तदग्रेषु
मसुरबलं निम्नूदितम् । अवजितारातिपलथ इन्द्रो
रजिचरणयुगलमात्मशिरसा निपीड्याह भयदाण्डाना-
दस्मत्पिता भवान् अग्रेषलोकानामुत्तमोत्तमो भवान्
यस्याहं पुत्रस्त्रिलोकेन्द्रः ॥ ३ ॥

स चापि राजा प्रहस्याह, एवमेवाम्, अनतिक्रमणीया
हि वैरिपक्षादप्यनेकविधचाटुवाक्यगर्भा प्रणतिः, इत्युक्त्वा
स्वपुरम् आजगाम ॥ ४ ॥

शतक्रतुरपीन्द्रत्वं चकार । स्वयं च रज्जो नारदपि-
चोदिता रजिसृताः शतक्रतुमात्मपिलपुत्रमाचाराद्राज्यं
याचितवन्तः ॥ ५ ॥

अप्रदाने चावजित्येन्द्रमतिबलिनः स्वयमिन्द्रत्वं

दानीं वदिष्यामः, विद्वेकाच्चोऽन्यथा प्रच्छादमिन्द्र करिष्यामः कित्तु
वर्षटाकावमिन्द्रः प्रच्छाद इत्युक्त्वा निर्गतेषु समन्वीप्सितमनुमतम् ॥ २ ॥
भयदाण्डानादिति 'सह्यदाता भयदाता कन्धादाता तथैव च । कनिता
द'पनेता च पक्षेने पितरः कृताः ॥' इत्युक्तेः । भवानिति पटावति-
वाक्यभेदात् ॥ ३ ॥ अनेकविधानि चाटूनि प्रियाणि वात्यानि नभै-
रक्याः वा प्रकृतिः वैरिपक्षादपि वैरिपक्षस्थितस्यापि अनतिक्रमणीया
वैरिणा प्रच्छाददुष्कृतवृत्तव्यं, किं पुनर्भवादग्रेनेति भावः ॥ ४ ॥ पितृ-
णां पुत्राणां भवतीति अस्मत्पुत्रमाचाराद्राज्यमिन्द्रत्वमाकपितुः पुत्रत्वमा-
वस्यन्मिन्द्रं याचितवन्तः ॥ ५ ॥ वज्रतिषि दीर्घकावे अपहृतं तैषीक्यं

चक्रः । ततश्च बहुतिष्ठे काले व्यतीते हृदस्यतिमेकान्तो
हृदापहतत्रैलोक्यप्रभागः शतकतुराह ॥ ६ ॥

बटरीफलमात्रमप्यहंसि मम आध्यायनाय पुरोहाय-
खण्डं दातुम् इत्युक्त्वा हृदस्यतिष्ठत्वे, यद्येवं पूर्वमेव
त्वयाहं बोधितः स्यां तन्मया त्वदर्थे किम् पकर्तव्य-
मिति ॥ ७ ॥

अथैरेवाहोभिस्त्वां निजं पदं प्रापयिष्यामि, इत्य-
भिधाय तेषामनुदिनाभिचारिकं बुद्धिमोहाय शक्रस्य च
तेजोहृदये जुहावः । ते चापि तेन बुद्धिमोहेनाभिभूयमाना
ब्रह्मदेवो धर्मेत्यागिनो वेदवाटपराङ्मुखा बभूवुः । ततश्च
तानपेतधर्माचारान् इन्द्रा जघान । पुरोहिताप्यायितते-
जायं विदिवमाक्रामत । एतदिन्द्रस्य स्वपदच्यवनारोहणं
श्रुत्वा पुण्यः स्वपदभयं टोरात्म्यं वा न च आप्नोति ।
रश्मस्वनपत्याऽभवत् । अक्षतद्विभुतः प्रतिपन्नः, तत्पुत्रः
सञ्जयः, तस्यापि जयः, ततश्च विजयः, तस्याश्च यज्ञ-
कृत्, तस्य हर्षवर्धनः, हर्षवर्धनमुतः सहदेवः, तस्याड-
टीनः, तस्य जयश्विनः, ततश्च संहतिः, तत्पुत्रः अक्षधर्मा,
इत्येते अक्षतद्विभुतः । अती ननुयवयं वक्ष्यामि इति ॥ ८ ॥

इत्युक्तं च यथा ॥ ६ ॥ विमर्शकं च 'नयकं' काटितं
वन्द्यम्, इति च बहुधा तत्रा ज्ञेयं तत्र यत्र आप्निते यथावेन राज-
देव ज्ञानीयं प्राप्तः काटितं भावः ॥ ७ ॥ एतस्य अक्षतद्विभुतः इत्युक्तं
अथ चक्रः, तस्यैव संसारवर्णाङ्ग, अक्षतद्विभुतः वाचस्पतिः ॥ ८ ॥

दशमोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

यतिययातिसंयात्यायातिवियतिकृतिमंघ्रा नहुषस्य
षट् पुत्रा महाबलपराक्रमा बभूवुः । यतिसु राज्य
नेच्छत् । ययातिसु भूभृदभवत्, उग्रनसश्च दुहितरं
देवयानीं शर्मिष्ठाञ्च वार्षपर्वणौमुपयेमे ॥ १ ॥

यत्रानुवंशस्य को भवति ।

यद् च तुर्वसुस्यैव देवयानी व्यजायत ।

दृष्ट्वा चाणुञ्च पूरुञ्च शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ॥ २ ॥

काव्यशापाश्च अकालेनैव ययातिर्जरामवाप ॥ ३ ॥

प्रसवशुक्रवचनाच्च जरां संक्रामयितुं ज्येष्ठं पुत्रं
यदुम् उवाच, त्वन्मातामहशापादियमकालेनैव जरा
मासुपस्थिता । तामहं तस्यैवानुग्रहात् भवतः सञ्चार-
याम्येकं वर्षसहस्रं, न त्वासांश्चि विषयेषु, त्वद्वयसा
विषयानहं भोक्तुमिच्छामि । नात्र भवता प्रत्याख्यानं

दशमे नाहुषस्या ययातिर्वंश उच्यते । यदुनीतिनेह सर्वेषां वैद-
क्यग्रहणमावर्ते ॥ उपयेमे देवयानीं शर्मिष्ठां मातुर्वैचेत्यवचे-
यम् ॥ १ ॥ यदुर्वचो वंशमनुवतः शोच इत्यर्थः ॥ २ ॥ काव्यशापा-
दिति । शर्मिष्ठायां हाकां ययातिना पुत्रोत्पादनं देवयान्या कथितं
कृत्वा क्रूराश्च युक्रूराः शापादकाशे जरां ययातिरवाप ॥ ३ ॥ प्रविशयुक्त-
वचनादिति पुनः प्रसवशुक्रवचनं यद्वचनं, यद्विदुः जरां वंशावविश्रुति,

कर्त्तव्यम् इत्युक्तः स नैच्छत् तां जरामादातुम् । तच्चापि
पिता ययाप, त्वत्पसृतिर्न राज्याह्नी भविष्यतीति ॥ ५ ॥

अनन्तरञ्च द्रष्टुं त्वत्पुत्रम् अचक्षुः पृथिवीपतिर्जरा-
ग्रहणार्थं स्वयं जीवनप्रदानाय च चीदयामास । तैरप्ये-
कैक्येन प्रत्याख्यातस्तांश्च ययाप । अथ शर्मिष्ठा-
तनयमशेषकनीयाम् पुरं तथैवाह, स चातिप्रवणमतिः
प्रणम्य पितरं सवहुमानं महान् प्रसादोऽयमस्माकम्,
इत्युदारम् अभिधाय जरां प्रतिजयाह, स्वकीयञ्च जीवनं
पित्रे ददौ । सोऽपि च नवं जीवनमासाद्य धर्माविरोधेन
ययाकामं ययाकालोपपन्नं ययात्साह विषयं चचार,
सम्यक् प्रजापालनमकरोत् ॥ ६ ॥

विद्यायाः सङ्गोपभोगं भुक्त्वा कामानामन्तमवापञ्चामो-
त्यनुदिनं तस्मिन्का वभूव ॥ ७ ॥

अनुदिनञ्च उपभोगतश्च कामानतोऽव रम्यान्
मेत ॥ ८ ॥

ततश्चेवमगायत ।

ययातिइवाह ।

न ज्ञातुं कामं कामानामुपभोगेन शक्यति ।

इतिवा लज्जयन्त्येव भूय एवाभिवर्द्धते ॥ ९ ॥

तस्मिन् ज्ञातव्यं, तदोक्तं जीवनञ्च आप्नुवतीति, तस्मात्परां संज्ञां विदु-
मनां दीव्यवृत्तादं यदुक्तञ्च । यथा जीवनेन ॥ ५ ॥ अपार-
मुक्तं ॥ ६ ॥ विद्यायाः उपभोगश्च ॥ ७ ॥ उपभोगतस्तद्वाच्यताः ।
आतिशयात् विषयं चारीय मेने आतिशयेनाभिवर्द्धितवामिर्वाक्यः
॥ ८ ॥ ततश्च निर्दिष्टां कावन्निर्दिष्टमकारवाह, न आतिशयादिना

यत् पृथिव्यां त्रीह्रियं हिरेण्यं पद्मवः शिवः ।

एकस्यापि न पर्याप्तं तदित्यतिवृषं त्यजेत् ॥ १० ॥

यदा न कुरुते भावं सर्वभूतेषु पापकम्

समदृष्टेस्तदा पुंसः सर्वो एव सुखा दिवः ॥ ११ ॥

या दुस्त्वया दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः ।

तां वृथा संत्यजन् प्राज्ञः सुखेनैवाभिपूर्यति ॥ १२ ॥

जीर्यन्ति जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः ।

धनाया जीविताया च जीर्यतोऽपि न जीर्यति ॥ १३ ॥

पूर्णं वर्षसहस्रं मे विषयासङ्गचेतसः ।

तद्याप्यनुदिनं वृथा ममैतेष्वेव जायते ॥ १४ ॥

तस्मादेतामहं त्यक्त्वा ब्रह्मण्याधाय मानसम् ।

निर्हन्वा निर्ममां भूत्वा चरिष्यामि सुखैः सह ॥ १५ ॥

वाचस्पत्यभिः । अस्यास्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥ यदिति अस्याप्येवमस्तीति वा
ऽऽचक्षेदस्यात् दोषदृष्टिं कुरुते तां त्यजेदिति भावः ॥ १० ॥

तर्हि विषयव्याप्ते कथं सुखवाप्तिरिति वाचस्पत्यभिः, यदा सर्वभूतेषु विषयेषु
भावं सुखाभावं पापकं रागादिजनकं न कुरुते किन्तु तेषु भौतिकत्वेन
यवदृष्टिस्तदा, दृष्टितायां भज्यते दुःखाभावात् सर्वो दिवः सुखमयः,
इति भावे सुखत्वोपचारात् ॥ ११ ॥ महं वा दुस्त्वयेति चेत् ? अन्तः
दुर्मतिभिर्दुस्त्वयात्मवि दोषदृष्टिपरत्वेत् तन्नु यज्ञातीत्याह, या दुस्त्व-
येति । सुखेनाभिपूर्यते इति पूर्णत्ववाचकात् ॥ १२ ॥ दोषदृष्टिं दृष्टे-
यन् अस्यायाः वाक्यतोऽपि दुःखपुरतामाह, जीर्यन्तीति दाभ्याम् ॥ १३ ॥
पूर्णं विनश्यत्तु सर्वस्यैव भवति, तस्यादिति । इति अस्याम् ॥ १४ ॥
महर्षिनः अस्यादेवाधिवान् ॥ १५ ॥

पराशर उवाच ।

परीः सकायादादाय जरां दत्त्वा च यौवनम् ।
 राज्येऽभिषिष्य पुरुष प्रययौ तपसे वनम् ॥ १६ ॥
 दिशि दक्षिणपूर्वस्यां तुर्वसुं प्रत्ययादिशत् ।
 प्रतोषां च तथा दृष्ट्वा दक्षिणापद्यतां यदुम् ॥ १७ ॥
 उदाध्यात तथैवाणं कृत्वा मण्डलिनो नृपान् ।
 सप्तपुत्रापतिं पुरं सोऽभिषिष्य वनं ययौ ॥ १८ ॥

एकदाशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

यत परं ययानेः प्रथमपुत्रस्य यदौर्वगमकं कथयामि ।
 यदादिपलां कनिष्ठाभिर्मन्त्रमिदगन्धर्वयज्ञराजसगुह्यककिम्पु-
 रुषापमरुतरगविहगदेत्यदानवदेवयोद्भजिभूमुक्षुभिधमार्ध-
 काननोत्ताधिभिः तत्फललाभाय सदाभिष्टुतापरिच्छेद्य-
 माहात्म्यनाशेन भगवाननादिनिधनो विष्णु रवततार ॥ १॥

अथ श्लोकः ।

यदौर्वगं नरः श्रुत्वा सवपापैः प्रमुच्यते ।
 यदावतीर्षी विष्णुर्ह्य परं ब्रह्म निराकृति ॥ २ ॥

इतः प्रथमपुत्रादेयदौर्वगो निमुच्यते । यदावतीर्षायाका हरि-
 रऽस्मिन् अवस्य ॥ यदावतीर्षी वसत्य चार्करीक्षोऽवपकृति । याने-
 नेष देवतादेवो लोकेषु विविधानतः ॥ अंशेनेति । श्रीवासुदेवस्य
 उद्भवादाय देवाद्येन कथ्यतेवावततार ॥ १ ॥ कथयन्ति निराकृतिं ब्रह्म ।
 यदावतीर्षी वा पाठ ॥ २ ॥ अवपकृतिश्च तदुक्तोऽवपकृतिस्तथावा

महस्रजित्कोट्टनकरघमंघ्रायत्वारो यदुपवा बभूवः ।
 महस्रजित्पुत्रः शतजित् । तस्य हेहयवेणुहयास्त्रयः पुत्रा
 बभूवः । हेहयात् धमेनेव । ततः कृत्तिः, कुत्तेः साहस्रिः ।
 तत्तनयो महिषान् तस्मात् भद्रयेभ्यः, ततो ददेमः, तस्मात्
 धनकः, धनकस्य कृतवीर्यकृतार्मिकृतवर्मकृतौजमयत्वारः
 पुत्राः । कृतवीर्यादजनेन समदोषपतिर्वाहमहस्रो जज्ञे ।
 योऽसौ भगवदंगमतिकूलरमृतं दत्तावेयाख्यमाराध्य बाहु-
 महस्रम च शतमेवानिवारणं धर्मेण पृथिवीजयं धर्मतया-
 नुपालनम् परातिभ्याऽऽराजयम् अखिलजगतपख्यात-
 पुरुषाच्च सत्यम् इत्येतान् वरान् अभिलषितवान् लेभे
 च । तेनैवमग्रेषदोषवती पृथ्वी मस्यैक परिगलिता दग्ध-
 यज्ञमहस्राख्यमावयत् । तस्य च श्रीर्कोऽद्यापि गीयते ॥ ३ ॥

नूनं न कान्तवीर्यस्य गतिं यास्यन्ति पार्थिवाः ।

यद्येदानींस्तर्वाभिर्वा प्रश्रेयेण दग्धेन च ॥ ४ ॥

अनष्टद्वयता च तस्य राज्येऽभवत् ॥ ५ ॥

न विश्विताः यत इदानीमपि तद्युगाख्येन इत्यमरः । “अनष्टद्वयता
 चेव तत्र नामाभिधीतं नातु” इति जूमीकेः ॥ १ ॥ साहस्रयं पृथ्वा
 दिव्यमर्थमानसो रावणकोनाजनेन बहु सनगरेकाले स्थापित
 रत्नमयः । अथान्तेन १ नर्मदाजलावगाहनक्रीडायां यक्षिपालवर्तिपामं
 तेन यो जदो जलता तदःकुलेन । यत्र हि हरिवशे जवक्रोडःचक्राजं
 यःकवःकवःहृदभं प्रतिजोत प्रधराज्जलकविविरो रावण तदभिभवाय
 महतोऽजुनेन बहु सनगरे स्थापित इति ।

एवं पञ्चागोतिमहत्त्वात्कालान्वाहनारोप्यधीवनपरा-
क्रमो राज्यमकरात् मादिप्रस्थां दिग्विजयाभ्यागतां
नमोदात्रलावगाहनक्रीडानिपानमटाकुलेनायत्रोन्नेव तेना-
यवदेवदैत्यगन्धर्वैर्यजमानमदावनेवाप रावणः पशुरिव
बद्धा स्वनगरेकाले स्थापितः ॥ ६ ॥

य पञ्चागोतिवर्षमहत्त्वात्पल्लवकालावमाने भगवता
रावणाग्नेन परातरानिष उपसंभूत । तस्य पृथगतः पञ्चानाः
पञ्चपुत्रा बभूवुः । गुर गुरमेत इवज-मध्वज-त-जयज्व तमंज्ञाः ।
जयज्वजात तानजहः पुत्रोऽभवत् । तानजहस्य तान-
जहस्य पृथगतमामोत येषां ज्ञानो वीतिहोतः, तेषां
भरत, भरतात उपसृजातो च इवस्य पुत्रो मधुरभवत् ।
तस्यापि त्रिंशत्सुतं पृथगतमामोत । यतो हृषिसंज्ञाभि-
तद् गात्रमवाप । मधुमन्नाहृत्य मधुरभवत् । यादवाय
यदुनामोपलक्षणात् ॥ ७ ॥

डादयोऽध्यायः ।

पराग्वर उवाच ।

कीटश्च यदपुत्रस्यात्मजो हृजिनं वान् । ततश्च स्थाङ्गः,
ततो ह्यष्टः, ह्यष्टोदितरथः, तत्तनयः शशविन्दः, चतुर्दश
महारथश्चक्रवर्ती अभवत् ॥ १ ॥

डादये मोहवृक्षश्च बहुपुत्रश्च वर्जितः । अष्टकं वर्जितं तत्र
स्थाङ्गः कीर्तिनायकीः । चतुर्दश महानि रत्नानि वक्रा यः ।
रत्नानि चात्र अक्षमालातिशेवानि धर्महृत्पुत्रोक्तानि । अष्टकं रथो यथाः
अष्टवर्गं रथश्च पञ्चवक्त्रः । अष्टविंशति चतुरे वाचकीनां चतुरे । भावो
हृत्पुत्रश्चैव देवानो रथश्च यः । अष्टवक्त्रो अक्षमालातिशेवानि
यस्य कीर्तिताः । चतुर्दशेति रत्नानि सर्वेषां पुत्रवर्णिताम् ॥ १ ॥

तस्य च शतसहस्रं पद्मीनामभवत् । दृश्यन्तस्तत्राद्य
पुत्राः । तेषाञ्च पृथ्व्याः, पृथुर्कर्म, पृथुजयः, पृथुदानः,
पृथुकीर्तिः, पृथुश्रवाः, षट् पुत्राः प्रधानाः । पृथुश्रवसः पुत्रः
तमः, तस्यादुशनाः । यो वाजिमेषानां शतमञ्जहार ।
तस्य च शतपुत्रीनाम पुत्रोऽभूत् तस्यापि रुक्मकवचः, ततः
परावृतः परावृता रुक्मपृथुर्कृत्यामघपालितहरितमञ्जराः
तस्य पद्मात्मजा वनूवः । अत्राद्यापि ज्यामघस्य श्रौको
गायते ॥ २ ॥

भाय्यावश्यान् ये केचिद् भविष्यन्त्यथवा मृताः ।

तेषां लु ज्यामघः यैष्ठः शैल्यापतिरभूत् नृपः ॥

अपुत्रा तस्य सा पुत्री यैथ्या नाम तथाप्यसौ ।

अपत्यकामाऽपि भवात् नान्या भाय्यामिविन्दत ॥

स त्व कदातिप्रभृतगजतुरग-समर्देनातिदारुणे महाहवे
बुध्यमानः सकलमेवारातिचक्रमजयत् । तच्चारिचक्रमपास्त
पुत्रकलत्रबन्धुबलकाप स्वमधिष्ठानं परित्यज्य दिशः प्रवि-
द्रुतम् ॥ ३ ॥

तस्मिन् च विद्रुतेऽतिवासाञ्जालायतलोचनयुगलं वाहि
तात स्नातः । इत्याकुलविलापविधुरं राजकन्यारत्नमद्रा-
चात् ॥ ४ ॥

ज्यामघस्य वनूवपतेः अपुत्रस्य भाय्यावश्यान् ये केचिद् भविष्यन्त्यथवा मृताः ।
तेषां लु ज्यामघः यैष्ठः शैल्यापतिरभूत् नृपः । अपुत्रा तस्य सा पुत्री यैथ्या नाम तथाप्यसौ ।
अपत्यकामाऽपि भवात् नान्या भाय्यामिविन्दत ॥

तददशेनाञ्च तस्यामनुरागानुगतान्तराज्जा स भूपोऽ-
चिन्तयत् ॥ ५ ॥

साध्विदं ममापत्यविरहितस्य बन्ध्याभर्तुः साम्प्रतं विधि-
नापत्यकारणं कन्यारत्नमुपपादितम् । तदेतत् उद्दहामि ।
अथ चेना स्वत्यनमारीप्य स्वमधिष्ठानं नयामि ॥ ६ ॥

तथैव देव्याहमनुज्ञातः समुदध्यामौति । अथेना रथ-
मारीप्य स्वनगरमागच्छत् ॥ ७ ॥

विजयितश्च राजानमग्रेपथीरभृत्यपरिजनामात्यसम-
वेता ग्रेव्या द्रष्टुमधिष्ठानद्वारमागता ॥ ८ ॥

सा च अवनोक्त्य रात्रः सव्यपार्श्ववर्तिनीं कन्यामी-
पदद्वूतामपेक्षुरदधरयज्ञवा राजानम् अवीक्षत्, अतिचपल-
चित्ताव स्यन्दनं केयमारापिता इति । अमावप्यनामोचि-
तात्तरवचनांतिभयात् तामाह, क्षुपा ममेयमिति ॥ ९ ॥

अथैनं ग्रेव्यावाच ।

नाहं प्रसूता पूर्वण नान्या पद्माभवत् तव ।

क्षुपामबन्धवाच्येया कतमेन मुनेन ते ॥ १० ॥

अ इति विष्णुः पञ्च तद्विषयं वक्तुमिच्छति । अनुरागव्याप्ततांतीर्धीर्भीमाः
राजा मनो यच्छ ॥ ५ ॥ उद्दहामि परिचयामि ॥ ६ ॥ ग्रेव्यावाच
मनुजानः उद्दहामामिति निश्चितत्वात्, ग्रेव्याः प्राभावे, अन्वारत्नस्य
क्षुपत्यमदध ॥ ७ ॥ अधिष्ठानद्वारं परावक्ष्य ॥ ८ ॥ ईपदद्वूता-
मपेक्ष, अपेक्षुरदधती यज्ञवाः । अनावाचितवर्तिचारितकृतवचनं
इति च ॥ ९ ॥ नाहं प्रसूताऽप्यवती, कन्या च पूर्वेषु विविक्ता ते
पद्माऽभाववत् । कतमेन मुनेन मिलितेन क्षुपायस्यैव उपाधेना
वाच्यः ॥ अथ दृष्टुं न वेनापीत्यादिषः ॥ १० ॥ आत्मनि रात्रि ग्रेव्यावा

पराशर उवाच ।

इत्यामेथीकोपकल्पितवचनमुपितविवेकतया दुर्लभ-
परिहारार्थमिदमवनीपतिराह ॥ ११ ॥

यस्ते जनिष्यत्यात्मजः तस्यैवमनागतमेव भार्या निरु-
पिता, इत्याकर्ण्योद्भूतमृदुहामा तथेत्याह, पवित्रेण च राज्ञा
महाधिष्ठानम् इति ॥ १२ ॥

अनन्तरातिशुद्धलम्होरागकावयवोक्तकृतपुत्रजन्मा-
न्नापगुणात् वयमः परिणाममुपगतापि शैव्या स्वल्पैरेवाहो-
भिर्गर्भमवाप ॥ १३ ॥

कालेन च पुत्रमजीजनत् । तस्य च विदर्भ इति पिता
नाम चक्रे । स च तां सुपामुपयेम ॥ १४ ॥

तस्याग्रामी कथकोयिकसंज्ञी पुत्रावजनयत् । पुनश्च
छतीयं रोमपादमञ्चं कुनारमजोजनत् । रोमपादाद् वभूः,

देवीयोग्यां कल्पितं कल्पितं यः चनं तेन कृषितो विवेको यस्य
ततयः दुर्लभम् अस्माकं एतेन यः यदुच्यते तत्परिहारार्थम् ॥ ११ ॥
अस्यां नवभूः निरुपिता कल्पिता ॥ १२ ॥ अनन्तरं शैव्या तमेववा-
मेत्यव । तत्र हेतुः, अतिशुद्धा ये अमृता राशकावयवोक्तकृत-
तयाः कल्पिता । अस्तु देवतोक्तकृत्तुः सङ्गतो यः शैव्याराजाः
पुत्रजन्माः कथः आजापकस्य पुत्रात् सः दुग्गतात् । अस्तु देवतोक्त-
काः सः देवता हि शुभाशुभवचनं तया कल्पितं कल्पितं, तत्र राशीना-
स्तदा कल्पं, राशकाः जायते । राशेभ्यो भागोऽयम्, अवयवः
सादृशादि, एतेषु शुभेषु कल्पं कल्पितं भवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ च
विदर्भः कथं ज्ञोताहपदेम ? ज्ञोताहपद्य पूर्वमतिज्ञातत्वादिवाद्युक्तम् ॥ १३ ॥

वभ्योः पुत्रो धृतिः । कौशिकस्यापि चेदिः पुत्रोऽभूत् यस्य
सन्तती चैषा भूपालाः । कथस्य स्र,षापुत्रस्य पुत्रः कुन्ति-
रभवत् ॥ १५ ॥

कुन्तिर्दुष्णिः । वृणो निवृत्तिः, निवृत्तेर्दयाहोः, ततश्च व्योमा,
तस्मादपि जाम्बः । तस्यापि वयस्कृतिः, ततो भीमरथः,
तस्मात् नवरथः, ततश्च दशरथः, तस्य यकृतिः, तत्तनयः
करश्चिः, करश्चेर्देवराताऽभवत् । तस्मात् देवचक्षः, तस्य
मधुः, नगरनवरथः, पनवरथात् कृकवत्सः । ततश्चादुरथः
ततः पुरुजः । ततश्च शंभुः । ततश्च सत्वतः,
सत्वतादेते सात्वताः ॥ १६ ॥

इत्येता ज्योतिषमन्त्राः सम्यक् ग्रहासमन्वितः श्रुत्वा
सर्वपापं प्रमुच्यते ॥ १७ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

भजितभजमानदि याभ्यकटेवावृध महाभोजवृत्तिसत्राः
सत्वतस्य पुत्रा बभूवुः ॥ १ ॥

भजमानस्य निमिष्टकमृतायाः । तन्नाम्ये तद्वैमावाः
ग्रतात्रितमहस्त्रात्रिटयुतात्रित्सत्राः ॥ २ ॥

अथैतः श्रुत्वा पश्येत् । अथैतः श्रुत्वा पश्येत् ॥ १८ ॥ अथैतः श्रुत्वा पश्येत्
अथैतः श्रुत्वा पश्येत् ॥ १९ ॥

अथैतः श्रुत्वा पश्येत् । अथैतः श्रुत्वा पश्येत् । अथैतः श्रुत्वा पश्येत् ।
अथैतः श्रुत्वा पश्येत् । अथैतः श्रुत्वा पश्येत् । अथैतः श्रुत्वा पश्येत् ।
अथैतः श्रुत्वा पश्येत् । अथैतः श्रुत्वा पश्येत् । अथैतः श्रुत्वा पश्येत् ।

देवावधस्यापि बभूवुः पुरोऽभवत् । तस्य च अयं श्लोको
गीयते ॥ ३ ॥

यद्येव मृण्मयी दूरादपश्यामस्तेष्टान्तिकात् ।

बभूवुः येष्टा मनुष्याणां देवैर्देवावधः समः ॥ ४ ॥

पुरुषाः षट् च षष्टिय षट् महस्त्राणि चाष्ट च ।

येऽश्नतत्त्वमनुपासा वभ्रोर्देवावधादपि ॥ ५ ॥

महाभोजस्त्वतिधर्मात्मा । तस्यान्वये भोजा मार्त्ति-
कावता बभूवुः ॥ ६ ॥

दृश्येः सुमितो युधाजिश्च पुरोऽभवत् । ततश्चानमित
श्रिती तथा ॥ ७ ॥

अनमित्राक्षिप्तः निष्पद्य प्रमेनमत्राजितौ । तस्य च
मत्राजितस्य भगवानादित्यः मखा अभवत् ॥ ८ ॥

एकदा तु अश्वोधिस्तोरमंययः सूर्यं मत्राजित-
सृष्टाव । तन्मनस्कतया च भाष्वानभिष्टयमानोऽयतस्तस्य
तस्यौ । अस्यष्टमूर्त्तिधरं चैनमालोक्य मत्राजितः सूर्यमाह,
यद्येव श्यामि त्वां वज्रिपिण्डोपममहमपश्यं तद्यैवाद्यायती

चकाराद् देवावधस्यापि श्लोको बभूवो गीयते ॥ ३ ॥ दूरात् दूरे स्थितं
यथा मृण्मयः कलिवातं दृष्टीये स्थितमपि प्रत्यक्षतया तथैव पश्यामः,
न ततः किंचिदपि मृण्मयम् । अतो बभूवुर्मनुष्याणां मध्ये येष्टा देवा-
वधस्तु देवैः सम इति ॥ ४ ॥ वभ्रोर्देवावधादपि ताभ्यासादृष्टयान्तेषु
पुरुषाणां विषयाः ऋमेव षट्पद्यादयोऽश्नतत्वं प्राप्ताः । बभूवुर्देवा-
वधाविति षाठे बभूवुर्देवावधाया इति शेषः । च एवाच ॥ ५ ॥
कलिवातं नाम दूरं तत्र स्थिता मखा मार्त्तिकावताः ॥ ६ ॥ दृश्येः
दृष्टिमुपाजितौ युधाजिश्च ॥ ७ ॥ मत्राजितः

गतमप्यत्र न किञ्चिदुपगता प्रसादीकृतं विशेषमुपलक्ष-
यामि ॥ ८ ॥

इत्येवमुक्ते भगवता सूर्येण निजकण्ठादुत्पन्न-
स्यमन्तकनामा मणिरवतामि एकान्ते स्थितः । ततस्त-
माताम् उच्चनद्धस्वपुष्पम् ईषदापिङ्गलनयनमादित्यमदा-
क्षोतः । कृत्वाणिधानस्तवादिक्कष मवाजितमाह भगवान्,
वरममन्ताऽभिमतः कृणीष्वेति । स च तदेव मणिरत्नमया-
चतः । स चापि तस्मै तत् दत्त्वा विद्यति स्वं धिक्तामाह-
रकः ॥ १० ॥

मवाजितऽप्यमन्तमणिरत्नमनावकण्ठतया सूर्ये इव
तंजोभिरुपेष्टिगन्तराण्य दृशामयन दारकां विवेकः ॥ ११ ॥

दारकावामिजनपटलं तमायात्मनवेष्ट्य भगवन्तम-
नादिपकथं पुरुषात्तमम् अवनिभारावतारत्वायांयं मान-
पुरुषधारिणं प्रक्षिपत्याह, भगवन् । भगवन्तमयं नूनं
दृष्टमायात्यादित्यः । इत्याकथ्यं प्रहस्य च तानाह
भगवान् नायनादित्यः, मवाजितऽयमादित्यदत्तं स्यम-
न्तकाम्य महामणिं विभ्रदक्षोपायाति । तदेनं विप्रश्वा-
पश्यत इत्युक्तास्ते ययुः ॥ १२ ॥

प्रवृत्तः कृत्वात्मनोपायमानमाह, मन्थोत्थादिना दारकमुपवाप्ति ॥ ८ ॥

कथं विप्रश्वापश्यतामि - या कुर्याति प्रथमं वरमाह्वना ॥ ९ ॥

कथं विप्रश्वापश्यतामि - कथमेव मणिरत्नेन अयमुत्तमेन अनादिकण्ठतया
कथं दृष्टमवच्छेदतया ॥ ११ ॥ विप्रश्वाः विप्रवृत्ताः ॥ १२ ॥ आकथयिषे-

स च तं स्वमन्त्रकाव्यं महामणिमालनिवेशने
चक्रे ॥ १३ ॥

प्रतिदिनञ्च तन्मणिरत्नश्वरमष्टौ कथकभारान्
स्रवति ॥ १४ ॥

तत्प्रभावाच्च सकलस्यैव राष्ट्रस्यापमर्गा अनावृष्टि-
व्यालान्निवारदुर्भिक्षादिभयं न भवति ॥ १५ ॥

अथ्यताऽपि तद्भ्रममयमेतस्य भूपतेर्वीर्यमेतदिति
लिप्साश्चक्रे गात्रभेदभयाच्च गताऽपि न जहार ॥ १६ ॥

सत्ताजितोऽप्यथ्यता मामेतत् याचिष्यतीत्यवगत-
रखलोभः स्वभावे प्रसेनाय तद्भ्रमं दत्तवान् ॥ १७ ॥

तच्च शुचिना प्रियमानमशेषसुवर्णस्त्रावाटिकं गुणमुत्-
पादयति, अन्यथा य एव धारयति तमेव हस्तीति । असा-
वपि प्रसेनः स्वमन्त्रकेन कण्डामक्तेनाग्नमाहृष्टाटव्यां
सुगयामगच्छत् । तत्र च सिंहात् बध्नमवाप । साग्नश्च तं
निहृत्य सिंहाऽप्यमलमणिरत्नमाभ्याघणादाय गन्तुमु-
द्यतः स्रज्जाधिपतिना जाम्बवता दृष्टो पातितश्च । जाम्ब-

अने खलुचे चक्रे व्याख्यातश्च ॥ १३ ॥ मणिरत्नेषु मन्त्र-मेघे प्रवरं
चोक्तं वनवकारकत्वात् । भारप्रभावं तच्चित्तयास्त्रोक्तम् “भावे दृष्टा-
वगच्छः शोद्धवभावे निगद्यते वर्णः । च सुवर्णश्च सुवर्णैर्लोरेव पक्वं
चरुमिव । तथा पक्ववर्णं शोक्वं भारा खादु विचसितसुखा” इति ॥ १४ ॥
अथवर्णो रोगादिः ॥ १५ ॥ तद्भ्रमररत्नं सुभद्रमपि अमरवर्णपद्माभङ्गात्
वज्रमवपदं प्राप्तमिति वज्रम-ह, अथ्यताऽपीति ॥ १६ ॥ तन्मन्त्रावगतो

वानप्यमलं तत्प्रचिरत्नमादाय स्ववित्तं प्रविशेय, सुकुमार-
कसत्राय च वासुकाय क्रीडनम् पश्येत् ॥ १८ ॥

अनागच्छति च तस्मिन् प्रसेने, ह्यसौ मचिरत्नमभि-
लषितवान् न च प्राप्तवान् ननमेतदस्य कर्म, नाभ्येनं
प्रसेनो हन्यत इत्यखिल एव यदुक्तोक्तः परस्परं कर्षाकर्ष-
कययत ॥ १८ ॥

विदितस्तोवापवाटवृत्तान्तश्च भगवान् यदुसैव्यपरि-
वारः प्रसेनाखपटवोमनुसमार, ददर्श चात्ममर्मत प्रसेनं
निहतं सिंहेन । पश्विलजनपटमध्ये सिङ्गपटद्वयेनकृत-
परिश्रुतिः सिङ्गपटमनुसमार ॥ २० ॥

अथविनिहतश्च सिङ्गमप्यस्य मूमिभागे दृष्ट्वा ततश्च
तटवगीरवाहचप्यापि पटान्यनुययो । गिरितटे च
मकलमेव यदुसैव्यमवस्थाप्य तत्पदानुमारी अथवित्तं
प्रापयत् । पश्यप्रविष्टश्च धात्राः सुकुमारकमुद्रापवस्था
वापः श्रुत्वा ॥ २१ ॥

सिङ्गः प्रसेनमवधीत् सिंही लाम्बवता हतः ।

सुकुमारकः मा रोदोस्तव ह्येव लाम्बवतः ॥ २२ ॥

एवमेव तत्र ॥ १७ ॥ क्रीडनं क्रीडावाचनम् ॥ १८ ॥ कर्षाकर्ष-
कर्म कर्म । कर्षाकर्षा इति पाठे कर्षाकर्मवत्वात् इत्यर्थः ॥ १८ ॥
सिङ्गपटद्वयेन कृता परिश्रुतिर्लोकः । सिंहेन प्रसेनो हतो न लाम्बो-
नाम जनकदेव प्राप्तवान् । अथापि मचिरत्नकोषात् सिङ्गपटद्वयवत्त्वात्
॥ २० ॥ पश्विलजनः आकाशजातयन्त्रं यन्त्रमुद्रापनं यद् कर्मणाः
॥ २१ ॥ दृष्ट्वा च, सिङ्गः पश्येत् इति ॥ २२ ॥ अथाः लाम्बवत्कोदलो

इत्याकल्यं सख्यसमन्तकोदन्तोऽन्तःप्रविष्टः कुमारः
क्रीडनक्रीकृतस्य धात्रीदृष्टे तज्जोभिर्जाव्यमानं स्यम-
न्तकं ददर्श ॥ २३ ॥

तच्च स्यमन्तकाभिनायचक्षुषमपूर्वं पुरुषमागतमवेक्ष्य
धात्रीं चान्नि ताद्रीति व्याजहार ॥ २४ ॥

तदार्त्तनाट्यवर्णनान्तरस्यामर्पणहृदयः स जाव्यवान्
आजगाम, तयोश्च परस्परं युध्यताद्विंशत्युद्भेदमकविंशति-
दिनान्यभवत् । ते च यदुमेनिकास्तत्र समाष्टदिनानि
तत्रिष्कान्तिमुदीक्ष्यमाणास्तस्युः । अनिष्क्रममाणे च मधु-
रिषौ समावश्यमतः विलीन्यन्तनागमासौ भविष्यत्यन्यथा ।
तस्य कथमेतावन्ति दिनानि शत्रुजये व्याघ्रेणो भवतीति
कृताध्यवसाया दारकामागता हतः कृष्ण इति कथया-
मासुः ॥ २५ ॥

तदुद्ग्राम्यवाय तत्कालोचितमखिलमुपरतक्रियाकलापं
चक्रुः ॥ २६ ॥

तत्र चास्य युध्यमानस्यातिशयादुत्तविशिष्टपात्रोपयुक्ता
कृतायादिना कृत्वाण्य वलपाणपटिरभूत् ॥ २७ ॥

इतरस्यानुदिनमतिगुरुपुरुषभियमानस्यातिनिष्ठुर-
वासी देवः । कथञ्चनलकाऽन्तरितः पण्डेः प्रातः स्वमन्त्रः देव-
स्यः कथःप्रविष्ट इत्यर्थः । जाव्यव्यमानमितः प्रकाशमानम् ॥ २१ ॥
तत्र कृष्णं कथञ्चनलकाभिनायचक्षुषकं चक्षुष्यं तम् ॥ २३ ॥ तत्रिष्कान्ति-
मण्डनमेषम् । व्याघ्रेण विजयः । कृताध्यवसायाः कृतनिश्चयाः ॥ २५ ॥
उपरतक्रियाकलापं अतस्क्रियाकलापं आह्वयितम् ॥ २६ ॥ यद्यप्य-
द्विष्टरूपेति प्रसङ्गात् आह्वयंवा कृत्वा । तस्यादयस्य आह्वयिकं
कर्तव्यमिति भावः ॥ २७ ॥ विजयतावनिमोचरैर्मेढुवैर्यस्यापि मर-
णा-

प्रहारपीडिताश्लिषावयवस्य निराहारतया वसहामि ।
 निर्जितस्य भगवता जाम्बवान् प्रक्षिपत्काष्ठः पशुरसुरवय-
 गश्चर्वराक्षसादिभिरप्यस्त्रिभैर्भगवान् न जेतुं शक्यः, क्षिप्नु-
 तावनिगोचरैरन्धर्वीर्धैर्नरावयवभूतैश्च तिर्यग्योन्मनुष्यतिभिः
 किं पुनरस्मद्विधैरवय्वं भगवतोऽस्मत्स्वामिनो नारायणस्य
 सकलजगतपरायणस्यांगेन भगवता भवितव्यमित्युक्तः ॥ २८ ॥

तस्मै भगवानक्षिपन्मवनिभारावतारमाचक्षते ॥ २९ ॥

प्रोत्थाञ्चितकरतलव्यङ्गनेन चैनमपगतयुद्धकोटं चकार ॥ ३० ॥

स च प्रक्षिपत्यैनं पुनरपि प्रमाद्य जाम्बवतीं नाम
 कन्यां गृह्णागमनाद्यभूतां यादयामास ॥ ३१ ॥

अमस्तकमक्षिमप्यसौ पक्षिपत्य तस्मै प्रददौ । चक्षु-
 तोऽप्यतिप्रपन्नात् तस्मादपाश्र्वमपि तन्मखिरत्नमाजयोधनाव-
 जयाम् ॥ ३२ ॥

सह जाम्बवत्या दारकाभाजगाम । भगवदागमनोद्भूत-
 कृत्यैर्तृक्षयेष्य दारकावामिजनस्य कृष्णावसांकनानुजस्य
 मेवातिपरिणतवयसोऽपि नवयौवनमिवाभवत् । आनन्द-

आचरन्वयमेकमुते श्रीहाराधैरकद्विर्जैतुं न शक्य इति वि-
 पश्यन्मखिरत्नः ॥ २८ ॥ आनेमोदकावमारो यस्यान् तयाकायवक्षि-
 त्कस्याद्विद्वत्तस्य आचरन्वयं आकाशतः । यदा भारवमारं कृतं
 च तदनुवाचसु आनवान् ॥ २९ ॥ यदा निवादिषोऽदुष्टवरोच्यं वदेन्नु
 च ननु चममवयवमिति वक्षिन् तदा सोऽप्यस्त्रिभैः पक्षिभैः युक्तं वत् पुर-
 तस्यं तस्य आनेमेनेनं जाम्बवन् विवस्वदुत्तमस्यं चकारोदयः ॥ ३० ॥
 कन्यां यादुवाचाव दत्तवान् ॥ ३१ ॥ आकाशोपनाय चक्षुर्वपि नवि-
 क्षावन्मखिरत्न इति दुर्जनवचनविचारमात्र ॥ ३२ ॥ दिव्या दिव्या

दुग्धमिह दिष्ट्या दिष्ट्येति च सकलयादवाः स्त्रियश्च समा-
जयामासुः ॥ ३३ ॥

भगवानपि यद्यानुभूतमशेषयादवसमाजे यथावदावचसे,
समस्तकश्च सत्ताजिताय नृत्वा मिथ्याभिग्रस्तिविग्रहि-
मवाप, जायवतीक्ष्णः परे निवेशयामास । सत्ताजितोऽपि
अथास्यानुभूतमग्निममारोपितमिति जातसंज्ञासः स्वसुतां
सत्त्वभामां भगवन् भार्यां ददौ ॥ ३४ ॥

ताश्चाकरकृतवर्मशतधन्वप्रमुखा यादवाः पूर्वं वरजा-
मासुः । ततस्तत्प्रदानादवज्ञातमात्मानं मन्यमानाः सत्ता-
जिते वैरानुबन्धं चक्रुः । अकरकृतवर्मप्रमुखाश्च शतधन्वान-
मूचुः । अयमिति दुरात्मा सत्ताजितो योऽस्याभिर्भवता
चाभ्यर्क्षितोऽप्यात्मजामस्यान् भवन्तं चाविगणय्य हृष्टाव
दत्तवान् । तदक्षमनेन जीवता । घातयित्वैनं तत्पहारत्वं
त्वया किं न गृह्यते ? वयमभ्युपपत्स्यामः, यद्यप्युतस्तवापि
वैरानुबन्धं करिष्यतीति । ३५ ॥

एवमुक्तस्तथैत्यसावप्याह । अतुष्टदग्धानाश्च पाण्डु-

पदं भद्रम् । दग्धान्मेनापुनरुत्त । ३३ ॥ प्रवृत्तान्तकृतमहात्मान-
जायवतीविवाहवत्, सत्त्वभामाविवाहवत्, सत्ताजितोऽपीति । अन्त-
र्गतं मिथ्यादुर्गन्धः ॥ ३४ ॥ अन्ते मिथ्यादोषाराधे अवं वक्तुमाह ।
ताश्चेत्यादिना अक्षिरज्जवत्कृतवर्मजनेन । अभ्युपपत्त्यावः बाह्यात्
करिष्यामः । यदि वैरादुबन्धवत्कृतः करिष्यतीत्युक्तीकृतत्वादप्यु-
क्तवत्तदाभावात् । वैरानुबन्धे बाह्याकारणेऽपि च दोष इति
शेषः ॥ ३५ ॥ अन्तर्गतमन्तं नववं विवा सत्ताजितवशादन्तः

नन्दनानां विदितपरमाहोऽपि भगवान्, दुर्योधनप्रयत्न-
श्रेयिण्यार्थं कुल्यकरणाय वारणावतं गतः ॥ ३६ ॥

यत्नेन तस्मिन् समयेव सत्ताजितं गतधन्वा ज्ञेयान्,
मोक्षरत्नायुतेः पितृवधामधेयणी न सत्यभामा गोप्तं
स्यस्तनमाकृता वारणावतं गत्वा, भगवतःहं प्रतिपादितेति
अवाप्तमता गतधन्वता अस्मत्पिता व्यापादितः, तच्च
स्यमलकमनिरुद्धमपहतम् । तदियमस्यावहामना । तदा
लोच्य यद्वत् युक्तं, तत् क्रियतामिति कृतमाह ॥ ३७ ॥

तथा चैवमुक्तः परितृष्टान्तःकरणोऽपि कृष्णः सत्यभामा-
ममर्षिताम्लोचनः प्राह, सत्ये । ममैवावहामना । नाहमेतां
तस्य दुरात्मनः सहिष्ये । न ह्यनङ्गह्य वरपादपं तत्कृत-
नीडात्रयिषो विहङ्गा बध्यन्ते ॥ ३८ ॥

तदन्तमस्यैवममुनाम्नतपूरतः शोकप्रेरितवाक्यपरिकरिणः,
दृश्यन्ता दारकामर्भ्यस्य वलदेवमेकाल्ने वासुदेवः प्राह,
सुगयागतं प्रसेनमट्यां सुगपतिज्ञेयान् । सत्ताजितोऽप्यधुना

तत्तद्वक्तृवाह जस्यदेवि । कर्णोऽपि तस्य दुर्योधनस्येत्यदि
वक्तृवा अता एवसि दुर्योधनस्य तस्येववाऽदवक्तृवैवक्तृवै दुर्यो-
धिनवरवाह वारणावतं कृत्विनादरं तत् दत्तव्यं ॥ ३६ ॥

दुर्योधनर्षेनिमित्तान् वक्तृवर्षान् तस्यैव जस्यैव एवसि निमित्त-
निमित्तवक्तृवाह, विवदधार्षेणादिना नारकं बाधदित्येव । अथ
वक्तृवर्षं वावहामना एवमवः ॥ ३७ ॥ परितृष्टान्तःकरणोऽपि दम्भ-
कावं नावः । अदावावक्तृवर्षवमेतादवमेव । तस्य वासुदेवस्य तस्यैव
रक्तं वक्तृवावाहा एवेति अथ वदिवदित्यो अवावना । अदावित्तस्य

शतधन्वना निधनं प्रापितः । तदभयविनाशात् तन्मणि-
रत्नमावाभ्यां सामान्यं भविष्यति ॥ ४० ॥

तदुक्तिः । आरुह्यतां रथः, शतधनुनिधनायोद्यमं कुरु,
इत्यभिहितस्तथेति समन्वीप्सितवान् । कृतोद्योगी च
तावभावापलभ्य शतधन्वा कृतवर्माणमुपेत्य पाणिं पूरण-
कर्मेनिमित्तमतोदयत् । आह चेनं कृतवर्मा, नाहं बलभद्र-
वासुदेवाभ्यां सह विरोधायात्मनः । इत्युक्त्याकूरमचादयत् ।
आह चासावपि, न हि कश्चित् भगवता पाटप्रहार-
परिकम्पितजगत्त्रयेण असुरवरवनिता वैधव्यकारिणा
प्रबलरिपुचक्राप्रतिहतचक्रेण चक्रिणा । मरुमुदितनयना-
वलोक्तारिवलविगातजनः । अतिगुरुवैरिवारणाकपेणा-
विष्कृतमहिमंरुमीरेण मीरिणा च सह सकलजगद्वन्धा-
नाममरवराणामपि य उ समर्थः, किमुताहम् । तदन्यतः
शरणमभिलष्यताम् ॥ ४१ ॥

यो कथं भगवतोऽपराधने दत्त आह, अनुज्ञेति । अत्र पाटप्रस्थाने
भगवान्, परिष्वाने सहाजितः ॥ ४० ॥ आवाभ्यामपयो ॥ ४० ॥
भगवता चक्रिणा लब्धेन, मीरिणा बलभद्रेण च महामरवराणां
मध्ये कविर् बोद्धुं न समर्थः, इत्यन्वयः । त्रिक्रिमातरे पाट-
प्रहारेण परिकम्पित जगत्त्रयं जनः । प्रबलरिपुचक्रेण यत्नैर्विजय-
जतं चक्रं लब्धं तेन चक्रिणा, मीरिणा च विजयते १ मरुमुदित-
नयनायां विजोक्तिमेव अरिवलं विनाशयतीति तथा जेन, अतिगुरुवै-
रिवारणां वैरिण एव वारणाः तेषामाकर्षणेनाविष्कृतो महिमा जेन
कवाविधाः अरवेजान् मीरो हवमखाद्यीति तथाभूतेन ॥ ४१ ॥ अम-

इत्युक्तः यतधनुराह, कथं कथं परिभाषासमर्थं भवत-
नात्मानमवगच्छति, तद्व्यमकन्मणिः संयुज्ज रज्जताम् ।
इत्युक्तः सोऽप्याह, यद्यन्ताशमप्यमन्तायां न कश्चैषिद्
भवान् कथयिष्यति, तद्व्यमेनं ग्रहीष्यामि । तथेत्युक्ते
अक्षररस्यपिरस्य जयाह ॥ ४२ ॥

यतधनुरप्यतुल्यवेगां यतयोजनवाहिनीं यद्वामाहङ्गा-
पकान्तः । ग्रैव्यसुकोवमेघपुष्पबलाहकाश्चतुष्टयमुक्तरवा-
वस्तिती वस्तदेववासुदेवो तमनपवातो ॥ ४३ ॥

सा च यद्वया यनयोजनप्रमाणं माममतीत्य पुनरपि
वाह्यमाणा मिहिलावनोदे ये प्राप्तान्तममजं । यतधनुरपि
तां परित्यज्य पदातिरेवाद्रवत् ॥ ४४ ॥

ऊर्ध्वोऽपि बलभद्रमाह, तावद्वैव सन्धने भवता
कथम् । यद्यमेनमधमाचारं पदातिरेव पदातिमनुमन्य
यावद् घातयामि । अथ हि भूभागे दृष्टदोषा इवा नेतऽप्या
भवतेमं भूमिभागमुज्ज्वलं मेवाः ॥ ४५ ॥

तथेत्युक्ता बलभद्रो रथ एव तज्जो । ऊर्ध्वोऽपि हिर्लोय-
मात्तं भूमिभागमनुसृत्य दूरस्थत्वेव चक्रं चिक्षा यतधनुः
यिरक्षिष्येद् । तच्छरीरात्परादिषु च बहुपकारमन्विक्रमपि

अथ'वक्तावे विदिते भववान् जाकति, क्माजितको अक्षररसापि
वाह्य समकोति, मन्तामूदिह्युक्तं, कथं कथं परिभाषासमर्थं ॥ ४२ ॥ अथ-
वन्ताय कथयिष्यति' यतकोकनवाहिनीं तावद् वर्जं ग्रहीष्यामि
मनु यवर्जम् ॥ ४३ ॥ वाह्यमाणा यद्वामाह मेघं वाचा ॥ ४४ ॥
वाह्यं च वर्जं वर्जं यवावर्जवाह दमि दर्वेयि' संयोज्यपि
भवान् कथयिष्यति इति इति, अन्ते वेति ॥ ४५ ॥ वं श्रीकृष्णवाचि

अमलकं मणिं नावाप यदा, तदोपगम्य बलभद्रमाह,
 हृषीकेशाभिर्घातितः शतधनुर्न प्राप्तमस्त्रिलजगत्सारभृतं
 तस्याधिराजम् । इत्याकस्मिन् सदृभृतकोपो बलदेवो वासुदेव-
 माह, धिक् त्वा यस्त्वमर्धनिप्सुः । एतच्च ते भ्रातृत्वान्मर्षये
 तदर्थं पत्न्याः, स्वेच्छया गम्यताम्, न मे हारकया, न त्वया,
 न बन्धुभिः कार्यम् । अलमेभिर्ममायतोऽस्तीकशपथैः ।
 इत्याक्षिप्य तं तथा प्रसाद्यमानोऽपि न तस्यौ, विदेहपुरीं
 प्रविशेय ॥ ४६ ॥

जनकस्यार्घ्यपूर्वकमेवेन गृहं प्रवेशयामास । स तत्रैव
 च तस्यौ । वासुदेवोऽपि हारकामाजगाम । यावच्च जनक-
 राजगृहं बलभद्रोऽवतस्ये, तावत् धार्तराष्ट्रो दुर्योधन-
 क्षात्सकामाद् गदागिन्ध्यामगिञ्जत ॥ ४७ ॥

वर्धयान्ते च बन्धुयमेनप्रभृतिभिर्यादिवैनं तद्रक्तं
 कृत्वा नापहृतमिति कृतावगतिभिर्विदेहपुरीं गत्वा बलदेवः
 संप्रत्यास्य हारकामानीतः ॥ ४८ ॥

अक्रोऽप्युत्तममणिसमुद्भूतसुवर्णध्यानपरस्ततो यथा-
 नीले ॥ ४९ ॥

सुवनगतौ हि अत्रियवैश्वी निघ्नन् ब्रह्महा भवतीत्यतो
 दीक्षाकवचं प्रविष्ट एव तस्यौ द्विपट्टिवर्षाणि ॥ ५० ॥

तिरस्कृत्य ॥ ४६ ॥ प्रायः हृषीकेश, नाशयेति । अविद्यत विद्याम्
 कथरोद् ॥ ४७ ॥ तदेवं सर्वज्ञयोः श्रीकृष्णबलभद्रयोः अस्त्रैर्न यथा-
 दिकं भस्मसाक्षरकं च तात्वा कृत्वा च अस्त्रप्रदानं अनदोषप्रद्वेनाहं-
 येनोद्भूतम् । बलभद्राभवनमाह, वधयेति । संप्रत्यास्य यथादिवा
 विधातुः ॥ ४८ ॥ सुवर्णध्यानपर एतावन्निः सुवर्णैः किं क्लिप्तं रति
 विधादपरा ॥ ४९ ॥ सुवनगतौ दीक्षितौ ॥ ५० ॥ नरको जनकारी

एवं तन्मणिरद्वयभावात् ततोपसर्गदुर्भिक्षमरकादिकं
नाभत् ॥ ५१ ॥

अथाक्षरपक्षोद्यैर्भीनैः गत्वैव सात्वतस्य प्रपौत्रे व्यापा-
दिने भोजेः महाकरादारकामपहाय अपक्रान्तः ॥ ५२ ॥

तदपक्रान्तिदिनादारभ्य ततोपसर्गव्यालानाहृष्टिमरका-
क्षपटवा वभञ्च । अथ यादवबलमदीयमनसमवेतोऽमन्त्रयद्
भगवानरगारिहेतुन कियदिदमकटैव प्रचरापटुवागमनमे-
तदानीक नाम ॥ ५३ ॥

इत्युक्ते अन्धकनामा यद्वृद्ध पाह पय्याकरस्य पिता
गफल् नाम यत् यत्नाभत् । तत् तत् दुर्भिक्षमरकाना-
हृष्टादिकं च नाभत् ॥ ५४ ॥

काशिराजस्य विपयेऽन्यस्तानाहृष्टां मृफल्कोऽनीयत ।
तत्सप्ततन्नादिषु देवो ववये । काशिराजस्य पत्न्याश्च गर्भे
कन्या एवमासात् ॥ ५५ ॥

सापि पूर्णं पि प्रभृतिकाले नेव निघक्राम । एवञ्च तस्य
गर्भस्य दादग तयोष्यनिक्रामता ययुः । काशिराजस्य
तमासया गर्भस्यानाहृष्टा पति । कन्याश्च जायसे १ निष्क-
स्यताम् । पाष्यं ते दृष्टुमिच्छामि । सजाश्च मातरं
किमिति दिवं ऊचयन्ति १ इत्युक्ता मा गर्भस्यैव व्याज-
हृष्टता । यदाकेना गान्दिने दिने प्राज्ञाणेभ्यः प्रयच्छामि

॥ ५६ ॥ अथ ॥ ५६ ॥ तस्य अन्धकनामापहाहृष्ट निराव । वक्रुवाह
अनाहृष्टादिना दादगस्य यवमात्र ॥ ५७ ॥ अरवादिहेतुनो नवहृ-
ष्टात् । यद् दत्त इदं प्रचरापटुवागमनम् । यत्तद्विषयनाहोच्यमानि-
त्यर्थः ॥ ५८ ॥ अन्धकनामिन्द्रोर्वाहाहृष्टादिनाहृष्टतादृशे ५५ ॥

तदाहमन्यैस्त्रिभिर्वर्षैरस्माद् गर्भात् तावदवश्यं निष्क-
मिषामीति । एतच्च तद्वचनमाकर्ण्य राज्ञा ब्राह्मणाय
दिने दिने गां प्रादात् । मापि तावता कालेन जाता ।
ततस्तस्याः पिता गान्दिनीति नाम चकार । ताञ्च गान्दिनीं
कन्यां श्वफल्कायोपकारिणं गृहगतायार्घ्यभृतां प्रादात् ।
मा च गान्दिनी पतिदिनं यावज्जीवं ब्राह्मणाय गां दत्त-
वती । तस्यामयमक्रूरः श्वफल्कात् जज्ञे । तस्यैवं गुण-
मिथुनादुत्पत्तिः ॥ ५६ ॥

तत् कथमस्मिन्नपक्रान्तेऽत्र मरकटदंभिर्जायपट्टवा न
भविष्यन्ति । तदयमानोयतामिति । अलमत्रातिगुणवत्य-
पराधान्वेषणेन इति ॥ ५७ ॥

यद्वद्वस्यान्धकस्य एतद्वचनमाकर्ण्य केगवोयमेनबल-
भद्रपुरोगमैर्यदुभिः कृतापराधतितिक्षाभवमभयं दत्त्वा
श्वफल्किः स्वपुरमानीतः तव आगत एव ततस्त्वस्मत्तक-
मणेननुभावाटनाहृष्टिमरकटदंभिर्जान्नायपट्टवः शयाम ।
कृणुच्च चिन्तयामास, स्वस्मिन्तत् कारणं, यदयं गान्दिन्यां

मासी ॥ ५४ ॥ सर्वं चत्वारः पूर्वाशीतिः निचखी ज्ञातिः पाशा-
दिना ॥ ५५ ॥ एवं पूर्वाश्वि एषा बल्य विभुनस्य तस्मात् ॥ ५६ ॥
इति पूर्वाश्विपदारेणातिगुणवत्यक्रूर इती निष्कान्ततया निमित्ते इति
अपरनिमित्तानुसरणेनाहं अर्हन्निष्ठः ॥ ५७ ॥ कृणुच्चिन्तयामायेत्यतो
भनवतस्तस्य सर्वस्य तत्पराधस्य भविष्यत्यस्य भोवद्वतानुसरणमात्रं
न तत्पतः, अस्माकं समस्तवस्तुवस्तुतो भनवति ज्ञाने इति तद-
रिष्टदण्डनसि दृष्टेति ॥ तस्मात् एवः 'इत्युक्तोपदिश्यन्ते विद्याया
मायुदाहृतम् । अविवाहविवाहे किं चरेत्तारिष्टदण्डनम् ॥' इति । तस्मा-
देतद्वोवावुसरणं परब्रह्मदेव आचवाद्परिहारपरमेति ।

अथ कथं भावो जनिताः, सुमहाबाहमनाहृदिदुर्भिक्षमरणा-
द्यप्ययमनकारी प्रभावः । ५८ ॥

तत्रानमस्त सहाये स महासन्धिः अमन्तकाद्य-
स्तिष्ठति । तस्य ज्ञेयविधाः प्रभावाः च दृश्यन्ते । अथमपि
यथादृग्मन्तरमप्यन कत्वन्तरं, तस्यान यथादृग्मन्तरं दृक्-
तीति । अस्यापादानस्याप्य । अमन्तयमन्तादौ वरमन्धि-
स्तिष्ठतीति, अन्ताध्वमन्तादौऽप्यन प्रयोजनमुदिश्य सकल
यादृग्मन्तात्मागोष्ठे एवाचीकरत् । तत्र चोपविष्टेष्वस्मिन्नेषु
यादृग्मन्तैः पूर्वप्रयोजनमुपस्थाप्य पर्यवसिते च तस्मिन्
प्रमहागतपरिहामकथासम्पत्तिश्च मह ज्ञात्वा जनादृग्म-
न्तमन्त्रमाह । ५८ ।

दानपते । जामीन एव वयं यथा यतधन्यता चक्षुष-
कमत्मारभूतं अमन्तवरत्नं भवतः सहाये समर्पितम् ।
तदेतद्वाद्योपकारकं भवतः सहाये तिष्ठतीति तिष्ठतु सर्वं
एव वयं तत्प्रभावकसमुजः, किन्त्येव वयमद्भ्योऽस्मानामहित-
वान् । तदन्तर्गतये दृश्यं, इत्यभिहितः मरुतः सोऽचिन्त-
यत् किमतामुष्ठेयम् ? अथवा चेत् त्वमीत्यर्थः, तत् त्वेवका-
न्तरनिरोधानमन्त्रिण्यन्तो रजमेतं दृश्यन्तीति, अतोऽन्येदं
न चेदमिति संचिन्तय तमन्त्रिण्यन्तकारणभूतं मारायच-
माहाङ्गरः, भगवन् ! ममेतत् अमन्तकमन्त्रिरत्नं यतधनुषा
समर्पितम् । ५९ ॥

अन्तोपादानं कलत्रोपादानम् । अन्तः प्रयोजनं विनाशोद्वि-
गच्छिष्य कथासं सहायकचोद्विगच्छ कारणाभावात् । ५८ । सर्वं वादः

अप्यस्मिन् च तस्मिन् च यः परस्मिन् वा भगवान् मां
याचिष्यतीति ह्यतमतिरतिहृष्टो चेतावन्तं कालमधारयन्
अथ च धारयन्नेमेनाहमशेषोपभोगेष्वसङ्गिमानसो न वेति
अमुक्तकलामपि ॥ ६१ ॥

एतावन्मात्रमशेषराष्ट्रापकारि धारयितुं न शक्नोतीति
मां भगवान् मंस्यत इत्यात्मना न चादितम् ॥ ६२ ॥

तदिदं स्वमन्तकरत्नं गृह्यताम्, इच्छया यस्याभिमतं
तस्य समर्प्यताम् । ततः सांस्वरवस्त्रनिगापितातिसघुक्क-
कसमुद्भवं प्रकटीकृतवान् ॥ ६३ ॥

ततश्च निष्क्राम्य स्वमन्तकमणिं तत्र यदुसमाजे मुमोच ।
मुक्तमात्रे च तेनातिक्रान्त्वा तदस्त्रिसमाख्यानमुदघोषि-
तम् ॥ ६४ ॥

अथाहाकूरः, स एव मन्त्रियः यतधन्वनास्त्राकं सम-
र्पितः सखायं, स एनं गृह्णात्विति । तस्याचिरत्नमात्रांश्च
सर्वबादवानां साधु साध्विति विख्यातमनसा वाचोऽनूयन्त ।

यथाह्वानात्तदुपलब्धं मुक्तमुद्भवं वेति श्रुतिः ॥ ६१ ॥ दानवते ! इति
व्यापनं वाचनम् ॥ ६० ॥ धारयन्नेमेन ह्येवमेतिवचनेन । भोजेभ्य
अवशिष्टं वाचनं यत्तु शोऽहं अमुक्तक कलाम् । केचनपि न वेति ॥ ६१ ॥
तदिदं विधिति मन्त्रि मोक्षं ? तस्मात्, एतावन्मात्रं कलामपि अशेष-
राष्ट्रोपकारवदपि अत्र धारयितुं न शक्नोतीत्यत्र न । भगवान् मंस्यते
इति मित्रा आत्मना यथा हृष्टं बोधितम् । अथाशेषराष्ट्रेति शोऽहं
राष्ट्रं उपरीनकोत्तरं ॥ ६२ ॥ यतवत्तदुद्भवं सर्वसंवेदकम् ॥ ६३ ॥
आत्मनः यथा ॥ ६४ ॥

यतः यतमद्भुतात्मना यत्तु अत्रं मन्त्रिः वाचायाः वाचाराय इति

तमालीक्ष्य समायमण्युतेनैव सामान्यः समन्वीक्षित इति
बलभद्रः सम्युहोऽभवत् ॥ ६५ ॥

समवेदं पितृधनमित्यतोऽथ च सत्यभामापि स्मृदयाच-
कार । बलमत्याननायनाक्रमात् कृष्णोऽप्यात्मानं चक्ष्माभरा-
वस्थितामव मन ॥ ६६ ॥

मकनयादवसमनधाकुरमाह, एतदि मखिरत्नमात्म-
याधनाऽया यदूना दायनम् । एतच्च मम बलभद्रस्य च
सामान्यः पितृधनश्चेतत् नत्यभामाया नान्यस्य ॥ ६७ ॥

एतच्च सर्वकालं शुचिना ब्रह्मवर्त्यगुणवता प्रियमाच-
मयेपराद्व्यापकारकम् । अशुचिना प्रियमाचमाधारमेव
हन्ति ॥ ६८ ॥

अनन्तरमप्य पादगन्धोमहस्रपरिपहादसमर्थो धारय ॥ ६९ ॥

कथं वदतु मत्यभामा स्वाकरात् । आर्य्यं च बलभद्रेणापि
मदिरागानाद्ययेषोपभागपरित्यागः कथं कार्यः । तदव
यदूनाकार्यं बलभद्राह सत्या च त्वां दानपते । प्रार्थयामः
एतद् भवानिव धारायतु ममये । त्वत्सत्यशास्त्रं राद्व्याप-
कारकं, तद्वानयपराद्व्यापकारनिमित्तमेतत् पूर्ववत् धार-
यतु त्वयान्यथा न वक्तव्यमित्यस्मै दानपतिः तथेत्युक्ता

अथ दानं तदेनैव वक्तव्यं कृतः कीर्तन इति चेत्तः वक्तुं होऽभवत्
रक्षन्ति ह । अः ॥ ६९ ॥ अथ वीरनरावस्थितिव कथं वितयात्मान
मम । नावस्थान्तरात् पादं वक्तुं वक्तव्यं वीरदोषनिर्गतविशेषः ॥ ७० ॥
नामकं एतत् वक्तव्यमस्य ॥ ७० ॥ ततः विसृतं वाह, एतदिति । आचार
परमम् इति ॥ ७१ ॥ वीरदोषलोपपन्नपरिपहादिति ब्रह्मवर्त्य
नैव वदतु इति वक्तव्यार्थं चेदः ॥ ७२ ॥ ततः ब्रह्मवि मकटेनैव वक्तुं

जयाह । तन्महामखिरत्नं ततः प्रभृति चाक्षरः प्रकटे-
नैवातीव तेजसा जाज्वल्यमानेनामकण्ठासक्तेनादित्य इवां-
शुमाली चचार ॥ ३० ॥

इत्येतां भगवतो मिथ्याभिग्रस्तिचालनां यः स्मरति,
न तस्य कदाचिदप्यापि मिथ्याभिग्रस्तिर्भवति, अग्राहते-
न्द्रियस्याखिलपापमोक्षमवाप्नोति ॥ ३१ ॥

महत्त्वभावाद्यभ्युदयाभावात् । भक्ते चाक्षरे भगवता स्थापितमिति
कोटिभयात् सचिं गुप्तं भगवदनुमतमेवाधारयत् । इदानीमभिग्रस्ति-
परिहाराय अत्रमेव केवलं प्रकटीकृतमक्षरो वृत्तवानित्यर्थः ॥ ३० ॥

मिथ्याभिग्रस्तिचालना मिथ्याभिग्रापनित्यर्थो नोपायभूतं हरिचरितं
यं ज्ञातं, तस्य मिथ्याभिग्रापो न भवति । कल्पेन चाभक्ते सचिं
स्थापित इति कल्पः मिथ्यापरिहाराय पूर्वो गुप्तं दधार, अनेनेनाभि-
ग्रायेण प्रतपन्तना सचो हर्म्यं साधे यशस्वावस्थायासचिं नाम्ना
अथवा तद्गोदाक्षानीत्यर्थः, न तु वनेत्यन्वयवृत्त्याय, यत्प्रवरचधारयत्
यादवमवादेव न तु कल्पमवात, अन्तथा सचिना वृत्तं हर्म्यमेशो न
वृत्त । अतोऽक्षरे महाभासवते सचिं स्रष्टादिहस्तनमतिमन्त्रि-
मेवमीवमिति भावः ॥ ३१ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

परायण सुखम् ।

अनमित्रस्यानुजः मित्रिर्नामाभवत् । तस्यापि सत्यकः,
सत्यकात् सात्याकिः, युधुधाननामा, ततोऽप्यसहः तत्-
पुत्रश्च, तृषि, तृणेश्वरश्च इति त्रैनेयाः ॥ १ ॥

यनामित्रस्यैवाश्रये शयिः तस्याश्च शयनस्थः । तत्-
प्रभावः कथित एव । शयनस्थस्य कनोयाश्रितयो नामा-
भवत स्थाता । शयनस्थोऽपि कनोयाश्रितो भवति ।
तथापमदुग्धदरविमार्गमेव जयगिरिस्थोऽपि शयनस्थो भवति ।
नक्षत्रमृक दृष्टयमे गन्धमाजावाह-प्रतिवाहाख्याः । पुष्पाः,
सुनाराख्या च कन्याः । देववान् उपदेवय शक्र-पुष्पाः ।
दृष्टयिषुषुप्रमुखाः शिवकन्या पदा बहुवोऽभवन् ॥२॥

कुकुरभजमानयुषिकम्यन्तवर्जिपास्याः तथा अथकल
चत्वारः पुष्पाः ॥ ३ ॥

[illegible]

कुङ्कुरात् धृष्टः, तस्माच्च कपोतरोमा, ततश्च विन्तोमा,
तस्मादपि तुम्बसश्चा भवसंश्रयश्चन्दनोदकदुग्धभिः ।
ततयाभिजित् ततः पुनर्वसुः, तस्याप्याहुकः पुच्छः,
षाड्की कन्याभत् ॥ ४ ॥

षाड्कश्च देवकीपुत्रेणो ह्यौ पुच्छौ । देववानुपदे-
वश्च सुदेवा देवरक्षिता देवकस्यापि चत्वारः पुच्छाः । तेषाञ्च
हकदेवा उपदेवा देवरक्षिता श्रीदेवा शान्तिदेवा सहदेवा
देवकी च सप्त भगिन्यः । ताश्च सर्वा एव वसुदेव उपयेमे ।
उपमेनस्यापि कंसन्याप्राप्तुनामकश्च शङ्खभूमिराष्टपाल-
यश्च मुष्टिमुष्टिमतमंशः पुत्राः कसार्कसवतीसुतनुराष्टपालो-
करी चोपमेनतन्त्राः । ५ ।

भञ्जमानाश्च विदूरथः पुत्रोऽभवत् । विदूरथात् शूरः,
शूरात् शमी, शमिनः प्रतिचक्षः तस्मात् स्वयम्भोजः, ततश्च
हृदिकः ॥ ६ ॥

ततश्च कृतवर्मा, तस्मात् शतधनुर्देवमीदृषाद्या
बभूवुः ॥ ७ ॥

देवमीदृषश्च शूरः, शूरस्यापि मारिषा नाम पञ्च-
भवत् ॥ ८ ॥

तत्र कुङ्कुरश्च कपोतश्च, कुङ्कुरादिव्यादिना उपमेनतन्त्रा दत्तलोचन ।
भवसंश्रयश्च कपोतश्च चन्दनोदकदुग्धभिरिति ॥४॥ तन्त्राः कन्याः । ५ ।
षाड्कनामकं शान्तिपुत्रकं शान्तिवचनव्याय दत्तो ह्यौ पंच पुत्राः । एताभि-
र्यज्ञैश्च वंशान्वरणाच्च, भक्त्यावादिनादिना कायदध्यायव्याप्ति ॥ ६ ॥
हृदिनात् कृतवर्मेणशतधनुर्देवमीदृषाद्या इत्या बभूवुः । देवशास्त्राद्या दत्ति
पाठे च देवपदेन देवमीदृष दत्तोऽप्युक्तः ॥ ७ ॥ देवमीदृषश्च इत्यो वः

तस्याश्वासो दम पुत्रानजनयत् वसुदेवपूर्वात् । वसु
देवस्य जातमात्रस्यैव एतद्व्यहो भगवदंशावतारमव्याहृत-
दृष्ट्वा पश्यन्निर्देवैः दिष्ट्वा चानका दन्तुर्भवत् वादिताः ॥ ८ ॥

ततस्तदेवानकदन्तुर्भिसंज्ञामवाप । तस्यापि देव-
भागदेवशयोऽनाष्टिर्कृत्स्नकवत्सबालकस्यस्यम्यामयमीक
गण्ड्वमंज्ञा नव भ्रातरो बभूवुः, पृथा श्रुतदेवा श्रुतकीर्त्तिः
श्रुतश्रवा राजाधिदेवी च वसुदेवादीनां पञ्चभगिन्योऽभवन् ।
ग्रस्व च कुन्तिभोजनामा मखाभवत् । तस्यै चापुत्राश्च
पुत्रामात्मजा विधिना ग्रोऽददत् । ताश्च पाण्डु कृपात् ।
तस्याश्च धर्मनिक-मकैर्धिरभोमात्रिनाम्यास्तयः पुत्राः
ममृगगदिताः । प्रथमेनदायाश्च भगवता भाष्यता कर्षाण्यः
कानोजः पुत्रोऽज्जयन् ॥ १० ॥

तस्याश्च मपत्नी माद्री नामाभवत् तस्याश्च नामस्य-
स्त्राभ्यां नकुलमहदेवो पाण्डोः पुत्रो जनितो । श्रुतदेवास्तु
मृग्यर्मा नाम कारुण्य उपयेमे । तस्यां दन्तवक्त्रो नाम
महासुरो जज्ञे । श्रुतकीर्त्तिमपि कैकेयराज उपयेमे ।
तस्यां मन्तर्दनादयः पञ्च कैकेयाः पुत्रा बभूवुः । राजाधि-
देव्यामावन्वो बिन्दान्विन्दो जज्ञाने ।

श्रुतश्रवसमपि चेदिराज्ञो दमघोषनामा उपयेमे ।
तस्यां मिथुपाकम् उत्पादयामास । स हि प्रथममनाचा-
रविक्रममन्ववो हेत्वादि-पुत्रयो हिरण्यवामिपुरभूत् ॥ ११ ॥

नृरक्षस्य वादिता याव शम्भुर्दिव्यः ॥ ८ ॥ चानकाः पटवः
हन्तुमवो वेदाः ॥ ८ ॥ वागीशः वसुदेवराजायां जातः ॥ १० ॥

चानाकारः कृष्णादिदेवः, विष्णुश्च श्रीर्वा, तस्यां वसुदेवः ॥ ११ ॥

यद्य भगवता सकललोकगुरुणा घातिनः पुनरप्यस्त-
वीर्यशीर्षमम्यत्पराक्रमगुणः समाक्रान्तमकलत्रैलोक्येश्वर-
प्रतापो दयाननाऽभवत् ॥ १२ ॥

बहुकालापमृक्षभगवत्सकायाट्टेवासगरीरपातोद्भवपुण्य
फलोऽथ भगवतैव राघवरूपिणा सोऽपि निधनमुपनीतः
चेदिराजदमघादपुत्रः शिशुपालनामाभवत् ॥ १३ ॥

पिशुपालत्वे च भगवता भूभारावतारणायावतीर्णाग्न्य
पुण्डरीकनयनाख्यस्य उपरि हेषानुबन्धमतितरां चकार ।
भगवता च निधनमुपनीतः, तत्रैव परमात्मभूतं मनसस्तदे-
काग्रतया तत्रैव मायुज्यमवाप ॥ १४ ॥

भगवान् हि प्रसन्ना यथाभिलषितं दृष्टाति, यतः
सर्वोऽपि निम्नं दिश्यमनुपमं स्थानं प्रयच्छति ॥ १५ ॥

कथंताः पक्षी वीर्यादिगुणा यद्व सः । दीर्घं बलं, शीर्षसुगुणाः,
पराक्रमः प्रभावाः, समाक्रान्ताः लौकोक्त्येता येन तद्याभूतः प्रभावा-
वका सः ॥ १२ ॥ बहुकालसुपमृक्षं भगवत्सकायाट्टेवासगरीरपातोद्-
भवपुण्यफलं येन सः ॥ १३ ॥ अशालराज्यवभवात् यद्व स पुनर्जन-
दोषाव ॥ १४ ॥ भगवद्दृष्टेऽपि मायुज्यसुपपादवति, भगवान् जीति ।
दिश्यतेऽवतुपमस्थानं तथा प्रयच्छतीति ॥ १५ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

मेतेय उवाच ।

हिरण्यकशिपुत्वे च रावणत्वे च विष्णुना ।
अत्राप निहतो भोगान् अपाप्यानमरैरपि ॥
न सयं तत्र तेनेव निहतः स कथं पुनः ।
सम्प्राप्तः शिशुपालत्वे सायुज्यं ग्राह्यते हरी ॥
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं मधेधमेभृतां वरः ।
कीदृहमपरेष्वेतत् पृष्टो मे वक्तुमर्हसि ॥ १ ॥

परामर उवाच ।

दैत्यैर्यत्नस्तु वधायस्त्रिलोकात्पत्तिस्थितिर्विनाश
कारिणा पूर्वतन् गृह्यता तृप्तिं ह्यपमाविष्कृतम् ।
तत्र हिरण्यकशिपोर्विष्णुरयमित्येवं न मनस्यभूत् ॥ २ ॥
निरतिमयपुष्पजातसम्भूतमेतत् सत्वमिति रजोद्वेक
प्रेरितैकाग्रमतिस्तद्भावनायोगात् ततोऽवासवधैतुकीं
निरतिमयामेषास्त्रिलोकाभ्याधिक्यधारिणीं दयाननत्वं
भोगसम्पदमवाप ॥ ३ ॥

चरेष्वपि पञ्चदशे संख्यातुं न वादये । वायुस्थं शिशुपालस्य
कीदृशमवस्थितम् । विष्णुनेव निहतत्वात् प्राणलक्षणेन किं न सत्
दत्तं, हिरण्यकशिपुस्य दत्तादिप्रमाणः ॥ १ ॥ पञ्चमस्तु भगवत्प्रा-
णीर्वागध्यानादिना कीदृशस्य सत्त्वं तदुवाचादुवाचोऽन्वयान्तरि बोधः ।
ततः शिशुपालस्य च तदवस्थया च सत्त्वो नातः प्राणिकप्रमाणः ।
वनवासानुपपन्नात् रजोवत्त्वस्यैवावस्थां भाविताकीदृशं तद्वैव तद्वैव-
वस्थायाश्च, दैत्यैर्यत्नेनादिना विस्तृतं सत्त्वं भक्तिमत्प्राणिकमेव ॥ ३ ॥

तच्च रूपमुत्फुल्लपद्मदलामलाक्षमत्युज्ज्वलपोतवस्त्रधार्य-
मलकिरोटकेयूरकटकोपशोभितमुदारपोवरचतुर्बाहु यङ्ग-
चक्रगदासिधरम् अतिप्रौढवैराग्यभावात् षट्संभोजनस्थाना-
मनययनादिव्यवस्थान्तरं, तेषामप्यथावस्थान्तरात् ॥ ८ ॥

ततस्तमेवाक्रान्तिधत्तारयन् तमेव षट्ये धारयन्नाम्न-
बधाय भगवदन्तर्धत्तांशुमालाञ्जलमक्षयतजःस्वरूपं परम-
ममृत्स्वरूपमपगतबागदे पादितोपं भगवन्ममद्राक्षते ॥ ९ ॥

तावन्म भगवन्नेकांशु व्यापादितः । तत्र तत्स्मरन्
दम्बास्त्रिलावमक्षया भगवत्तेवात्ममुपनीतः तस्मिन्नेव लय-
मुपययौ । एतत् तवास्त्रिनं मयाभिहितम् । भगवानिह
कोन्वितः संसृत्य देधानुबन्धेनाप्यस्त्रिमसुरासुरादिदुर्लभ-
फलप्रवृत्तिः, किमुन मय्यक भक्तिमताम् ॥ १० ॥

वसुदेवस्यानकदुन्दुभेः पौरवोराद्विषोमदिराभद्रादेवको
प्रमुखा बद्धाः पञ्चगोभवनः ॥ ११ ॥

पञ्चगोविन्दोत्तरीयं चतुर्धनं वाङ्मनः, तदमेव धनसङ्घातधीर्माना-
हं विवक्षा ॥ ७ ॥

वाङ्मनश्चानविष्टावाङ्, तच्च कथयति । तदुत्पन्नमादिषु वाङ्मनः
विपुलावकाशेन मेवावगताविस्तारः । वाङ्मनो बहुवेद्येनैव
मेवावगताविति वाच्यः ॥ ८ ॥ तच्च धीर्मानाध्यायाद्युदात्तःकारण-
कोचहेतुवाङ्मनकारणञ्च, तच्च इति । वाङ्मनोमेवाहोर्गोष्ठिषु धनवता
कनः 'वज्रं' इत्येव 'वज्रं' तस्माद्युवाचाभिव्यक्तव्यम् ॥ ९ ॥ विपुलावकाशं
विनयवर्ध, इति हि । सुरादिदुर्लभं कथं कथिष्यन् ॥ १० ॥

बलभद्र शारङ्गगठदुर्मदादीन् पतान रोहिण्यामानक-
दुन्दुभिरुत्पादयामास । बलभद्रोऽपि रेवत्यां निगठान-
मूको पतावजनयत् । मार्षिमार्षिमन्त्रिगिगिगमल्लुति-
प्रमुखाः शारङ्गस्यात्मजाः । भद्राग्रभद्रबाहुदुर्मभृताद्या
रोहिण्याः कुलजाः ॥ १२ ॥

नन्दोपनन्दकृतकाद्या मदिरायास्तनयाः । भद्रायायो-
पनिधिगदाद्याः । वैशाखा च कौशिकमेकमजनयदानक-
दुन्दुभिः । देवक्यामपि कीर्त्तिमतसुषेणोटापिभद्रमेनकज-
दामभद्रदेहाख्याः यत्र पता जतिरे ॥ १३ ॥

तांश्च सर्वानिव कंसो घातितवान् । अनन्तरञ्च मममं
गर्भमर्हतात्रे भगवत्प्रहिता योगनिद्रा रोहिण्या जतरम-
पल्लव्य नीतवती ॥ १४ ॥

कर्षणाद्यासावपि सदुपेणाख्यामवाप ॥ १५ ॥

विष्णुपञ्चकप्रवृत्तः सभाष्यः पञ्चमवयवाच्च, इत्युक्तं चेति ।
वीरवी बुधवर्षेऽबुधेति रोहिण्या विमेषचक्षुः, अत एव वीरव्या न पूतग-
र्ववर्षोत्पद्य ॥ ११ ॥ रोहिण्याः प्राधान्येन बलभद्रादीन् वशात्कृत्वा
अन्त्यामपि वंशानाञ्च, भद्राचेति । आद्यावर्त्तेन 'पञ्चरात्रोपीमरा-
यो' इत्यमरः । अत्र वीरव्या इति पठेऽपि रोहिणीनाम्ना दूष्यते ।
पतेनामेव रोहिण्यात्पतव्या इति चेति चेत्तत्रैव यद्व्याम् । कुलजा
वंशाः ॥ १२ ॥ वीर्त्तिमदादीन् पतन्त्यमर्षं प्रवेष्टुं कीर्त्तनवृत्तनाम्नामेव
तेषां चक्षुः कुलजाः ॥ १३ ॥ रोहिण्यात्पतव्या इति देवकीपुत्रस्य
वयस्येण वयसं विदुषाञ्च, अनन्तरचेति । देवकीपुत्रादात्मन रोहिणी-
जतरं नीतवती ॥ १४ ॥ अनेनोपाधिना सदुपेयवत्यां विवेक्षितं, वंश-
चेति ॥ १५ ॥

ततः सकलजगत्कृतावमूलभूतो भूतातीतभविषादि
सकलसुरासुरमुनिमनुज-मनसामप्य गोचरोऽजभवप्रमुखैर-
नलप्रमुखैश्च प्रणम्यावनिभारावतारणाय प्रसादितो भगवा-
ननादिमर्ष्या देवकीगर्भे समवततार वासुदेवः ॥ १६ ॥

तत्प्रासादविवर्धितमानाभिमाना च योगनिद्रा नन्द-
मोपपन्नया ययादाया गर्भमधिष्ठितवती ॥ १७ ॥

सुप्रमवादिन्यचन्द्रादियह्नव्यानादिभयं सुखमानमम-
स्त्रिजन्मेतत् जगदप्राप्ताधर्ममभवत् तस्मिन् पुण्डरीक-
नयने जायमानः ॥ १८ ॥

अतएव च तनास्त्रिजन्मेतत् मन्वागोवर्तिं जगदक्रियत् ।
भगवत्प्राप्यत मन्तोनाकैः वतीयेष्व बाह्यमहस्त्रास्त्रे कोत्तर-
यताधिकानि स्वीकृतमभवत् । तामासु हस्त्रिचोमन्त्रभामा-
आम्यवतीजानहामिनोपमुखा पटौ पद्मः प्रधानाः । तासु
चाष्टादुत्तानि लक्ष्य पुत्राणां भगवानस्त्रिजन्मूर्तिरनादि-
मानजनयत् ॥ १९ ॥

सकल जगदेव सङ्गतवत्सलः पूज्यभूत्, भूता वन्तोनामाः कनोनाश्च
भविष्यन्त्यश्च आदिचन्द्रात् तज्जलोवर्तिर्नामो जगत्सकल स्रवणा ये सुरा-
सुरादेवकीनां जनवापचमोचराः । अज्जभरो मङ्गाः सन्मन्त्रैरीश्वरा-
नारदये जगत्प्रसङ्गैः देवेभ्यः प्रसादना वासुदेवो देवकीगर्भे स्रवणमनार-
दकल्प्य ॥ १६ ॥ वायः सन्धानः, अग्निमानो यद्विषा, सन्मन्त्रैरीश्व-
रपित्री नो मङ्गाः सा द्यौर्मन्त्रा ययादागर्भेऽधिष्ठितवती
माता ॥ १७ ॥

अस्त्रिज् जायमानो सुप्रमवादिन्यचन्द्रादियह्नव्यानादिविभेदयेन
विभिन्नं जगदमवद्विजन्मवः ॥ १८ ॥ आसु वशीसु चरादुत्तानि लक्ष-
येभि । एतेन हस्त्रिचोनामहस्त्राणां हृद्य हृद्य इमाः प्रेक्षाः । अन्त्यानां

तवामुत्सादनार्थाय भुवि देवा यदोः कुले ।

अवतार्यः कुलमतं यत्तैकाग्र्यधिकं हि ज्ञ । ॥ २४ ॥

विश्वस्त्वां प्रमाये च प्रभृत्ये च व्यवस्थितः ।

निर्दमस्यायिनस्तस्य बभूवुः सर्वथादवाः ॥ २५ ॥

प्रभृति इतिवत्तानां यः शृणोति नरः सदा ।

स सर्वपातकैमुक्ता विशुद्धां क प्रपद्यते ॥ २६ ॥

पोडयोऽध्यायः ।

परायण उवाच ।

इत्येव समाप्तस्तु कथितः तुर्विमांशे गमवधारण ॥१॥

तृतीयः षडङ्गसमूहः षडङ्गगोभानुः, ततश्च त्रैगायः

तस्माच्च कर्मभाः तस्मादपि मरुताः सांनपत्याभभवत् ।

ततश्च पीरुवं दुष्कृतं पुत्रमकल्पयत् । एवं ययातिरियापात्

तदयं पौरव वयमाश्रितवान् ॥ ९ ॥

अथ इत्यवधुहातमेत्यादिभेदेन ॥ २४ ॥ अथापि वाक्योपनिषदो

प्रमाणः पञ्चकाले च निवेद्यमानः सत्यतया सत्यः । सत्यप्रतिपत्तिः सः

[illegible][illegible]

सप्तदशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

दृष्ट्वास्तु तनयो बन्धः ॥ १ ॥

ततः सेतुः, सेतुपुत्र आरुहान नाम, तदात्मजो गाम्भारः
ततो धर्मः धर्मात् धृतः, धृतात् दुर्गमः, ततः प्रचेता, प्रचे-
तसः पुत्रयतम् पधर्मबहुलानां स्त्रीच्छानामुदीचादीना-
माधिपत्यमकरोत् ॥ २ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

यद्यतिवृत्तस्य पुत्रस्य यतोः सभानरचाक्षुषपरमेष्ठ-
मश्नाक्षयः पुत्रा बभूवुः । सभानरपुत्रः कालानरः, काला-
नरात् सुक्षयः, सुक्षयात् पुरक्षयः, तस्मात् जनमेजयः
ततो महामयिः, तस्मात् च महामना, तस्मादप्युमीनर-
तितिष्ठ हो पुत्रो उत्पन्नो । उमीनरस्यापि यिवितृगनर-

वृद्धिः यत्रहो रंभः यंचरादहरकर्म । कोऽप्यानां च यदीत्या-
नामाप्यवयवमाकरोत् । कोऽप्यवयवमात् तद्वृत्तवत्तु यद्वि-
मलं वृद्धिरेवमाह, वृद्धिरिति ॥ ॥ कोऽप्यानां च कोऽपि-
यवयवमाह, यवयवावयवमाह कोऽप्यानां यवयवः ॥ २ ॥

कमिखर्वाणाः पञ्च पत्वा बभूवुः । त्रपटर्भसुवीरकैकेयमङ्ग
काशत्वारः शिविपुत्राः तितित्तिचारुषट्पदः पुत्रोऽभूत् । ततो
हेमः, हेमात् सुतपाः तस्माद् बलिः, यस्य क्षेत्रे दीर्घतमसा
चक्रवर्त्तकलिङ्गसुहृदपुण्ड्राख्यं दानेयं चतुस्रजम्बत ॥ १ ॥

तत्राममस्ततिसप्तमस्य पञ्च विषया बभूवुः ॥ २ ॥

पः सुतः, पाराः, ततो दिग्विषयः, तस्मात् धर्मरथः,
तत चित्ररथः । रामपादमन्त्रो यस्य पुत्रो दशरथो जज्ञे ।
यस्मै चतुर्पुत्रो दशरथः यास्ता नाम कन्यामनपत्याय दुहि-
तत्वे द्यूतजः ॥ ३ ॥

रामपादाच्च तुरङ्गः, तस्माच्च पृथुलाचः, ततश्चम्पः ।
चम्पस्या निवेगयामास ॥ ४ ॥

चम्पस्य हयिन्द्रः, ततो भद्ररथः, बृहद्रथः, बृहत्कर्म
षः । बृहत्कर्मणश्च बृहद्भानुः, तस्माद् बृहन्नना, ततो
जयद्रथः । जयद्रथस्तु ब्रह्मजवात्सरा तमन्धूत्यां पञ्चश विजयं
नाम पुत्रमग्रीत्रजत ॥ ५ ॥

अष्टादशैकजन्मानवैर्यः समस्तवर्चतः । पातकोष्ठात् सङ्कटवर्णे-
हीनो सुतत्वमानसः । यद्ये चाने भागीवी जातस्तान् व वेदय ॥ १ ॥

तदा जेति तेषामङ्गुलीनां नाभानि बाह्यां कनलीनां नाभौ कञ्चा
रुवा त विषया देवा बभूवुः ॥ १ ॥ तदा विषयः दत्तिवक्त्रः पुत्रो रोमवाहवर्णी
देवाको कञ्चो यन्मै अक्षयुर्मा दशरथः अकम्पा दुःखदमो दुर्वाजः,
देवगानिधयः ॥ २ ॥ यस्यां पुराण ॥ ३ ॥ नातिबाह्येन सङ्कटवर्णो-
पनामे कटुर वक्त्रमिदं चक्राकम्पा । अन्तावागिधयः । “बाह्येणां
अनयात् नाभः सुतः” इति श्रुतिः अतो नाम्बुवर्चसङ्कटुरा दत्ति

विजयश्च धृतिं पुत्रमवाप । तस्यापि धृतवतः पुत्रोऽभूत् ।
 धृतवतान् मत्स्यकर्मा, मत्स्यकर्मण्यपधिरथः । गोऽसौ गङ्गां
 गतो मन्त्रावागतं पद्यापविष्टं कर्णं पुत्रमवाप ॥ ६ ॥

कर्णाद् वयमेन इत्यनेन श्रुताः ॥ ७ ॥

‘अतश्च पुरोर्विंशं श्रीममर्चमोति ॥ ८ ॥

ऊनविंशोऽध्यायः ।

पराग्वर उवाच

पुरोर्जननेत्रयः पक्षः तस्यापि प्रनिम्बान् पश्चिचतः
 प्रवीरः तस्याभनस्यः मत्स्यस्याभगदाः तस्यापि सद्युक्ताः ।
 ततो बहुगवः तस्य सम्प्राप्तिः सम्प्राप्तेरहम्प्राप्तिः ततो
 रीडाखः कर्णयः कर्णयः कर्णयः कर्णयः धृतयः
 कर्णयः कर्णयः कर्णयः धृतयः धृतयः नामानां रीडाखस्य
 दयात्मजा बभूव ॥ १ ॥

वचनाद्विजयः श्रुत्वा परां चतुर्विंशं तद्वत्पुत्रान् वृत्तमने
 कृतः ॥ २ ॥

वृत्तमनेन चतुर्विंशं पुत्रान् कृत्याः उपविष्टः सत्यावस्थानां
 क्षान्तिना वत्सला पुरोर्विंशं कर्णं पुत्रमवाप । ‘मातापितृभ्यामुत्पद्यते’
 पुरोर्विंशमनेन वा । स पुनः पुरोर्विंशोडादयः पञ्च स कर्णमेव दत्तः
 सौः ॥ ३ ॥ इत्यनेन वत्सः चतुर्विंशः ॥ ४ ॥

ऊनविंशे उवाच पुरोर्विंशो निवृत्तः । इत्युक्त्वापु वत्स परतो
 तस्य च । मातापितृभ्याम् । कर्णेपुत्रमवापिः । मन्त्रावागतायाह-

ज्ञतेबोरन्तिनारः पुत्रोऽभूत् । तं पुत्रं अप्रतिरक्षं
 ब्रुवन् रन्तिनारः पुत्रानवाप । अप्रतिरक्षात् कक्षाः,
 तस्यापि मेधातिथिः । यतः काश्यायना द्विजा बभूवुः ।
 तं सोरैनिक्षः, ततो दुष्मन्तापाश्वत्वारः पुत्रा बभूवुः ।
 दुष्मन्ताश्च क्वर्त्ती भरतोऽभवत् । यशामहेतुदेवैः श्रीक्री
 गीयते ।

माता भक्षा पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः ।

भरष्व पुत्रं दृष्ट्वा मायमंस्थाः शकुन्तलाम् ॥ २ ॥

रैतोधाः पत्र दत्तयति नरदेव । यमजयात् ।

त्वन्मास्य भ्राता गर्भस्य मत्स्यमास्य गङ्गातला । ३ ॥

[illegible]

भरतस्य च पत्नीनां ये नव पुत्रा बभूवुर्नैते ममान्
रूपाः पुत्राः इत्यभिहितस्तस्मात्तरो जन्तुः परित्याग-
भवात् ॥ ४ ॥

ततांस्त्य पुत्रजन्तानि वितथे पुत्रार्थिनो मरुतस्तः-
याजिना दीर्घतमसा पार्श्वपास्तदृश्यतिर्वीर्यादुत्थपत्रा-
ममतासमुत्पन्नो भरहाजास्य पुत्रो मरुद्भिदेक्षः ॥ ५ ॥

तस्यापि नामनिर्वचनश्लोकः पठ्यते ॥ ६ ॥

मूढे ! भर हाजमिमं भर हाजं दृश्यते ! ।

यातो यदुक्ता पितरौ भरहाजस्तत्स्वयम् ॥ ७ ॥ इति ।

नैते पुत्रा ममान्रूपा मरुदपुत्रा भवन्तीति भरतेभ्योक्तास्तोऽ-
जातरोऽमनुपुत्रमायत्नेन देवमातरमङ्गु इत्येकान् परित्यज्य जन-
वासीतीति परित्यागभवात् तान् पुत्रान् जन्मार्थितवन्तः ॥ ४ ॥
वितथे अर्थे वात । टाचनमिति । अन्वये कथा, दृश्यतेरपत्यस्य
अतस्तद्वत् ममतास्त्वायां भाव्याया दृश्यतिः कामाभिप्रेतो रेतोऽस्त्यत्र ।
तत्र गर्भं प्रविश्य गर्भस्थेन ज्ञानमहाचमयात् पार्श्वपातेनापका-
वृद्धिः पतितवपि क्षयोपगच्छतया भरहाजनामा पुत्रोऽभवत् । गर्भस्थ-
दृश्यतिना यमोऽस्यो दीर्घतमा नाम्नाभवत् । स भरहाजो देवदेवः ॥ ५ ॥
तत्र च भरहाजनानिदन्तपरशस्मात्तापित्रोर्विशदरूपः द्योवो द्योः
पठितः ॥ ६ ॥

मूढे ! जयते । हाजं दाभ्यामावाभ्यां जातमिमं पुत्रं भर पुत्राच,
इयं मूढा दृश्यति ममताय, हे दृश्यते । त्वमेवमं हाजं भर
दमि परस्परदृष्ट्वा परित्यज्य पितरौ ममता-दृश्यती यद् यथात् यातो,
ततः भरहाजश्चक्षोर्भरहाजमन्तोऽमूदत्वर्थः । यातो यदुःखादिति
शब्दे विवद्वानादिस्त्वन्वाहार्थम् ॥ ७ ॥ भरहाजदेव भरतपुत्रत्वदवाया

भरहाजस्य तस्य वितथे पुत्रजन्तानि महद्भिर्हन्तः, ततो
वितथसंज्ञामवाप ॥ ८ ॥

वितथस्य भवन्त्यः पुत्रोऽभूत् । बृहत्तच्छमहावीर्यनर-
गर्गाद्या भवन्त्यः पुत्राः । नरस्य संज्ञतिः, संज्ञते कश्चिरधो-
रन्तिदेवी । गर्गाण्यनिः, ततो गार्गीः यैस्याः चचापेता
हिजातयो बभूवुः ॥ ९ ॥

महावीर्यादुरुक्षयो नाम पुत्रोऽभूत् । तस्य ब्रह्माहस-
पुत्करिष्यो कपिलश्च पुत्रद्वयमभूत् । तस्य त्रितयमपि पुत्रा-
दिमतामुपजगाम । बृहत्तच्छस्य सुदायः, सुहावात् हस्तो ।
य इदं हस्तिनापुरमारुपयामास । यज्ञमीदृहिमीदृ पदमी-
दाभ्ययो हस्तिनस्तनवाः । यज्ञमीदृत् कक्षः, कक्षान्
मिधातिविः, यतः कास्थायना हिजा ॥ १० ॥

यज्ञमीदृष्यान्धः पुत्रो बृहदिषुः, बृहदिषाहृहृदुः ।
ततश्च बृहत्कम्पा, तस्मान् अयद्वयः । ततोऽपि विश्वजित्,
ततश्च सेनाजित् । कश्चिराश्वकाय्य इदुधनुर्वीतमहन्
संज्ञाः सेनाजितः पुत्राः । कश्चिराश्वतः पृथमेनः, तस्मात्
पारः, पारात् नीपः । तस्यैक्यतं पुत्राणाम्, तेषां प्रधानः
काम्यिकाधिपतिः समरः ॥ ११ ॥

वितथराजो भरहाजस्य, भरहाजस्य नि । वितथो नर इति यदनु-
विन्दताऽपि बृहदुक्षोवदामदौलस्य वितथ पुत्रजन्तान् ततो वितथस्य
वितथसंज्ञामवापेत्यर्थः ॥ ८ ॥

नरकाब्धः गार्गीः यैस्याश्च नरसंज्ञायाश्चनरसंज्ञायाश्च यथा-
क्यानाः कश्चिदा एव कश्चिन् पारश्वेन मातृकाश्च यद्वयः ॥ ९ ॥
कक्षकद्वय कक्षादिको वयः, बृहदिषादिरपरो वयः, वीर्यादिरप-
रः ॥ १० ॥ काम्यिकाधिपतिः समरः ॥ ११ ॥

समरस्यापि पारमस्यारमदस्यास्त्रयः पृथाः । परात्
पृथुः, पृथाः सुकृतिः, सुकृतेर्विभाजः, ततयानुहः । स च
सुकृदुद्धितरं कीर्त्तिं नामोपयेने ॥ १२ ॥

अनुहात् ब्रह्मदत्तः, ततो विग्वक्मेनः, तस्यादकमेनः,
ततो भक्ताटः, तस्यात्मजो दिमोदः, दिमोदस्य यवीनर-
सञ्चः, तस्यापि धृतिमान् ततः सत्यधृतिः, ततश्च दृढनेमिः,
तस्माच्च सुपाशः, ततः सुमतिः, ततश्च सवतिमान्, सवति-
मतः कर्तोऽभूत् । यं हिरण्यनभो योगमध्यापयामास ।
यस्यतुर्विंशतिं प्राच्यमामगानां चकार संज्ञिताः ॥ १३ ॥

कृताश्चायायुधः । येन प्राचुर्येण नोपक्रमः कृतः ॥ १४ ॥

उयायुधात् चेस्यः, तस्मात् सुवीरः तस्य नृपञ्चयः, ततो
बहुरथः । इत्येतं पौरवाः । अजमीदस्य नीलिनी नाम
पत्नी । तस्यां नीलसंघः पृथाऽभवत् । तस्मादपि शान्तिः,
शान्तेः सुशान्तिः, सुशान्तेः पुरुजानुः, ततश्चक्षुः, ततो
हर्ष्यश्वः, तस्मात् मुद्गनसृञ्चयहृदियप्रवीरकाम्पित्याः ।
पञ्चानामेतेषां विषयाणां रत्ननायानमेते नृपृथाः, इति
पिवाभिज्ञिताः, अतस्ते पाञ्चालाः ॥ १५ ॥

पुरुषो ज्ञातृमयः दुहितरः, हरिश्च तेनैव दर्शनात् । तत्रोक्तं
“हराचरकसोत्पन्नः पुरुषो नाम महावशाः । ज्ञानादरक्ता सस्यतो
विपुलाऽन्विताश्च जवन् । स तदा पित्रवत्यायां पीयूषां जननीं भूतम् ।
जन्तुं मोरप्रभुं बभूवुः तथा भूरिभुतं जवम् । सत्यां कान्तमर्त्तं
परीं सोमिनीं सोमनातरम् । ब्रह्मदत्तः जननीं मज्जिपीयूषस्य
च ॥” इति । वायुपुराणेऽपीदमेव वचः ॥ १६ ॥ यः कृतचद्विंशतिं
संज्ञिताचकार ॥ १७ ॥

सुहृन्नाथ मीदृश्याः सखापेता हिजातयो बभूवुः ।
 सुहृन्नात् सुहृन्नाः सुहृन्नात् दिवोदामोऽहृन्ना च मित्र-
 न-
 मभूत् । यरदतोऽहृन्नायां गतानन्दाऽभवत् । गतान-
 न्दात् सत्यधृति धनुर्वेदालगा जग्ने । सत्यधृतेषु वराप्स-
 रमसुर्वयो दृष्टा रतः स्वव गरुतस्यै पपात ॥ १६ ॥

तत्र दिवागतमपत्यदयं कुमारः कन्यका च अभवत् ।
 स्रग्वामुपागतः शाल्वदंदा क्षपया जपाह ॥ १७ ॥

ततः स कुमार क्षपः कन्या चाश्वयास्त्री जननी क्षपो
 द्रोक्षपज्जामवत् दिवोदामस्य मित्रयुः मित्रयोश्च-
 र्जना नाम राज्ञा अश्वनात् सुदामः, ततः मीदामः सह-
 देवः तस्यापि सोमकः, ततो जलः गतपुत्रस्यै होऽभवत् ।
 तेषां यवोयान पृथक्, पृथक्तात् द्रुपदः तस्यात् धृष्टद्युम्नः,
 तस्यात् धृष्टकेतुः । अत्रमोटप्यान्व ऋक्षनामा पुत्रोऽभूत्
 ऋक्षान् संवरणः संवरणात् कुरुः । य इदं धर्मसर्वं
 कुरुष्वेवं चकार ॥ १८ ॥

सुधनुर्जङ्घपरिचितः सुखाः करः पुत्रा बभूवुः ।
 सुधनुषः सुधीवः तस्यात् अश्वनः अश्वनात् क्षतकः,
 तस्यैः परिचरि वसुः । इहद्रवपत्ययकुमास्यमविज्ञमत्य-
 प्रमुखा वसोः पुत्राः ममाजायन्तः इहद्रवात् कुमायः

मीदः अमित्रविशेषकोणं च कृतः । पञ्चानां विषयाणां
 मदीयानां देवानाम् ॥ १९ ॥ यरदतो मीतयात् अश्वं अश्विनम् ।
 अश्वोवेता दिवाभव रति, अश्विवा च वः वः वः वः वः वः
 म कन्या बभूवुः रजसः ॥ २० ॥ अश्वेति नाम मित्रजग्नेषु ॥ २१ ॥
 इहद्रवा कोनोवचसि चोमं देवमहादाहर्मकारचं चोमं चकार ॥ २२ ॥

तस्मादृषभः, ततः पुष्यवान्, तस्मात् सत्यधृत्, तस्मात्
सुधन्वा, तस्य च जन्तुः । वृद्धद्रयाश्चान्यः शकलद्वयजन्मा
जरया सन्धितो जरामन्धो नाम । तस्मात् मङ्गदेवः, ततः
सीमापिः, ततः श्रुतयवाः । इत्येते मागधा भूतः ॥ १८ ॥

विंशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

परिचितो जनमेजयश्चतुर्सेनोयसेनभीमसेनाश्चत्वारः
पुत्राः ॥ १ ॥

जङ्गोऽसु सुरथो नामात्मजो बभूव ॥ २ ॥

तस्य विदूरथः, विदूरथस्य सार्वभौमः, सार्वभौमात्
अयसेनः, तस्मात् चारावो, ततश्च अयुतायुः, अयुतायो-
रक्लोधनः, तस्मात् देवातियः, ततश्च ऋक्षोऽन्यः ॥ ३ ॥

ऋक्षात् भीमसेनः, ततश्च दिलोपः, दिलोपात् प्रतोपः,
तस्मापि देवापिशान्तनवाङ्गोकमन्त्राप्तयः पुत्रा बभूवुः ।
देवापिर्बाण एवारण्यं विवेग ॥ ४ ॥

वयस्यवयस्यं जन्म वयस्यं जरया राक्षसा सन्धितो जोजितः ॥ १८ ॥

विंशे तु कुलपुत्राणां विंशोऽसु पराशरः । सप्त अयुस्यजन्म-
पुत्राणां विंशतिः । कुलोः पुत्राणां सन्धौ पुत्रपुत्रो वंश उच्यते, इत्यादौ
कुलपुत्रकोषे परिचितो वंश उच्यते, परिचित इति ॥ १ ॥ कुलपुत्रकोषे
जङ्गो वंशपात्र, जङ्गो इति ॥ २ ॥ पूर्यङ्गात् अयमोऽयुमारणादन्धः ॥ ३ ॥
देवापिर्बाणो नामवद्विद्यायवेनात्र, देवापिर् इति ॥ ४ ॥ वं वं जन्म

शान्तनुरवनीपतिरभवत् । अयस्य तस्य स्त्रीकाः वृद्धिभ्यां
गौर्यते ।

य यं कराभ्यां स्पृशति जीर्णं यौवनमेति सः ।

शान्तिश्चाप्नोति येनाभ्यां कर्मणा तेन शान्तनुः ॥ ५ ॥

तस्य शान्तनुराष्ट्रे द्वादश वर्षाणि देवो न वर्षति ॥ ६ ॥

- ततश्च अयस्यराष्ट्रविनाशमवेष्टामी राजा ब्राह्मणान्
अपृच्छत् भोः । कस्मात् अस्मिन् राष्ट्रे देवो न वर्षति ?
का ममापराधः ? इति । ते तम ऊचुः अयजस्य ते-
• ह्येयमवनिस्त्वया भुज्यते, परिधेना त्वम इत्युक्तं स पुन-
स्तान् अपृच्छत्, किं मया विधेयमिति । ते तम ऊचुः,
यावत् देवाग्निं पतनादिभिर्दोषैरभिभूयते तावत् तस्याहं
राज्यं तदनन्तरेण तस्यै दीयताम्, इत्युक्ते तस्य मन्त्रिप्रव-
रेण अश्वमारिणा तत्राश्वे तपस्विने वेदवाटविरोधवन्तारः
प्रयोजिताः । ७ ॥

तेरपि अतिकृत्रमन्त्रेणोपतिपत्यस्य वृद्धिर्वेदविरोध-
मार्गान्मारिण्यक्रियत ॥ ८ ॥

राजा च शान्तनुर्द्विजवचनेत्पुत्रपरिवेदनशोकस्तान्
ब्राह्मणान् अप्रसीकृत्य अयस्यराज्यप्रदानाय अरण्यां

अरण्यां, य यं जीवन्मृतं न लिख्यतेति । अनापना जीवनादिकृतं
न लिख्यते अनापना शान्तनुवाचविवाहवन्मिति अयस्य ॥ ६ ॥ अयस्य
परिवेदनदोषवाटं नकोटादिना न वरुणं अयस्यं पश्यन् इत्यनेन ॥ ७ ॥

अस्मिन् राष्ट्रे अयस्यराज्यान्त्या अयस्येन तपस्विनेमारिण्यः
प्रयोजिताः ॥ ७ ॥ अवि-कृतवनेः अयस्यमार्गवाटिभ्यः ॥ ८ ॥

अनाम । तदाश्वम् उपगताश्च तमवनीपतिपुत्रं देवापि-
मुपतस्युः । ते ब्राह्मणा वेदवादानुवचानि वचांसि राज्यम-
ब्रजेन कर्तव्यमित्यर्थवन्ति तम् ऊचुः । अमावास्यां वेदवा-
दविराधियुक्तिदूषितमनेकप्रकारं तानाह । ततस्ते ब्राह्मणाः
शान्तनम ऊचुः, आगच्छ भो राजन् ! अलमत्रातिनिर्व-
न्धेन, प्रशान्त एवामावनादृष्टिदोषः, पतितोऽयमनादिकाल-
महितवेदवचनदूषणोच्चारणात् । पतितं च अश्वजे नैव
परिवेद्यं भवति, इत्युक्तः शान्तनः स्वपरम् आगत्य राज्य-
मकरोत् । वेदवादविराधिवचनोच्चारणदूषिते च ज्येष्ठेऽ-
स्मिन् भ्रातरि देवापावस्मिन्शस्यनिष्पत्तये ववर्ष भगवान्
पजेन्य । बाह्लोकस्य सोमदत्तः पुत्रोऽभूत् ॥ ८ ॥

सोमदत्तस्यापि भूरिभरिथवःश्वनमंतास्तयः पुत्राः ।
शान्तनोरप्यमरनद्यां गङ्गायामुदारकीर्त्तिरश्वेशास्त्रार्थविद्
भीष्मः पुत्रोऽभूत् । सत्यवत्याश्च चित्राङ्गद विचित्र-
शीर्षो पुत्रावजनयत शान्तनुः । चित्राङ्गदसु बाल
एव चित्राङ्गदेन गन्धर्वोपाङ्गवे विनिहृतः । विचित्रवी-
र्योऽपि कागिराजतनये अश्विकाश्वालिने उपयेमे ।
तदुपभोगादिस्त्रेदाश्च यक्षणा गृहोतः पशुत्वमगमत् ।
सत्यवतो नियोगाश्च मत्पुत्रः कृष्णदौपायनो मातुर्वचनमन-
तिकमथोद्यम् ह्रात विचित्रवार्थक्षेत्रे हृतराष्ट्रपाण्डू तत्-
प्रहितभुजिष्वावीश्च विदुरमुत्पादयामास ॥ १० ॥

शान्तनोर्वैश्वतितिक्षितेपाये यक्षन् प्रयत्नं बाह्लोकसंवाह, बाह्लोक-
क्षेति ॥ ८ ॥ अथ पराशरस्य पुनः कथनः भुजिष्वावीं दाशाम् ॥ १० ॥

धृतराष्ट्रोऽपि दुर्धर्षेणदुःशासनादिप्रधानं पुत्रघतं
 (गात्रार्थेऽपि) उत्पादयामास । पाण्डोरप्यरक्षे वृणोपापो-
 पहतमजननसामर्थ्येऽप्यधर्मवायुशकैर्युधिष्ठिरभोमसेनाकुर्वाणाः
 कुन्त्यां, नकुलमहदेशो च पश्चिभ्यां मादृशां पञ्च पुत्राः समुत्-
 पादिताः । तेषां द्रौपद्यां पञ्च पुत्रा बभूवुः । युधिष्ठिरात्
 प्रतिविश्वः, भोमसेनात् सुतनामः, अतकीर्त्तिरजनेनात्,
 यतानोक्ता नकुलात् अतर्कमा सहदेवात् । अपरं च
 पाण्डवानामात्मजाः । तद् यथा, योधिषी युधिष्ठिरात्
 देवर्कं पुत्रमवाप । हिहिह्यां घटात्कचं भोमसेनात्
 पुत्रमवाप । कामो च भोमसेनादेव सर्वत्रग पुत्रमवाप ।
 सहदेवाच्च विजया सुहोत्रं नाम पुत्रं प्राप्तवती । करेण-
 मन्वाच्च नकुनोऽपि निरमितमजनीजनत् । अर्जुनस्याप्य-
 कृत्या नागकन्यायामिरावान् नाम पुत्राऽभूत् । मणिपु-
 रतिपुत्राच्च पृथिवीधर्मेश बभूवाहनं नाम पुत्रमजो-
 जनत् । ११ ॥

सुभद्रायाश्चार्भकत्वेऽपि योऽभावतिवत्पराक्रमसन्ध्या-
 रातिरश्च विजता सोऽभिमन्युः राजायत । अभिमन्यावत्तरायां
 परिशीलेयः कुन्त्यायाऽप्यमप्युत्तमप्राप्ते च तर्भे एव भव्योक्तो
 भगवतः सकलसुरासुरवृद्धिपरापराजयकलो व्याधारक-

योऽयं साम्प्रतमेतद् भूमण्डलमलङ्कितावति धर्मैश्च
पाशयतीति ।

एकविंशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

अतः परं भविष्यानङ्गं भूमिपालान् कीर्त्तयिष्ये ।
योऽयं साम्प्रतमवनोपतिः, तस्यापि जनमेजयमुत्तमेनोद्य-
मेनभीमसेनाः पुत्रासत्वारो भविष्यन्ति ॥ १ ॥

तस्यापरः शतानीको भविष्यति । योऽसौ याज्ञव-
ल्क्यात् वेदमधीत्य कृपादम्नाण्यवाप्य विषयविरक्तचित्त-

इति भगवत्पादोक्तं परिक्रियामनिबद्धौ च हेतुः । आत्म-
वि-कारणेन आत्मवद्वयं भक्तुं योचं तस्य पुनर्जीवितमवाप्य परि-
त्यज्ये ॥ १२ ॥

सांख्यतत्त्वज्ञेन परिक्रियुः स्यात् एव पराशरमेवैववद्वयं इति
व्यति । अलङ्कृता आवृत्तिः प्रभाषो यत् तद् यथा कादिति क्रिया-
वेवयम् सात् प्रभावेऽपि आवृत्तिरित्यवरा । आवृत्तिरुत्तरप्र-
पञ्चिष्यत्, वा अलङ्कृता यत् तद् यथा कादिति वा ॥ १२ ॥

तेषां चो भविष्यत् उपवर्ण्यते । सेनकं प्राप्य यः संज्ञां

कृत्वा परिक्रियत इवाकापि जनमेजयादिद्वया

॥ ॥ तस्य जनमेजयस्य । आत्मविज्ञानमवस्थात्-

धृतराष्ट्रोऽपि दुर्धनदुःशासनादिप्रधानं पुत्रघनं
 (गात्रार्थेऽम्) उत्पादयामास । पाण्डोरप्यरण्ये वनगापो-
 पहतजननसामर्थ्ये च धर्मवायुमन्त्रैर्युधिष्ठिरभोमसेनार्जुनाः
 कुन्त्यां नकुलमहदेशो च अग्निभ्यां मादृशं पञ्च पुत्राः समुत्-
 पादिताः । तेषां द्रोपद्यां पञ्च पुत्रा बभूवुः । युधिष्ठिरात्
 प्रतिविभ्यः भोमसेनात् सुतमामाः, अतर्कान्तिरजुनात्,
 यतानीका नकुलात् अतर्कमा सहदेवात् । अपरे च
 पाण्डवानामाश्रजाः । तद् वथा योधियो युधिष्ठिरात्
 देवकं पुत्रमवाप । हिहिम्वां घटोत्कचं भोमसेनात्
 पुत्रमवाप । कायो च भोमसेनादेव सर्वत्रगं पुत्रमवाप ।
 सहदेवाच्च विजया दुर्ज्ञेयं नाम पुत्रं प्राप्तवती । करेण-
 मन्त्याश्च नकुनोऽपि निरमितमजोजनत् । अर्जुनस्याप्य-
 स्यात् नागकन्यायामिश्राणां नाम पुत्राऽभूत् । मणिपुत्र-
 पतिपुत्राश्च पुत्रिकावर्मेण बभूवाहनं नाम पुत्रमजो-
 जनत् ॥ ११ ॥

सुभद्रायाश्चार्भकत्वेऽपि योऽमावतिवत्पराक्रमसमन्ता-
 रातिरक्षविजिता सोऽभिमन्युरजायत । अभिमन्याहतराधां
 परिशीलेषु कुन्त्यावत्यामप्युक्तव्यास्ते च मर्मे एव भक्ष्योक्तो
 भगवतः सकलसुरासुरवन्दितचरणद्वयसंस्पर्शोऽप्यार-
 मान्यरूपधारिणाऽनुभावात् पुनर्जीवितमवाप्त्य परिचित-
 ज्ञः ॥ १२ ॥

वर्षाणां नाम नवरं नवपुत्रं पुत्रां वृत्तान्तार्थे च "वृत्तां वी जायते
 पुत्रः १ मे ३मो भवेदिति" इत्यादिपुत्रवृत्ते ॥ ११ ॥ परिशीलेषु

तोऽयं साम्प्रतमेतद् भूमिस्तमस्तुष्टितावति धर्मैश्च
पाशवतीति ।

—

एकविंशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

एतत्परं भविष्यानहं भूमिपालान् कीर्त्तयिष्ये ।
तोऽयं साम्प्रतमवनोपतिः, तस्यापि जनमेजयश्रुतसेनोद्य-
धेनभीमसेनाः पुत्राद्यत्वारो भविष्यन्ति ॥ १ ॥

तस्यापरः शतानीको भविष्यति । योऽसौ याज्ञव-
ल्क्यात् वेदमधीत्य कृपादभ्याष्यवाप्य विषयविरक्तचित्त-

वति भगवत्सङ्गच्छे परिनिष्ठानमिदञ्चैव चेदः । आत्मज्ञा-
नोदयेन प्राप्तवत्त्वं धर्म्मं योक्तुं यत्नं तस्य पुनर्जीवितमवाप्य परि-
जये ॥ १२ ॥

वाक्यतचित्तमेव परिनिष्ठान्मवाप्य एव पराशरमेवेवमवाप्य इति
। अस्मिन्निष्ठा आसतिः प्रभावे यत्नं तद् वया आदिति निष्ठा-
यम् आत् प्रभावेऽपि आसतिरित्यनरा । आसतिरित्यनरा
इत्यनरा, वा अस्मिन्निष्ठा यत्नं तद् वया आदिति वा ॥ १२ ॥

एकविंशे पुरोर्मेको भविष्य उपवर्त्तते । येनैवं प्राप्य यः संज्ञां
धनमिच्छति । कुचदन्त-परिचित इवाकापि जनमेजयादिहंसा
नारः पुत्राः ॥ १ ॥ तस्य जनमेजयस्य । आत्मविज्ञानमवच्छेद-
क-

तस्मिन् श्रीमन्मोपदेयादात्मविज्ञानप्रवचः परं विद्या-
वमापस्यति ॥ २ ॥

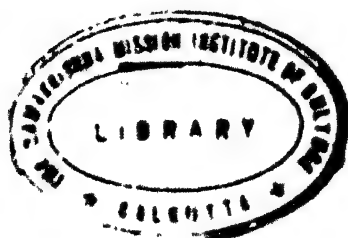
यतानौकादम्भमेधदन्ती भविता. तस्मादप्यधिसीम-
न्यः. अधिसीमकृत्वात् निवचुः. यो मङ्गवापयते इति-
नापुर कौशान्तरां निवत्स्यति. तस्मादप्युः पुनो भविता.
तस्मादप्युः ततः सुचिरवः. तस्मात् सुचिमान्, ततः
सुवेचः. तस्मादपि सुनीचः, सुनीचादवः, ततो मृचचुः.
तस्मापि सुचावसः, तस्मात् परिपुवः, ततश्च सुनचः, ततो
मवाची. मेवाचीनो मृपचवः. ततो धदुः तस्मात् तिम्मा.
तिम्मात् हहदुवः. तस्मात् बहुदानः. ततोऽप्यपरः यता-
नोचः ॥ २ ॥

तस्माच्च उदयनः. उदयनादहोमरः. ततश्च सञ्जपाधिः,
ततो नरमित्रः. तस्माच्च समवः. तस्माच्च त्रावः.
त्रावचमव वा योनियं यो राजर्षिसत्ततः.

समवः प्राण राजानं स संकां प्राप्स्यते यतो ॥ ४ ॥

—(०)—

पृ १ २ ३ श्रीमन्मोपदेयादात्मविज्ञानप्रवचः यतानौच ॥ १ ॥ मङ्गवा-
पयते इति नापुर कौशान्तरां निवत्स्यति तस्मादप्युः पुनो भविता तस्मादप्युः
ततः सुचिरवः तस्मात् सुचिमान् ततः सुवेचः तस्मादपि सुनीचः सुनीचादवः ततो मृचचुः
तस्मापि सुचावसः तस्मात् परिपुवः ततश्च सुनचः ततो मवाची मेवाचीनो मृपचवः
ततो धदुः तस्मात् तिम्मा तिम्मात् हहदुवः तस्मात् बहुदानः ततोऽप्यपरः यतानोचः ॥ २ ॥
तस्माच्च उदयनः उदयनादहोमरः ततश्च सञ्जपाधिः ततो नरमित्रः तस्माच्च समवः
तस्माच्च त्रावः त्रावचमव वा योनियं यो राजर्षिसत्ततः समवः प्राण राजानं स संकां
प्राप्स्यते यतो ॥ ४ ॥

हाविंशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

अतस्तेष्वाकवो भविष्याः पार्थिवाः कथ्यन्ते ।

बृहद्वनस्य पत्नी बृहत्क्षत्रः ॥ १ ॥

तस्माद् गुणक्षेपः ततो वत्सः, वत्सात् वत्सम्यङ् ।
ततः प्रतिश्रामः, तस्यापि दिवाकरः तस्मात् सङ्कटेशः ॥ २ ॥

ततो बृहदश्वः तत्सुतर्भाङ्गरथः, तस्यापि सुप्रतीकः,
ततो मरुदेशः, मरुदेशात् सुनक्षत्रः, तस्मात् किङ्करः,
किङ्करादन्तरिक्षः, तस्मात् सुवर्णः, ततश्च अमित्रजित्, ततश्च
बृहद्राजः, तस्यापि धर्मी, धर्मिश्च कृतस्त्रयः, कृतस्त्रयाद्दश-
स्त्रयः, दशस्त्रयात् मन्त्रयः, तस्मात् शाक्यः, शाक्यात् क्रुद्धो-
दनः, तस्मात् रातुनः ततः प्रसेनजित्, ततश्च सुद्रकः, ततः
कुण्डकः, तस्मादपि सुरथः, ततश्च सुमित्रोऽन्यः, इत्येते चेष्टा-
कवो बृहद्वनस्ययाः । अत्रानुवंशश्लोकः ।

इष्टाक्षसामयं वंशः सुमित्रान्तो भविष्यति ।

यतस्तं प्राप्य राजानं स सखां प्राप्स्वते कसौ । ३ ।

वीरवंशे भविष्यात् राजानम् प्रवक्तुतः । हाविंशे अर्जुनवंशात्
भविष्यो वंश उच्यते । बृहद् ब्रह्मणेति, अतस्तेऽध्याये अर्जुनवतनयेवाभि-
नन्द्युना भारते दुष्टे अश्वमेधीनैश्च दर्शितश्लोकादयः ॥ १ ॥ यत्नं यत्नं
प्राप्या वैशम्पयनं दृश्यते तत्तु यत्नदुनादि-भेदेन अश्वमेधावशीलम् ॥ २ ॥

अथोविंशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

मागधानां वाहंद्धानां भविष्याणामनक्षत्रं कथयामि ॥१॥

अथ हि वंशे महाबला जरासन्ध-प्रधाना बभूवुः ॥ २ ॥

जरासन्धसुतात् सङ्घटेष्वात् सोमामिः तस्मात् श्रुतवान्,

तस्याप्यनुताडः, ततश्च निरमित्रः, तत्पत्न्यः सुवर्णः, तस्या-

दपि वृद्धतर्कमा, ततश्च मेनजित तस्माच्च श्रुतश्चायः, ततो

विशः, तस्य च पुत्रः सुचिनामा भविष्यति । तस्यापि शिष्यः,

ततश्च सुव्रतः, सुव्रतात् धर्मः, ततः सुश्रमः ततो वृद्धमेनः,

ततः सुमतिः, तस्मात् सवक्त्रः, तस्य सुनीतो भविता । ततः

सत्यजित, सत्यजितो विश्वजित्, तस्यापि रिपुञ्जयः पुत्रः,

इत्येते वाहंद्धानां भूषतयो वर्षसङ्ख्यमेकं भविष्यन्ति ॥ १ ॥

वाहंद्धानां वंशेऽपि भविष्यान्वदनुवृत्तान् । अन्यो रिपुञ्जयो यत्न-
मदयो वाचस्पत्यः । शीतकुर्वन्तं वंशोर्भवितुः नृपावृत्त्या कोव-
न्वदनुवृत्तानां वाहंद्धानां भविष्यान्वद, वाचस्पत्यामिति । तस्य च
वकुर्वन्तं शीतं तावापि जरासन्धादीनामनुवृत्तं कुर्वन्वृत्ताः प्रवृत्तीन्
भविष्यान्वद, यत्न शीतवादिना वाचस्पत्यादि ॥ २ ॥ वाहंद्धानां वंश-
वृत्तं वंशोद्भवाः ॥ ३ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

परावर उवाच ।

योऽयं रिपुञ्जयो नाम बार्हद्रथोऽन्यः, तस्य सुनिको
नामामात्या भविष्यति ॥ १ ॥

स चेनं स्वामिनं हत्वा स्वपुत्रं प्रद्योतनामानम् अभि-
षेक्यति । तस्यापि पालकनामा पुत्रो भविता । ततश्च
विशाखयुवः, तत्पुत्रो जनकः तस्य च नन्दिवर्धनः, इत्येते
षष्ठ्यं गदुत्तरमष्टयतं पञ्च प्रद्योताः पृथिवीं भोष्यन्ति ॥ २ ॥

ततश्च शिशुनागः तत्पुत्रश्च काकवर्णो भविता । तत-
पुत्रः क्षेमधर्मा तस्यापि क्षत्रौजाः, तत्पुत्रो विश्विमारः
ततश्चाजातशत्रुः, तस्माच्च दर्भकः, दर्भकाश्चाट्याश्वः, तस्मा
दपि नन्दिवर्धनः, ततो महानन्दी, इत्येते शौशुनागा दस्य
भूमिपालास्त्रौणि वर्धयन्तानि द्विषद्वाभिकानि भविष्यन्ति ॥ ३ ॥

महानन्दिमुतः शूद्रागर्भोऽर्भवाऽतिलुब्धो महापद्मा
नन्दः परशुराम इवापरोऽश्विलक्ष्मन्तकारो भविता ॥ ४ ॥

चतुर्विंशे चतुर्विंशोऽध्याये शूद्रास्तथा ज्ञेयाः । भूमेर्नीतावशिष्टः च
वैराग्येन निरूपिताः । इदानीन्तु तद्वर्णानेष भूमिषु वासेनात्यव-
शेषान् पक्षीमहान् दक्षप्रख्यादाह, योऽयमिच्छादिना सर्वे पृथिव्यां
भूषणो भविष्यन्तीत्यर्थेन ॥ १ ॥ प्रद्योताः प्रद्योतनामानः । स्वस्य च
राष्ट्रं तद्वाक्येन वर्धयन्त्या वायुराद्यास्तत्पदार्थेन वैराग्याद्यो ॥ २ ॥
शिशुनागाः शिशुनागापत्यानि ॥ ३ ॥ महापद्म इति । कोटिः यतस्तु
वर्णं, यतस्तुतुषं चरं, तद्वर्णं पुनः निरुद्धं, तद्वर्णं महापद्म-

ततः प्रथमं ब्रूयाद्भूमिपाना भविष्यति, स वैकल्याण-
मनुवर्द्धितयासनी महापद्मं पृथिवीं भोक्तुमिति । ५ ॥

तस्याप्यष्टौ सुताः सुमात्याद्या भवितारः । तस्य च
महापद्मस्यानु पृथिवीं भोक्तुमिति । महापद्मं, तत्पुत्राश्च
एवं वर्धयन्तमवनीपतयो भविष्यन्ति । नवेन तान् नन्दान्
कोटिस्थो ब्राह्मणः समुदरिष्यति । ६ ॥

तेषामभावे मौल्याश्च पृथिवीं भोक्तुमिति । कोटिस्थ एव
चन्द्रगुप्तं राज्येऽभिविष्यति ॥ ७ ॥

तस्यापि पुत्रो विन्दुमारो भविष्यति । तस्यापि प्रयाक-
वर्धनः, ततः सुवर्माः, ततो दयस्वः, ततः सङ्गतः, ततः
यासिद्यकः, तस्मात् सामयर्मा, तस्मात् यतधन्वा, तस्याप्यनु
हृदयनामा भविता । एवं मौल्या इव भूपतयो भवि-
ष्यन्ति चन्द्रयतं समन्वियदुत्तरम् । तेषामन्ते पृथिवीं ब्रूया
भोक्तुमिति ॥ ८ ॥

ततः पुष्पमित्रः सेनापतिः स्वामिनं हत्वा राज्यं कुरि-
ष्यति । ९ ॥

विन्दुगुप्ते, दण्डकोटावर्धयन्तस्य वैकल्याणस्य पुत्रो महापद्मा
पुत्रः । ५ ॥ दण्डकोटस्य पुत्रो तान् । ६ ॥ नन्दान् नन्द-नन्दमात्रं
कोटिस्थः कोटिस्थब्राह्मणः वातकावक-विष्णुपुत्रादि-वर्धयित्वा च
समुदरिष्यति चन्द्रगुप्तेन । ७ ॥

चन्द्रगुप्तं नन्दकोटस्य राजानस्य पुत्रावर्धयन्त इव मौल्यास्तं प्र-
वर्धयन्ति । ८ ॥ सुवर्माः पुष्पमित्राः । ९ ॥ नामोपाध, इत्यभिप्रेत्य दण्डि,
इत्यभिप्रेत्यः पुष्पमित्रं प्रवर्धयन्ति । ९ ॥ चन्द्रगुप्तादयो एव एव चन्द्र-
गुप्ता

वसुधामनोऽग्निमित्रः, तस्मात् सुगृहेष्टः, ततो वसु-
मित्रः, तस्मादध्वार्द्रकः, ततः पुलिन्दकः, ततो घोषवसुः,
तस्मादपि वसुमित्रः, ततो भागवतः ॥ १० ॥

तस्मात् देवभूतिः, इत्येते षड्य शुद्धा द्वादशोत्तरं वर्धयन्तं
इतिर्बो भोषन्ति । ततः कश्यपानेषा भूयस्त्विति ॥ ११ ॥

देवभूतिस्तु शुक्लराजानं व्यसनितं, तस्यैवामात्यः कश्यो
वसुदेवनामा निपात्य स्वयमवनीं भान्ता । तत्पुत्रा भूमि-
मित्रः, तस्यापि नारायणः, नारायणस्य सुगन्धा, एते
काश्यायनाद्यत्वारः, पञ्चचत्वारिंशद्वर्षाणि भूपतयो भवि-
ष्यन्ति । सुगर्माश्च कश्यप भूत्या वसात् शिप्रकनामा इत्या
अम्भजातीया वसुधां भाष्यति । ततश्च जम्बुनामा तदुभाता
भूपतिर्भावी । तस्य शोभान्तकर्षिः, तस्यापि पूर्वोत्सङ्गः,
तत्पुत्रश्च यातकर्षिः, तस्माच्च लम्बादरः, तस्मात् दिवि-
लकः, ततो मेघस्वातिः, ततः पटुमान्, ततश्च अरिष्टकर्मा,
ततो ह्यलः, ह्यलान् पल्लवकः, ततः प्रविजनेनः, ततः
सुन्दरः यातकर्षी, तस्मात् चर्कोरः यातकर्षी ॥ १२ ॥

ततः शिवस्वातिः, ततश्च गोमतीपुत्रः, तत्पुत्रः पुलि-
मान्, तस्यापि यातकर्षी शिवश्रीः, ततः शिवस्कन्धः,
तस्मात् वज्रश्रीः, ततो विजयः, ततः चन्द्रश्रीः, तस्यापि
पुलोमाशिः, एवमेतं त्रिंशत्, चत्वार्यष्ट्यतानि षट्पञ्चाश-

दश ॥ १० ॥ वसुधामनोऽग्निमित्रं भूयस्त्विति प्राप्नुवति । ततः
वसुधामनो भूयस्त्विति ॥ ११ ॥ वसुधामनो भूयस्त्विति ? तस्मात्,
देवभूतिमिति । यातकर्षीकृत्स्नान् ॥ १२ ॥ एते जम्बुद्वीपादिष्वदिश-

दधिकानि पृथिवीं भोज्यन्ति घन्यभुक्ताः । सप्तभोरा इय
गर्दभिलाः भुञ्जो भविष्यन्ति । १३ ॥

ततः षोडश यका भुञ्जो भवितारः । ततश्च षष्टौ
यवनाः, चतुर्दश त्वाराः, मण्डाय त्रयोदश, एकादश
मौनाः, एते पृथिवीं त्रयोदश वर्षयन्तानि नवनवत्यधिकानि
भोज्यन्ति ॥ १४ ॥

ततश्च पौरा एकादश भूतयोऽष्टयन्तानि त्रीणि मर्हो
भोज्यन्ति ॥ १५ ॥

तेषु कृत्रेयुः, कैलकिला यवना भूपतयो भविष्यन्ति ।
मूर्धाभिधिरुक्तेषां विन्द्यशक्तिः । १६ ॥

ततः पुरञ्जयः, ततो रामचन्द्रः, तस्मात् धर्मे, धर्मात्
वराहः, कृतनन्दनः, सुषिनन्दः, नन्दिययाः । शिशुक-
प्रवारो च, एते वर्षयन्तं षड्वर्षाणि भविष्यन्ति । ततः तत-
पश्चाः त्रयोदशैव वाङ्माकाय तयः, ततः पद्ममित्र पटुमित्र-
पद्ममित्राक्षया दश मेकलाय सप्तकायलायान् नवैव भूय

नवः ॥ १७ ॥ आभोराद्याः मौनाः एकोनाशत-राजान एकोन-
चतुर्दश-यत्नवर्षाणि पृथिवीं भोज्यन्ति ॥ १८ ॥ ततश्च पौराकोप्यन्त-
यन्तानि भोज्यन्ति । कश्चित् पौरा इत्यस्य पुनर्भूता इति पाठः । तदा
आभोरादिष्वष्टमन्वितः सप्त मौनानां अतिरेकेण पुराणाणां वस्तुनां,
इत्यन्तु ततः पुराणैव मौनानां राज्ञाणां यत्नवर्षाणि भविष्यन्ति ॥ १९ ॥

वेदविद्या नमरो तस्य भवाः केचिद्व्याः, तेषां मूर्धाभिधिरु-
क्ताः विन्द्यशक्तिर्मुर्धाभिधिरु इति पाठे चमिषकस्य इत्यर्थः ॥ २० ॥
तेषां विन्द्यशक्त्युदीनां वषावर्षं त्रयोदश इत्याः, वाङ्माकाय तयः,
इत्यभिप्रायवशात् इय वेदव्या वेदवर्षेणः, धर्मवर्षाणां वर्षेण

तयो भविष्यन्ति । नैषधासु तावन्त एव भूपतयो भवि-
ष्यन्ति । १७ ।

मागधायां विश्वस्फटिकसंज्ञोऽन्यान् वर्षान् करिष्यति ।
कैवल्यं कटु पुलिन्द ब्राह्मणान् राज्ये स्थापयिष्यत्युत्साया-
स्त्रिलक्षज्जातिम् । नव नागाः पद्मावत्यां कान्तिपूर्यां,
मथुरायामनगङ्गाप्रयागं मागधा गुप्ताश्च भोष्यन्ति । कोश-
लौह (पराङ्क) ताम्रलिप्तान् समद्रवटपरीक्ष देवरक्षितो
रक्षिष्यति । कलिङ्गमाहिषिकमाहेन्दभीमा गुह्यं
भोष्यन्ति । नैषाट नैमिषिक कालतोयान् जनपदान् मणि-
धारवंशा भोष्यन्ति । स्त्रीराज्य (त्रैराज) मूषिकजनपदान्
कनकाङ्गया भोष्यन्ति । सौराष्ट्रावन्तिशूद्रानर्बुदमरुभूमि-
विषयांश्च ब्राह्म्या द्विजाभीरशूद्राद्याः भोष्यन्ति । सिन्धुतट-
टार्वाकोर्वीचन्द्रभागाकाश्मोरविषयान् ब्राह्म्या स्वेच्छादयः
शूद्राः भोष्यन्ति । एते च तत्स्यकालाः सर्वे पृथिव्यां
भूभृतो भविष्यन्ति । अश्वप्रसाटाः तृहत्कोपाः सर्वकाल-
ममृताधर्मरुचयः स्त्री बाल गो बधकत्तारः परम्वाटान् रुच-
योऽश्वसाराः उदितास्तमितप्रायाः स्वध्यायुषो महेच्छा प्रत्य-
स्पर्धमाश्च भविष्यन्ति । १८ ।

नैषधाकावन्तः नवैव भूपतयो भविष्यन्ति । नैषधाटिदेशानां मध्ये
सप्तविंशति देशास्तद्देशीनां चोवाः ॥ १७ ॥ अश्वज्जातिं अश्वज्जातिं बहु-
ज्जातिम् उपयुक्तादिहोवाः । एते तत्स्यकालाः दत्तारभ्य शूद्रा दत्तारभ्य-
स्त्रिलक्षाः अश्वमरुद्वपतकोऽस्त्रप्रदादत्तादिहोवा भूभृतो भविष्यन्ती-
त्यन्वयः ॥ १८ ॥

तेषु विभिन्ना जलपदास्तच्छीतवर्तिनी राजानव-
हृत्पिबो ज्ञेय्याद्याम्नाव विपर्ययेषु वर्तमानाः प्रजाः
अपविशन्ति ॥ १८ ॥

ततश्चानुदिनमस्याप्युष्मादावप्येदात् धर्माद्यैर्लगतः
संक्षेपो भविष्यति ॥ १९ ॥

ततश्चार्ध एवाभिनमहेतुर्धनमेवाग्निधर्महेतुरभिद्विचरेव
दास्यत्यसम्बन्धहेतुरमृतमेव व्यवहारजयहेतुः शीतमेवोप-
भोगहेतुः रजताम्बुभागतैव पुष्टिबोधेन च मृतमेव विपश्य-
हेतुः सिद्धधारणमेवाश्रमहेतुरन्याय एव वृत्तिहेतुः ॥ २१ ॥ २२ ॥

दौर्बल्यमेवावृत्तिहेतुर्भयगर्भीधारणमेव पाण्डित्य-
हेतुः ॥ २३ ॥

दानमेव धर्महेतुः पाठातेव साधनहेतुः ॥ २४ ॥

ज्ञानमेव प्रसाधनहेतुः स्वीकारणं विवाहहेतुः सुहृद-
धार्म्येव पात्रं दूरायातनोटकमेव तीर्त्थमित्येवमनेकदोषोत्तरे
भूम्यामे सर्ववर्षेभ्यो यो यो वनवान् स भर्षतिर्भविष्यति ।

राजाचरेव पुष्टिबो वदितः न तु धर्मेषु, ज्ञेय्याद्याम्नाव विपर्य-
येषु ज्ञेय्या नञ्जे यायाद्याम्ने दत्तेनदृष्टेय ॥ १८ ॥ जलमि धर्मज्ञाव-
दिनं सुखाददंश च ज्ञानोदात्तं वदन्त्यो भविष्यति ॥ १९ ॥ रज-
ताम्बुभासिता रजभूतं तावदादित्यमेव पुष्टिबोधेन मृतमविविजे कारणं
तस्य इत्यनोर्ध्वदिवस्यम् । अक्षमावृत्तेमि वाडे वदन्ते नितिनडादावप्य-
प्यम् ॥ २१ ॥ वृत्तिः जीविता ॥ २२ ॥ भयगर्भीधारणं भयोदयं-
दुर्बलधारणम् ॥ २३ ॥ दास्येव धर्महेतुः, तस्य यागादिः । आश्रमे
पाठनहेतुः ॥ २४ ॥

एवं चातिलक्ष्मणभारतज्ञाः शैलानामन्तरा द्रोणीः प्रजाः
संश्लिष्यन्ति, मधुश्याकमूलफलपत्रपुष्पादाराश्च भविष्यन्ति ।
तद्वत्स्लक्ष्मीरपावरसाद्यातिबहुप्रजाः शीतवातातपवर्ध-
सङ्गा भविष्यन्ति । न च कश्चित् त्रयोविंशतिवर्षाणि
जीविष्यति । अनवरतं चात्र कलियुगे अयमायात्यखिल-
मेवैव जनः अयमुपैष्यति ॥ २५ ॥

त्रौतस्मार्त्तधर्मं विप्रवमत्यन्तमुपगते क्षीयप्राये च
कलावशेषजगत्स्रष्टुषराचरगुरोराटिमयस्यान्तमयस्य सर्व-
मयस्य नृक्षमयस्यात्मस्वरूपिणो भगवतो वासुदेवस्यांशः
सम्भूतयामप्रधानज्ञाद्यवशिष्युः यमो ष्टके षष्टगुणैर्द्विसम-
स्थितः कल्किरूपी, जगत्प्रावर्तयिष्ये सकलस्त्रैश्च दस्युदुष्टा-
चरवचेतसामशेषाणामपरिच्छिन्नमाहात्म्यशक्तिः अयं करि-
ष्यति । २६ ।

स्वधर्मेषु चाखिलं जगत् संस्थापयिष्यतीति । अनन्तर-

क्षीयरक्षणेन विवाहप्रेतुर्न तु श्रुत्याद्युक्त-विधिप्रकारः । वहेत्रपारी
दाक्षिण्यः । अक्षियुगे अयमेव' इति इति जनः अयमुपैष्यतीत्यन्वयः ॥ २५ ॥
एवं वहेरन्ते वहेरन्तारोच वहेरुनप्रहतिनाह, त्रौतस्मार्त्तधादिना ।
आदिपञ्च सर्वकारचक्रपञ्चालनवक्तु निवेद्यावधिभूतस्य अत एव सर्ववक्तु
निश्चितकार्यवक्तु । ततो विवारादिप्राणाह, नृक्षमयस्य अष्ट-
गुणैर्द्विसमस्थितः । 'अक्षिना अक्षिना प्राप्तिः प्राप्ताय' इति । तथा ।
यस्य आकाशवाचित्' अक्षिमेति अष्टादश' इति प्रोक्त-सुचक्रुक्तः ।
अथै तन्मया अष्टादश' इति । 'अक्षिना अक्षिना येन अक्षिना
तरिना तथा । ईदृशित्वं इदृशित्वं प्राप्ताय' कालमेव चेति ॥ २६ ॥

मधुश्याकमूलमेव चतुष्टयोद्देशो दर्शितः । तेन चायेन ज्ञा-

आदिषकलेखसाने प्रवृत्तानां तेषामेव जनपदानाममलस्य-
टिकविशुद्धा मतयो भविष्यन्ति ॥ २७ ॥

तेषाञ्च बीजमतानामशेषमनुष्णाणां परिणतानामपि
तत्कालकृतानामपत्यप्रसूतिर्भविष्यति ॥ २८ ॥

तानि च तदपत्यानि कृतयुगधर्मानुसारीणि भविष्य-
न्तीति ॥ २९ ॥

अतोऽन्ये ।

यदा चन्द्रस्य सूर्यस्य तथा तिथ्यवहस्यती ।

एकराशौ समेष्यन्ति भविष्यति तदा कृतम् ॥ ३० ॥

अतोऽता वर्त्तमानाश्च तथैवानागताश्च ये ।

एवं वशेष भूपालाः कथिता मुनिमत्तम ॥ ३१ ॥

यावत् परिनिता जन्म यावन्नन्दाभिषेचनम् ।

एतद् वर्षसहस्रन्तं ज्ञेयं पञ्चदशोत्तरम् ॥ ३२ ॥

सप्तर्षिणाञ्च यौ पूर्वा दृश्येते अद्विती द्विवि ।

नामाहितयक्रीनामित्यर्थः ॥ २७ ॥ तत्कालकृतंति पाठे प्रवृत्तिर्विशेषश्च

॥ २८ ॥ आद्यस्य भाषादेव कृतयुगधर्मानुसारीणि ॥ २९ ॥ एतत् सर्वं

वर्त्तमानं वोगे भविष्यतीत्यपेक्षायाभावात्, अनोच्यत इति । तिथ्यं पञ्चमः,

चन्द्रावहस्यतीनां तिथ्यवहस्यतीनां कृतं सत्ययुगं भविष्यति । यद्यपि

प्रतिपादयाम्येवं कर्तव्यं इत्यस्यैव समावासायां तेषां पञ्चमस्य

योगे स्यात् तेषां चराशौ समेष्यन्तीति वक्ष्यमाणेनैति प्रसङ्गः ॥ ३० ॥

तत्र राजवंशं निमग्नवति, अतोऽता इति । अनानता भूषायाश्च

तत्रा ॥ ३१ ॥ अनानतः अस्मिन्वंशः विद्यमानः स्यादतीत्यपे-

क्षायाभावात्, यावदिति । पञ्चदशोत्तरवर्षसहस्रं पञ्चमः युगः अस्मिन्

वयः स्यादिति, अनन्तरं नन्देन सर्वस्मिन्वंशनाश इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

तद्योसु मध्यमचक्रं दृश्यते यत् समं निशि ।

तेन सप्तर्षी युक्तास्तिष्ठत्यब्दगतं नृणाम् ॥ ३१ ॥

ते तु पारिचितं काले मघास्त्रासन् द्विजोत्तम ! ।

तदा प्रवृत्तस्य कलिर्द्वादशाब्दशतात्मकः ॥ ३४ ॥

यदैव भगवद्विष्णोरग्रा यातो दिवं द्विज ! ।

वसुदेवकुलाद्भूतस्तदैव कलिरागतः ॥ ३५ ॥

यावत् स पादपद्माभ्यां पश्यर्शमां वसुन्धराम् ।

तावत् पृथ्वापरिष्वङ्गे समर्थी नाभवत् कलिः ॥ ३६ ॥

गतं सनातनस्याग्निं विष्णास्तत्र भुवो दिवम् ।

तत्याज सानुजो राज्यं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३७ ॥

कवेः प्रवृत्तिं दृष्ट्वा वक्रुं तत्कालचक्रमात्रं, सप्तर्षीणां चिति । मानसं
यकटाकारं तारासप्तकं सप्तर्षिभयङ्गुलं, तत्र पूर्वतः रश्मिकारेऽप्यमध्यमूलेषु
भरणीच-समार्थ्यवर्षाङ्कितरसः, ततः पश्चिमे यकटाकारे ताराचक्रं
ऐशानान्तेव-मेकैति-वायव्य-कोषेष्वस्ति पुनश्च पुनश्च-क्रतवो यथाक्रमं
तत्र यो पूर्णो मघमोदितो पुनश्च-क्रतुधनो दृश्यते, तद्योस्तत्पूर्वयोश्च
मध्ये समं दक्षिणोत्तररश्मावा समदेशावस्थितं वदन्विद्यादिनचक्रो-
न्मन्तमनचक्रं दृश्यते, तेन तयोः युक्ता नृणामब्दगतं तिष्ठति ॥ ३१ ॥

काचचक्रचक्रं कलिप्रवृत्तिमात्रं, त इति । तदा सन्ध्यासन्ध्या-
शुभ्रां चक्रं द्वादशाब्दशतात्मकः काचः पूर्वसन्ध्या पूर्वं सन्ध्यारूपेण
प्रवृत्तोऽपि सन्ध्यारूपमतिशय्य स्त्रेण रूपेण प्रवृत्तः प्रवर्षेण दृष्ट
इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ एतदत्र स्पष्टमिति, यदैवति दाभ्याम् ॥ ३५ ॥ पृथ्वी-
परिष्वङ्गे भूमेः पारमवे समवे इत्युक्तेः पूर्वमपि कलिः प्रविष्ट इति
मन्यते ॥ ३६ ॥ सात्याद कलिप्रवये तु युधिष्ठिरादिभिः स्वराज्यं
परित्यज्यत्वा, गत इति दाभ्याम् ॥ ३७ ॥ कवेः प्रवृत्तिश्चात्र

विपरीतानि हृदा च निमित्तानि न पाण्डवः ।

वाते कृष्णे चकाराद्य सांभिवेकं परिचिती ॥ १८ ॥

प्रयास्यन्ति यदा चैते पूर्वाघातां महर्षयः ।

तदा नन्दात् प्रसृत्यैव कलितुं हिं गमिष्यति ॥ १९ ॥

सस्मिन् कृष्णा दिवं यातस्तस्मिन्नेव तदाहनि ।

प्रतिपन्नं कलियुगं तस्य संख्यां निर्वाच मे ॥ २० ॥

त्रावि लघाणि वर्षाणां द्विज । मानुषसंख्याया ।

वृष्ट्यैव सहस्राणि भविष्यत्येव वै कलिः ॥ २१ ॥

यतानि तानि दिव्यानि सप्त पञ्च च सङ्ख्याया ।

निःशेषेण ततस्तस्मिन् भविष्यति पुनः कृतम् ॥ २२ ॥

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च द्विजसत्तमः ।

वृगे युगे महाकालः समतीताः सप्तस्रयः ॥ २३ ॥

बहुत्वाकामधेयानां परिसंख्या कुतः पुनः ।

पुनश्च बहुत्वात् तु न मया परिकीर्तिता ॥ २४ ॥

देवाणि पौरवा राजा मरुधेस्ताजुर्वंशजः ।

हृदयः, पाण्डवः इति ॥ १८ ॥ पूर्वोक्तं विविधेयं वाचस्पत्यः
नन्दकृष्णाद्य, सविचिती इति ॥ १९ ॥ शोकोति कृष्णाद्यन्तांशो
१८ इति चेन्न ॥ २० ॥

दिव्यानि दिव्यवस्तुना वस्तुनाणि वस्तुवस्तुना हृदयान्-
यतानिर्वाचः । निःशेषेण तत्कृतं सप्तवर्गीति चेत् । कृतं कृतपुनश्च ॥ २२ ॥
न कृष्णादिर्वाचः सविचिती चेत् ॥ २३ ॥ द्विजसत्तमः, दैवत काय,
वृक्षवा इति ह्यस्याम् ॥ २४ ॥ कुतः कुतः वाचस्पत्ये नान्येदायां वि-
वक्षा नृकृतम् वस्तुनावाचका पौनःपुन्यात् शोका ॥ २५ ॥ महाकालः

महायोगबलीपेतौ कलापयामसंशयी ॥ ४५ ॥
 कृते युग इहागत्य चक्रप्रावर्तकी द्विती ।
 भविष्यती मनोवर्षे वीजभूतौ व्यवस्थितौ ॥ ४६ ॥
 एतेन क्रमयोगेन मनुपुत्रैर्बभूवुरा ।
 कृतक्रेतादिसंज्ञानि युगानि त्रीणि भुज्यते ॥ ४७ ॥
 कनौ तु वीजभूतास्ते केचित् तिष्ठन्ति भूतले ।
 यद्येव देवापिमरु साम्प्रतं समवस्थितौ ॥ ४८ ॥
 एव तूद्देशतो बंशस्तवीक्षो भूमजां मया ।
 निखिलो गदितुं शक्यो नैव जगत्तैरपि ॥ ४९ ॥
 एतं चान्ये च भूपाला यैरत्र क्षितिमण्डले ।
 कृतं ममत्वं मोहाभ्यैर्नित्येऽनित्यकलेवरैः ॥ ५० ॥
 कथं ममेयमचना मनुपुत्रस्य कथं मही ।
 मद्वंशस्येति चिन्तास्तां जम्भरन्तमिमे नृपाः ॥ ५१ ॥
 तेभ्यः पूर्वतराचान्ये तेभ्यस्तेभ्यस्तथापरे ।
 भविष्याद्येव याव्यन्ति तेषामन्ये च येऽप्यनु ॥ ५२ ॥

मन्दात् चक्रिवाचा नाद्येऽपि पुनः प्रवृत्तिमाह, देवादिरिति दाव्याम्
 ॥ ४५ ॥ चक्रक प्रवर्तकी भविष्यतः, वतो मनोवर्षे वीजभूतौ व्यवस्थितौ
 वीजभूतौ व्यवस्थितौ ॥ ४६ ॥ उक्तेः बन्धावामेव चक्रिवाचत्वात् त्रीणि
 युगानि भुज्यते इत्युक्तम् ॥ ४७ ॥ देवादि-मरुदम्यजाणि कनौ
 माङ्गलादीनां वीजभूतानां क्षितिमाह, कनौ क्षिति ॥ ४८ ॥ बंश-
 चयनस्य वीराण्ये तादृशत्वात्, एते चेति । भूमण्डले नित्ये अस्थान-
 व्यावृत्ति तद्वेषुदा अनित्यानि चक्रिवाचि चक्रवराचि देवां तथाभूतैरपि
 ममत्वं जतम् ॥ ५० ॥ मोहाभ्यस्येवाह, कथं ममेयमिति दाव्याम् ॥ ५१ ॥

विकोष्माकजयोद्योम-यात्राव्ययान् नराधिपान् ।

पद्मप्रहासैः शरदि वृक्षतीव वसुन्धरा ॥ ५३ ॥

मैत्रेय । पृथिवी गीतासोकायाय निबोध तान् ।

यानाह धर्मध्वजिने जनकायासितो मुनिः ॥ ५४ ॥

पृथिव्यवाच ।

कथमेव नरेन्द्राणां मोहो ब्रह्मितामपि ।

येन केनमधर्माणांऽप्यतिविमलस्तपेनमः ॥ ५५ ॥

पूर्वमात्मन्ययं कृत्वा जेन्मिच्छन्ति मन्त्रिणः ।

तते भूत्याश्च पौराण्यं जिगोषन्ते तथा रिपून् ॥ ५६ ॥

कर्मबानेन जेष्यामी वयं पृथ्वीं समागराम् ।

इत्यामकृषिवा मृत्युं न पश्यस्यविदूरगम् ॥ ५७ ॥

समुद्रावरणं याति मन्मथलममो वयम् ।

कियटाकजपाटेनकृत्स्निरात्मन्ये फलम् ॥ ५८ ॥

सत्सुखं पर्वजा याता यां नादाश्च गतः पिता ।

तां ममेति विमृश्यान् जेन्मिच्छन्ति पाप्मिणः ॥ ५९ ॥

मत्कृते पितृपुत्राणां भ्रातृषाञ्चापि विग्रहाः ।

तत्त्वज्ञेयः पूर्वमरा दक्षमेवातीतानां मोहानवस्था दर्शिता, वयं

मन्त्रिणः दक्षमात्राणां मोहानवस्था ॥ ५३ ॥ एतदेव पृथिवीतीतेः प्रवृत्त-

वर्तनं, वयमेवा इति वक्ष्यति । केवधर्माः कथमकुपरा दक्षर्तः ॥ ५४ ॥

पूर्वमात्मन्ययं कृत्वा जेन्मिच्छन्ति मन्त्रिणः पापिणः ॥ ५५ ॥

विश्वेवं सर्वमात्मन्ययं कृत्वा जेन्मिच्छन्ति मन्त्रिणः पापिणः ॥ ५६ ॥

मयापाकवाजिन्मृदादीनां कदाचि जातयेतद्विनाशं राक्षस-विघटनकृतम् ।

कदादाकृते इति उद्दिश्यते वयम् ॥ ५८ ॥ जेन्मिच्छन्ति मन्त्रिणः,

आश्लेऽत्यन्तमोहेन ममताधृतचेतनाम् ॥ ६० ॥

पृथ्वी ममेयं सकला ममेषा

ममान्वयस्यापि च शाश्वतयम् ।

यो यो मृता ह्यत्र बभूव राजा

कुबहिरासीदिति तस्य तस्य ॥ ६१ ॥

दृष्ट्वा ममत्वादृतचित्तमेकं

विहाय मां मृत्युपथं व्रजन्तम् ।

तस्यान्वयस्य कथं ममत्वं

हृदयाभ्यः मत्प्रभवं करोति ॥ ६२ ॥

पृथ्वी ममेषां परित्यजेतां

वदन्ति ये दूतमुखैः स्वशत्रुम् ।

नराधिपान्तेषु ममातिहासः

पुनय मूढेषु दयाभ्युपैति ॥ ६३ ॥

वत्सुल्लेखेति पूर्वोक्ताः पूर्वोपाधिति वा पाठः ॥ ६१ ॥ राज्ञो पित्रादौ

पैत्रेति पाठोऽपि, मत्प्रभवेति ॥ ६० ॥

किञ्च मयि राज्ञां ममत्वद्वन्द्वं वैवेद्याह, पृथ्वी ममेति । अत्र
मयि वा वा राजा मृता बभूव, तस्य तस्यैवयं कुबहिरासीत् एतः
पारमार्थिकफलभावात् । अन्येति पाठे मृतः स तस्यैव राजा बभूव,
तस्यापि राजावशादिवसेव कुबहिः संसारप्रदायीत्यर्थः ॥ ६१ ॥ किञ्चेदं
चित्तमिच्छा, दृष्टेति । मयि ममत्वादृतचित्तं सल्लभेव मृतं एता
तदन्वयस्य हृदि मत्प्रभवं मद्विषयं ममत्वं हृदयाभ्यः करो-
तीति ॥ ६२ ॥

अपिच एतेऽतिथोक्ता दृष्ट्वा, पृथ्वीति । तेषु मम हासो भवति,
मृदत्वाय दयाभ्युपैति भवेति चेत् ॥ ६३ ॥ चतुर्थोऽंशः अथममत्वकाङ्क्षः

पराशर उवाच ।

इत्येते धरणीगीताज्ञांका मंत्रेय । येऽश्रुतैः ।
 ममत्वं विलयं याति तापन्यस्तं यथा हिमम् ॥ ६४ ॥
 इत्येष कथितः सम्यङ् मन्त्रावंगो मया तव ।
 यत्र स्थितिप्रवृत्तस्य विष्णोरंगोऽयं का नृपाः ॥ ६५ ॥
 नृणामादृ य इमं भक्त्या मन्त्रं यमनकमात ।
 तस्य पापमयेधं वै प्रणश्यत्यमलात्मनः ॥ ६६ ॥
 धनधान्यहेमकुलां प्राप्नोत्यश्राद्धतेन्द्रियः ।
 शुक्लैवमखिलं वंगं प्रयस्तं शशिसूर्ययोः ॥ ६७ ॥
 इच्छाकुञ्जङ्गमाभ्यामगाराधितान् रघुन् ।
 ययातिनृपाद्यांश्च ज्ञात्वा निहामुपागतान् ।
 महाबलान् महावीर्यानिनस्तधनमश्वयान् ॥ ६८ ॥
 कृतान् कान्तिन बलिना कषायेषान् नराधिपान्
 शुत्वा न पुनरारादौ मृडसेवादिभिः तदा ।
 द्रव्यादौ च कृतप्रज्ञो ममत्वं कुरुते नर ॥ ६९ ॥
 तस्य तपो ये परुषप्रवारे
 रुद्रबाहुभिवर्धेगणाननेकान् ।
 इष्टाश्च यथा बलिनाऽतिशोष्यति
 कृताशु कान्तिन कषावर्गपाः ॥ ७० ॥

अथ दिति । महाबलान् महावीर्यानिनस्तधनमश्वयान् । तादृशानां च । ६६ ॥ निहामुपागतान् । तादृशानां च । ६७ ॥ नृपाणां च । ६८ ॥ नृपाणां च । ६९ ॥ नृपाणां च । ७० ॥

पृथुः समस्तान् प्रचचार लोकान्
 अथाहता योऽरिविदारिवक्रः ।
 स कालवाताभिहता विनष्टः
 क्षिप्तं यथा गाल्मलितूनमग्ना ॥ ७१ ॥
 यः कात्तं वीर्य्यां बभूज समस्तान्
 दोषान् ममाक्रम्य हतारिवक्रः ।
 कथाप्रसङ्गे त्वभिधीयमानः
 स एव सङ्कल्पविकल्पहेतुः ॥ ७२ ॥
 दशाननाविचित्रराघवाणां
 मैथ्वर्य्यमुद्गामितदिङ्मुखानाम् ।
 भस्मापि जातं न कथं क्षणेन
 मभङ्गपातेन धिगन्तकस्य ॥ ७३ ॥
 कथाशरारवमवाप यदै
 मान्वाहनामा भवि चक्रवर्त्ति ।

कथाशरारवमवाप, तत्प्रसङ्गं ॥ ७० ॥ तानेवाहं पृथुरिति
 दाभ्यम् ॥ ७१ ॥

सङ्कल्पविकल्पयोः केषांश्चित् सङ्कल्पस्य तथेति प्रत्ययस्य केषांश्चिद्
 विषयस्य विनाशीकृत इति सङ्कल्पस्य हेतुनिमित्तस्य सङ्कल्पस्य मनसा
 विषयहेतुः ॥ ७२ ॥ उद्गामितानि दङ्कलक्षानि यैः । उद्गामित-
 दिङ्मत्तानमिति पाठे ऐश्वर्य्यविशेषणम् । तेषां रावणादीनामैश्वर्य्यम्
 अलक्ष्य भूभङ्गपातेन कथं भङ्गं न जातं ? किन्तु जातमेव, तथा
 दैव्यं धिक् । यदा काठं दग्धमपि भङ्गं भवति । ऐश्वर्य्यं तु भस्मापि
 न जातं किंचिदवशिष्टमपि कथं न जातं, तस्मात् धिक् ॥ ७३ ॥

श्रुत्वापि तं कोऽपि करोति साधु,
 ममत्वमात्मन्यपि मन्दचेताः ॥ ७४ ॥
 भगीरथायाः सगरः ककुतस्थो
 दशानना राघवनक्षत्रो च ।
 यक्षिणिराद्याश्च बभूवुरेते
 सत्यं न मिथ्या क्व न ते न विद्यः ॥ ७५ ॥
 ये साम्प्रत ये च तृषा भविष्याः
 प्रोक्ता मया विप्रवरायवाण्याः ।
 ये ते तद्यान्वे च तद्याभिधेयाः
 सर्वे भविष्यन्ति यत्नैव पूर्वे ॥ ७६ ॥
 एतद् विदित्वा न नरेण कार्यं
 ममत्वमात्मन्यपि पशुतेन ।
 तिष्ठन्तु तावत् तनयात्मजायाः
 संवाटवी ये तु शरीरतोऽन्ये ॥ ७७ ॥

यः श्रुत्वापि तं कोऽपि करोति साधुः पदार्थादौ ॥ ७४ ॥ भगी-
 रथायाः सगरः आमाः विष्णुः कृतं इति न विद्युः साधुन इत्येव
 मीमांस्येति । यत्नः राघवादीनां यत्नश्च योषरत्नाः प्रोक्तव्यमर्थः ॥ ७५ ॥
 तद्यान्वेऽनुक्तास्तथाभिधेयाः यथाकामावधेयाः सर्ववर्ग्यमीत्यर्थः ॥ ७६ ॥
 एतद् ममानुपकारार्थं वक्ष्यामि, एतदिति, ममवाटवीतिष्ठन्तु, यद्यप्य-
 दृष्ट्वा न कार्यं विद्यते ॥ ७७ ॥

पञ्चमोऽंशः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

नृपाणां कथितः सर्वो भवता वंशविस्तरः ।
वंशानुचरितश्चैव यथावदनुवर्णितम् ॥ १ ॥
अथावतारो ब्रह्मर्षे ! योऽयं यदुक्त्वोद्भवः ।
विष्णोस्तं विस्तरेणाहं श्रोतुमिच्छाम्यग्रेषतः ॥ २ ॥
चकार यानि कर्माणि भगवान् पुरुषोत्तमः ।
अंगीमेनावतीर्योऽर्थी तत्र तानि मुने । वद ॥ ३ ॥

परायण उवाच ।

मैत्रेय ! श्रुतामेतद् यत् पृष्टाऽहमिदं त्वया ।
विष्णोरग्र्यांश-सम्भूतिचरितं जगतां हितम् ॥ ४ ॥

अवातः पञ्चमोऽंशः श्रीकृष्णबीजानुद्भवः । विष्णुनामध्वतोऽयं
अथावति विस्तृतम् ॥ उक्त्वा तु वादपूर्वम् श्रीकृष्णावतारप्रकारं तत्पूरितानि
च पृच्छति अथावावति त्रिभिः ॥ १ ॥ विष्णोरग्र्यावतारः परब्रह्म
एव परिच्छिन्ननराकारेणावतारः । विस्तरेणेति । वदस्व यदा च वेन च
प्रकारेणावावतार इत्याद्यविशेषतः श्रोतुमिच्छामि ॥ २ ॥ तत्रैतत्तत्र
विकारेण वदेन्नाह चकारेति । परब्रह्मोऽंश इत्यांशः श्रीरात्रिनामो
ब्रह्मांश इत्यांशो नराकारो नावतीर्थं तत्र यानि चकार तानि वदेत्कृष्णः

देवकस्य सुतां पूर्वं वसुदेवो महात्मने ।
 उपयेमे महाभागा देवकीं देवतोपमाम् ॥ ५ ॥
 कंसस्यसौर्वररत्नं चोटयामास सागृहिः ।
 वसुदेवस्य देवकाः संयोगे भोजवर्धनः ॥ ६ ॥
 पञ्चान्तरिचि वागुच्चैः कंसमाभाष्य सादरम् ।
 मेघगम्भीरनिर्घोषं समाभाष्येदमब्रवीत् ॥ ७ ॥
 यामेतां वदमे मूढ । मह भर्ता ह्ये ख्यताम् ।
 पञ्चासौ चाष्टमो गर्भः प्राधान्यपट्टरिच्यति ॥ ८ ॥

परायण उवाच ।

इत्याजस्य ममादाय जज्ञं कंसो महाबलः ।
 देवकीं हन्तुमारब्धां वसुदेवोऽब्रवीद्विदम् ॥ ९ ॥
 न हन्तव्या महाबाहो । देवकी भवता तव ।
 समर्पयिष्ये सकलान् गर्भानस्त्रोटरोद्धवान् ॥ १० ॥

परायण उवाच ।

तद्यत्नाह च तं कंसो वसुदेवं द्विजोत्तम ।
 न ज्ञातव्यामाय च तां देवकीं तस्य यौरवात ॥ ११ ॥

॥ १ ॥ कंसुत्तमः परितोमि इत्येवम् ॥ १ ॥ ॥ १ ॥ वररत्नं दाम्पत्य-
 पञ्चकनं रत्नं होवा वागृहिरं जिनचोटयामास इत्यर्थः । कंसोमे-
 मेगाज्वलमान्ये ॥ ६ ॥ पञ्चरीचि पञ्चरीरवात् । आमागु वादरिच्यते
 पदम् आमागु पञ्चरीचिं ववाहो वादरः काचया वृद्धेः कथाम १७
 कथोक्तं मेघक मन्वीदो विज्ञोयो ववा पञ्चरीचिदं कथयामास
 वागृहिरिद्वयः ॥ ७ ॥ ८ ॥ आरव्यः कर्षरि ज्ञः, कण्ठं भव-
 त्त्वयः ॥ ९ ॥ कथोदोद्धवान्निर्वाणः कथिः । चक्षुः पञ्च-

एतच्चिन्नेव काशे तु भूरिभारावपीडिता ।

जगाम धरणी मेरी समाजे त्रिदिवोकसाम ॥ १२ ॥

सबल्लकान् सुरान् सर्वान् प्रक्षिपत्काङ्क्ष मेदिनी ।

कक्षयामास तत् सर्वं खेदात् कक्षयभाषिणी ॥ १३ ॥

अस्मिन् सुवर्णस्य गुरुगंवां सूर्यः परो गुरुः ।

समाप्यस्त्रिलोकानां गुरुनारायणो गुरुः ॥ १४ ॥

प्रजापतिपतिर्ब्रह्मा पूर्वेषामपि पूर्वजः ।

कलाकाष्ठानिमेषात्मा कालसाध्यस्तन्मूर्तिमान् ॥ १५ ॥

तदंशभूतः सर्वेषां समूहो वः सुरोत्तमाः ।

इति वा । अथ तत्रेति वाच्यः । अथा अमुकेष्वपि रति धातारणेति
 हि वापि हृषं मया वक्ष्येताम्बल कापि यथेष्टं क्षिपेद्यथः ॥ १० ॥ ११ ॥
 ततश्चातमयात् अमे देवकीप्रसूतिप्रतीक्षया स्थिते रति भारावपीडित-
 धरण्या प्राक्षितेर्देवेः वस्तुतः प्रसादितो हरिः । बहुगुणोद्दिपयन्-
 न्वरतनारेति वस्तुभावात्, एतच्चिन्नेवेत्यादिना वाच्यध्यायवशात् । धरणी
 मोक्षयेत् जगामेति जेव, मोभंत्वावुत्तरीति सुभोक्तेः ॥ १२ ॥
 तत् सर्वं देवभारपीड्यादि ॥ १३ ॥

अस्मिन्निष्कारणसर्वः । अथास्मिन् सुवर्णस्य गुरुगंनवः । अस्मि-
 रवन्तं प्रवर्णं सुवर्णं भूरिभारी खल्वसुताव ताव रति खतेः ।
 अतो अभाषिः सुवर्णस्य नव दृश्यं सुवर्णं रक्षति, अथ च सर्वं
 खल्वः परो गुरुः अतस्तः सर्वस्य हृषेण प्रख्याति कावो रक्ष्यवो वा
 अतस्तान् अथा विवर्णं इति तथा समापि नारायणो गुरुः अनोऽकाव-
 क्षिप्यवोवाणी गुरुः । अतः ह एव नम नारायणी पावकवत् । तथापि
 साक्षात्तद्विषयो नवावाच्यः ज्ञातवात् तदंशत्वाद्भवन्तो नवा नारायण-
 वाव तावन्व रति ॥ १४ ॥ वाच्यं तदंशभूतः तत्प्रक्षिप्यात् ॥ १५ ॥

आदित्या मरुतः साध्या रुद्रा वस्वशिवरुद्रयः ॥ १६ ॥
 पितरो ये च लोकानां स्रष्टारोऽतिपुरोगमाः ।
 एतत् तस्यापमेयस्य रूपं विष्णोर्महात्मनः ॥ १७ ॥
 यत्तत्तत्तमदैतियाः पिशाचोरगदानवाः ।
 गन्धर्वाप्सरसश्चैव रूपं विष्णोर्महात्मनः ॥ १८ ॥
 यद्वत्तत्तारकाचित्तगगनास्मिजलानिलाः ।
 यद्वच्च विप्रयासेनत् सर्वे विष्णुमय जगत् ॥ १९ ॥
 तथाप्यनेकरूपस्य तस्य रूपाण्यहर्निशम् ।
 बाध्यबाधकतां यान्ति कल्लोला इव सागरे ॥ २० ॥
 तत माम्प्रतमिमे द्रैत्याः कालनेमिपुरोगमाः ।
 मर्त्तलोकं समाक्रम्य बाधन्तेऽहर्निशं प्रजाः ॥ २१ ॥
 कालनेमिहेतो योऽसौ विष्णुना प्रभविष्णुना ।
 नृगमेतमुतः कसः सम्भूतः स महासुरः ॥ २२ ॥
 अरिष्टो धेनुकः केशी प्रलम्बो नरकस्तथा ।
 सुन्दोऽसुरस्तथात्युग्रो वाणश्यापि बलिः सुतः ॥ २३ ॥

इति वा यो मुद्रावस्तु समूहस्तद्विभूतः । विष्णुरूपत्वात् तस्य । एतरेषु
 प्रवृत्तयस्तु आदित्या रुद्रादि बाह्यैः स्थितिः । अपरस्य स्थितौ च वृत्तव-
 यस्तु विपद्यः ॥ १६ ॥ महात्मनो विष्णुरूपस्य विष्णोरुपमा ॥ १७ ॥ १८
 तद्वत्तत्तमदैतियाः तत्तमविशेषादेव तेषामपि तद्वत्प्रतीक्षा । यद्वच्च
 मूर्तिरूपतः प्रतीक्षादयः ॥ १९ ॥

एतर्कस्य रूपहेतुं सर्वं कुतोऽन्योन्याविरोधस्य वा तत्रापीति ॥ २० ॥
 ॥ २१ ॥ तस्य बाधनेभिः प्रानेव जगत् । तस्माच्च बाधनेऽपरिचि ॥ २२ ॥
 यद्वत्तद्विषयस्य भारतीक्षा । यद्वत्तद्विषयः प्रतीक्षायां दद्यात्तु दृष्टिवा

तथान्ये च महावीर्या नृपाणां भवनेषु ये ।
समुत्पन्ना दुरात्मानस्तान् न संख्यातुमुत्सहे ॥ २४ ॥
अचौहिन्योऽत्र बहुला दिव्यमूर्तिभृतां सुराः ।
महाबलानां दृप्तानां दैत्येन्द्राणां समोपरि ॥ २५ ॥
तद्गूरिभारपीडार्तां न शक्नोम्यमरेश्वराः ।
विभर्त्तुमात्मानमहमिति बिजापयामि वः ॥ २६ ॥
क्रियतां तत्कहाभगा मम भारावतारणम् ।
यथा रसातलं नाहं मच्छेयमतिविह्वला ॥ २७ ॥

पराशर उवाच ।

इत्याकथ्यं धरावाक्यमशेषं त्रिदशैस्ततः ।
भुवो भारवातारार्थं ब्रह्मा प्राह प्रचोदितः ॥ १८ ॥

ब्रह्मोवाच ।

यथाह वसुधा सर्वं सत्यमेतद् दिवौकसः ।
 अहं भवो भवन्त्यस्य सर्वं नारायणात्मकम् ॥ २८ ॥
 विभूतयस्तु यास्तस्य तासामेव परस्परम् ।
 आधिस्यमूनता बाध्यबाधकत्वेन वसन्ते ॥ ३० ॥
 तदागच्छत मष्कामः क्षीराब्धेस्तटमुत्तरम् ।
 तत्राराध्य हरिं तस्मै सर्वं विश्वापयाम वै ॥ ३१ ॥

॥ पञ्चविंशतिवाक्यकं यतान्यष्टौ च वप्रतिः ॥ शेषं यतवक्यकान्तु
 ॥ अथ तत्रा नवः । नराद्यामपि पञ्चाशद् यतानि श्लोचि चैव
 पञ्चमष्टवक्यानि तत्पञ्चानां यतानि च । दशोत्तराणि
 । अष्टादशोद्विंशौ युधा इति ॥ २१ ॥ २३ ॥ २७ ॥ अष्टोत्तद्विंशेः
 धराया वाक्पञ्चाशत्पर्यं धरवैर प्रचोदितो मङ्गा प्राक् ॥ २८ ॥ २९ ॥
 अं वाधवाक्यं न्यूनता च बाध्यतेन वर्तते इत्यर्थः ॥ ३० ॥

सर्वदेव जनसर्वे स सर्वाङ्गा जनसर्वः ।

कल्याणेनावतीर्णोर्णा धर्मस्य कुर्वते क्षितिम् ॥ ३२ ॥

पराशर उवाच ।

इच्छन्ता प्रयत्नी विप्र । सह टेवैः पितृमहः ।

समाहितमतिर्देवं तुष्टाय गवहृष्मजम् ॥ ३३ ॥

ब्रह्मीवाच ।

हे विद्ये त्वमनायास । परा चेवापरा तथा ।

ते एव भवतो ह्ये मूर्त्तामूर्त्तात्मकं प्रभो ॥ ३४ ॥

हे ब्रह्मणो त्वणोर्वाऽतिस्फुल्लाम् । सर्वं सर्वविद् ।

मन्दब्रह्मपरचैव ब्रह्मब्रह्ममयस्य सत् ॥ ३५ ॥

आत्मे दत्तं सर्ववैदः सामवेदस्य सर्वं च ।

विद्या कल्यां निहन्तश्च हन्तो ज्योतिषमेव च ॥ ३६ ॥

वृत्तिहासपुराणे च तथा व्याकरणे प्रभुः ।

मौक्तिका व्यासकं तस्य धर्मशास्त्राख्योच्यते ॥ ३७ ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ओ कल्याण ! वाचाहेदकाचरिणीभूम् ।

६ विद्ये वेदिकम्, परा चेवापरा चेति सुमिच्छे परापरब्रह्मविद्ये

हे विद्ये । ते एव ब्रह्ममूर्त्ते परापर ब्रह्मणो मूर्त्तामूर्त्तात्मके भवतो

हवे ॥ ३४ ॥

एवमेव सुदुर्लभं हे ब्रह्मणो विप्र । हे ब्रह्मणो मयो ह्ये

दत्तमयः । एवमेव ज्योत्स्नहासेव दत्तवि, अन्तेनः आत्मानमयः ।

वृत्तिस्तु सामान्यः । अन्तस्त्वय्यदत्तस्य-विद्वत्त्वयः । त्वं च धर्मोत्पादकः ।

वैदिकं वन्द्यः विद्यु रस्य व्यासः मन्दब्रह्मपरचैव परं ब्रह्म ॥ हे

परब्रह्मात्मकं मयस्ये दत्तं दत्तमयः । त्वं सर्वविद् मन्दब्रह्म-

विद्याय आत्मे, दत्ति आत्माय ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ परब्रह्मविद्यमवि

यथोरणीयांसमस्तस्य रूपं

त्वां पश्यतोऽज्ञाननिवृत्तिरपरा ।

धीरस्य धीर्यस्य विभर्त्ति नाम्न-

इरेष्यरूपात् परतः परात्मन् ॥ ४१ ॥

त्वं विद्यताभिर्भुवनस्य गोप्ता

मर्वाणि भूताणि तवान्तराणि ।

यद् भूतमव्यं तदथोरणीयः

पुमांश्चमेकः प्रकृतेः परस्तात् ॥ ४२ ॥

एकश्चतुर्धा भववान् कृतायां

वर्णाविभक्तिं जगती दृष्टामि ।

स्य विभक्तश्चतुरन्तःसूते ।

त्रेधा पदं त्रिदशे विधातः ॥ ३ ॥

कादिवाङ् । त्वः कश्चित्त्वमस्मिन्निर्वाणम् यथोः यथोवाच । निरुपाधि-
त्वात् । त्वमात्रेणैकत्वमपि यत्नं यथावत्तत्त्वद्वयविवाच्यत्वम् । तदा । अथनः
प्रत्यक्षत्वात् । प्रत्यक्षत्वात् तदर्थं नोऽपरा । यावन्निधी यथावन्नि-
वृत्तिर्भवति । इत्येवमस्मिन्नेव वाङ् धीरस्येति चे परतोऽप्यज्ञात
परवात्मन् । तदा धीरस्य विपश्चितो धीर्यस्यरूपात् परवान्त्वमूर्ते-
कत्वतोऽप्यस्य विभक्तिं न धारयति तस्य च वाक्यमाप्तानिवाक्या बोधो
भवेतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ तद् वावाचयस्य च तं प्रकृते परम् तन्मात्रं
स्वमिति विषयः नाधिराचय । यावन्तराणि मध्ये क्तिताणि । यद्
तद्व्यवस्थो मन् मन्वाच । यत् भूतोऽपि पुमानोरस्य च यथोरणीयः
प्रकृतेः परस्तात् क्तितां मूर्तेषु यद् मन्वा तन्मन्वाच । यावावाः यावन्मा-
नाश्चर्यामादिनि माव ॥ ४२ ॥

अथनः मोक्षेति वदन्तं यद् मन्वाचयति । यथोच्येति । यथावत्

यथास्मिन्नेका बहुधा समिधन्

विकारभेदैरविकाररूपः ।

तथा भवान् सर्वगतैकरूपो

रूपाण्यग्रेषाण्यनुपुष्पतीय । ॥ ४४ ॥

एकस्यमयं परमं पदं यत्

पश्यन्ति त्वां मुरयो ज्ञानदृश्यम् ।

त्यत्तो नान्यत किञ्चिदस्ति त्वयीह

यदा भूतं यच्च भाव्यं परात्मन् । ॥ ४५ ॥

व्यक्ताव्यक्तस्वरूपस्त्वं समष्टिव्यष्टिरूपवान् ।

सर्वज्ञः सर्वदृक् सर्वगतिज्ञानबलहिमान् ॥ ४६ ॥

अन्यनयाप्यवृद्धिश्च स्वाधीना नादिमान् वयो ।

कृतमन्द्राभयक्रोधकामादिभिरमयुतः ॥ ४७ ॥

निरवयुः परः प्रीतः निरनिष्टाऽक्षरकर्म ।

योऽस्मिन् एकाग्रचित्तैक इत्येव चतुर्थी । यदा ऐश्वर्या जटारवाग्निः
वेद्युतो वाङ्मालकेत्येवं चतुर्थी । यदा वेद्युतनिमग्न्यामौरजटारात्मना
चतुर्थी, सर्वलोकाः विभूतिं सम्पदं ददाति शेषा पदं भूमिवः
अर्धोऽपि शिवस्त्वभावात्तरे वक्षिद्ये निहितवान् । शेषा विष्णुरूपः
भावा विष्णुत्वं इति श्रुतेः ॥ ४१ ॥ अनन्तमूर्ते इति यदुक्तं तत्
प्रवक्ष्यति । यथास्मिन् इति त्रिभिः । अतुष्टुति वक्ष्यति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥
अथ भवदादः, अस्मिन् प्रमाणत्वस्वरूपस्य । अतः समष्टिर्विराड् इहः,
व्यष्टिर्वादिमेव चतुर्विधो भूतपातः तत्स्वरूपवान् सर्वज्ञः सामान्येन
सर्वविद्भिद्येतः ॥ ४६ ॥ तदेवं सर्वकार्यरूपत्वेऽपि कार्यं देवराहित्यं
वदन्निष्कर्मैव चतुर्विधः, अन्तः इति त्रिभिः । वयो निबला । कृतमः
अनः, तन्द्रा आचक्षुः ॥ ४७ ॥

सर्वेश्वर ! पराधार ! धात्री धामात्मकाऽद्यतः । ४८ ।

सकलावरचातीत । निरात्मनः । भावमः ।

महाविभूतिसंस्त्राग ! नमस्ते प्रबोत्तमः । ४९ ॥

नाकाराद्यात् कारणाद्वा कारणाकारणाच्च यः ।

शरीरग्रहणं वापि धर्मजायाय ते परम् ॥ ५० ॥

पराधर सवाच ।

इत्थेवं संसृतिं श्रुत्वा मनसा भगवानजः ।

ब्रह्माचमाह प्रीतात्मा विस्मरूपधरा हरिः । ५१ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

भो भो ब्रह्मन् । त्वया मत्तः सद्य देवेर्गदिष्यते ।

निरवयुः निर्विकः, निरमितः प्रतिकूलवृत्तः । बाह्यकारोपि कान्तमयः
इत्यर्थः । पराधारब्रह्मादीनामाद्यः । धात्री तेजसा स्रष्टादीना
मायात्मकः प्रदायकश्च यः । ४८ ॥ सकलावरचातीत ! अक्षय्यदृष्टि
सकलवर्णसंयुतः । अतो निरात्मनश्च यः । निरुपाधित्वादि वाच्य
अस्ति न विमलः । महाविभूतिर्विषयपञ्चाशिका संख्यां संप्रदोषो
यस्य तस्मात् । ४९ ॥ ननु कृतो ममावरचानात्मन् ननु ब्रह्मणीयमेव
देहावतन्नादित्यत्र याव मेतः अथ क इत्यत्र यायात् प्रापकादकारण-
वधनेः अथ सकलकारणात् प्रापकात् कारणं धर्मः, तदुपलक्षणितं
कारणाकारणम् इत्येवम् इति अथाहमं तिर्यकपुरवरादीनां अथ
प्रतिविष्टम् ते ननु ह मेव अथ विष्णु धर्मजायायै । सर्वेषु परमा-
नन्दकृष्ण धर्मधारतन्मयजायात् । अथा न विद्युतेऽवनेनाग्निति नाद्याः
देवालोकावारणादानीयान् । अथ ब्रह्मण्य आवरणाद्वा कारणाकारणात्-
इत्यलोकोवाह । ते शरीरग्रहणं न भवति विष्णु जगत्तः तस्या
इत्येवावाच देवकम् । न हि कोऽप्यहृतविद्युदोऽजितवर्णविषदेरावरणं
कादित्यत्र । ५० ॥ ५१ ॥

तदुच्यतामशेषं वः सिद्धमेवावधार्यताम् ॥ ५२ ॥

परायण उवाच ।

ततो ब्रह्मा हरेर्दिव्यं विश्वरूपमवेक्ष्य तत् ।

तृष्ट्वा भूयो देवेषु साध्वसावनतात्मसु ॥ ५३ ॥

ब्रह्मा उवाच ।

नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रमूर्तं ।

सहस्रबाहो । बहुवक्त्रपाटः ।

नमो नमस्ते जगतः प्रवृत्ति-

विनाशसंस्थानकराप्रमेय ॥ ५४ ॥

स्रज्जातिमृज्जातिवृद्धत्प्रमाण ।

गणायसामप्यतिगौरवात्मन् ।

प्रधानब्रह्मिन्दियवत्प्रधान-

मूलात् परात्मन् ! भगवन् । प्रसीद ॥ ५५ ॥

एषा महो देव । महोप्रभुते-

मेहासुरैः पीडितशैलबन्धा ।

परायणं त्वां जगतामुपैति

भारावताराधमपारसारम् ॥ ५६ ॥

वटिपूते अपेक्षते ॥ ५२ ॥ बाध्यं भवं तेषावनतगरीरेषु
वत् ॥ ५२ ॥ प्रवृत्तिः सृष्टिः, बलान् कृतिः ॥ ५३ ॥ अतिवृद्ध-
प्रमाणं बलं अतिगौरवयुक्तं आत्मा नृत्तिर्विषयं प्रधानं प्रकृतः,
ब्रह्मिन्दियवत्प्रधानं, ब्रह्मब्रह्मवत्प्रधानं, एतेषां प्रधानः पुरुषः स एव
भूयं जगत्कर्त्ता, तस्मादपि परात्मन् तद्विबलकल्पः ॥ ५५ ॥
एषा ब्रह्मा प्रभुतमाह एवेति, ब्रह्मा प्रभुतेर्ब्रह्मिन्दियवत्ः पीडितो-

सुरास्य मकलाः स्वायैरवतीर्थ्य महीतले ।
 कुर्वन्तु युद्धमुद्यत्तैः पूर्वात्पक्षे मेघासुरैः ॥ ६१ ॥
 ततः क्षयमयेषास्ते दैतया धरणीतले ।
 प्रयास्यन्ति न सन्टेहो मदृक्पातविचर्णिताः ॥ ६२ ॥
 वसुदेवस्य या पत्नी देवकी देवतापमा ।
 तस्यायमष्टमो गर्भो मत्कृत्या भविता सुराः ॥ ६३ ॥
 अवतीर्थ्य च तवाग्रं कंसं घातयिता भुवि ।
 कालनेमिं समुद्रतमित्युक्तान्तर्धे हरिः ॥ ६४ ॥
 अट्टयाय ततस्तेऽपि प्रणिपत्य महात्मने ।
 मरुपृष्ठं सुराजस्मरुवर्तकश्च भूतले ॥ ६५ ॥
 कंसाय चाष्टमो गर्भो देवस्यां धरणीधरः ।
 भविष्यतीत्यावचक्षे भगवान् नारदो मुनिः ॥ ६६ ॥
 कंसोऽपि तदुपश्रुत्य नारदात् कृपितस्ततः ।
 देवकीं वसुदेवश्च गृहे गुमावधारयत् ॥ ६७ ॥
 जातं जातश्च कंसाय तेनैवोक्तं यथा पुरा ।
 तथैव वसुदेवोऽपि पुत्रमर्पितवान् द्विज ! ॥ ६८ ॥
 हिरण्यकशिपोः पुत्राः षड्गर्भा इति विश्रुताः ।
 विश्वप्रयुक्ता तान् निद्रा क्रमाद्भर्मे न्ययोजयत् ॥ ६९ ॥

हरिणतः ॥ ६० ॥ तथापि बुद्धादिकोद्धर्षं सुरानासापवति सुराचेति ॥ ६१ ॥
 तेयोद्धमकला वा वयमिति न भवेत्यभिप्रायः ततः स्वमिति ॥ ६२ ॥ अथ
 कस्याप्यो मत्कृत्यः रामबीजानामप्युपलक्ष्यमेतत् ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥
 एतौ सुराचरौ ॥ ६७ ॥ तेनैव कमेव पुरा वचोक्तं वनपर्वण्ये वच-
 नान् एतान्कोदरोद्धवानिति ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ अथ वा विश्वना प्रयुक्ताः

वीगनिद्रा महामाया वैष्णवी मां हितं वधा ।

अविद्यया जगत् सर्वं तामाह भयवान् हरिः ॥ ७० ॥

श्रीभगवानुवाच ।

निद्रे । मच्छ ममादेयात् पाताततस्तन्वधान् ।

एकैकश्रेण बहुर्मान देवकोजठरं नय ॥ ७१ ॥

इतश्च तेषु कमेन प्रेषास्याऽऽश्रयती मम ।

अग्रांशेनोदरे तस्याः सप्तमः संभविष्यति । ७२ ॥

गोकुले वसुदेवस्य भर्त्याऽप्या रोहिणी स्थिता ।

तस्या म मच्छूतिममं देवि । मेवस्त्वयादृशम् ।

सप्तमा भोजराजस्य भयादुपोपरोचतः ॥ ७३ ॥

देवस्याः पतितो गर्भ इति लोको वद्विष्यति ।

गर्भेयदृष्ट्यात् सोऽत्र लोके सङ्घर्षेति वै ।

संज्ञामवापस्यते वीरः स्त्री तादृशिन्युपरोपमः ॥ ७४ ॥

विशेषः तस्याः चार्जुनादिकृतिरपेक्षायावाह, यामनिद्राकादिना
वापस्यमानः । योम वराणां हस्तिकृतिरपेक्षायावाह, यामनिद्राकादिना
निद्रेव निद्रा वैव मङ्गलदीपि कोकिलो वद्वानुवाच । वैव
लोकायाः सप्तमाकादिकृतिरपेक्षायावाह, यामनिद्राकादिना
अमङ्गलः रोहितं विष्णुमिनिवेशयत् इत तावदेवैवः ॥ ७० ॥ ७१ ॥
॥ ७२ ॥

संप्रतिः वसुदेवस्य वधा भयकोषं वेदः । मातेव वसुदेवादिना
मपीता रोहिण्याः वधाद् मातृवं मतायाः वधेन वाहि वापुसं
ममववधात् देवकोजठरान् वद्वन् गर्भमवाप्तवान् वधा वदरं
वेव दवर्धः । रोहिणीपरोचनः वारावारनिरोधाय ॥ ७१ ॥ वद्वन्व
द्वि वंशवरावृत्ति ॥ ७२ ॥ मवा वधोदाया वधं वधि ममवव

ततोऽहं सश्वविष्णामि देवकीजठरे शुभे ।

गर्भे त्वया यथोदाया नक्तव्यमविलम्बितम् ॥ ७५ ॥

प्रावृट्काले च नभसि कृत्वाष्टम्यामहं नियि ।

उत्पत्स्यामि नवम्याश्च प्रवृत्तिं त्वमवाप्स्यसि ॥ ७६ ॥

यथोदाश्रयने मां तु देवक्यास्त्वाममिन्दितं ।

मच्छक्तिप्रेरितमतिर्वसुदेवा नयिष्यति ॥ ७७ ॥

कंसश्च त्वामुपादाय देवि ' शैलशिखातले ।

प्रक्षेप्यत्यन्तरिक्षे च त्वं स्थानं समवाप्स्यसि । ७८ ॥

ततस्त्वां शतदृक् शक्रः प्रक्ष्य मम गौरवात् ।

प्रक्षिपातानतशिरा भगिनीत्वे गृहीष्यति ॥ ७९ ॥

ततः शुश्रुनिशुभादीन् कृत्वा दैत्यान् सहस्रयः ।

स्थानैरनेकेः पृथिवीमगेषां मच्छयिष्यसि । ८० ॥

त्वं भूतिः मरुतिः कीर्त्तिः क्षान्तिर्यौ पृथिवी धृतिः ।

नक्त्या पृथिव्या या च काचिदन्त्या त्वमेव सा ॥ ८१ ॥

ये त्वामार्थेति दुर्गेति वेदगर्भेऽम्बिकेति च ।

भद्रेति भद्रकक्षाति चेष्ट्या दोमहरीति च । ८२ ॥

॥ ७५ ॥ नभसि आशये मासि निष्कृष्टं रात्रौऽप्यन्यत्र कदाचित्
 रात्रौ रात्रौ नक्त्या प्रविष्टायां यथोदाश्रयने मां नेवृत्तिं वाह
 देवक्याः श्रयने ॥ ७७ ॥ तत्रापि त्वया न भक्त्या भिन्ना ह वदन्ति ॥ ७८ ॥
 तौ प्रोक्ताः कृतः तनयान्मति वपुषिः । अतश्चन्द्रोऽपरिचितवचनः
 चन्द्रकक्षित्वं ॥ ७९ ॥ स्थानैर्योगोदाश्रयतवैविध्यसाधनराशेः ॥ ८० ॥
 यस्या विप्रतिपाद त्वं भूतिरिति । या च काचिदन्त्यापि क्षीयतिः
 सापि त्वमेव ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ कुराद्युपहारैर्दोषादिचारं वदेः
 नृणादिभिरपि पुत्रिणा वल्ली । ८४ ॥ ते सर्वे त्वया नववक्त्रा दृष्टाः

प्रातर्घैवापराह्णे च स्तोत्रमन्यतन्मूर्त्तयः ।
 तेषां हि प्रार्थितं सर्वं मत्प्रमादाद्भवति ॥ ८३ ॥
 सुरासांसोपहारैस्तु भक्ष्यभोग्यैश्च पूजिता ।
 तृष्णामशेषकामांस्तु प्रसन्ना सन्मदास्यसि ॥ ८४ ॥
 न सर्वं सर्वदा भद्रे । मत्प्रमादादभ्ययम् ।
 परमदिग्धा भविष्यन्ति गच्छ देवि । यथोदितम् ॥ ८५ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

परायण उवाच ।

यत्रोक्तं मा जगद्वाची देवदेवेन वै तदा ।
 घृष्टगर्भेगर्भविन्यासं चक्रे चान्यस्य कर्षणम् ॥ १ ॥
 मममे रोहिणीं प्राप्ते गर्भे गर्भे ततो हरिः ।
 लोकवयोपकाराय देवक्या प्रविवेश वै ॥ २ ॥
 योगनिद्रा यमोटायास्तस्मिन्नेव ततो दिने ।
 मन्मृता कठो तद्वद् यमोक्तं परमेष्ठिना ॥ ३ ॥

व'मा' मत्प्रमादादभविष्यन्ति' आत्मविचारिता' भविष्यन्ति । अतः सर्वं
 भवं गच्छ ॥ ८५ ॥

'उदयमोक्षाय' देवक्याः गर्भविन्यासं कृतेन विष्णुसुतः कथञ्च
 उदयस्य गर्भे देवक्याः पदाराद्रोहिण्याः कठरं प्रतिगर्भेणैव चक्रे ॥ १ ॥
 देवक्याः गर्भे हरिः प्रविवेशेत्यर्थः ॥ २ ॥ परमेष्ठिना परमेष्ठुरेव ॥ ३ ॥

ततो यद्गणः सम्यक् प्रचचार दिवि द्विज ! ।
 विष्णोरंशे भुवं याति ऋतवयाभवन् शुभाः ॥ ४ ॥
 न मेहि देवकीं द्रष्टुं कश्चिदप्यर्तितजसा ।
 जाज्वल्यमानां तां दृष्ट्वा मनांसि चाभमाययुः ॥ ५ ॥
 अदृष्टाः पुरुषस्त्रोभिर्देवकी देवतागणाः ।
 विस्त्राणां वपुषा विष्णुं तुष्टुवृस्तामहर्निशम् ॥ ६ ॥
 प्रकृतिस्त्वं परा सृष्ट्वा ब्रह्मगर्भाभवः पुरा ।
 ततो वाणी जगद्वातुर्वेदगर्भासि शोभने ! ॥ ७ ॥
 सूर्यस्वरूपगर्भा च सृष्टिभृता सनातने ! ।
 वीजभूता तु सर्वस्य यज्ञगर्भाभवस्तयोः ॥ ८ ॥
 फलगर्भा त्वमेवेज्या वाङ्मगर्भा तथारणिः ।
 श्रुतिर्देवगर्भा त्वं देव्यगर्भा तथा दितिः ॥ ९ ॥
 ज्योतस्त्रा वासरगर्भा त्वं ज्ञानगर्भासि सद्गतिः ।
 नयगर्भधरा नीतिनेज्जा त्वं प्रययाद्ब्रह्मा ॥ १० ॥
 कामगर्भा तथेच्छा त्वं त्वं तुष्टिस्तोषगर्भिण्यौ ।
 संधा च बाधगर्भासि धैर्यगर्भाद्ब्रह्मा धृतिः ।
 यद्दर्शितारकागर्भा दीरस्यस्त्रिलहैतुको ॥ ११ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ तत्त्वः श्रीपुरुषोत्तमः सन्सृष्टः ॥ ६ ॥ या परा
 ब्रह्मपतिविष्णुशक्तिरिति प्रकृतिरभवत् सा त्वं सत्त्वः, रजः, धर्मः ॥ ७ ॥
 ॥ ८ ॥ ज्योतस्त्रा प्रकाशः सद्गतिः सनातनिः । शुद्धपञ्चकारिणः ।
 नयो ज्योतः वासादिगर्भे यस्याः सा नीतिनीतिवाक्यं त्वं सज्जा
 ज्योतिर्यो न दितिः ॥ १० ॥ कामः कामितापी गर्भे यस्याः सा फलाब्धि-
 भिराश्रित्योक्ता त्वमित्यर्थः । तुष्टिरन्यत्तुष्टिर्द्विधा सतिः सन्तोषो गर्भे
 यस्याः सा त्वं धैर्यं ब्रह्मस्य धृतिर्युद्धे स्मरता शक्तिरुत्प्रेक्ष्यते इत्यादि-

एता विभूतयो देवि । तथाभ्यास सहस्रयः ।

तथासङ्गया जगद्वाति । साम्प्रतं जठरे तव ॥ १२ ॥

समुद्राद्रिनदीहापवनपत्तनभूषणा ।

ग्रामखवटखिटाढा समस्ता पृथिवी शुभे ! ॥ १३ ॥

मनस्तवङ्गयाऽभ्यासि सकलाय समीरणाः ।

यद्भजेतारकाचित्र विमानयतमङ्गुलम् ॥ १४ ॥

अथकायमपेक्ष्य यद्भजाति नभस्य तत ।

भूर्लोकऽथ भुवर्लोकः स्वर्लोकऽथ महर्जन ॥ १५ ॥

तपस्य ब्रह्मलोकस्य ब्रह्माण्डमखिलं शुभे ।

तदन्तर्ये स्थिता देवा देव्यगम्यवेचारणाः ॥ १६ ॥

महोरगास्तथा यज्ञा राक्षसाः प्रेतगुह्यकाः ।

मनुष्याः पशवश्चान्य ये च जीवा यथास्थितिः ॥ १७ ॥

तैरन्तःस्थैरनन्तऽसौ सर्वयः सर्वभावन ।

रूपकमेतद्रूपाणि न परिच्छेदमाधर ।

यस्याखिलवभाणानि स विष्णुर्मानसस्तव ॥ १८ ॥

ता आहा त्वं स्वधा विद्या सुधा त्वं ज्योतिरम्बरम् ।

त्वं तर्प्यलोकं आद्येन भवतांशो महोत्तमे ॥ १९ ॥

इदं ता वरंश्च चेदंश्च चेत्तुमे ॥ ११ ॥ यतः प्रकृतिस्यमित्यादिमोक्षाः

प्रकृत्यन्तरेष्वेवमनुमीक्षाः विभूतयः इदानीन्तु पृथिव्यादिब्रह्मसमस्तवर्णनैः

जातव्युत्पत्तयः नान्यथाति सुखिनः प्रकृत्यः कालमन्यथादि यानुवर्णनैः

॥ १२ ॥ इदं तस्य कर्मदोषाकद्वयं भूतैः नापकर्मति वा पातः ।

यस्य इवादीन्यवधानं प्रमाधानं चात्यन्तमङ्गुल्यादिपरिभाषादि

परिच्छेदस्य निषीरस्य लोचनेन वर्तमाने । पाठाकारे यस्य नावादीन्य-

विधानां प्रमाधानां परिच्छेदानां न भवन्ति । इतिष्णुस्य तमे

प्रसीद देवि । सर्वस्य जगतः शं शुभे ! कृत ।
 प्रीत्या त्वं धारयेशानं धृतं येनाखिलं जगत् ॥ २० ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

एवं संस्तुयमाना सा देवेर्देवमधारयत् ।
 गर्भेण पण्डरीकाक्षं जगतस्ताणकारणम् ॥ १ ॥
 ततोऽखिलजगत्पद्मविधायाज्युतभानना ।
 देवकीप्रवसन्ध्यायामाविर्भूतं महात्मना ॥ २ ॥
 तज्जन्मदिनमत्यर्थमाप्त्वा गमनदिङ्मुखम् ।
 बभूव सवेलाकस्य कौमदी शशिनो यथा ॥ ३ ॥
 सन्तः सन्तोषमधिकं प्रशमं चण्डमारुतः ।
 प्रसादं निस्त्रया याता जायमाने जनार्दने ॥ ४ ॥
 मिस्रवा निजगच्छेन वाद्यं चकर्मनोहरम् ।
 जगुर्गन्धर्वपतयो नृत्तुषापमरोगणाः ॥ ५ ॥

प्राप्तः ॥ १८ ॥ १९ ॥ प्रीत्या धारय वा पुनः प्राग्मर्भवाव्यतो
 दण्डा विषाटं कृत ॥ २० ॥

अखिलं जगदेव पद्मं तच्च बोधाय विद्यायाव व्यस्तुतदपेक्ष
 जानुना देवकीव पूर्ववन्त्या तस्यामाविर्भूतम् ॥ २ ॥ आह्लादि बभूव ।
 अपमानि दिवा सखानि यस्मिन् तत् कौमदी ज्योत्स्ना ॥ ३ ॥ ४ ॥

ससृजः पुण्यवर्षाणि देवा मध्यस्तरिक्तगाः ।
जज्वलन्नाम्नयः शाला जायमाने जनार्दने ॥ ६ ॥
मध्यरात्रेऽाखलाधारे जायमाने जनार्दने ।
मन्दं जगज्जेनटाः पृथ्वृष्टिमुखा द्विज ॥ ७ ॥
फुल्लन्दोवरपत्राभां चतुर्बोहमुदीक्ष्य तम ।
श्रीवत्सवत्समं जातं तुष्टावानकदुन्दुभिः ॥ ८ ॥
आमष्ट्य च तं वागभिः प्रमत्ताभिमंष्टामतिः ।
विज्ञापयामास तदा कंमाद् भीता द्विजांसमः ॥ ९ ॥

वसुदेव उवाच ।

ज्ञातामि देवदेवेश शङ्खचक्रगदाधरः ।
दिव्यं रूपमिदं देव प्रमादेनोपमंहर ॥ १० ॥
अथ देव कमल्यं कुरुते मम यातनम् ।
पवनार्णमिति ज्ञात्वा त्वामस्मिन् मम मन्दिरे ॥ ११ ॥

देवक्युवाच ।

शान्तस्वरूपोऽखिलविश्वरूपा
गर्भेष्वा लोकान् वपुषा विभर्ति ।
ब्रह्मदीपतामस्य स देवदेवः
स्वमाययाविष्कृतवान्स्वरूप ॥ १२ ॥

विष्णुः । नदी वा ॥ ६ ॥ शालाः । शोष्णाः । प्रवृत्तिपावनाः ॥ ६ ॥
जगत् । प्रसिद्धं चक्रः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ तव मया । नास्मिन् । तव वि-
पत्ति । प्रमादेन । देवलोपमं हर ॥ १० ॥ तदेवाह । अर्णमिति । कुरुते
रति । अविष्कृतं । वर्णवान्निर्दोषो वर्णवान्नामोऽर्थो रति । एवमुक्तं । जेन
द्विजांसोर्वा । शाला ॥ ११ ॥ अविष्कृतवान् । अविष्कृतवान् ॥ १२ ॥

उपसंहर सर्वान् रूपमेतच्चतुर्भुजम् ।

जानातु मावतारं ते कसोऽय दितिजाधमः ॥ १७ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

सुतोऽहं यत् त्वया पूर्वं पुत्रार्थिन्या तदस्य ते ।

सफलं देवि ! सञ्जातं जातोऽहं यत् तवोदरात् ॥ १८ ॥

पराशर उवाच ।

इत्यक्ता भगवांस्तूष्णीं बभूव मुनिमत्तम । ।

वसुदेवाऽपि त रात्रावाढाय प्रययौ वह्निः ॥ १९ ॥

मार्हितायामवंस्तत्र गच्छिषी यागनिद्रया ।

मधुराहारपालाय व्रजत्यानकदन्दुभी ॥ २० ॥

वर्धतां जलदानाच्च तायमत्युत्थनं निशि ।

सकाद्यानुययौ गेयः फणनानकदन्दुभिम् ॥ २१ ॥

यमुनां चातिगम्भीरां नानावर्त्तममाकुलाम् ।

वसुदेवो वहन् विष्णुं जानुमाववह्नां ययौ ॥ २२ ॥

कमस्य करमाढाय तत्रैवाभ्यागतोऽस्मटे ।

नन्दादीन् गोपहृन्दांश्च यमुनाया ददमं सः ॥ २३ ॥

दितिजाधमः दैत्यभ्योऽपि दुष्टः । दितिजः कञ्ज इति पाठे । कुमिका-
 चाख्येन दैत्येन उपसेनोक्तधारिणा तद्भाष्याया कंसं सत्पुण्ड्रित इति
 हरिवंशे नारदेनोक्तं श्लोयम् ॥ ११ ॥ पूर्वं खाम्बुवैल्नर ॥ १४ ॥
 तूष्णीं बभूविति प्राकृतवाक्यमावोक्तये कंसवधपर्यन्तं पित्रोः मार्शनया
 चतुर्भुजत्वोपसंहारोऽपि कृत इति मध्यम ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥
 विष्णुं वहन्निति तद्वहन्नादेव जानुमानजना कृत्वा ययविवक्षयः ।
 अयमेव हेतुः सर्वद्वारकपाटवन्निहितावपि इष्टव्यः । कृष्णवाचे वसुदेव
 आगते खाम्बुवैल्नर यथा तदा रविरिति सुशोक्तेः ॥ १८ ॥ आध-

तस्मिन् काले ययोदापि मोहिता योगनिद्रया ।
 तामिव कन्यां मैत्रेय । प्रसूता मोहिते जने ॥ २० ॥
 वसुदेवोऽपि विन्यस्य बालमादाय दारिकाम् ।
 ययोदाययत् तर्षमाजगामामितद्युतिः ॥ २१ ॥
 दृष्ट्वा च प्रवृद्धा सा ययोदा जातमात्मजम् ।
 नीलानपलदलग्याम तताऽत्यर्थं मूढ ययौ ॥ २२ ॥
 पादाय वसुदेवाऽपि दारिका निजमन्दिरम् ।
 देवकीययत् तस्य यथापूर्वमतिष्ठत् ॥ २३ ॥
 तता बालञ्छान्तिं श्रुत्वा रक्षिणं महामोहिताः ।
 कमायावेदयामासुर्देवका पमथ दिज्ज ॥ २४ ॥
 कमस्तु रमुपेत्यैतां ततो जघाह बालिकाम् ।
 मुहं मुञ्चेति देवक्या मन्त्रकण्ठ्या निवारितः ॥ २५ ॥
 विल्लप्य च यिलापुर्तं सा त्रिमा विद्यति स्थितिम् ।
 यथाप रूपञ्च महत् सायुधाष्टमहाभुजम् ॥ २६ ॥
 प्रजहाम तथैवाग्रे कंस च कथितावधीत् ।
 किं मया क्षिप्तया मूढ । जता यद्वां वृद्धिष्यति ॥ २७ ॥
 मवेष्टभूता देवानामामोन्मत्त्युः पुरा मते ।
 तदेतत् सव्यधायाय क्रियतां हितमात्मनः ॥ २८ ॥

वसुदेवानाम् । यद्वादीकोरवह । व दृष्टम् ॥ १८ ॥ २० ॥ वसुदेवात्मने
 य व विन्यस्य मन्त्रकण्ठ्यापादाकाशमाय । कथितद्युतिर्भद्रावृत्तिः ॥ २१ ॥
 यथापुं । दृष्ट्वा । वृद्धा । प्रवृद्धा । मतिष्ठत् ॥ २२ ॥ यथापुं । महत्

इत्युक्त्वा प्रययौ देवो दिव्यस्त्रकगन्धभूषणा ।

पश्यता भोजराजस्य सुता मिहैविहायमि ॥ २८ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

कंसस्ततोऽहिम्नमनाः प्राह मर्धान् महासुरान् ।

प्रलम्बकेशिपुसुखानाह्वयामुपप्लवान् ॥ १ ॥

कस उवाच ।

हं प्रलम्ब । महाबाहो । केशिन । धैरक । पृतने । ।

परिशयेस्तथा चान्येः श्रूयतां वचनं मम ॥ २ ॥

मां हन्तुममर्थेद्विः कृत किल दुरात्मभिः ।

मदुवाय्यतापितैर्वीरिणः । न त्वेतान गणयाम्यहम् ॥ ३ ॥

किमिन्द्रेणाश्ववर्ष्येण किं हरेणैकचारिणा ।

हरिणा वापि किं माध्व किद्रेष्वसुरघातिना ॥ ४ ॥

किमादित्यैः सवसुभिरक्षवर्ष्यैः किमग्निभिः ।

किञ्चान्यैरमरैः सर्वैर्मदुवाह्वलनिजितैः ॥ ५ ॥

कच्छदा निवारितोऽपि ता क्रन्त्या जघाह ॥ २५ ॥ आक्रान्ते स्थिते च

महदूषं चावाप ॥ २६ ॥ २७ ॥ परा कावनेमिजगन्नि ॥ २८ ॥

ततोऽहिम्नमनाः ततं विततम् अहिम्नसुहेगः विततोद्देगयुक्तं च
एतत्तुः । तदेति वाठः सुगमः ॥ १ ॥ युष्माभिररिष्टादौ च मम नच
श्रूयताम् ॥ २ ॥ विवेति प्रविष्टौ ॥ ३ ॥ एकचारिणा तापयेन ।
विहरेण अक्षयपानादिदमयेषु ॥ ४ ॥ पुष्टेनैव बहुश्रुतागच्छन् अपवा-

किं न दृष्टोऽमरपतिर्मया मय्यगमत्य सः ।
 पृष्ठे नैव वज्रत् वायानपागच्छन्न वज्रमा ॥ ६ ॥
 मद्वाङ्मे वारिता प्रष्टिषेदा शक्येण किं तदा ।
 मद्वालभिवै जलदेरापो मुक्ता यथेपमिताः ॥ ७ ॥
 किमु शोभन्वापासा मद्वज्रमवननीरवः ।
 न सर्वं मयति यथा जरातन्यमृतं गुरुम् ॥ ८ ॥
 यमनेषु च मेवता जायते दैत्यपुङ्गवाः ।
 हास्यं मे जायते वारास्तेऽथ यन्नरेष्वपि ॥ ९ ॥
 तथापि खलु दुष्टानां तेषामभधिकं मया ।
 अपमानाय दैत्येभ्यो यन्माय दुराकृतम् ॥ १० ॥
 तद्मे यमस्मिन् क्वचित् पृथिव्या ये च यत्स्विनः ।
 कार्यो देवायकाराः तेषां सर्वात्मना बधः ॥ ११ ॥
 यतपवयापि मूलैर्भूतपत्रे स वै किल ।
 इत्थं तदालिका प्राण देवागममभ्यवा ॥ १२ ॥
 तस्माद् बालेषु परमा यज्ञ कार्यो मनीतले ।
 यथोद्विक्तं वल बाले स हल्यथ प्रयत्नतः ॥ १३ ॥

पराशर उवाच ।

इत्याद्याप्यादुरात केषां प्रविः ॥ अष्टहं ततः ।
 मूर्ध्ना च वमुटेवधं चैव कीञ्च निरोधतः ॥ १४ ॥

दश ॥ ६ ॥ विष्णुः । दमुटा इति वदः । नापो सुक्ता इति वा
 पठः ॥ ७ ॥ मुक्ता वज्रपां ऊरु वज्रादृष्टिं सर्वं मयति न वायाः ।
 ते वरं दातुं शक्तेः यत्नमिति वदः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ यमस्मिन्
 दानविना देवायकारावेति तेषां वरं क्वचित्प्राप्तमात्रमात्रेण देवानां

कंस उवाच ।

युवयोर्घातिता गर्भा वृथेवैत मयाधुना ।

कोऽप्यन्य एव नाशाय बालो मम ममुदगतः । १५ ॥

तदलं परितापेन ननं तदुनाविनो हि ते ।

अर्भका युवथाः को वा नायुषोऽस्ते विहन्यते । १६ ॥

इत्याश्वाम्य विमुक्ता च कंसस्ती परिशङ्कितः ।

अन्तर्गृहं द्विज्यष्टं प्रविवेगं पुनः स्वकम् ॥ १७ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

विमुक्ती वसुदेवोऽस्य नन्दस्य गकटं गतः ।

प्रहृष्टं दृष्टवान् नन्दं पुत्रो जाता ममेति वै ॥ १ ॥

वसुदेवाऽपि तं प्राह दिव्या दिव्येति मादरम् ।

वार्धक्येऽपि ममृत्स्नस्तनयोऽयं तवाधुना । २ ॥

दत्ता हि वार्षिकः सर्वो भवद्विर्गुपते करः ।

यदर्थमागतास्तस्मात् नावस्ये य मज्जाधुनाः ॥ ३ ॥

वृत्तिनामादपचारः स्यात् । तस्मादितः प्रहृष्टः देवा उपजावन्तीति
श्रुतेः ॥ ११ ॥ १० ॥ १२ ॥ १४ ॥ १५ ॥ तत्र सद्योसरणं भावि देवा
ते तद्भावितः ॥ १६ ॥

कंसेन बाह्यभासाय चरितं देवाः प्रहृष्टा इति ज्ञानेन वसुदेवो
नन्दादीन् गोपबन्धुष्वर्चम् प्रस्थापयितुं नन्दस्य गकटं गकटावधो-
पनखानं गतः ॥ १ ॥ कृतकार्येति श्रेष्ठं पुराजयसिद्धिं न स्वीकृत्य-
पदिगच्छात् । दत्तो ऋति दाभ्याम् ॥ २ ॥ निमाद्यते विपत्तौ स्वीयते

यदर्थमागताः कार्यं तद्विषयं किमाच्यते ।

भवद्भिर्गम्यतां नन्द । तच्छीघ्रं निजगोकुलम् ॥ ४ ॥

समापि बालकस्तत्र राक्षसीप्रमथो हि यः ।

स रक्षणीयो भवता यथायं तनयो निजः ॥ ५ ॥

परागर नवाच ।

इत्युक्त्वा पश्यन्गोपा नन्दगोपपरागमाः ।

शकटारोपितेभ्योऽङ्गैः करं दत्त्वा मराबलाः ॥ ६ ॥

वसन्तं गोकुले विद्या पतना बालपातिनी ।

सप्तं कणमपाटाय राखी तन्मै ददौ स्तनम् ॥ ७ ॥

गन्धे गन्धै स्तनं राखी पतना संगच्छति ।

तस्य तस्य लफेताङ्गं बालकलीपकस्यते ॥ ८ ॥

कणस्तस्याः स्तनं गाढं कराभ्यामप्योदितम् ।

ग्रहीत्वा प्राणमहितं पयो कोपममन्वितः ॥ ९ ॥

सा विमुक्तमङ्गारावा विच्छिन्नस्राग्वभवा ।

पपात पतना भूमौ म्रियमाणातिभीषणा ॥ १० ॥

तथादय निमन्त्रामात् प्रवशास्ते त्र्योक्तमः ।

ददृशुः पतनातमङ्गैः कण ताव निगतिताम् ॥ ११ ॥

पाटाय कण्यं मन्त्रस्ता यथादापि द्वित्रोक्तम् ।

गोपुच्छं भ्राम्य हस्तन बालदोषमपाकरोत् ॥ १२ ॥

॥ ४ ॥ गोद्विष्टां प्रवरो यथा च । निज दत्तं लोचनेनाभिमतं दत्तं
महोदधिप्रायः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥
वसन्तस्य लफेताङ्गं पयो ॥ ८ ॥ विच्छिन्नं स्राग्वभवा
वशा वा । पतनां वायवा लोचनद्वये ॥ १० ॥ प्रविष्टापीडापी विव-

गोः करोषमुपादाय नन्दगोपोऽपि मस्तके ।

कृष्णस्य प्रददौ रक्षां कुर्वेद्यैतदुदीरयन् ॥ १३ ॥

नन्दगाप नवाच ।

रक्षतु त्वामयेषाणां भूमानां प्रभवो हरिः ।

यस्य नाभिसमुद्भूतपङ्कजादभवज्जगत ॥ १४ ॥

येन दंष्ट्रायाविष्टता धारयत्यवनो जगत ।

वराहरूपधृग् देवः स त्वां रक्षतु केशव ॥ १५ ॥

नखाङ्गुर्विनिभिन्नधैरिवक्ष्यन्तो विभुः ।

नृसिंहरूपो सर्वत्र स त्वा रक्षतु केशवः ॥ १६ ॥

वामनो रक्षतु मदा भवन्तं यः क्षणादभूत ।

त्रिविक्रमः क्रमाक्रान्तैर्लोक्यः स्फुरदायुधः ॥ १७ ॥

शिरस्ते पातु गार्गिन्द्रः कण्ठ रक्षतु केशवः ।

गुह्यञ्च जठरं विश्वजिह्वापादौ जनार्दन ॥ १८ ॥

मुखं बाहू प्रबाहू च मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

रक्षत्वज्याहतैस्त्र्यम्बुत नारायणोऽव्ययः ॥ १९ ॥

याङ्गं चक्रगदाखड्गशङ्खनादहताः क्षयम् ।

गच्छन्तु प्रेतकुशाष्टराक्षमा ये तवाङ्गिताः ॥ २० ॥

त्वां पातु दिक्षु वैकुण्ठा विदिक्षु मधुसूदनः ।

हृषीकेशोऽख्ये भूमौ रक्षतु त्वां महीधरः ॥ २१ ॥

नासा क्षतिभीषणा सती पपात खड्गं ॥ १३ ॥ १२ ॥ करोषं गोमयचूर्णम्

॥ १३ ॥ प्रकर्षेण भवत्यक्षादित प्रभवः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ कृष्णः

यादविश्यासः तेराक्षान् लैलोक्त्य येन सः स्फुरत्यायुधानि वक्ष्य सः ।

ऐषपदापठे लिभिर्विक्रमेः कृष्णेणाक्षान् लैलोक्त्य येन तत्राभूतो वः

क्षणादभूद्विजयः ॥ १७ ॥ बाहूप्रबाहू च गुह्यंरक्षाधोभोगो ॥ १८ ॥

एव कृतस्त्वय्ययनो नन्दगोपेन बालकः ।

शायितः शकटस्थार्धो बालपर्यङ्कितात्मने ॥ २१ ॥

ते च गापा महद् दृष्ट्वा पूतनायाः कलिवरम् ।

सुताया परमं त्रासं विस्मयं परमं ययुः ॥ २४ ॥

पञ्चाध्यायः ।

परामर उवाच ।

कटाचित् शकटाधस्तात् ययानो मधुसूदन ।

चतुष्पदचरणावध्वे स्तन्यार्थं प्रकटाट च ॥ १ ॥

तस्य पादप्रहारण शकटं परिवर्जितम् ।

विध्वजकम्भभाण्डं वै विपरीत पपात च ॥ २ ॥

ततः प्रादाकृतं सर्वो गापगापजनो दिजः ।

प्राजगामाथ दृष्ट्वा बालमुत्तानशायितम् ॥ ३ ॥

गापाः कनेति कनेट शकटं परिवर्जितम् ।

तत्रैव बालकाद्योधुवलेनानेन पातितम् ॥ ४ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे विष्णुसहस्रनामोक्त्याम् ।
कृतस्त्वय्ययनो नन्दगोपेन बालकः ।
शायितः शकटस्थार्धो बालपर्यङ्कितात्मने ॥ २१ ॥
ते च गापा महद् दृष्ट्वा पूतनायाः कलिवरम् ।
सुताया परमं त्रासं विस्मयं परमं ययुः ॥ २४ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे विष्णुसहस्रनामोक्त्याम् ।
कृतस्त्वय्ययनो नन्दगोपेन बालकः ।
शायितः शकटस्थार्धो बालपर्यङ्कितात्मने ॥ २१ ॥
ते च गापा महद् दृष्ट्वा पूतनायाः कलिवरम् ।
सुताया परमं त्रासं विस्मयं परमं ययुः ॥ २४ ॥

कदता दृष्टमस्त्राभिः पादविक्षेपताडितम् ।
 शकटं परिहृत्स्व वै नैतदव्यय्य चेष्टितम् ॥ ५ ॥
 ततः पनरतीवासन गोपा विस्मिनचेतसः ।
 नन्दगोपोऽपि जग्राह बालमत्यस्तविस्मितः ॥ ६ ॥
 यगोटा शकटारूढभस्त्रभाणकपालिकाः ।
 शकटं चार्चयामास दधिपृष्णफलाक्षतैः ॥ ७ ॥
 गर्ग्य गोकुले तत्र वसुदेवप्रणोदितः ।
 प्रच्छन्न एव गोपानां संस्कारानकरोत् तयोः ॥ ८ ॥
 ज्येष्ठश्च राममित्याह कृष्णश्चैव तत्रापरम् ।
 गर्गो मतिमतां योऽंशं नाम कवेन महामतिः ॥ ९ ॥
 स्वयं नैव हि कालेन रिद्धिणीं तौ तदा व्रजे ।
 वृष्टजानुकरो तौ हि बभूवतुरुभावपि ॥ १० ॥

वीर्या ॥ ५ ॥ ५ ॥ ६ ॥ शकटारूढाः शकटे स्थापिताः । भस्त्राभिः
 भाणकपालिकाः ॥ ७ ॥ गोपानां प्रच्छन्न इत्यत्र एकोक्तिरनु-
 बन्धेन । ततो हि गोकुलमागतो नन्दः बाहवोर्नामहरणार्थं कदा
 मार्चितः तदा तेनोक्तम् अहं तावद्वयदुग्धवाचाव्यः प्रख्यातः त्वच्च वक्तु-
 र्यत्नं श्रेष्ठः सखा । अथरोरदारिकावाक्याभ्यां देवक्याः पुत्रं त्वच्च वक्तुः
 कश्चिज्जातोऽस्तीति कथो मन्वत एव च स्मितं वति सखा । यदुपरोधवा
 नामहरणादि कृतं ज्ञात्वा देवकीपुत्र एव कश्चिद् गोकुलं प्राप्नो नन्देन
 कष्टमन्तर्वाभिमत इति ज्ञातमहः कथो यदि ज्ञत्वात् तर्हि महाननघेः
 खादिति । ततो नन्देनोक्तं मदोवेनापिरेणविज्ञातः वक्तु रक्षसि द्विजो-
 चितं संस्कारमात्रं कुर्विति तदतदुक्तम् । प्रच्छन्न एव गोपानां संस्कारा-
 नकरोत् तयोरिति ॥ ८ ॥ महामतिरिति च ॥ ९ ॥ रिद्धिवादिशब्देन

करीषभस्त्रदिग्धाङ्गो भ्रममावावितस्ततः ।
 न निवारयितुं श्रेके ययादा न च रोहिणी ॥ ११ ॥
 गोवाटमध्ये क्रौडन्ती वत्सवाटगतौ पुनः ।
 तदहर्थातगोवत्सपुष्पाकर्षणतत्परी ॥ १२ ॥
 यटा ययादा तौ बालाविकस्थानचरावभौ ।
 ययाक ना वारयितुं क्रौडन्तावनिचक्षुः ॥ १३ ॥
 ययादा यष्टिमादाय कोपेनागता च तम् ।
 कृणु कमलपदाय तज्जयन्ति कथा तदा ॥ १४ ॥
 दास्या वददा तदा मध्ये निबध्नाय उदृक्षते ।
 कृणुमकृष्टकर्माश्चमाह वेदममर्षिता ॥ १५ ॥
 यद्वि यक्रांषि गच्छ त्वमतिचक्षुःश्रेष्ठित ॥
 इत्युक्त्वा च निजं कर्म सा चकार कटुस्मिनी ॥ १६ ॥
 श्यायामय तस्यां स कर्षमाण उदृक्षतम ।
 समन्ताज्जनमध्ये न जगाम कमलेक्षयः ॥ १७ ॥
 कर्षता वृक्षयोर्मध्ये तिर्यग्गतमुदृक्षतम् ।
 भस्मावुल्लङ्घयाम्नायो तेन तौ समन्ताज्जनौ ॥ १८ ॥
 ततः कटकटायणं समाकृष्य च कातरः ।
 पात्रगाम व्रजजनो दहमे च महाह्रमो ॥ १९ ॥
 भस्मस्त्रयो निपतितौ भस्मयाक्षौ महीतसे ।
 नवीदुमतान्पदन्तांश्चसितहासच वाककम् ॥ २० ॥

११ तः पृथगावतराविति । आह्वयोः करण्यं च भुवं संवृणु उदृक्ष
 वृक्षमावितसे ॥ १० ॥ करीषभस्त्राङ्गो दिग्धाङ्गो वित्राङ्गो ॥ ११ ॥
 ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥ ॥ १९ ॥ ॥ २० ॥
 ॥ १० ॥ ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥ ॥ १९ ॥ ॥ २० ॥

तयोर्मध्यगतं बभूव दान्ता गाढं तद्योदरे ।
 ततश्च दामोदरतां स बभौ दामबन्धनात् ॥ २१ ॥
 गोपहृदास्ततः सर्वे नन्दगोपपरोमयाः ।
 मन्त्रयामासुर्बदविम्बा महीत्पातातिभीरवः ॥ २२ ॥
 खानेनेह न नः कार्यं गच्छामोऽन्यथाहावनम् ।
 उत्पाता बहुषो ह्यत्र दृश्यन्ते नाशहेतवः ॥ २३ ॥
 पृथगाया विनागश्च शकटश्च विपर्ययः ।
 विना वातादिदोषेण द्रुमयोः पतनं तथा ॥ २४ ॥
 हृदाऽनमितः स्यानात् तस्माद् गच्छाम मा चिरम् ।
 यावद् भोममर्हात् गतदोषो नाभिभवेद् व्रजम् ॥ २५ ॥
 इति कृत्वा मतिं सर्वे गमने ते व्रजीकसः ।
 ऊचुः स्वं स्वं कुलं शीघ्रं मन्त्र्यां मा विस्मरताम् ॥ २६ ॥
 ततः क्षणेन प्रययुः शकटैर्गोधनैस्तथा ।
 यद्यथो वत्सबालाञ्च कालयन्तो व्रजीकसः ॥ २७ ॥
 दृष्ट्वावयवनिधूतं क्षणमात्रेण तत् तथा ।
 काककाकीममाकीर्णं व्रजस्थानमभूद् द्विज ॥ २८ ॥
 हृदावनं भगवता कृणोनास्तिष्ठकर्मणा ।
 शुभेन मनसा ध्यातं तर्वा हृदिमभीप्सता ॥ २९ ॥

दत्तमन्त्राभिः विनो ह्यपो वक्ता नं वाचयन्तु दर्शयन्तु ॥ २० ॥
 ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥
 विद्येयवाचनिसिद्धो महीत्पातादयो दोषः ॥ २५ ॥ कुलं कुटुम्बादि ॥ २६ ॥
 काकवत्सबालावयवः ॥ २७ ॥ दृष्ट्वाऽपि दृष्ट्वाऽपि मन्त्रादीनां चामन्त्रे वेदे-
 निधूतं वाकीर्णं च ॥ २८ ॥ वनमभूत् वनं वाचयन्तु ॥ २९ ॥ व्रजो-

ततस्तदातिवसेऽपि धर्मकाले हिजीतम् ।

प्राप्तकालं वसोद्भूतं नवं शम्भुं समन्ततः ॥ ३० ॥

स समावामितः सर्वो तत्रो हृन्दावने ततः ।

शक्रटोवाटपर्यन्तं चन्द्रार्हाकारमस्थितिः ॥ ३१ ॥

वतसपालौ च सहस्री रामटामोदरी ततः ।

एकस्मान्स्थितौ गोष्ठे चैरत्नबालीकया ॥ ३२ ॥

वहिपत्नकतापीडौ वन्यपुण्यावतंसकौ ।

गोपवेषकृतातांशपत्नवायुज्जतम्बनौ ॥ ३३ ॥

काकपक्षधरो बाली कुमारविव पावको ।

हमन्ती च रमन्ती च चैरत्नस्तो महावनीः ॥ ३४ ॥

लक्षितं हमन्तावन्यान्त्र कोट्मानी तत्रापरेः ।

गोपपुत्रैः समं वतसांसारगन्तौ विचैरतः ॥ ३५ ॥

कालेन गच्छन्तः तौ तु मत्तवशौ महावज्रे ।

यवस्य जगतः पालौ वत्सपालौ बभूवतः ॥ ३६ ॥

प्राप्तकालस्ततास्तौव मेघौषमिनाम्बरः ।

बभूव वारिधाराभिरैक्यं कुर्वन् दिशामिव ॥ ३७ ॥

वाटः अक्षयवट इति । वसोद्भूतं वसुः चन्द्रार्हाकारमस्थितिः चन्द्र-
निरेशो वसुः ॥ ३० ॥ वसोद्भूतं वासोद्भूतं निरेशो ॥ ३१ ॥
व हासकतापीडौ वसुविवक्षकमेषधरो वसुपुण्यावतंसको वसुपुण्य-
मवतंसवतंसको । गोपविवर्तरेव वेषमिः जगतादीः वसुविवक्षकता-
विवाद्यकरो तौ च तौ वसुविवर्तरेः वसुवानी रचितमनामन्त्रौ ॥ ३२ ॥
वायवधरो विष्णुधरो वायो । वायवो वसुविवर्तरे वसुविवक्षकता-
॥ ३३ ॥ वसुं गौ वसुविवर्तरे वसुं वायव गच्छन्ता वसुवानी । गोपवने
वसुवानी वसुविवर्तरे ॥ ३४ ॥ प्राप्तावतंसौ गोपवनीकः वसुविवक्षकः

प्ररुद्धनवशस्याद्या शक्रगोपाचिता मही ।

तदा मारकतोवामोत् पद्मरागविभूषिता ॥ ३८ ॥

जग्मु रूपागवाहानि निम्नगाभ्यांसि सर्वतः ।

मनांसि दुर्विनीतानां प्राप्य लक्ष्मीं नवामिव ॥ ३९ ॥

न रेजेऽन्तरितश्चन्द्रो निमलो मलिनेर्धनेः ।

महाश्ववादा मूर्खाणां प्रगल्भाभिरिवास्तिभिः ॥ ४० ॥

निगुणेनापि चापेन शक्रस्य गगने पदम् ।

अवाप्यताविवेकस्य नृपस्येव परिग्रहे ॥ ४१ ॥

मेघपुष्टे बलाकानां रराज विमला ततिः ।

दुर्वृत्तिं वृत्तचेष्टं कुलीनस्यातिशोभना ॥ ४२ ॥

न बबन्धास्वरे स्थय्य विद्युद्व्यन्तचञ्चला ।

मेत्रीव प्रवरे पुंसि दुर्जनेन प्रयोजिता ॥ ४३ ॥

मार्गा बभूवुरस्पष्टा नवगम्यचयावृताः ।

अर्थान्तरमनुपाप्ताः प्रजडानामिवास्त्रयः ॥ ४४ ॥

प्रादुर्भा तावद् वक्ष्येति महाकुश्याद्युत्तिभिः । मेघैः स्वर्गतं चादितमस्मरं
यस्मिन् सः ॥ ३७ ॥ जग्मुः रूपागवाहोपास्थैर्बो इतकीटैराचिता व्यप्रा
मारकता मरकतमयीष । पद्मरागैर्बोऽङ्गैर्विभूषिता ॥ ३८ ॥

भूषाणां वेदाद्यानां प्रगल्भाभिः निःस्पृहाभिः ॥ ४० ॥ निगुणेन
ज्वारङ्गितेनापि शक्रस्य चापेन । अविवेकस्य परिग्रहे कीकारे कदा
निगुणेनापि पुंसां प्रतिष्ठावाप्यते तद्वत् ॥ ४१ ॥ ततिः पङ्क्तिः दुर्वृत्ते
मेघपुष्टे प्रविष्टा कुलीनस्य वृत्तचेष्टा निष्कपटा वृत्तचर ॥ ४२ ॥ अस्वरे
नृपस्यपि विद्युत् स्थैर्यं न बबन्ध न चकार । प्रयोजिता कृता ॥ ४३ ॥
अस्त्राः शक्तिः शक्रानां प्रजडानामप्यस्त्रिदशविनाशदुष्प्रवृत्तास्तुत्या
वया अस्त्राणां प्राप्ताः सन्तः शक्तिः क्षुः तदुत्तम् । बद्धा प्रकटाणां
अस्त्राणां बोधनास्तुत्या ॥ ४४ ॥ ते हि विषयितमवर्णयन्तीरामिधाजेन

चयत्तमिच्छिसारङ्गे तस्मिन् काले महावने ।
 लक्ष्मणमी मुदा युक्त्वा गोपालैश्चरतुः सङ्ग ॥ ४६ ॥
 कश्चिद् गोपैः समं रम्यं गयतृत्वरतावभौ ।
 चेरतुः कश्चिदत्यर्थं प्रीतश्चतलान्वयो ॥ ४७ ॥
 कश्चित् कदम्बस्त्रकश्चित् मयूरस्त्रग्वरो कश्चित् ।
 विचित्रो कश्चिदास्थेनां विविधैर्गिरिधातुभिः ॥ ४८ ॥
 पर्वशय्यासु संसृजौ कश्चिद्विद्वान्तरिषिषौ ।
 कश्चिद् गर्जनि त्रिभुवने जाहाकाररवाटनी ॥ ४९ ॥
 गायतामन्त्रगोपानां प्रशंसापरमौ कश्चित् ।
 मयूरवेकान्तगती गोपवेषप्रकाटकी ॥ ५० ॥
 इति नानाविधैर्भावेकतमप्रीतिसमुत्थौ ।
 कोहामन्त्रौ वने तस्मिन् चेरतुः प्रीतमानसौ ॥ ५१ ॥
 विकाले तु समं गोभिर्गोपहृष्टममन्वितौ ।
 पात्रस्मृत्यु कृत्वावभौ गोपवेषधरावभौ ॥ ५२ ॥

विष्णुविष ४६ लोकात्कदाचिदुत्पन्नः ॥ ४७ ॥ तद्वत् पादपद्मद्वयं
 तद्वत्कालोचितं लोकात् ॥ ४८ ॥ चयत्तेति वाचस्पत्यः । चयत्ताः कश्चिन्मो
 वदताः । चारुणाच भवता कश्चिद् ॥ ४९ ॥ गोपैः सममन्त्रं रम्यं यथा
 भवत्येव तेनैवचरती चेरतुः । तेनैवचरताविति वाटे नामो नाम कश्चि
 त्वावभौ । तस्मिन् काले चेरतादिभ्यश्चरतुः । गोपहृष्टौ चरुवत्क
 मयूरवत्कालमकदाचमौ कश्चित् ॥ ५० ॥ विद्वान्तरिषिषौ विद्वान्तरिष्य-
 वरवाचमन्त्रयोः ॥ ५१ ॥ मयूरवेकान्तगती गोपवेषप्रकाटकी च कश्चि-
 द्वावभौ । पूर्वोच्यमानः ॥ ५२ ॥ भावेकैवावभौ । ५० ॥

विकाले च यथाजोषं व्रजमित्य महाबली ।

गोपैः समानैः सहितौ चिक्रीडान्ऽमराविव ॥ ५२ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

एकदा तु विना रामं कृष्णो हृन्दावनं गतौ ।

विवचार हतां गापैर्वन्यपुष्पस्त्रगुञ्जलः ॥ १ ॥

स जगामाथ कालिन्दीं लोलकलालशालिनीम् ।

तीरसंलम्बेनोर्वेहमस्तोमिव सर्वतः ॥ २ ॥

तस्यां चातिमहाभीमं विषाम्निमृतवारिणम् ।

ऊटं कालियनागस्य ददृशेऽतीव भोषणम् ॥ ३ ॥

विषाम्निना विसरता दग्धतीरमहातरुम् ।

विषाणे वन्यायां रामो च क्रोडु सक्तौ कश्चिद् वन एव चेरतः ॥ ५१ ॥

कश्चिद् विषाणे व्रजमित्य ववाच च चिक्रीडान्ते ॥ ५२ ॥

विषमवस्तुविशोद्धनेन हि चातिवदमनं रामः कञ्चो ह्रासं मन्यतेति
रामं विमेष ववो ॥ १ ॥ कञ्चोवस्तुतेः कञ्चोचैः चातिनीं चऽप्यः ॥
केरीचानां यौद्ध्यावृत्तलीयित्वेत्तुमेवा विषाम्निना मृतं तप्तं वारि
विकृत् तं हृदयं चातिभीषणं ववा मरुतेषु ॥ २ ॥ ३ ॥

वाताहताम्बु, विलेपस्यग्दग्धविहङ्गमम् ॥ ४ ॥
 तमतोव महारौद्रं मृत्युवक्त्रमिवापरम् ।
 विलास्य चिन्तयामास भगवान् मधुसूदनः ॥ ५ ॥
 अस्मिन् वसति दृष्टात्मा कालियोऽसौ विषायुधः ।
 यो मया निजितस्त्वक्का दृष्टा नष्टः पयोनिधिम् ॥ ६ ॥
 तेनैव दूषिता सर्वा यमना सागर गता ।
 न गोपेर्गोपिनेर्वाप तृषार्त्तैरुपगृह्यते ॥ ७ ॥
 तदस्य नागराजस्य कर्त्तव्या नियन्त्रा मया ।
 निष्ठासाम्बु सुखं येन चरेयुर्न जवामिनः ॥ ८ ॥
 एतदर्थं तृलोक्यस्मिन् अवतारो मया कृतः ।
 यदेषामुत्पद्यस्यानां कार्या यास्तिदुरात्मनाम् ॥ ९ ॥
 तदेन नातिदुरस्य कटस्वमुरुगास्त्रिनम् ।
 अधिक्रान्तात्पतिष्यामि कटोऽभिवर्तिनामिनः ॥ १० ॥

परायण उवाच ।

इयं विचिन्त्य वडा च गाढं परिकरं ततः ।
 निपपात कटे तत्र मपेराजस्य वेगितः ॥ ११ ॥

विहङ्गमः प्रवृत्तः वाताहताम्बुः विलेपः विलेपः दग्धः
 विहङ्गमः विहङ्गः तदा मर्त्येन दग्धः विहङ्गमः विलेपः ॥ ४ ॥ ५ ॥
 मया तं महिम्ना नष्टेन निजितो दृष्टो भवदुरः पयोनिधिं तस्मै
 रमयत् दीपः कटः सा नष्टः प्रवर्तितः कोऽस्मिन् वसति दृष्टात्मा
 इदं च तः मृत्युकावुवाच्यः कोऽसौ मया दृष्टः पयोनिधिः इति
 पयोनिधिः ॥ ६ ॥

यमनाः त्रैलोक्ये वसन्तः सुदुर्लभमवस्थं नियन्त्रावोनाह
 तमवस्थोप वसन्तवक्त्रं तमेविति । स तु मृत्युवक्त्रमवस्थं
 नष्टेनाम्बुः कालियोऽसौ इति ॥ १० ॥ परितः स्त्रियते

तेनापि पतता तत्र क्षीभितः स महाकूटः ।
 अत्यर्थं दृशतांस्तं सममिच्छन् मङ्गीकृतान् ॥ १२ ॥
 ते हि दृष्टविषज्ज्वालातमास्पृशन्नीक्षिताः ।
 लज्जन्तः पादपाः सती ज्वालाभ्यामदिगन्तराः ।
 आम्फीटयामास तदा कृष्णो नागकूटे भज्रम् ॥ १३ ॥
 तच्छृष्टमवनाञ्चाशं नागराजोऽप्यपागमत् ।
 आताम्रनग्नो दृष्टविषज्ज्वालाकुलैः फणैः ।
 वृत्तो महाविषैवान्ये रुग्णैरग्निलागिभिः ॥ १४ ॥
 नागपक्षाद्यंशतो ज्वरिष्कारोपगोभिताः ।
 प्रकम्पितमन्त्रोपचलत्कुण्डलकालयः ॥ १५ ॥
 ततः प्रवेशितः सर्वे स कृष्णो भोगवन्धनम् ।
 ददंश्चापि ते कृष्णं त्रिषज्ज्वालाविजैर्मखैः ॥ १६ ॥
 तं तत्र पतितं दृष्ट्वा सर्पभोगनिपीडितम् ।
 गोपा व्रजमुपागम्य चक्रशुं शोकनालमाः ॥ १७ ॥
 एष मोहं गतः कृष्णो मन्त्रो वै कालियकूटे ।
 भक्ष्यते सर्पराजेन तटागच्छत पश्यत ॥ १८ ॥

परिधीयते इति परिकरो वक्ष्यं तत् प्रमादं बहु वेगितं वेगवान् ॥ ११ ॥

वसविद्धत वक्ष्यन् विषेण ॥ १२ ॥ १३ ॥ दृष्टविषज्ज्वालाभिः कृष्ण-
 क्षीप्तेः कक्षैरपवर्जित आगमत् ॥ १४ ॥ ज्वरिभिरग्नौ रुग्णैरग्नौ रोग-
 गोभिताः प्रकम्पितानां तन्मनां क्षेपेणोत्क्षेपेण चक्रशुः कुण्डलैः कालिः
 गोपा बाधालाः ॥ १५ ॥ भोगो देहः स एव बन्धनं बाधनत्वाद्
 बन्धनं तत् प्रवेशितः कुण्डलीकृतैर्देहैरग्नौ रोगः ददंश्च-
 ददयन्तः ॥ १६ ॥ गोपेन बाधकाः बाधकाः अतृप्तया ददयन्तः

तत श्रुत्वा ते तदा गोपा वज्रपातोपमं वचः ।

गोप्यं च त्वरिता जम्भ यं योदापमन्त्रा कृतम् ॥ १८ ॥

हा हा कामाविति जना गोपीनामनिविष्टतः ।

ययोदया म मन्थान्को द्रुतं प्रत्यलितं ययौ ॥ २० ॥

नन्दगोपश्च गोपाश्च रामश्चाङ्गुतविक्रमः ।

त्वरितं यमूनां जम्भः कृष्णदंष्ट्रमनात्मनाः ॥ २१ ॥

दृष्टुं श्रुतिं ते तत्र मर्षेण जवशं गतम् ।

निःश्रुतं कृतं कृतं मर्षभोगेन वेष्टितम् ॥ २२ ॥

नन्दगोपश्च निवेष्टा श्रुत्या पत्रमन्त्रे दृष्टौ ।

ययोदा च महाभागा बभूव मुनिमत्तम ॥ २३ ॥

नोप्यस्त्वया इदं त्वयं दृष्टुं शोकाज्जातराः ।

प्रेमैव केनैव पीत्वा भगवता र्थगददत्त ॥ २४ ॥

मयी ययोदया माहं विद्यामोऽयं मन्त्राङ्गटे ।

नागराजस्य नो गन्तव्यमन्त्राङ्गं युष्मन्ते जने ॥ २५ ॥

दिवसं को विना सूर्यं विना चन्द्रेण का निशा ।

विना हृदयेण वा नावो विना कर्मणो को ज्ञयः ॥ २६ ॥

विना कृता न वास्यामः कृच्छेनानेन गोक्षुल्लभः ।

अरण्यं नापि मेघैश्च वारिहीनं वद्या सरः ॥ २७ ॥

॥ १८ ॥ वचं यम् पुनराह वच इति ॥ १८ ॥ द्रुतं यं प्रत्यलितं यया
भावेनं ययौ ॥ २० ॥ ययोदा च निवेष्टा ययौ ॥ २१ ॥

शेषेण वातरा विद्याः भवतामन्त्राणां महत्वं यया मन्त्रेण
शेषः । यम् योपुनराह वच इति वदति ॥ २३ ॥ मन्त्रेण विद्यामन्त्रा
विदित्वा च वाद्यानां ॥ २७ ॥

वत् नैन्दीवरदलप्रस्यकान्तिरयं हरिः ।

तेनापि मातुर्वीरेण रतिरस्योति विस्मयः ॥ २८ ॥

उत्फुल्लपङ्कजदलस्यष्टकान्तिविलोचनम् ।

अपश्यन्तो हरि दीनाः कथं गोष्ठे भविष्यथ ॥ २९ ॥

अत्यस्तमधुरालापहृताग्रिमनोधनाः ।

न विना पुण्डरीकाक्षं यास्यामी नन्दगोकुलम् ॥ ३० ॥

भीर्गनाविष्टितस्यापि सर्पराजेन पश्यत ।

स्मितग्रीभि मुख गाढ्यः । कण्ठस्यास्मद्विलोकने ॥ ३१ ॥

पराशर उवाच ।

इति गोपीवचः श्रुत्वा रोहिणेया महाबलः ।

गोपांश्च त्रासविधुरान् विलास्य स्तिमतेष्वथ ॥ ३२ ॥

नन्दश्च दीनमत्यर्थं न्यस्तद्वीष्टं सुताननं ।

मूर्च्छाकुलां यथादाश्च कथमाहात्म्यसन्धया ॥ ३३ ॥

किमिदं देवदेवेश ! भावोऽयं मानुषस्त्वया ।

व्यप्यतेऽत्यस्तमात्मानं किमनन्तं न वेत्सि यत् ॥ ३४ ॥

त्वमस्य जगतो नाभिरराधामिव संशयः ।

कर्तापहर्ता पाता च त्रेलोक्ये त्वं त्रयीमयः ॥ ३५ ॥

वत्वायं हरिर्नास्ति तेनापि मातुर्वीरेण जयनीत्येवमपि रतिर्भ-
वतीति विस्मयोऽस्याचक्षते । अन्तरहिते नास्मद्वेषेति सुखं नास्मि-
तेत्यर्थः ॥ २८ ॥ अथं भविष्यथ कथमेति च गोपादुपपन्नः ॥ २९ ॥
अत्यस्तमधुरालापहृताग्रिमनोधनं यथा दायां ताः ॥ ३० ॥ त्रास-
विधुरान् अत्यभयपूर्णां यत्सुखयानिभ्यः ॥ ३१ ॥ आत्मवैश्या-
कण्ठतेन कथमाह विनापुण्डरीकाक्षं नराह किमिदं विस्मयः ॥ ३२ ॥
आत्मानम् अनन्तं किं न वेत्सि मानुषस्त्वयै वदितुं शक्यमिति ॥ ३३ ॥

वेन्द्रवद्राश्विबसुभिरादित्यैर्मन्दन्निभिः ।

चिन्त्वसे त्वमचिन्वात्मन् समस्तौ खेव या निभिः ॥ ३६ ॥

जगत्पथं जगन्नाथ ! भारवतरणेच्छया ।

अवतारोऽव मर्तोऽपु तवांशवाहमयजः ॥ ३७ ॥

मनुष्यलोलां भगवन् । भजता भवता सुराः ।

विदुस्त्वयन्तस्त्वकीनां सर्व एव समासते । ३८ ॥

अवतार्य भवान् पृथि गोकुलेऽथ सुराङ्गनाः ।

काङ्क्ष्यमाणानः पयादवतार्योऽग्निं यावतः ॥ ३९ ॥

अवतारोऽवो ये अणुः गापा एव हि बान्धवाः ।

गाप्यथ सोदतः कस्मात् त्वं बभूवन् समुपेक्षमे ॥ ४० ॥

दग्निना मानुषा भावा दग्धित बालचापलम् ।

तदयं दम्यतां कृणा दुराका दग्धनायुधः ॥ ४१ ॥

पराशर उवाच ।

इति मस्कारितः कृणाः स्त्रितभिर्बाहुसंपुट ।

आम्फाट्य माचयामास खटेन भांगबन्धनात् ॥ ४२ ॥

आनस्य चापि हस्ताभ्यामुभाभ्या मध्यम फणम् ।

आहृष्ट्यामुन्मथिरसः प्रनततोऽविक्रमः ॥ ४३ ॥

अथान्वयकृत् जगतः संवत्सराणां चाराणां नाभिरिव च कन
प्रतिपत्तः रश्मिभिरिवारा इति श्रुतः ॥ ३६ ॥ जगत्सर्वे
भूमादुत्तमैर्ग ॥ ३७ ॥

अहम्बोका भजता भजता वेदभूतेन तावदेवाः सुरा एव तद्धोवा
विदुस्त्वयन्तस्त्वकीनां सर्व एव समासते ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ अतोऽप्यदर्शं कानामेतावापेक्ष
॥ ४० ॥ अमुन्मथिरसः आनस्य चरस आमुन्मथिरस इति वा श्लोः

मयाः कण्ठेऽभवंसास्य कण्ठस्याङ्गु निकुटनेः ।

यतोऽतिष्ठ कुर्वते ननामास्य ततः शिरः ॥ ४४ ॥

मूर्च्छांमुपययौ भ्रात्र्या नागः कण्ठास्य रक्षकैः ।

दृष्ट्वापातनिपातेन ववाम रुधिर बहु ॥ ४५ ॥

तन्निर्भिद्यशिरोग्रीवमास्येभ्यः स्मृतयोऽक्षितम् ।

विलास्य शरणं जग्मुस्तत्पत्रो मधुसूदनम् ॥ ४६ ॥

नागपत्रं जघुः ।

ज्जातोऽसि देवदेवेश ! सर्वेशस्त्वमनुत्तम ॥

परं ज्योतिरचिन्त्यं यस्तदंशः परमेश्वरः ॥ ४७ ॥

न समर्थाः सुरास्तोतुं यमनन्यभव प्रभुम् ।

स्वरूपवर्णनं तस्य कथं योषित् करिष्यति ॥ ४८ ॥

अथवतपक्षकेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ अन्त्यक्षेत्रेणाङ्गुभ्यां निकुटनेः वङ्गुटनेः ननास्य
ननासाधेत्यर्थः ॥ ४४ ॥ कण्ठास्य भ्रात्र्या अन्त्यक्षेत्रेणाङ्गुभ्यां निकुटनेः
नागः प्राप्नोति दृष्ट्वापातनिपातेन दृष्ट्वापातः तीक्ष्णपङ्कजः । पाठान्तरे तदत्-
पातनिपातेनेति च एवार्थः । अथाभ्यासरेचदृष्ट्वापादात्मा अन्त्यक्षेत्रेणाङ्गुभ्यां
पादस्याङ्गुभिर्येषां यदाह भरतः अन्त्यक्षेत्रेणाङ्गुभ्यां येषां अन्त्यक्षेत्रेणाङ्गुभ्यां
पूर्वकाः । अन्त्यक्षेत्रेणाङ्गुभ्यां यदाह भरतः अन्त्यक्षेत्रेणाङ्गुभ्यां येषां अन्त्यक्षेत्रेणाङ्गुभ्यां
यन्त्यक्षेत्रेणाङ्गुभ्यां यदाह भरतः अन्त्यक्षेत्रेणाङ्गुभ्यां येषां अन्त्यक्षेत्रेणाङ्गुभ्यां
पादो पादो च यमनं स्मृतये स्मृतयेऽसि देवदेवेश ! तस्य विविधेष्वेव पादेषु
पादेष्वेव अस्मत् । नूपुर शरणं जगतां पूरतः अन्त्यक्षेत्रेणाङ्गुभ्यां । विम-
लाङ्गुभ्यां दृष्ट्वापादेति वा अस्मत् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ न विद्यते
अस्यो यथाह ते अहं तव । परं ज्योतिः अन्त्यक्षेत्रेणाङ्गुभ्यां यदाह भरतः
अन्त्यक्षेत्रेणाङ्गुभ्यां यदाह भरतः अन्त्यक्षेत्रेणाङ्गुभ्यां यदाह भरतः अन्त्यक्षेत्रेणाङ्गुभ्यां
अन्त्यक्षेत्रेणाङ्गुभ्यां यदाह भरतः अन्त्यक्षेत्रेणाङ्गुभ्यां यदाह भरतः अन्त्यक्षेत्रेणाङ्गुभ्यां
अन्त्यक्षेत्रेणाङ्गुभ्यां यदाह भरतः अन्त्यक्षेत्रेणाङ्गुभ्यां यदाह भरतः अन्त्यक्षेत्रेणाङ्गुभ्यां

यस्याखिलं महीश्वीमजसाम्निपवनात्मकम् ।
 मद्याण्डमन्यकांयांयस्तांशामस्तं कथं वयम् ॥ ४८ ॥
 यतस्तो न विदुर्नित्य यत्स्वरूपमयोगिनः ।
 परमार्थमणोरथं स्थलात् स्थलं गताः स्म तम् ॥ ५० ॥
 न यस्य जन्मने धाता यस्य नात्ताय चात्तकः ।
 स्थितिकर्ता न चाभ्योऽस्ति यस्य तस्मै नमः सदा ॥ ५१ ॥
 कोपः स्वयोऽपि ते नास्ति क्षितिपाननमेव ते ।
 कारणं कालियस्यास्य दमने श्रूयतामतः ॥ ५२ ॥
 स्त्रियोऽनुकम्पयाः साधूनां मृदा दीनाश्च जन्मवः ।
 यतस्तताऽस्य दीनस्य सम्यतां समतां वरः ॥ ५३ ॥
 समस्तजगदाधारो भवानन्यदसः कृषो ।
 त्वया च पीडिता जह्यान् मुहूर्त्तार्धेन जीवितम् ॥ ५४ ॥
 क पश्योऽन्यथीर्योऽय क भवान् भुवनाययः ।
 प्रीतिर्देषो समातृकष्टगात्ररौ च यतोऽव्ययः ॥ ५५ ॥
 ततः कुरु जगत्स्वामिन् प्रसादमवसोदतः ।
 प्राचास्त्वजति नागाऽयं भर्तृभिर्ज्ञां प्रदीयताम् ॥ ५६ ॥

यदा क्लृप्तवर्त्ता चान्यो नास्ति विष्णुपुराणभाषा ॥ ५१ ॥ एवं
 स्तुतां तद्वत् प्राचंयन्ते कोप इति । कोपेन चदस्य दमनं कृतं तत्र
 चान्यथो वदोऽपि नृप कृतः । काचरक्षार्थं तु दमने । दमना-
 नन्तरं चान्येन वृद्धा दमनं ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ न नव होवकायं
 शिष्य दद्यात्तुः यदा प्रीतिः समस्तोचरा एव होव कृष्णरमोचरो न तु
 दाने होवो वृद्धः ॥ ५५ ॥ यत एवं समस्तोच होवका यदा होव कृष्ण न चान्य
 विदस्य, कार्यं दद्यात्तुः । प्राचाभिर्ज्ञां ॥ ५६ ॥ प्राचाभिर्ज्ञां प्राची

पराशर उवाच ।

इत्युक्ते ताभिराश्रयं ज्ञात्वाऽपि पञ्चगः ।

प्रसोदं देवदेवेति प्राह वाक्च यनेः यनेः ॥ ५७ ॥

तवाष्टगुणमैश्वर्यं नाव ! स्वाभाविकं वसम् ।

निरस्तातिशय यस्य तस्य स्तोष्यामि किं त्वहम् ॥ ५८ ॥

त्वं परस्त्वं परस्याद्यः परं त्वत्तः परात्मकः ।

परमात् परमो यस्त्वं ततस्तोष्यामि किं त्वहम् ॥ ५९ ॥

यस्मात् मम्रा च इदं चन्द्रेन्दुमरुतोऽग्विनी ।

वसवस्य महादित्यैस्तस्य स्तोष्यामि किं त्वहम् ॥ ६० ॥

एकावयवमूलांशा यय्यैतदखिलं जगत् ।

कल्पनावयवस्त्वेव त स्तोष्यामि कथं त्वहम् ॥ ६१ ॥

अतः मिश्रं कृते कल्पयन्निर्गुणना'दमेचित्यमिवावच्छादित्विष्टावच्छादना'दिति
कृतीति विषयः काचित् यः यनेः प्राह ॥ ५७ ॥ अत्र तवाष्टगुणं पर
निरतिशयम् ऐश्वर्यं तवाष्टगुणैश्वर्यं विमर्शं स्तोष्यामि मेघदेवमपि
कोटं वसवं इति भवः ॥ ५८ ॥

विरतिवैश्वर्यं मेघ देव उवाच । त्वमिति त्वं परः सर्वोत्तम
एतदेवाह परस्य हिरण्यगर्भकाद्यो जनकस्य 'यो ब्रह्माणं विट-
धाति ईश्वरिति' श्रुतेः तस्य हेतुः परमव्यक्तं त्वतः प्रवर्तते हे परः कस्य
तत्प्रेरकेन्द्रादयः तत् कुत इत्यादि । परादिन्द्रियादेः परमो यस्त्वं
"इन्द्रियैः पराष्टाभिः चर्तुष्वपि परं जनः । जनवस्तु परा बुद्धिर्वा
बुद्धेः परस्तु सः । सज्जनः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषा परः । पुरुषाश्च
परं विद्वत् वा वाचा वा परा नतिः" इति श्रुतेरित्यर्थः । पाठात्पराव्य-
क्तमेव रोक्षा व्याख्यायानि ॥ ५९ ॥ परमत्वमेव प्रपञ्चयन्नाह । अत्र-
इति वसभिः ॥ ६० ॥ यदीवकैवसावयवस्य सार्वभौमोऽपि वसिष्ठ-
वसत् । ननु विश्वकस्य जहं जगत् वसवस्यः कोऽयं जगत् । कस्य-

सदसद्रूपिणी यस्य ब्रह्माद्यास्त्रिदशोत्तमाः ।
 परमार्त्तं न जानन्ति तस्य स्तोत्रामि किं त्वहम् ॥ ६२ ॥
 ब्रह्माद्यैरर्च्यते दिव्यैर्यत्र पुण्यान्मोदयैः ।
 नन्दनादिसमुद्गतैः सोऽर्च्यते वा कथं मया ॥ ६३ ॥
 यस्यावताररूपाणि देवराजः मटार्चयति ।
 न वेत्ति परमं रूपं सोऽर्च्यते वा कथं मया ॥ ६४ ॥
 विषयेभ्यः समाहृत्य सर्वाद्यानि च योमिनः ।
 समर्चयेत्ति ध्यानेन सोऽर्च्यते वा कथं मया ॥ ६५ ॥
 हृदि संकल्प्य यद्रूपं ध्यानेनार्चयति योमिनः ।
 भावपुण्यादिना नाथ ! सोऽर्च्यते वा कथं मया ॥ ६६ ॥
 सोऽर्च्यते दैवदेवेभ्यः ! नाचंतायां मुतो न च ।
 मानस्यैवान्न कृपामात्रमनोवृत्तिः प्रसीद मे ॥ ६७ ॥
 सर्पजातिरियं कृता यस्यां जातोऽस्मि केशव ।
 तत्सर्वभाषोऽयमवाप्ति नापराधो ममाहृत ॥ ६८ ॥

नेति कथावनाशीः ब्रह्मनाथस्य कथयता कथं कः । वादोऽस्य विद्या
 ब्रह्मादीनां हि मुनेः ॥ ६१ ॥ सदसद्रूपिणः वाचंकारणात्प्रवक्तुः ॥ ६२ ॥
 पूर्वोक्तोक्तं प्रवक्तुः कुटीरि । वागपुण्यादिना कर्मोपपन्नं रूपं वागुपकारेण ।
 वरा वाकेनादिर्वादिनोऽप्येव इत्यादिवादिना । ननु ह्यम् । “वादिनां प्रवक्तुः
 इत्यं इत्यर्चयितुं विद्यते । सर्वभूतदत्ता इत्यं दत्ताः इत्यं विविधभूते ।
 वराः इत्यं वराः इत्यं ध्यायं इत्यं वरप्रदम् । वरां वै वाचयन् इत्य-
 मेतेषु भूतानि विराजन्ति ॥ ६३ ॥ नरेण कृपया प्रसादं लभ्यते ।
 कोऽप्यपि कृपायाऽप्य विराजन्ति वरप्रदायको मनोवृत्तिर्वाक्यं प्रसादयन्तः वर-
 प्रदायकं विद्यायाऽप्येति वरं विराजन्ति वरप्रदायकं प्रसादयन्तः वर-
 प्रदायकं वरप्रदायकः ॥ ६४ ॥

ननु इत्यं वरं न लभ्यते । ननु इत्यं वरं न लभ्यते ।

सृज्यते भवता सर्वे तथा संक्रियते जगत् ।

जातिरूपसम्भवाय सृज्यन्ते जगतां त्वया ॥ ६८ ॥

यथाहं भवता सृष्टा जाल्या रूपेण चैवम् ।

तभावेन च संयुक्तस्तथैवं चैष्टितं मम ॥ ७० ॥

यदन्यथा प्रवर्त्तयं देवदेव । ततो मयि ।

न्यायां दण्डनिपाता वै तवैव वचनं यथा ॥ ७१ ॥

तथापि यज्जगत्स्वामी दण्डं पातितवान् मयि ।

म मादृशं वरं दण्डस्वक्तो नान्यत्र मे वरः ॥ ७२ ॥

हतवीर्यो हतविषा दामतोऽहं त्वया च्युत ।

जीवितं दीयतामेकमाज्ञापय करोमि किम् ॥ ७३ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

नात स्थेयं त्वया मर्षः कदाचित् यमुनाजले ।

समस्तपरिवारस्य समुद्रमनिलं व्रज ॥ ७४ ॥

भूतपदानि च ते मर्षं दृष्ट्वा सूतेनि सागरं ।

शकुनः परगतिपुम्बस्य न प्रहरिष्यति ॥ ७५ ॥

रिति प्रहृष्टः ॥ ६८ ॥ जातिरूपसम्भवाय जातिः सर्पत्वादिरूपं
कणित्वादिरूपमायः कौट्योदि ॥ ६८ ॥ ७० ॥ तवैव वचनं सृष्ट-
स्वत्वादिरथा । पणित्वाय साधुना विनाशाय च दृष्टताम् । धर्म-
सम्पादनाद्यैव वक्ष्यामि युगे युगे इत्यादि । साधुत्वञ्च तदा दण्डभो-
वरं तदेव मया कृतं नान्यादित्यर्थः ॥ ७१ ॥ ततो दण्डाज्ञां वरं
प्राप्यत्वात् । तदन्वयो वरोऽपि न्यायः । मामेवमेव वरमिति पाठो
दण्डविषेयाय वर एव ततो मास्येति ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ जाया

पराशर उवाच ।

इत्युक्त्वा सर्पराजानं मुनीन् भगवान् हरिः ।
 प्रचक्ष्य सोऽपि कृत्वाय जगाम पयसा निधिम् ॥ ७६ ॥
 पयसा सर्वभूतानां सञ्चत्वापत्यवान्भवः ।
 समस्तभार्यासहितः परित्यज्य स्वकं हृदम् ॥ ७७ ॥
 ततः सर्वे परित्यज्य सतं पुनरिवागतम् ।
 गोपा मूर्धनि गोविन्दं सिध्दिर्नैतज्जैलैः ॥ ७८ ॥
 कृत्वा मल्लिष्टकमपि मन्त्रे विस्मितचेतसः ।
 तुष्टवर्मुदिता गोपा दृष्ट्वा शिवज्जलां नदीम् ॥ ७९ ॥
 गीयमानः स गापोभिघरितैश्चारुश्रुतैः ।
 संक्षयमानो गापेभ्यः कृत्वा वज्रमुपागमत् ॥ ८० ॥

चष्टमोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

गाः पालयन्ती च पुनः सहितौ बलत्रेयवौ ॥ १ ॥
 असमाचौ वनं तस्मिन् रम्यं तालवनं गतौ ।
 तत् तु तालवनं दिव्यं धेनुको नाम दानवः ।
 खगमासकृताहारः सदाध्यास्य चराकृतिः ॥ २ ॥
 तत् तु तालवनं पञ्चकलसपत्नसमन्वितम् ।
 दृष्ट्वा स्पृहान्विता गोपाः पलाढानिभूतान् वचः ॥ ३ ॥
 हे राम ! हे कृष्ण ! सदा धेनुकेनैव रक्षिते ।
 भूतदेवो यतस्तस्मात् पलाढीमानि सीत वै ॥ ४ ॥

नन्वाद्याः । चार्देव राम पाठ प्रीत्या विचित्रः विचित्रः ॥ ७८ ॥

कृष्णे श्रीकृष्णाय । वचनो नोराष्ट्रद्वयः ॥ ७९ ॥ ८० ॥

फलानि पश्य तालानां गन्धामोदितदिंशि च ।
 वयमसुमभीप्सामः पात्यन्ता यदि रोचसे ॥ ५ ॥
 इति गोपकुमाराणां श्रुत्वा सङ्कर्षणो वचः ।
 क्वच्य पातयामास भुवि तालफलानि वै ॥ ६ ॥
 फलानां पततां शब्दमाकर्ण्य स दुरामदः ।
 चाजगाम सुदृष्टात्मा कोपाद् दैतधगर्दभः ॥ ७ ॥
 पदभ्यामुभाभ्यां स तदा पश्चिमाभ्यां बली बलम् ।
 जघानोरसि ताभ्याश्च स च तेनाप्यगृह्यत ॥ ८ ॥
 गृहीत्वा भ्रामणेनैव संऽस्थरे गतजीवितम् ।
 तस्मिन्नेव च चित्तेप वेगेन तृणराजनि ॥ ९ ॥
 ततः फलान्धनेकानि तालाग्रान्निपतन् स्मरः ।
 पृथिव्यां पातयामास महावातीऽखुदानि च ॥ १० ॥
 अन्धानप्यस्य वै ज्ञातीनागतान् दैत्यगर्दभान् ।
 क्वच्यचित्तेप तालाग्रे बलभद्रश्च लीलया ॥ ११ ॥
 अवेनालङ्घिता पृथ्वी पक्षेस्तालफलैस्तादा ।
 दैत्यगर्दभदेहेष मैत्रेय ! शुशुभेऽधिकम् ॥ १२ ॥

पञ्चानावादाने कृद्वाप्तिताः वलीऽनुवन् ॥ १२४ ॥ गन्धामोदितदिंशि गन्धेनामोदितः दिवो वैलानि पञ्चानि पश्य । पाठान्ते गन्धेनामोदितः दिवः । वेदां गन्धेनामोदितो दिव इत्यर्थः ॥ ५ ॥ पातयामास वाक्कुम्भाति चोबम् । वाक्कुम्भां तावान् संपारकम्वव-
 क्षितः सुशोभः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ताभ्यां तयोः पादयोः च च पेरुवक्षणेन दानेनालङ्घित ॥ ८ ॥ गृहीत्वा पेरुव च दानकृत्तराजनि तावे च

ततो गावा निराशाशस्त स्निग्धालवने हिज ! ।

नवमस्यं सुखं चेत्येव भुक्तमभूत् पुरा ॥ ११ ॥

—

नवमोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

तस्मिन् राममदेतये सानुगं विनिपातिते ।

सेव्यं सागापगापीना रम्यं तालवनं वभी ।

ततस्तो जातइर्यो तु वसुदेवसुतावभी ।

जत्वा वनकदेतये भाण्णारवटभागतो ॥ २ ॥

चिचमानी प्रगायन्तो विचित्रन्तो च पादपात् ।

चारयन्तो च गा टरे व्याहरन्तो च नामभिः ॥ ३ ॥

निर्वीगदामस्कन्तो तौ वनमालाविभषितौ ।

शशभाने मज्जाकान्तौ बालशृङ्गाविवर्धभौ ॥ ४ ॥

विष्णु ॥ १ ॥ मङ्गलार्चनं कृतं ततः पठेत् सा मङ्गलं लभेत् ॥ १ ॥

॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥

—

मङ्गलार्चनं पठेत् ॥ १ ॥ श्रीकृष्णो विचित्रन्तो । श्रीकृष्णः
विचित्रः सा विचित्रः मङ्गलः । विचित्रन्तो विचित्रः विचित्रः विचित्रः
द्वौ विचित्रौ वन्तो सा विचित्रौ विचित्रौ ॥ १ ॥ विचित्रन्तो विचित्रः
विचित्रः विचित्रः विचित्रः विचित्रः विचित्रः विचित्रः विचित्रः विचित्रः
विचित्रः विचित्रः विचित्रः विचित्रः विचित्रः विचित्रः विचित्रः विचित्रः
विचित्रः विचित्रः विचित्रः विचित्रः विचित्रः विचित्रः विचित्रः विचित्रः
विचित्रः विचित्रः विचित्रः विचित्रः विचित्रः विचित्रः विचित्रः विचित्रः

श्रीदास्या मङ्ग गोविन्दः प्रसङ्गेन तथा वक्तुः ।
 गोपालैरपरैश्चान्ये गोपालाः पुत्रवस्तनः ॥ १३ ॥
 श्रीदामान ततः कृष्णः प्रसङ्गं राक्षसोद्यतः ।
 जितवान् कृष्णपत्न्यायेनैर्गोपैश्च पराजिताः ॥ १४ ॥
 ते बाहवन्तस्त्वय्यं नानाभाण्डैरस्त्रभेद्यैः ।
 पुनर्निविशतुः सर्वे ये येषां पराजिताः ॥ १५ ॥
 सहपैत्रं तु स्वभेन शोचन्मुत्सिष्य दानवः ।
 न तस्यो म जगामैव स चन्द्र इव वारिदः ॥ १६ ॥
 यमदन् रोहिणेयस्य स भारं दानवान्तमः ।
 वज्रं सुमहाकायः प्राणयैव बलादहत् ॥ १७ ॥
 मर्ध्वं च त दृष्ट्वा दम्भेनोत्पन्नमाह्वयितम् ।
 रुद्रात्मलम्बाभरणं मुकुटाटोपिमस्तकम् ॥ १८ ॥
 रौद्रं शकटचक्राक्षं पादद्व्यामचलत्क्षितिम् ।
 ह्रियमाचस्ततः कृष्णमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १९ ॥
 कृष्ण ' कृष्ण ' ह्रियाम्येव पवित्रोदयमूर्तिना ।
 केनापि पद्मे दैत्येन गोपालान्प्ररूपिष्या ॥ २० ॥

श्रीदामाजीवः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ दम्भेनोत्पन्न
 नादयो वाहनिर्देव नमः । कृष्णस्यैव तं कृष्णं दानं कृष्णस्य नरे
 वल्लभाभरणं वक्तुं नमः । मुकुटाटोपि वरुणदुष्टमस्तकं वक्तुं ॥ १८ ॥
 रौद्रं शकटं चक्रं चन्द्र इव वारिदो वक्तुं ते बाहवो वक्तुं
 वारिदेव नमः ॥ १९ ॥

ह्रियामि (ह्रिये) सर्वं वि परकोटिद्वारां वरेणवद्व्या वक्तुं नमः ।

यदत्र साम्प्रतं कार्यं मया मधुनिपूटन ! ।

तत् कथ्यतां प्रयास्येष्ट दुरात्मा दानवाधमः ॥ २१ ॥

परागर् उवाच ।

तमाह रामं गोविन्दः स्मितभिन्नौष्ठसम्पुटः ।

महात्मा रोहणेयस्य बलवीर्य्यप्रमाणवित् ॥ २२ ॥

किमयं मानुषो भावो व्यक्तमेवावलम्ब्यते ।

सर्वान् ! सर्वगुणानां गुणगुणान्मना त्वया ॥ २३ ॥

स्मरार्थेऽप्यजगद्दीजकारणं कारणापजम् ।

आत्मानमेकं तद्वच्च जगत्वे कार्णवे च यत् ॥ २४ ॥

किञ्च वेत्सि यद्याहञ्च त्वत्सैकं कारणं भवः ।

भारावतारणार्थाय मर्त्तलोकमुपागती ॥ २५ ॥

नभः शिरस्तेऽम्बुमयो च मूर्त्तिः

पादौ क्षितिर्बलमनक्त । वष्टिः ।

सोमो मनस्तेऽवसितं समीरो

दिग्बलतस्त्राऽव्यय । वाहवस्ते । २६ ॥

तेन ॥ २० ॥ २१ ॥ पूर्वं काशीवर्णनान्तर्गतं मां विमोक्षानं परमेष्ठिनं
न वेत्सीति तत्त्वं संशयार्थं स्वमिदानीं सुकृतीति विज्ञायां स्मितेन
मिथुनोऽर्धमुष्टं वक्ष्ये ॥ २२ ॥ काशीजनः सर्वरूपगुणानां सर्वेषां
कल्याणार्थं कारणानां गुणकारणभूतः । अत एव गुणकारणानां प्रसवेऽप्य-
वधिप्राप्त्याचैतन्महत्त्वेन ॥ २३ ॥ एतत् प्रपञ्चव्यापकं करोति हास्यं
अथेवजगद्दीजकारणम् । सर्वजनम्बुललाटव्याप्यापि कारणमात्मा तं
कार तम श्रेष्ठः कारणव्यापजम्बुललाटव्यापि प्रवर्त्तयन्तया पूर्वं स्मितं
तद्वच्च तथैव जनलोकाद्यं प्रसीदामस्येति वदन्मनविषयते तदेवाह-
विमोक्षानं कार ॥ २४ ॥ २५ ॥ विराट्कृत्वेन स्त्रीति नम इति ॥ २६ ॥

सहस्रवक्त्रो भगवान् महात्मा

सहस्रहस्ताङ्गुलीरभेदः ।

सहस्रपद्मोद्भवो निरायः

सहस्रयस्यां मुनया गृह्यन्ति ॥ २७ ॥

दिश्वं हि रूपं तव वेत्ति माय्यो

देवैर्येधैरवताररूपम् ।

तवाच्यते, वेत्सि न । क. सदन्तो

त्वयो व दिश्वं लयमभ्युपैति ॥ २८ ॥

त्वया धृतं धरया विभक्तिं

धराधरं विष्णुमन्तमूर्तेः ।

जितादिभेदे रजः । कासरूपो

निम्बपूर्वो जगदेतदत्सि ॥ २९ ॥

पत्तं यथा वाहवर्जिताम्बु

हिमलयरूप परिगृह्य काशम् ।

हिमाचले भानुमताऽशुसङ्गात्

जलत्वमभ्युपैति पुनस्तदेव ॥ ३० ॥

महाभारतविष्णुपुराणे श्रीविष्णुसहस्रनाम्नोक्तम् । सहस्रवक्त्रपरिविष्टा
हस्ताङ्गुलीरभेदः । सहस्रपद्मोद्भवः । सहस्रयस्यां मुनयः । सहस्रपद्मोद्भवः ।
सहस्रपद्मोद्भवः ॥ २७ ॥ तत्र दिश्वं विष्णुरूपं सदन्तो वेत्ति ।
२८ ॥ तत्र दिश्वं विष्णुरूपं सदन्तो वेत्ति । २८ ॥ तत्र दिश्वं विष्णुरूपं सदन्तो वेत्ति ।
२९ ॥ तत्र दिश्वं विष्णुरूपं सदन्तो वेत्ति । २९ ॥ तत्र दिश्वं विष्णुरूपं सदन्तो वेत्ति ।
३० ॥ तत्र दिश्वं विष्णुरूपं सदन्तो वेत्ति । ३० ॥ तत्र दिश्वं विष्णुरूपं सदन्तो वेत्ति ।
३१ ॥ तत्र दिश्वं विष्णुरूपं सदन्तो वेत्ति । ३१ ॥ तत्र दिश्वं विष्णुरूपं सदन्तो वेत्ति ।
३२ ॥ तत्र दिश्वं विष्णुरूपं सदन्तो वेत्ति । ३२ ॥ तत्र दिश्वं विष्णुरूपं सदन्तो वेत्ति ।
३३ ॥ तत्र दिश्वं विष्णुरूपं सदन्तो वेत्ति । ३३ ॥ तत्र दिश्वं विष्णुरूपं सदन्तो वेत्ति ।
३४ ॥ तत्र दिश्वं विष्णुरूपं सदन्तो वेत्ति । ३४ ॥ तत्र दिश्वं विष्णुरूपं सदन्तो वेत्ति ।
३५ ॥ तत्र दिश्वं विष्णुरूपं सदन्तो वेत्ति । ३५ ॥ तत्र दिश्वं विष्णुरूपं सदन्तो वेत्ति ।
३६ ॥ तत्र दिश्वं विष्णुरूपं सदन्तो वेत्ति । ३६ ॥ तत्र दिश्वं विष्णुरूपं सदन्तो वेत्ति ।
३७ ॥ तत्र दिश्वं विष्णुरूपं सदन्तो वेत्ति । ३७ ॥ तत्र दिश्वं विष्णुरूपं सदन्तो वेत्ति ।
३८ ॥ तत्र दिश्वं विष्णुरूपं सदन्तो वेत्ति । ३८ ॥ तत्र दिश्वं विष्णुरूपं सदन्तो वेत्ति ।
३९ ॥ तत्र दिश्वं विष्णुरूपं सदन्तो वेत्ति । ३९ ॥ तत्र दिश्वं विष्णुरूपं सदन्तो वेत्ति ।
४० ॥ तत्र दिश्वं विष्णुरूपं सदन्तो वेत्ति । ४० ॥ तत्र दिश्वं विष्णुरूपं सदन्तो वेत्ति ।

एवं त्वया संहरणेऽस्तमेतत्

जगत् समस्तं पुनरप्यवश्यम् ।

तवैव सर्गाय समुद्यतस्य

जगत्त्वमभ्येत्यनुकल्पमीय ! ॥ ११ ॥

भवानहञ्च विश्वात्मन् ! एकमेव हि कारणम् ।

जगताऽस्य जगत्पञ्च भेदेनावां व्यवस्थिता ॥ १२ ॥

तत् सार्थताममेयात्मन् ! त्वयात्मा जहि दानवम् ।

मानुष्यमेवावलम्ब्य बन्धूनां क्रियतां हितम् ॥ १३ ॥

पराशर उवाच ।

समुद्रमभिस्वास्त्यापः प्राचिसभवाः । सप्तप्रकारा भगवानादौ सविता
सृजे । । विज्ञानस्य भवेत्तदाय जगती जगत् सोमे सञ्जत्येन्दुस्य
वायुनाऽहोभवे दिव । दिभोऽप्यगतहोना हेतुः सञ्जत्येव हतादि
पूर्वाज्ञात्मा महादिकपेक्षानतं जगत् जगती च वायुना वज्रस्मिना
घोतं चर्माधवद्विजतां जतं तेन वायुना भाहोवसरविराजना चन्द्रहारा
हिमाद्रौ विप्रं प्लोष्टं पुनस्तदेव तपनातयेन विधीयमानं हिमलो
जगतां वाति यथा ॥ १० ॥

तवैव त्वया संहरणकाये सञ्जत्यस्मिन्मानवेन महादिकपेक्षान
भक्षितं जगत्त्वदधीनं त्वमेव हिमाद्रुस्वामीने परमपुत्रे कारणत्वात्मा
संविप्रं हरेण तपनातयेन वाह्यमेन विधीयमानं जगतां प्राप्य यावत्
महत्वं स्थितं सत् पुनः संहरणसमात्मना वगोद्यतस्य सञ्जत्यस्मिन्मानवे
सञ्जत्यसंस्कारकावस्थत्वात् पुनर्विराडात्मवत्त्वमजगत्पुत्रत्वं प्रतिवक्ष्यते-
तीति वाक्याचोपमा । यथाह दक्षिणी 'वाक्याचोर्नैव वाक्याचोः कोऽपि
सञ्जत्यमीयते । दक्षिणेके त्वमस्त्यात् वा वाक्याचोर्नैव वाक्याचोः कोऽपि
सञ्जत्यमीयते । परमेस्वरस्यैव माह्वानि चेतसाह । भवानहञ्चेति ॥ १२ ॥

अथापस्तापमत्यर्थं मफर्थः पञ्चमीदके ।

पुत्रसेवादिसक्तेन ममत्वेन यथा गृही ॥ २ ॥

मयूरा मौनितस्तस्यः परित्यक्तमदा वने ।

अभारतां परिज्ञाय संसारस्यैव योगिनः ॥ ३ ॥

उत्सृज्य जलसर्वस्वं निर्मलाः सितमूर्त्तयः ।

तत्पञ्चसाम्बरं मेघा गृहं विज्ञानिनो यथा ॥ ४ ॥

अरत्सूर्यांशुतमानि ययुः शीघ्रं सरांसि च ।

ब्रह्मात्मस्विममत्वेन हृदयानीव देहिनाम् ॥ ५ ॥

कुम्भैः गरदन्नांसि शीघ्रतालक्षणं ययुः ।

अवबोधैर्मेनामीव संख्यन्ममलाक्षनाम् ॥ ६ ॥

तारकाविमले व्योम्नि रराजाखण्डमण्डलः ।

अम्बुसरमदेहात्मा योगी माधुकुले यथा ॥ ७ ॥

तद्वद्व्याधाः अरत्क्रीडाः अर्थयिष्यन् परदन्तावहेराख्यसुमनसाम्भि-
रुपमभिप्रेतमिच्छन्त्यति । तयोराख्यादि पञ्चदशभिः विकसन्ति चरो-
जानि यदा वा ॥ २ ॥ अकर्मः अहमत्वा एवमोदके अत्यन्त-
द्वे ॥ ३ ॥ परित्यक्तो मदी दपो वने ॥ ४ ॥ अवसृज्यं अहम-
हारादि च तदेव सर्वम् जित्वा मयः अहङ्कारव्याप्तिं रागादिषु
तद्वृत्ताः सितमूर्त्तयः सुखरूपाः । सुखरूपाश्च विज्ञानिन
आत्मनाः ॥ ४ ॥

अरद्व्याधि अन्तर्जगति कुहदैः सितैर्दीप्तमण्डपं ययुः अम्बोऽ-
खण्डावचं अख्यन्तं वदुः । अनवात्मनां नीतरागाणां जनांसि अर-
तोहेतव्यविषयज्ञानैरिव ॥ ६ ॥ तारकाभिप्रेतपक्षेण रिमले व्योम्नि
अखण्डमण्डपः संपूर्णव्यापः पूर्विजामात्रे अम्बो रराज अथा ता-
रकैर्विद्याधारादिभिर्विजये वायूनां कुले पूर्वेऽन्तर्जगतां नीतो अरते

मनके मनकैलीरं तत्पञ्च जलाशयाः ।
 ममत्वं चेद्वपुर्जादिकृदमुच्यते यथा वृथाः ॥ ८ ॥
 पूर्वव्यक्तैः सराऽभ्योभिर्हिसा योगं पुनर्ययुः ।
 क्रमेणैः कुर्यागिनाऽप्येवैरन्तरापहता इव ॥ ९ ॥
 निभृताऽभवदत्वर्षं समुद्रः क्षितितीटकः ।
 कमावाप्तमहायोगो निचलाब्जा यथा यतिः ॥ १० ॥
 सर्वदातिप्रसन्नानि सलिलानि तदाभवन् ।
 ज्ञाने सर्वमते विष्णौ मनांसीव सुमेषसाम् ॥ ११ ॥
 बभूव निर्मलं स्योम शरदा ध्वस्ततोऽदम ।
 संगाम्बिदम्बक्री योषं योगिनामिव मानसम् ॥ १२ ॥
 सूर्याण्डजनितं तापं निर्व्यो तारापतिः समम् ।
 पृष्ठहारोऽहं दृष्टं विवेकः सुमहानिव ॥ १३ ॥
 नभसोऽन्धान भूयः पद्मान कालञ्च चाम्भसः शरत् ।
 इन्द्रियाणान्द्रियार्थेभ्यः प्रत्याहार इवाहरत् ॥ १४ ॥
 प्राणावाम इवाभ्याभिः सरसा कृतपूरकैः ।
 पृथ्वास्ततोऽनुदिवसं रेचकाकुम्भकादिभिः ॥ १५ ॥

इह वाक्का इह व ॥ ७ ॥ ८ ॥ अन्तरापहताः विज्ञानिभूताः
 मनसो योगधराः । अविद्यादिभिः क्रमेणैवा पुनर्युज्यन्ते तद्वत् ॥ ९ ॥
 निभृता निर्विकाराः क्षितितीटको निचलाब्जः । अवनिवसादि-
 मनेषां प्राप्ता महायोगः पञ्चास्यसप्तमाधिव्ययस्यो येन व यतिर्वेदा ॥ १० ॥
 योऽन्तराहो योगं यत्प्रतिष्ठादिषु सुमेषसा मनांसीव ॥ ११ ॥ १२ ॥
 ॥ १३ ॥ नभः कादिभ्याऽप्यनष्टाकुम्भकादि शरदहरत् । यथा यत्ना-
 दिभ्यः ओमादीनि प्रत्याहारकादिबोधनमवक्रो हरति ॥ १४ ॥ वरचा-

विमलाम्बरनक्षत्रे काले चाभ्यागतौ वज्रम् ।
 ददर्शेन्महार्थायोद्यतांस्तान् वज्रीकम् ॥ १६ ॥
 क्षणस्तान्तत्सुकान् दृष्ट्वा गोपान्तमबलालमान् ।
 कौतूहलादिदं वाक्यं प्राह वृहान् महामतिः ॥ १७ ॥
 कीदृशं यत्क्रमही नाम येन वो हर्षं चागतः ।
 प्राह तं नन्दगोपस्य वृक्षस्तमतिसादरम् ॥ १८ ॥
 मेघानां पयसां चेशो देवराजः यत्कृतुः ।
 तेन सञ्चोदिता मेघा वर्षन्त्यम्बुमयं रसम् ॥ १९ ॥
 तद्दृष्ट्विज्जनितं शय्यं वयमन्ये च देहिनः ।
 वर्त्तयामीष्यन्नानास्तर्पयामस्य देवताः ॥ २० ॥
 लौकवत्य इमा गावो वत्सवत्यश्च निर्हृताः ।
 तेन संवर्धितैः शय्यैः पृष्टास्तृष्टा भवन्ति वै ॥ २१ ॥
 मायस्या नायना भूमिने बभूवार्त्तितो जनः ।
 दृश्यते, यत्र दृश्यन्ते स्मृतिमन्तो बलाहकाः ॥ २२ ॥

कल्पमिः । ततश्चैराकल्पवादिभिश्च प्राचायावो कथ्यन्त इति ।
 कथ्यन्तेति पाठोऽप्यस्य दवेत्यर्थः । ता निहितकृत्या जनैरापर्व कल्पित-
 वायुतुं बहिर्गुं वाचं तन्नेवारस्याय पुनर्येषावाचं देवाराद्यर्थं प्रचावि-
 क्त्वा निःवाच्यं इति प्राचायाववाच्यं रेचककल्पवादिभिरिच्छलादि-
 यन्तवस्तुपचनार्थां तदाहतिवन्ता पूरकादिरेचकश्च वीतवाचो प्रोक्तम् ।
 पूरकः पूरकं वाचो कल्पकः क्वापनं कश्चित् । बहिर्निःसारकं तस्य
 रेचकः परिबीजित इति ॥ १५ ॥

तन्मूकं कष्टः पूजोत्तरः तदारम्भाद्युक्तान् । तस्यो ददर्श ॥ १६ ॥
 वृष्टुक्तान् वृष्टान् ॥ १७ ॥ ८ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

भौममेतत् पयो दुग्धं गोभिः कुर्येस्य वारिदः ।
 पजेत्यः सर्वलोकस्य भवाय भुवि वर्धति ॥ २३ ॥
 तस्मात् प्रावृषि राजानः सर्वे शक्रं मुदा युताः ।
 मदाः सुरेशमर्चन्ति वयमस्यै च मानवाः ॥ २४ ॥

परामर उवाच ।

नन्दगोपस्य वचनं श्रुत्वेत्य शक्रपूजनं ।
 कोपाय विदग्धेन्द्रस्य प्राह दामादरस्तदा ॥ २५ ॥
 न वयं कृषिकर्तारो वाणिज्याज्जाविनो न च ।
 गावाः श्वेदेव तं तात । वयं वनचरा यतः ॥ २६ ॥
 पाल्याः तको वयो वात्सो दण्डनीतिस्तथापरा ।
 विद्याचतुष्टयं त्वं तत् वात्सामिव शृण्व मे ॥ २७ ॥
 हा प्रवणिज्या तद्वत् तु त्वत्ताय पशुपालनम् ।
 विद्या ह्येता महाभाग वात्सो वृत्तिवयाश्रयाः ॥ २८ ॥
 कर्मकाणां कृषिर्बृत्तिः पण्यं विपणिज्जाविनाम् ।
 यस्माकं गाः परा वृत्तिर्वात्सो निर्देरिय विभिः ॥ २९ ॥

शक्रः शक्राङ्गमिहो म । यथामाहवा वचनोत्तरं प्रवृत्तम् । नन्दगोपः
 प्रवृत्तम् । दुग्धं पयो पजेत्यः २३ । म । हि भूतः शक्रः कुर्येस्य
 वारिदः भवाय भुवि वर्धति ॥ २४ ॥ तस्मात् प्रावृषि राजानः सर्वे शक्रं मुदा युताः ।
 मदाः सुरेशमर्चन्ति वयमस्यै च मानवाः ॥ २५ ॥ परामर उवाच ।
 नन्दगोपस्य वचनं श्रुत्वेत्य शक्रपूजनम् ॥ २६ ॥ कोपाय विदग्धेन्द्रस्य
 प्राह दामादरस्तदा ॥ २७ ॥ न वयं कृषिकर्तारो वाणिज्याज्जाविनो न च ।
 गावाः श्वेदेव तं तात । वयं वनचरा यतः ॥ २८ ॥ पाल्याः तको वयो
 वात्सो दण्डनीतिस्तथापरा । विद्याचतुष्टयं त्वं तत् वात्सामिव शृण्व मे ॥ २९ ॥
 हा प्रवणिज्या तद्वत् तु त्वत्ताय पशुपालनम् । विद्या ह्येता महाभाग
 वात्सो वृत्तिवयाश्रयाः ॥ ३० ॥ कर्मकाणां कृषिर्बृत्तिः पण्यं विपणिज्जाविनाम् ।
 यस्माकं गाः परा वृत्तिर्वात्सो निर्देरिय विभिः ॥ ३१ ॥

विद्याया यो यथा युक्तस्तस्य सा देवतां महत् ।
 सैव पूज्याच्चेनीया च सैव तस्योपकारिका ॥ ३० ॥
 योऽन्यस्य फलमश्नन् वै पूजयत्यपर नरः ।
 इह च प्रेत्य चेवाभी तात ' नाप्नोति गोभनम् ॥ ३१ ॥
 लब्धन्ताः प्रथिताः सोमाः सोमाल्लभ पुनर्वनम् ।
 वनास्ता गिरयः सर्वे ते चास्माकं परा गतिः ॥ ३२ ॥
 न दारवन्धावरणा न गृहक्षेत्रिणस्तथा ।
 सुखिनः सकले लोके यथा वै चक्रचारिणः । ३३ ॥
 श्रूयन्ते गिरययामी वनऽस्मिन् कामरूपिणः ।
 तत्तद्रूपं समाध्याय रमन्ते स्वीयमानुष ॥ ३४ ॥

तत्र विमत आह विद्यतेति पञ्चो भावः । यच्चेनीया च
 मन्त्रपूजादिभिः ॥ ३० ॥ विपक्षे दोषमाह दोऽन्यस्या इति ॥ ३१ ॥
 किञ्च नास्माकं चरकाणां च यत्तद्वत्ता युक्ता भद्रव्या न तादृश्या एवेनाह
 लब्धन्ता इति । लब्धिः कर्मणीय क्षेत्र तदन्ते भीमा मयाटा मध्याह्न-
 प्रकाशमिति । सोमायाः खन्ते च वनम् अस्मिन् विराजमानं वनानामन्ते
 च गिरयः । ते च गिरयोऽस्माकं वनचरान्ता परा गतिः श्वेतगति
 चैव विदुः रक्षान्त्यात् ॥ ३१ ॥ तदेषाह न दासति । न विद्यते दार-
 वन्धावरादिवावरणं तेषाम् । न दारवन्धावरणम् कदापि तेषामिति
 वा न चास्ति नियतं न ह स्वेत्यहं तेषां तव्यं सर्वत्र प्रभूतश्चोदका-
 दिमति गिरिवनादौ दक्षेणं विचरन्तः सर्वेऽस्मिन् अने सुखिनः । यथा
 वै चक्रचारिणः चक्रोपलक्षितेन गच्छेन चरन्तो नियता वायाः । यदा
 यथा यत्र वायं नृजायन्ते सन्तु यदा यतो नृजायां सन्त्यादिभिमान-
 यता पण्डितपूजादिभीतिनामिव न कावमिन्द्रेण किञ्चित् चार्थमिति
 भावः ॥ ३२ ॥

यदा चैतेऽपराध्यन्ते तेषां वे जाननीयसः ।

तदा सिंहादिरूपैस्तान् घातयन्ति महीधराः । ३५ ।

गिरियज्ञस्त्वयं तस्मात् गोयज्ञश्च प्रवर्त्तयताम् ।

किमस्माकं महेंद्रेण गावः शैलान् देवताः ॥ ३६ ॥

मन्त्रयज्ञपरा विद्याः सीतायज्ञाय कर्षकाः ।

गि'रिग'यज्ञमोलाह वयमद्विवनाशयाः । २७ ।

तस्मात् गोवर्धनं यैः भवद्विर्विधाहृष्यैः ।

अथैवं पुण्यतां मेध्यां पशुं हत्वा विधानतः ॥ ३८ ॥

सर्वत्राप्यस्य सन्दाहां यत्नतां मा विचार्यताम ।

भा.सू.भा. तंन वे दिगाम्परा वे आभिवाञ्छकाः ॥३८॥

समन्तिनं कृते होमे भोत्रितेषु दिवातिषु ।

मन्त्रायकृतायोडाः परिगण्यन्तु मंगणाः । ४० ॥

एतन्मम मतं गोपाः । संरक्ष्याद्विद्यते यदि ।

ततः कृता भवेत् प्रीतिर्गङ्गामदृष्ट्वा समः ४१ ॥

इति तस्य उच्यते श्रुत्वा नन्दाद्यास्ते वज्रोक्तमः ।

प्रोच तत्कमखा विप्र ! माधु माधित्यशामुषम् ॥ ४२ ॥

विद्येष्टादुपजागरीकानिर्दि निरयोऽप्याकाले तत्रि मज्जामनीः
 कादिव ह मयम रति हाध्याम् ॥ १० ॥ मे कामनीयव मेध
 दत्त कनर ध्याने मेधा निरीया वा वाप्यादिवहमपराधं कुरुते ।
 मत्त म विहवाप्रवादिहप्रेते ताम् मारयन्ति ॥ ११ ॥ ११ ॥ मन्म-
 वदपराः मेधव मन्मोहदेवमाह्वयपरा विद्या न तु मन्मोह देवताः
 पस्यान्ति । मन्मो निरिनामप्राणीवाः मन्मोहा देवा निरयो मावय मन्म-
 मन्मोहाः ॥ १० ॥ ११ ॥ कोयो गोवाचमयो सर्वेषामि योवह
 मन्मोहः मन्मोहः दुष्कादिवहमम् ॥ १२ ॥

शोभनं ते मतं वत्स ! यदेतद्वततोदितम् ।

तत् करिष्यामहे सर्वं गिरियज्ञः प्रवर्त्तयताम् ॥ ४३ ॥

परागद उवाच ।

तथा च कृतवन्तस्ते गिरियज्ञं त्र्यजोक्तमः ।

दधिपायसमांसाद्यैर्ददुः शैलबलिं ततः ॥ ४४ ॥

दिजांश्च भोजयामासुः शतशोऽथ सहस्रशः ।

अन्यानप्यागतानित्यं क्षण्य नोक्तं यथा पुरा ॥ ४५ ॥

गावः शैलं ततश्चक्रुर्वाचितास्ताः प्रदक्षिणम् ।

ऋषभाद्यापि नदन्तः सतःया जलदा इव ॥ ४६ ॥

गिरिमूध्रेणि क्षण्योऽपि शैलः सहमिति मूर्त्तिमान् ।

बभूजोऽथ बहु तदा गोपवर्षाद्वितं दिज ! ॥ ४७ ॥

अथ न क्षण्यो रूपेण गापैः सक्त गिरेः शिरः ।

अर्धकृशार्चयामास दितायाभात्मस्तनूम् ॥ ४८ ॥

अन्तर्धानं गतं तस्मिन् गोपा लब्ध्वा ततो वरान् ।

कृत्वा गिरिमहं गोष्ठं निजमभ्याश्रयुः पुनः ॥ ४९ ॥

परिमो लब्धन्तु प्रदक्षिणीकृतम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥
 ददुः शैलबलिं ततः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ गोपाणां भक्त्यु-
 त्तं गोपवर्षाद्वितं दत्तं बहुलं तुभजे ॥ ५१ ॥ गोपाणां भक्त्यु-
 त्तं गोपवर्षाद्वितं दत्तं बहुलं तुभजे ॥ ५२ ॥ ततः शैलदेवाहरं
 अन्तर्धानं गतं तस्मिन् गोपा निजमभ्याश्रयुः ॥ ५३ ॥

एकादशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

महे पतिहते शक्ती मैत्रेयातिरुघाम्बितः ।
 मंत्रतर्कं नामगणं तीयदानामंवात्रवीत् ॥ १ ॥
 भी भी मेघाः । मिश्रस्यैतत् वचनं वदती मम ।
 पात्रान्तरमेवाशु क्रियतामविचारितम् ॥ २ ॥
 मन्त्रगोपः सुदर्भुर्द्विर्गोपिरस्यैः महाप्रवान् ।
 खणायपवनाध्यातो महभङ्गमचोकरत् ॥ ३ ॥
 पात्रोवी यः परस्तेषां याच गोपत्वकारणम् ।
 ना गात्रा हृष्टिवानेन पीड्यन्तां वचनाश्रमम् ॥ ४ ॥
 अश्रमप्यद्विगृह्य तद्गमावश्च वारणम् ।
 माहाय्यं वः करिष्यामि वार्य्यस्मत्समर्पयान्नितम् ॥ ५ ॥

पराशर उवाच ।

इत्याश्रमाः सुरेन्द्रेण मुमुक्षुस्ते वल्लभकाः ॥ ६ ॥
 वातवर्धे महाभोममभावाय गवां हिज !
 ततः अनेन धरणी ककुभाऽप्यरमेव च ।

धरणीं च संजातम् ॥ १ ॥ २ ॥ अस्याचम वर वचं तैनाश्रमाः
 कतविश्वः । अचमम् अचराणी अचोचरन् कारितवान् ॥ १ ॥ तेषा-
 म्वाजोऽपि अचमकेषुही नावः नाच मःअचम् कारयं ता नावः पीड-
 न्नाय ॥ ४ ॥ वातवर्धोऽहर्नयं कोऽजितं अश्रमं वाहाय्यं वर-
 कारितम् ॥ ५ ॥ अमवाच वाचाव ॥ ६ ॥ धाराणी अचामावाः

एकं धारामहासारपूरणेनाभवन्मुने । ७ ।
 विद्युत्कृताकशाघातज्वलोरिव घनेघनम् ।
 तादापूरितदिक्क्षौधरामारमपात्यतः । ८ ।
 अन्धकारोक्तं लोके वर्षद्विरनिशं घनैः ।
 अधर्षार्धं च तिर्यक् च जगदाप्यन्निवभवत् । ९ ।
 गावस्तु तेन पतता वर्षवर्तनं वेगिना ।
 धृताः प्राचान् अहुः सन्नतिकसकथिशिरोधराः ॥ १० ॥
 क्रोधेन वत्सानाक्रम्य तस्युरत्या महामुने ।।
 गावो विवत्मास कृता वारिपूरुष चापराः ॥ ११ ॥
 वत्साश्च दीनवदनाः पबनार्कम्यकम्बराः ।
 त्राहि त्राहीत्यन्यथाः कृष्णमूर्धुरिवाप्तंकाः ॥ १२ ॥
 ततस्तद्भोक्तुं सर्वं गोगोपीयोपसकृत्तम् ।
 अतीवार्त्तं हरिद्रेष्टा मैत्रेयापित्तयत् तदा ॥ १३ ॥

कलकलस्यातलकल परस्मैना भगव्यादिबभूवमवत् ॥ ७ ॥ विद्युत्कृतेन
 कशा तया पातकृतज्वलोरिव नादेन सञ्जितेनापूरितं 'दयापन्नं' खड्गो
 रैको घनैः घनं निविष्टं कशामवन्धेन धाराया हरिं अहं बभूवपा-
 त्यतः । यदा धारा कशाम्बतः । कशं व्याहारं समन्तात् पसरयति यदा
 भवत्येवमित्यर्थः । यथा आक्षेपकशापातज्वलोरपिः कृष्णं कशं घन-
 विभं सर्वं च निपात्यते तदुक्तं द्रष्टुं मेष्टम् ॥ ८ ॥ आप्यः कलकलमव
 त्तमभवत् ॥ ९ ॥ धृताः कल्पिताः क्षिप्तः काटः कक्षाः प्रवः
 शिरोधराः पीशा एत कक्षा कवचक्षा आङ्गुष्ठिता बाधा ता नाव
 प्राचान् अहुः कृष्णं प्राप्ता रत्नम् ॥ १० ॥ क्रोधेन कृष्णा आक्रम्य
 गावोऽपि ॥ ११ ॥

पवनेनापिप्लव्यः कम्बरा येषां ते ॥ १२ ॥ १३ ॥ पञ्चमस्कन्धः

एतत् कृतं महेश्वरेण महभद्रविरोधिना ।
तदेतदखिलं गोष्ठं त्रातव्यमधुना मया ॥ १४ ॥
इममद्रिमह धैर्यादुत्पाटोदयिलाघनम् ।
धारयिष्यामि गोष्ठं पृथुःश्रममिवापरि ॥ १५ ॥

पराशर उवाच ।

इति कृत्वा मतिं कृत्वा गोवर्धनमहीधरम् ।
उत्पाटो ककरैव भारयामास लीलया ॥ १६ ॥
गोपाबाह्व जगन्नाथ समुत्पाटितभूधरः ।
विविधमत्र त्वरिताः कृतं वर्धनवारणम् ॥ १७ ॥
सुनिवर्तयेद्वेगेषु यथाभोपमिहास्यताम् ।
प्रविश्यतां न भेतव्यं गिरिपातस्य निर्भयैः ॥ १८ ॥
इत्युक्त्वास्ते ततो गोपा विविधगोधनैः सह ।
शक्रटारापितेर्भाण्डैर्गोप्ययासारणीकृताः ॥ १९ ॥
कृत्वाऽपि त दधारेव गैलमन्वल्ननियलम् ।
व्रजकवामिभिर्हर्षविस्मितास्तेनिराक्षितः ॥ २० ॥
गोपगापाजनेष्टैः प्रीतिविस्तारितैश्च ।
मम्यमानचरित कृत्वा गैलमधारयत् ॥ २१ ॥

एतत् कृतं महेश्वरेण महभद्रविरोधिना । तदेतदखिलं गोष्ठं त्रातव्यमधुना मया ॥ १४ ॥
इममद्रिमह धैर्यादुत्पाटोदयिलाघनम् । धारयिष्यामि गोष्ठं पृथुःश्रममिवापरि ॥ १५ ॥
पराशर उवाच । इति कृत्वा मतिं कृत्वा गोवर्धनमहीधरम् ।
उत्पाटो ककरैव भारयामास लीलया ॥ १६ ॥ गोपाबाह्व जगन्नाथ समुत्पाटितभूधरः ।
विविधमत्र त्वरिताः कृतं वर्धनवारणम् ॥ १७ ॥ सुनिवर्तयेद्वेगेषु यथाभोपमिहास्यताम् ।
प्रविश्यतां न भेतव्यं गिरिपातस्य निर्भयैः ॥ १८ ॥ इत्युक्त्वास्ते ततो गोपा विविधगोधनैः सह ।
शक्रटारापितेर्भाण्डैर्गोप्ययासारणीकृताः ॥ १९ ॥ कृत्वाऽपि त दधारेव गैलमन्वल्ननियलम् ।
व्रजकवामिभिर्हर्षविस्मितास्तेनिराक्षितः ॥ २० ॥ गोपगापाजनेष्टैः प्रीतिविस्तारितैश्च ।
मम्यमानचरित कृत्वा गैलमधारयत् ॥ २१ ॥

क्षमरात्रं महामेघा वर्षर्धुनन्दगोकुले ।

इन्द्रेण चादिता विप्र ! गोपानां नाशकारिणः ॥ २२ ॥

ततो धृतं महामैले परिव्राते च गोकुले ।

मिथ्याप्रतिज्ञो बलभित् वारयामास तान् घनान् ॥ २३ ॥

अथ नभसि देवेन्द्रे वितथाक्मवचस्यथ ।

निष्क्रम्य गोकुलं सर्वं स्वस्थाने पुनरागमत् ॥ २४ ॥

ममोच कृष्णोऽपि तदा गोवर्धनमहाचलम् ।

अस्थाने विस्मितमुखेर्दृष्टेस्तु ब्रजौकसेः ॥ २५ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

धृतं गोवर्धने शैले परिव्राते च गोकुले ।

रोषयामास कृष्णस्य दशेनं पाकशामनः ॥ १ ॥

सोऽधिकृष्ट्य महानागमेरावतममित्रजित् ।

गोवर्धनगिरौ कृष्णं दृश्ये त्रिदशेश्वरः ॥ २ ॥

पाठे लो०: यद्वृक्षादमलमार्गम् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ यद्वर्धुनन्दम्

॥ ११ ॥ त्रिदशे साक्षात्पक्षी प्रसन्नप्रतिष्ठो यस्तु तस्मिन् ॥ १३ ॥

ममोचते: ममोचोभिः ॥ १५ ॥

धारयन्तं महावीर्यं गावो गोपवपुर्धरम् ।
 कृणुष्व जगतो गोपं हृतं गोपकुमारकैः ॥ १ ॥
 गरुडश्च ददर्शोच्चैरन्तर्धानगतं हिज ! ।
 कृतच्छायं हर्मभिः पक्षाभ्यां पक्षिपङ्कवम् ॥ ४ ॥
 अथरुह्य म नार्गच्छादेकास्ते मधुसूदनम् ।
 यतः सस्मितमार्जुनं प्रीतिविष्कारिणं तनयः ॥ ५ ॥
 कृणु कृणु । मृणुर्वदं यदयमहमागतः
 त्वत्समोपं महाभाग । नेतासिन्धु त्वयान्यथा ॥ ६ ॥
 भारावतारणार्थाय पृथिव्याः पृथिवीतलम् ।
 अवतोरिषिभिर्नाधारस्त्वमेव परमेश्वर ॥ ७ ॥
 मरुभद्रविरुडे न मया गोकुलनायकाः ।
 मरुद्विष्टाः महान्घातो यैः कटम कृतम् ॥ ८ ॥
 वातास्तात । त्वया गावः समुत्पाट्य महागिरिम् ।
 तेनाह तोयितो वीर । कर्मण्यत्यङ्गुतेन ते ॥ ९ ॥
 माधितं कृणु । देवानामहं मन्यं प्रयोजनम् ।
 त्वयायमद्विप्रवरः करिष्येकेन यद्वृतः ॥ १० ॥
 गाभिश्च खादितः कृणु । त्वत्समकागमिहागतः ।
 त्वया वाताभिरत्यर्थं युमतमत्कारकारणात् ॥ ११ ॥

गावो नाधारयन्तम् । गोपं गोपारम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ तत्त्वमोप-
 नयनगतो यदहं त्वामिषेवायं तद्विष्टं मृणुष्व चत्वारो विराधवृद्धेति
 न विचिन्त्यम् ॥ ४ ॥ पक्षिं विष्टाः पक्षिपङ्कवम् प्रथमं तावत् कृत्यं पक्षिभि-
 रनृत्यं मरुद्वारणोक्तिं चतुर्थम् ॥ ५ ॥ गोपवपुर्धरः योऽसौ त्वया
 तद्वत्पादयं तोयितोऽस्मीत्यहं मरुभद्रेति वदन् विनन्दः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

म त्वां कृणाभिषेज्यामि गवां वाक्प्रसोदितः ।
 उपेन्द्रत्वे गवामिन्द्रो गोविन्दस्त्वं भविष्यसि ॥ १२ ॥
 अथोपवाद्यादादाय घण्टामैरावताद् गजात् ।
 अभिषेकं तया चक्रं पवित्रजलपूर्णया ॥ १३ ॥
 क्रियमाणेऽभिषेके तु गावः कृणुष्य तत्तज्जनात् ।
 प्रस्रवोद्भूतदुग्धाढीं मद्ययक्रुर्वसुन्धराम् ॥ १४ ॥
 अभिषिञ्च गवां वाक्याद् देवेन्द्रो वै जनार्दनम ।
 प्रीत्या सप्रययं कृणुं पुनराह शचीपतिः ॥ १५ ॥
 गवामेतत् कृतं वाक्यं तथान्यदपि मे शृणु ।
 यद् ब्रवीमि मङ्गाभाग ! भारवतरणेऽप्युवाच ॥ १६ ॥
 ममांशः पुरुषश्चाग्र । पृथायां पृथिवीतले ।
 अवतीर्णोऽर्जुना नाम स रक्षो भवता मदा ॥ १७ ॥
 भारवतरणे माष्टुं स ते वीरः करिष्यति ।
 स रक्षणीयो भवता यथात्मा मधुसूदन ॥ १८ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

जानामि भारते वयं जातं पार्थ तवात्मजम् ।

प्रसूतं विद्यापयति गोमिथेति । गोबोधस्याभिः कामधेनुं भक्ष्यदा तत्
 चलतिज्ञायात् ज्ञाताभिः ॥ ११ ॥ उपेन्द्रत्वे सत्यबोधोपरिस्थितभोकेन्द्र्यं
 तदाचेन्द्रवाक्यं करिष्ये । मयोपरि यचेन्द्रत्वं स्थापितो गोमिरीश्वर ।
 उपेन्द्र इति बोधे त्वां गाव्यानि द्विवि देवता इति । अतो गवामिन्द्र
 इति निश्चयः । गोविन्दस्त्वं भविष्यसि ॥ १२ ॥ उपवाद्यात् राज-
 वाक्यात् ॥ १३ ॥ प्रस्रवः क्षणोद्भवः तेनोद्भूतं बहु दुग्धं तेना
 पीय ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

तमहं पालयिष्यामि यावदस्मि महीतले ॥ १८ ॥

यावन् महीतले शक्र ! स्वास्याम्यहमस्मिन्म । ।

न तावदर्जुनं कश्चिद् देवेन्द्र ! युधि जेष्यति ॥ २० ॥

कंसो नाम महाबाहुर्देवोऽरिष्टस्तथापरः ।

केशो कुबलयापीडो नरकायास्तथापरः ॥ २१ ॥

हन्त्येतेषु देवेन्द्र ! भविष्यति महाहवः ।

तत्र विहि सहस्राक्ष ! भारवतरणं कृतम् ॥ २२ ॥

म त्वं गच्छ न पुत्रार्थे सन्तापं कर्त्तुमर्हसि ।

मार्जुनस्य रिपुः कश्चिन्माघे प्रभविष्यति ॥ २३ ॥

ननु नार्थं त्वहं सर्वान युधिष्ठिरपरीगमान् ।

निवृत्ते भारते युद्धे कुम्भा दास्याम्यविततान् ॥ २४ ॥

पराशर उवाच ।

इत्युक्तः संपरिष्वज्य देवराजो जनादेनम् ।

पारुक्षीरावतं नागं पुनरेव दिवं ययौ ॥ २५ ॥

कन्योऽपि सहिता गाभिर्गोपालेभ्य पुनर्जयम् ।

पाञ्चगामाद्य गोपीनां दृष्टिपूतेन वत्सना ॥ २६ ॥

व. दु. बा. ह. म. च. यथाऽहं बहू तदा संजयो वः ॥ १८ ॥ १८ ॥
 यावन् क्वाक्यापि भूतव दति वदन् यथाह्वायिनमाभीरभ्यः पराशर
 उवाच ॥ २० ॥ २१ ॥ महाबाहो भारतवृद्धम् ॥ २० ॥ २१ ॥
 कश्चिन्माघे नरकायास्तथापरः ॥ २२ ॥ २३ ॥ कन्योऽपि सहितो गोपी-
 निभ्यः पाञ्चगामाद्योपीनां दृष्टिपूतेन वत्सनेन ॥ २४ ॥ २५ ॥
 पराशर उवाच ॥ २६ ॥

चयोदशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

गते शक्ने तु गोपालाः कृष्णमक्लिष्टकारिणम् ।
जघ्नुः प्रोत्था धृतं दृष्ट्वा तेन गोवर्धनाचलम् ॥ १ ॥
वयमस्मान्महाबाहो ! भवता महती भव्यात् ।
गावश्च भवता त्राता गिरिधारणकर्मणा ॥ २ ॥
बालक्रीडेयमतुला गोपालत्वं जुगुप्सितम् ।
दिव्यश्च कमे भवतः किमेतत् ? तात । कथ्यताम् ॥ ३ ॥
कान्तियो दमितस्ताये प्रलम्बो विनिपातितः ।
धृतो गोवर्धनघायं ग्रहितानि मनांसि नः ॥ ४ ॥
मत्स्यं सत्यं हरेः पादो यपामोऽमितविक्रमः ।
यथा त्वहोर्ध्वमालोक्य न त्वां मन्यामहे नरम् ॥ ५ ॥
प्रातिः सम्भ्रोकुनारस्य व्रजस्य तव केशव ।
कमे चेदमशक्यं यत् समस्तैस्त्रिदशैरपि ॥ ६ ॥
बालत्वं चातिवोर्ध्वं जन्म चास्मान्मश्याभनम् ।
विन्यमानममघातन् । यद्वा कृष्ण । प्रयच्छति ॥ ७ ॥

कृष्ण गोपालं तु गोपालाख्यम् । रासवैजित् । इति द्योतयितुं
तेषां लक्षणेभ्यस्तत्त्वयति । यत्क दृष्ट्वा दृष्ट्वा तस्मिन् प्रणयकोपशान्तिस्थाने
॥ १ ॥ २ ॥ बालक्रीडेयं यतनात्पञ्चगकटोच्चाटनादि दिव्यं च बालोवर्ध
कर्म ॥ ३ ॥ तदेषां लक्षणेन दत्तं प्रलम्बो विनिपातित इति । कृष्ण-
कारितेयत्वं च रासेन निपातितत्वात् लक्षणेनैव निपातित इत्युच्यते ॥ ४ ॥

देवो वा दानवो वा त्वं यत्नां गन्धर्व एव वा ।

किं वाच्याकं विचारिण बाभ्रवाऽसि नमोऽस्तु ते ॥ ८ ॥

परामर उवाच ।

क्षयं भूत्वा त्वसौ तूष्णीं किञ्चित् प्रणयर्कोपवान् ।

इत्येवमुक्तस्तौर्गोपैः कृत्वाऽप्याह महाभुने ! ॥ ९ ॥

योभगवानुवाच ।

मत्सम्यग्धेन भो गोपा यद्वि न ज्ञा न जायते ।

ग्राप्या वाहं तत किं वा विचारिण प्रयोजनम् ॥ १० ॥

यदि वाऽस्ति मयि प्रीतिः ग्राप्याऽह भवतां यद्वि ।

तदात्मबन्धुमदृशो बहिवैः क्रियता मयि ॥ ११ ॥

नाहं देवो न गन्धर्वो न यत्ना न च दानवः ।

अहं वा बाभ्रवा जाता नास्ति चिन्त्यमतोऽन्यथा ॥ १२ ॥

परामर उवाच ।

इति श्रुत्वा हरिर्वाक्यं बहभीनास्ततो वनम् ।

अयुर्गोपा महाभाग तस्मिन् प्रणयर्कोपनि ॥ १३ ॥

पादौ वादाभ्यां वपावः ॥ ११ ॥ परंवापि वज्रता तत् प्रीतिः सर्वज्ञात्मन-
मृदा करोतीति भावः यत्नं चेदम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

ननु यत्र पवाङ्मिच्छुः सन्तः स्यात् देवतोऽङ्गिच्छुः च तेषां
तद्वत्सुखीकृत्य जीवेन सन्तः प्रणयर्कोपन्याजेन च सन्धुत्तरनाहं मत्-
सम्यग्धेनेति निमित्तम् ॥ १० ॥ वाच्याको जीवस्य बन्धुः परमेश्वरः तत्-
वरस्य परमेश्वराकदम्बिर्देवि यो वृद्धाभिः क्रियताम् ॥ ११ ॥ अथवा
तावदाहं देवो गन्धर्वो वा अविद्युः कृत्वाहं बाभ्रवो जानोऽसि
अतोऽन्यथा च विज्ञेय चिन्त्यं न निश्चायम् ॥ १२ ॥ तावत्प्रोक्तार्थं

कृष्णसु विमलं व्योम शरच्चन्द्रस्य चन्द्रिकाम् ।
 तथा कुमुदिनीं फलामामोदितदिगन्तराम् ॥ १४ ॥
 वनराजं तथा कृजङ्गमालां मनारमाम् ।
 विलास्य सह गोपीभिर्मनयक्रे रतिं प्रति ॥ १५ ॥
 सह रामेण मधुरमतीव वनिताप्रियम् ।
 जगौ कलपटं सौरिर्निनातन्धःकृतव्रतम् ॥ १६ ॥
 रम्यं गीतध्वनिं श्रुत्वा सन्त्यज्यावमथांस्तदा ।
 आजग्मस्त्वरिता गोप्यो यतास्ते मधुसूदनः । १७ ॥
 शनैः शनैर्जगौ गोपी काचित् तस्य लयानुगम् ।
 दत्तावधाना काचित् तु तमेव मनसा स्मरन् ॥ १८ ॥
 काचित् कृणेति कृणेति प्रोक्त्वा लज्जामुपागता ।
 ययौ च काचित् प्रेमाया तत्पाशं मविलज्जिता ॥ १९ ॥
 काचिदावमथस्थान्तः स्थिता दृष्ट्वा वहिर्गुरुन् ।

गोपीं समेकयिष्यन् जगामिच्छा च मनः रामेणैव कलपटं
 व्यज्जगमपुराणं नानातन्धोभिः कृतं व्रतं मानयितरिक्त्वा नाना
 भावेति पाठे इत्युक्तमविवक्षितार्थः तिमःलसवनियमेनेत्यर्थः ।
 तारमन्दलतकण इति पाठे तारमन्दः सद्योपायुष्यनिध्यां कृतः क्रमो
 यकिलान् इत्यर्थः ॥ १६ ॥ आरुह्यन् गृहान् ॥ १७ ॥ ययान्
 गमिति इत्युक्तमविवक्षितार्थः कृतवान् इति पाठे काचित्पुण्यं जगौ
 तदुक्तं तावान्तराद्युक्तमर्थः यः काचोऽसौ ययान् इति ॥ १८ ॥ १९ ॥

काचिद् गोपकन्याया आरुह्यकालः स्थिता वहिर्गुरुन् मधुरा
 दीन् दृष्ट्वा आश्चर्यनिर्गमा तन्मन्त्रेण गोविन्दं दधौ ततश्च । तत्
 कथमेव भोमेन श्रीचायेवमुक्तपाशा बालमुह्यन् वस्तुतो जगत्कारण
 परमज्ञद्विषयं तमेव भिलसन्ती निदृक्कावतया वय एव कृत्स्निं गतेति

त्वत्प्रयत्नेन गोविन्दं दृष्ट्वा मानितलोचना ॥ २० ॥

तच्चिन्ताविपुलाङ्गाटकाणपुण्यवया तथा ।

तदप्राप्तिमहादुःखविशोनायेपपातका ॥ २१ ॥

चिन्तयन्तो जगतमूर्ति परब्रह्मस्वरूपिणम् ।

निरुक्तामतया मुक्तिं गताभ्या गोपकन्यका ॥ २२ ॥

गापापरिवृता रात्रि यरञ्जन्मनारमाम् ।

मानयामास गोविन्दो रामारभारमीत्सुकः ॥ २३ ॥

गोप्यथ इन्दुः कृष्णचेष्टास्त्रायत्तमूर्त्तयः ।

अभ्यर्चये गते कृष्णे चक्रवर्त्यावनात्तरम ॥ २४ ॥

कृष्णे निरुद्धदया इदमृचः परस्परम् ।

कृष्णोऽहमेतन्नितं ब्रजाम्यान्लोच्यतां गतिः ।

अन्या ब्रवीति कृष्णस्य मम गतिर्निर्गाम्यताम् ॥ २५ ॥

अथाश्वमेधः ॥ २० ॥ अन्वेष्टजगदभ्युपयोगः संप्रियं ब्रह्मविदो प्रा-
रब्धकर्मभोगं विना न लोयते । तन् विष्णु एतच्छास्त्रेष्वधमं लोके
भोगो देव लोचनिकाङ्क्षः । तद्वृत्तेति तज्ज चिन्तया लोके सङ्गमाङ्गाट-
काण लोचः पुण्यवयो यक्षाः वा तयः । तस्याप्राप्ताः सन्तुष्टाः स-
न्तेन विशोनायैपपातकानि यक्षाः वा ॥ २१ ॥ तदर्थं तत्पुण्यमेव
भोगेन लोकाः सप्तलोकव्यापः भगवद्भ्यामर्चयन्त्या च कृष्णा परोक्षान्-
तं नान्तरं यथा एव सङ्गि माय ॥ २२ ॥ रात्रिः कालो रक्षो रात्रिः
तद्विष्णुसुकः । अन्वोत्पत्तिरुक्तामं लोच्यतां मायतां सप्तलो-
कवत्त्वमता । अन्वोत्पत्तिः रात्रि माय । तस्याच भगवत् । अन्वे-
नोत्पत्तिः विष्णुसप्तलोकान्तरम् । अन्वोत्पत्तिरुत्पत्तिमायवत् । अन्वो-
त्पत्तिः भगवत् ॥ २३ ॥ अन्वोत्पत्तिं गते कृष्णे गतिः कृष्णचेष्टाकावणाकर-
वारिका लोचो वाहा वा । अन्वोत्पत्तिरुत्पत्तिमायवत् । अन्वोत्पत्तिः

दुष्ट कालिय ! तिष्ठात्र कृष्णोऽहमिति चापरा ।
 बाहुमास्फीट्य कृष्णस्य लीलामर्वस्वमादरे ॥ २६ ॥
 अस्या ब्रवीति भो गोपा ! निःशङ्कैः स्वीयतामिह ।
 अलं हृष्टिभयेनात्र धृतो गोवर्धनी मया ॥ २ ॥
 धेनुकोऽयं मया क्षिप्तो विचरन्तु यथेच्छया ।
 गोपी ब्रवीति वै चाम्या कृष्णलीलानुकारिणी ॥ २८ ॥
 एवं नानाप्रकारासु कृष्णचैशसु ताम्रतटा ।
 गोप्यो व्यघ्राः समश्चेरुरस्यं हृन्दावनं वनम् ॥ २९ ॥
 विलोक्यैका भुवं प्राह गोपी गोपवराङ्गना ।
 पुलकाशितसर्वाङ्गी विकाशिनयनोत्पला ॥ ३० ॥
 अजवज्राङ्कुशाज्जाङ्कु रेखावस्यालि । पश्यत ।
 पदान्येतानि कृष्णस्य लीलालङ्कृतगामिनः ॥ ३१ ॥
 कापि तेन समं याता कृतपुण्या मटालमा ।
 पदानि तस्यास्येतानि घनान्यन्यतनूनि च ॥ ३२ ॥

कृष्णचैश एवाह कृष्णोऽहमिति पञ्चभिः शब्दैः कृष्णमन्वच्छब्दं तर्हि इतः
 समायातः । यतोऽङ्कमेव कृष्ण इति ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥
 अथा चतुष्टयाः ॥ ३० ॥

अन्ते वचनप्रकारमाह विलोक्येति दशभिः । पुलकाशितं व्याप्तं
 सर्वमङ्गं यथाः वा ॥ ३० ॥ अजवज्राङ्कुशाज्जाङ्कु रेखावलि अजाटि-
 वलकचवा रेखाज्जाङ्कुलानि पश्यत । हे आशि शक्ति ! बहुवचनार्थं
 ऐश्वर्यचनं श्रीवराहकृतं यथा भवत्येवं गमनशीलम् ॥ ३१ ॥ यवानि
 मन्त्ररत्ननिपादस्याज्जाङ्कु वचनपतनूनि अदीर्घात्पञ्चकानि अति स्त्री-
 पदानि विज्ञानि ॥ ३२ ॥ अथै अ-दीर्घं स्त्रिया पुञ्जवचनं अहो
 तम विज्ञं वेदेति । अहोचैव प्रपदेनैवाङ्गानिमात्रम् ईषट्प्रभं च यो

पृथ्वावचयमत्रोच्चैश्चक्रे दामोदरी ध्रुवम् ।
 येनाद्याकान्तिमात्राणि पटान्यत्र महात्मनः ॥ ३३ ॥
 अत्रोपविश्य सा तेन कापि पृथ्वेरलङ्कृता ।
 अन्यजश्वनि मर्धात्मा विश्वारभ्यर्चिता यया ॥ ३४ ॥
 पृथ्वश्चनमश्चानलूतमानामपाश्वताम् ।
 मन्दगोपसुतो यातो मार्गेणानेन पश्यत ॥ ३५ ॥
 अनुयातेऽसमर्थान्मा नितम्बभरमन्यरा
 या गन्तव्ये द्रुतं याति निम्बपाटाग्रमस्थितिः ॥ ३६ ॥
 हस्तस्यस्ताग्रहस्ते यं तेन याति तथा मणिः ।
 अनायत्तपटस्याऽमा लक्ष्यते पटपहतिः ॥ ३७ ॥
 हस्तमस्यगेमावेज धूर्त्तैरेषा विमानिता ।
 नेराग्रमन्दगामिन्या निवृत्तं लक्ष्यते पटम् ॥ ३८ ॥

यथा तानि ॥ ३३ ॥ अथ तानुपपन्नपरेषां च दृष्टां । अत्रोप-
 विष्टेति ॥ ३४ ॥

पृथ्वश्चनमश्चानलूतमानामपाश्वताम् ॥ ३५ ॥
 तस्य पृथ्वोऽप्यस्याः पटमिदम् । अत्रोपविष्टं अनुयातेति नितम्बभरेण
 मन्दराऽप्यत्रापि वा लक्ष्येन सप्त गन्तव्ये गमने चर्त्तव्ये चर्त्तव्ये
 द्रुतं तस्य विष्णुं विष्णोः पाटाग्रोः मणिरित्येकाः वा ॥ ३६ ॥ अथ न
 अत्रोपविष्टोऽप्यस्याः हस्ताग्रं चर्त्तः येष तेन सप्त याति । तस्य
 नेराग्रं चर्त्तः अत्रोपविष्टः पटस्याग्रो चर्त्तः तस्यामनादि पटपहति-
 रित्येतत् ॥ ३७ ॥

तस्य हस्ताग्रहस्तस्याम् । अत्रोपविष्टं चर्त्तैरेषा विमानिता
 अत्रोपविष्टा । तस्य विष्णुं नेराग्रमन्दगामिन्याः निरागताया मन्
 नकस्याः निवृत्तं प्रतिष्ठोपं दृष्टं न चर्त्तते ॥ ३८ ॥ अनुयातेति ।

मनमुक्ता त्वरामीति पनरेष्यामि तदुक्तिकम् ।
 नन कृणो न येनेषा त्वरिता पदपद्धतिः ॥ ३८ ॥
 प्रविष्टो गहनं कृणोः पदमत्र न लक्ष्यते ।
 निवर्त्तध्वं शशाङ्कस्य नैतद्बोधितिमोचरे ॥ ४० ॥
 निवृत्तास्तास्ततो गोप्यो निराशाः कृणोदगने ।
 यमुनातीरमागत्य जगुस्तच्चरितं तदा ॥ ४१ ॥
 तदा ददृशुरायान्तं विकासिमुखपङ्कजम् ।
 गोप्यस्त्वं लोक्यमासारं कृणोमस्मिच्छेष्टितम् ॥ ४२ ॥
 काचिदालोक्य गोविन्दमायान्तमतिहर्षिता ।
 कृणो ! कृणोति कृणोति प्राह नान्यददरेयत् ॥ ४३ ॥
 काचिद् भूभङ्गुरं कृत्वा ललाटफलकं हरिम् ।
 विलोक्य नेत्रभृङ्गाभ्यां पयो तन्मुखपङ्कजम् ॥ ४४ ॥
 काचिदालोक्य गोविन्दं निमीलितविलोचना ।

त्वमेव त्वेति इतः कचिद्वाचमोऽस्ति तं कृणुमस्मिच्छन्वराणि शोभं
 यामि पुनश्च तदालोक्यमागमिष्यामीति नूनमिव तेनोक्ता । तत्र लिङ्गं
 येनेषा कृणोः पदानां पद्धतिः पङ्क्तिः त्वरिता शीघ्रा निम्नाया ज्ञायते
 ॥ ३८ ॥ कृणोन्नेषात्तादा निवृत्तिमाह प्रविष्ट इति दाभ्याम् । गहनं
 निविष्टं दुर्गमं यमं प्रविष्टः अत एव शशाङ्कस्त्रिप्रवेशाभावात् तत्र
 पदमत्र न लक्ष्यते ॥ ४० ॥ ततो निवृत्ताः सखी जहनातीरं प्राङ्गनं
 दासत्वात् गोप्यमागत्य कृणोपदव्यरे तच्चरितं जगुः ॥ ४१ ॥

उपवेशनमाकर्ष्य तते कृणो तादा तद्दृश्यमोक्षवशात् तत इति
 अटभिः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ काचिद् भूभङ्गुरमिति । प्रत्ययसोपेन वक्त्रि-
 ताभ्यां भङ्गुरम् आकृष्टितं ललाटफलकं कृत्वा हरिं विलोक्य नेत्र-
 भृङ्गाभ्यां भङ्गाभ्यां तत्र मुखपङ्कजं पयो ॥ ४४ ॥ काचिद् गोविन्द-

ततः स वल्लभे रासयलद्वल्लयनिस्वनः ।
 अनुयातगरत्काव्यगीयगोतिरनुक्रमात् ॥ ५० ॥
 कृष्णः यरञ्चन्द्रमसं कौमुदीं कुमुदाकरम् ।
 जगौ गोपीजनस्त्वेकं कृष्णनाम पुनः पुनः ॥ ५१ ॥
 परिवर्त्तयमणैका चलद्वल्लयलापिनीम् ।
 ददौ बाह्वलतां स्तम्भे गोपी मधुनिघातिनः ॥ ५२ ॥
 काचित् प्रविलसदुवाहः परिरभ्य चचुस्व तम् ।
 गोपी गीतस्तुतिव्याजनिपुणा मधूमूदनम् ॥ ५३ ॥
 गोपीकरोलसंग्रहेषम अभिपत्य हरेर्भुजौ ।
 पुलकोद्गम शस्याय स्वेदाम्बुघनतां गतौ ॥ ५४ ॥
 रामगीयं जगौ कृष्णो यावत् तारतरध्वनिः ।
 साधु कृष्णेति कृष्णेति तावत् ता द्विगुणं जगुः ॥ ५५ ॥
 गते तु गमनं चक्रवेलनं संमुखं ययुः ।
 प्रतिलोमानुलोमाभ्यां भेजुर्गोपाङ्गना हरिम् ॥ ५६ ॥
 स तथा सह गोपीभो रराम मधुमूदनः ।
 यथाष्टकोटिप्रमितः क्षणस्तेन विनाभवत् ॥ ५७ ॥
 ता वार्यमाणाः पतिभिः पितृभिर्भ्रातृभिस्तथा ।
 कृष्णं गोपाङ्गना रात्रौ रमयन्ति रतिप्रियाः ॥ ५८ ॥

वा अनुयाता अनुयाता बलिन् स रासः प्रवृत्तः ॥ ५० ॥ एतदेवाह
 कृष्णः यरञ्चन्द्रमसविति ॥ ५१ ॥ यरञ्चन्द्रमसवैकीर्णनी चन्द्ररा ॥ ५२ ॥
 पुलकोद्गम स चक्रवर्त्तनं ओटद्वयस्यानु नो घनतां मेघभावं गतौ
 परिरभ्य गोपी हि हरिभुजकुम्बने क्रियमाणे हरेर्भुजयोः कन्दः
 तदाः ययुः ॥ ५३ ॥ दोनोद्गमं वदं बानावैल्लयोल्लाहाराभोजः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥
 वदने पादयोः प्रतिलोमानुलोमाभ्यामिति वदने अनुलोमगता वदने च

सोऽपि कैशोरकवयो मानयन् मधुसूदनः ।
 येन ताभिरमेवास्मा स्यासु क्षपिताः हतः ॥ ५८ ॥
 तद्दर्शय तदा तासु सर्वभूतेषु खेयवः ।
 आत्मस्वरूपरूपाऽसौ व्याप्य वायुरिव स्थितः ॥ ६० ॥
 यथा मनस्तभूतषु ननाऽग्निः पृथिव्या जलम् ।
 बाहुनास्मा तद्येवामा व्याप्य सर्वमथास्थितः ॥ ६१ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

परामर उवाच ।

प्रदोषधि कदाचित् तु रासासक्तं जनार्दन ।
 तामयन् मन्दो गेष्ठमारुहः समुपागतः ॥ १ ॥
 सतीयतीदृच्छावस्तास्य शृङ्गाऽर्कलोचन ।
 सुरायपातेरन्यथे दारयन् वसुधातलम् ॥ २ ॥

प्रदोषमन्वोऽहं ॥ १५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ कैशोरकं कोशारं वयो मानयन्
 तदा व्यापितं आत्मस्वरूपरूपां मे ॥ ५८ ॥ यत् सर्वस्यापनायागतीर्षो
 मना न च यत् नोऽप्यनायागं प्राप्तिं यत् न च यत् न च यत् न च यत् न च यत् न च
 तद्दर्शय तदा तासु सर्वभूतेषु खेयवः ॥ ५९ ॥ आत्मस्वरूपरूपाऽसौ
 व्याप्य वायुरिव स्थितः ॥ ६० ॥ यथा मनस्तभूतषु ननाऽग्निः पृथिव्या जलम्
 बाहुनास्मा तद्येवामा व्याप्य सर्वमथास्थितः ॥ ६१ ॥ सर्वस्यापितमेव दृष्टान्तेनाह वसेति ॥ ६१ ॥

प्रदोषाहं सर्वस्यापनाये कश्चिद् नाम उच्यते इतिहः वसुधो
 मोऽसौ माययन् वसुधातलम् ॥ १ ॥ कर्कशोऽहमेव यत् न च ॥ २ ॥ इति

नेलिहानः समिधे पं जिह्वयाष्टौ पुनःपुनः ।
 संरम्भाविहलाङ्गुलः कठिनस्त्वस्वस्वनः ॥ ३ ॥
 उदयककुटाभोगः प्रमाणाद् दूरतिक्रमः ।
 विस्मृत् लिप्तपृष्ठाङ्गो गवामुद्देगकारकः ॥ ४ ॥
 प्रलम्बकण्ठोऽतिमुखस्तरुवाताङ्गिताननः ।
 पातवन् स गवां गर्भान् दैत्यो वृषभरूपधृक् ।
 मृदयं स्तापमान्यो वनान्यटति यः सदा ॥ ५ ॥
 ततस्तमतिघोराक्षम श्वेज्यातिभयानुराः ।
 गोपा गोपस्त्रियथैव कृण कृणेति चुक्रुगुः ॥ ६ ॥
 सिंहनादं ततश्चे तलगच्छच्च केगवः ।
 तच्छृष्टयवणाञ्चामी गोविन्दाभिमुखं ययौ ॥ ७ ॥
 अग्रन्यस्तविषणायः कृणकुचिकृतक्षणः ।
 अभ्यधावत दुष्टात्मा कणां वृषभदानवः ॥ ८ ॥
 आयात्ते दैत्यवृषभं दृष्ट्वा कणा महाबलः ।
 न चचाल ततः स्थानादवज्ञास्मितलीलया ॥ ९ ॥
 आमन्त्रं चैव जयाह ग्राहवन्मधुसूदनः ।
 जघान जानुना कुक्षौ विषाणग्रहणाचलम् ॥ १० ॥

अथ सवक्त्रं यथा भवत्येवमोष्ठौ जिह्वया सेविहानः । संरम्भा टा-
 विहससमितं चाङ्गुलं येन कठिनं स्त्वस्वस्वनं यस्य ॥ ३ ॥ उदय-
 कोष्ठं तस्य ककुदो गवपृष्ठद्वयाभोगो विस्तारो यस्य सः उदय-
 प्रमाणादन्वैर्दूरतिक्रमः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अथ पुरतो न्यस्तो विषाणः ये-
 येन । कृणस्य कुक्षौ जतभीक्ष्णं येन ॥ ८ ॥ अथ यथा क्षितं सेव-
 यीया तथा ॥ ९ ॥ विषाणग्रहणादचलं स्मितं जघान ॥ १० ॥

तस्य दर्पबलं भङ्गना गृहीतस्य विषाक्षयोः ।

अपीडयदरिष्टस्य कण्ठं क्षिप्रमिषाम्बरम् ॥ ११ ॥

उत्पाटय शृङ्गमेकम् नैवाताडयत् ततः ।

समार स महादेव्यो मुखाङ्गाणितमुद्वमन ॥ १२ ॥

तृष्टुषनिहतं तस्मिन् दैत्ये गांषा अनादेनम ।

अथै इते सहस्राक्षं पुरा देवगणा यथा । १३ ।

पञ्चदशोऽध्यायः ।

परामर्श न्याय .

ककुक्षिनि हरेः शिष्टे धनुः के विनिपातिते ।

प्रलब्धे निहते वारे धृतं गोवर्हिनाचले । १ ।

दमित्रं कालिये नागं भस्मे तुष्टमवहये ।

हताया पुतनायाश्च गकटे परिधत्ति'ने ॥ २ ॥

कसाय नारदः प्राह यथाशक्तमनुकमान् ।

ययोदादेवकीर्गभपरिवत्ताद्युपेतः ॥ २ ॥

युत्वा तत् सकलं कंसो नारदात् श्रेष्ठमनात् ।

वसुदेवं प्रति तदा कोपं चक्रे सुदुर्मतिः ॥ ५ ॥

मोःतिक्कापाट्यान्मभ्य सर्वेषादवसंसदि ।

[illegible]

बभ्रुः। देवयोर्गन्धर्वयोः परिवर्त्तादिः । पृ ११ । ३ । अष्टादश-

जगद्देयादवांशे च कार्यं सैतदचिन्तयत् ॥ ५ ॥
 यावन्न बलमाकूटौ रामकृष्णौ सुबालकौ ।
 तावदेव मया बध्नावसाध्नावदयौवनौ ॥ ६ ॥
 चानूरोऽत्र महावीर्यी मुष्टिकश्च महाबलः ।
 एताभ्यां सन्नयुद्धेन घातयिष्यामि दुर्मदौ ॥ ७ ॥
 धनुर्महमहायागव्याजेनानीय तौ व्रजात् ।
 तथा तथा यतिष्यामि वास्येते सन्नयं यथा ॥ ८ ॥
 श्वफल्कतनयं सोऽहमक्रुरं यदुपपन्नम् ।
 तयोरानयनार्थाय प्रेषयिष्यामि गोकुलम् ॥ ९ ॥
 सुन्दारनचरं घोरमादेय्यामि च केशिनम् ।
 तत्रैवामावतिबलस्तावभौ घातयिष्यति ॥ १० ॥
 गजः कुवलयपोडा मत्समोपमुपागती ।
 घातयिष्यति वा गोपौ वसुदेवसुतावभौ ॥ ११ ॥
 परागर उवाच ।
 इत्यालोच्य स दुष्टात्मा कसा रामजनार्दनी ।
 हन्तुं कृतमतिर्वीरमक्रुरं वाक्चमब्रवीत् ॥ १२ ॥
 कंस उवाच ।
 भो भो दानपते ! वाक्यं क्रियतां प्रीतये मम ।
 इतः स्यन्दनमाकृष्य गम्यतां नन्दगोकुलम् ॥ १३ ॥
 वसुदेवसुतौ तत्र विष्णोरंशसमुद्भवी ।
 नाथाय किल सन्भूतौ मम दुष्टौ प्रवर्धतः ॥ १४ ॥

सुपाकश्च निर्भृङ्गः जगत् निन्दितवान् ॥ ५ ॥ कंसश्च मनोरथप्रसार-
 नाच्च बाणदिति वृक्षभिः ॥ ७ ॥ आभिमावः निवेद्यन् कंसोऽक्रूर जादि-
 श्यति भो भो इत्यादिदृष्टभिः ॥ ११ ॥ प्रवर्धतः प्रवर्धते वृद्धते ॥ १४ ॥

धनुर्महो ममाप्यत्र चतुर्दश्यां भविष्यति ।

आनीयौ भवता गत्वा मल्लयुद्धाय तावभौ ॥ १५ ॥

चानूरमुष्टिकी मत्तो नियुक्तकुयलो मम ।

ताभ्यां सहानयोयुद्धं सर्वलोकोऽत्र पश्यतु ॥ १६ ॥

नागः कुवलयापीडो महानत्र प्रचोदितः ।

स वा निहंस्यते पापी वसुदेवात्मजौ शिशू ॥ १७ ॥

तौ हत्वा वसुदेवश्च नन्दगोपश्च दुर्मतिम् ।

हनिष्ये पितरं चैनमुग्रमेतं सुदुर्मतिम् ॥ १८ ॥

ततः समस्तगोपानां गोधनान्यखिलाभ्यहम् ।

विभक्तं चापि हरिष्यामि दुष्टानां मदबधैषिणाम् ॥ १९ ॥

त्वामृते वाटवायेते दुष्टा दानपते । मयि ।

एतेषाञ्च बधायाह प्रवृत्तिष्याम्यनुकमात् ॥ २० ॥

ततो निष्कण्टकं सर्वं राज्यमेतदवाटवम् ।

प्रशासित्वे त्वया तस्मान्नत्प्रीत्या वीर । गम्यताम् ॥ २१ ॥

यथा च माहिषं मर्षिदेधि वाप्यपहार्यं वे ।

गोपाः समानयन्त्याशु त्वया वाच्यास्तथा ॥ २२ ॥

परागर उवाच ।

इत्याहमस्तदाकूरो महाभागवतो द्विज । ।

प्रीतिमानभवत् कृष्णं श्रीं द्रष्टुमीति सत्वरः ॥ २३ ॥

तद्यत्पुत्रा च राजानं रघुमारुह्य योभनम् ।

निष्काम ततः पुर्याः मधुराया मधुप्रियः ॥ २४ ॥

निबृहद्वरुणो दम्बुहानिघो ॥ १५ ॥ १६ ॥ महानाभो हकिपकोन
मर्षिदेधः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ अपहार्यं उवाच श्री-
कृष्णः ॥ २२ ॥ मधुप्रियः, मधुराया मधुप्रियः ॥ २४ ॥

शोडशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

केशी चापि बलादयः कंसदूतप्रणोदितः ।

कृपास्य निधनाकाङ्क्षो हन्तावनमुपागमत् ॥ १ ॥

स क्षुरजतभूपृष्ठः सटाक्षपधुताम्बुदः ।

प्रुतविक्रात्सचन्द्रार्कमार्गी गापानुपाद्रवत् ॥ २ ॥

तस्य कृपितशस्त्रेण गोपाला दैत्यवाजिनः ।

गोप्यथ भयसंविन्ना गोविन्दं गरण ययुः ॥ ३ ॥

वाहिं वाहोति गोविन्दः श्रुत्वा तेषां तदा वचः ।

सतोयजलदध्वानगम्भीरमिदमुक्तवान् ॥ ४ ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

अलं त्रासेन गोपालाः केगिनः किं भयातुरे ।

भवद्भिर्गोपजातीयैर्वीर्योद्यं विर्लाप्यते ॥ ५ ॥

बलादयः बलेनाहतः कस्य दूतनः कस्यानादयः प्रणोदितः । न
तु बलेनाह्वयः कस्य प्रेषितः कस्य कार्यात्पादकार्यस्य तावद् विवक्ष्य-
वचनात् ॥ १ ॥ क्षुरजैः क्षत भूपृष्ठं येन सटानां केगराणां क्षेपेण
पुनमेव पुन विचक्षिताः कम्बुदा येन । प्रुतेन प्रवनेन विक्रान्तो वि-
चक्षितो चन्द्रार्कमार्गी येन ॥ २ ॥ १ ॥ सतोयस्य जलदस्य ध्वानो तद-
बहु गम्भीरं यथा भयसंविनमुक्तवान् ॥ ४ ॥

किं वीरवीर्यं विवक्ष्यत इति । यदा क्षामिनि वक्षिष्यते त्वपि
परिजनो भवाह्वरः क्षालदाशो क्षामी मन्वीर्यं इत्यन्वेषां बुद्धि-
कात् । अतो नदीवैर्भवद्भिर्भूतया सम वीर्यस्य वीर्यक्षोपः किमिति
क्रियते इत्यर्थः ॥ ५ ॥ क्षुभितसेवाटोपकारादिषां दैत्येन बलाद्वाहो

व्यादितास्यो महारोद्रः सोऽसुरः कृष्णबाहुना ।
 निपपात द्विधाभूतो वैद्यतेन द्रुमां यथा ॥ १४ ॥
 दिपादृष्टपृष्ठाईश्वर्यैकाक्षिनामिके ।
 केशिनस्ते द्विधाभूते सकले द्वे विरेजतुः ॥ १५ ॥
 हत्वा तु केशिनं कृष्णो गोपालैर्मुदितैर्हृतः ।
 अनायस्ततनः स्वस्थो हसस्तत्रैव तस्थिवान् ॥ १६ ॥
 ततो गोप्यथ गोपाय हते केशिनि विस्मिताः ।
 तत्पुत्रं पुण्डरीकाक्षम अनुराममनोरमम् ॥ १७ ॥
 अथाहान्तरितो विप्रो नारदो जलटे स्थितः ।
 केशिनं निहतं दृष्ट्वा हर्षनिर्भरमानसः ॥ १८ ॥
 साधु साधु जगन्नाथ । लीनयैव यदृच्छत ॥
 निहतोऽयं त्वया केशी केशदम्बिदिवीकमाम् ॥ १९ ॥
 युर्हात्सुकोऽहमत्यर्थं नरवाजिमहाह्वयम् ।
 अष्टतत्पुत्रं ममैव दृष्टुं स्वर्गादुपागतः ॥ २० ॥
 सकर्मण्यवतारं ते कृतानि मधुसूदन ।
 यानि तैर्विस्मितं चेतस्तोषमेतेन मे गतम् ॥ २१ ॥
 तुरङ्गस्यास्य शक्रोऽपि कृष्ण ! देवाश्च विभ्यति ।
 धुतकेशरजालस्य हृषतोऽभ्रावलाकिनः ॥ २२ ॥

विहतमासं यदा वैद्यतेन अयनिना ॥ १४ ॥ दो दो पाटो यवो
 प्रपृष्ठा च अर्द्धरूपे यवोः । एवमन्यः अरुणपटात् प्राग्बोध्यः तेन
 एकैवाः अरुणाक्षिनाशिका यवोक्तो च तपोक्ते ॥ १५ ॥ १६ ॥ बुद्धोद्-
 षुभः बुद्धदर्शनोद्बुधः ॥ २० ॥ २१ ॥

पुनः कल्पितं केशराणां जातं समूहो वेग तदा ह्येषतः ह्येषारवः

यस्मात् त्वयैव दृष्टात्मा हतः केशो जनादेन ।

तस्मात् केशवनाम्ना त्वं नाकं गेया भविष्यसि ॥ २३ ॥

स्वस्थस्तु ते गमिष्यामि कमयुर्ह्यधुना पुनः ।

परत्वाऽहं समंशामि त्वया केशिनिमृदन ॥ २४ ॥

प्रथमेन सत्तं कमे सानुगे विनिपातितं ।

भारावतारकृत्ता त्वं पृथिव्याः पृथिवीधर ॥ २५ ॥

तत्त्वानेकप्रकाराणि यद्भानि पृथिवीजिताम् ।

दृष्टव्याणि मया युष्मत्प्रणोतानि जनादेन ॥ २६ ॥

मोऽहं वास्यामि गोविन्द । देवकाय्यो महत कृतम् ।

त्वया सभाजितयाय अस्ति तेऽहं वज्राम्यहम् ॥ २७ ॥

परागर उवाच

नारदे तू गते कृष्णः महं गापेरविन्मितः ।

विविधं गोकुलं गापीनेत्रपानैकभाजन ॥ २८ ॥

कृतं ॥ २७ ॥ केशिनिमृदनात् केशो दृष्टात्मा हतः केशो जनादेन ॥ २३ ॥

तस्मात् केशवनाम्ना त्वं नाकं गेया भविष्यसि ॥ २४ ॥

स्वस्थस्तु ते गमिष्यामि कमयुर्ह्यधुना पुनः ॥ २५ ॥ तत्त्वानेकप्रकाराणि यद्भानि पृथिवीजिताम् ॥ २६ ॥

मोऽहं वास्यामि गोविन्द । देवकाय्यो महत कृतम् ॥ २७ ॥ त्वया सभाजितयाय अस्ति तेऽहं वज्राम्यहम् ॥ २८ ॥

परागर उवाच ॥ २९ ॥ नारदे तू गते कृष्णः महं गापेरविन्मितः ॥ २९ ॥

विविधं गोकुलं गापीनेत्रपानैकभाजन ॥ ३० ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

अक्रूरोऽपि विनिष्क्रम्य स्यन्दनं नाशुगामिना ।
 कृष्णसन्दर्शनायैकं प्रययौ नन्दगोकुलम् ॥ १ ॥
 चिन्तयामास चाक्रूरा नास्ति धन्यतरो जया ।
 धोऽहमंशावतीर्णस्य मुखं द्रष्टुमिच्छामि चक्रिणः ॥ २ ॥
 अथ मे सफलं जन्म सुप्रभाता च मे निशा ।
 यदुन्निद्राक्षपताक्षं विष्णोर्द्रव्याम्यहं मुखम् ॥ ३ ॥
 अथ मे सफले नेत्रे अथ मे सफला गिरः ।
 यन्मे परस्परालापौ दृष्ट्वा विष्णुं भविष्यति ॥ ४ ॥
 पापं हरति यत् पुंसां स्मृतं सङ्कल्पनामयम्
 तत् पुण्डरीकतयनं विष्णोर्द्रव्याम्यहं मुखम् ॥ ५ ॥
 निर्जग्मस्य यतो वेदा वेदाङ्गान्यखिलानि च
 द्रष्टुमिच्छामि तत् परं धाम धाम्नां भगवतां मुखम् ॥ ६ ॥
 यज्ञेषु यज्ञपुरुषः पुरुषैः पुरुषोत्तमः ।
 हृष्यते योऽखिलाधारस्तं द्रष्टुमिच्छामि जगत्पतिम् ॥ ७ ॥

श्रीकृष्णो गोकुलं विवेश अक्रूरोऽपि मरुताया विनिष्क्रम्य गोकुलं
 प्रययौ ॥ १ ॥ पवि गच्छतो अक्रूरस्य मनोरथानाह चिन्तयामासे-
 त्वादिनाक्रूरेति पञ्चमीत्यन्तेन । सखा सदयो धन्यतरो नास्ति ॥ २ ॥
 ॥ १ ॥ ॥ संकल्पनामयं ध्यानमात्रावस्थानमपि ॥ ५ ॥ धाम्नां तेषां-
 मन्त्रानां अर्चादीनां परं धाम आश्रयं सुखावयवेषु सोपनरसनवदनेषु
 सूर्यवदृष्टान्तीनामाश्रयत्वाद् ॥ ६ ॥ ७ ॥ नास्तिनादादिषु यस्तु तत्तु-

दृष्ट्वा यमिन्द्रो यज्ञानां शतेनामरराजताम् ।
 अवाप तमनन्तादिमहं द्रष्टुमि केशवम् ॥ ८ ॥
 न ब्रह्मा नेन्द्र रुद्राश्चिदम्बादित्यमरुहणाः ।
 यस्य स्वरूपं जानन्ति स्पृक्षत्यङ्गं स मे हरिः ॥ ९ ॥
 सर्वात्मा सर्ववित् सर्वः सर्वभूतेश्वरस्थितः ।
 यो वितत्वाश्च यो व्यापी स वक्ष्यति मया सह ॥ १० ॥
 मत्स्यकर्मवराहाश्विंहरूपादिभिः स्थितिम् ।
 चकार जगतो योऽजः सोऽस्य मामाक्षपिष्यति ॥ ११ ॥
 साम्प्रतञ्च जगत्त्वामी कार्यमात्महृदि स्थितम् ।
 कर्तुं मनुष्यतां प्राप्तः स्वेच्छादेहपृथग्व्ययः ॥ १२ ॥
 योऽनन्तः पृथिवीं धत्ते शम्भुरस्थितिसंस्थितारः ।
 मांऽवतीर्णी जगत्स्य मामकूरेति वक्ष्यति ॥ १३ ॥
 पितृपुत्रसुहृद्भातवत्सुमयीमिमाम् ।
 यन्मायां नाल्लभतर्त्तुं जगत् तस्मै नमो नमः ॥ १४ ॥
 तरत्यविद्यां विततां हृदि यस्मिन् निवेशिते ।
 योगो मायाममेयाय तस्मै विद्यात्मने नमः ॥ १५ ॥

नादिम् ॥ ८ ॥ वितत्वावस्थित वक्ष्यति बन्धुप्रति ॥ १० ॥
 मत्स्यकर्मवराहाश्विंहरूपादिभिः अथः हवयोवः
 विष्णुः रुद्रिहः आकाक्षपिष्यति । आक्षुरति तातेमाभाषिष्यति
 ॥ ११ ॥ शम्भुरस्तेवाक्षिष्यः शक्तिवेगेन स्थितः सोऽवतीर्णी रामः ॥ १२ ॥
 तद्दर्शनमातवत्सुमयातननिदग्धे तमेव मन्त्रमति पितृपुत्रोत्त निभिः ॥ १३ ॥
 कार्यविद्याम् आत्मकादिषां तामेव मायाम् अङ्गकारतनकारादिभोक्तृवर्यै
 नक्षत्रानेव तरति ॥ १५ ॥

यस्मिं भिर्यज्ञपुत्रघो वासुदेवस्य सात्वतैः ।

वेदान्तवेदिभिर्विष्णुः प्रीच्यते यो नतोऽस्मि तम् ॥१६॥

यथा तत्र जगद्वाप्ति धातय्यं तत् प्रतिष्ठितम् ।

सदसत् तेन सत्येन मय्यसौ यातु सौम्यताम् ॥ १७ ॥

स्मृते सकलकल्याणभाजनं यत्र जायते ।

पुरुषसमजं नित्यं प्रजामि शरणं हरिम् ॥ १८ ॥

पराशर उवाच ।

इत्थं संचिन्तयन् विष्णुं भक्तिनम्रात्ममानसः ।

अक्रूरो गोकुलं प्राप्तः किञ्चित् सूर्ये विराजति ॥१९॥

स ददृशं तदा तत्र कृष्णमादोहने गवाम् ।

वत्समध्यगतं फुल्लनीलोत्पलदलच्छविम् ॥ २० ॥

अस्पष्टपद्मपद्माक्षं श्रीवत्साङ्घितवक्षसम् ।

प्रलम्बबाहुमायामितुङ्गोरःस्थलमुन्नतम् ॥ २१ ॥

सविलासस्मिताधारं विभ्राणं मुखपङ्कजम् ।

तुङ्गरक्तनखं पद्मं धरण्यां सुप्रतिष्ठितम् ॥ २२ ॥

विभ्राणं वाससी पीते वन्द्यपुष्पविभूषितम् ।

साद्र्मीलसताहस्तं सिताम्बोजावतंसकम् ॥ २३ ॥

वशिभिः कर्मनिष्ठैः सात्वतेरुपासकैः वेदान्तवेदिभिः साननिष्ठैश्च
वसुदेवादिप्रद्वैतैः प्रीच्यते ॥ १६ ॥ अथ वसुदेव इतोऽङ्गावति मय-
स्यवासज्जन्मं प्रसज्यो भवत्विति प्रार्थयते वचेति । सदसत् कार्त्तिकारणा-
त्कृष्णं बाधकपुङ्गवत् वा जगदेतत् वक्षिन् धान्ति आश्रये प्रतिष्ठितं
तेन सत्येन वशीभारतया सर्ववाप्तिन्येन वनि सौम्यतां प्रसज्यतां वादं
॥ १७ ॥ वक्ष्यपराधे तत् सर्वं वक्ष्यतामित्याश्रयेनाह स्मृत इति ॥ १८ ॥
मत्तया नम आत्मा बुद्धिर्मानसश्च अक्षयः ॥ १९ ॥ आदोहने दोहकः

येनाम्बिविद्यद्विरश्मिमाला-

करालमन्युग्रमपास्य च कम् ।

चक्रं घृता दैत्यपतेर्हृतानि

दैत्याङ्गनानां नयनाञ्जनानि ॥ ३० ॥

यत्नाम्बु विन्यस्य बलिर्मनोज्ञान्

अवाप भोगान् वसुधातलस्यः ।

तथामरत्वं त्रिदशाधिपत्यं

मन्वन्तरं पूर्णमपेतग्रन्थः ॥ ३१ ॥

अप्येव मां कंसपरिग्रहेण

दोषास्पदीभूतमदोषदृष्टम् ।

कत्तवमानोपहतं धिगम्बु

तज्जन्म नः साधुवर्हिष्कृतं यत् ॥ ३२ ॥

ज्ञानात्मकस्यामलमत्स्वरागे-

रपेतदोषस्य मदा स्फुटस्य ।

किंवा जगत्पत्र समस्तपुंसाम्

अज्ञातमस्यास्ति हृदि स्थितस्य ॥ ३३ ॥

भूतयोः स्मितः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ अदोषं दृष्टमपि मां दोषास्पदीभूतं मत्वा
अपि यदि अथमानोपहतं कत्तुं करिष्यतीत्याशङ्क्य स्वयमेव तच्च दंभ-
तीत्याह ज्ञानात्मकस्येति जीवस्य ज्ञानात्मकत्वेऽपि राजसमीपवाहात्त्वाच्च
संघता ईशरश्च तं तज्ज्ञातीत्याह अमर्षेति । शुद्धसत्त्वमयस्य न जीव-
बहूनादिभिर्ज्ञानप्रभोग इत्याह । अपेतदोषस्येति न च चक्षुराद्यपेक्षया
जीवकोषे वादाचित्कं ज्ञानमीश्वरकोषाह वदा स्फुटस्येति । न च
जीवकोषोपाधिपरिष्कृतादवार्धचक्षुरित्याह सर्वेषां हृदि स्थितस्येति
अतोऽहं किं नाम तज्ज्ञातमस्मि तस्माच्चःशङ्कसमकं ज्ञातीत्याह
तज्ज्ञादिति ॥ ३२ ॥

तस्मादहं भक्तिविमलचेता
 व्रजामि सर्वेश्वरमीश्वराणाम् ।
 शंखावतारं पुरुषोत्तमस्य
 कनादिमध्यान्तमवस्य विन्दोः ॥ १४ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ।

परामर उवाच ।

चित्तयविति गोविन्दमुपागम्य न यादवः ।
 अक्रूरोऽस्माति चरणौ ननाम गिरमा हरैः ॥ १ ॥
 मीऽप्येन भजतव्रजं कृतचिह्नं न पादिना ।
 मम्यायाकण्य न पात्या सुगाढं परिवस्त्रजे ॥ २ ॥
 कृतसंवादनी तेन यथावद् बलकर्मवी ।
 ततः प्रविष्टो मङ्गष्टो तमाटायाजमन्दिरम् ॥ ३ ॥
 मय ताभ्यां तटाकूरः कृतसंवाद्नादिकः ।
 भुजभोज्यां यथाव्यावमाचचचे ततस्तयोः ॥ ४ ॥
 यथा निर्भर्त्स्यते तेन कवेनामकदुन्दुभिः ।
 यथा च देवकी देवी हानवेन पुराजना ॥ ५ ॥

वादनाऽप्युत्तरोऽपीति वादरोक्ताः कथं मन्त्रार्चनार्चनं यावन्मन्त्र-
 यवन्ति ॥ १ ॥ हरिचक्रं चोपादिभिरुपास्य ॥ २ ॥ रावणं मयावेति
 पुरुषस्यैव कृतसंवादी तैस्मिन् ॥ ३ ॥ कथं संवादनादिकं संवादादि-
 त्वेन ॥ ४ ॥ यथाव्यावं यथाव्यावं दुष्टं भोज्यं भोजनार्थं सुखं य-

उपसेने यथा कंसः सुदुरात्मा च वर्तते ।

यं चेदर्थं समुद्दिश्य स कंसेन विसर्जितः ॥ ६ ॥

तत् सर्वं विस्तरात् श्रुत्वा भगवान् केशिमृदनः ।

उवाचाखिलमप्येतत् ज्ञातं दानपते ! मया ॥ ७ ॥

करिष्ये च महाभाग ! यदद्वौपयिकं मतम् ।

विचिन्त्य नान्यद्यैतत् ते विद्धि कंसं हतं मया ॥ ८ ॥

अहं रामश्च मधुरां श्वी यास्यामः समं त्वया ।

गोपवृद्धाश्च यास्यन्ति प्रादायोपायनं बहु ॥ ९ ॥

निशेय नोयतां वीर ! न चिन्तां कर्तुमर्हसि ।

क्षिरात्राभ्यन्तरे कम् हनिष्यामि सहानुगम् ॥ १० ॥

पराशर उवाच ।

समादिश्य ततो गोपान् अक्रूरोऽपि सकेशवः ।

सुष्वाप बलभद्रश्च नन्दगोपगृहे सुखम् ॥ ११ ॥

ततः प्रभाते विमले कृष्णरामौ महामती ।

अक्रूरेण समं गन्तुमुद्यतो मधुरां प्रति ॥ १२ ॥

दृष्ट्वा गोपीजनः सास्त्रं श्लथद्वलववाहुकः ।

निग्नस्य चातिदुःखार्त्तः प्राह चेदं परस्परम् ॥ १३ ॥

अज्ञादि नेन सः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ औपविक्त्वा उपसोनियोम्य-

वत्सल्यः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ राजादेशनिवेदनेन बोधान् वपादिष्य नन्दगोप-

कश्चे सुख्यपेति वदन्तः परं नन्दे पितृत्वव्यवहाराननुवृत्तिं सूचयति

॥ ११ ॥ गन्तुमुद्यतो दृष्ट्वा गोपीजनः प्राज्ञेकत्वयः दहेत्वादिना सोऽपि

ऐश्वर्यं चक्रेते इत्यन्तेन गोपीविरहावापोक्षोः साक्षः अन्तेनः अथद्वौ

विरहा वाहो यस्मैति विरहदुःखमाश्लेष्यते ॥ १२ ॥ अथमेभ्यश्चि-

हः कश्चित् तत्र हेतुवाहः । नागरेति वाहेन नागरस्त्रीणां कश्चि-

हः कश्चित्पराशरो व आवापः तदेव मधु तद् वच्चाश्च यास्यति ॥ १३ ॥

मदरां प्राप्य गोविन्दः कथं मोक्षकमेवति ।

नागराणीकलात्तापमधु श्रोत्रेण पाप्यति ॥ १४ ॥

विनासिवाश्वपानेषु नागरोषां कृताश्वदम् ।

चित्तमस्य कथं भूमी पाप्यगोपीषु याप्यति ॥ १५ ॥

सारं ममस्तगोष्ठस्य विधिना हरता हरिम् ।

प्रकृतं गोपयोषित्सु निष्टेष्वेन दुरात्मना ॥ १६ ॥

भादगर्भस्मितं वाक्यं विनाममन्ता गतिः ।

नागरोषामतीवैतत् कटाक्षेक्षितमेव च ॥ १७ ॥

पाप्या हरिरथं तामा विनामनिगद्ध्यतः ।

भयतानां पुनः पाप्यं कथा युष्मा ममेवति ॥ १८ ॥

एषेय रथमावृष्ट्य मयरां याति कथयः ।

कृष्णकृष्णैश्चात्र निराग्नेन प्रतारितः ॥ १९ ॥

विष्णुपुराणे विष्णु उवाच ॥ १८ ॥ पाप्यं वाक्यमात्रं येषां
अङ्गानां द्वादशानाम् । मधुसूतेन च ॥ १९ ॥ अथ देवैरुपस्थापितं
व वाक्यमोवाच वारिभिरिति वसवस्तपसा पराभूतं हरिं हरता
विधिना गोपयोषित्सु प्रकृतं प्रकृतः कृतः ॥ २० ॥ विष्णु उवा-
च ॥ कथं विष्णोः द्वादशानाम् वाक्यानां वाक्यं विष्णोः वाक्यं
यत्नेन । भावः व वाक्यं व वाक्यकोशकोशे रथः अतः । विष्णोः मेवको-
शकोशे विष्णोः मधुसूतेन दत्तः । नागरोषामतीव वाक्यादिवत् यतो-
रुत्तमविव ॥ २१ ॥ विष्णुवाक्येन निगद्ध्यतो युष्मा वत दत्तः वा-
क्यं येषां वत् रथवे ॥ २२ ॥ एषेय दत्तः विष्णुवाक्यं गोप्या वसिष्ठा-
वाक्येन च ॥ २३ ॥ अथवा मधुसूतेन च ॥ २४ ॥

किं न वेत्ति नृशंसोऽत्र अनुरागपरं जनम् ।
 येनेममस्तीराङ्गादं नयत्यन्यत्र नो हरिम् ॥ २० ॥
 एष रामेण सहितः प्रयात्यत्यन्तनिर्घृणः ।
 रथमारुह्य गोविन्दस्त्वर्थ्यतामस्य वारणे ॥ २१ ॥
 गुरुणामग्रतो वक्तुं किं बलीय न नः क्षमम्
 गुरुवः किं करिष्यन्ति दग्धानां विरहाम्बिना ॥ २२ ॥
 जन्दगोपमुखा गोपा गन्तुमेते समुद्यताः ।
 मोक्षमं कुरुते कश्चिद् गोविन्दविनिवर्त्तने ॥ २३ ॥
 सुप्रभाताय रजनौ मधुरावासियोपिताम् ।
 पाय्यत्य्यच्युतवक्त्राजं यामां नेत्रान्निपतयः ॥ २४ ॥
 धन्यास्ते पथि ये क्षणमिदो यान्यनिवारिताः ।
 सद्बहिष्यन्ति पश्यन्तः स्वदेहं पुलकाक्षितम् ॥ २५ ॥
 मधुरानगरीपीरनयनानां महोत्सवः ।
 गोविन्दावयवैर्दृष्टैरतीवाद्य भविष्यति ॥ २६ ॥
 की नु स्वप्नः सुभाग्याभिर्दृष्टाभिरधोक्षजम् ।
 विस्तारिकास्तिनयना या द्रष्टव्यनिवारितम् ॥ २७ ॥

न वेत्तीति येन हेतुना । नो अस्माकम् अक्षणेऽत्र हृदि नय-
 तीति तत् विमलरामपरं जनं न वेत्तीति । यदासौ काव्यराम-
 रथाभिषो भवेत् तर्हि तद्विवेकप्रदुःखं ज्ञानसर्वं न कुर्यादिति
 भावः ॥ २० ॥ ये जना रतः केनाप्यनिवारिता सन्तो यान्ति ते धन्याः
 यस्मात् कश्चि ज्ञानं ज्ञायं पश्यन्तः स्वदेहं पुलकाक्षितम्
 धारयिष्यन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

मधुरानगरीः पीरक्षीरनयनानाम् ॥ २६ ॥ विस्तारीयि कान्ति-
 मन्त्रि नयनानि बाधां ताः ॥ २७ ॥ अत्र प्रयागे महाविप्लवः

यद्वा गोपीजनस्वास्व दर्शयित्वा महानिधिम् ।
 उह, तान्मम नेत्राणि विधाया कलशात्मना ॥ २८ ॥
 यन्तरागण श्रेष्ठित्वमस्मात्सु व्रजता हरिः ।
 श्रेष्ठित्वमुपधास्याद्य कण्ठे वलयाद्यपि ॥ २९ ॥
 अक्षरः करद्वयः शोभं प्रेरयते हयान् ।
 एवमार्त्तासु योयितसु वृष्णा कस्य न जायते ॥ ३० ॥
 हा हा कल्यारवस्यां चैव करैर्न निरोक्षताम् ।
 दशकृता हरिर्यम मांसं प रेष्यते मन्वते ॥ ३१ ॥
 इत्येवमभिहर्तुं गोपीजननिरोक्षितः ।
 तस्वाज व्रजभूभाग सह रामेण प्रगवः ॥ ३२ ॥
 गच्छन्ता जविताग्निं न रश्मेन यमुनातटम् ।
 प्रामा मध्याह्नममये रामाक्ष व्रजनादेनाः ॥ ३३ ॥
 अथाह कृष्णमक्षूरो भवद्वा तावदाम्यताम् ।
 यावत् करामि कान्तिन्यामाङ्गिकाहं चमभ्यमि ॥ ३४ ॥
 तद्येन्यत्रे ततः स्नातः स्नात्वाऽनः स महामतिः ।
 दध्यौ ब्रह्म परं विप्रः प्रविश्या यमुनाजले ॥ ३५ ॥

[illegible]

फणासहस्रमालाञ्च बलभद्रं ददर्श सः ।
 कुन्दमालाङ्गमुज्ज्वलपद्मपत्रारण्येषणम् ॥ ३६ ॥
 वृतं वासुकिरन्ध्राद्यैर्महद्भिः पवनाग्निभिः ।
 संदीप्तमानं गन्धर्वैर्वनमालाविभूषितम् ॥ ३७ ॥
 दधानमसिते वस्त्रे चारुपद्मावतंसकम् ।
 चारुकुण्डलिनं मत्तमन्तर्जलतले स्थितम् ॥ ३८ ॥
 तस्थीत्सङ्घे घनश्याममाताम्रायतलोचनम् ।
 चतुर्बाहुमुदाराङ्गं चक्राद्यायुधभूषणम् ॥ ३९ ॥
 पीति वसानां वसने चित्रमाख्यविभूषणम् ।
 शक्रचापतड्डिमालाविचित्रमिव तीयदम् ॥ ४० ॥
 श्रीवत्सवचसं चारुकेयूरमुकुटोज्ज्वलम् ।
 ददर्श क्षणमस्तिष्ठपुण्डरीकावतंसकम् ॥ ४१ ॥
 मनन्दनाद्यैर्मुनिभिः सिद्धयोगैरकल्मषैः ।
 विचिन्त्यमानं तत्रस्थैर्नासापन्यस्तलोचनैः ॥ ४२ ॥
 बलक्षयौ तथाकूरः प्रत्यभिप्रायं विस्मितः ।
 सोऽचिन्त्यद्रुयात् शीघ्रं कथमत्रागताविति ॥ ४३ ॥
 विवक्षोः स्तम्भयामास वाचं तस्य जनार्दनः ।
 ततो निष्क्रम्य सलिलाद् रघुमभ्यागतः पुनः ॥ ४४ ॥
 ददर्श तत्र चैकोभी रघुस्वोपस्थिर्धितो ।
 रामकण्ठौ यथापूर्वं मनुष्यवपुषान्वितौ ॥ ४५ ॥

चाङ्गिकाङ्कं नाभ्याङ्गवस्त्रानं देवपूजादि च ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

॥ ३६ ॥ तावदमेवास्मत्तानि तन्मूर्च्छास्तत्र तस्य मनसि वाचावेतो दुष्ट-
 ० वचसां यथा वृद्धेयानीताविति वयमुपनिषादयन् जने स्त्रीयमैव

निमग्नश्च ततस्तोषे स ददर्श तथैव तौ ।

संस्तुवमानौ गन्धर्वकुनिसिद्धमहोरगौ ॥ ४६ ॥

ततो विज्ञातसद्भावः स त् दानपतिस्तथा ।

तुष्टाव सर्वविज्ञानमयमण्डलमीश्वरम् ॥ ४७ ॥

अक्षरं तथा च ।

सत्त्वात्वरूपिणेऽचिन्त्यमहिम्ने परमात्मने ।

व्यापिने नेकरूपैकस्वरूपाय नमो नमः ॥ ४८ ॥

सत्त्वरूपाय तेऽचिन्त्य 'हविर्भूताय ते नमः ।

नमोऽविज्ञेयरूपाय पराय प्रकृतेः प्रभो' ॥ ४९ ॥

भूताका चन्द्रियाका च प्रधानाका तथा भवान् ।

आका च परमाका च त्वमेकः पञ्चधा स्थितः ॥ ५० ॥

इदं ताभ्यां दृष्टं तत्रो तद् दृष्टं तत्रोऽपि । अथावदुक्तोऽस्मादिमा वाक्य-
वशात् । अथातो वदन्त्यस्य वाचका पञ्चानां गुणैः कृत्वाणां वाचकाति-
शेत्तमस्तु तत्र तम् ॥ ४६ ॥ वाक्यविरभायोः दृष्टं तम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥
॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ विज्ञातः सद्भावः ततोः परवाचं
इव वाः सर्वेषां यद् विज्ञातं तत्र तम् ॥ ४७ ॥ अथेकदशोऽनेकदशः च
च ह्ये एकदशदश तर्ह्ये वाचं चारणदशाय ॥ ४८ ॥

हे च चन्त्य 'हविर्भूताय नमः' इत्येव च विधेति ज्ञेतेः । अविज्ञात
वातोऽस्मा वदन्त्ये । प्रकृतेः । पराय वाचनिस्यत्वात् स्विताव वा-
दितवत्ये तत्र वाः परवाऽस्ति ज्ञेते ॥ ४९ ॥ भूताका सत्तामृतदशः ।
चन्द्रियाका चन्द्रियदशः । प्रधानाका प्रकृतिदशः । आका भूतादि-
मिश्रवावाप्यदशः परमाका विदवादिः ॥ ५० ॥ हे सर्वे ! एकदशतदशः !

प्रसीद सर्व ! सर्वान् ! क्षराक्षरमयेक्षर ! ।

ब्रह्मविष्णुशिवाद्याभिः कल्पनाभिरुद्धारितः ॥ ५१ ॥

अनास्थेयस्वरूपात्मन् ! अनास्थेयप्रयोजन ! ।

अनास्थेयाभिधानं त्वां नतोऽस्मि परमेश्वर ! ॥ ५२ ॥

न यत्र नाथ ! विश्वस्ते नामजान्यादिकल्पनाः ।

तद् ब्रह्म परमं नित्यमविकारि भवानज ! ॥ ५३ ॥

न कल्पनामृतैर्ऽर्थस्य सर्वस्याधिगमो यतः ।

ततः कणाद्युत्पानन्तविष्णुसंज्ञाभिरीक्षते ॥ ५४ ॥

• सर्वार्थास्त्वमज ! विकल्पनानिरेतत्

देवाद्यं लगदखिलं त्वमेव विश्वम् ।

विष्वात्मं स्त्वमिति विकारभावश्चोनः

सर्वस्मिन् न हि भवतोऽस्ति किञ्चिदन्यत् ॥ ५५ ॥

त्वं ब्रह्मा पशुपतिरर्थमा विधाता

धाता त्वं विदग्धपतिः समीरणोऽग्निः ।

हरिश्चात्मन् ! अत एव क्षराक्षरमय ईश्वरः क्षराक्षरनिर्यामकः तदुक्तं
मोताह । श्वरः सर्वेषां भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते । उतमः पुरुष-
स्त्वं परमात्मैव दाहृतः । यो लोकत्रयपाविष्ठ विभर्तृव्यय ईश्वर
इति । कल्पनाभिर्गुणोपाधिभिर्गुणादिष्वंशभिर्द्वारितकृतः ॥ ५१ ॥

अनास्थेयस्वरूपः अनिर्देशः स्वरूप आत्मा स्वभावो यस्य ।
अनास्थेयं स्वरूपम् आत्मा भूतिष्व यस्येति वा । अनास्थेयं प्रयो-
जनं यस्य आप्रकाशत्वेन शीघ्राक्षतिरक्तेष्व सूक्ष्मादिप्रयोजनस्थाना-
न्नेवत्यात् । ब्रह्मा अनास्थेयप्रयोजन ! निर्गुणानन्दसद्गुण । अना-
स्थेयानि कृमिदानानि यच्च तम् अनाप्तत्वादपल्लवापत्वाद् वा ॥ ५२ ॥
अनाप्तत्वात्ते हेतुमाह न वेत्येति ॥ ५२ ॥ माययानन्तनामत्वाद् न
कृतनामिति ॥ ५३ ॥ कृपानन्त्येतापल्लवापत्वं प्रपञ्चमाह उद्योद्यो-

तीयेऽथो धनपतिरन्तकस्त्वमेको
 भिन्नार्थैर्जगदपि पासि यत्किमेदेः ॥ ५६ ॥
 विष्णुं भवान् सृजति सूर्यमभितरुणो
 विष्णुश्च ते सुखमयोऽयमज । प्रपद्यः ।
 रूप परं सदिति वाचकमक्षरं यत्
 ज्ञानात्मने सदसते प्रवर्ततेऽस्मि तच्छै ॥ ५७ ॥
 श्रीं नमो वासुदेवाय नमः सहस्रेणाथ ते ।
 प्रद्युम्नाय नमस्तुभ्यमनिवृद्धाय ते नमः ॥ ५८ ॥

अनविष्टोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

एवमन्तर्जने विष्णुमभिष्टुय स यादवः ।
 अर्चयामास सर्वेऽयं पृथुर्धुपैर्मनोरमैः ॥ १ ॥
 परित्यज्यान्वविषयं मनस्तत्र निवेश्य मः ।
 ब्रह्मरूपश्चिरं कृत्वा विहराम समाधितः ॥ २ ॥

अन्तर्जने विष्णुः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ सूर्यमभितरुण इति सूर्यरश्मिरुणेन
 सूर्यं भवान् सृजति विष्णुं सृजति । नमस्तुभ्यः प्रवर्तते । सदिति
 ५८ वाचकं ब्रह्म सदक्षरं नमस्तुभ्यः तच्छै इति ५७ ॥ ५८ ॥
 प्रद्युम्नं सहस्रेणाथ ॥ ५७ ॥ सहस्रं ब्रह्मं नमस्तुभ्यः श्रीं नम इति ॥ ५८ ॥

विक्रमे अविष्टो ब्रह्म नवान्तोऽयं रक्षादायकः ॥ १ ॥ ५८ ॥

नवान्तोऽयं नवान्तोऽयं नवान्तोऽयं नवान्तोऽयं नवान्तोऽयं
 नवान्तोऽयं नवान्तोऽयं नवान्तोऽयं नवान्तोऽयं नवान्तोऽयं

कृतकृत्यमिवात्मानं मन्यमानो महामतिः ।

आजगाम रथं भूयां निर्गम्य यमुनाश्रमम् ॥ ३ ॥

रामकृष्णौ च दृष्ट्ये यथापूर्वं रथे स्थितौ ।

विस्मिताश्चक्षुदाकूरस्तच्च कृष्णोऽभ्यभाषत ॥ ४ ॥

ननं तं दृष्ट्वाययमकूर ! यमुनाजले ।

विस्मयात्फलनयना भवान् संलक्ष्यते यतः ॥ ५ ॥

अकूर उवाच ।

अस्तर्जले यदाययं दृष्टं तत्र मया श्रुतम् ।

तदत्रापि हि पश्यामि मूर्त्तिमत् परतः स्थितम् ॥ ६ ॥

जगदेतच्छाश्वत्यं रूपं यस्य महात्मनः ।

तेनाययं वरेणाहं भवता कृष्ण ! सङ्गतः ॥ ७ ॥

तत् किमेतेन मथुरां व्रजामो मधुसूदन ! ।

त्रिभेमि कंसाद् धिग् जन्म परपिण्डोपजीविनाम् ॥ ८ ॥

इत्युक्त्वा नोदयामास तान् हयान् वातरंहसः ।

संप्राप्तयातिमायाङ्गे सांस्कृता मथुरां पुरीम् ॥ ९ ॥

विलास्य मथुरां कृष्णं रामञ्चाह स यादवः ।

पद्भ्यां यातं महावीर्यै रथेनैकां विशाम्यहम् ॥ १० ॥

अथे त्वं दृष्टवानिति बोद्धयन्निवाहं तत् किमेतेनेति परमेश्वरे
वाचाद् दृष्टेऽपि विवक्ष्ये वति कथं कुप्येदितं कसाद् विभेमि अत
परपिण्डम् कस्येदं तमुक्तं ये उपजीविनः तेषां अन्ध धिक् ॥ ८ ॥
वातको वरं हो वेनो वेपां तान् ॥ ९ ॥ कस्यमायाभोजितः यन् कथं-
मन्नादिनं तो विचक्ष्मन्नाह पदभ्यां युवां यातं गच्छतम् ॥ १० ॥

गन्तव्यं वसुदेवस्य भवद्गतां न तथा गृहम् ।
युवयोर्हि कृते ब्रह्म स कसेन निरस्यते ॥ ११ ॥
परामर उवाच ।

इत्युक्त्वा प्रविशमाथ साऽक्रूरा मथुरां पुरीम् ।
प्रविष्टा रामकृष्णौ च राजमागमुपागतौ ॥ १२ ॥
स्नानिनरंश्च स्नानन्दं लोचनरामयोश्चतो
जम्भुर्ललितया वारा दृष्टौ बालगजाविव ॥ १३ ॥
स्नममाणौ तु तौ दृष्ट्वा रजकं रङ्गकारकम् ।
प्रवाचेता स्वरूपाय वामाक्षि दक्षरामनौ ॥ १४ ॥
कंसस्य रजकं साऽथ प्रसादाद्दत्तावस्यतः ।
ब्रह्मन्यासेपयाक्यान प्राप्नुोश्चै रामकेशवौ ॥ १५ ॥
ततस्तलप्रहारेण कृष्णस्तस्य दुरात्मनः ।
पातयामास कापन रजकस्य शिरो भुवि ॥ १६ ॥
इत्वादाय च वस्त्राणि पातनोलाम्बरो ततः ।
कृष्णरामौ मुदा युक्तौ मालाकारगङ्गं गतौ ॥ १७ ॥
विक्रामिनेत्रयुगलो मालाकाराऽतिविभूततः ।
एतौ कस्य कुतो वेतौ मैत्रयाचलयत् तदा ॥ १८ ॥
पातनोलाम्बरधरो तौ दृष्ट्वातिमनोहरौ ।
स तर्जयामास तदा मुञ्च देवावुपागतौ ॥ १९ ॥

यतो युवयोः स्नाने ब्रह्मविषयं निरकरो वाचिषते ॥ ११ ॥
॥ १२ ॥ १३ ॥ रजको रजकायां निर्वासनः । च एव तानि धातव्यौ
रजकं रङ्गकारकं तम् ॥ १४ ॥ प्रसादः कृष्णविषयः दक्षः प्रवाचेन

विक्राशिमखपद्माभ्यां ताभ्यां पुष्पाणि याचितः ।
 भवं विष्टभ्य हस्ताभ्यां पश्यगं शिरसा महीम् ॥ २० ॥
 प्रसादपरमौ नाथौ मम गेहमुपागती ।
 धन्योऽहमर्चयिष्यामीत्याह तौ मातृजीवकः ॥ २१ ॥
 ततः प्रहृष्टवदनः तयोः पुष्पाणि कामतः ।
 चारुस्थितान्यथैतानि प्रददौ म विलोभयन् ॥ २२ ॥
 पुनः पुनः प्रणम्यामी मालाकारो नरोत्तमौ ।
 ददौ पुष्पाणि चारुणि गन्धवन्धनलानि च ॥ २३ ॥
 मालाकाराय कृणाऽपि प्रसन्नः प्रददौ वरान् ।
 श्रीस्त्वां मत्स यया भद्रं । न कटाक्षित् प्रहास्यति ॥ २४ ॥
 बलहानिनं ते मीम्य । धनहानिस्तथैव च ।
 यावद्दिनानि तावच्च न नशिष्यति सन्ततिः ॥ २५ ॥
 भुक्ता च विपुलान् भोगान्स्वप्नस्ते मत्पसादजम् ।
 ममानुस्मरणं प्राप्य दिव्यं लोकमवाप्स्यसि ॥ २६ ॥
 धर्मं मनस्य ते भद्रं । सर्वकाल भविष्यति ।
 युष्मत्सन्ततिजातानां तीर्षमायुर्भविष्यति ॥ २७ ॥
 नापसर्गादिकं दाषं युष्मत्सन्ततिसम्भवः ।
 संप्राप्स्यति महाभाग ! यावत् सूर्यो धरिष्यति ॥ २८ ॥

नर्वाहकः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ प्रसादपरमौ
 चतुष्टयपरो ॥ २१ ॥ कामतकटिकातः पुष्पाणि दत्त्वा पुनश्चैतानि
 चारुणि चैतानि ततोऽपि चारुणीति प्रहोभयन् चतुरानं जनयन्
 ददौ ॥ २२ ॥ २३ ॥ मत्संयया ननं पक्षि स्थिता श्रीस्त्वां न
 लज्जति सर्ववन्धनपदैरनुपहृष्टाः शेषाः सर्वलोकाविमतीत्यर्थः ॥ २४ ॥
 ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ यावत् सूर्यो धरिष्यति साहसति ॥ २८ ॥

पराशर उवाच ।

इत्युक्त्वा तदृष्ट्वात् कृष्णो बलदेवमहायवान् ।

निर्जेगाम मुनिश्रेष्ठ ' मालाकारेण पूजितः ॥ २८ ॥

विंशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच

रात्रमार्गे ततः कृष्णः मान्नेपनभाजनम् ।

तदृशं कृष्णामायास्त्रीं नवयौवनगोचराम् ॥ १ ॥

तामाह नलितं कृष्णः कर्णदमन्नेपनम् ।

भवत्या नीयते मत्स्यं वटेन्द्रीवरनाचने ॥ २ ॥

माकामेनेव सा प्राक्ता मान्नागा हरिं प्रति ।

प्राह सा नलितं कृष्ण तदृशं नवनातकृता ॥ ३ ॥

कान्त । कस्याह जानामि कमेनाभिनयोजिताम् ।

नैकवक्त्रेति विख्यातामन्नेपनकर्मणि ॥ ४ ॥

नाम्यपिष्टं हि कंसस्य प्रीतये शन्नेपनम् ।

भवत्यहमतीवास्त्रं प्रसादधनभाजनम् ॥ ५ ॥

अद्वयेनमन्नेपनकर्मणि कृष्णम् ॥ १ ॥ तदादृश्येन बला-
त्तया आकृष्टचित्तः प्रसी प्राह ॥ २ ॥ अद्वयेनमन्नेपनं मन्नेपनम्
प्राहने बह्वेन विदुषा नैवप्राह । निरालोचनः ॥ ३ ॥ अन्नेपनं पिष्टं
मन्नेपनमन्नेपनं बह्वेन बह्वेन प्रीतये न भवति अन्नेपनमन्नेपनम्
बह्वेन प्रसादधनभाजनं प्रीतिदानम् प्राप्तवन्ता ॥ ५ ॥ नाम्यपिष्टं

श्रीकृष्ण उवाच ।

सुगन्धमेतद्राजाहं कचिरं कचिरानने ।।

आवयाग्रात्रिसदृशं दीयतामनुलेपनम् ॥ ६ ॥

पराशर उवाच ।

श्रुत्वैतदाह सा कुञ्जा गृह्यतामिति सादरम् ।

अनुलेपनञ्च प्रददौ गात्रयाग्यमथाभयोः ॥ ७ ॥

भक्तिच्छेदानुलिप्ताङ्गी ततस्तौ पुरुषर्षभौ ।

सेन्द्रचापौ विराजितां सितकृष्णाविबाम्बुदौ ॥ ८ ॥

ततस्तां चित्रके यौरिरुक्तापनविधानवित् ।

उत्पाट्य तालयामास व्यङ्ग्यं नायपाणिना ॥ ९ ॥

चक्रे पद्मराश्रं तथा ऋजुत्वं केशवोऽनयत् ।

ततः सा ऋजुता प्राप्ता योषितामभवद् वरा ॥ १० ॥

विनामललितं प्राह प्रेमगर्भभरालसम् ।

वस्त्रे प्रगृह्य गाविन्दं व्रज गङ्गं ममेति वै ॥ ११ ॥

नवीतुलपम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ कुङ्कुमाटिपङ्क्तौ कपोलवचःस्वलभुजाटिः
पद्मभाङ्गरचना भक्त्यच्छेदः भक्तिच्छेदविपलातुविप्रङ्क्तौ अत एव चित्र-
नवीतुलपनेन साङ्गकान्त्या च तयोरिन्दुबापसङ्गतसितकृष्णाम्बुदना-
दग्नम् ॥ ८ ॥

अनुलपार्पणफलं वय एव द शतवानित्वाह । तत इति साङ्गेन
उक्तापनकृद्भरण पाठान्ते उक्तापनमरोगोक्त्यर्थं तत्प्रकारतः यौरिः
सम्भवातजगतीकपद्मङ्कुलीपवर्जितनायपाणिना पाण्यपेक्ष चित्रके
सङ्गच्छापकात् उत्पाट्य उद्भूत्य तालयामास उक्तावितवान् ॥ ९ ॥
अपद्मभ्यां च प्रादयाद्यां चक्रे आक्रान्तवान् एव तामुजुलपनयत् ॥ १० ॥

पायास्ये भवतीगीहमिति तां प्रहसन् हरिः ।
 विससर्ज जहासोच्चैरामस्यालोक्य चाननम् ॥ १२ ॥
 भक्षिष्ये दानुलिमाङ्गो नीलपोताम्बरी च तौ ।
 धनुःशालां ततो यातो चित्रमाश्यापश्यामितौ ॥ १३ ॥
 आयोगश्च धनुर्ब्रजं याभ्यां पृष्टेय रक्षिभिः ।
 चास्याति सहसा कर्मा गृह्णात्वापूरयद् धनुः ॥ १४ ॥
 ततः पूरयता तेन भक्ष्यमानं बन्नाद् धनुः ।
 चकार सुमहायष्टं मधुरा येन पूरिता ॥ १५ ॥
 धनुर्युक्तौ ततस्तौ तु भस्मे धनुषि रक्षिभिः ।
 रक्षिमेव निरुच्यमानौ निष्कालौ कार्मुकालयात् ॥ १६ ॥
 अक्रूरागमहत्तात्समपलभ्य तदा धनुः ।
 भस्म श्रुत्वाद्य कसोऽपि प्राह चानुरमुष्टिकौ ॥ १७ ॥

कम उवाच ।

गोपालदारकौ प्राप्तौ भवद्भ्यां तौ ममायतः ।
 मलयुद्धे न हन्तव्यौ मम प्राणहरो हि तौ ॥ १८ ॥
 निरुद्धे तद्विनाशेन भवद्भ्यां तोषितौ न्यहम् ।
 दास्याम्यभिमतान् कामान् नान्यथेतन्महाबली ॥ १९ ॥

विष्णुः कदाचिद्विष्णुपादनां शिवस्य यथा भवत्येव प्राह वा-
 ः वक्ष्यामिः प्रोक्तमर्थमराधय प्रोक्तमिदमेव जन्मस्य यथा भवत्येवम्
 ॥ ११ ॥ यद्य हन्ता वक्ष्यामीति विष्णुः भवत्या गेहमावाह्य रति
 तौ प्रजापतिवाम । अथयय मम स्त्रियोः चाभावात्तत् इदं जहाय
 च ॥ १२ ॥ १३ ॥ चायोगश्च धनुष्येन प्राप्नोतः पूरयत्वापूरयद्
 पादयोः कावचं यत्प्राप्तुं योऽपि वक्ष्यामीति विष्णुः । धनुर्ब्रजं
 चरन् धनुः कार्मुकौ युद्धे रक्षिभिरुच्यमानौ च ॥ १४ ॥ १५ ॥
 अक्रूरागमहत्तात्समपलभ्य तदा धनुः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

न्यायतोऽन्यायतो वापि भवद्भ्यां तौ ममाहिती ।
 हन्तव्यौ तद्वधाद्राज्यं सामान्यं नो भविष्यति ॥ २० ॥
 इत्याज्ञाप्य स तौ मन्त्री तत आह्वय हस्तिपथ ।
 प्रोवाचोच्चैस्त्वया मेऽयं समाजहारि कुञ्जरः ॥ २१ ॥
 स्याप्यः कुवलयोपौडस्तेन तौ गोपदारकी ।
 घातनीयो नियुक्त्यै रङ्गहारमुपागती ॥ २२ ॥
 तमथाज्ञाप्य दृष्ट्वा च मद्यान् सर्वानुपाकृतान् ।
 ग्रामत्रमरणः कंसः सूर्योदयमुदेषत ॥ २३ ॥
 ततः समस्तमञ्चेष्टु नागरः स तटा जनः ।
 राजमञ्चेष्टु चारुढाः सहामात्यैर्महीभृतः ॥ २४ ॥
 मन्त्रप्राश्निकवगय रङ्गमध्यसमापतः ।
 कृतः कंसेन कंसाऽपि तुङ्गमञ्चे व्यवस्थितः ॥ २५ ॥
 अन्तःपुराणां मन्त्राश्च तथान्ये परिकल्पिताः ।
 अन्ये च वारमुख्यानामन्ये नागरयोपिताम् ॥ २६ ॥
 नन्दगोपादयो गोपा मन्त्रष्वन्येष्ववस्थिताः ।
 अक्रूरवसुदेवौ च मन्त्रप्रान्ते व्यवस्थितौ ॥ २७ ॥
 नांगरायोपितां मध्ये देवकी पुत्रगृहिणी ।
 अन्तर्कालेऽपि पुत्रस्य द्रव्यामि रुचिरं मुखम् ॥ २८ ॥
 वाद्यमानेषु तूर्येषु चानूरं चापि वल्गति ।

न्यायतः नञ्प्रत्ययलोक्तमार्गेण अन्यायतः तदतिरामेण वा सामान्यं
 वचनम् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ उपकृतान् उपकल्पितान् ॥ २३ ॥
 ॥ २४ ॥ मन्त्रप्राश्निकाः मन्त्रबुद्धेः युक्तायुक्तपरीक्षकास्तेषां वरतः समूहः
 ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ उत्पद्यमाने उत्पद्यमानेभिर्वाङ्मनो

हाहाकारपरे लोके पार्श्वोऽयति मुष्टिके । २८ ॥
 हत्वा कुवलयपात्रं हस्त्यारोहप्रणादितम् ।
 मदासृगन्तुलनाङ्गो गजदन्तपरायुधो ॥ २९ ॥
 सुगमर्धो यथा सिद्धो गवतोलावलोकितो ।
 प्रविष्टो सुमहाराजं बलभद्रजनादनो ॥ ३० ॥
 हाहाकारा महान् जेष्य सर्वमेष्टेष्वनन्तरम् ।
 कृत्वा यः बलभद्राऽयमिति लोकस्य विष्णवः ॥ ३१ ॥
 साऽयं येन हता घारा पूतना सा नियाधरा ।
 विप्रश्च यकटं येन भस्मा च यमलार्जुनो ॥ ३२ ॥
 सोऽयं यः कालियं नागं ननस्तादृशं बालकः ।
 धृता गावधना येन समरात्रं महागिरिः ॥ ३३ ॥
 प्रारष्टा धेनुकः कया लालयेव महात्मना ।
 निहता येन दुष्टा सा हृष्यता साऽयमच्युतः ॥ ३४ ॥
 अयश्चास्य महाबाहुर्बलभद्राऽयज्जाप्यतः ।
 प्रयाति लालया यापयन्तानयननन्दनः ॥ ३५ ॥
 अयं स कथ्यते प्राप्तेः पुराणार्थावसाकिभिः ।
 गापालो यादवं वयं मम्ममभ्युदरिर्थात् ॥ ३६ ॥
 अयं स सर्वभूतस्य विष्णोरस्त्रिलज्जन्मनः ।

इत्युक्तं भगवन् इत्युक्तं भगवन् ॥ ३६ ॥ मदासृगन्तुलनाङ्गो गजदन्त
 पारायुधो यथोक्तो ॥ २९ ॥
 ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ सर्वभूतस्य विष्णो-
 र्नामोऽयि वराहो यः । सर्वभूतस्य आचार्यः यो विष्णुर्लोकावलोकः ।
 अयं देवदेवः विष्णुर्ब्रह्मा विष्णुर्ब्रह्मा । सर्वभूतस्य विष्णोर्नामोऽयि वराहो

श्वतीर्णो महीमंशो नूनं भारहरो भवः ॥ ३८ ॥
 इत्थेवं वर्षिते पीरैरामे कृणे च तत्क्षणात् ।
 चरस्तताप देवक्याः स्त्री हस्ततपोधरम् ॥ ३९ ॥
 महोत्सवमिवामाद्य पुत्राननविलोकनम् ।
 यवेव वसुदेवोऽभूद् विहायाभ्यागतां जगाम ॥ ४० ॥
 विस्तारितालियुगलो राजान्तःपुरयोषिताम् ।
 नागरस्त्रीसमूहश्च दृष्टुं न तिरराम तम ॥ ४१ ॥
 सख्यः पश्यत कृणस्य मुखमत्यरुणेक्षणम् ।
 गजयुक्तायासस्वे टास्वर्काणि काचितम् ॥ ४२ ॥
 विकाशिगरदम्भीजमवश्यायजलोल्लसितम् ।
 परिभूय स्थितं जम्भ सफलं कियतां दृशोः ॥ ४३ ॥
 श्रीवत्माहं महत्तम बालस्यैतद् विलोक्यताम् ।
 विपक्षक्षपणं वक्षो भजयन्मच्च भामिनि ॥ ४४ ॥
 किञ्च पश्यसि कुन्देन्दुमृणालधवनाननम् ।
 बलभद्रमिमं नीलपरिधानमुपागतम् ॥ ४५ ॥

वतीर्णं इति सम्बन्धः ॥ ३८ ॥ ४० ॥ राजान्तःपुरयोषितां समूह इति
 शेषः ॥ ४१ ॥

स्त्रीणां विलोक्यमानाश्च वक्ष्यन् इत्यादि नवभिः । गजयुक्ते
 नावाधेन स्त्रीदम्बुवक्षिणाधिराचितं व्यग्रम् ॥ ४२ ॥ अश्यायजलो-
 क्षितं हिमवार्धं बहुतं शरत्काशीनमम्भोजं परिभूय क्षयोभाधिक्येन
 तिरस्कृत्य स्थितं सुखं पश्यन् तेन च दृशोर्जम्भ सफलं क्रियताम् ॥ ४३ ॥
 महत्तम महत्तम वक्ष्यतां देव्या धाम आनन्दभूतं वक्षः । विपक्ष-
 क्षपणं मुकुटं विलोक्यताम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ वक्ष्यतां प्रवक्ष्यतां

वलगता मुष्टिर्जनैश्चानुरेण तथा मन्त्रिः ।

क्रियते बलभद्रस्य हास्यमीषद् विलोक्यताम् ॥ ४६ ॥

मन्त्र्यः । पश्यत चानूरं निवृद्धाद्ये मम हरिम्

ममुपैति न मम्यत्र । कं वृद्धा युक्ताकारिणः ॥ ४७ ॥

कं गौवनास्य खीभतसुकुमारतनूहरिः ।

कं त्र्यक्षठिताभोगिगरीरोऽयं महासुरः ॥ ४८ ॥

इमीं सुललितीं दृष्ट्वा वर्त्तेत नवगौवनी ।

दैतममद्याद्यानूरपमृत्वास्त्वितिटाक्षणाः ॥ ४९ ॥

निवृद्धाग्रिकानान् महानिष व्यतिक्रमः ।

सद् बालवन्निनायुर्दं नध्यस्थे समुपैष्यते ॥ ५० ॥

परागर् उवाच ।

इयं परस्त्रीलोकस्य वटतयामयने भवम् ।

वान्ना वःकचोऽन्तर्जनस्य भगवान् हरिः ॥ ५१ ॥

बलभद्रोऽपि चास्मिन्टा वःकचो नलिनं गता ।

पट्टे पट्टे तटा भूमिर्गन्ध यात्री तटङ्गतम् ॥ ५२ ॥

चानुरेष तटा कृष्णो ययुधेऽमितविक्रमः ।

निवृद्धकृग्नो देवो बलभद्रेण मष्टिकः ॥ ५३ ॥

मन्त्रिपातावधूतेषु चानुरेष ममं हरिः ।

सेपकैर्मष्टिभिश्चैव कोलवज्जनिपातनैः ।

जानुभिश्चाग्ननिर्घातेस्तथा बाहुविघटितैः ।

पाटोद्धतेः प्रसृष्टेषु तयोयुं हसन्महत् ॥ ५४ ॥

॥ ४६ ॥ ४७ ॥ वटतयामयने भगवान् हरिः ॥ ४८ ॥

॥ ४९ ॥ वटतयामयने न निवासीते ॥ ५० ॥ वटतयामः वटतयामपरिवरः

सम् जनकान्ताः दण्डवन्ते वटतयामयने ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

अयमस्मतिघोरं तत् तयोर्युधं सुदारुणम् !
 बलप्राणविनिष्पाद्यं समाजीत्सवसन्निधौ ॥ ५५ ॥
 यावद् यावच्च चानूरो युयुधे हरिणा सह ।
 प्राणहानिमवापाय्यां तावत्तावज्जवाज्वलम् ॥ ५६ ॥
 कृष्णोऽपि युयुधे तेन स्त्रीलयेव जगन्मयः ।
 खेटाञ्चालयता कोपात् निजश्रेखरकंसरम् ॥ ५७ ॥
 बलक्षयं विहृदिञ्च दृष्ट्वा चानूरकृण्वयाः ।
 वारयामास तूर्याणि कंसः कोपपरायणः ॥ ५८ ॥
 सदृक्कादिषु तूर्य्येषु प्रतिषिद्धेषु तत्क्षणात् ।
 खे सङ्गतान्ववाद्यन्त देवतूर्याण्यनंकशः ॥ ५९ ॥
 जय गोविन्द ! चानूरं जहि केयव ! दानवम् ।
 इत्यन्तर्धानगा देवास्तदाचरतिहर्षिताः ॥ ६० ॥
 चानूरेण चिर कालं क्रीडित्वा मधुसूदनः ।
 सत्पाट्य आमयामास तद्वध्नाय कृतोद्यमः ॥ ६१ ॥

अस्तिपातैः परस्परसंज्ञैः अयमूतैरश्विपातनैः शेषैः तदम्
 आह्वय निरवधैः । सतिभसिदिपपातैः कीचनिपातनैः । कूरेण
 वातैः वज्रनिपातनैः अरुह्ययेन वातैः कीचवज्रनिपातिभिरिति पाठे
 कीचवज्र वज्रवज्रं निपातौ येषामिति सतिविशेषणं पादोद्भूतैः पदभ्या-
 सतलोपधैः प्रकृतैः वज्रवज्रसंज्ञेण पिण्डीकरणैः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥
 ॥ ५६ ॥ यत्नेन शौर्येण प्राणेन च देहयज्ञा विनिष्पाद्यम् ॥ ५७ ॥
 प्राणहानिं बलक्षयम् अप्यासं आद्याम् प्र गडटासिद्धिः लवाङ्गु-
 लिचिह्नं किञ्चित् ॥ ५८ ॥ खेदात् कोपाच्च निजश्रेखरे अश्विरोभूषणे स्थितं
 केसरसुखिता नूरं वारं पुन्यता तेन चानूरेण ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥

भ्रामयित्वा शतगुणं दैत्यमन्नमभिवजित् ।

भूमावास्फोटयामास गगनं गतजीवितम् ॥ ६२ ॥

भूमावास्फाटितस्तेन चानूरः शतधा व्रजत् ।

रत्नस्त्रावमहापङ्का चकार स तदा भुवम् ॥ ६३ ॥

बलदेवाऽपि तत्कालं मुष्टिर्न महाबलः ।

सुयुधं दैत्यमन्त्रेण चानरणं यथा हरिः ॥ ६४ ॥

साऽप्येनं मुष्टिना मुष्टिं वलस्याहत्य जानना ।

पातयित्वा धरापृष्ठे निष्पिपेष गतामृषम् ॥ ६५ ॥

कृष्णसौमलकं भूयो मङ्गराज महाबलम् ।

वृममुष्टिप्रहारेण पातयामास भूतले ॥ ६६ ॥

चानूरं निहतं सन्न मुष्टिकं विनिपातितं ।

नात्र क्षयः तौमलके सर्वे मन्त्राः प्रदद्मुवः ॥ ६७ ॥

ववन्तानुस्तदा रज्जुं कृष्णसङ्घर्षणावभौ ।

समानवयसो गोपात् वलाटाकृत्य हृषितौ ॥ ६८ ॥

कंभाऽपि कोपरत्तान्नः प्राहाधौ व्यष्टितान् मरान् ।

गोपावतौ समाजीषादिकाग्र्यतां बलादितः ॥ ६९ ॥

नन्दोऽपि गृह्यतां पापो निगडैर्गदसैरिह ।

भृङ्गार्जुनैश्च दण्डेन वसुदेवाऽपि वध्यताम् ॥ ७० ॥

वल्गुस्ति गोपाः कृष्णेन ये धिम संहिताः पुरः ।

गावाः क्षियन्तामनेपां यज्ञास्ति वसु किञ्चन ॥ ७१ ॥

शतगुणं शतगारम् ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ शतपात्रं शतकोटं वाक् ॥ ६४ ॥

॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ववन्तः शतवन्तः ॥ ६८ ॥ व्याघ्रान्

शतैः किञ्चन वलाङ्गोपात् वलाङ्गानां गोपात् वसुदेवः ॥ ६९ ॥

एवमाज्ञापयानञ्च प्रहस्य मधुसूदनः ।

उत्पत्यारुह्य त मञ्चं कंसं जयाह वेगतः ॥ ७२ ॥

केशश्चाकृष्य विगलत्किराटमवनीतलं ।

कंसं स पातयामास तस्योपरि पपात च ॥ ७३ ॥

निःशेषजगदाधारगुरुणा पततोपरि ।

कृष्णेन त्वजितः प्राणानुपसेनात्मजो नृपः ॥ ७४ ॥

मृतस्य केशेषु तदा गृहीत्वा मधुसूदनः ।

चक्रपि देहं कंसस्य रङ्गमध्ये महाबलः ॥ ७५ ॥

गौरवेणातिमहता परिखा तेन कृष्यता ।

कृता कंसस्य देहेन वेगेनैव महाम्भमः ॥ ७६ ॥

कमे गृहीते कृष्णेन तद्भ्राताभ्यागतो रुषा ।

सुमाली बलभद्रेण लालयैव निपातितः ॥ ७७ ॥

ततो हाहाकृत सर्वमासीत् तद्रङ्गमण्डलम् ।

अवज्रया हतं दृष्ट्वा कृष्णेन मयुरेण्वरम् ॥ ७८ ॥

कृष्णोऽपि वसुदेवस्य पादौ जयाह सत्वरः ।

देवस्त्राय महाबाहुर्बलभद्रसहायवान् ॥ ७९ ॥

उत्थाप्य वसुदेवस्तं देवको च जनार्दनम् ।

श्रुतजम्भोक्तवचनौ ताविव प्रणतौ स्थितौ ॥ ८० ॥

॥ ७० ॥ वसुधैव कुटुम्बकम् ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ निःशेषं जगतो व्याधारेण
अभिध्याय धारयेन गुरुणा ॥ ७३ ॥ मृतस्य देहस्याकार्णवं पितोः
परितोषार्णम् ॥ ७५ ॥

कथंता आकृष्यमात्रेण तेन देहेन परिखा कृता ॥ ७६ ॥ ७७ ॥
॥ ७८ ॥ ७९ ॥ श्रुतजम्भोक्तवचनादिति श्रुतोऽहं यत् त्वया पूर्वं बुद्धार्थिन्वा
। इद्य ते वक्तुं देवि ! संजातं जातोऽहम् । वसुदेवरादिति भगवता

वसुदेव उवाच ।

प्रसीद सीदतां नाथ । देवानां वरद ! प्रभो । ।
 तथावयोः प्रसादेन कृताहारश्च केशव ! ॥ ८१ ॥
 चाराधितो यद्भगवानवतीर्णो गृहं मम ।
 दुष्प्रतिनिधनार्थाय तेन नः पावितं कुलम् ॥ ८२ ॥
 त्वमन्तः सर्वभूतानां सर्वभूतेष्ववस्थितः ।
 प्रवर्त्तितं समस्ताकम् । त्वत्तां भूतभविष्यती ॥ ८३ ॥
 यज्ञैस्त्वमिच्छते नित्यं सर्वदेवमयाच्युत । ।
 त्वमेव यज्ञो यज्ञा च यज्ञानां परमेश्वर । ॥ ८४ ॥
 सापञ्चवं मम मनो यद्वत्तत् त्वयि जायते ।
 देवक्यायाकजप्रोत्था तदत्यन्तविदुष्यना ॥ ८५ ॥
 क्व कर्त्ता सर्वभूतानामनादिनिधनो भवान् ।
 क्व भिन्नमनुष्यकस्यैषा जिह्वा पुनरिति वक्ष्यति ॥ ८६ ॥

अथ वसुदेवो यदुक्तं उवाच । तत् श्रुत्वा यो भ्यां तौ ॥ ८० ॥ ते वयम् ।
 सीदतां प्रसीदतां प्रसीद । यथा देवानाञ्च वरदो भूभारहृत्स्वमसाद्यो
 दनः । तथा वयोश्च प्रसादेन पुनस्त्विमोऽप्यस्या कृताहारोऽपि कृत आहारः
 भक्षारश्च उवाच । तेन तथाभूतोऽसौ । पादोऽन्तरे चारुकोर्म प्रसादः कृतः
 पक्षो बहिर्व्यामोक्षेण प्रतिष्ठापयन् । यः कृतोऽहारः कृताविष्कारः
 स्युः सीदतां इति यावत् । परमम्योनामपि सीदतां प्रवक्षो भवेत्तर्जः ॥ ८१ ॥
 विष्णुः बहुवाचाऽभूत् । चाक्षुर्दृष्टं पश्वीकृतविष्ठाच । चाराधित
 इति न चेत्यवगता । त्वं वसुदेवः परमेष्ठित्वादिवाचनेनाह । त्वमन्तरिति
 हः भ्याम् । विष्णुः बहुवाचाधनं विनिर्जोक्तञ्च दुर्बलायां विधनात् । त्वं
 वदस्व देवसीर्षोऽपि ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ अन्ते तन्मम । यः देवक्याय
 भगवत्कन्यायाश्च इति प्रोक्ता वाच्यमात्रं आनिर्दुष्टं । क्व वती तद्वत् वर
 वाक्येन ॥ ८५ ॥

जगदेतज्जगन्नाथ । सञ्ज्ञतमखिलं यतः ।

कथा युक्त्या विना मायां सोऽस्मत्तः संभविष्यति ॥ ८७ ॥

यस्मिन् प्रतिष्ठितं सर्वं जगत् स्थावरजङ्गमम् ।

स कोऽस्मात्सङ्गययना मानपाज्जायते कथम् ॥ ८८ ॥

स त्वं प्रसीद परमेश्वर ! पाहि विश्वम्

अंगावतारकरणैर्न ममासि पत्रः ।

आव्रक्ष्यपादपमयं जगदेतदीय !

त्वं ना विमोहयसि किं परमेश्वरा मन् । ॥ ८९ ॥

माया विमोहितदृशा तनयो ममेति

कंसाद भयं कृतमपास्तभयातितीव्रम् ।

नीतोऽसि माकुलमितोऽतिभयाकुलस्य

दृष्टिं गतोऽसि मम नास्ति ममत्वमीय ! ॥ ९० ॥

कर्माणि कृतमकृतं विगतकृतूनां

साध्यानि यानि न भवन्ति निरीक्षितानि ।

एतदेव स्पष्टयति क कर्तेति लिङ्गं ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ कोऽतोऽसङ्ग-
ययनः सट्टान्तर्वर्ती मत्वा ॥ ८८ ॥ तदेवं परमेश्वर इति ज्ञात्वा प्रार्थ-
यते स त्वमेति । अंगावतारकरणैर्विश्वं पाहि । जगदेतत् त्वत्तो
भवति ॥ ८९ ॥ त्वन्मायाभोहितेन मया त्वत्वेतावत् काङ्क्षं या पुनर्बुद्धिः
कता सधुना तु सा बुद्धिर्निवृत्तेत्याह मायाविभोहितेति । हे कपास्त-
भय ॥ ९० ॥ ममत्वाभावे हेतुमाह कर्माणीति । यद्यपि तव कर्माणि
सङ्गदीनामपि साध्यानि न भवन्ति निरीक्षितानि च प्रत्यक्षतः सर्व-
जनैर्नोपदिष्टं यद्यपि स त्वं साक्षात् विष्णुरेव जगताद्यप्यवतारव

त्वं विष्णुरीय ' जगतामुपकारहेतोः

प्राप्ताऽसि नः परिगतो विगतो हि मोहः ॥ ८१ ॥

—

एकविंशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

तौ समुत्पन्नविज्ञानौ भगवत्कर्मदग्धनात् ।

देवकीवसुदेवी तु दृष्ट्वा मायां पुनर्हरिः ॥

माहाय यदुचक्रस्य धिततान स वेणवीम ॥ १ ॥

उवाच चास्य ' भोक्तात ' विराटुत्कण्ठितेन मे ।

भवन्ती कर्मभूतिन दृष्टी महर्षणेन च ॥ २ ॥

कुर्वतां याति यः कालो मतापिबोरपूजनम् ।

तत्स्वर्णमायुषो व्यर्थं साधूनामुपजायते ॥ ३ ॥

गुरुदेवद्विजातीनां मातापिबोरपूजनम् ।

कुर्वतां सफलं जन्म देहिनां तात ' जायते ॥ ४ ॥

तत् क्षन्त्यमिदं सर्वमतिक्रमकृतं पितः ।

कंसप्रतापबीर्याभ्यामार्त्तयोः परवशयोः ॥ ५ ॥

नोऽहम् प्रमोदोति उदितः सख्यन्नातोऽपि कति विबोहो
विमलः विमलः ॥ ८१ ॥

नवोर्बोहाय यदुचक्रस्य च बोहाय मायां विज्ञादितयाम् ॥ १ ॥
॥ २ ॥ कर्मभूतिनं दृष्टी महर्षणेन च कुर्वतां विमलः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

पराशर उवाच ।

इत्युक्त्वाथ प्रणम्याभौ युदुवृक्षाननुकमात् ।
 यथावदभिपूज्याथ चक्रतः पौरमाननम् ॥ ६ ॥
 कंसपत्न्यास्ततः कंसं परिवार्य हतं भुवि ।
 विलेपुर्मातरस्यास्य दुःस्वयोक्तपरिभ्रताः ॥ ७ ॥
 बहुप्रकारमत्यर्थं पश्चात्तापातुरो हरिः ।
 ताः समाग्रासयामास स्वयमस्त्राविलेचणः ॥ ८ ॥
 उग्रमेनं ततो बभूवामु सोच मधुसूदनः ।
 अभ्यसिञ्चत् तथैवेनं निजराज्ये हतात्मजम् ॥ ९ ॥
 राज्याभिषिक्तः कृष्णेन यदुसिंहः सुतस्य सः ।
 चकार प्रेतकार्याणि ये चान्ये तत्र घातिताः ॥ १० ॥
 कृतोर्ध्वदेहिक चैनं सिंहासनगतं हरिः ।
 उवाचाज्ञापय विभा । यत् कार्यमविशङ्कितः ॥ ११ ॥
 ययातिशयापाद् वंगोऽयमराज्यार्होऽपि साम्प्रतम् ।
 मयि भृत्ये स्थिते देवानाज्ञापयतु किं नृपैः ॥ १२ ॥

पराशर उवाच ।

इत्युक्त्वा सोऽध्वरद वायुमाजगाम स तत्तत्तणात् ।
 उवाच चेन भगवान् केशवः कार्यमानुष ॥ १३ ॥
 गच्छेन्द्रं ब्रूहि याया । त्वमलं गर्वेण वानव ! ।
 दीयतामुग्रसेनाय सुधर्मा भवता सभा ॥ १४ ॥

पौरमाननं पौराणां सम्मानम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ हतात्म
 जतमोर्ध्वदेहिकं आह्वादि वेन तम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ कार्येण निमित्तेन
 जानुषः ॥ १३ ॥ ब्रह्मव्यसाह अलं गर्वेणेत्यादि पादोनवाभ्याम् ॥ १४ ॥

कृणो ब्रवीति राजार्हमेतद् रत्नमनुत्तमम् ।

सुधर्माख्या सभायुक्तमस्यां यदुभिरासितुन् ॥ १५ ॥

परायण उवाच ।

इत्युक्तः पश्यन् गत्वा सर्वमाह शचीपतिम् ।

ददौ सोऽपि सुधर्माभ्यां मभां वायाः परन्दरः ॥ १६ ॥

वायुनापकृतां दिव्यं मभां ते यदुपहृवाः ।

बभूजुः सचेरुद्धाटा गोविन्दभुजमश्रयात् ॥ १७ ॥

विदितानिखिलविज्ञानी सर्वज्ञानमयावपि ।

शिव्याचार्यक्रमं वारो ध्यापयन्तो यदृतमौ ॥ १८ ॥

ततः सान्द्रोपनि काग्यमवन्तोपरशामिनम् ।

अस्माद्यं जगन्मूर्तिं वन्देवजनादेतो ॥ १९ ॥

तस्य शिष्यत्वमभ्येत्य गुरुत्तमपरो हि तौ ।

दग्मयाश्चक्रवर्तिराचारमखिले जने ॥ २० ॥

सरहस्यं धनुर्वेदं समग्रजमधीयताम् ।

अहंरात्रैर्यत्पठ्या तदहं तनभृद्विज ॥ २१ ॥

सान्द्रोपनिरमन्वाच तयोः कर्मातिमानयम् ।

विबिम्ब्य तौ तदा मेने प्राप्तौ चन्द्रट्टिवाकरी ॥ २२ ॥

अस्त्रयाममयेषश्च प्राक्तमात्रमवाप्य तौ ।

अचक्षुर्व्रियतां या ते दातव्या गुरुदक्षिणा ॥ २३ ॥

सांध्यतोन्द्रियमालांश्च तयोः कर्म महामतिः ।

अथाचत मृत पुत्रं प्रभामे लवणाशये ॥ २४ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

विष्णुपुराणे अष्टादशोऽध्यायः । अथैवः वायुमन्त्रोक्तवृत्तिः ।

गृहीतास्त्रौ ततस्त्रौ तु सार्धं पात्रौ मञ्जोदधिः ।

उवाच न मया पुत्रो हृतः सार्धोपनिरिति ॥ २५ ॥

दैत्यः पञ्चजनो नाम शङ्करूपः स बालकम् ।

जग्राह सोऽस्ति सलिले ममेवामुत्तमदन ॥ २६ ॥

इत्युक्त्वाऽन्तर्जलं गत्वा हत्वा पञ्चजनं खलम् ।

कृणां जग्राह तस्यास्यप्रभवं शङ्कमुत्तमम् ॥ २७ ॥

यस्य नादेन दैत्यानां बलहानिरजायत ।

दैवानां वक्त्रं तज्जं यात्यधर्मेयं संक्षयम् ॥ २८ ॥

त पात्रजल्यमापुष्यं गत्वा यमपुरीं हरिः ।

बलदेवश्च बलवान् जित्वा वेवस्वतं यमः ॥ २९ ॥

तं बालं यातनामस्यं यथापूर्वेगराणिम ।

पित्रे प्रदत्तवान् कृणां बलय बलिनां वरः ॥ ३० ॥

मद्युराश्च पुनः प्राप्तावयमनेन पालिताम् ।

प्रहृष्टपुरुषस्त्रोक्तोऽवुभौ रामजनादेनौ ॥ ३१ ॥

मतीतवन्तौ ॥ २१ ॥ ३० ॥ अतोन्द्रियं अन्त्यबाह्वपर्वम् ॥ ३४ ॥

पर्वशरीरिण्य पूर्वं तस्मै यादय गरीरमासीतादयगरीरयुक्तं स्त्रमायया

निभाय ददौ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

हाविंशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

जुरामस्यसुते कंस उपयेमे महाबलः ।
 अस्ति प्रामिष्व मैत्रेय । तयोर्भर्तृ हृण हरिम् ॥ १ ॥
 महाबलपरोवारो मगधाधिपतिर्बली ।
 हन्तुमभ्याययौ कीपात जरामस्यः स यादवम् ॥ २ ॥
 तपन्त्य मन्त्ररां मांश्च करोध मगधावरः ।
 पत्नीहिणोभि सैन्यस्य तयोर्विगतिभिर्हितः ॥ ३ ॥
 निक्रम्याप्यपरोवारावभौ रामजनादेनौ ।
 युयुधाने समस्तस्य बलिनी बलिसेनिके ॥ ४ ॥
 ततो बलस्य लक्ष्यस्य चक्राते मतिमुत्तनाम् ।
 आयुधानां पुराणानामादाने मतिमुत्तम ॥ ५ ॥
 अन्तरं हरेः ग्राह्यं तृणो चाक्षयमायकौ ।
 आकाशाटागतौ धोरः तथा कोमोदकी गदा ॥ ६ ॥
 हलस्य बलभद्रस्य गगनाटागतं कर्ष ।
 मनमोऽभिमतं विप्रः सौनन्दं मुपलं तथा ॥ ७ ॥
 ततो युद्धे पराजित्य सभैर्यः मगधाधिपस्य ।
 पुरीं विविगत्पूर्वारावभौ रामजनादेनौ ॥ ८ ॥

अस्तिप्रामिष्व मैत्रेय । तयोर्भर्तृ हृणं कुरुहरिम् ॥ १ ॥
 मगधाधिपतिजरावस्यः यादवः यादवः कुरुहरिम् ॥ २ ॥ येन
 च सयोर्विगत्याप्योहिणोभिर्हितः ॥ ३ ॥ तदा बलिभिः सेनिके च
 ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ तं विजितं नाचन्त इत्युक्तमवका-

जितं तस्मिन् सुदुर्हं ते जरासन्धे महामुने ! ।
 जीवमाने गते कृष्णस्तं नामन्यत मिर्जितम् ॥ ८ ॥
 पुनरप्याजगामाथ जरासन्धा बलान्वितः ।
 जितञ्च रामकृष्णाभ्यामपक्रान्तो द्विजोत्तमः ॥ १० ॥
 दश चाष्टौ च संग्रामानिवमत्यन्तदुर्मदः ।
 यदुभिर्मागधो राजा चक्रे कृष्णपरागमैः ॥ ११ ॥
 सर्वेष्वेतेषु युद्धेषु यादवैः स पराजितः ।
 अपक्रान्तो जरासन्धः स्वल्पसैन्यैर्बलाधिकः ॥ १२ ॥
 तद् बलं यादवानां तेरजितं यदनेकशः ।
 तत् तं मन्त्रिधिमाहात्म्यं विशर्णाङ्गस्य चक्रिणः ॥ १३ ॥
 मनुष्यधर्मशीलस्य लीला सा जगतः पतेः ।
 अस्ताप्यनेकरूपाणि यदरातिषु मुञ्चति ॥ १४ ॥
 मनसैव जगतसृष्टिं मंहारञ्च करोति यः ।
 तस्यारिपक्षपणे कोऽयमुद्यमविस्तरः ॥ १५ ॥
 तथापि यो मनुष्याणां धमेस्तमनुवर्त्तते ।
 कुर्वन् बलवता सन्धिं होनैर्युद्धं करोत्यसौ ॥ १६ ॥
 साम चापिप्रदानञ्च तथा भेदं प्रदशेयन् ।
 करोति दण्डपातञ्च कश्चिदेव पलायनम् ॥ १७ ॥

वयस्यधिवित्तात् । पाठान्तरे तेनैव निर्जितमात्मानममन्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥
 ॥ ११ ॥ बहु चक्रिणः बद्धिधियात्माहात्म्यं तत्र भवति स्वमे-
 वानेकविधास्त्रप्रयोगात्तत्त्वाद् । मनुष्यधर्मशीलश्चेति ॥ १३ ॥ लीला-

मनुष्यदेहिनां चेष्टामित्येवमनुवर्त्ततः ।

लीला जगत्पतेस्तस्य हृदयः संप्रवर्त्तते ॥ १८ ॥

तयोविंशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

गायत्री गंधे स्थित ग्यान्. यण्ड इत्युक्तवान् हिज ।

यदना मखिपो मं जहसु मवेयादवाः । १ ।

ततः कायममाविष्टो दक्षिणाभिमपेत्य सः ।

सुतनिष्कस्तपस्तपः यद्वचक्रमवावहम . २ ।

पाराधयन् महादेवं सांख्ययोगमभिलषत् ।

दृष्टौ वरश्च तृष्टाऽस्मै वत्समरे हादये हरः ॥ २ ॥

सभाजयामास च तं यवनेना ह्यनामजः ।

तस्यापित् महामाद्याय पुष्पाभट्टनिसन्निभः ॥ ४ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100 101 102 103 104 105 106 107 108 109 110 111 112 113 114 115 116 117 118 119 120 121 122 123 124 125 126 127 128 129 130 131 132 133 134 135 136 137 138 139 140 141 142 143 144 145 146 147 148 149 150 151 152 153 154 155 156 157 158 159 160 161 162 163 164 165 166 167 168 169 170 171 172 173 174 175 176 177 178 179 180 181 182 183 184 185 186 187 188 189 190 191 192 193 194 195 196 197 198 199 200 201 202 203 204 205 206 207 208 209 210 211 212 213 214 215 216 217 218 219 220 221 222 223 224 225 226 227 228 229 230 231 232 233 234 235 236 237 238 239 240 241 242 243 244 245 246 247 248 249 250 251 252 253 254 255 256 257 258 259 260 261 262 263 264 265 266 267 268 269 270 271 272 273 274 275 276 277 278 279 280 281 282 283 284 285 286 287 288 289 290 291 292 293 294 295 296 297 298 299 300 301 302 303 304 305 306 307 308 309 310 311 312 313 314 315 316 317 318 319 320 321 322 323 324 325 326 327 328 329 330 331 332 333 334 335 336 337 338 339 340 341 342 343 344 345 346 347 348 349 350 351 352 353 354 355 356 357 358 359 360 361 362 363 364 365 366 367 368 369 370 371 372 373 374 375 376 377 378 379 380 381 382 383 384 385 386 387 388 389 390 391 392 393 394 395 396 397 398 399 400 401 402 403 404 405 406 407 408 409 410 411 412 413 414 415 416 417 418 419 420 421 422 423 424 425 426 427 428 429 430 431 432 433 434 435 436 437 438 439 440 441 442 443 444 445 446 447 448 449 450 451 452 453 454 455 456 457 458 459 460 461 462 463 464 465 466 467 468 469 470 471 472 473 474 475 476 477 478 479 480 481 482 483 484 485 486 487 488 489 490 491 492 493 494 495 496 497 498 499 500 501 502 503 504 505 506 507 508 509 510 511 512 513 514 515 516 517 518 519 520 521 522 523 524 525 526 527 528 529 530 531 532 533 534 535 536 537 538 539 540 541 542 543 544 545 546 547 548 549 550 551 552 553 554 555 556 557 558 559 560 561 562 563 564 565 566 567 568 569 570 571 572 573 574 575 576 577 578 579 580 581 582 583 584 585 586 587 588 589 590 591 592 593 594 595 596 597 598 599 600 601 602 603 604 605 606 607 608 609 610 611 612 613 614 615 616 617 618 619 620 621 622 623 624 625 626 627 628 629 630 631 632 633 634 635 636 637 638 639 640 641 642 643 644 645 646 647 648 649 650 651 652 653 654 655 656 657 658 659 660 661 662 663 664 665 666 667 668 669 670 671 672 673 674 675 676 677 678 679 680 681 682 683 684 685 686 687 688 689 690 691 692 693 694 695 696 697 698 699 700 701 702 703 704 705 706 707 708 709 710 711 712 713 714 715 716 717 718 719 720 721 722 723 724 725 726 727 728 729 730 731 732 733 734 735 736 737 738 739 740 741 742 743 744 745 746 747 748 749 750 751 752 753 754 755 756 757 758 759 760 761 762 763 764 765 766 767 768 769 770 771 772 773 774 775 776 777 778 779 780 781 782 783 784 785 786 787 788 789 790 791 792 793 794 795 796 797 798 799 800 801 802 803 804 805 806 807 808 809 810 811 812 813 814 815 816 817 818 819 820 821 822 823 824 825 826 827 828 829 830 831 832 833 834 835 836 837 838 839 840 841 842 843 844 845 846 847 848 849 850 851 852 853 854 855 856 857 858 859 860 861 862 863 864 865 866 867 868 869 870 871 872 873 874 875 876 877 878 879 880 881 882 883 884 885 886 887 888 889 890 891 892 893 894 895 896 897 898 899 900 901 902 903 904 905 906 907 908 909 910 911 912 913 914 915 916 917 918 919 920 921 922 923 924 925 926 927 928 929 930 931 932 933 934 935 936 937 938 939 940 941 942 943 944 945 946 947 948 949 950 951 952 953 954 955 956 957 958 959 960 961 962 963 964 965 966 967 968 969 970 971 972 973 974 975 976 977 978 979 980 981 982 983 984 985 986 987 988 989 990 991 992 993 994 995 996 997 998 999 1000 1001 1002 1003 1004 1005 1006 1007 1008 1009 1010 1011 1012 1013 1014 1015 1016 1017 1018 1019 1020 1021 1022 1023 1024 1025 1026 1027 1028 1029 1030 1031 1032 1033 1034 1035 1036 1037 1038 1039 1040 1041 1042 1043 1044 10

[illegible]

तं कालयवनं नाम राज्यं स्वं यवनेश्वरः ।
 अभिषिच्य वनं यातो वज्रायकठिनोरसम् ॥ ५ ॥
 स तु वीर्यमदोन्मत्तः पृथिव्यां बलिनो नृपान् ।
 पप्रच्छ नारदस्तस्मै कथयामास यादवान् ॥ ६ ॥
 स्त्रेच्छकोटिसहस्राणां सहस्रैर्बहुभिर्हृतः ।
 गजाम्बरथपत्न्याधैर्यकारुपरमोद्यमम् ॥ ७ ॥
 प्रययौ चाव्यर्वाच्छन्नं क्षिप्रयानो दिने दिने ।
 यादवान् प्रति सामर्थ्यं मैत्रेयः मथुरापुरीम् ॥ ८ ॥
 कृत्वाऽपि चिन्तयामास क्षयितं यादवं बलम् ।
 यवनेन रणे गम्यं मागधस्य भविष्यति ॥ ९ ॥
 मागधस्य बलं क्षीणं स कालयवनो बली ।
 हन्ता तदिदमायातं यदृन्तां व्यसनं हिधा ॥ १० ॥
 तस्मात् दुर्गं करिष्यामि यदृन्तामतिदुर्जयम् ।
 स्त्रियाऽपि यत्र युद्धं युः किं पुनर्बलिपुङ्गवाः ॥ ११ ॥
 मयि मत्ते प्रमत्ते वा सुभे प्रवासते तथा ।
 यादवाभिभवं दुष्टा मा दुर्वन् परयोधिकाः ॥ १२ ॥

अनेयः अभाय्यायां पुलोतपाटनाय प्राणविषयं सपुत्रयामास अक्षि-
 त्वाभिः भङ्गवत् क्षणवयः ॥ ४ ॥ वज्रायवत् कठिनोरसम् ॥ ५ ॥ ५७
 क्षिप्रयाग इति अन्तरान्तरा ज्ञानं गजाद्यादि वाङ्मनं त्यक्त्वा वाङ्मनान्त-
 रेण पूर्वमेव तत् तत् स्थापितेनाव्यवच्छिद्य यथा भवत्येवं त्वरया
 मथुरां प्रययादिलक्षः ॥ ८ ॥

कृत्वाऽपीति । एकतः कालयवने अत्यन्तं सायधे प्राप्नोति
 अक्षिप्रयाग इत्ययमास कथं यवनेन रणे युद्धे तेन अक्षितं अक्षिप्राव-
 त्तादवं वयं मागधस्य गम्यं लभ्यम् ॥ ९ ॥ तेन च क्षयितं च का-

इति सखिस्थ गोविन्दो योजनानि महोद्धृष्टम् ।
यथाचि दादम्य पुरीं दारकां तत्र निमेषे ॥ ११ ॥
महोद्यानां महावपां तडागयतगोभिताम् ।
प्राकारगृहमवाधामिन्द्रधियामरावतीम् ॥ १४ ॥
मथुरावामिनो लोकांस्तदानीय जनादृतः ।
पामर्श कालयवने मथुरासु स्वयं ययौ ॥ १५ ॥
वह्निरावामिते मैत्र्य मथुराया निरायुधः ।
निर्जंगाम स गोविन्दो दृष्ट्य यवनेश्वरम् ॥ १६ ॥
स ज्ञात्वा वासुदेवं तं बाहूपह्वरणा नृपः ।
अन्यातो महायोगिचेताभिः प्राप्यते न यः ॥ १७ ॥
तेनानयात कृष्णापि प्रावर्षय महागुह्यम् ।
यत्र गते महावाय्वीं मुचुकुन्दां नरेश्वर ॥ १८ ॥
सा अपि प्रविश्य यवनीं दृष्ट्वा शय्यागतं नरम् ।
पादौ तालयामास सत्या कृष्ण सुदुर्भितः ॥ १९ ॥
दृष्ट्वा त्रस्तु तेनासौ जज्ञान यवनाऽस्मिन् ।
ततःक्रोधजेन मैत्र्य भस्मीभूतय ततज्जगात् ॥ २० ॥

यवनाः तस्यो ज्ञत्वा ज्ञानवृत्तिं तदयं हि ध्या ममवता यदुना अथर्व
प्रपन्नः ॥ ११ ॥ तच्छाद् दृष्टं कविप्रामोदि ॥ १२ ॥ किञ्च भवति भवे
मज्जादृष्टः प्रवृत्ते वहितं प्रवृत्तं कथ्यते गते ॥ १३ ॥ दादम्योयोजनानि
भूमिं वसद् वाचितवान् ॥ १४ ॥ मज्जां वपां यथाः प्रवर्षाधारभूता
जगन्मन्त्रिणा भूमेर्प्रवृत्ता प्राकारगृहकृष्णं वा दृष्ट्वा दृष्टं यवनीं
॥ १५ ॥ १६ ॥ आवहिते प्रवर्षाध्या निवसितः ॥ १७ ॥

य वानकां वासुदेव नादृष्टो वैशम्पयणीया कथयतः कथय-
वदः वचनतो महाबोनिमाधे तोभिरपि यो न मायते तन् ॥ १८ ॥

स हि देवासुरे युद्धे गतो जित्वा महासुरान् ।

निद्रार्तः सुमहाकालं निद्रां वव्रे वरं सुरान् ॥ २१ ॥

प्राक्तय देवैः संसुप्तं यस्त्वामुत्थापयिष्यति ।

देहजेनास्मिना सद्यः स तु भस्मीभविष्यति ॥ २२ ॥

एवं दग्ध्वा स त पापं दृष्ट्वा च मधुसूदनम् ।

कस्त्वमित्याह सांस्प्याह जातोऽहं शशिनः कुले ।

वसुदेवस्य तनयो यद्वशममुद्भवः ॥ २३ ॥

मुक्तुकुन्दोऽपि तत्तामो वृद्धगर्भवचोऽस्मरत् ।

मस्मृत्य प्रणिपत्यैनं सर्वभूतेश्वरं हरिम् ।

प्राज्ञ ज्ञाता भवान् विष्णोरंगस्त्वं परमेश्वरः ॥ २४ ॥

पुरा गर्गेण कथितमष्टाविंशतिमे युगे ।

हापरान्तं हरिर्जन्म यदावैशे भविष्यति ॥ २५ ॥

स त्वं प्राप्ता न सन्देहा मर्त्यानामुपकारकृत् ।

तथाहि सुमहत् तंजां नालं सोढुं महं तव ॥ २६ ॥

तथाहि सजलाश्वाटनादभीरतरं तव ।

वाक्यं नमति चैवोर्वी यस्य पादप्रपीडिता ॥ २७ ॥

देवासुरे महायुद्धे देवसंख्ये महामटाः ।

न शक्नुमि तत्तेजस्वतेजो न सहाम्यहम् ॥ २८ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ तत्क्रोधजेनेति तत्क्रोधोद्गोपितेन स्वदेहजेनेत्यर्थः ॥ २० ॥

तस्य भस्मीभावे कारणातिहासनाह यद्वातिहास्यम् ॥ २१ ॥ हरि-

कृष्णमविष्करोतीति मे गर्गेण कथितम् ॥ २२ ॥ तमेव कथितो हरिस्त्वमे-

वेत्यस्य विष्णुत्वाह तथाहोति वाद्विहास्यम् ॥ २८ ॥ त्वं हि प्रपञ्चा-

संसारपतितस्यैको जन्तोस्त्वं शरणं परम् ।
 स प्रसोद प्रपन्नार्तिहर्ता हर ममाशुभम् ॥ २८ ॥
 त्वं पयोनिधयः शैलाः सरितस्त्वं वनानि च ।
 मेदिनी गगनं वायुरापोऽग्निस्त्वं तथा मनः ॥ २९ ॥
 बुद्धिरव्याक्तं प्राणाः प्राणेशस्त्वं तथा पुमान् ।
 पुंसः परतरं वक्ष्ये व्याप्यजन्तुकारि यत् ॥ ३१ ॥
 शब्दादिहोनमजरममयं लयवर्जितम् ।
 पृथ्विनाय तद्वत्तत्त्वाद्यन्तविवर्जितम् ॥ ३२ ॥
 त्वत्तोमराः सपितरा यक्षगन्धर्वकिन्नराः ।
 सिद्धाद्याप्सरसस्त्वत्तो मनुष्याः पशवः खगाः ॥ ३३ ॥
 सरोरुपा मृगाः सर्वे त्वत्तः सर्वे मण्डिकहाः ।
 यक्ष भूतं भावयन् किञ्चिदत्र चराचरम् ॥ ३४ ॥
 अमृतं मूर्त्तमयवा स्युः सुस्मृतरं स्थितम् ।
 तत्सर्वं त्वं जगतकृत्तनीप्तिं किञ्चित् त्वया विना ॥ ३५ ॥
 मया संसारचक्रेऽस्मिन् भ्रमता भगवन् ! सदा ।
 तापत्रयाभिभूतेन न प्राप्ता निर्मृतिः क्षणित् ॥ ३६ ॥
 दुःखान्येव सुखानीति मृगलणाजलाश्रयाः ।
 तथा नावः । गृहीतानि तानि तापाय चाभवन् ॥ ३७ ॥
 राट्पूर्वा बलं कीदृशं मित्रपक्षस्तथाऽप्यजाः ।

भिङ्गतां यतो यथाशुभं हर ॥ २८ ॥ २९ ॥ आदि वर्गकांशुनम्
 यक्षगन्धर्वकिन्नराः सिद्धादिपितृणां ॥ ३१ ॥ आशुभविर्जितं
 देवताऽप्यपरिच्छिन्नम् ॥ ३२ ॥ यथा जलाश्रयाः यथाऽप्याश्रयेण

भार्या भृत्यजना ये च शब्दाद्या विषयाः प्रभो ॥ ३८ ॥
 सुखबद्धा मया सर्वे गृहीतमिदमव्यय ! ।
 परिणामे तदेवेश ! तापात्मकमभूत्तम ॥ ३९ ॥
 देवलोकमिमं प्राप्तो नाथ ! देवगणोऽप्ययम् ।
 भक्तः साहाय्यकामोऽभूच्छाश्वती कुलं निर्हृतिः ॥ ४० ॥
 त्वामनाराध्य जमतां सर्वेषां प्रभवाम्यहम् ।
 शाश्वती प्राप्यते केन परमेश्वर ! निर्हृतिः ॥ ४१ ॥
 त्वन्मायामूढमनसो जन्ममृत्युजरादिकान् ।
 अवाप्य तापान् पश्यन्ति प्रेत राजाननं नराः ॥ ४२ ॥
 ततो निजक्रियामूर्तिं नरकेष्वतिदारुणम् ।
 प्राप्नुवन्ति नरा दुःखमस्वरूपमिदन्तव ॥ ४३ ॥
 अहमव्यस्तविषयी मोहितस्तव मायया ।
 समत्वगर्वगर्तान्तरास्मिन्ममि परमेश्वर ॥ ४४ ॥
 सोऽहं त्वां शरणमपारमौशमीद्यं
 संप्राप्तः परमपदं यतो न किञ्चित् ।
 संमाराशमपरितापतप्तचेता
 निर्वाणे परिणतधास्त्रि साभिलाषः ॥ ४५ ॥

तथा दुःखान्येव सुखपुद्गला गृहीतानि ॥ ३७ ॥ ४१ ॥ ततो नरकेषु
 निजक्रियामूर्तिं एव कर्मजं दुःखं प्राप्नुवन्ति तत्र स्वरूपमजानन्तः ॥ ४२ ॥
 ममत्वञ्च तस्मिन्निवसितो गर्विष्ये च एव गर्तस्तन्मध्ये अस्मिन्मि ॥ ४४ ॥ परम-
 पदकृपणं यतस्ततो न किञ्चित् व्यतिरिक्तमस्ति तं त्वां परिणतधास्त्रि
 परिणतयोगिनामात्रये निर्वाणे ॥ ४५ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

इयं सुतस्तदा तेन मुच्यमानेन धीमता ।
 प्रादेशः सर्वभूतानामनादिभंगवान् हरिः ॥ १ ॥
 यथाभिवाञ्छितान् दिश्यान् गच्छ लोकान् नरेश्वर ।
 पश्चाद्वत्पदैर्गच्छी मत्प्रसादोपहृष्टितः ॥ २ ॥
 भक्ता भोगान् महादिव्यान् भविष्यमि महाकुले ।
 जातिस्मरौ मत्प्रसादात् ततः मोक्षमवाप्स्यमि ॥ ३ ॥

पराशर उवाच ।

इत्युक्तं पणिपत्येयं जगतामश्रुत् नृपः ।
 गुह्यमुवाच विनिष्कामो दृष्ट्वा मोक्षप्राप्तान् नरान् ॥ ४ ॥
 ततः कलियुगं ज्ञात्वा प्राप्तं तमं नृपस्तयः ।
 नरनारायणस्थानं प्रययौ गन्धमादनम् ॥ ५ ॥
 कृणोऽपि घातयित्वास्मिन्पात्रेन हि तद्वनम् ।
 जपाद् मधुरामेला हस्त्यवप्यन्तर्गच्छनम् ॥ ६ ॥
 पानीयं चोपमेताञ्च दारवत्यां श्यवेदयत् ।
 पराभिभवनिग्रहं बभूव च यदौः कलम् ॥ ७ ॥

जगतां वाङ्मनां कर्मणां चतुर्विंशोऽध्यायः । अस्माकं तु श्री
 राधाश्रीकाङ् । अस्माभिर्वाञ्छितानि हास्याम् ॥ १ ॥ २ ॥ यत् यत्
 सुदृष्ट्वा वा दृष्ट्वा नरेभ्यो निति जगतां तव कर्म वाञ्छितम् ॥ ३ ॥ यत्
 इति हास्याम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ अत्रापि दृष्ट्वा नरेभ्यः ॥ ६ ॥ ७ ॥ अत्र

बलदेवोऽपि भैक्षेय ! प्रगान्ताखिलविग्रहः ।
 ज्ञातिसंदर्शनात्कण्ठः प्रययौ नन्दगाकुलम् ॥ ८ ॥
 तता गोपीय गोपांथ यथापूर्वमभिव्रजित् ।
 तथेवाभ्यवदत् प्रेम्णा बहुमानपुरःसरम् ॥ ९ ॥
 केयापि संपरिष्वक्तः काञ्चित् स परिपस्वजे ।
 ह्रास्यन्नक्रे समं कैश्चिद् गोपैर्गोपीजनेस्तथा ॥ १० ॥
 प्रियाण्यनेकान्यवदन् गोपास्तत्र हलायुधम् ।
 गोप्यत्र प्रेमकुपिताः प्रोचुः मेथेमथापराः ॥ ११ ॥
 गाप्यः पप्रच्छुरपरा नागरोजनवल्लभः ।
 कश्चिदास्ति सुखं कण्ठयलत्प्रेमलवात्मकः ॥ १२ ॥
 अस्मत्तेष्टामुपहसन् कश्चिन्न पुरयोपिताम् ।
 सौभाग्यमानमधिकं करोति चणसौहृदः ॥ १३ ॥

एकाग्रैव गिरिगुह्यं गत्वा यवनं घातयित्वा हारकाम गतः । तथा
 रामोऽप्येकाग्रो गोपधेनं गत्वा कार्त्तिकन्दूःकर्षणादिकं कृत्वागतः । त
 यज्जलाह वन्देऽपीत्यादिना यावदुत्तराध्यायसमाप्तिं ज्ञातीनां दर्शनेन
 सोत्कण्ठः श्रोतुं प्रययौ ॥ ८ ॥ ९ ॥ ज्येष्ठः संपरिष्वक्तः कनिष्ठः
 परिपस्वजे समैर्होष्यं चक्रे ॥ १० ॥

हलायुधः प्रति काश्चिद् गोप्यः कण्ठयुधः प्रेमकुपिताः प्रोचुः ता
 एवापराः सेष्युः प्रोचुः ॥ ११ ॥ तत्र कण्ठयुधः प्रेमानां प्रपन्नः गोप्य
 इत्यादि प्रपन्नः । चतुर्प्रेमसख्यं आत्मा स्वभावो यस्य सः ॥ १२ ॥ तदे-
 वाहः । अस्मादिति अस्माकं पाम्याणां चेष्टासुपहसन् सौभाग्यमानं
 सौभाग्यमर्थमधिकं कश्चिन्न करोति प्रादयः करोतीति सेष्यः प्रपन्नः
 ॥ १३ ॥ विदग्धमन्या ज्युः कश्चिदिति गीतेनाहुगमनमनुहसिं सगीता-

कश्चित् स्मरति नः कृष्णो गोतानुगमनं कलम् ।
 अथ्यसौ मातरं द्रष्टुं सकृदप्यागमिष्यति ॥ १४ ॥
 अथवा किं तदालापैरपरा कियतां कथा ।
 तस्यास्माभिर्विना तेन विनास्माकं भविष्यति ॥ १५ ॥
 पिता माता तथा स्नाता भर्ता बन्धुजनश्च किम् ।
 न त्यक्तस्तत्कृतेऽस्माभिरकृतज्ञध्वजा हि सः ॥ १६ ॥
 तथापि क्वचिदालापमिहागमनसंशयम् ।
 करोति कृष्णो वक्तव्यं भवता कृष्ण ! नानृतम् ॥ १७ ॥
 दामोदरोमौ गोविन्दः प्रसूनोऽन्यस्तमानसः ।
 अपेतप्रोतिरस्मासु दुर्दमैः प्रतिभाति नः ॥ १८ ॥

परागरे उवाच ।

प्रामन्त्रितः स कृष्णेति पुनर्दामोदरेति च ।
 जहसुः सुध्वरं गोप्यां हरिणा हृतचेतसः ॥ १९ ॥

दशरथश्चिदुक्तवान् कथं नभ्यः कश्चित् स्मरति नः श्रेष्ठः प्रथयन्तोवा-
 दाच्छः । अथ्यसौ मातरं भवति ॥ १४ ॥

निवेदादृष्टुः अथवेति । अथास्माभिर्विना तेन क्वचित्कथाकाव-
 यमपि तेन विना द्रष्टेनापि तावत् क्वचित्भविष्यतीत्येवम् ॥ १५ ॥
 अथवा अपि अथः पिता मातेति । अकृतज्ञेषु अज हृदयः प्रविष्ट-
 इत्यर्थः ॥ १६ ॥ अथवा अथः तथापीति । अकृष्णेति श्रेष्ठः एवमे-
 वम् । अथवा अथवावादावयव कृष्णेति वदति ॥ १७ ॥ नैराश्यात्
 वक्तव्यम् । दामोदर इति अवाविति रावः अश्लीलस्य अश्लील-
 चिन्तनवा दामोदर गोविन्द इति अश्लेषाभिदधकोऽप्याह विजयप्रोति-
 जम् । दुर्दमैः इति दामोदर इति रावमेवावयवयोः । पूर्वोक्तमिमांशेण वा
 ॥ १८ ॥ इत्येव कथ्यशक्तिः प्रवृत्तिरिति । अथवा ! अथ दामोदरेति च वा राव

सन्देशैः साममधुरैः प्रेमगर्भैरगवितैः ।

रामेणाश्रयिता गोप्यः कणस्यातिमनोहरैः ॥ २० ॥

गोप्यैश्च पूर्ववद्रामः परिहाममनोरमाः ।

कथाशकार रमे च सह तैर्वैजभूमिषु ॥ २१ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

परायर उवाच ।

वने विचरतस्तस्य सह गोपेमेहात्मनः ।

मानपच्छन्नरूपस्य गोपस्य धरणाभृतः ॥ १ ॥

निष्पादितां कार्याण्यस्य कार्योपावीचिचारिणः ।

उपभागार्थमत्यर्थे वरुणः प्राह वारुणाम् ॥ २ ॥

अभीष्टा सर्वदा यस्य मदिरा ! त्वं महोजसः ।

अनन्तस्योपभोगाय तस्य गच्छ मुदे शुभे ! ॥ ३ ॥

इत्युक्त्वा वारुणी तेन सन्निधानमथाकरोत् ।

हन्दावनवनोत्पन्नकदम्बतरुकोटरे ॥ ४ ॥

एवाभिनिमित्तत्वाभि यतो हरिणा हृतचेतसः ततः सहसा स्वीयं

कण्ठनाम्ना रामसन्बोधनवचनं मोहं ज्ञात्वा सुखरसज्ञैर्जहसः

॥ १६ ॥ शान्ता प्रियोक्तृणा मधुरैः कण्ठस्य सन्देशैराश्रयिताः ॥ २१ ॥

विचरन् बलदेवोऽपि मदिरागन्धमुत्तमम् ।
 आधाय मदिरातयेमवापाद्य पुरातनम् ॥ ५ ॥
 ततः कटुत्वात् सहसा मद्यधारां स लाङ्गलो ।
 पतन्तीं वोच्य मैत्रेय । प्रययौ परमां मुदम् ॥ ६ ॥
 पयो च गोपगोपौभिः समवेता मुदान्वितः ।
 उपगायमानो ललित गीतवाद्यनियारदः ॥ ७ ॥
 समन्तात्पद्मपद्मभिः कणिकामाङ्गिकाञ्जलिः ।
 आगच्छ यमन । स्वातुमिच्छामोऽहं विद्वज् ॥ ८ ॥
 तस्य वार्चं नदी सा च मत्स्यकामधमन्य वै ।
 नात्रगामः ततः कृडा हनं जघाह लाङ्गलो ॥ ९ ॥
 गृह्णात्वा तां तटं तेन चकुर्य मदविष्टुलः ।
 पापे । नायामि नायामि गम्यतामिच्छयात्मनः ॥ १० ॥
 सा कृष्टा तेन सहसा मार्गे मस्यज्य निस्त्रया ।
 यथास्त बलभद्राऽभौ प्रावयामास तदनमः ॥ ११ ॥
 यरोरिषी तथोत्पल्य त्रासविद्वल्ललाचनः ।
 प्रसीदत्यत्रवीद्राम मुञ्च मां मुपनायुधः ॥ १२ ॥
 सोऽत्रवीदवज्जानामि मम योऽर्थवले यटि ।
 सोऽहं त्वां हलपातेन विनोष्यामि सहस्रधा ॥ १३ ॥

मदिरागः कर्षं पापेभ्यः ॥ ५ ॥ ७ ॥ यमनं यमनिः यविषा
 पर बोधयामि तैदमन्यः । स्वातुमिच्छामि दक्षयामि जेयः ॥ ८ ॥
 १० ॥ यो गान्धर्वः यच्छत्रवादी नावादि नावादीति बोधः यदि
 यमोऽहं तर्हि क्षीयामास्यताम् ॥ १० ॥ १२ ॥ योऽर्थवले योऽर्थः

पराशर उवाच ।

इत्युत्थातिसंताप्तात् तथा नद्या प्रमादितः ।

भूभागे प्राविते तस्मिन् सुमोच यमुनां वनः ॥ १४ ॥

ततः स्नातस्य वै कान्तिराजगाम महात्मनः ।

अवतंसोत्पलं चारु गृहीत्वैकं कण्डलम् ॥ १५ ॥

वरुणप्रद्वितां चाम्भै मालामस्त्रानपङ्कजाम् ।

समुद्राग्ने तथा वस्त्रे नीले लज्जीरयच्छत ॥ १६ ॥

कृतावर्तमः स तदा चारुकण्डलभूषितः ।

नीलाम्बरधरः स्रग्वी शुशभे कान्तिसंयुतः ॥ १७ ॥

इत्थं विभूषितो रेमे तत्र रामस्तथा व्रजे

सामदयेन यातय पुनः स हारकां परीम ॥ १८ ॥

रेवतीं नाम तनयां रेवतस्य महीपते ।

उपयेमे बलस्तस्यां जज्ञाते निशठोत्सृजो ॥ १९ ॥

महावज्रानादि ॥ ११ ॥ १४ ॥ कान्तिलेख्योः अवतंसोत्पलम् एकम्
वर्षाभरचार्यतत्त्वम् कण्डलं चैव कण्डलं गृहीत्वा तथा हरि-
ये लज्जीरयच्छत । यातकण्डलमयच्छतं कण्डलं रत्नभूषणम् । यादि-
गच्छ पद्मं दि दिव्यं अवलम्बणम् । देवमां प्रतिगृहीत्वा पौराणीं
भूषणक्रियामिति ॥ १५ ॥ १८ ॥ अथ श्रीरामस्य विवाहान् पुत्रांश्च
अप्यदादौ तावत् ज्येष्ठस्य श्रीरामस्य पुत्रांश्च विवाहादिकमनुस्मरयति
रेवतीमिति ॥ १९ ॥

षड्विंशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

भीष्मकः कुण्डिने राजा विदुर्भविष्येऽभवत् ।
 रुक्मी तस्याभवत् पुत्रो रुक्मिणी च वराहना ॥ १ ॥
 रुक्मिणीं चकमे कृष्णः सा च तं चारुहासिनो ।
 न ददौ याचते चेतां रुक्मी द्वेषेण चक्रिये ॥ २ ॥
 ददौ च शिशुपालाय जरासन्धपटेशितः ।
 भीष्मको रुक्मिणा मार्ये रुक्मिणीमुकविक्रमः ॥ ३ ॥
 विवाहार्थं ततः सर्वे जरासन्धमुखा नृपाः ।
 भीष्मकस्य पुरं जग्मः शिशुपालपियैषिणः ॥ ४ ॥
 कृष्णोऽपि बलभद्राद्येयोदवैवेहभिहृतः ।
 प्रययौ कुण्डिनं दृष्टं विवाहश्चैव भूतः ॥ ५ ॥
 श्वोभाविनि विवाहे तु तां कन्यां हृतवान् हरिः ।
 विपक्षभारमासस्य रामाद्येष्वथ बन्धुषु ॥ ६ ॥
 ततश्च पौण्ड्रकः श्रीमान् दन्तवक्रो विदूरथः ।
 शिशुपालजरासन्धशस्त्राद्याय महीभृतः ॥ ७ ॥
 कुपितास्ते हरिं हन्तुं चक्रुः स्योगमुत्तमम् ।

॥ १ ॥ २ ॥ रुक्मिणीं कन्यां ददौ चेति वाचा दत्तवानित्यर्थः ॥ १ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ पुराह्णं विदूरथश्चाप्यार्यं विनिर्जितां हृतवान् हरिः ।

विपक्षभारं विपक्षैः बहूनाम् बुद्धादिहरणं रामादिबाणस्य चारोण

निर्जिताय समागम्य रामाद्वैर्यदुपुङ्गवैः ॥ ८ ॥
 कुण्डिनं न प्रवेक्ष्यामि अहत्वा युधि केशवम् ।
 कृत्वा प्रतिष्ठां रुक्मी च हन्तुं कृष्णमभिद्रुतः ॥ ९ ॥
 हत्वा बलं सनागाश्वपत्तिस्यन्दनसंकुलम् ।
 निर्जितः पातितशार्वा लौलयेव स चक्रिणा ॥ १० ॥
 हन्तुं कृतमतिः कृष्णां रुक्मिणं युद्धदुर्मदम् ।
 प्रणम्य याचतो ब्रह्मन् ! रुक्मिण्या भगवान् हरिः ॥ ११ ॥
 एक एव मम भ्राता न हन्तव्यस्त्वयाधुना ।
 कोपं नियम्य देवेश ! भ्राताभिचा प्रदोयताम् ॥ १२ ॥
 इत्युक्तेन परित्यक्तः कृष्णे नाक्लिष्टकर्म्मणा ।
 रुक्मी भोजकटं नाम पुरं कृत्वावसत् तदा ॥ १३ ॥
 निर्जित्य रुक्मिणं सम्यगुपयेम स रुक्मिणीम् ।
 राक्षसेन विवाहेन सप्राप्तां मधुसूदनः ॥ १४ ॥
 तस्यां जज्ञेऽथ प्रद्युम्नो नदनांशः स वीर्यवान् ।
 जहार शंवरौ यं वै यो जवान च शंवरम् ॥ १५ ॥

॥ ८ ॥ ७ ॥ ८ ॥ कुण्डिनं न प्रवेक्ष्यामीति प्रतिष्ठां कृत्वा रुक्मी
 व्यसथावत् ॥ ९ ॥ पातित एव केशवः न तु हतः रुक्मिणीभ्रातृत्वात्
 ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ राक्षसेन राक्षसो युद्धहरणादित्युक्ति-
 प्रविष्टेन ॥ १४ ॥ नदनांशः कामरूपभूतः । अत एव पूर्ववैरमनुजवर-
 णवरोऽयं जहार यच्च तं हतवान् ॥ १५ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ।

मेलेय उवाच ।

शर्वरेण हृतो वीरः प्रद्युम्नः स कथं मुने ।।

शम्बरस्य महावीर्यः प्रद्युम्नं न कथं हतः ॥ १ ॥

परागर उवाच ।

ब्रह्मेऽङ्गि जातमावन्तु प्रद्युम्नं भूतिकाग्रहात् ।

ममैष हन्तीति मुने । हृतवान् कालगंवरः ॥ २ ॥

हत्वा विजये चैवेनं ग्राहाये लवणार्णवे ।

कल्लजनितावर्त्ते सुवारे मकरालये ॥ ३ ॥

पतितं तत्र चैवेका मत्स्या जग्राह बालकम् ।

न ममार च तस्यापि जठरेऽनलटापितः ॥ ४ ॥

मत्स्यवन्धैश्च मत्स्योऽर्मा मत्स्यैरन्यैः सह द्विजः ।।

घातिताऽसुरवर्थाय शर्वराय निर्वदितः ॥ ५ ॥

तस्य मायावती नाम पत्नी सर्वगृहेश्वरी ।

कारयामास मृदानामाविपत्यमनिन्दिताः ॥ ६ ॥

शम्बरः शम्बरः शम्बरः ॥ १ ॥ शम्बरः शम्बरः ॥ २ ॥
त ममार भगवद्वीर्यजन्तुः । शम्बरः शम्बरः ॥ ३ ॥ शम्बरः शम्बरः ॥ ४ ॥
कल्लजतः ॥ ५ ॥ मत्स्यवन्धैर्मत्स्याघातिभिः ॥ ६ ॥ तस्य मायावती नाम
पत्नीति मायावतीत्यस्य पत्नीत्वम् । मायावतीति तत्पत्नीति व्य-
ङ्ग्यम् । यदा नाम पत्नी पत्नी नाममात्रेणैवोच्यते । पत्नीत्वमिति
निन्दिता पतिव्रता नामस्य मायावतीति । एतस्याः पत्नीत्वमिति ॥ ६ ॥

दारिते मत्स्वजठरे सा ददश्यातिशोभनम् ।
 कुमारं मन्मथतरोर्दग्धस्य प्रथमाङ्गुरम् ॥ ७ ॥
 काऽयं कथमयं मत्स्वजठरं समुपागतः ।
 इत्येवं कौतुकाविष्टां तां तन्वीं प्राह नारदः ॥ ८ ॥
 अयं समस्तजगतः स्रुतिसंहारकारिणः ।
 शंखरेण हतः क्लृप्ततनयः स्रुतिकाष्ठहात् ॥ ९ ॥
 जिप्तः समुद्रे मत्स्येन निगीर्णस्ते वशं गतः ।
 नररत्नमिदं सुभ्रु ! विस्त्रब्धा परिपालय ॥ १० ॥
 पराशर उवाच ।

नारदेनैवमुक्ता सा पालयामास तं शिशुम् ।
 बाल्यादेवातिरागेण रूपातिशयमोहिता ॥ ११ ॥
 स यदा यौवनाभोगभूषितोऽभूच्छहासुने ! ।
 साभिल्लापा तदा साति बभूव गजगामिनी ॥ १२ ॥
 मायावती ददौ चास्मै मायाः सर्वा महात्मने ।
 प्रयुस्त्रायातिरागाभ्या तत्प्रस्तुष्टदयेक्षणा ॥ १३ ॥
 प्रसज्जतीन्तु तामाह स काश्रिः कमलेक्षयाम् ।
 मातृभावमपाहाय किमेवं वक्तुं सेऽन्यथा ॥ १४ ॥
 सा चास्मै कथयामास न पुत्रस्तं ममेति वै ।
 तनयं त्वामथं विष्णां हतवान् कालशंवरः ॥ १५ ॥

दग्धस्य दग्धशोषान्निनेति ॥ ७ ॥ विस्त्रब्धा मत्स्ययुक्ता यती परिपालये-
 त्यनेन तद्भक्तौ कामोऽयमिति सूचितम् ॥ १० ॥ ११ ॥ यौवनाभोगेन
 बाल्यविकारेण भूषितो यदाभूत् ॥ १२ ॥ १३ ॥ प्रयुस्त्राणी कामतः

शितः समुद्रे मत्स्यस्य संप्राप्तो जठराभया ।

सा तु रोदिति तं माता कान्ताद्याप्यतिवत्सला ॥ १६ ॥

पराशर उवाच ।

हृत्यक्तः शंवरं युद्धे प्रद्युम्नः स समाह्वयत् ।

क्रोधाकुलीकृतमना युयुधे च महाबलः ॥ १७ ॥

हत्वा सैन्यमग्रेषन्तु तस्य दैत्यस्य माधविः ।

सप्त माया व्यतिक्रम्य मायां संयुयुजेऽष्टमीम् ॥ १८ ॥

तया जघान तं दैत्यं मायया कालशंवरम् ।

उत्पत्य च तया सार्द्धमाजगाम पितृगृहम् ॥ १९ ॥

अन्तःपुरे निपतित मायावत्या समान्वितम् ।

तं दृष्ट्वा कृष्णसंकन्या बभूवुः कृष्णयोषितः ॥ २० ॥

रुक्मिणी चाबदत् प्रेम्णा सायुदृष्टिरनिन्दिता ।

धन्यायाः खलुयं पुत्रो वर्त्तते नवयौवने ॥ २१ ॥

अस्मिन् वर्यास पुत्रो मे प्रद्युम्नो यदि जीवति ।

सभाग्यं जनना वत्स ! त्वया कापि विभूषिता ॥ २२ ॥

अथवा यादृशस्त्री ह्येवमयादृशपुम्नव ।

हरिरपत्यं सुव्यक्तं भवान् वत्स ! भविष्यति ॥ २३ ॥

पराशर उवाच ।

एतस्मिन्नन्तरे प्राप्तः सह कृष्णेन नारदः ।

अन्तःपुरवरीं देवीं रुक्मिणीं प्राह हृषीकेश ॥ २४ ॥

अन्तःपुरवरीं देवीं रुक्मिणीं प्राह हृषीकेश ॥ २४ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

अन्तःपुरवरीं देवीं रुक्मिणीं प्राह हृषीकेश ॥ २४ ॥ २० ॥ २१ ॥

एष ते तनयः सुभ्रु ! हत्वा शंवरमागतः ।
 हृतो येनाभवद् बालो भवत्याः स्तिकागृहात् ॥ २५ ॥
 इयं मायावती भार्या तनयस्यास्य ते सती ।
 शंवरस्य न भार्येयं श्रूयतामत्र कारणम् ॥ २६ ॥
 मन्मथे तु गते नाशं तदुद्भवपरायणा ।
 शंवरं मोहयामास मायारूपेण रूपिणी ॥ २७ ॥
 व्यावायाद्युपभागेषु रूपं मायामयं शुभम् ।
 दर्शयामास दैत्यस्य तस्येयं मदिरक्षणा ॥ २८ ॥
 कामोऽवतीर्णः पुत्रस्ते तस्येयं दयिता रतिः ।
 विशङ्का नात्र कर्त्तव्या स्त्रिये तव शोभना ॥ २९ ॥
 ततो हर्षसमाविष्टा रुक्मिणी केशवस्तथा ।
 नगरी च समस्ता सा साधु साञ्चित्यभाषत ॥ ३० ॥
 चिरनष्टेन पुत्रेण संयुक्तां प्रेक्ष्य रुक्मिणीम् ।
 अवाप विस्मयं सर्वो हारवत्यां जनस्तदा ॥ ३१ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ मदिरक्षणा मदिर माद-
 रुक्मिणी यस्याः सा ॥ २८ ॥ २९ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

चाकटेणं सुतेणश्च चाकटेहश्च वीर्यवान् ।
 सुषेणं चाकगुप्तश्च भद्रचारकं तथापरम ॥ १ ॥
 चाकविन्दं सुचारकश्च चाकश्च वनिनां वरम ।
 रुक्मिण्यजनयत् पुत्रान् कन्यां चाकमतीं तथा ॥ २ ॥
 अन्याश्च भार्याः कृष्णस्य बभूवुः मम गोभनाः ।
 कालिन्दी मित्रविन्दा च सत्या नाम्नजिती तथा ॥ ३ ॥
 देवी जाम्बवती चापि रोहिणी कामरूपिणी ।
 मद्राजसुता चान्या सुशीला गीलमण्डना ॥ ४ ॥
 मावाजिती सत्यभामा लक्ष्मणा चाकहामिनी ।
 पौड्यामन महस्त्राणि स्त्रीणामन्यानि चक्रिणः ॥ ५ ॥
 प्रद्युम्नोऽपि महावीर्यो रुक्मिणस्तनयां शुभाम् ।
 स्वयंवराणां जयाह मा च तं तनयं हरेः ॥ ६ ॥
 तस्यामस्याभवत् पुत्रो महाबलपराक्रमः ।
 अनिरुद्धो रणे क्रुद्धो वीर्योदधिररिन्दमः ॥ ७ ॥

वीर्यवानिति, वीर्यवानित्यर्थः । प्रद्युम्नस्तु प्राज्ञेवोक्तः ॥ १ ॥
 ॥ १ ॥ जाम्बवती रोहिणीवत्या । अतो न संख्याधिक्यम् अत एव
 तस्याः कथयामासि तान् कामरूपिणीति विशेषणम् । केचित्तु रोहिणी
 नाम बहुवचिनीत्यस्याः कथ्येवेति प्राहुः । तत्राचोवरिहासयोः कथनात्-
 मेदोऽत्रैवपश्यते ॥ ३ ॥ हरेस्तनयस्तु हरे इति शेषः । यौरिहा

तस्यापि रुक्मिणः पीत्रौ वरयामास केवः ।
 दौहित्राय ददौ रुक्मो तां स्पर्धनपि शौरिणा ॥ ८ ॥
 तस्या विवाहे रामाया यादवा हरिणा सह ।
 रुक्मिणी नगरं जग्मुर्नाम्ना भोजकटं द्विज ! ॥ ९ ॥
 विवाहे तत्र निवृत्तिं प्रायुज्जेः सुमहात्मनः ।
 कलिङ्गराजप्रमुखा रुक्मिणं वाक्यमब्रुवन् ॥ १० ॥
 अनन्तज्ञो हली द्यूतं तथास्य व्यसनं महत् ।
 न जयामो बलं कस्मात् द्यूतनैनं महाद्यूत ! ॥ ११ ॥
 पराग्र उवाच ।

तथेति तानाह नृपान् रुक्मो बलसमन्वितः ।
 सभायां सह रामेण चक्रे द्यूतञ्च वै तदा ॥ १२ ॥
 सहस्रमकं निष्काणां रुक्मिणा विजितो बलः ।
 द्वितीयेऽपि पणं चान्यत् सहस्रं रुक्मिणा जितम् ॥ १३ ॥
 तता दशसहस्राणि निष्काणां पणमाददे ।
 बलभद्रोऽजयत्तानि रुक्मो द्यूतविदां वरः ॥ १४ ॥
 ततो जहास स्वनवत् कलिङ्गाधिपतिर्द्विज ।
 दत्तानि दर्शयन् मूर्खो रुक्मो चाह मदादतः ॥ १५ ॥

अधेमानोऽपि रुक्मो ददौ ॥ ८ ॥ अर्धमकं वक्रुमाह, तस्या विवाहे
 दत्तादिना यावत्समाप्ति ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

तथाप्यस्य द्यूते अहम् व्यसनमस्ति ॥ १२ ॥ १३ ॥ बलभद्रो नि-
 ष्काणां दशसहस्राणां दशसहस्राणि पणमाददे । तानि च रुक्मो
 अजयत् ॥ १४ ॥ अजयत् अजयत् यथा भवत्येव जहास ॥ १५ ॥

अविघ्नीऽयं मया खूत बलदेवः पराजितः ।

मुधैवाद्यावलेपाभ्यो यः स्वं मेनेऽनकाविदम् ॥ १६ ॥

दृष्ट्वा कलिङ्गराजं तं प्रकाशदशनाननम् ।

रुक्मिणश्चापि दुर्वाक्यं कापं चक्रे हलायुधः ॥ १७ ॥

ततः कोपपरोतात्मा निष्ककाटिं हलायुधः ।

ग्लहं जग्राह रुक्मो च तदर्धेऽज्ञानपातयत् ॥ १८ ॥

अजयद् बलदेवस्तु प्राहोश्चेत्तं जितं मया ।

मयेति रुक्मा प्राहाच्चैरलोकांक्तेरलं बल ! ॥ १९ ॥

त्वयांक्ताऽयं ग्लहः सत्यं न मयेपाऽनुमोदितः ।

एवं त्वया चट्टं विजितं मया न विजितं कथम् ॥ २० ॥

अथान्तरिक्षे वागुच्चैः प्राह गम्भीरनादिनी ।

बलदेवस्य तत्कापं वर्धयन्ती महात्मनः ॥ २१ ॥

जितं बलेन धर्मेण रुक्मिणा भाषितं स्या ।

अनुज्ञापि वचः किञ्चित् कृतं भवति कर्मणा ॥ २२ ॥

ततो बलः समुत्थाय कापसंरक्तलोचनः ।

जघान्नाष्टापदेनैव रुक्मिणं सुमहाबलः ॥ २३ ॥

यूते अविघ्नीऽयं मया खूत बलदेवः पराजितः । अविघ्नाननमप्युदः

अम् आत्मानम् ॥ १६ ॥ प्रकाशदशनाननं विहृतदन्तमाननं यस्य तं

दृष्ट्वा कलिङ्गराजं तम् ॥ १७ ॥ ग्लहं प्रकाशम् ॥ १८ ॥ तं ग्लहं

तं रुक्मिणश्चतुर्थेः शान्तं रुक्मोक्तोक्तिनिष्ठाभाषणे ॥ १९ ॥

मया जितमित्यत्र रुक्मोक्तो जेदुमाह त्वोक्तोऽविति ॥ २० ॥

चट्टं रुक्मिणी नयेतोऽनुमोदित इति तन्माह अशरीरवाक् ॥ २१ ॥

अनुज्ञापेति, अनुमोदकवचनमनुज्ञापि कर्मण्येवाद्यपाननादिक्रमेणानुमोदनं

कृतं भवति । अन्त्या अनुमोदनोत्तरवाचीनस्याद्यपाननादेः कर्मणोः

कलिङ्गराजर्षादाय विस्फुरन्तं बलाद् बलः ।
 बभञ्ज दन्तान् कुपितो यैः प्रकाशं जहास सः ॥ २३ ॥
 आकृष्य च महास्तम्भं जातरूपमयं बलः ।
 जघान येऽन्ये तत्पक्षा भभृतः कुपितो बलात् ॥ २४ ॥
 ततो हाहाकृतं सर्वं पलायनपरं दिज ! ।
 तद्राजमण्डलं सर्वं बभूव कुपिते बले ॥ २५ ॥
 बलेन निहतं श्रुत्वा रुक्मिणं मधुसूदनः ।
 नोवाच किञ्चिन्मैत्रेय ! रुक्मिणीबलयोर्भयात् ॥ २६ ॥
 ततोऽनिरुद्धमादाय कृतादाहं दिजोत्तम ! ।
 दारकांमाजगामाथ यदुचकं संकेश्वरम् ॥ २७ ॥

जनविंशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

दारवत्यां ततः शौरि शक्रन्तिभुवनेश्वरः ।
 आजगामाथ मैत्रेय ! मत्तैरावतपृष्ठगः ॥ १ ॥
 प्रविश्य दारकां सोऽथ समेत्य हरिणा ततः ।
 कथयामास दैत्यस्य नरकस्य विचेष्टितम् ॥ २ ॥

सभशात् ॥ २२ ॥ अष्टापदेन अश्वद्यूतफलेन ॥ २३ ॥ २४ ॥ जात-
 रूपमयं सार्वभयं महात्मा क्षमा बभामण्डपस्वमाजगत् तेनेव
 जघान ॥ २५ ॥

त्वया नाथेन देशानां मनुष्यत्वेऽपि तिष्ठता ।
 प्रथमं सर्वदुःखानि नीतानि मधुसूदन ! ॥ १ ॥
 तपस्विजमनाया सोऽरिष्टो धेनुकस्तथा ।
 चानूरो मुष्टिकः केशो ते सर्वं निहतास्त्वया ॥ ४ ॥
 कंसः कुञ्जयापीडः पूतना बालघातिनी ।
 नाथ नीतास्त्वया सर्वे येऽन्ये जगदुपद्रवाः ॥ ५ ॥
 युष्मदीद्रेण्डुसदृ बहिपरिवाने जगत्त्रये ।
 यच्चियन्नायसंप्राप्तया त्वमिं यान्ति दिवौकसः ॥ ६ ॥
 सोऽहं माम्प्रतमायातां यन्निमित्तं जनादेन ।
 तत् श्रुत्वा तत्प्रतीकारायन्न कर्तुं मर्हसि ॥ ७ ॥
 भीमाऽयं नरको नाम्ना प्रागन्यातिपपुरेस्वरः ।
 करोति सर्वभूतानामुपघातमरिन्दम ॥ ८ ॥
 देवनिवासुरादीनां नृपाणाञ्च जनादेन ।
 हत्वा हि सोऽसुरः कन्यां क्रोधेन निजमन्दिरे ॥ ९ ॥
 कृत्रं यत् सलिलस्त्रावि तज्जहार प्रचेतमः ।
 मन्दरस्य तथा शृङ्गं हृतवान् मणिपर्वतम् ॥ १० ॥
 अमृतस्त्राविणो दिव्या मन्मातुः क्षणं कुण्डले ।
 जहार सोऽसुरो दिव्या वाय्वन्येरावतं गजम् ॥ ११ ॥
 दुर्नेतिमेतद्विन्दुः मया तस्य तवादितमः ।
 यदत्र प्रतिपत्तव्यं तत् स्वयं प्रविमृशताम् ॥ १२ ॥

इदानीं भीमवधप्रसङ्गेन चरैः बह्वक्षयो भाव्योक्तवान् ।
 तत्रैतन्मन्मन्मादिभिरुक्तं, दारवत्यामितादिना मन्मन्मन्मादिभिरुक्तं
 ॥ १ ॥ ५ ॥ बाल्येन यथायाः बध्नायाः केशो यन्मात्रम् ॥ ६ ॥ १० ॥

पराशर उवाच ।

इति श्रुत्वा स्मितं कृत्वा भगवान् देवकीसुतः ।
 गृहीत्वा वासवं हस्ते समुत्तस्थौ वरामनात् ॥ १३ ॥
 चिन्तयामास च विमुर्मनसा पञ्चगाशनम् ।
 संचिन्तितमुपाकृष्ट्य गरुडं गगनेचरम् ।
 सत्यभामां समारोप्य ययौ प्रागज्योतिषं पुरम् ॥ १४ ॥
 आरुह्यैरावतं नागं शक्रोऽपि त्रिदिवालयम् ।
 ततो जगाम मैत्रेय ! पश्यतां द्वारकौकसाम् ॥ १५ ॥
 प्रागज्योतिषपुरस्यासीत् समन्ताच्छतयोजनम् ।
 आचिता मौरवैः पाशैः क्षुरान्तैर्भूर्दिजोत्तमः ॥ १६ ॥
 तांश्चिच्छेद हरिः पाशान् चिष्ट्वा चक्रं सुदर्शनम् ।
 ततो मुरुः समुत्तस्थौ त जघान च केशवः ॥ १७ ॥
 मुरोद्य तनयान् सप्त महस्त्रांस्तांस्ततो हरिः ।
 चक्रधारान्निर्दग्धांश्चकार शूलभानिव ॥ १८ ॥

कुण्डले जहार ॥ ११ ॥ दुर्भीतमन्यायः ॥ १२ ॥ संप्रति काव्यार्थं
 मासुपपद्येति ज्ञतकार्यस्तु पारिजातार्थं नया विरोक्ष्यत इति स्मितं
 कृत्वा ॥ १३ ॥ संचिन्तितं च्छतिमालोचोपगतम् । सत्यभामां सना-
 रोप्येत्यत्र हरिवंशोक्तं कारणं दृष्टव्यम् । तद्यथा नारदानीते पारि-
 जातकुसुमे दक्षिण्यै दत्ते तदीयप्रीतिप्रदपितां सत्यभामां आन्वयता भग-
 वतोक्तं दग्धं पारिजाततत्त्वेवाहरिष्वाप्नोति तदर्थं तां निगद्य
 इति ॥ १४ ॥ १५ ॥

क्षुरान्तैः क्षुरधारान्तोच्छैः मौरवैः सुवर्णैश्चैव राक्षसेन निर्मितै-
 राचिता व्याघ्रा भूरादीन् ॥ १६ ॥ १७ ॥ सप्तवह्मणांश्च पारिजातं

हत्वा मुरुं हयग्रीवं तथा पञ्चजनं दिज ! ।
 प्राग्न्योतिषपुरं धीमांस्वरावान् समुपागतः ॥ १८ ॥
 नरकेणास्य तत्राभ्रहासैर्न्येन संगुग्मम् ।
 कृशास्य यत्र गोविन्दो जघ्ने यैत्वान् सहस्रयः ॥ २० ॥
 शस्तास्त्रिषर्षं मुञ्चन्तं भीमं तं नरकं बली ।
 क्षिया चक्रं दिधा चक्रे चक्रेण दैत्यचक्रहा ॥ २१ ॥
 हतं तु नरकं भूमिगृहीत्वा दितिकुण्डले ।
 उपतस्थे जगन्नाथ वाक्यं चेदमथाब्रवीत् ॥ २२ ॥
 यदाहमुद्धृता नाथ ! त्वया शूकरमूर्त्तिना ।
 त्वत्स्यग्रेसम्भवः पुत्रस्तदाद्यं मय्यजायत ॥ २३ ॥
 माऽयं त्वयैव दत्ता मे त्वयैव विनिपातितः ।
 गृहाण कुण्डले च मे पालयास्य च मन्तृतिमः ॥ २४ ॥
 भारवतारणार्थाय ममैव भगवानिदमम् ।
 अंगेन लोकमावातः प्रसादसमुन्मत्तः प्रभो ! ॥ २५ ॥
 त्वं कर्त्ता त्वं विकर्त्ता च संहर्त्ता प्रभवोऽप्ययः ।
 जगतां त्वं जगद्रूपः स्तूयतेऽष्टतः ! किं तव ॥ २६ ॥

तेषां तान् ॥ १८ ॥ १९ ॥ अहतं मेनं वक्रं मेन ॥ २० ॥ जगतां
 त्वं कर्त्ता उपपादयः । विष्णो विष्णोश्च उच्छादिना कर्त्ता पोषकः ।
 प्रभवन्त्येकादिति प्रभवः कर्त्तादानकः रक्षकः । अविबन्ध्याविबन्ध्यायो
 ययकायम् । अत एव जगद्रूपः त्वम् अतस्तव प्रभावादिनं किं नरा
 क्तूयते त्वं कोटं वस्यते ॥ २६ ॥ एतच्च कोटं न वस्यन्तिना ।

व्यापी व्याप्यः क्रिया कर्त्ता कार्यश्च भववान् यदा ।
 सर्वभूतात्मभूतस्य स्तूयते तव किं तदा ॥ २७ ॥
 परमात्मा च भूतात्मा महात्मा चाख्ययो भवान् ।
 यदा तदा स्तुतिर्नास्ति किमर्था ते प्रवर्त्तते ॥ २८ ॥
 प्रसीद सर्वभूतात्मन् ! नरकेण कृतं हि यत् ।
 *तत् क्षम्यतामदोषाय त्वत्सुतः स निपातितः ॥ २९ ॥

पराशर उवाच ।

तथेति चीक्षा धरणीं भगवान् भूतभावनः ।
 रत्नानि नरकावासाज्जग्राह मुनिसत्तम ! ॥ ३० ॥
 कन्यापुरं स कन्यानां पांडुरातुलविक्रमः ।
 शताधिकानि दृष्ट्ये सहस्राणि महामते ! ॥ ३१ ॥
 चतुर्दन्तान् गजान् चीग्रान् घट्महस्त्रान् स दृष्टवान् ।
 काम्बोजानां तथाखाना नियुतान्ये काव्यंशतिम् ॥ ३२ ॥
 कन्यास्ताश्च तथा नागांस्तान्खान् द्वारकां पुरीम् ।
 प्रेषयामास गोविन्दः सद्यो नरककिङ्करैः ॥ ३३ ॥
 दृष्ट्ये वारुणं कृत्रं तथैव माणपर्वतम् ।
 आरूपयामास हरिर्गुरुर्दे पद्मगाशने ॥ ३४ ॥
 आरुह्य च स्वयं कृष्णः सत्यभामासहायवान् ।
 आदित्याः कुण्डले दातुं जगाम त्रिदिवालयम् ॥ ३५ ॥

आपीति हाभ्याम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ किञ्च अदोषाय दोषनिवृत्त्यर्थं
 कर्त्तृप्रसङ्गोऽपि त्वयैव निपातितः । वन्द्यत्वेन निष्पादः कृतः किमत्र
 सवा मार्गप्रतिनि भावः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ घट्महस्त्रान् घट्महस्त्राणि
 छिन्ना वेपां तान् । नियुतानि चत्वारि ॥ ३२ ॥ ३५ ॥

चिंशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

गरुडो वारुणं कृत्वं तथैव मणिपर्वतम् ।
 सभार्यश्च हृषीकेशं लौलयेव वहन् ययौ ॥ १ ॥
 ततः शङ्खमुपाध्वासौत् स्वर्गद्वारं गतो हरिः ।
 उपतस्थुस्ततो देवाः साध्यपात्रा जनार्दनम् ॥ २ ॥
 स देवैरर्चितः कृष्णो देवमातुनिवेशनम् ।
 सिताम्बरशिखराकारं प्रविश्य दृढग्रेऽदितिम् ॥ ३ ॥
 स तां प्रणम्य शक्रेण सह ते कुण्डलोत्तमे ।
 ददौ नरकनाथश्च यशसास्ये जनार्दनः ॥ ४ ॥
 ततः प्रोता जगन्माता धातारं जगतां हरिम् ।
 तुष्टावादितिरव्यया कृत्वा तत्प्रवणं मनः ॥ ५ ॥

अदितिरुवाच ।

नमस्ते पुण्डरीकाक्ष ! भक्तानामभयदुर ! ।
 मनातनाम्न ! सर्वात्मन् ! भूताम्न ! भूतभावन ! ॥ ६ ॥
 प्रण्येता मनसो बृहद्विरिन्द्रियाणां गुणात्मक ! ।
 त्रिगुणातीत ! निदम्ब ! शुद्धमत्स्य ! हृदि स्थित ! ॥ ७ ॥

उपध्वासौत् वादितयान् ॥ २ ॥ १ ॥ ३ ॥ तत्प्रवणं तदेकाग्रम् ॥ ५ ॥
 जनातनाम्न ! निदम्ब ! सर्वात्मन् ! भूतात्मन् ! भूतभावन !
 भूतद्वय ! भूतभावन ! भूतात्वादयः ॥ ६ ॥ प्रण्येता सर्वा गुणात्मकेन
 जेन तज्जवा भूतभावनत्वं हस्तेन वनवः प्रणेदत्वं रजसा च बृहद्विरिन्द्रि-
 याणां प्रणेदत्वं समष्टंते । यस्तु तस्य त्रिगुणातीत ! ततो निर्गम !
 परंभूततया शुद्धवत्त्वानां ज्ञानिनां हृदि स्थित ! ॥ ७ ॥ चित्तदीनीयाः

सितदीर्घादिनिःशेषकल्पनापरिवर्जित ! ।

जम्बादिभिरसंस्पृष्ट ! स्वप्नादिपरिवर्जित ! ॥ ८ ॥

सन्ध्या रात्रिरहोभूमिर्गमनं वायुरम्ब, च ।

हुताशनो मनो बहिर्भूतादिस्त्वं तथाप्य, त ! ॥ ९ ॥

सृष्टिस्थितिविनाशानां कर्त्ता कर्त्तृपतिर्भवान् ।

ब्रह्माविष्णु, शिवाख्याभिरात्ममूर्त्तिभिरोत्तर ! ॥ १० ॥

देवा यक्षास्तथा देव्या राक्षसाः सिद्धपद्मगाः ।

कुष्माण्डाय पिशाचाय गन्धर्वा मनुजास्तथा ॥ ११ ॥

पद्मवां मृगमातङ्गाः तथैव च सरीसृपाः

वृक्षगुल्मनतावल्लीसमस्तास्तृणजातयः ॥ १२ ॥

स्थूला मध्यास्तथा सूक्ष्माः स्थूलसूक्ष्मतराश्च ये ।

देहभेदा भवान् सर्वे ये केचित् पुद्गलाश्चयाः ॥ १३ ॥

माया तवेयमज्ञातपरमार्थातिमोहिनी ।

अनात्मन्यात्मविज्ञानं यया मूढोऽनुरुध्यते ॥ १४ ॥

भिर्येषपरिमाण्याद्याभिर्निःशेषाभिः कल्पनाभिः परिवर्जिता । जम्बादि-
निर्विकारैरसंस्पृष्ट ! स्वप्नाद्यवस्थाभिः परिवर्जित ! ॥ ८ ॥ ९ ॥ ब्रह्मादि-
संज्ञाभिः अमूर्त्तिभिः अयमेव सृष्ट्यादीनां कर्त्ता । कर्त्तृपतिः
अथान्तरसृष्ट्यादिकल्पनां दृष्टादीनां पतिः ॥ १० ॥ ११ ॥ एष्यन्ते
गच्छन्ते चेति पुद्गलाः वृक्षपद्मयमाजो येष्वववास्तदाश्चयाः देहभेदाः ।
पद्मवाः । पूरणाद्वचनाद्देहे पुद्गलाः परमाश्चय इति ॥ १२ ॥ अथ
नाथ स्वरूपप्राप्तादपूर्वकं तद्विदितं प्राप्यते नाथा तवेत्यादिना नाथं
शेवत्येन । अज्ञातपरमार्थानां जीवानामतिमोहिनी । मोहयमेवाह

अहं ममति भावोऽत्र यत् पुंसामभिजायते ।
 ससारमातुर्मायायास्तवैतन्नाथ चेष्टितम् ॥ १५ ॥
 ये स्वधर्मपरैर्नाथ ! नरैराराधितो भवान् ।
 ते तरस्यखिलामेतां मायामात्मविमुक्तये ॥ १६ ॥
 ब्रह्माद्याः सकला देवाः मनुष्याः पशवस्तथा ।
 त्रिषण्माद्यमहावर्त्ते मोहान्वतमसाहताः ॥ १७ ॥
 आराध्य त्वामभापसन्ते कामानात्मभवक्षयम् ।
 यदेतं पुरुषा माया सैवेयं भगवंस्तव ॥ १८ ॥
 मया त्वं पुष्पकामिन्या वैरिपक्षजयाय च ।
 आराधितो न मोक्षाय मायाविलसितं हि तत् ॥ १९ ॥
 कीर्णानाच्छादनप्राया वाञ्छा कण्टकमादपि ।
 जायते यदपुण्यानां मोऽपराधः स्वदोषजः ॥ २० ॥
 तत् प्रसीदास्खिलजगन्नायामोहकराव्ययम् ।
 अज्ञानं ज्ञानमज्ञावभूतं भूतेश ! नाशय ॥ २१ ॥
 नमस्ते चक्रहस्ताय शार्ङ्गहस्ताय ते नमः ।
 गदाहस्ताय ते विष्णो ! मृदुहस्ताय ते नमः ॥ २२ ॥
 एतत् पश्यामि ते रूपं स्थूलचिह्नोपलक्षितम् ।
 न जानामि परं यत् ते प्रसीद परमेश्वर ! ॥ २३ ॥

अनाद्यतीति ॥ १४ ॥ एतत् अदयति, यवारब्धं मातृजनन्यास्तव
 जःबाधाचरितम् ॥ १५ ॥ त्रिषण्मायायां ये न जानन्ति आवर्त्ता
 अदोऽङ्गैः कर्मणाभिमानाः तेषु मोहान्वतमसां चक्रेष्वभीष्टं त्वाभिनिवेशरूपं
 दनाहताः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

अदोषकः अदभञ्जः ॥ २० ॥ ज्ञानमज्ञावभूतं विद्वान्महिम्नाभि-
 यानात्मकम् ॥ २१ ॥ मृदुहस्तं हस्तेन मोहनिवृत्त्या कुरारिणि कुरारि-

पराशर उवाच ।

अदित्वैवं श्रुतो विष्णुः प्रहस्याह सुरारणिम ।
माता देवि ! त्वमभ्याकं प्रसीद वरदा भव ॥ २४ ॥

अदितिरुवाच ।

एवमशु यथेच्छा ते, त्वमशेषैः सुरासुरैः ।
अजेयः पुरुषव्यात्र ! मर्त्तलोके भविष्यसि ॥ २५ ॥
ततोऽनन्तरमेवास्व शक्राणीमहिता दितिम् ।
सत्यभामा प्रवक्ष्याह प्रसीदेति पुनः पुनः ॥ २६ ॥

अदितिरुवाच ।

मत्प्रमादात् ते सुम्भ ! जग वैरूप्यमेव च ।
भविष्यत्यनवद्याङ्गि ! सर्वधामा भविष्यमि ॥ २७ ॥

पराशर उवाच ।

अदित्या तु कृतानुज्ञो देवराजो जनार्दनम् ।
यथावत् पूजयामास बहुमानपुरःसरम् ॥ २८ ॥
ततो ददर्श कृष्णोऽपि सत्यभामामहायवान् ।
देवाद्यानानि ह्वयानि नन्दनाटीति सत्तम ! ॥ २९ ॥
ददर्श च सुगन्धाढ्यं मञ्जरीपुञ्जधारिणम् ।
शय्याङ्गादकरं ताम्रमालपञ्जवर्षाभितम् ॥ ३० ॥
मथ्यमानोऽमृते जातं जातरूपसमत्वचम् ।
परिजातं जगन्नाथः केशवः केशिसूदनः ॥ ३१ ॥
तं दृष्ट्वा प्राह गोविन्दं सत्यभामा दिजोत्तम ! ।
कम्पात्त दारकामेष नीयते देवपादपः ॥ ३२ ॥

यदि ते तद् वचः सत्यं सत्यात्यर्थं प्रियेति मे ।
 महेहनिष्कुटार्थाय तदयं नीयतां तवः ॥ ३३ ॥
 न मे जाम्बवती तादृगभीष्टा न च रुक्मिणी ।
 सत्ये यथा त्वमित्युक्तं त्वया कृणामकृत् प्रियम् ॥ ३४ ॥
 सत्यं तद् यदि गोविन्द । नोपचारकृतं तव ।
 तदस्तु पारिजातोऽयं मम गेहविभूषणम् ॥ ३५ ॥
 विभ्रती पारिजातस्य केशपक्षेण मञ्जरीम् ।
 सपत्नीनामहं मध्ये शोभेयमिति कामये ॥ ३६ ॥

पराशर उवाच ।

इत्युक्तः संप्रहस्येनं पारिजातं गुरुत्वति ।
 पारोपयामास हरिस्तमूर्ध्वनरत्निणः ॥ ३७ ॥
 भः यच्च देवराजस्य महिषो, तत्परिग्रहम् ।
 पारिजातं न गोविन्द । हृत्ते, मर्हसि पादपम् ॥ ३८ ॥
 यच्चोविभूषणार्थाय देवैरमृतमन्यते ।
 उतपादितोऽयं न क्षेमो गृहीत्वैनं गमिष्यमि ॥ ३९ ॥
 देवराजो मुखप्रेक्षो यस्यास्तस्याः परिग्रहम् ।
 मौढ्यात् प्राथेयसे क्षेमो गृहीत्वैनं हि कां व्रजेत् ॥ ४० ॥
 अग्रमस्य देवेन्द्रो निष्कृतिं कृणु ! यास्यति ।
 वज्राशतकरं शत्रुमनुयास्यन्ति चामराः ॥ ४१ ॥
 तद्वत् मकमैदं वैविपक्षेण तवाप्यत ! ।
 विपाककटुं यत् कर्म तच्च शंसन्ति पण्डिताः ॥ ४२ ॥

॥ ३६ ॥ निःकुटार्थाय महेहोद्यानापेक्ष ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ देव-
 एतेन गृहीतव्येन ॥ ४० ॥ योऽनुयास्यति विपाककर्म न जानाति

इत्युक्ते तैश्चाचेतान् सत्यभामातिकोपिनी ।

का शची पारिजातस्य को वा शक्रः सुराधिपः ॥ ४३ ॥

सामान्यः सर्वलोकानां यद्येषोऽमृतमन्यने ।

समुत्पन्नः सुराः कस्मादेको गृह्णाति वासवः ॥ ४४ ॥

यथा सुधा यथैवेन्द्रेयथा श्रीर्वनरक्षिणः ।

सामान्याः सर्वलोकस्य पारिजातस्तथा द्रुमः ॥ ४५ ॥

भर्तृबाहुमहागवी रुणहेतुनं यथा शची ।

तत् कथ्यतामलं चान्धा सत्या हारयति द्रुमम् ॥ ४६ ॥

कथ्यताश्च द्रुतं गत्वा पीलीम्या वचनं मम ।

सत्यभामा वदस्व तदतिगर्वोदताक्षरम् ॥ ४७ ॥

यदि त्वं दयिता भक्त्युर्यदि वयः पतिस्तव ।

नङ्गन्तं हरतो वृत्तं तत् कारय निवारणम् ॥ ४८ ॥

जानामि ते पतिं शक्रं जानामि त्रिदिवेश्वरम् ।

पारिजातं तथाप्येनं मानुषी हारयामि ते ॥ ४९ ॥

पराशर उवाच ।

इत्युक्ता रक्षिणी गत्वा शच्या ऊचुर्यश्रोदितम् ।

शची चीत्साहयामास त्रिदशाधिपतिं पतिम् ॥ ५० ॥

ततः समस्तदेवानां सैन्यैः परिवृतो हरिम् ।

प्रययौ पारिजातार्थमिन्द्रा योधयितुं दिजः ॥ ५१ ॥

ततः परिघनिस्त्रिंशदामूलवरायुधाः ।

बभूवुस्त्रिदशाः सज्जाः शक्रे वज्रकरे स्थिते ॥ ५२ ॥

मङ्गल ॥ १६ ॥ ४० ॥ निष्कृतिं वाक्यात् मतीकारं करिष्यति ॥ ४१ ॥

विपाककटु परिष्कृतेऽनर्ककरम् ॥ ४२ ॥ ४७ ॥

सभामौ निवारणं कारय ॥ ४८ ॥ ५१ ॥ सज्जाः वज्रहाः ॥ ५२ ॥

स्त्रीत्वादगुरुचित्ताहं स्वभर्तृश्लाघनापरा ।

ततः क्षतवती यक्र ! भवता सह विग्रहम् ॥ ७१ ॥

तदलं पारिजातेन परस्मे न हृतेन नः ।

रूपेण गर्विता मा तु भर्त्ता स्त्री का न गर्विता ॥ ७४ ॥

पराशर उवाच ।

इत्युक्त्वा विनिवृत्ताऽसौ देवराजस्तथा हिज ! ।

प्राह चैनामलं चण्डि ! सख्यः खेदातिविस्तरेः ॥ ७५ ॥

न चापि स्वर्गसंहारस्थितिकर्त्ताखिलस्य यः ।

जितस्य तेन मे ब्रोडा जायते विग्रहरूपिणा ॥ ७६ ॥

यस्मिन् जगत् सकलमेतदनादिमध्ये

यस्माद् यतय न भविष्यति सर्वभूतात् ।

तेनाद्भवप्रलयपालनकारणेन

ब्रोडा कथं भवति देवि ! निराकृतस्य ॥ ७७ ॥

सकलभुवनमूर्तमूर्त्तिरस्यानुसूच्या

विदितसकलविदेर्ज्ञायते यस्य नान्यैः ।

तमजमकृतमोयं ग्राह्यतं स्वेच्छयैर्न

जगदुपकृतिमर्थ्यं कां विजेतुं समर्थः ॥ ७८ ॥

सौ सर्वज्ञाऽवन्तमोयस्येन मतेन ॥ ७९ ॥ वतिगरीश्वरे

यस्या दोषस्तुल्यः कर्मणः श्लाघनापराधमिति वदन्त्यासक्त्या अपि तथा

वाच्यमापद्यं पारहरति रूपेण गर्वितेति ॥ ७४ ॥ चण्डि !

४८ । यस्मिन् जगत् सकलमेतदनादिमध्ये ॥ ७५ ॥ न ब्रोडा

ननु गर्ववति वदन् तस्याह न चापीति त्रिभिः ॥ ७६ ॥ यस्मादुपादान

कारणभूतात् ततश्च विविक्तकारणभूतात् जनदभूत् भविष्यति चेत्तथा

॥ ७७ ॥ यज्जितवीर्यं जनादिहवीर्यं न तु सर्वविजितमेतत्तं तच्छ्रे

यस्य । जनदुपकृतमे कच्छया कश्चित्तत्त्वज्ञानितारम् ॥ ७८ ॥

एकत्रिंशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

संस्तुतो भगवानित्यं देवराजेन केशवः ।
प्रहस्य भावगम्भीरमुवाचेदं द्विजोत्तम ॥ १ ॥
देवराजो भवानिन्द्रो वयं मर्त्तगां जगत्पते ! ।
क्षन्तव्यं भवता चेदमपराधकृतं मम ॥ २ ॥
पारिजाततरुखायं नीयतामुचितासादम ।
गृहीतोऽयं मया शक्र ! मत्स्या वचनकारणात् ॥ ३ ॥
वज्रघ्नेदं गृहाण त्वं यत्त्वया प्रहितं भयि ।
तवेवेतत् प्रहरणं शक्र ! वैरिविदारणम् ॥ ४ ॥

शक्र उवाच ।

विमोहयसि मामोश ! मर्त्योऽहमिति किं वदन् ।
जानीमस्तद्भगवतो ननु मूर्खमविदो वयम् ॥ ५ ॥
यांमि सोऽमि जगत्त्राणप्रवृत्तौ नाथ ! संस्थितः ।
जगतः शल्यनिष्कर्षं करोष्यसुरमूढन ! ॥ ६ ॥
नीयतां पारिजातोऽयं कृणु ! हारवतीं पुरीम् ।
मर्त्तगन्तोके त्वया त्यक्ते नायं संस्थाप्यते भुवि ॥ ७ ॥

पराशर उवाच ।

तथेत्युक्त्वा च देवेन्द्रमाजगाम भुवं हरिः ।
प्रसन्नैः सिद्धगन्धर्वैः स्तूयमानस्तथर्षिभिः ॥ ८ ॥

उचितासादं वक्षोचितं स्थानम् ॥ १ ॥ ४ ॥ तत् तव यथादृष्ट-
मात्रं रूपं जानीमः न तु तव स्वरूपरूपिदः ॥ ५ ॥ शल्यनिष्कर्षे

ततः शङ्खमुपाध्याय हारकापरिसंस्थितः ।
 हर्षमुत्पादयामास हारकावासिनीं द्विज ॥ ८ ॥
 अवतीर्यैव गरुडात् सत्यभामासहायवान् ।
 निष्कृष्टे स्थापयामास पारिजातं महातरुम् ॥ १० ॥
 यमर्थाय जनः सर्वो जातिं स्मरति पीर्विकौम् ।
 वास्यते यस्य पुण्याणां गन्धेनोर्वी त्रियोजनम् ॥ ११ ॥
 ततस्ते मादराः सर्वे देहबन्धनमानुषान् ।
 दृष्टुः पादपे तस्मिन् कुर्वन्तो मुखद्वयनम् ॥ १२ ॥
 किङ्करीः समुपानीतं हृष्यन्वादि ततो धनम् ।
 स्त्रिययः कृष्णा जयाह नरकस्य परिग्रहान् ॥ १३ ॥
 ततः काले शभे प्राप्तो उपयेम जनादेनः ।
 ताः कन्या नरकेणामन् सर्वतो याः समाकृताः ॥ १४ ॥
 एकस्मिन्नेव गोविन्दः काले तामां महामते ।
 जयाह विधिवन् पाणीन् पृथग्गच्छेत् धर्मतः ॥ १५ ॥
 षोडश स्त्रीसहस्राणि शतमेकं तथाधिकम् ।
 तावन्ति चक्रे रूपाणि भगवान् मधुसूदनः ॥ १६ ॥
 एकैकश्रेण ताः कन्या मेनिरे मधुसूदनम् ।
 समेव पाण्डिपद्वयं भगवान् कृतवानिति ॥ १७ ॥

पञ्चमोऽङ्कः ॥ ६ ॥ न च नवावाक्यलिङ्गः पारिजातविबोध एकाह
 पञ्चमोऽङ्क इति ॥ ७ ॥ प्रपञ्चोत्तरहरेरनुमन्त्रिः विहादितिः कृत-
 वानः ॥ ८ ॥ १० ॥ पीर्विकी पूर्वाकषण्यन्वीम् ॥ ११ ॥ जयाह-

निशासु च जगत्स्रष्टा तामां गेहपु केशवः ।

सवास विप्र ! सर्वासां विश्वरूपधरा हरिः ॥ १८ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

प्रद्युम्नाद्या हरिः पुत्रा रुक्मिण्याः कथितास्तथ ।

भानुं भैमरिकश्चैव सत्यभामा व्यजायत ॥ १ ॥

दौमिमान् ताम्रपक्षाद्या रौहिण्यां तनया हरिः ।

बभूवर्जाम्बवत्याश्च शम्बाद्या वाहुशर्गलिनः ॥ २ ॥

तनया भद्रविन्दाद्या नाग्नजित्या महाबलाः ।

संयामजित्प्रधानास्तु शैव्यायास्त्वभवन् सुताः ॥ ३ ॥

हकाद्यास्तु सुता माद्र्यां गात्रवत्प्रमुखान् सुतान् ।

अवाप लक्ष्म्या पुत्राः कालिन्याश्च शुतादयः ॥ ४ ॥

अन्यासाश्चैव भार्याणां समुत्पन्नानि चक्रिणः ।

अष्टायुतानि पुत्राणां रुहस्राणां शतं तथा ॥ ५ ॥

प्रद्युम्नः प्रथमस्तेषां सर्वेषां रुक्मिणीसुतः ।

प्रद्युम्नादनिरुहोऽभूद् वज्रसूत्रास्मादजायत ॥ ६ ॥

पान् देहवन्तान् क्षदेहान् देशकारान् ददयुः तस्य जातिस्कारकत्वात्

॥ १२ ॥ परिपञ्चान् विवाहाद्यसम्बन्धाः कन्याः ॥ ११ ॥ १८ ॥

पूर्वोक्तप्रलाहवात्पूर्वकं हरिः सर्वान् पुत्रानाह, प्रद्युम्नाद्या

इत्यादि पञ्चभिः ॥ १ ॥ २ ॥ शैव्यायां मिलविन्दायाम् ॥ २ ॥ ५ ॥

अनिरुहश्च विवाहात् न वज्रं प्रद्युम्नाद्याहवादः प्रद्युम्न इति ॥ ६ ॥

अनिरुहो रथे बहो बलीः पौत्रो महाबलः ।

बाणस्य तनयामूयामूपयेमे हिजांशम ! ॥ ७ ॥

यत्र युद्धमभूद् घोर हरिश्चन्द्रयोर्महान् ।

क्षिप्रं सहस्रं बाहुनां यत्र बाणस्य चक्रिणा ॥ ८ ॥

मेतेय उवाच ।

कथं युद्धमभूद् ब्रह्मचर्यार्थे हरकृष्णयोः ।

कथं क्षयञ्च बाणस्य बहूनां कृतवान् हरिः ॥ ९ ॥

एतत् सर्वं महाभाग ! समाख्यातुं त्वमर्हसि ।

मदत् कौतूहलं जातं कथां श्रोतुमिमां हरेः ॥ १० ॥

पराशर उवाच ।

ऊषा बाणसुता विप्र ! पार्वतीं सह ग्रन्थना ।

कौडस्तोमुपलब्ध्याद्यैः स्पृहाचक्रे तदाश्रयाम । ॥ ११ ॥

ततः सकलचित्तज्ञा गीरा तामाह भाविनाम् ।

अलमत्यर्थतापेन भवती त्वमपि रंश्यसे ॥ १२ ॥

इत्युक्ते सा तदा चक्रे कदेति मतिमात्मनः ।

को वा भर्ता मनेत्येतां पुनरप्याह पार्वती ॥ १३ ॥

वैशम्पैयकृत्वाद्दृष्ट्यां स्वप्ने वाऽभिभव तव ।

क्षरिष्यति स ते भर्ता राजपुत्रि ! भविष्यति ॥ १४ ॥

पराशर उवाच ।

तस्यां तिथौ पुमान् स्वप्ने यथा दृष्ट्या उदीरितम् ।

॥ ७ ॥ यत्र युद्धमभूद् विनाशे युद्धमभूत् । यत्र युद्धे बाणस्य बाहुना

वहस्य चक्रिणा विह्वलम् ॥ ८ ॥ ॥ तदाश्रयतां ऊषामां वद

मः कौडस्तोमुपलब्ध्यां चक्रे ॥ ११ ॥ इत्युक्ते तदा गीरा वा ऊषा भवती

राजराजः कदा कदाति मतिं चक्रे ॥ १२ ॥ अभिभवतु वाऽन्यथा

तथैवाभिभवं चक्रे रागश्चक्रे तथैव सा ॥ १५ ॥
 ततः प्रवृद्धा पुरुषमपश्यन्ती तमतमुक्ता ।
 क गतोऽसीति निर्लज्जा मैत्रेयीकृतवती मखीम् ॥ १६ ॥
 बाणस्य मन्त्री कुम्भाण्डश्चित्रलेखा तु तत्सुता ।
 तस्याः सख्यभवत् सा च प्राह कोऽयं त्वयोच्यते ॥ १७ ॥
 यदा लज्जाकुला नास्यै कथयामास सा सती ।
 तदा विश्वासमानीय सर्वमेवाभ्यवादयत् ॥ १८ ॥
 विदितार्थान्तु तामाह पुनरुषा यथोदितम् ।
 देव्या तथैव तत्प्राप्ती योऽभ्युपायः कुरुष्व तम् ॥ १९ ॥

पराशर उवाच ।

ततः पटे सुरान् दैत्यान् गन्धर्वान् प्रधानतः ।
 मनुष्यांश्चाभिलिख्याम्यै चित्रलेखा व्यदर्शयत् ॥ २० ॥
 अपास्य सा तु गन्धर्वान्मथोरगसुरासुरान् ।
 मनुष्येषु दटो दृष्टि तेष्वप्यम्बकवृण्णिषु ॥ २१ ॥
 कृष्णरामौ विलोक्यामौ सुसूर्लज्जाजडेव सा ।
 प्रद्युम्नदर्शने व्रीडादृष्टि निन्देऽन्यतां द्विज ॥ २२ ॥

हंभोगम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ श्रीकृष्णान् कालभ्यान्त्या क गतोऽसीति
 वक्ष्यतेवोक्तवती ॥ १६ ॥ १७ ॥ अभ्यवादयत् आभिसख्येन यथावत्त-
 मुपामवादयत् कथनसकारयत् ॥ १८ ॥ देव्या यथोदितं स ते भर्तु
 भविष्यतीति तथैव तस्य भर्तुः प्राप्ताभ्युपायस्य यथोदितः ॥ १९ ॥ २० ॥
 अतएव कालबाजास्वात् दटो दटो तत्ताप्यम्बकवृण्णिषु कालबाजान-
 नेवत्वात् ॥ २१ ॥ कृष्णरामौ तु अश्वत्थामो वृष्णिश्च विलोक्य
 विलज्जयामास ॥ २२ ॥

दृष्टमात्रे ततः कान्ते प्रदुःखतनये द्विज । ।

दृष्ट्यात्यर्थविकाशिन्या लज्जा क्षापि निराकृता ॥ २३ ॥

सोऽयं सोऽयमित्युक्ते तथा मा योगगामिनी ।

ययौ द्वारवतीमूर्षां समाश्राम्य ततः सखीम् ॥ २४ ॥

तयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

बाणोऽपि प्रणिपत्यै नैवेद्याह त्रिलोचनम् ।

देव वाहुमहस्त्रेण निर्विघ्नोऽहं विनाहवम् ॥ १ ॥

क्षचित्क्षमेपा वाङ्मनां माफल्यजनको रणः

भविष्यति विना युद्धं भाराय मम किं भुजैः ॥ २ ॥

योगेश्वर उवाच ।

मयूरध्वजभङ्गस्ते यदा बाण भविष्यति ।

विगिताश्विजनानन्द प्रापस्य मे त्वं तदा रणम् ॥ ३ ॥

जदेवाधोक् । प्रदुःखदयने तस्य कान्तमाह्वयेन प्रदुःखनिवृत्त्याह द्विज-
गुह्यः दृष्टमन्यतां निन्द्य ॥ २३ ॥ २४ ॥ योगगामिनी योगवत्पादा-
काशनामिनी ॥ २४ ॥

अथ युद्धे बाणवाङ्मनां दं वक्ष्यन् प्रश्नोरपि तत्प्रवृत्तमिति दर्श-
यन्नाह बाणोऽहोति चक्षुःशः । अथोक्तं निवृत्तान्नमनात् प्राक् ॥ १ ॥
॥ २ ॥ विगिताश्विनो वाङ्मनो जनान् पिशाचादीन् आनन्दवतीति

ततः प्रणम्य मुद्रितः शश्वमभ्यागतो गृहम् ।
 भग्नश्च ध्वजमालोक्य हृष्टो हर्षान्तरं ययौ ॥ ४ ॥
 एतस्मिन्नेव काले तु योगविद्याबलेन तम् ।
 अनिरुद्धमथानिन्ये चित्रलेखा वराप्सराः ॥ ५ ॥
 कन्यान्तःपुरमध्ये तं रममाणं सहोषया ।
 विज्ञाय रत्निणी गत्वा गणसुन्दर्यभूपतः ॥ ६ ॥
 आदिष्टं किङ्कराणान्तं सैन्यं तेन दुरात्मना ।
 जघान परिघं लोहमादाय परवीरहा ॥ ७ ॥
 हतं तु तेषु बाणोऽपि रथस्थस्तद्वधोद्यतः ।
 युध्यमानो यथागतिं यदा वीर्येण निजितः ॥ ८ ॥
 मायया युयुधे तेन स तदा भग्नचोदितः ।
 ततस्तं पद्मगास्त्रेण बध्न्व यदुनन्दनम् ॥ ९ ॥
 हारवत्यां क्व यातोऽमावनिरुद्धेति जल्पताम् ।
 यदूनामाचचचे तं बह्वं बाणेन नारदः ॥ १० ॥
 तं शोणितपुरे श्रुत्वा नीतं विद्याविदग्धया ।
 याचिता प्रत्ययं जम्बुद्वीपानामरैरिति ॥ ११ ॥

शश्वमभ्यागतं श्रुत्वा जम्बुद्वीपमागतं तं नारदचिह्नं ध्वजं भग्नमालोक्य
 पुनर्हर्षान्तरं यथावति हयोरन्वयः ॥ ४ ॥ ६ ॥ तेन बाणेन आदिष्टं
 सैन्यं परवीरहा अनिरुद्धो जघान ॥ ७ ॥ ८ ॥ अनिरुद्धोऽपि बाणैः
 घृष्टः । अनिरुद्धः क्व यात इति जल्पतामित्यर्थः ॥ १० ॥ नारदश्च
 देव योगविद्यानिपुणश्च । चित्रलेखा वा नीतं शोणितपुरे वत्समानं तं
 श्रुत्वा अमरैर्न नीत इति प्रत्ययं निचयं जम्बुः । पारिजाताहरणे
 भराभूतैरमरैः प्रचीतः स्यादिति यद्वा जम्बुद्वीपः ॥ ११ ॥ प्रपन्न-

ततो गरुडमारुह्य स्मृतमात्रागतं हरिः ।
 बलप्रद्युम्नसहिता बाणस्य प्रययौ परम् ॥ १२ ॥
 पुरोप्रवेगे प्रमथैर्युद्धमासीन्महात्मनः ।
 ययौ बाणपुराभ्यासं नीत्वा तान् संक्षयं हरिः ॥ १३ ॥
 ततस्त्रिपादस्त्रिगिरा ज्वरो माहेश्वरो महान् ।
 बाणरक्षाशिमत्पथे युयुधे गार्ङ्गधन्वना ॥ १४ ॥
 तद्वस्त्रस्य संसृज्य तपाः कृणाद्भूमौ मातुम् ।
 अवाप बलदेवोऽपि शममामोलितेक्षणः ॥ १५ ॥
 ततः स युध्यमानस्तु सह देवेन गार्ङ्गिणा ।
 वैशाखेन ज्वरेणाशु कृणादेहाविराकतः ॥ १६ ॥
 नारायणभुजाघातपरिषोढनविह्वलम् ।
 तं वीक्ष्य क्षम्यमानस्येत्याह देवः पितामहः ॥ १७ ॥
 ततश्च चान्तमेवेति प्रोक्त्वा तं वैशाखं ज्वरम् ।
 आत्मन्येव लयं नित्यं भगवान् मधुसूदनः ॥ १८ ॥
 मम त्वया समं युद्धं ये स्मरिष्यन्ति मानवाः ।
 विज्वरास्ते भविष्यन्तात्यक्ता चेनं ययौ ज्वरः ॥ १९ ॥

वक्रगन्धे ॥ १३ ॥ १४ ॥ त्रिपादमस्त्रिगिरा रक्तबीचम दत्त
 मन्त्रसिद्ध्या तस्य ज्वरस्य प्रहरणमनं यद् भक्त तस्य क्षमां यन्मृतत्वापो
 यद्य बलदेवस्य स तथा तत्रोऽपि तेन तामेव चाभीविताक्षोऽपि
 तस्याहुवक्रगन्धानिहनात् ज्वरं आत्मसुखराप । पाठान्तरे तद्वक्र-
 क्षमां यन्मृततः प यत् तस्याहुवक्रं तस्य वक्रगन्धं क्षमाद् बलदेवोऽपि
 ज्वरं तापवशादेव ॥ १२ ॥ ततः स माहेश्वरो ज्वरो विष्णोर्देहं
 प्रविष्टं तेन वक्रं युध्यमानस्तदाभीमेव हृदेन वैशाखेन ज्वरेण
 तदेवाह वक्रिर्निवारितः ॥ १६ ॥ १७ ॥ यत् वीक्ष्य नित्यं स

ततोऽस्मीन् भगवान् पञ्च जित्वा नीत्वा तथा क्षयम् ।
 दानवानां बलं विष्णुं स्पर्शयामास क्षीलया ॥ २० ॥
 ततः समस्तसेन्येन देतयानां बलेः सुतः ।
 युयुधे शङ्करश्चैव कार्त्तिकेयश्च शौरिणा ॥ २१ ॥
 हरिश्चङ्करयोयुं हमतोवासीत् सुदारुणम् ।
 चुक्षुः सकला लोका यत्नास्त्रांशुप्रतापिताः ॥ २२ ॥
 प्रलयाऽयमग्रेषस्य जगतां नूनमागतः ।
 मेतिरे त्रिदशा यत्र वर्त्तमाने महाहवे ॥ २३ ॥
 जृम्भणास्त्रेण गोविन्दा जृम्भयामास शङ्करम् ।
 ततः प्रणेशुर्देतयाः प्रमथ्याश्च समन्ततः ॥ २४ ॥
 जृम्भाभिभूतश्च हरो रथोपस्य उपाविशत् ।
 न शयाक तथा योङ्गं क्षणेनाक्लिष्टकर्मणा ॥ २५ ॥
 गरुडक्षतवाह्यश्च प्रसृम्भास्त्रप्रपीडितः ।
 क्षणदुङ्कारनिर्धूतशक्तियापि ययौ गुहः ॥ २६ ॥
 जृम्भिते शङ्करे नष्टे देत्वमैन्ये गुहे जिते ।
 नीति प्रमथसेन्ये च संक्षयं शार्ङ्गधन्वना ॥ २७ ॥

तं नाशं भगवतेव ऊरुदयकार्यव्यवस्थापनत् । तदुक्तं चरित्रेण
 "युयुधं ऊरुः ऊरयतो गीङ्गायां भरणे प्रभू । गीङ्गमेतं भवानस्तु
 भरणे भासको ऊरुः" इति ॥ १८ ॥ १९ ॥ अस्मीन् पञ्च आहवनीय
 गाहपत्यदक्षिणास्त्रिंशत्पात्रावस्थानम् ॥ २० ॥ २१ ॥ अस्त्राणांशुभिः
 प्रकर्षेण तापिताः सन्तः ॥ २२ ॥

प्रमथो नूनमागत इति मेतिरे ॥ २३ ॥ प्रणेशु पञ्चाविताः ॥ २४ ॥
 जृम्भाभिभूतः आबद्धव्याघ्रः रथोपस्ये रथपृष्ठे ॥ २५ ॥ क्षणश
 दुङ्कारेण निर्धूता निरक्षा शक्तिरायुधं वक्ष्ये च पुहृत्पापक्रान्तः ॥ २६ ॥

नन्दोऽगमस्यहोताममधिकृता महारथम् ।
 बाणस्तत्रायथो योऽहं कृणुकाणि वने मङ्ग ॥ ३८ ॥
 बलमद्रो महावीर्यो बाणमैश्वर्यमनक्रथा ।
 विद्याध बाणे प्रभय धमेभस्तत् पलायत ॥ ३९ ॥
 पाकृष्ण लाङ्गलाणेन मुपलेनावपायितम् ।
 वनं वनेन दृष्ट्वा बाणो बाणैश्च चक्रिणः ॥ ४० ॥
 ततः कृणुस्य बाणेन युद्धमासीत् ममस्मृता ।
 परस्परमपून् दीप्तान् कायत्राणविभेदकान् ॥ ४१ ॥
 कृणुषिच्छेद बाणेस्तान् बाणेन प्रहितान् शरान् ।
 विभेद केयव बाणो बाणं विद्याध चक्रभृत् ॥ ४२ ॥
 मुमुचति तद्यास्ताणि बाणकृणो जिगीषया ।
 परस्परं क्षतिपरो परमामर्षेणो हिज ॥ ४३ ॥
 क्रियमानेष्वग्रेषु यरेष्वस्त्रं च मीदति ।
 प्राचुर्येण हरिर्बाण हन्तुंश्रुको ततो मनः ॥ ४४ ॥
 ततोऽक्रियतमहान्तर्जमः सदृशयति ।
 जपाह दैत्यचकारिर्हरिश्च सुदर्शनम् ॥ ४५ ॥

॥ ३८ ॥ धमेनः युद्धमासीत् प्रभय बाणैश्च पलायत पलायनमकरोत् ॥ ३९ ॥
 कृणुकाणि वने मङ्गलं च बाणैश्च कृतं कृतं बाणो दृष्ट्वा
 ॥ ४० ॥ वनकृतारिणादि बाणोऽन्तरम् । कायत्राणं चरन् तद्वद-
 यान्तिनम् परस्परं वल्लभकरोः क्षतिपरोः कृणुकाणामेभ्यो कृणुस्य
 बाणेन युद्धम् शरविच्छेदः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ बाणो च प्रचुर्येण
 क्रीदति वति ॥ ४३ ॥ वनेन वनेन वनेन कृतं वनेन यत्नवत्
 मदीयचक्रमातम् सुदर्शनं चक्रं जपाह ॥ ४४ ॥ कोटरी नाम

मुञ्चतो वाणनागाय तत्र चक्रं मधुद्विपः ।
 नम्रा दैतयविद्याभृत् कोटवी पुरतो हरिः ॥ ३६ ॥
 तामयतो हरिद्वेष्टा मालिताक्षः सुदगेनम् ।
 मुमाच वाणमुद्दिश्य कृत्तुं बाहुवनं रिपाः ॥ ३७ ॥
 क्रमेण तत् तु बाह्वनां वाणस्याच्युतनादितम् ।
 छिदश्चक्रोऽसुरापास्तशस्त्रीघत्तपणादृतम् ॥ ३८ ॥
 छिन्ने बाहुवने तत् तु करस्थं मधुसूदनः ।
 मुमुक्षुर्वाणनागाय विज्ञातस्तिपुरद्विपा ॥ ३९ ॥
 स उपेत्याह गाविन्दं सामपूर्वमुमापतिः ।
 विलोक्य वाण दाद्रेण्डच्छेदासृकस्त्राववर्षणम् ॥ ४० ॥

रुद्र उवाच ।

कृष्ण ! कृष्ण ! जगन्नाथ ! जाने त्वां पुरुषोत्तमम् ।
 परमं परमानन्दमनादि निधन परम् ॥ ४१ ॥
 देवतिथ्यङ्गमनुष्येषु शरीरग्रहणात्मिका ।
 लोलयं सर्वभूतस्य तव चेष्टापलक्षणा ॥ ४२ ॥
 तत् प्रसीदामयं दत्तं वाणस्यास्य मया प्रभो ! ।
 तत् त्वया नातृतं कार्यं यन्मया व्याहृतं वचः ॥ ४३ ॥
 अस्मत्संशयवृद्धोऽयं नापराधस्तथाव्यय ! ।
 मया दत्तवरो दैत्यस्तस्त्वां क्षामयाम्यहम् ॥ ४४ ॥

पराशर उवाच ।

इत्युक्तः प्राह गाविन्दः शूलपाणिमुमापतिम् ।
 प्रसन्नवदना भूत्वा गतामर्षीऽसुरं प्रति ॥ ४५ ॥

दैतेयानां विद्या मन्त्रमयी कृष्णदेवता वृक्षाणाम् अष्टमोऽङ्गः ॥ ३६ ॥ १७ ॥

अभिगवानुवाच ।

युष्मदत्तवरो बाणा जीवतामिष गृह्यर । ।
 त्वद्वाक्यगौरवादेतन्मया चक्रं निवर्त्तितम् ॥ ४६ ॥
 त्वया यदभयं दत्तं तद् दत्तमस्त्रिलं मया ।
 मत्ताऽविभिवमात्मानं दृष्टुमर्हसि गृह्यर । । ४७ ॥
 यत्तु मत्वं जगच्च दं मदेवासुरमानुषम् ।
 अविद्यामोहतात्मानः पुरुषा भिन्नदृष्टिनाः । ४८ ॥
 द्रव्यकृत् प्रययौ कृत्वा प्रायुस्त्रियैव तिष्ठति ।
 तदवस्थकृत्किंतां नेशुर्गकडानिलभोषिता । ४९ ॥
 ततः सन्निरुद्धभारं सपत्न्यो गुरुकृति ।
 याजस्मद्दीर्घां रामकाक्षिण्टामोदरां पुरीम । ५० ॥

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

मन्वेय उवाच ।

चक्रं कमे महच्छरीरविभ्राणा मानुषीं तनुम् ।
 त्रिगायं गच्छ गवश्च मयदेवाय नानया ॥ १ ॥
 दद्यान्मदकरात् कर्म दिव्यचैष्टाविषातकृतम् ।
 ततः कथ्यतां महाभाग परं कौतूहलं हि मे ॥ २ ॥

अष्टोत्तशतं यच्छीतं यत्तु यत्तु यत्तु यत्तु ॥ ३६ ॥ यत्तु यत्तु

यत्तु यत्तु यत्तु ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

पराशर उवाच ।

गदतो मम विप्रर्षे ! श्रूयतामिदमादरात् ।
 नरः वतानि कृष्णेन दग्धा वाराणसी यथा ॥ ३ ॥
 पौण्ड्रको वासुदेवस्तु वासुदेवाऽभवद् भवि ।
 अवतीर्णस्त्वमित्युक्तो जनैरज्ञानमोहितैः ॥ ४ ॥
 म मेने वासुदेवाऽहमवतीर्णो महीतले ।
 नष्टमृतिस्ततः सर्वे विष्णुचिह्नमचौकरत् ॥ ५ ॥
 दूतञ्च प्रेषयामास कृष्णाय सुमहात्मने ।
 त्यक्त्वा चक्रादिकं चिह्नं मदीयं नाम चात्मनः ॥ ६ ॥
 वासुदेवात्मकं मूढ ! मुक्त्वा सर्वं विगेषतः ।
 आत्मनो जीविताश्रयं ततो मे प्रणतिं व्रज ॥ ७ ॥
 इत्युक्तः संप्रहस्यैनं दूतं प्राह जनार्दनः ।
 निजचिह्नमहश्चक्रं समुत्स्रज्ये त्वयीति वै ॥ ८ ॥
 वाच्यः स पौण्ड्रको गत्वा त्वया दूत ! वचो मम ।
 ज्ञातस्त्वदात्मसद्भावो यत् कार्यं तद् विधीयताम् ॥ ९ ॥
 गृहीतचिह्न एवाहमागमिष्यामि ते पुरम् ।
 समुत्स्रज्यामि ते चक्रं निजचिह्नमसग्रयम् ॥ १० ॥

दिष्यामि दिवि भगवां चेष्टा पराक्रमस्तद्विषयतस्तस्मिन् ॥ ११ ॥

पौण्ड्रकः पौण्ड्रदेशजः प्राकृतैर्जनेः संस्तुयद्भिर्वासुदेवोऽवतीर्णस्त्वमित्युक्तः
 सन् ॥ ४ ॥ सत्यमेवाहं वासुदेवोऽवतीर्ण इति स मेने ॥ ५ ॥ ७ ॥
 समुत्स्रज्ये त्वयीति बुद्धिर्निहितं पौण्ड्रकमभिसन्वायोक्तम् । (चिह्नं)
 चक्रं क्षिपत्वा तं कृतिष्यामीति भावः ॥ ८ ॥

आशापूर्वश्च यद्विदमागच्छेत् तत्त्वयोदितम् ।

सम्पादयिष्ये श्वस्यन् तदप्येषोऽविलम्बितम् ॥ ११ ॥

यदणं ते समर्थं त्य कर्त्तास्मि नृपते । तथा ।

यथा त्वत्तं भयं भूयो न मे किञ्चिद् भविष्यति ॥ १२ ॥

इत्युक्त्वाऽपगतं दृष्टं संसृज्याभ्यागतं हरिः ।

गच्छन्त्यस्तमथाकृष्टं त्वरितं तत् पुरं ययौ ॥ १३ ॥

स चापि केशवाश्रयं श्रुत्वा काशिरपतस्तदा ।

सर्वसंन्यपरोक्षारः पार्श्वे यावत् उपाययौ ॥ १४ ॥

ततोऽबलेन महता काशिराजबलेन च ।

पेषणं क्रुत्वास्तदेवऽसौ केशवाभिमुखं ययौ ॥ १५ ॥

तं दृष्ट्वा हरिर्दृष्टादृष्टारण्यमृते स्थितम् ।

अक्रुहस्तं गटाच्छङ्खबाहुं पार्श्वगतम्भ्रजम् ॥ १६ ॥

सम्भरं धृतगाढं च सुपर्णरक्षितध्वजम् ।

वत्सं स्थले कृतश्लाघ्यं स्थावतमं दृष्ट्वा हरिः ॥ १७ ॥

किरीटकुण्डलधरं पीतवामः समन्वितम् ।

दृष्ट्वा तं भावगन्धिरं जहाम गच्छन्ध्वजः ॥ १८ ॥

युद्धे च बलीनाम्बु हृत्स्वमवलिना हितम् ।

निःस्त्रिंशद्विंशदाशुलयास्त्रिकामुक्कगालिना ॥ १९ ॥

अबलं याद्वेनिमैत्रेः शरैरिषुविदारणेः ।

गटाचक्रनिपातैश्च मृदयामास तद् बलम् ॥ २० ॥

यस्य चारुबाहुः शस्त्रवेति चतुर्भिः । तदाकृष्टं वृद्धं वापा-
कं ॥ १८ ॥ निजचितं वरिष्ठं चमत्स्वमवली ॥ १९ ॥ ॥
यावत् तदीयं दृष्टं वत्सं स्थले । ततोऽबलेन महता काशिराजबलेन च ।
पेषणं क्रुत्वास्तदेवऽसौ केशवाभिमुखं ययौ ॥ १९ ॥ इति

काशिराजबलश्रेयः त्वयं नोत्वा जनार्दनः ।

उवाच पीण्डकं मूढमात्मचिह्नोपलक्षणम् ॥ २१ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

पीण्डकोक्तं त्वया यत् तूतवक्त्रेण मां प्रति ।

समुत्सृजति चिह्नानि तत् ते सम्पादयाम्यहम् ॥ २२ ॥

चक्रमेतत् समुत्सृष्टं गदेयं ते विसर्जिता ।

गरुडानेष निर्दिष्टः समारोहतु ते ध्वजम् ॥ २३ ॥

पराशर उवाच ।

इत्युच्चायै विमुक्तेन चक्रेणासौ विदारितः ।

प्राधिता गद्या भग्ना गरुडांश्च गरुडता ॥ २४ ॥

ततो ज्वाहाकृतं लोकं काशोनामधिपां बली०

युयुधं वासुदेवेन मित्रस्यापचितौ स्थितः ॥ २५ ॥

ततः शार्ङ्गधनुमुक्तौ श्रित्वा तस्य शरैः शिरः ।

काशिभूत्यांश्च चित्तेषु कुर्वन् लोकस्य विजयम् ॥ २६ ॥

हत्वा च पीण्डकं श्रीरिः काशिराजश्च सानुगम् ।

पुनर्हीरवतीं प्राप्तां रेमे स्वर्गगतो यथा ॥ २७ ॥

तच्छिरः पतितं दृष्ट्वा तत्र काशियुतः पुरे ।

जनः किमेतदित्याह कर्नत्यत्यन्तविस्मितः ॥ २८ ॥

ज्ञात्वा तं वासुदेवेन हतं तस्य सुतस्ततः ।

पुराहितेन सहितस्तोषयामास शङ्करम् ॥ २९ ॥

काशिराजबलश्रेयः त्वयं नोत्वा जनार्दनः ॥ २४ ॥

कापिच ताशान्द्रयो स्थितः यन् युयुधे ॥ २५ ॥ २७ ॥ प्रचन'

यविष्णुते महाद्येते तोषितस्तेन यद्वरः ।

अरं हृषोषेति तदा तं प्रोवाच तृपाकजम् ॥ ३० ॥

स वने भगवनः कृत्वा पिबहन्तुर्बधाय मे ।

समुत्तिष्ठतु कणम्य त्वत्प्रसादात्प्रहृष्टवरः ॥ ३१ ॥

पराशर उवाच ।

एवं भविष्यत त्यक्तं दक्षिणाश्वेनत्तरम ।

महाकृत्वा समुत्तस्यो तस्यैवायं विनायिनीः ॥ ३२ ॥

ततो ज्वालाकरालास्या ज्वलत्कणकलापिका ।

कण कर्णेति कुपिता कृत्वा दारवतीं ययौ ॥ ३३ ॥

तामवश्यं जनस्यामविचलकाचनो मुनेः ।

ययौ यदृष्ट्वा जगता यरणं मधुसूदनमः ॥ ३४ ॥

कायिराजमुनेनयमाराध्य प्रयत्नध्वजम् ।

उत्तदादिता महाकृत्वा त्यवगम्याय चक्रिणाः ॥ ३५ ॥

जहि कृत्यानिमामृषीं वृद्धिज्वालाजटानकामः ।

चक्रमुत्सृष्टमस्यैष कोडासक्तो न क्षालया ॥ ३६ ॥

विष्णुः । ततश्च द्वात्येतां देवेषु ॥ ३५ ॥ ३० ॥

विष्णुर्देवाणां प्राचेनोडा कृत्वा यमोत्तमं तस्यैव तस्यैव चक्रिणां

॥ ३१ ॥ तदुत्तमं तस्यैव तस्यैव तस्यैव तस्यैव तस्यैव तस्यैव तस्यैव

तस्यैव तस्यैव तस्यैव तस्यैव तस्यैव तस्यैव तस्यैव तस्यैव तस्यैव

तस्यैव तस्यैव तस्यैव तस्यैव तस्यैव तस्यैव तस्यैव तस्यैव तस्यैव

तस्यैव तस्यैव तस्यैव तस्यैव तस्यैव तस्यैव तस्यैव तस्यैव तस्यैव

तस्यैव तस्यैव तस्यैव तस्यैव तस्यैव तस्यैव तस्यैव तस्यैव तस्यैव

तदम्बिमासाजटिलज्वालोद्गारातिभीषणाम् ।
 कृत्यामनुजगामाद्य विष्णुचक्रं सुदर्शनम् ॥ ३७ ॥
 चक्रप्रतापविध्वस्ता कृत्या माहेश्वरी तथा ।
 ननाथ वेगिनी वेगात् तदप्यनुजगाम ताम् ॥ ३८ ॥
 कृत्या वाराणसीमेवं प्रविवेश त्वरान्विता ।
 विष्णुचक्रप्रतिहतप्रभावा मुनिसत्तम ॥ ३९ ॥
 ततः काशिवलं भूरिप्रमथानां तथा बलम् ।
 समस्तगस्तास्त्रयुतं चक्रव्याभिमुखं ययौ ॥ ४० ॥
 गस्तास्त्रमोक्षचतुरं दग्ध्वा तद् बलमोजसा ।
 कृत्यागर्भमशेषां तां दग्ध्वा वाराणसीं पुरीम् ॥ ४१ ॥
 मभ्रभृङ्गत्यपीरान्त साग्वमातङ्गमानवाम् ।
 अशेषकोपकोष्ठां तां दुर्निरीच्यां सुरैरपि ॥ ४२ ॥
 ज्वालापरिप्लुताशेषगृहप्राकारचत्वराम् ।
 टटाह तद्वरेचक्रं सकलामिव तां पुरीम् ॥ ४३ ॥
 ज्वालीशामर्षमत्यव्यसाध्यसाधनसम्प्लवम् ।
 तच्चक्रं प्रस्फुरद्गतिं विणोराभ्याययौ करम् ॥ ४४ ॥

अम्बिमासाजटिलज्वालोद्गारातिभीषणा च
 ताम् । पाठान्तरे चक्रविशेषवत् ॥ ३७ ॥ ननाथ अपाकावत ॥ ३८ ॥
 ॥ ३९ ॥ भूधनां राज्ञां भूधैः पीरेव अङ्गिताम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥
 ज्वालीशामर्षम् अमनकोपं अत एवात्यक्त कृत्यागराक्षणीद्गाराः
 साध्यस्तु साधनेन वस्तुतः पुनः कालान्तरसाधनाय वाचाङ्गमिच्छते ।

पञ्च त्रिंशोऽध्यायः ।

मैत्रेय उवाच ।

भूय एवाहमिच्छामि बलभद्रस्य धीमतः ।
श्रोतुं पराक्रमं वृद्धम् ! तस्यमाख्यातुमर्हसि ॥ १ ॥
यमुनाकर्षणादीनि श्रुतानि भगवन्मया ।
तत् कथ्यतां महाभाग ! यदन्तः कृतवान् बलः ॥ २ ॥

पराशर उवाच ।

मैत्रेय ! श्रुतां कर्म यद्दामेवाभवत् कृतम् ।
एनस्तेनापमैत्रेय शेषेण धरणीभृता ॥ ३ ॥
दुष्प्रोधिनास्य तनयां स्वदवरकृतसन्ध्याम् ।
बलादाटतवान् वीरः शार्ङ्गो जाम्बवतीसुतः ॥ ४ ॥
ततः कृशा महावीर्योः कर्षदुष्प्रोधिनादयः ।
भीमकृष्णाटययैर्न बबन्धुर्धुं धि निर्जितम् ॥ ५ ॥
तत् श्रुत्वा यादवाः सर्वे क्रोधं दुष्प्रोधिनादिषु ।
मैत्रेय ! चक्रन् ततो निहन्तुं ते महाश्रमम् ॥ ६ ॥
तान् निवार्य बलः प्राङ् मदलोलाकुलाचरम् ।
सोऽप्यस्ति ते मदवचनात् यास्याम्येकां हि कोरवान् ॥ ७ ॥

इति पञ्चदशवक्त्रकोशादिचरितं वाराहवीर्यचरितं दत्तम् ।
इति चरितचरितं चरितचरितं चरितचरितं चरितचरितं चरितचरितं
॥ १ ॥ इति पञ्चदशवक्त्रकोशादिचरितं वाराहवीर्यचरितं दत्तम् ।
इति चरितचरितं चरितचरितं चरितचरितं चरितचरितं चरितचरितं

बलदेवस्ततो गत्वा नगरं नागसाङ्ग्यम् ।

वाञ्छापवनमध्येऽभूत् न विवेकं च तत् पुरम् ॥ ८ ॥

बलमागतनाञ्चाय भूपा दुर्योधनादयः ।

गामघ्नमुदकश्चैव रामाय प्रत्यवेदयत् ॥ ९ ॥

गृह्णत्वा विधिवत् सर्वं ततस्तानाह कौरवान् ।

आज्ञापयत्युपमेनः शास्त्रमाशु विमुञ्चत ॥ १० ॥

ततस्ते तद् वचः श्रुत्वा भीष्मद्रोणादयो द्विज ! ।

कर्णेदुर्योधनाद्याश्च कुर्ध्वर्द्धिंजसत्तम ॥ ११ ॥

लक्ष्म कृपिताः सर्वं बाह्वीकाद्याश्च कौरवाः ।

अराज्यार्द्धं यदावेशमवेक्ष्य मुषलायुधम् ॥ १२ ॥

भो ! भो ! किमेतद् भवता बलभर्तृरितं वचः ।

आज्ञां कुरुक्लोत्थानां यादवः कः प्रदास्यति ॥ १३ ॥

स्यमेनोऽपि यद्याज्ञां कौरवाणां प्रदास्यति ।

तदलं पाण्डवच्छत्रैर्नृपयोग्यैर्विहम्बितैः ॥ १४ ॥

तद् गच्छ बल ! पापाढां शास्त्रमन्यायचेष्टितम् ।

विमोक्ष्यामी न भवतो नाशमेनस्य शामनात् ॥ १५ ॥

प्रणतिर्या कृतास्माकमार्याणां कुरुराज्यके ।

ननाम सा कृता केयमाज्ञा स्वामिनि भृत्यतः ॥ १६ ॥

अथा भवत्येवं प्राक् ॥ ७ ॥ तत् पुरं विवेकेति श्लोकार्थे योङ्गं
तत् पुरम् नञ्कार्थं प्रत्येमुपनिष्पन्नम् । उदकश्चाप्यर्द्धं रामाय दत्तबलः ॥ ८ ॥
विहम्बितैरकदहशरैरेव हतेर्बद्धां नृपाङ्गैर्विहम्बितैश्च । तान्यपह-
रिण्युक्त इति भावः ॥ १४ ॥ १५ ॥ अस्माभिर्घातितत्वात् वा प्रणतिरहं
न कृता चेत् तथा नाम नास्तु केवमाज्ञा स्वामिनीति । ययं स्वामिनो
आदवास्मकानुभवाः । अत आज्ञा न युक्ता किन्तु निश्चापयतीति वक्तव्य-

गर्वमारोपिता यूयं समानासनभोजनैः ।

को दीषो भवतां नीतियेत प्रीत्या नावलोकिता ॥ १७ ॥

अस्माभिरर्ष्यो भवतां योऽयं बलः । निवेदितः ।

प्रेक्ष्यैतच्चैतदस्माकं कुर्वन् वृषत्कुलोचितम् ॥ १८ ॥

पराशर उवाच ।

इत्युक्त्वा कुरवः सर्वे न मुचामो हरेः सुतम् ।

कृतैकनिबध्यास्तूयं विविशुर्गजसाहयम् ॥ १९ ॥

मत्तः कोपेन चाघर्षस्तदधिष्ठेपजम्बना ॥ २० ॥

सत्याय पाप्मनां वसुधां जघाम न हलायुधः ॥ २१ ॥

ततो विदारिता पृष्ठी पाष्णिघाताभ्यहासनः ।

आम्फोटवामास तथा दिशः शब्देन प्रयत्नः ॥ २२ ॥

स उवाचातिताम्राक्षो मूकुटीकटिष्ठाननः ।

पृष्ठी । मदावलेपोऽवमसाराणां दुरात्मनाम् ॥ २३ ॥

कौरवाणां महीपत्वमस्माकं किम कासत्रम् ।

उद्यमेनस्य ये नाशं मन्यन्तेऽद्यापि लङ्घनम् ॥ २४ ॥

विनि भावः ॥ १६ ॥ नीतिर्बन्धु प्रीत्या नावलोकितेति श्रीमानामति-

वृत्तान्तो न बाह्ये दम्बोर्भूता राजनीतिर्बुद्धाश्च प्रीत्याऽप्यर्ष्यं

विचारिता अतोऽप्यप्येवार्थं दीष इति भावः ॥ १७ ॥ १८ ॥ न

उवाच इति कृतैकनिबध्याः कृतैकवध्याः ॥ १९ ॥ अघिष्ठेपजम्बना तिर-

कारकतेन ॥ २० ॥ २१ ॥ अवाताकां वसुधोनामां ॥ २२ ॥

कौरवाणां वज्रीवर्षिणं खमः । अकावन्तु वाचकम् आत्मनु-

धेयम् महादुःखिण्यर्थः । अद्यापि दम्बादीनयाद्यावन्ते वसुधा ये

कुरव आकां न वस्यन्ते नाद्रिवन्ते किन्तु मल्लान्तरेव वस्यन्ते ॥ २३ ॥

आद्यां प्रतीच्छेद् धर्मेण सह देवैः यवीपतिः ।
 सदाध्यास्तो सुधर्मा तामुग्रसेनः यचापतेः ॥ १५ ॥
 धिक्मनुष्यगतोच्छिष्टे तुष्टिरेषां नृपासने ।
 पारिजाततरोः पुष्पमञ्जरीर्वनिताजनः ॥ १६ ॥
 विभर्ति यस्य भृत्यानां सोऽप्येषां न महीपतिः ।
 समस्तभूभजां नाथ । उग्रसेनः स तिष्ठतु ॥ १७ ॥
 अथ निष्कीरवामुर्वीं कृत्वा यास्यामि तत्पुरीम् ।
 कर्णं दुर्योधनं द्रोणमथ भीष्मं समाङ्गिकम् ॥ १८ ॥
 दुष्टान् दुःशामनादींश्च भूरिश्रवसमेव च ।
 सोमदत्तं शल भीममर्जुनं सयुधिष्ठिरम् ॥ १९ ॥
 अमर्जौ कौरवांशान्वाहन् हत्वा साग्नरथहिपान् ।
 बौरमादाय शाम्बल्य सपत्नीकं ततः पुरीम् ॥ २० ॥
 हारकामुग्रमेनादीन् गत्वा वृक्षामि बान्धवान् ।
 अथवा कौरवाधोन समस्तेः कुरुभिः सह ॥ २१ ॥
 भारावतरणे शीघ्रं देवराजेन चोदितः ।
 भागीरथां श्विपाम्यायु नगरं नागसाङ्गयम् ॥ २२ ॥

परायण उवाच ।

इत्युक्त्वा मदरक्ताक्षः कर्षणाधोमुखं हलम् ।
 प्राकारवप्रे विन्यस्य चकर्ष मुषलायुधः ॥ २३ ॥

आद्यापीठकाभिप्रायं विदधोति, आद्यां प्रतीच्छेदिति ॥ १४ ॥ २७ ॥
 अमर्जौ नकुलवृद्धौ ॥ १८ ॥ कर्षणाधोमुखं प्राकारवप्रे दुर्गस्य
 नृपदेहे ॥ १९ ॥ आधूर्णितं विचक्षितम् ॥ २१ ॥

आघूर्णितं तत् सहसा ततो वै हस्तिनापुरम् ।
 दृष्ट्वा संसृज्यद्दयाचक्रुः सर्वकौरवाः ॥ ३४ ॥
 राम ! राम ! महाबाहो ! क्षम्यतां क्षम्यतां त्वया ।
 उपसंश्रितं कोपः प्रसोद मुषलायुध ! ॥ ३५ ॥
 एष ग्राम्यः सपत्नीकस्तव निर्यातितो बल ! ।
 अविज्ञातप्रभावाणां क्षम्यतामपराधिनाम् ॥ ३६ ॥

पराशर उवाच ।

ततो निर्यातयामासुः ग्राम्यं पन्नगं समन्वितम् ।
 निष्क्रम्य नगरात् तूर्णं कौरवा मुनिपुङ्गव ! ॥ ३७ ॥
 भोक्षद्द्रोणकृपादीनां प्रणम्य वदतां प्रियम् ।
 क्षान्तमेतन्नयेत्याह बलो बलवतां वरः ॥ ३८ ॥
 अद्याप्याघूर्णिताकारं लब्धते तत् पुरं हिज ! ।
 एष प्रभावो रामस्य बलशौर्ष्योपलक्षणः ॥ ३९ ॥
 ततस्तु कौरवाः ग्राम्यं संपूज्य हस्तिना सह ।
 प्रेषयामासुर्दृष्ट्वा हृदयभार्यासमन्वितम् ॥ ४० ॥

निर्यातितः क्षम्यतः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ दृष्ट्वा हृदयेन
 परिचक्ष्य भार्याया च समन्वितम् ॥ ३८ ॥

षट्चिंशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

मैत्रेय ! श्रूयतां तस्य बलस्य बलशालिनः ।
कृतं यदन्यत् तेनाभूत् तदपि श्रूयतां द्विज ! ॥ १ ॥
नरकस्यासुरेन्द्रस्य देवपक्षविरोधिनः ।
सखाभवन्महावीर्यां द्विविदां नाम वानरः ॥ २ ॥
वैरानुबन्ध बलवान् स चकार सुरान् प्रति ।
नरकं हतवान् कृष्ण बलदपसमन्वितम् ॥ ३ ॥
करिष्ये सर्वदेवानां तस्मादेष प्रतिक्रियाम् ॥ ४ ॥
यज्ञविध्वसनं मेन सर्वलोकक्षयं हितम् ।
ततो विध्वंसयामास यज्ञानज्ञानमाहितः ॥ ५ ॥
विभेद साधुमर्यादां क्षयं चक्र च देहिनाम् ।
ददाह च वनोद्देशान् पुरग्रामान्तराणि च ॥ ६ ॥
कचिच्च पर्वताक्षपैर्ग्रामादीन् समचूर्णयत् ।
शैलानुत्पाट्य तीर्थेषु मुनोच्चास्त्रुनिधौ तथा ॥ ७ ॥
पुनश्चार्णवमध्यस्थः क्षांभयामास सागरम् ।
तेन विक्षोभितस्याम्बिरुहे लोऽजायत द्विज ! ॥ ८ ॥
प्रावयंस्तोरजान् ग्रामान् पुरादीनतिवेगवान् ।
कामरूपी महारूपं कृत्वा संस्थानशेषतः ॥ ९ ॥

मैत्रेय ! श्रूयतामिति यदुक्तं तदेव विदधोति, कृतं यदन्यदिति
॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ देवतो द्वारकायाः

लुण्ठन् भ्रमणसंमर्दः सञ्चयेति वानरः ।
 तेन विप्रकृतं सर्वं जगदेतद् दुरात्मना ॥ १० ॥
 निःस्वाध्यायवष्टुकारं मेवेयाभोत् सुदुःखितम् ॥ ११ ॥
 एकदा रेवतीयान पयो पानं हलायुधः ।
 रेवती च महाभागा तद्येवान्धा वरणिजः ॥ १२ ॥
 उपगम्यमाना विलसत्कलनामौलिमध्यगः ।
 रमे यद्वरनेष्टः कुर्वर इव मन्दरे ॥ १३ ॥
 ततः स वानराभ्येत्य गृह्णीत्वा सारिणा हलम् ।
 मुपलब्धं चकारास्य सन्धुक्च विहस्यनम् ॥ १४ ॥
 तद्यत्र यावतां तासां जहासाभिमुखं कपिः ।
 पानपूषाश्च करकांसिचपाहत्य वे वेदा ॥ १५ ॥
 ततः कापपरीतान्वा भर्तृसयामास तं बलः ।
 तयापि तमवधाय चक्रे विलसितलाभनिम् ॥ १६ ॥
 ततः समुत्थाय बली जयाह मुपलं दया ।
 सोऽपि यैलशिलां भोमां जपाह प्रवगात्मनः ॥ १७ ॥
 विलेप च स तां क्षिमां मुपलेन सहस्रधा ।
 विभेदं वादवन्नेष्टः सा पपात महीतले ॥ १८ ॥
 पापतन्त्रं बलक्षामो समुज्जह्य प्रवङ्गमः ।
 वेङ्गानागम्य रोषेण तलेनारब्धताडयत् ॥ १९ ॥
 ततो बलेन कीपेन मुष्टिना मूर्ध्नि ताडितः ।
 पपात कधिरोद्धारो द्विविदः क्षीणजीवितः ॥ २० ॥

पुरतो मरिचः वल्गुश्चिन्मुखाये ॥ १० ॥ विप्रकृतं सारिणा
 तासां वीर्यवः पूषायाः हासां मध्यगः ॥ ११ ॥ विहस्यनं मूर्ध्नि

पतता तच्छरीरेण गिरिः मृङ्गमदीर्यत ।
 मैत्रेय ! शतधा वल्लिवल्लेषेव हि ताडितम् ॥ २१ ॥
 पुण्यवृष्टिं ततो देवा रामस्योपरि चिन्तितुः ।
 प्रशंसन्तस्तथाभ्येत्य माध्वे तत ते मङ्गत् कृतम् ॥ २२ ॥
 अनेन दृष्टकपिना दैत्यपक्षोपकारिणा ।
 जगन्निराकृतं वीर ! दिव्यासौ क्षयमागतः ।
 इत्युक्त्वा दिवमाजग्म देवा वृष्टाः सगुह्यकाः ॥ २३ ॥
 पराशर उवाच ।

एवंविधान्यनेकानि बलदेवस्य धीमतः ।
 कर्माण्यपरिमेयाणि शेषस्य धरणीभृतः ॥ २४ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ।

एवं दैत्यबधं कृत्वा बलदेवमहायवान् ।
 अक्रे दुष्टचित्तोयानां तथैव जगतः कृते ॥ १ ॥
 क्षितेऽथ भारं भगवान् फालाग्नेन समं विभुः ।
 अवतारयामास हरिः समस्ताक्षीहिणीवधात् ॥ २ ॥

दलदण्डनादिविज्रिम्बाम् ॥ १२ ॥ पीवते इति पानं जटिला तत्पूष्पांश्च
 वरवान् वचनान् ॥ ११ ॥ १८ ॥ अदीर्घं त विदीर्घं समूत् ॥ १८ ॥ २० ॥

दुष्टचित्तोयानां च बधं अक्रे ॥ १ ॥ फालाग्नेन बधं तत्पारश्वेन

कृतं भारवतरणं भुवा हत्वास्त्रिजान् नृपान् ।
 यापय्याजेन विप्रानामुपसङ्गतवान् कुलम् ॥ १ ॥
 सतष्ट्यश्च द्वारकां कथास्तथा मानुषमात्मभूः ।
 सांघो विष्णुमयं स्थानं प्रविशेय पुनर्निजम् ॥ ४ ॥
 मेधेय उवाच ।

स विप्रयापय्याजेन सञ्जग्ने स्वकुलं कथम् ।
 कथञ्च मानुषं देहमृतमसज्जं जनादेन ॥ ५ ॥
 पराशर उवाच ।

शिवामित्रस्तथा कथा नारदश्च महाभुजिः ।
 पिण्डारकं महातीक्ष्णं दृष्ट्वा वदकुमारकेः ॥ ६ ॥
 ततस्ते यौवनोद्यता भाविकार्यप्रचोदिताः ।
 यास्य जास्यवतीपुत्रं भयवित्वा स्त्रियं यथा ॥ ७ ॥
 प्रसृतांस्तान् मुनोन्वयः पण्डितपुरःसरम् ।
 इयं स्त्री पुत्रकामस्य बभ्रोः किं जनयिष्यति ॥ ८ ॥
 दिव्यज्ञानोपपन्नास्ते विप्रस्तथाः कुमारकेः ।
 मुनयः कुपिताः प्रोचमुषसं जनयिष्यति ।
 येनास्त्रिजकुलात्मादा यादवानां भविष्यति ॥ ९ ॥
 इत्युक्तास्तेः कुमारस्ते पाचयन्त्युपपाकतम् ।
 उपमेनायं भवकं जज्ञे यास्यस्य चोदरात् ॥ १० ॥

यः क्षितेभीरवतात्तरवाचा ॥ १ ॥ १ ॥ पादुकां महत्पुत्रमादौ, वीरः
 यवयवाद्यादिर्वहितः ॥ १ ॥ १ ॥ भाविकार्यं वादयन् द्वारकोन प्रसृताः
 ॥ ७ ॥ ८ ॥ दिव्यज्ञानोदितं भगवन्मतं तत्प्रज्ञानवत्तथा विप्रस्तथा
 मतादिताः ॥ ९ ॥ उपमेनावाचयन्तुः न ॥ पौत्रव्याय ॥ १० ॥ उप-

तदुपसेनी मुपलमययुष्मकारयत् ।
 जघ्रे स चेरकायूष्णः प्रक्षिप्तस्त्रैर्महादधौ ॥ ११ ॥
 मुपलस्याय लोहस्य चूर्णितस्यान्धकैर्हिज ।
 खण्डं चूर्णयितुं श्रेष्ठैर्नैकं ते तोमराकृति ॥ १२ ॥
 तदप्यम्बुनिधौ क्षिप्तं मत्स्या जग्राह घातिभिः ।
 स्वातितस्योदरात् तस्य लब्धो जग्राह तं जरा ॥ १३ ॥
 विज्ञातपरमार्थोऽपि भगवान् मधुसूदनः ।
 नैच्छत् तदन्यथाकर्तुं विधिना यत् समीहितम् ॥ १४ ॥
 देवैश्च प्रहृति दूतः प्रणिप्रत्याह केशवम् ।
 रहस्येकमहं दूतः प्रहृति भगवन् ! सुरैः ॥ १५ ॥
 विग्राग्विमरुदादित्यरुद्रमाध्यादिभिः सह ।
 विज्ञापयति यच्छक्रस्तदिदं यूयतां प्रभो ! ॥ १६ ॥
 भारवतारणार्थाय वर्षाणामधिकं शतम् ।
 भगवानवतीर्णोऽत्र त्रिदशैः संप्रसादितः ॥ १७ ॥
 दुर्बुक्ता निहता दैत्या भूयो भारोऽवतारितः ।
 त्वया सनाथास्त्रिदशा भवन्तु त्रिदिवे पुनः ॥ १८ ॥

सेनोऽपि श्रीकृष्णमविज्ञात्वेन स्वयं तदाययं सुषणं चूर्णमकारयत् ।
 जघ्रेन च विनाशकावे तेषां कण्ठदेशस्थं सूचितम् । स च चूर्णः ।
 तच्चूर्णं महोदधौ प्रक्षिप्तं च तदेवायां जगन्म । एरका भारानयो-
 पेताक्षुषभेदा भूत्वा जघ्रे । एकेन सुषणेन बहूनां परस्परम् प्रहरणा-
 यन्मयाश्च चूर्णद्वारा तदेव बहुधा परिणतमिति भावः । तोमराकृति
 तदप्यम्बुजम् ॥ १२ ॥ घातिभिर्मत्स्याघातिभिर्घातितस्य वस्त्रोदरात् जरा-
 यन्त्रो कुलो व्याधो जग्राह । स च जराभिजातदेवतायो बहुव्यय एव
 ज्वायत्वं प्राप्त इति हरिवंशे प्रसिद्धम् ॥ १३ ॥ १६ ॥ पञ्चविंशत्यधिकं

तदतीतं जगत्ताव ! वर्धयामधिकं यतन् ।

इदानीं गम्यतां स्वर्गो भवतां यदि रोचते ॥ १८ ॥

देवेर्विज्ञाप्यन्ते चेद्मवाग्रेव रतिस्तव ।

तत् प्रोचता तवाकाममाप्तेयमनुजोविभिः ॥ २० ॥

श्रीभगवानुवाच ।

यत्त्वमायाविलं द्रुतं वेद्येतदहमप्युत ।

प्रारब्ध एव हि मया यादवानामपि जयः ॥ २१ ॥

भूयः नाद्यापि भारोऽयं यादवेरनिवर्तितैः ।

पश्यतां हि करोम्ये तन् ममरात्रे च मत्वरः ॥ २२ ॥

यथा गृह्णीतामस्याभिर्दत्त्वाह दारकाभयम् ।

यादवानुपसंहृत्य यास्यामि त्रिदिवालयम् ॥ २३ ॥

मनस्येदेहजन्मसुखं सङ्घर्षमहायवान्

प्राप्तं पवाप्सि मन्त्राणां देवेन्द्रे च तदा सुरैः ॥ २४ ॥

जरासन्धादयो येऽन्ये निहता भारहृताव ।

चित्तेभ्यः कुमारोऽपि यदृणा नापचीयते ॥ २५ ॥

तदेतं सुमहाभारमवनायै चित्तेरहम्

याप्याम्यनरलोकांश्च पाननाय प्रवोहि तान् ॥ २६ ॥

यत् तवाकामं जगतीश्वर, पशुविद्याविद्यानि युवोक्तः ॥ १७ ॥ १८ ॥

इदं वाचं कथयन्निहो वचनाम् ॥ २० ॥ अङ्गुष्ठापरिवेष्टं यदेव

पश्यताम् ॥ २१ ॥ तन् विजयं वादाद्युक्तं, प्रारब्धः तदाह, पुनरिति ।

चित्तेभ्यः कर्तव्यम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ यथा दृष्टावन्ति मन्त्राणां ॥ २४ ॥

यदृणा कुमारो वाचोऽपि तेभ्यो वाचचीयते क्लृप्तो न भवति ॥ २५ ॥

पराशर उवाच ।

इत्युक्तो वासुदेवेन देवदूतः प्रणम्य तम
मैत्रेय ! दिव्यया गत्या देवराजान्तिकं ययौ ॥ २७ ॥
भगवानप्ययोत्पातान् दिव्यभीमान्स्त्रीलगात् ।
ददग्ने हारकापूर्यां विनायाय दिवानिशम् ॥ २८ ॥
तान् दृष्ट्वा यादवानाह पश्यध्वमतिदारुणान् ।
महोत्पातान् यमावैषां प्रभासं याम मा चिरम् ॥ २९ ॥

पराशर उवाच ।

एवमुक्ते तु लक्षणेन यादवप्रवरस्ततः ।
महाभागवतः प्राह प्रक्षिपत्योदयो हरिम ॥ ३० ॥
भगवन् । यस्याया काव्ये तटाक्षापय माम्भूतम् ।
मन्यं कुलमिदं सर्वं भगवान् मञ्जरिष्यति ।
नाशायास्य निमित्तानि कुलस्याप्युत ! लक्षणे ॥ ३१ ॥

भगवानुवाच ।

गच्छ त्वं दिव्यया गत्या मत्प्रसादममुत्यया ।
बदरीमात्रमं पुष्पं गन्धमादनपर्वते ॥ ३२ ॥
नरनारायणस्थाने तत्पाविनमहोतसे ।
मन्मना मत्प्रसादेन तत्र मिहिमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥

भगवानपि अत्रोक्तं कृतात्पातान् ददग्ने । तत्र दिव्या पञ्चबुद्धादयः,
भीमा भूषण्यादयः, अन्तरीक्षगाः टिग्दाहोक्तापातादयः ॥ २८ ॥
हारकायां नरके आधिकारिकदेशाणां यादवानां सुक्तिं स्मृतं ।
तस्मान्मृदिति अर्धोक्तावाप्तित्वात् प्रभासं गन्तुं प्ररोचयन्नाह, एषा
कृत्पातानाहपयमाहं प्रभासं जन्मामेति ॥ २८ ॥ २९ ॥ अहोदितः

अहं स्वर्गं गमिष्यामि उपसंहृत्य वै कुतम् ।
हारकाश्च मया त्यक्तां समुद्रं प्राविशिष्यति ॥ १४ ॥

परामर उवाच ।

इन्द्रः प्रविपत्यैनं जगामाश्र तदीहयः ।
नरनारायणस्त्वनं जययेनानुमोदितः ॥ १५ ॥
तस्मै यादवाः सर्वे रथानाकश्च योप्रमान ।
प्रभाम प्रययुः साहं कृष्णरामादिभिर्विजैः ॥ १६ ॥
प्राप्य प्रभाम प्रयताः क्षातास्ते कुरुपुत्रकाः ।
अक्रुस्तत्र सुरापामं नासुदेवानुमोदितः ॥ १७ ॥
पिबतां तत्र वै तेषां सहर्षेण परस्परम् ।
अतिवाटेभ्यर्ता जघ्रे ककहास्त्रिः शयावह ॥ १८ ॥
अग्नः परस्परं तं तु यस्मै देव बलात् कृता
स्त्रीलम्बाय अग्रहः प्रत्यासक्तमघोरकाम ॥ १९ ॥
एरका तु गृह्यता तेवैज्यभूतं सख्यते
तया परस्परं जघ्ने संपहारं सुदावह ॥ २० ॥
प्रयत्नमाव्यप्रमुखा कृतवर्माश्च सात्यकिः ।
पानिहताद्वयवर्त्ये पुलर्षिपुष्टये च ॥ २१ ॥

नरनारायणदेवेनाश्रितः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ सर्वे ये च सहर्षेण
अतिवाटेभ्यर्ता च अघोरकामो ककहाश्च अग्रहश्चोत्तमः
॥ १८ ॥ देवकाद्वयवर्त्यः कृष्णविजयोत्तमः एरका पुलकपुष्टये च
स्त्रीलम्बाय प्रभायवासी अमुपाद्वयवर्त्यः ककहाश्च ॥ १९ ॥ संपहारः

चारुवर्मा चारुकथ तथाक्रूरादयो हिज ! ।
 एकाकपिभिर्वर्ज्ये स्ते निजघ्नः परस्परम् ॥ ४२ ॥
 निवारयामास हरिर्यादवास्ते च केशवम् ।
 सहायं मेनिरे प्राप्तं ते निजघ्नः परस्परम् ॥ ४३ ॥
 कृणाऽपि कुपितस्तेषामैरकामुष्टिमाददे ।
 बधाय सोऽपि मुषनं मुष्टिलीहमभूत् तदा ॥ ४४ ॥
 जत्रान तेन निःशेषान् यादवानाततायिनः ।
 अहं च सहमाभ्येन्य तथाभ्ये च परस्परम् ॥ ४५ ॥
 ततश्चार्णवमध्येन जेतोऽसौ चक्रिणो रथः ।
 पश्यता टारुकस्थानु हतोऽश्वैर्दिजमत्तम् ॥ ४६ ॥
 अक्रं तथा गटा शार्ङ्गितुणौ गङ्गाऽमिरेव च ।
 प्रदत्तिषं हरिः कृत्वा जम्बूरादित्यवर्कना ॥ ४७ ॥
 चक्षेन नाभवत् कश्चिद् यादवानामघातितः ।
 ऋते कृत्वा महाबाहू टारुकस्थ महामुने ॥ ४८ ॥
 अक्रस्यमाणी तौ रामं हवमूलकृतासनम् ।
 दृष्ट्वाग्रे मुखान्नास्य निष्क्रामन्तं महोरगम् ॥ ४९ ॥
 निष्क्राम्य स मुखान् तस्य महाभागी भुजङ्गमः ।
 प्रययावर्णवं सिद्धैः स्तूयमानस्तथोरगैः ॥ ५० ॥

बुद्धे ॥ ४९ ॥ निषाङ्गनासासो यादवाः केशवः तेषां कृत्वापतिपक्षाणां
 बधायं प्राप्तं मेनिरे । अतस्तुहाक्यमनादत्त परस्परं ते च अघ्नः
 ॥ ४२ ॥ सोऽप्येवामुष्टिमाददे पुनर्लीहमव मुषकमेवासीत् ॥ ४३ ॥
 आततायिनः चक्षे प्रदत्तान् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ अक्रस्य-
 नासो तस्य तस्य अमसौ ॥ ४९ ॥ आत्मनि परं गङ्गा वधारोप्य मञ्जु-
 बाहुजिति आत्मा तनात्मनः वनेभूतेष्वधारवत् । वनेभूताभ्यण्डमेवेति

ततोऽर्घमादाय तदा जलधिः संमुखं ययौ ।
 प्रविशेद्य च तत्तीयं पूजितः पद्मगोप्तमैः ॥ ५१ ॥
 दृष्ट्वा बलस्य निर्याणं दारकं प्राह केयवः ।
 इदं सर्वं त्वमाचक्ष्व वसुदेवायमेनयाः ॥ ५२ ॥
 निर्याणं बलभद्रस्य यादवीनां तथा क्षयम् ।
 योगं स्मित्वाहमप्येतत् परित्यजे कलेवरम् ॥ ५३ ॥
 वाञ्छय दारकावामिजनः सर्वस्तथाहकः ।
 यथेमां नगरीं सर्वां समुद्रं प्राविश्यति ॥ ५४ ॥
 तस्माद् भवद्भिः सर्वेषु प्रतीक्षां ह्यङ्गनागमः ।
 न श्येय दारकामध्ये निष्क्रान्ते तत्र पाण्डवे ॥ ५५ ॥
 तेनेव सह गन्तव्यं यत्र याति स कौरवः ।
 गत्वा च मूर्ध्नि कौन्तेयमङ्गेन वचनान्मम ॥ ५६ ॥
 पालनीयस्त्वया शक्या जनाऽयं मत्परिग्रहः ।
 इत्यङ्गेनेन सहितो दारवत्या भवान् जननः ।
 गृहेत्वा यातुं वज्रं यदराग्येऽभिपिच्यताम् ॥ ५७ ॥

पराशर उवाच ।

इत्युक्तो दारकः कृष्णं प्रविपत्य पुनः पुनः ।
 प्रदक्षिणं बहुगुणं कृत्वा प्रायाद् यथादितमः ॥ ५८ ॥
 स गत्वा च तथा चक्रे दारकायां तथाङ्गनामः ।
 यामिनाय महाबृहिवज्रं चक्रे तथा नृपमः ॥ ५९ ॥

दक्षारिणः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ वनवास्यन्ममज्ञायां भवति कोकवपु-
 शाम् इत्युक्तम् ॥ ५८ ॥ दुरीषा बहुगुणं ननु द्विजवधः संभावयन्
 साहसि प्रादं कृत्वा दुरीषेनोपविष्टः कोकपुत्रोऽनघः वनस्य विष्टः धारते

भगवानपि गोविन्दा वासुदेवात्मकं परम् ।
 ब्रह्मात्मनि समारोप्य सर्वभूतस्वधारयत् ॥ ६० ॥
 समानयन् द्विजवचो दुर्वासा यदुवाच ह ।
 योगयुक्तोऽभवत् पादं कृत्वा जानुनि सत्तमः ॥ ६१ ॥
 आययो च जरा नाम स तदा तत्र लब्धकः ।
 मुपलादधिपलौहे कसायकन्यस्ततोमरः ॥ ६२ ॥
 स तत् पादं मृगाकारमवेक्ष्यारादवस्थितः ।
 तले विव्याध तेनैव तामरेण द्विजोत्तम ! ॥ ६३ ॥
 गतश्च दृष्टो तत्र चतुर्विधुधरं नरम् ।
 प्रणिपत्वाह चैवं प्रसीदति पुनः पुनः ॥ ६४ ॥
 अजानता कृतमिदं भया हरिणमकुशा ।
 क्षम्यतामात्मपापं न दग्धं मां दग्धमहंसि ॥ ६५ ॥

श्रीपराशर उवाच ।

ततस्तं भगवानाह न तस्मिन् भयमण्वपि ।
 गच्छ त्वं मत्प्रसादेन लब्ध ! स्वर्गं सुरालयम् ॥ ६६ ॥
 विमानमागतं मयस्तदुवाच्यसमनन्तरम् ।
 आरुह्य प्रययौ स्वर्गं लब्धकस्तत्प्रसादतः ॥ ६७ ॥

कथा । कदादिदुःकलशेन दुर्वाविवक्षितं भगवान् भोजयामास । तदा च
 क्वाकू तदुच्छिष्टेन विष्णुं पादौ नाविष्मत् । तदा च क्रुपितः
 स प्राह, तव पादतलं मरणस्थानं भविष्यतीति । तदेतद् वाक्यं समान-
 विष्टं ततोपविष्ट इति ॥ ६१ ॥ सुवशावशेषो ह भवेत् एकस्मिन्नास्ते

गते तस्मिन् स भगवान् संयोज्यात्मानमात्मनि ।
 ब्रह्मभूतेऽप्यथेऽस्मिन् वासुदेवमयेऽमले ॥ ६८ ॥
 अजन्मान्मजरेऽनाग्निन्यप्रमयेऽस्मिन्मात्मनि ।
 तत्त्वाज मानुष देहमतोऽप्य विविधा गतिम् ॥ ६९ ॥

अष्टविंशोऽध्यायः ।

श्रीपराशर उवाच ।

पञ्चानांऽपि तदानीं कृष्णरामकलेवरं ।
 संस्कारं सम्प्रयामास तथान्य धामनृकमात् ॥ १ ॥
 पटौ महिषः कथिताः कश्चिन्नाप्रमुखाभु याः ।
 तपमुग्र हरेर्देहं विविद्यन्ता हुताग्रजम् ॥ २ ॥
 रेवती चैव रामस्य देहमाश्रित्य सप्तमः ॥
 विविद्य ज्वलित वज्रं तपसङ्गाढादग्रोत्तमम् ॥ ३ ॥
 उग्रसेनस्तु तप युत्वा तथैवानकदुःखिभिः ।
 देवकी रोहिणी चैव विविद्यर्जातवेदसम् ॥ ४ ॥
 ततोऽर्जुनः प्रेतकार्यं कृत्वा तेषां यथाविधि ।
 निवृत्ताम अनें सर्वे यद्गत्वा सत्रमेव च ॥ ५ ॥
 हारयन्त्या विनिष्कृताः कृष्णपत्न्याः सहस्रयः ।
 सत्रं अने च कीर्त्तयः पातयन् अनेकैर्यथैव ॥ ६ ॥

वाक्ये कृष्ण मायराकारं यत्कालेन च ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ त्रिविधा
 नम विविद्याविधाय ॥ ६९ ॥

नृपकृतेन च वाक्ये दत्तेन श्रीवृत्तावत् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

सभा सुधर्मा कृष्णं न मर्त्यलोके समुज्झितं ।
 स्वर्गे जगाम मेतरेय ! पारिजातय पादपः ॥ ७ ॥
 यस्मिन् दिने हरिर्याता दिव मर्त्यस्य मेदिनीम् ।
 तस्मिन्नेवावतीर्षोऽयं कालकाया बली कलिः ॥ ८ ॥
 प्रावयामास तां शून्यां द्वारकां च महोदधिः ।
 यदुदेवगृहं त्वेकं नाप्रावयत सागरः ॥ ९ ॥
 नातिक्रान्तमलं ब्रह्मन् । तदद्यापि महोदधिः ।
 नित्यं मन्त्रिहितस्तत्र भगवान् केशवो यतः ॥ १० ॥
 तदतीव महत् पुण्यं सर्वपातकनाशनम् ।
 विष्णुः क्राहान्वितस्थानं दृष्ट्वा पापात् प्रमुच्यते ॥ ११ ॥
 पार्थः पञ्चनटे देगे धनधान्यममन्वितं ।
 चकार वास सर्वस्य जनस्य मुनिमत्तमः ॥ १२ ॥
 ततो लाभः समभवद् दस्यूनां निहतैश्वराः ।
 दृष्ट्वा स्त्रिया नोद्यमानाः पार्थनेकेन धन्विना ॥ १३ ॥
 ततस्ते पापकामीणां लोभोपहतचेतसः ।
 आभीरा मन्त्रयामासुः समेत्यात्यन्तदुर्मदाः ॥ १४ ॥
 अयमेकोऽर्जुनो धन्वी स्त्रोजनं निहतैश्वरम् ।
 नयत्यस्मानतिक्रम्य धिगतद् भवतां बलम् ॥ १५ ॥
 हत्वा सर्वं समारूढा भोक्षद्राणजयद्रथान् ।
 कर्षादींश्च न जानाति बलं यामनिवामिनान् ॥ १६ ॥
 हे हे यष्टीमेहायामा गृह्णीतायं सुदुर्मतिः ।
 सर्वनिवावजानाति किं वो बाहुभिरुन्नतैः ॥ १७ ॥

आविर्भूतः सावकावः मन्त्रिणाङ्गः ॥ ७ ॥ ८ ॥ १० ॥ पञ्चनटाख्यः ये
 ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ त्रिष्टमहरथाः दृष्ट्वा युवाः

ततो यष्टिप्रहरणा दृश्यन्ती लोमहारिणः ।
 सहस्रयोऽभ्यधावन्त तं जनं निहताग्रम् ॥ १८ ॥
 ततो निवृत्य कीर्त्तये प्राहाभोरान् हसन्निव ।
 निवृत्तध्वजध्वमेवा यदि न स्य मुनर्षवः ॥ १९ ॥
 अवज्ञाय वचस्तस्य जगद्भुक्ते तदा धनम् ।
 स्त्रोजनं चैव मैत्रेय । विग्रहमेनपरिग्रहम् ॥ २० ॥
 ततोऽर्जुना धनुर्दिव्यं गाण्डोवमजरं युधि ।
 आरोपितुं समारभे न शयाक स वोर्षवान् ॥ २१ ॥
 चकार सज्यं कच्छाच्च तस्याभूच्छ्रुत्तिलं पुनः ।
 न मस्मार तथास्त्राणि चिन्तयन्नपि पाण्डवः ॥ २२ ॥
 शरान् मुमाच वे तेषु पार्थो वरिष्वनघितः ।
 त्वग्भेदं ते परं चक्र रस्ता गाण्डोवधन्वता ॥ २३ ॥
 वज्रिनापि च दत्ताः शरास्तेऽपि तयं ययुः ।
 युध्यतः सह गोपालैर्जुनस्य भवक्षये ॥ २४ ॥
 अचितं यच्च कीर्त्तयेः कृष्णस्यैव हि तद् बलम् ।
 यक्षया शरसङ्घातेः सकला भूभुजा जिताः ॥ २५ ॥
 मिषतः पाण्डुपुत्रस्य ततस्ताः प्रमदीक्षमाः ।
 आभीरैरपकथ्यन्तः कामाक्षान्याः प्रवव्रजुः ॥ २६ ॥
 ततः श्रेष्ठ क्षात्रियः धनुःकाटया धनञ्जयः ।

कोप्रहारिणः परकपादिभ्यः ॥ १८ ॥ यदि ह्यभ्यर्षो न स न भव
 ॥ १९ ॥ २० ॥ कच्छाच्च तत्तन्मन्त्रान् ॥ २१ ॥ गाण्डोवमजरे
 कल्पिना दत्ताः भवक्षये कृष्णपाणे ॥ २३ ॥ २४ ॥ यक्षयोश्च पार्था-

जघान दस्यूंस्ते चास्य प्रहारान् जहमुर्मुने ! ॥ २७ ॥

प्रेक्षतश्चैव पार्थस्य हृण्णान्धकवरस्त्रियः ।

जग्मुः रादाय ते स्त्रेच्छाः सम्प्रताम्बुनिमत्तम् ! ॥ २८ ॥

ततः सुदुःखितो जिष्णुः कष्टं कष्टमिति ब्रुवन् ।

अहो ! भगवता तेन मुषितोऽस्मि करोट ह ॥ २९ ॥

तद्वनस्तानि चास्त्राणि स रथस्ते च वाजिनः ।

सर्वमेकपदे नष्टं दानमश्रोत्रिये यथा ॥ ३० ॥

अहोऽतिबलवद् देवं विना तेन महात्मना ।

यदसामर्थ्यं युक्तेऽपि नीचवर्गे जयप्रदम् ॥ ३१ ॥

तौ बाहू स च मे मुष्टिः स्थानं तत् सोऽस्मि चार्जुनः ।

पुण्येनैव विना तेन गतं सर्वमसारताम् ॥ ३२ ॥

ममार्जुनत्वं भीमस्य भीमत्वं ततस्तत् ध्रुवम् ।

विना तेन यदाभीरैर्जितोऽहं कथमन्यथा ॥ ३३ ॥

इत्थं वदन् ययौ जिष्णुर्मथुरास्थं पुरोत्तमम् ।

चकार तत्र राजानं वज्रं यादवनन्दनम् ॥ ३४ ॥

स ददर्श ततो व्यासं फालानः काननाग्रयम् ।

तमुपेत्य महाभागं विनयेनाभ्यवादयत् ॥ ३५ ॥

तं वन्दमानं चरणावलोक्य मुनिश्चिरम् ।

उवाच पार्थं विच्छाद्यः कथमत्यन्तमीदृशः ॥ ३६ ॥

पार्थ दृष्टेनेव जघान । जहमुर्दंष्ट्रप्रहारेऽर्जुनादपि तेनासेव वैद-
ग्धरात् ॥ २७ ॥ सुषितो वक्षितोऽस्मि ॥ २९ ॥ एकपदे एकस्त्रिंशेव
शस्त्रे । अश्रोत्रिये वेदवर्जिते ॥ ३० ॥ ३४ ॥ इन्द्रप्रस्थाद्वजाङ्गव-
नमज्जर्जुनः कश्चित् काननाग्रव- व्यासं ददर्श ॥ ३५ ॥ कथनोदयोऽत्यन्तं

अवीरजोऽनुगमनं ब्रह्महत्याथवा कृता ।

दृढायाभङ्गदुःखी वा भ्रष्टायाऽसि साम्प्रतम् ॥ ३७ ॥

भान्तानिकादयो वा ते याचमाना निराकृताः ।

अगम्यास्तीरतिर्वा त्वं तेनासि विगतप्रभः ॥ ३८ ॥

भक्तोऽपदाय विप्रेभ्य एको मिष्टमथो भवान् ।

किं वा कृपणवित्तानि हृतानि भवतार्जुन ॥ ३९ ॥

कश्चित् त्वं शूरेवातस्य गं चरत्वं गतंऽर्जुन ।

दृष्ट्वा चर्द्धतो वापि निःश्रीकः कथमन्यथा ॥ ४० ॥

स्मृष्टो नखाश्रमा चाथ घटाश्रमोक्षितोऽपि वा ।

तेनातीवासि विच्छाया न्यमेवांशुधि निर्जितः ॥ ४१ ॥

श्रीपराशर उवाच ।

ततः पार्थो विनिःश्वस्य श्रुयतां भगवदिति ।

प्रीक्षा यथावदाचष्ट व्यामायाकपराभवम् ॥ ४२ ॥

विच्छाया निःश्रीकोऽपीति विरहवाच । पुच्छमानो दुःखदयात्किं
प्रतिपन्नमगच्छति चिरं पुनः पुनश्चाचेरुहः ॥ ३६ ॥ अथमेव नि-
श्रान्ते हेतुन ब्रह्महा विकल्पयद्वाह, अवीरज इति पञ्चमिः । अवीर-
जानां रजोऽनु तत्पुत्रतः किं गमनं कृतम् ? अपमत्तचक्षुःतन्निविष्टानां
मत्तचराटिजानाम् अनुगमनम् । अवीरजोऽनुगमनं रजस्रजानमन-
वा क्षान् स्त्रीधर्मिण्यवीरजा इत्यमरः । अथ वा रक्षित्यतीति वक्ष्यति
वा दृढा याया तया भङ्गेन वा दुःखी ॥ ३७ ॥ बलावासेन अवीर-
कायो धनार्थी बालानिधः । आदिबलाग्रन्थान्यप्यपलाप्तेयानि
न्यकुलो । तद् वषा बालानिधं बालमानवाधरं चरेवेदवम् । सुर्व-
विह्वलमथे आध्यात्मिकं पञ्चाविन इति ॥ ३८ ॥ ४१ ॥ तोयपूर्वं
घटे भीषमाने घटत उद्धृतोवेनोक्षितः क्षिप्तः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ वा

अजुं न उवाच ।

यद् वत्सं यच्च नस्तेजो यद् वीर्यं यत्पराक्रमः ।

या श्रीम्बाया च नः साऽस्मान् परित्यज्य गता हरिः ॥ ४२ ॥

इतरेष्वेव महता स्मितपूर्वाभिर्भाषणा ।

होना वयं मुने ! तेन जातास्तृणमया इव ॥ ४४ ॥

अस्त्राणां सायकानां च गाण्डोवस्य तथा मम ।

सारतावाभवन् मूलं स गतः पुरुषोत्तमः ॥ ४५ ॥

यस्यावलोकनादस्मान् योजयः सम्पदुन्नतिः ।

न तत्याज स गोविन्दस्त्वङ्गास्मान् भगवान् गतः ॥ ४६ ॥

भीष्मद्रोणाङ्गराजाद्यास्तथा दुर्योधनादयः ।

यत्प्रभावेण निर्दग्धाः स कृष्णस्यक्तवान् भुवम् ॥ ४७ ॥

नियो वनहतश्रीका भ्रष्टच्छायेव मेदिनी ।

विभाति तात ! नेकाऽहं विरहे तस्य चक्षिणः ॥ ४८ ॥

यस्यानुभावादु भौषाद्यैर्मथ्यन्मौ श्लभायितम् ।

विना तेनाद्य कृष्णेन गोपालैरस्मि निर्जितः ॥ ४९ ॥

गाण्डीवं त्रिषु लोकेषु स्याति यदनुभावतः ।

गतं तेन विनाभीरलगुडैस्तन्निराकृतम् ॥ ५० ॥

वन्निखोजः वामथ्यं वीर्यं प्रभावः पराक्रमो विक्रान्तिः श्रीः सम्पत्
काया कान्तिः ॥ ४२ ॥ इतरेष्वेव प्राकृतेन भित्तेष्वेव । अङ्गादिविभी-

विभाषं श्लेषु निर्भितास्तृणमया ध्वनित इव वयं जाताः ॥ ४४ ॥

अङ्गराजाद्याः कर्णाद्याः ॥ ४७ ॥ निर्गतं योवनं यस्यादिप्रवचनार्थं

यस्याः वा नियो वना ॥ ४८ ॥

अग्निमुखो जयि यत्प्रभायितं यत्प्रभावदाचरितम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥

स्त्रीसहस्राण्यनेकानि मत्पाथानि महामुने ।।
 यततो मम नीतानि दस्युभिर्लगुडायुधैः ॥ ५१ ॥
 पानोद्यमानमाभरैः कृष्ण ! कृष्णावरोधनम् ।
 हतं यष्टिप्रहरणैः परिभूय बलं मम । ५२ ॥
 निःश्रीकता न मे चित्तं यज्जीवामि तदङ्गत्तम् ।
 न चावमानपङ्काङ्गी निर्लज्जोऽस्मि पितामह ! ॥ ५३ ॥

व्यास उवाच ।

अलं ते व्रीह्या पार्थ ! न त्वं योचितुमर्हसि ।
 अवैहि मधभूतघ्न कालस्य गतिमीदृशीम् ॥ ५४ ॥
 कालो भवाय भूतानामभवाय च पाण्डव ! ।
 कालमूलमिदं ज्ञात्वा भवस्यैध्वनोऽर्जुन ! ॥ ५५ ॥
 नयः समद्रो गिरयः सकला च वसुन्धरा ।
 देवा मनुष्याः पशवस्तारवः समरीरुपाः ॥ ५६ ॥
 सृष्टाः कालेन कालेन पुनर्यास्यन्ति सन्नयम् ।
 कालात्ककभिदं सर्वं ज्ञात्वा शममवाप्नुहि ॥ ५७ ॥
 यज्ञाह कृष्णमाहात्म्यं तत्तथैव धनञ्जय ! ।
 भारवतारकार्यार्थमवतीर्णः स मेदिनीम । ५८ ॥
 भाराक्रान्ता धरा याता देवानां समितिं पुरा ।
 तद्भारमवतीर्षोऽसौ कालरूपी जनादेनः ॥ ५९ ॥

अहं मातुः पाकको जेषां तानि यततो हनमानश्च पावननादयः ॥ ५१ ॥
 कृष्ण ! हे व्यास ! ॥ ५२ ॥ भवान् कुरुधावाय वाकपूषं वाकाधीनम्
 ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ अवैकजात् कुरुनाह स्वतो भीष्मादीनां
 वराधनः कावकतः । तथैव कुरुनेभ्यः काभीरेभ्यः वाकोद्वयः वराधनः

तच्च निष्पादितं कार्यमशेषा भूभृता हताः ।
 वृणाभ्यककुलं सर्वं तथा पार्थोपसंहृतम् ॥ ६० ॥
 न किञ्चिदन्यत् कर्त्तव्यमस्य भूमितले प्रभाः ।
 अतो गतः स भगवान् कृतकृत्यो यथेच्छया ॥ ६१ ॥
 ष्टष्टिं स्वर्गे करोत्यपि देवदेवः स्थितीं स्थितिम् ।
 अन्तेऽन्ताय समर्थोऽयं साम्प्रतं हि यथाकृतम् ॥ ६२ ॥
 तस्मात् पार्थ न संतापस्त्वया कार्यः पराभवात् ।
 भवन्ति भवकालेषु पुरुषाणां पराक्रमाः ॥ ६३ ॥
 त्वयैकेन हता भोक्षद्वीपकर्णद्वयो नृपाः ।
 तेषामर्जुन ! कालोत्थः किं न्यूनाभिभवो न सः ॥ ६४ ॥
 विष्णोस्तथानुभावेन यथा तेषां पराभवः ।
 ततस्तथैव भवतो दस्युभ्योऽन्ते तदुद्भवः ॥ ६५ ॥
 स देवोऽन्यशरीराणि समाविश्य जगत्स्थितिम् ।
 करोति सर्वभूतानां नागं चान्ते जगतपतिः ॥ ६६ ॥
 भवोद्भवे च कीन्ते यः सहायोऽभुज्जनार्दनः ।
 भवान्ते त्वद्विपक्षास्ते तेश्वेनावलोकिताः ॥ ६७ ॥
 कः श्रद्धयात् स गाङ्गेयान् हन्यास्त्वं सर्वकौरवान् ।
 आभीरेभ्यथ भवतः कः श्रद्धयात् पराभवम् ॥ ६८ ॥
 पार्थैतत् सर्वभूतस्य हरेर्लीलाविचेष्टितम् ।

इत्युपपादयति त्वयैकेनेति अर्द्धः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ सर्वभूतानां शरी-
 राणि समाविश्य जगतां स्थितिं नागश्च य इय करोति ॥ ६६ ॥ भवो-
 द्भवे भाग्यलोदये भवान्ते भाग्यनाथे ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९
 तादातुं लोकां दस्युभिर्हरणम् अदायकमापात् प्राप्तं केन वारविद्धं

त्वया यत् कौरवा ध्वस्ता यदाभीरैर्भवान् जितः ॥ ६८ ॥

गृहीता दस्यु भिर्यज्ञ भवतः श्रावताः स्त्रियः ।

तदप्यहं यथावत्तं कथयामि तवार्जुन ! ॥ ७० ॥

अष्टावक्रः पुरा विप्रो जलवासरतोऽभवत् ।

बहून् वर्षगणान् पार्थ ! गृह्णन् मन्त्र सनातनम् ॥ ७१ ॥

जितेष्वसुरसङ्घे पुरुषे महांसवः

बभूध तव गच्छन्त्या ददृशुस्तं वरस्त्रियः ॥ ७२ ॥

रश्मातिलोत्तमाद्याय शतयाऽथ सहस्रयः ।

तुष्टुवृक्षं महात्मानं प्रशमयुष पाण्डव ! ॥ ७३ ॥

आकण्ठमन्त्रं सलिले जटाभारधरं मुनिम् ।

विनयावनतासेनं प्रणेमुः स्तोत्रतत्पराः ॥ ७४ ॥

यथा यथा प्रसन्नोऽसौ तुष्टुवृक्षं तथा तथा ।

सर्वास्माः कौरव्येष्ठ ! वरिष्ठं तं हिजमनामः ॥ ७५ ॥

अष्टावक्र उवाच ।

प्रसन्नोऽहं महाभागा ! भवतीनां यद्विद्वत् ।

मत्तस्तद् विद्यतां सर्वं प्रदास्याम्यतिदुर्लभम् ॥ ७६ ॥

रश्मातिलोत्तमाद्यास्तं वेदिक्याऽपसरमोऽब्रुवन् ।

प्रमत्तं त्वय्यपर्याप्तं किमस्माकमिति हिज ! ॥ ७७ ॥

इतरास्त्वब्रुवन् विप्र ! प्रसन्ना भगवान् यदि ।

तद्विष्णुनामः पतिं प्राप्तुं विप्रेन्द्र ! पुरुषात्तमम् ॥ ७८ ॥

अष्टावक्रोवाच ॥ त्वया यत् कौरवा ध्वस्ता यदाभीरैर्भवान् जितः ॥ ६८ ॥
गृहीता दस्यु भिर्यज्ञ भवतः श्रावताः स्त्रियः ॥ ७० ॥ तदप्यहं यथावत्तं कथयामि तवार्जुन ! ॥ ७० ॥
अष्टावक्रः पुरा विप्रो जलवासरतोऽभवत् । ॥ ७१ ॥ बहून् वर्षगणान् पार्थ ! गृह्णन् मन्त्र सनातनम् ॥ ७१ ॥
जितेष्वसुरसङ्घे पुरुषे महांसवः ॥ ७२ ॥ बभूध तव गच्छन्त्या ददृशुस्तं वरस्त्रियः ॥ ७२ ॥
रश्मातिलोत्तमाद्याय शतयाऽथ सहस्रयः ॥ ७३ ॥ तुष्टुवृक्षं महात्मानं प्रशमयुष पाण्डव ! ॥ ७३ ॥
आकण्ठमन्त्रं सलिले जटाभारधरं मुनिम् ॥ ७४ ॥ विनयावनतासेनं प्रणेमुः स्तोत्रतत्पराः ॥ ७४ ॥
यथा यथा प्रसन्नोऽसौ तुष्टुवृक्षं तथा तथा ॥ ७५ ॥ सर्वास्माः कौरव्येष्ठ ! वरिष्ठं तं हिजमनामः ॥ ७५ ॥
अष्टावक्र उवाच ॥ ७६ ॥ प्रसन्नोऽहं महाभागा ! भवतीनां यद्विद्वत् ॥ ७६ ॥
मत्तस्तद् विद्यतां सर्वं प्रदास्याम्यतिदुर्लभम् ॥ ७६ ॥ रश्मातिलोत्तमाद्यास्तं वेदिक्याऽपसरमोऽब्रुवन् ॥ ७७ ॥
प्रमत्तं त्वय्यपर्याप्तं किमस्माकमिति हिज ! ॥ ७७ ॥ इतरास्त्वब्रुवन् विप्र ! प्रसन्ना भगवान् यदि ॥ ७८ ॥
तद्विष्णुनामः पतिं प्राप्तुं विप्रेन्द्र ! पुरुषात्तमम् ॥ ७८ ॥

व्यास उवाच ।

एवं भविष्यतीत्युक्त्वा उत्तार जलात् मुनिः ।
 दृष्टुं स्ताम्भमुत्तीर्णं विरूपं वक्रमष्टथा ॥ ७९ ॥
 तं दृष्ट्वा गूढमानानां यासां हासः स्फुटोऽभवत् ।
 ताः शयाप मुनिः कोपमवाप्य कुरुनन्दन ! ॥ ८० ॥
 यस्माद् विरूपरूपं मां ज्ञात्वा हासावमानना ।
 भवतीमिः कृता तस्मादेष शपथं ददामि वः ॥ ८१ ॥
 मत्प्रासादेन भर्त्तारं लब्ध्वा तं पुरुषोत्तमम् ।
 मच्छापोपहृताः सर्वाः दस्युहस्तं गमिष्यथ ॥ ८२ ॥

व्यास उवाच ।

इत्युदीरितमाकर्ण्य मुनिस्ताभिः प्रसादितः ।
 पुनः सुरेन्द्रलोकं वै प्राह भयो गमिष्यथ ॥ ८३ ॥
 एवं तस्य मुनेः शपादष्टावक्रस्य केशवम् ।
 भर्त्तारं प्राप्य ता दस्युहस्तं याता वराहनाः ॥ ८४ ॥
 तत् त्वया नात्र कर्तव्यः शोकोऽन्योऽपि हि पाण्डव ! ।
 तेनैवाखिलनाथेन सर्वे तदुपसंहृतम् ॥ ८५ ॥
 भवतां चोपसंहारमात्मनः तेन कुर्वता ।
 बलं तेजस्तथा वीर्यं माहात्म्यं चोपसंहृतम् ॥ ८६ ॥
 जातस्य नियतो मृत्युः पतनञ्च तथोक्तते ।
 विप्रयोगावसानञ्च संशयः सञ्जयात् क्षयः ॥ ८७ ॥

निर्गतः ॥ ७९ ॥ गूढमानानां हासप्रकटवल्लोनाम् ॥ ८० ॥ ८१ ॥
 पुनः सुरेन्द्रलोकं गमिष्येति प्राह ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ माहात्म्यं गौर-
 वम् ॥ ८४ ॥ उक्ततेः पक्षाद्यात् पतनञ्च सञ्जयादनन्तरं क्षयश्च ॥ ८७ ॥

विज्ञाय न बुधाः शोकं न हर्षमुपयान्ति ये ।

तेषामेवेतरे चेष्टां शिञ्जन्तः सन्ति तादृशाः ॥ ८८ ॥

तस्मात् त्वया नरमेष्ठ । ज्ञात्वैतद् स्नातभिः सह ।

परित्यज्याखिलं तत्र गन्मध्यं तपसे वनम् ॥ ८९ ॥

तद् गच्छ धर्मेराजाय निवेद्यैतद् वचो मम ।

परतो स्नातभिः मार्गं यथा यासि तथा कुरु ॥ ९० ॥

पराशर उवाच ।

इत्युक्त्वोभ्येति पार्थाभ्यां यमाभ्यां च तथाज्जनः ।

दृष्टं सेवानुभूतञ्च कथितं तेष्वभिपतः ॥ ९१ ॥

व्यामवाक्यं च ते सर्वे श्रुत्वाज्जनममीरितम् ।

राज्यं परित्यजितं कृत्वा ययुः पाण्डुः सुता वनम् ॥ ९२ ॥

इत्थं तत्र तव मैत्रेय । विस्तरेण मयादितम् ।

जातस्य यद् यदीदृशं वासुदेतस्य चेष्टितम् ॥ ९३ ॥

तद्गता हर्षशोकविहीनाः कलिः ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ तस्यं धन्यञ्च पर-

वरं लब्ध्वा ॥ ८८ ॥ ९० ॥ दृष्टं यदनुभूतञ्चादि । अनुभूतम् आभीरैभ्यः

पराभवादि ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ कृष्णकीर्तिं निगमयति इत्येतदिति ॥ ९३ ॥

श्रीपराशर्यादिराजः श्रीश्रीधरो वतिः ।

पञ्चवासमिति व्याख्यातः कामवासाः पञ्चटीकवा ॥

षष्ठोऽंशः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

मैत्रेय उवाच ।

व्याख्याता भवता सगेवयमन्वन्तरस्थितिः ।

वयान्चरितञ्चेव विस्तरणं महामुने ! ॥ १ ॥

श्रोतुमिच्छाम्यहं त्वत्तां यथावदुपसंहृतिम् ।

महाप्रत्ययसंस्थान कल्पान्ते च महामुने ! ॥ २ ॥

पराशर उवाच ।

मैत्रेय ! श्रूयतां मत्तां यथावदुपसंहृतिः ।

कल्पान्ते प्राकृते चैव प्रलयो जायते यथा ॥ ३ ॥

अद्वारात् पितृणान्तु मासोऽब्दस्त्रिदिवोकसाम् ।

श्रीगणेशाय नमः । सर्गादिफलमाख्यातसुक्तमात्मनिकं लयम् ।
षष्ठोऽंशे नन्दिरागाय लयान्तरनिरूपणम् । प्रथमांशमारभ्योक्तमर्थमनु-
ब्रूयन् ब्रह्मसूत्रमर्थं पृच्छति । व्याख्यातं हि व्याप्तम् ॥ १ ॥ यथावत्
वर्णना लयसंज्ञातिम् आत्मनिकं प्रत्ययमित्यर्थः । कल्पान्ते ब्रह्मणो
दिनान्ते ॥ १ ॥ प्राकृते महाप्रलये ॥ २ ॥ कल्पप्रमाणं दर्शयन्नाह ।

चतुर्युगसहस्रे तु ब्रह्मणो हे दिजोत्तम ! ॥ ४ ॥

कृतं वेता हापरय कलिषैव चतुर्युगम् ।

दिव्यैर्वर्षसहस्रेस्तु तत् हादशभिरुच्यते ॥ ५ ॥

चतुर्युगान्येषाणि सदृशानि स्वरूपतः ।

आद्यं कृतयुगं मुक्ता मैत्रेयान्ते तथा कलिम् ॥ ६ ॥

आद्ये कृतयुगे सर्गो ब्रह्मणा क्रियते यतः ।

क्रियते चापसंहारस्तथान्ते च कलौ युगे ॥ ७ ॥

मैत्रेय उवाच ।

कलेः स्वरूपं भगवन् ! विस्तराद् वक्तुमर्हमि ।

धर्मैश्चतुष्पाद् भगवन् यस्मिन् विप्रवसृच्छति ॥ ८ ॥

पराशर उवाच ।

कलेः स्वरूपं मैत्रेय ! यद् भवान् प्रष्टुमिच्छति ।

तन्निबोध समासन्नं वक्तुं यन्महामुने ! ॥ ९ ॥

वर्णाश्रमाचारवर्तो प्रवृत्तिर्न कलौ नृणाम् ।

न सामन्तग्यजुर्वेदविनिष्पादनहेतुका ॥ १० ॥

कलौ नाम रति । मनुष्याणां मातुः पितृणामप्योराजाः, मनुष्याणां
भर्ता देवानामप्योराजाः । हे चतुर्युगसहस्रे ब्रह्मणोऽहो-
रात्रे ॥ ४ ॥ चतुर्युगमानमाह कृतमिति ॥ ५ ॥ चतुर्युगसहस्रमाह
चतुर्युगानीति ॥ ६ ॥ आद्यं तयोर्विवाहयो हेतुमाह आद्यं रति ।
अप्यर्थवत्त एव परंपरयोस्तरे अन्तःसहस्रोऽन्तत् पृच्छति । कवेरिति
विप्रं नाहम ॥ ८ ॥

अतएवाह कवेरिच्छादिना यावदुत्तराध्यायवर्षाणि ॥ ११ ॥ वर्णाना-
मप्योराजाश्च न आचारकदनुवाचिणी । अथा प्रवृत्तिर्न भूति सामा-

विवाहा न कलौ धर्म्या न शिष्यगुरुसंस्थितिः ।

न दाम्पत्यक्रमो नैव वज्रिदेवात्मकः क्रमः ॥ ११ ॥

यत्र तत्र कुले जातो बली सर्वेश्वरः कलौ ।

सर्वेभ्य एव वर्णेभ्यो योग्यः कन्यावरोधने ॥ १२ ॥

येन केनैव योगेन द्विजातिर्दीक्षितः कलौ ।

यैव सैव च मेते य ! प्रायश्चित्तक्रिया कलौ ॥ १३ ॥

सर्वमेव कलौ शास्त्रं यस्य यद् वचनं द्विज ! ।

देवताश्च कलौ सर्वाः सर्वैः सर्वस्य चायमः ॥ १४ ॥

उपवासस्तथायामो वित्तोत्तमगस्तथा कलौ ।

धर्मो यथाभिरुचितैरनुष्ठानैरनुष्ठितः ॥ १५ ॥

वित्तेन भविता पुंसां स्वल्पेनाद्यमदः कलौ ।

स्तोत्राणां रूपमदृष्टैव केशैरेव भविष्यति ॥ १६ ॥

द्विदोक्तकर्मविनिष्पादनं हेतुर्गोप्याः सा । तथाभूता च न भवति
द्विद्वयैकामप्रधानैवत्यर्थः ॥ ११ ॥ धर्म्या इति न ह्यादपु विवाहेषु
या विहितः स एव तद्धेतुः व्यसत्या नास्तीत्यर्थः । शिष्यगुरुषु
सम्यक्स्थितिः शुभपानुपहरूपा नास्ति । दाम्पत्ये यः क्रमः परस्परं
द्विजिनियमः स नास्ति । वज्रौ होमादिप्रकारनियमं देवेषु एजादि-
क्रमश्च नास्ति ॥ ११ ॥ सर्वेश्वरो नियन्ता दण्डधर इति यावत् । स एव
सर्वगर्त्येभ्यः कन्याया अवरोधने परिपक्षे योग्यो भविष्यति । कन्या-
वरोधनीति पाठे सर्वार्थादिनियमं विना सर्वेभ्योऽपि वर्णेभ्यो धनी-
धनवान् कन्याया वरो योग्यो भविष्यतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ येन केना-
प्युपायेन निषिद्धव्यादिनापि दीक्षितः स्यात् । यैव सैवेति प्रायश्चित्त-
क्रिया शोकरञ्जनमात्रायां, न तु पापक्षयायां ॥ १३ ॥ सर्वाः स्मृति-
विवक्षिता देवताः ॥ १४ ॥ विधिक्रमं विना यथाभिरुचितैरनुष्ठानैः

सुवर्णमविरज्जादौ वस्त्रे चापि त्रयं गते ।

कलौ स्त्रियो भविष्यन्ति तदा केयूरसङ्घाताः ॥ १७ ॥

परित्यज्यन्ति भर्तारं वित्तहीनं तथा स्त्रियः ।

भर्ता भविष्यति कलौ वित्तवानेव योषिताम् ॥ १८ ॥

यो यो ददाति बहुलं स स स्वामी तदा मृणाम् ।

स्वामित्वहेतुः सम्बन्धो भावी नाभिजनस्तदा ॥ १९ ॥

गृहान्ता द्रव्यमंघाता द्रव्यान्ता च तथा मतिः ।

पश्चाद्वात्मापभोगान्ता भविष्यन्ति कलौ युगे ॥ २० ॥

स्त्रियः कलौ भविष्यन्ति स्वरिप्रा ललितमृष्टाः ।

अन्यायावाप्तवित्तेषु पुरुषाश्च मृष्टालवः ॥ २१ ॥

तत्र उपराधादि धर्मः स्त्राव आवापः सङ्घादि ॥ १५ ॥ १६ ॥
॥ १७ ॥ १८ ॥

या यो ह्येवंपि बहुलं धनं ददाति स स स्वामी सत्तमाना-
चापि । तत्र हेतुः बहुद्रव्यदानादना यः सम्बन्धो य एव आनिने
हेतुर्भावी । सत्यभिजनः सङ्गुनी-त्यम् । स्वामिहेतुसम्बन्धो भवि-
ताभिजन इति पाठे स्वामित्वहेतुना बहुद्रव्यदानादना सम्बन्धो एव
स्वामिनो ह्युक्तवत् भविष्यतीत्यर्थः ॥ १८ ॥ द्रव्याणां धनानां सचया
चापि मृष्टान्ताः । मृष्ट एव अलः सचाप्रवृत्तौ ते तथा बहुभगादि-
संयुक्ताश्च मृष्टनिवादिभ्योऽपि स्त्रियो भविष्यन्ति । ननु धर्मोप-
कारिण इत्यर्थः । तत्राह मतिश्च द्रव्यान्ता द्रव्यान्तेनात्मनिता सत्या-
ज्जानाववाप्तवत् । सचापि भाव्याः सचसम्पन्नाश्च आत्मोपभोगाः
अन्यतमः सचसंवादिना । सत्यनिचिरेवताद्यपि भविष्यन्ति ॥ २० ॥
स्वरिप्राः पुरुषाः । तत्र हेतुः सचिते कुम्भे मृष्टा वावा ताः
॥ २१ ॥ सचा वरादिवाचीतिः वरदाई चादिवाती तदर्थं भावोऽपि

अभ्यर्णितोऽपि सुहृदा स्वार्थहानिं न मानवः ।
 पणार्धार्धमात्रेऽपि करिष्यति तदा द्विज ! ॥ २२ ॥
 समानपौरुषेति भावि विप्रेषु वै कलौ ।
 क्षीरप्रदानसंबन्धि भावि गोषु च गौरवम् ॥ २३ ॥
 अनावृष्टिभयप्रायाः प्रजाः क्षुद्रयकातराः ।
 भविष्यन्ति तदा सर्वा गगनासक्तदृष्टयः ॥ २४ ॥
 कल्पपर्णफलाहारास्तापसा इव मानवाः ।
 प्राक्तनं पातयिष्यन्ति तदावृष्ट्यादिदुःखिताः ॥ २५ ॥
 दुर्भितमेव सततं तदा क्लेशमनीश्वराः ।
 प्राप्स्यन्ति व्याहृतसुखप्रमोदा मानवाः कलौ । २६ ॥
 अस्नानभोजिनो नाग्निदेवतातिथिपूजनम् ।
 करिष्यन्ति कलौ प्राप्ते न च पितृशोकक्रियाम् ॥ २७ ॥
 लोलुपाः क्षुब्धदेहाय बहुन्नादनतत्पराः ।
 बहुप्रजान्पभाग्याय भविष्यन्ति कलौ स्त्रियः ॥ २८ ॥

विप्रे स्वार्यस्य हानिं न करिष्यति । अपर्दितादयस्कमपि न त्यज्यती-
 त्वर्थः । पणः शुद्धा तुलितं अर्धं वा पणः तन्माप्यर्धार्धं सपि
 इच्छाम् ॥ २२ ॥ समानपौरुषम् अस्मात् विप्रेषु च पुरुषत्वं समानं
 तस्मादस्मत्तो विप्रेषु को विशेष इत्यनादरयुक्तं चित्तं शूद्रादेर्भविष्य-
 तीत्यर्थः । समानपौरुषमिति पाठे समर्पं निवृत्त्येत्यर्थः । क्षीरेति
 क्षीरप्रादिव्यं क्षीरप्रदानतो गोषु सत्कारो भविष्यति न तु जात्येत्यर्थः
 ॥ २३ ॥ क्षुद्रयेन कातराः व्याकुलाः प्रजाः मेघप्रतीक्षया गगने आसक्तदृष्टया
 भविष्यन्ति ॥ २४ ॥ पातयिष्यन्ति क्लेशविषयान्ति ॥ २५ ॥
 क्षीरीश्वरा निर्धनाः । व्याहृतं सुखं प्रमोदस्य हर्षो मेघं ते ॥ २६ ॥
 ॥ २७ ॥ बहुप्रजैस्तत्र सन्धिरार्थः ॥ २८ ॥ अनादताः आदरपूज्याः

उभाभ्यामेव पाणिभ्यां गिरः कण्ठं यमं स्त्रियः ।
 कुर्वन्त्यां गुरुभर्त्तामाज्ञां भेतृष्वम्बनाहताः ॥ २८ ॥
 स्वपोषणपराः स्रष्टा देहसंस्कारवर्जिताः ।
 परुषानृतभाषिण्यो भविष्यन्ति कलौ स्त्रियः ॥ २९ ॥
 दुःशीला दुष्टमीसेषु कुर्वन्त्यः सततं स्पृहाम् ।
 यमदृष्टता भविष्यन्ति पुत्रपेषु कुलाङ्गनाः ॥ ३१ ॥
 वेदादानं करिष्यन्ति वटवश्च तदाव्रताः ।
 गृहस्थाश्च न ह्योष्यन्ति न दास्यन्त्युचितान्यपि ॥ ३२ ॥
 वनवासो भविष्यन्ति घाम्याहारपरिषदाः ।
 भिक्षवयापि मित्रादिष्वेह मम्यन्त्ययम्विताः ॥ ३३ ॥
 परस्वितारः हस्तारः शुक्लप्राज्ञेन पार्थिवः ।
 हारिणा जनवित्तानां संप्राप्ते तु कलौ युगे ॥ ३४ ॥
 यो योऽश्वत्थनागाव्यः स स राजा भविष्यति ।
 यश्च यश्चावतः सर्वः स म भूत्यः कलौ युगे ॥ ३५ ॥

॥ २८ ॥ उभाभ्यामेव पाणिभ्यां गिरः कण्ठं यमं स्त्रियः ॥ २९ ॥ दुष्टमीसेषु
 कुर्वन्त्यां गुरुभर्त्तामाज्ञां भेतृष्वम्बनाहताः ॥ ३० ॥
 स्वपोषणपराः स्रष्टा देहसंस्कारवर्जिताः ।
 परुषानृतभाषिण्यो भविष्यन्ति कलौ स्त्रियः ॥ ३१ ॥
 वनवासो भविष्यन्ति घाम्याहारपरिषदाः ॥ ३२ ॥
 भिक्षवयापि मित्रादिष्वेह मम्यन्त्ययम्विताः ॥ ३३ ॥
 परस्वितारः हस्तारः शुक्लप्राज्ञेन पार्थिवः ।
 हारिणा जनवित्तानां संप्राप्ते तु कलौ युगे ॥ ३४ ॥
 यो योऽश्वत्थनागाव्यः स स राजा भविष्यति ।
 यश्च यश्चावतः सर्वः स म भूत्यः कलौ युगे ॥ ३५ ॥

वैश्याः क्षपिबणिज्यादि संत्यज्य निजकर्म यत् ।
 शूद्रमुत्था प्रवत्स्यन्ति कारकर्मोपजाविनः ॥ ३६ ॥
 भैक्षव्रतास्तथा शूद्रा प्रवज्यालिङ्गिनोऽधमाः ।
 पाषण्डसंनयां वृत्तिमाश्रयिष्यन्त्यसंस्कृताः ॥ ३७ ॥
 दुर्भिक्षकरपीडाभिरतीवापहता जनाः ।
 गर्वधुककदम्बाद्यान् देशान् यास्यन्ति दूःखिताः ॥ ३८ ॥
 वेदमार्गं प्रलीनं च पाषण्डाग्रे ततो जने ।
 प्रधर्मवृद्ध्या लोकानां स्वल्पमायुर्भविष्यति ॥ ३९ ॥
 अशास्त्रविहितं घोरं तप्यमानेषु वै तपः ।
 नरेषु नृपदोषेषु बालमृत्युर्भविष्यति ॥ ४० ॥
 भविष्यी याषितां सृतिः पञ्च षट् सप्तवार्षिकी ।
 नवाष्टदशवर्षाणां मनुष्याणां तथा कलौ ॥ ४१ ॥
 पलिताद्भवच्च भविता तदा द्वादशवार्षिकः ।
 नातिजीवति वै कश्चित् कलौ वर्षाणि विंशति ॥ ४२ ॥
 अल्पप्रज्ञा तथालिङ्गा दुष्टान्तःकरणाः कलौ ।
 यतस्ततो विनश्यन्ति कालेनाल्पेन मानवाः ॥ ४३ ॥
 यदा यदा हि पाषण्डवृद्धिर्भवेत् । लघ्यते ।
 तदा तदा कलौ हिरणुमेया विचक्षणैः ॥ ४४ ॥

प्रवत्स्यन्ति वाच करिष्यन्ति वणिज्यन्ति रत्नार्थः । प्रवत्स्यन्तीति
 पाठः सुगमः । कारुण्यां वृद्धादीनां कर्मकटक्रियादि उपजाविद्धं
 जीवं वेदां ते ॥ ३६ ॥ १७ ॥

नरेषुकादिषदम्बाद्यान् देशान् यास्यन्ति ॥ ३८ ॥ १८ ॥ ४० ॥ तथा
 मनुष्याणां दुःखां कृताः ॥ ४१ ॥ विंशतिवर्षाणामतिशयं न जीवति ॥ ४२ ॥

यदा यदा सतां हानिर्वेदमार्गानुसारिणाम् ।
 प्रारम्भाद्यावसीदन्ति यदा धर्मभृतां नृणाम् ।
 तदानुमेयं प्राधान्यं कलैर्भवेय ! पण्डितैः ॥ ४५ ॥
 यदा यदा न यज्ञानामोश्वरः पुरुषोत्तमः ।
 इज्यते पुरुषेयैस्तदा ज्ञेयं कलैर्बलम् ॥ ४६ ॥
 न प्रीतिर्वेदवादेषु पापण्डेषु यदा रतिः ।
 कलिप्रदिष्टदा प्राक्षैरनुमेया द्विजोत्तम ! ॥ ४७ ॥
 कलौ जगत्पति विष्णुं सर्वस्त्रटारमोश्वरम् ।
 नाचेयिष्यन्ति मेवेय ! पापण्डोपहृता नराः ॥ ४८ ॥
 किं वेदैः किं द्विजैर्देवैः किं गोचेनाम्बुजम्बना ।
 इत्येवं विप्र ! वक्ष्यन्ति पापण्डोपहृता नराः ॥ ४९ ॥
 स्वन्याम्बुवृष्टिः पजेन्यः शस्यं स्वल्पफलं तथा ।
 फलं तथात्पमारुचं विप्र ! प्राप्ते कलौ युगे ॥ ५० ॥
 शण्णप्रायाणि वस्तानि शमीप्राया महोरुहा ।
 मृद्रप्रायास्तथा वर्णा भविष्यन्ति कलौ युगे ॥ ५१ ॥
 अण्णप्रायाणि धान्यानि आजप्रायं तथा पयः ।
 भविष्यति कालौ प्राप्ते तपोरक्षानुलेपनम् ॥ ५२ ॥
 मञ्जुश्वरभूयिष्ठा गुरवश्च नृणां कलौ ।

॥ ४७ ॥ बहोः पावसो विष्णुर्वाच यदा बहेति वक्ष्यते ॥ ४८ ॥ ४९ ॥
 ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥
 ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥
 ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥
 ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥
 ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥
 ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

श्रालाया हारिभार्याय सुहृदो मुनिसत्तम ! ॥ ५२ ॥

कस्य माता पिता कस्य यदा कर्मात्मकः पुमान् ।

इति चोदाहरिष्यन्ति श्वशुरानुगता नराः ॥ ५३ ॥

वाङ्मनःकायिकैर्द्वैरभिभूताः पुनः पुनः ।

नराः पापान्यनुदिनं करिष्यन्त्यल्पमेधसः ॥ ५४ ॥

निःसत्त्वानामशीचानां निःश्रीकाणां तथा नृणाम् ।

यद् यद् दुःखाय तत् सर्वं कलिकाले भविष्यति ॥ ५५ ॥

निःस्वाध्यायवषट्कारं स्वधास्वाहाविवर्जिते ।

तदा पविरलो विप्रः कचिन्नोको निवत्स्यति ॥ ५६ ॥

तत्रात्येनैव यत्नेन पुण्यस्कन्धमनुत्तमम् ।

करोति यं कृतयुगे क्रियते तपसा हि सः ॥ ५७ ॥

तथाविधेषु येषु नराणां सख्यं भवति इत्यर्थः ॥ ५२ ॥ कर्मात्मकः

स्वकर्माधीनकन्या ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ यदाइस्तु तत् सर्वं दुःखार्थमेव भवि-

ष्यति ॥ ५६ ॥ कचिन् कीकटादौ ॥ ५७ ॥ कसेरेकं महात्मां गुणमाह,

तत्रोति अत्येनैव यत्नेन हरिकीर्तनादिना यत् पुण्यस्कन्धं पुण्यराशिं

नराः करोति स हि कृतयुगे तपसा सङ्गता क्रियते स इति पाठे सः

कोऽपि क्षतिमश्नितोऽपीत्यर्थः । अतो अनेनैकेन गुणेन कृत्विः सर्वत्रैव

इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

व्यामबाह महाबहिर्यदत्रैव हि वसुनि ।

तत् ययता महाभाग । गदती मम तत्त्वतः ॥ १ ॥

कस्मिन् कालेऽप्यकी धर्मी ददाति सुमन्नं फलम् ।

मुनीनामित्यभृद् वाटः कैद्यानी क्रियन् सुखम् ॥ २ ॥

सन्देहमिर्णयार्थाय यदद्यामं महामुनिम् ।

ययुस्ते संशयं प्रष्टुं मैत्रेय । मुनिपुङ्गवाः ॥ ३ ॥

ददृशुस्ते मुनिं तत्र जाङ्गवीसालिने द्विज ।

वेद्यामं महाभागमर्हन्नात महामतिम् ॥ ४ ॥

स्नानावसानं तत् तस्य प्रतीक्षन्तो महर्षेयः ।

तस्युन्मते महानद्यास्तरुषण्डमुपायिताः ॥ ५ ॥

सन्नाऽथ जाङ्गवीतीयादृत्यायाह सुता मम ।

व्यासः साधुः कालिः साधुरित्येव शृण्वतां ततः ॥ ६ ॥

अत्रिनित्योऽपि कश्चिदस्यायायेन महाफलप्रदायोल्लापपाटं बध्यन्
प्रवृत्तः सततं वा । अत्रिमुखायैव सुखाधिक्यं बध्यन्मिति जाहं प्रकीर्ति-
कृतवदन्ति वसुनि ॥ १ ॥ वाटो विचारः केचाधिकारिभिरहो धर्मः
कृतवनावायेन श्रियते ॥ २ ॥ ययुस्ते विषयभूतवर्गं प्रष्टुं बभूवुः ॥ ३ ॥
॥ ४ ॥ स्नानावसानं प्रतीक्षन्तां साधवो बध्यन् बभूवुः सुपायिताः कालः
श्रियताः । अस्याय वसुनि तेषां मुनीनां श्रुततां कविः साधुः साधु-
श्रित्येव साधुः मम सुतो व्यास आह्वयन् ॥ ६ ॥ तत्रैव कविभिः

तेषां मुनीनां भूयश्च समञ्जः स नदोजले ।
 उत्थाय साधु साध्विति शूद्र ! धन्याऽऽनि चाब्रवीत् ॥७॥
 स निमग्नः समुत्थाय पुनः प्राह महामुनिः ।
 योषितः साधु धन्यास्तास्ताभ्यां धन्यतराऽस्ति कः ॥८॥
 ततः स्नात्वा यथान्वायमायान्तं कृतसत्क्रियम् ।
 उपतस्थ महभागं मुनयस्ते सुत मम ॥ ९ ॥
 कृतमवन्दनांश्चाह कृतासनपरिश्रहान् ।
 मर्यमागता ययमिति सत्यवतीसुतः ॥ १० ॥
 तस्मूचः संग्रयं प्रष्टुं भवन्तं वयमागताः ।
 अलं तेनास्तु तावन्नः कथ्यतामपरं त्वया ॥ ११ ॥
 कलिः साध्विति यत् प्रोक्तं शूद्रः साध्विति यापितः ।
 यदाह भगवान् साधु धन्याश्चेति पुनः पुनः ॥ १२ ॥
 तत् सर्वं श्रोतुमिच्छामा न चेद् गुह्यं महामुने ! ।
 तत् कथ्यतां ततो हृतस्यं प्रस्थामस्त्वां प्रयाजनम् ॥ १३ ॥
 इत्युक्त्वा मुनिभिर्व्यासः प्रहस्येदमथाब्रवीत् ।
 श्रूयतां भो मुनियेष्टा ! यदुक्तं साधु साध्विति ॥ १४ ॥

रघुदेनैव ध्यासेन कश्चित् काशेऽत्यक्तो धर्मो ददाति सुमहत् फल-
 मित्येतत् प्रश्नोत्तरतया कलेः साधुत्वसक्तम् । कैशोऽसौ क्रियते सुख-
 मित्येतद्विषयार्थं शूद्रस्य स्त्रीणाञ्च धन्यत्वमाह शूद्र ! धन्योऽसीति ।
 बुद्धिसंनिधानात् प्रत्यक्षमिषोक्तम् । अत्र कलेः साधुत्वं शूद्रस्य धन्यत्वस्य
 योषितां साधुत्वस्य धन्यतरत्वचेति यथोत्तरं गुणोपेक्ष्यं गङ्गाबानव-
 मर्षेण मगधदृष्ट्यान्पूर्ते चित्ते प्रतीतमित्युक्त्योक्तञ्च बारतयोक्तञ्चा-
 दर्शितम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ कृतं संवन्दनमभिशादनं कैशान् ॥ १० ॥

यत् कृते दशभिर्वर्षे स्नेतायां हायनेन यत् ।
 हापरे यच्च मासेन प्रहोरात्रेषु तत् कलौ ॥ १५ ॥
 तपसो ब्रह्मचर्यस्य जपादेष फलं हिजाः ।।
 प्राप्नोति पुरुषस्तेन कलिः साध्विति भाषितम् ॥ १६ ॥
 ध्यायन् कृते यजन् यज्ञे स्नेतायां हापरेऽर्चयन् ।
 यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकौत्थं केशवम् ॥ १७ ॥
 धर्मात्कर्ममतीवात्र प्राप्नोति पुरुषः कलौ ।
 अन्यायामेन धर्मज्ञास्तेन तृष्टोऽस्माकं कलैः ॥ १८ ॥
 व्रतचर्यापरेषांश्चा वेदः पवे हिजातिभिः ।
 ततः स्वधर्मसम्प्राप्तयेष्टव्यं विधिनाध्वरेः ॥ १९ ॥
 इथा कथा इथा भोज्यं इथेज्या च हिजयनाम ।
 पतनाय तथा भाव्यं तैस्त्वमयमिभिः सदा ॥ २० ॥
 असम्यक्करणे दोषस्तेषां सर्वेषु कमेसु ।
 भोज्यपियादिकेषां निष्क्रामाधिकरं हिजाः ॥ २१ ॥
 पारतन्त्र्यं समस्तेषु तेषां कार्येषु वै ततः ।

तेन तावदवस्यन् तस्मादटाकाविशयः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ इति
 प्रश्नकोशे ॥ १४ ॥ दशमस्कन्धे ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

यत् कृते दशभिर्वर्षे स्नेतायां हायनेन यत् ।
 ध्यायन् कृते यजन् यज्ञे स्नेतायां हापरेऽर्चयन् ।
 यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकौत्थं केशवम् ॥ १७ ॥
 धर्मात्कर्ममतीवात्र प्राप्नोति पुरुषः कलौ ।
 अन्यायामेन धर्मज्ञास्तेन तृष्टोऽस्माकं कलैः ॥ १८ ॥
 व्रतचर्यापरेषांश्चा वेदः पवे हिजातिभिः ।
 ततः स्वधर्मसम्प्राप्तयेष्टव्यं विधिनाध्वरेः ॥ १९ ॥
 इथा कथा इथा भोज्यं इथेज्या च हिजयनाम ।
 पतनाय तथा भाव्यं तैस्त्वमयमिभिः सदा ॥ २० ॥
 असम्यक्करणे दोषस्तेषां सर्वेषु कमेसु ।
 भोज्यपियादिकेषां निष्क्रामाधिकरं हिजाः ॥ २१ ॥
 पारतन्त्र्यं समस्तेषु तेषां कार्येषु वै ततः ।

जयन्ति ते निजान् लोकान् क्लेगेन महता द्विजाः ॥ २२ ॥

द्विजशुश्रूषयैवैष पाकयन्त्राधिकारवान् ।

निजान् जयति वै लोकान् यूद्धो धन्यतरस्ततः ॥ २३ ॥

भक्त्याभक्त्येष नास्यास्ति पेषापेषेष वै यतः ।

नियमां मुनिगार्हृतास्तं नासी माध्वितोरितम् ॥ २४ ॥

स्वधर्मस्याविराधेन नरैर्लब्धं धनं मदा ।

प्रतिपादनोयं पात्रेषु यष्ट्यश्च यथाविधि ॥ २५ ॥

तस्याजने महाक्लेशः पालने च दित्रोत्तमाः ।

तथा सदाविनियोगाय विज्ञेयं गहनं नृणाम् ॥ २६ ॥

एभिरन्ये स्तथाक्लेशैः पुरुषा द्विजसत्तमाः ।

निजान् जयन्ति वै लोकान् प्राजापत्यादिकान् क्रमात् ॥ २७ ॥

यापित् शुश्रूषणं भर्तुः कर्मणा मनसा गिरा ।

कुर्वतो समवाप्नोति तत्साम्राज्यं यतो द्विजाः ॥ २८ ॥

नातिक्रियन् महता तानिव पुरुषो वया ।

ततोऽयं व्याहृतं तेन मया साध्विति यापितः ॥ २९ ॥

एतद् वः कथितं विप्रा यन्निमित्तमिहागताः ।

तत् पृच्छस्व यथाकामं सर्वं वक्ष्यामि वः स्फुटम् ॥ ३० ॥

भवति किन्तु चोदनया ॥ २१ ॥ २२ ॥ यूद्धो तादृक् क्लेशाभावेन
पण्यत्पुनःकृतिता इजशुश्रूषयेति दाढ्याम् ॥ २३ ॥ स्त्रीषाणमायाहेन
अथःप्राप्ता पण्यत्पुनःकृतिता पुनःप्राप्ता तत्तत्प्राप्ती क्लेशवा इत्यर्थेति
स्मिभिः ॥ २५ ॥ एवं चर्चा गहनं क्लेश ॥ २६ ॥ २७ ॥ बोधितः
तादृक् क्लेशो नास्त्येता इति दाढ्याम् । पुरुषो यथा महता
क्लेशेन प्राजापत्यादीन् लोकान् प्राप्नोति तथा भातिक्लेशेन तांसां ह्येतां

पराशर उवाच ।

ततस्ते मुनयः प्रोचर्यत् प्रष्टव्यं महामुने ! ।
 अन्यस्मिन्नेव तत् पृष्टे यथावत् कथितं त्वया ॥ ३१ ॥
 ततः प्रहस्य तान् प्राह कण्वैपायनो मुनिः ।
 विस्मयोत्फुल्लनयनांस्तापसांस्तानुपागतान् ॥ ३२ ॥
 मयैष भवतां प्रश्नो ज्ञाता दिव्येन चक्षुषा ।
 ततो हि वः प्रसङ्गेन माधु साध्विति भाषितम् ॥ ३३ ॥
 स्वल्पेनैव प्रयत्नेन धर्मः सिध्यति वै कलौ ।
 नरेराकगुणान्धाभिः क्षालिताखिलकिंस्त्रिषैः ॥ ३४ ॥
 यद्वै च दिशश्च घाततपरेर्मुनिसत्तमाः ।
 तथा स्त्रीभिरनायामात् पतिशुश्रूषयैव हि ॥ ३५ ॥
 तनस्त्रितयमप्येतन्मम धन्यतमं मतम् ।
 धर्मसंसाधने क्रीयां दिजातीनां कृतादिषु ॥ ३६ ॥
 भवद्विर्गटभिर्गतं तदेतत् कथितं मया
 अपृष्टेनापि धर्मेज्ञाः । किमन्यत् कथ्यतां दिजाः ॥ ३७ ॥

पराशर उवाच ।

ततः संसृज्य ते व्यासं प्रयम्य च पुनः पुनः ।
 यथागतं दिजा जग्मव्यासोक्तिस्ततमश्रयाः ॥ ३८ ॥

प्रश्नोत्तरं ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

भवतोऽपि महाभाग ! रहस्यं कथितं मया ।

अत्यन्तदुष्टस्य कलिरयमेकी महान् गुणः ।

कीर्त्तिनादेव कृष्णस्य मुक्तबन्धः परं व्रजेत ॥ ३८ ॥

यच्चाहं भवता पृष्टां जगतामुपमं हृतिम् ।

प्राकृतामात्रराज्ञाञ्च तामप्येष वदामि ते ॥ ४० ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

सर्वेषामेव भूतानां त्रिविधः प्रतिमञ्चरः ।

नैमित्तिकः प्राकृतिकस्तथैवात्यन्तिको मतः ॥ १ ॥

ब्राह्मो नैमित्तिकस्तेषां कल्पान्ते प्रतिमञ्चरः ।

आत्यन्तिकश्च मोक्षाख्यः प्राकृतो द्विपरार्द्धिकः ॥ २ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ प्रावर्द्धिकं परिसमाप्य प्रस्तुतमतुसंधत्ते । दक्षाह-
मिति खलराज्ञां ब्रह्मणो दिने दिने भवाम् ॥ ४० ॥

प्रतिमञ्चरप्रत्ययः । प्राकृतो द्विपरार्द्धिक इति द्विगुणे परार्द्धे
ब्रह्माहुः समाप्तौ भवतः । प्राकृतो तत्कार्ये खलः प्राकृतः ॥ २ ॥
प्रथमांशे परार्द्धेनालमकरोव । तथापि तदेव नाम परार्द्धेन एत प्रका-

मैत्रेय उवाच ।

परार्द्धसंख्यां भगवन् ' ममावक्ष्य यथा तु सः ।

द्विगुणीकृतया ज्ञेयः प्राकृतः प्रतिमञ्जरः ॥ ३ ॥

पराम्बर उवाच ।

स्यानात् स्यान् दमगुणनैकस्माद् गण्यते द्विज ।

ततोऽष्टादशमे स्यान्ने परार्द्धमभिधीयते ॥ ४ ॥

परार्द्धं द्विगुणं यत् तु प्राकृतः प्रनया द्विज ।

तदाव्यक्तं स्थितं व्यक्तं स्रष्टी लयमति वै ॥ ५ ॥

राजाभयलोकादयेन पुनः पूज्यते परार्द्धेति ॥ ३ ॥ प्रकारान्तरमप्य-
क्षेपेण स्यानात् स्यान् दमगुणमिति । यथाह वाङ् । कोटि-
कादष्टादशानि परार्द्धमिति कोष्यते । परार्द्धं द्विगुणश्चापि परया-
जनीयम् ॥ स्यान् दमगुणं विद्यात् दमाहमयतं ततः । यत्कलमयतं
तथाविद्यतं प्रयुज्यत ॥ यत्कटं निःकटं च इत्युच्येत ततः परम् ।
यत्कटं निःकटं यत्कटं पटं तदेव च ॥ यत्कटं मध्यमलम् परार्द्धं
परमेष्ठ च । परमलः पटस्तानि पटानि मध्यमाविधी ॥ यत्कटं स्या प्रह-
तम् परार्द्धं तद्वत् ॥ तान्मध्यमं चाकोट्यम् तदन्ते प्रति-
मुच्यते ॥ इति । एवं दमगुणं दम दम दमगुणाः यतम् । यतं
दमगुणं यत्कटं मध्यमलम् स्यानाम् वायतोऽष्टादशे स्थाने परार्द्धं भवति ।
यत्कटं चाव्यक्तं स्यात् । यत्कटं स्या प्रहतम् परार्द्धं तद्वत् इति
वाङ्कतेः । तत्र यत्कटं कोटिकोटिकटादि परार्द्धं तद्वद्वत्
यत् तद्वत्कटं तद्वत् भवति । यत्कटं मध्यमलं निजेन तस्य नामेन
वायतोऽष्टादशं स्यात् । तत्परार्द्धं तद्वत् परार्द्धमभिधीयते । यत्कटं
तद्वत् यत्कटं यत्कटं इति तद्वत् । तस्मिन् पक्षे यत्कटं
प्रतिपदं यत्कटं तद्वत् तद्वत्कटं कटं । यत्कटं यत्कटं

निमेषो मानुषी याऽयं मातामात्रप्रमाणतः ।

तेः पञ्चदशभिः काष्ठा विंशत् काष्ठास्तथा कला ॥ ६ ॥

नाडिका तु प्रमाणेन कला दश च पञ्च च

उन्मानेनाश्वसः सा तु पलान्यर्हत्योदश ॥ ७ ॥

हेमनाभैः क्षतच्छिद्रयत्तुभिश्चनुरङ्गलैः ।

मागधेन प्रमाणेन जल्पप्रत्यस्तु स क्षतः ॥ ८ ॥

संज्ञाकल्पमेतेन व्यख्या । यदा वायुः कल्पगच्छेन जलपण्या तदंशभूतदिव्य-
मातृपञ्चोदितः । पराह भंस्यास्य दनेनाविरोधः समर्पनीयः ॥ ३११ ॥

नेमितिकं जयः पञ्चदशयत्तु निमेषादिकमेव प्रदर्शयितुमेव
कल्पप्रमाणमनुकारयति । निमेष इति सप्रमिः । मातैव
माता प्रमाणं यस्य सः । एकमात्रजल्पलोकार्थमात्रमस्मिन्नेति किं
निमेषः निमेषश्चतुष्टया हि माता जल्पलस्य ददति तद्व्यापकोक्तिः
॥ ६ ॥ नाडिकाप्राप्तोपायमात्रं उन्मानेनेति साहचर्येण । उन्मानेन
उन्मीयते उन्मानेनान्नं पालयति चेन्न योगे जयोदशसाहस्रान्तेति ।
उन्मानश्चपेच घटितानि साहस्रान्तेति सा नाडिका । साहस्रान्तेति
पञ्चताम्रविभितपालेय सा नाडिका प्रातर्ध्यात्वेनः ॥ ७ ॥ किमप्यं
तत् पालं कार्यं तदाह । मागधेन प्रमाणेन जल्पप्रत्यस्तु स क्षतः
इति साहस्रान्तेतिपञ्चमेन किं मागधेश्वरस्यः पुराते [चोदयपञ्चमेन किं
बालपदेशाख्यः प्रत्यः पुराते । यदाह कान्दः । पञ्चदश कलः प्रत्यः
आदिको दूषण एव च । धान्यमानेन बोद्धव्याः कल्पयोऽपी चतुर्ध्याः ॥]
तत्प्रमाणं पालं कार्यमित्यर्थविहङ्ग । ननु तदापि पालेय कलं
नाडिकाप्राप्तं क्रियापत्तिव्याप्यात् काष्ठलोत्पादयत् क्रियाविहारे
प्रत्यं विविनष्टि चेमेति । बाहः पञ्चदशः । चेन्नो मातैवदमित्य-
द्वरद्वयवावाहयेव परिचयैः क्षतच्छिद्रः । एतदुक्तं भवति साहस्रान्तेति-
पञ्चताम्रमयं मानप्रत्यस्तुवित्तुहीयतं पालसुदनीयचतुर्ध्याहरेण-

नाहिकाभ्यामथ हाभ्यां मुहूर्तो द्विजसप्तमः ।
 पञ्चरात्रं मुहूर्त्तान् त्रिंशन्नामो दिनैस्तथा ॥ ८ ॥
 मासैहोदयभिर्वर्षमहोरात्रस्तु तद् दिवि ।
 त्रिभिर्वर्षैर्वर्षं घण्टा चैवासुरदिशाम् ॥ १० ॥
 तेन हादयमाहस्रं चतुर्थे गमदाहृतम् ।
 चतुर्थे गमहस्रस्तु कथ्यते ब्रह्मणो दिनम् ॥ ११ ॥
 संकल्पोऽप्यत्र मनवश्चतुर्दश महायुतः ।
 तदन्ते चैव मैत्रेय ! बाह्या नैमित्तिको लयः ॥ १२ ॥
 तस्य स्वरूपमन्यथं मैत्रेय ! गदती मम ।
 शृणुष्व प्राकृतं भूयस्तव वक्ष्याम्यह लयम् ॥ १३ ॥
 चतुर्थे गमहस्रान्ते क्षीणप्राये महीतले ।
 घनावृष्टिरतावीया जायते गतवायिको ॥ १४ ॥
 ततो यान्यधमाराणि तानि सत्वान्यग्रेयतः ।
 चयं याप्ति मुनिग्रेह ! पार्थिवान्यत्र पीडनात् ॥ १५ ॥
 ततः स भगवान् विष्णुः कद्रूपधरोऽप्ययः ।
 क्षयाय यतते कर्तुमात्मस्या सकलाः प्रजाः ॥ १६ ॥

यथाकदा कदाचिद्वर्षं काले व्याप्ति तेन द्विष्टे च यावता कालेन
 पश्यते, तावान् कालो नास्तिवेति । तथाच "शुद्धः हादयार्द्धप्रकोपान्"
 चतुर्भिश्चतुर्दशैः । कालेनाग्रेः कृतकित्वा यस्तु सत्यप्रकृतं तस्यैदमिदम् ॥
 तथा विद्यतां दिनैः मास इत्यर्थः ॥ ८ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥
 नैमित्तिकवचनवारणात्, तत्र चतुर्प्राप्ति यावदध्यायवर्षाणि ॥ १३ ॥
 क्षीणप्राये दुर्भेदादिभिः ॥ १४ ॥ १५ ॥ यथाच चतुर्दशधरः सन्
 याः सकलाः कालिन्, क्षीनाः प्रजाः कर्तुं प्रयतन्ते ॥ १६ ॥ चतुर्दशव-

ततः स भगवान् विष्णुर्भानोः सप्तसु रश्मिषु ।
 स्थितः पिवत्प्रशेषाणि जलानि मुनिसत्तन ॥ १७ ॥
 पीत्वाभ्रांसि समस्तानि प्राणिभूमिगतानि वै ।
 शोषयन्नतिमैत्रेय । समस्तं पृथिवीतलम् ॥ १८ ॥
 सरित्समुद्रगैलेषु शैलप्रस्त्रवणेषु च ।
 पातालेषु च यत् तोयं तत् सर्वं नयति क्षयम् ॥ १९ ॥
 ततस्तस्यानुभावेन तोयाहारोपहृष्टिताः ।
 स एव रश्मयः सप्त जायन्ते सप्त भास्कराः ॥ २० ॥
 अधयोदयौ च तं द्रोणास्ततः सप्त दिवाकराः ।
 दहन्त्यग्निं वै लोकां सपातालतलं द्विज ॥ २१ ॥
 दद्यामानस्तु तेर्दमिस्वै लोकां द्विज । भास्कराः
 साद्रिनद्यर्णवाभागं निःश्वेदमतिजायते ॥ २२ ॥
 ततो निदग्धवज्राभ्यु वै लोकां सखिलं द्विज ॥
 भवत्येका च वसुधा कूर्मपृष्ठापमालति ॥ २३ ॥
 ततः कालाम्बिकद्रोऽसौ भूत्वा सर्वहरा हरिः ।
 शेषनिवाससंभूतः पातालानि वभक्ष्यधः ॥ २४ ॥
 पातालानि समस्तानि स दग्ध्वा ज्वलन्तो महान् ।
 भूमिमभ्येत्य सकलं वभस्ति वसुधातलम् ॥ २५ ॥

भूमांशः । सुप्रसन्नो हरिर्देवस्य विप्रवर्णो तथैव च । विप्रवर्णोऽसौ द्रोणा
 वल्लः संयदुत्पद्यतेति ॥ १७ ॥ प्राणिगतानि रज्जवशादीनि भूमिगतानि
 तृणानादित्यतानि ॥ १८ ॥ १९ ॥ सप्त रश्मयः भास्कराः सप्त चरोणो
 भ्राजः पटवः पतङ्गः सर्परोषा ज्वातिघ्नान् विभावहः वधुः स्रक्
 इति सुप्रसन्नः ॥ २० ॥ २१ ॥ आधोमो विकारः निःश्वेदम् अति-

भुवर्लोकं ततः सर्वं स्वर्लोकश्च सुदारुणः ।

ज्वालामालामहावर्त्तस्तत्रैव परिवर्त्तते ॥ २६ ॥

अम्बरोषमिषाभाति त्रैलोक्यमखिलं तदा ।

ज्वालावर्त्तपरोवारः पुपुषी चराचरम् ॥ २७ ॥

ततस्तापपरीतास्तु लीकद्वयनिवासिनः ।

कृताधिकारा गच्छन्ति महर्लोकं महामुने ! ॥ २८ ॥

तस्मादपि महातापतमा लोकास्ततः परम् ।

गच्छन्ति जनलोकं तं दद्याद्व्या परैरपि ॥ २९ ॥

इत्यम ॥ २० ॥ २१ ॥ गमन्ति भस्मीकरोति ॥ २४ ॥ २५ ॥ ज्वालानां
मात्रास्तासां महान् आसीत् यस्मिन् नः । तत्रैव त्रैलोक्यमध्ये एव ॥ २६ ॥
अम्बरोषं भर्जनमाचष्टम ॥ २७ ॥ आकाशनिवासिनः दिव्य भूविष्याः
कृताधिकाराः अनुष्ठितस्वीयविनियोगाः ॥ २८ ॥ दयायां तत्त्वस्वक-
भोगावस्थायां आदृत्या परिदृत्या परैरपिः स्वर्गलोकैरपि ॥ अन्ये
तत्त्व ॥ त्रैलोक्येऽपि ये अप्रकारिता मन्त्राद्यास्ते कृताधिकारा
भोगप्रसीदकमायः मुना मङ्गलौकं प्राप्य तत्र दृष्ट्वा तदादिभिः
वृद्ध भगवतीनां लभं यानि तेषां मन्त्रादीनां मध्ये ये परैरपिः पर-
वस्तुदाप्रोक्ता ये देववारमाह्वया कृतातपःवृत्तादिदारा ततः परमी-
ना गच्छन्ति । अन्ये तु त्रैलोक्यस्था जीवाः आकाशं संक्षिपन्ते ।
यथाह यदु ॥ पितृभिर्मनुमिषौ च बाह्वं वपुर्भिभक्तया । यज्जान-
सौ च यः प्रपद्यते तद्गङ्गायैव ते वद ॥ मङ्गलौकं गच्छन्ति तद्भा-
त्रैलोक्यमीवराः । मङ्गलौकं पतिव्रज्य गच्छास्ते वै यदुदेव ॥ वृद्धरीराः
यवन्तं ये जनकोक्तं वदन्तुता । एवं देवाः वपितरः स्वपथो यम-
यव द ॥ पुत्रैः वृद्धोऽर्थं गच्छन्ति ज्ञापकान्ते च ते वद ॥ जन-
कोक्तां वदन्तु वदन्तु ददन्तु वदन्तु पुनः पुनः ॥ यथाविज्ञाते यथा

ततो दग्ध्वा जगत् सर्वं रुद्ररूपी जनार्दनः ।
 मुखनिःश्वामजान् मेघान् करोति मुनिमत्तम ॥ १० ॥
 ततो गजकुलप्रख्यास्तडित्वन्तो निनादिनः ।
 उत्तिष्ठन्ति तदा श्योम्नि घोराः संवर्त्तका घनाः ॥ ११ ॥
 केचिन्नीलोत्पलश्यामाः केचिन् कुमुदमन्त्रिभाः ।
 धूमवर्णा घनाः केचित् केचित् पाताः पयोधराः ॥ १२ ॥
 केचिद्रामभवर्णाभा लाजारमनिभास्तथा ।
 केचिद् वैदूर्यमङ्गाशा इन्दुनीलनिभाः परे ॥ १३ ॥
 शङ्कुन्दनिभायान्ये जात्यञ्जननिभास्तथा ।
 इन्दुगोपनिभाः केचित् मन्मथिलनिभास्तथा ॥ १४ ॥
 चापपत्रनिभाः केचिदुत्तिष्ठन्ति घना घनाः ।
 केचित् परवराकाराः केचित् पर्वतमन्त्रिभाः ॥ १५ ॥
 कूटागारनिभायान्ये केचित् स्थलनिभा घनाः ।
 महारावा महाकायाः प्रयन्ति नभस्तलम् ॥ १६ ॥
 वर्षन्तस्ते महामारैस्तमग्निमतिभैरवम् ।
 शमयन्त्यखिलं विप्र ! तैलोक्यान्तरिक्षतम् ॥ १७ ॥

सम्भूता नैधनेन च । अगस्त्यं भावितार्थेन सम्बध्यन्ते तदा स ते ॥
 निवर्त्तन्ते तेषां ह्यज्ञौ तेषां शक्यो न विहारः । महाज्जनश्रुतैः जना-
 लपय तपात् ततस्तानि भवन्ति सत्ये । सम्मन्त्राणां परितर्जनादि
 सङ्गन्ति सत्येन ततोऽन्तराष्ट्रं । तपोऽभियोगाद्विषयप्रमाणाद्विचिन्ति ते
 ब्राह्मणमेव देवम् । अथात्मनि ब्रह्मात्मेशः सर्वमाख्याय कथयति । ततः
 स्मरानिं स्मरति तमस्योपाख्ये जगद् इति ॥ १८ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

नष्टे चान्नौ शतं तऽपि वर्षाणामनिवारिताः ।
 प्रावयन्तां जगत् सर्वं वर्षन्ति मुनिसत्तम ! ॥ १८ ॥
 धाराभिरक्षमात्राभिः प्रावयत्वाखिलं भुवम् ।
 भुवर्लोकं तथैवार्धं स्त्रावयन्ति दिवं ध्रुज ! ॥ १९ ॥
 अन्धकारोक्तं लोकं नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
 वर्षन्ति ते महामघा वर्षाणामधिकं शम्भु ! ॥ २० ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

समर्पिस्थानमाक्रम्य स्थितश्चामि महामुने ।
 एकाणव भवत्येव त्रैलोक्यमखिलं ततः ॥ १ ॥
 मुखनिःश्वामजा विगाढीयस्यान् जलदास्ततः ।
 नागयित्वा तु मैत्रेय यपाणामधिकं शतम् ॥ २ ॥

११० ॥ ११ ॥ चःप्रो लोमपक्षः गङ्गाः ॥ १२ ॥ कूटागार एव
 विमेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

तदेवं मैत्रिःसहं त्रैलोक्याययं निदृश्य तपसाशीनां स्थितिं
 विदुषां च समर्पिस्थानमिच्छादिना कानादृष्टोत्पन्नः प्राकृतेन यत्नेन

सर्वभूतमयोऽचिन्त्यो भगवान् भूतभावनः ।
 अनादिरादिर्विश्वस्य पीत्वा वायुमग्रेषतः ॥ ३ ॥
 एकार्णवे ततस्तस्मिन् शेषशय्यास्थितः प्रभुः ।
 ब्रह्मरूपधरः श्रेते भगवानादिकुहरिः ॥ ४ ॥
 जनलोकगतैः मिद्वैः सनकाद्यैरभिष्टुतः ।
 ब्रह्मलोकगतेष्वेव चिन्त्यमानो ममक्षभिः ॥ ५ ॥
 आत्ममायामयीं दिव्यां योगनिद्रां समास्थितः ।
 आत्मानं वासुदेवाख्यं चिन्तयन् परमेश्वरः ॥ ६ ॥
 एष नैमित्तिको नाम मैत्रेय ! प्रतिमञ्जरः ।
 निमित्तं तत्र यच्छेति ब्रह्मरूपधरो हरिः ॥ ७ ॥
 यदा जागर्त्ति विजात्मा स तदा चेष्टते जगत् ।
 निमीलित्येतदखिलं योगशय्यागमेऽच्युते ॥ ८ ॥
 पद्मबोनिदिनेन यत् तत् सत्पुण्यमवस्रवत् ।
 एकार्णवे भूते लाते तावती रात्रिरिष्यते ॥ ९ ॥
 ततः प्रवर्षी रात्रास्ते पुनः सृष्टिं कराव्यजः ।
 ब्रह्मस्वरूपकं विश्णुर्गृह्णाते कथितं पुरा ॥ १० ॥
 इत्येष कल्पमंहारद्यान्तरः प्रलयो द्विज ! ।
 नैमित्तिकस्ते कथितः प्राकृतः शृण्वतः परम् ॥ ११ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ १ ॥ शेष एव शय्या तामाश्रितः श्रेते ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

॥ ७ ॥ स यदा जगति तदा जगच्चेष्टते सृष्ट्वात्मनः भवति, निमी-
 लति तत्रैव वाति ॥ ८ ॥ 'कवले' 'काशे' श्रेते यदा वा प्रबुद्धः स भू-
 जगत् सृजतीत्येतादृ पद्मबोनिदिति दाभ्याम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

अनाहृष्ट्यास्मिमस्पर्कात् कृतं संशालने मुने ।।
 समस्तेष्वेव लोकेषु पातालैश्चखिलेषु च । १२ ।
 महादेवैर्बिकारस्य विशेषान्तस्य सजये ।
 कृणोच्चाकारितं तस्मिन् प्रवृत्ते पतिमक्षरे ॥ १३ ॥
 आगो यमन्ति वे पूर्वं भूमिर्गन्धात्मकं गुणम् ।
 आत्तगन्धा ततो भूमिः प्रलयत्वाय कल्पते । १४ ॥
 प्रमष्टे गन्धतन्मात्रेऽभवत् पृथ्वी जलात्मिका ।
 रमाञ्जलं समुद्रं तन्माञ्जलां रमात्मकम् । १५ ॥
 आपस्तदा प्रवृक्षालु वेगवत्या महास्रजाः
 सर्वमापरयन्तीदं तिष्ठन्ति विचरन्ति च ।
 तस्मिन्नेवंमिमता लाका व्यापा समन्ततः ॥ १६ ॥
 अगमपि गुणा यम ज्यातिषा पीयते न स
 नश्यत्यापस्तस्ताय रमतन्मात्ररुचयात् ॥ १७ ॥
 ततयापो हन्तव्या ज्यातिष्टं प्राप्नुवन्ति वे ।
 अन्यवस्यं तु मलिनं तेजसा सर्वता हृते ॥ १८ ॥
 स चाग्निः सर्वतो व्याप्य पादनि तञ्जल तदा ।
 सर्वमापये तेजोभिस्तदा जगदिदं शनैः । १९ ॥
 अग्निर्भिः संवर्त तस्मिन् तिर्यगूर्ध्वं मधस्तथा ।
 ज्यातिषोऽपि परं रूपं वायुरग्नि प्रभाकरम् ॥ २० ॥

। १० ॥ महादेवैर्बिकारस्य विशेषान्तस्य सजये निमित्तं
 प्रत्यक्षेण परतः स्वर्गः ॥ ११ ॥ आतोऽपहृतो गन्धा यथा वा
 प्रयत्नाय प्रवीणतः ॥ १२ ॥ १३ ॥ अग्निर्भेदं योद्धा जगत्

प्रलीने च ततस्मिन् वायुभूतः खिलात्मनि ।
 प्रनष्टं रूपतन्मात्रं हृतरूपा विभावसुः ॥ २१ ॥
 प्रगम्यति तदा ज्यातिर्वायुर्दीधृयते महान् ।
 निरालोके तदा लोके वायुवस्ये च तेजसि ॥ २२ ॥
 ततस्तु मूलमामाय वायुः सम्भवमात्मनः ।
 ज्वरं प्रापयति त्रिकं च दीधवीति दिगो दग् ॥ २३ ॥
 वायोरपि गुणं स्पर्शमाकाशं ग्रसते पुनः ।
 प्रगम्यति ततो वायुः खं तु तिष्ठत्यनाहतम् ॥ २४ ॥
 अरूपमरमस्पर्शमगन्धं न च सूक्तिं मत् ।
 सर्वमापूरयच्छेत्तत् समहत् संप्रकाशते ॥ २५ ॥
 परिमण्डलं तच्छुषिरमाकाशं शब्दलक्षणम् ।
 शब्दमात्रं तदाकाशं सर्वमाहत्य तिष्ठति ॥ २६ ॥
 ततः शब्दं गुणं तस्य भूतादित्येव पुनः ।
 भूतैर्न्द्रियेषु युगपद्भूतादौ मस्थितेषु वै ॥ २७ ॥

क्रमादियर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ प्रभाकरं प्रकाशकं वायुस्मि
 पश्यत ॥ २० ॥ २१ ॥

निरालोके वायुर्दीधृयते प्रचरति ॥ २२ ॥ ततस्तु शब्दम् अत्यन्तः
 पञ्चान् आरण्यम् आकाशम् आवाद्य ज्वरमप्यद्य दिगो दीधवीति
 प्रचरति ॥ २३ ॥ अनाहतं विकारैरपरिच्छिन्नम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ परि-
 मण्डलं सर्वतो वस्तुषु तच्च मण्डलाण्डकटाहाहतत्वात् शब्दलक्षणं
 स्पर्शेन शब्देन चक्षुषम् ॥ २६ ॥ भूताः द्रवित्वेनात्र न तामसमात्यपहृषं
 किन्तु ततः प्राधान्येन सामान्यतोऽहकारमात्मस्य अत एव भूतानामिन्द्रिया
 ष्वपि युगपत् प्रचरोक्तिः देवानामप्युपवर्णयमेतत् ॥ २७ ॥ अग्नि-

अभिमानात्मकी ह्येव भूतादिस्तामसः स्वतः ।

भूतादि समते चापि महान् वै बहुलक्षणः ॥ २८ ॥

सर्वी महोय जगतः प्रान्तेऽन्तर्वाञ्छितस्तथा ।

एवं सप्त महाबुद्धेः क्रमात् प्रकृतयस्तु वै ॥ २९ ॥

प्रत्याहारे तु ताः सर्वाः प्रविशन्ति परस्परम् ।

येनेदमाहुतं सर्वमष्टमपसु प्रलीयते ॥ ३० ॥

सप्तद्वीपसमुद्रान्तं सप्तलोकं सपर्वतम् ।

उदकावरणं यत् तु ज्योतिषा पीयते तत् ॥ ३१ ॥

ज्योतिर्वादी लयं याति यात्याकाशे समोरणम् ।

आकाशश्चैव भूतादियं मते तं तदा महान् ॥ ३२ ॥

मानविषयानां भूतादीनां जीवन्तु क्षेत्रज्ञाभिधानात्प्रत्यक्षं चारणैक-
स्वभावात् । एवं भूतादिकृताः तामसस्तमप्रधानः स्वप्न एवमेव ।
बुद्धिबलवत् प्रान्तमानत्वात् ॥ २८ ॥ यथा सुप्तकृतातिबोध्येन पुष्टि-
व्यतिः बहुलक्षणवर्त्यः त्वयः प्रकृतः । आकाशे स्वयमेव चतुर्मुखः सति
प्रकृतं ब्रह्माण्डान्तेति तः कार्यस्य अनाद्यतनस्य आद्यलक्षणोदेषयति
सर्वी महोवेति ब्रह्माण्डान्तव्यतिः जगतः पुष्टिर्ब्रह्मण्यस्य प्रान्त-
आद्यलक्षणोभवेति । तथा ब्रह्मण्यस्य ह्युदकावरणं ततः विमत आका-
शमिति । यथा चरमस्वप्ने पुष्टिपारम्भे प्रत्यक्षरूपसप्तलोकवर्त्य-
मतिबोध्येन काव्यकारणे त्वयः । एवमावरणभूता अपि वा पुष्टिवाद्याः
वपुः प्रकृतयः ॥ २९ ॥

तस्यापि प्रत्याहारे चतुर्मुखारे परं परं कां कां चारणं प्रति-
गच्छति । तदाह येनेदं ज्योतिः । येनेदं सप्तद्वीपादिचतुर्भावादीनां
उदकावरणं यत्तु उदकावरणं पुष्टिः आकाशरूपसप्तलोकवर्त्यः प्रतीयते एवमेव
॥ ३० ॥ ३१ ॥ प्रकृतिकारणं दर्शयन्तुवाक्यं तत्किमेव चतुर्मुखः

महात्म्येभिः सहितं प्रकृतिर्गुणं हि ज ।

गुणमायमनुद्रिक्तमन्यूनञ्च महामुने । ३३ ॥

प्राप्यते प्रकृतिर्हेतुः प्रधानं कारणं परम ।

द्रव्येया प्रकृतिः सर्वा व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी । ३४ ॥

व्यक्तस्वरूपमव्यक्ते तस्मिन् मैत्रेय । लीयते ।

एकः शुद्धाक्षरो नित्यः सर्वव्यापी तथा परमान् ।

सोऽप्यंगः सर्वभूतस्य मैत्रेय ! परमात्मनः । ३५ ॥

न सन्ति यत्र सर्वेमे नामजात्यादिकल्पनाः ।

सत्तामावात्मके ज्ञेये ज्ञानात्मन्यात्मनः परे । ३६ ॥

स त्रैलोक्यं तत् परं धाम परमात्मा स चेश्वरः ।

स विष्णुः सर्वमेवेदं यतो नावत्त ते यनिः । ३७ ॥

प्रकृतियो मया ख्याता व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी ।

पुरुषस्याप्युभावेतो लीयते परमात्मनि । ३८ ॥

परमात्मा च सर्वधामाधारः परमेश्वरः ।

विष्णुर्नाम्ना स वेदेषु वेदांस्तेषु च गायते । ३९ ॥

संहरति गुणमायमिति इत्याम् ॥ ३१ ॥ व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी

कार्यकारणरूपा । ३४ ॥ प्रकृतिपुरुषयोरपि खल्वेव वक्तुं

तयोस्तद्व्यवसाय एव इति । सर्वव्यापी प्रकृतेस्तत्कार्यस्य चाविष्णोः

सोऽपीत्यपि यन्मात्रं प्रकृतिरपि सर्वभूतस्य प्रकृतादिधर्मोक्तस्य परमा-

त्मनोऽंगः ॥ ३५ ॥ अः पुनः परमात्मैवमात्रं न सतीति इत्याम्

आत्मनः पुरुषान् परे ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ पुरुषोत्तमे लीयते कीनादिव

तिष्ठते ॥ ३८ ॥ तस्य तु नास्ति खल्वेदमात्रं परमात्मैति तस्मात् स

पुनः परमपुरुषाख्यः ॥ ३९ ॥ तत्परामर्शमेव सर्वसाधनजातमित्याह महत्त-

प्रवृत्तश्च निवृत्तश्च द्विविधं कर्म वैदिकम् ।

ताभ्यामुत्ताभ्यां पुरुषेः भवेन्मूर्तिः स इच्छते ॥ ४० ॥

कर्मयजुःसामभिर्भागीः प्रवृत्तरिच्छते श्रमी ।

यज्ञो म्वरो यज्ञप्रमान् पुरुषैः पुरुषोत्तमः ॥ ४१ ॥

ज्ञानात्तः ज्ञानयोगतः ज्ञानमूर्तिः स चच्छते

निवृत्तेर्यागिसामभिर्भागी येन मूर्तिफलप्रदः ॥ ४२ ॥

कृत्वदार्ढ्यं तेनैतत् त्वं कश्चिद् वस्त्वभियुज्यते ।

यश्च वाचामविषये तत् सर्वं विष्णुर्दयः ।

परमात्मा स विष्णात्मा विष्णुराधरा हरिः ॥ ४४ ॥

व्यन्यायतामिका तस्मिन् प्रकृतिः संवलीयते ।

पुरुषस्यापि मेव यः व्यापिन्यव्याहतात्मानः ॥ ४५ ॥

द्विराहोमिकः कालः कथिता या मया तत्र ।

तद्वदस्तस्य मेव यः विष्णुरोग्यः कथ्यः ॥ ४६ ॥

व्यक्तं च प्रकृतौ लीने प्रकृत्यां पुरुषं तथा ।

तत्र स्थिते तिगा चान्या तत्प्रमाणा महामूर्तेः ॥ ४७ ॥

श्रुतिः ॥ ४० ॥ वै कर्मसिद्धयत इत्यमरः कृतिरिति द्रव्याम् । प्रवृत्ते-
रविश्रुते पुरुषेः कर्मयजुःसामभिः कर्मभिः भागंभूतेरिच्छते ॥ ४१ ॥
कर्मभिर्विदुर्हविर्भूतः योगमतिरिच्छते भागं स्थितेऽतीतकालेन इच्छते
इत्यमरः ॥ ४२ ॥ ज्ञानयोगतः कर्मयजुःसामभिः कर्मभिः भागंभूतेरिच्छते
इत्यमरः ॥ ४३ ॥ यज्ञो म्वरो यज्ञप्रमान् पुरुषैः पुरुषोत्तमः ॥ ४४ ॥
यज्ञो म्वरो यज्ञप्रमान् पुरुषैः पुरुषोत्तमः ॥ ४५ ॥ यज्ञो म्वरो यज्ञप्रमान् पुरुषैः
पुरुषोत्तमः ॥ ४६ ॥ यज्ञो म्वरो यज्ञप्रमान् पुरुषैः पुरुषोत्तमः ॥ ४७ ॥
यज्ञो म्वरो यज्ञप्रमान् पुरुषैः पुरुषोत्तमः ॥ ४८ ॥ यज्ञो म्वरो यज्ञप्रमान् पुरुषैः
पुरुषोत्तमः ॥ ४९ ॥ यज्ञो म्वरो यज्ञप्रमान् पुरुषैः पुरुषोत्तमः ॥ ५० ॥

नैवाहस्तस्य न निशा नित्यस्य परमात्मनः ।

उपचारस्तथाप्येष तस्य ग्रस्य दिज्ञास्यते ॥ ४८ ॥

इत्येष तव मैत्रेय ! कथितः प्राकृतो लयः ।

आत्यन्तिकमिती ब्रह्मन् निबोध प्रतिमच्चरन् ॥ ४९ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

आध्यात्मिकादि मैत्रेय ! ज्ञात्वा तापत्रयं बध्ना ।

उत्पन्नज्ञानधैराग्यं प्राप्नोत्यात्यन्तिकं लयम् ॥ १ ॥

आध्यात्मिको वै त्रिविधः शारीरो मानसस्तथा

शारीरो बहुभिर्भेदैर्भेद्यते श्रूयन्नाह मः ॥ २ ॥

एतच्च न बाधमभिव्याज्य नैवेति । उपचारः सर्वो कर्तव्यतमश्चेति कथ्यते
इत्यर्थः ॥ ४८ ॥ प्राकृतं लयमपमङ्गुरम् आत्यन्तिकश्च उपपद्यते
इतीति ॥ ४९ ॥

आत्यन्तिको ज्ञयो नाम साक्षात्तया अज्ञानतत्त्वार्थमाशक्त्यो
मोक्षः । तं आध्यात्मिकादितापत्रयं दुःखमिति ज्ञात्वा बुद्ध्या विवेकी
उत्पन्नधैराग्यः सन् शुद्धपरेणादिनोत्पन्नज्ञानः प्राप्नोति ॥ १ ॥ आत्मानं
आयकारणसंघातं निमित्तमभिव्याज्य भवतीत्याध्यात्मिकः तं प्रपञ्चयति
आध्यात्मिक इति पञ्चभिः ॥ २ ॥ पतिश्यायः पीनश्च । श्वश्रुः शोचः ।

शिरोरोगपतिश्यायज्वरशूलभगन्दरैः ।

गुल्माग्निः श्वाभययथुक्कथीदिभिरनकथा ॥ ३ ॥

तथाक्षिरगातोमारकुष्ठाङ्गामयसंज्ञकैः ।

भिद्यते देहजस्तापो नानसं शीतुमर्हसि ॥ ४ ॥

कामकाधभयदेपलाभमोहविषादजः ।

शोकासृवावमानिर्णामातमर्त्यादिभ्यस्तथा ॥ ५ ॥

मानसोऽपि दिजयेत्तथापि भवति नेकधा ।

इत्येवमादिभिर्मिदेस्तापो ज्ञाध्यात्मिकः प्रकृतः ॥ ६ ॥

सुगपतिमन्त्राद्यैः शिवाचोरगराजमैः ।

मरुसृष्टाद्यैश्च तृणां जल्यैश्चाधिभौतिकः ॥ ७ ॥

शरीरोगावातवर्धाम्बुविद्यदादिभ्यस्तथा ।

तापी दिजयेत्तथापि कथ्यते चाधिदैविकः ॥ ८ ॥

गर्भजस्रजराजानसल्यनारकततया

दृक् स महस्त्रयो भेदैर्भिद्यते मुनिभक्तमः ॥ ९ ॥

सकुमारतनुर्गर्भे जन्तुर्विहमलावृते ।

कङ्कालयो वातजघोटकादिः ॥ ३ ॥ ४ ॥ होतोऽपतीति भोहो

होचक्ष्यो विषादः कल्पहासिः भोहोऽनुशोचन्मः । अमृता गुणेदु

दः शरीरः देवो जलराहित्यं मातृमर्त्यं पराशक्तधीरहित्यता ॥ ६ ॥

भुक्तानि निमित्तमनैः । इत्येव भवतीत्याधिभौतिकः । तथाह मुनेति ।

मुनादिभिर्गो जल्यैश्च चाधिभौतिकः ॥ ७ ॥ देवैश्च देवभैषां तत्र

मातीकादिदैविकः । तथाह भोतोऽपतीति ॥ ८ ॥ एतदेव तापवर्गं

गर्भादवस्थाभेदेन सप्तकमः प्रपञ्चयति गर्भेऽवस्थादिव इति संसारतापार्थे

नत प्राज्ञेन पश्येत् ॥ ९ ॥ तत्र गर्भे कृपाह कुतुभादिति चक्षुर्भिः ।

सत्त्वसर्वेष्टिता भुग्नपृष्ठयावास्थिमंहतिः ॥ १० ॥
 अत्यन्तकटुग्राह्याग्लवणमोदभाजनेः ।
 अतितापिभिरत्यर्थं वर्धमानातिर्वदनः ॥ ११ ॥
 प्रसारणाकुञ्चनादिनाङ्गानां प्रभुरात्मनः ।
 शक्नुम्य त्वमहापङ्कगाथा सर्वत्र पीडितः ॥ १२ ॥
 निरुच्छ्रासः सर्वतन्यः स्मरन् जन्ममृतान्यथ ।
 आस्ति गर्भेतिदुःखेन निजकर्मनिबन्धनः ॥ १३ ॥
 जायमानः पुरोपासकमृतशुक्राविलाननः ।
 प्राजापत्येन वर्तते पाशमानांस्थिवन्धनः ॥ १४ ॥
 सधामुखा वै क्रियते प्रवर्तः स्मृतिमारुतैः ।
 क्लेशान्कान्तिमाप्नोति जठराग्नातुरातुरः ॥ १५ ॥
 मूर्च्छाभिवाप्य महती संस्पृष्टो बाह्यवायुना ।
 विज्ञानमगमाप्नोति जायमानोऽसुप्तमूर्च्छितः ॥ १६ ॥
 कण्टारव तुखाङ्गः कक्षचरित्र दारितः ।
 पुतिवर्णानिपतिता धरण्यां क्षमिकी यथा ॥ १७ ॥

सत्त्वसर्वेष्टिता भुग्नपृष्ठयावास्थिमंहतिः ॥ १० ॥

माता भुक्तेरातिविदोऽभिः अत्यन्तमन्त्रादभिर्विमानातिवेदना

यथा सः ॥ ११ ॥ आत्मनो ग्राह्याणां प्रसारणादावचमयः ॥ १२ ॥ १२ ॥

जन्मदुःखमाह जायमान इति दाह्यां पुरोपादिभिराविष्टं क्लेशमाननं

यथा सः । प्राजापत्येन प्राजापतिनियुक्तेन गर्भसङ्कोचकेन । तस्या-

दुःखायां स गर्भः कण्ठोपासः तं योनिं न हिमन्ति मृच्छाया हि

क्लृप्त इति श्रुतेः ॥ १४ ॥ स्मृतिमारुतैः प्रसूतार्थं गर्भप्रेरकेष्वभुभिः ॥ १५ ॥

जन्मानन्तरं दुःखाग्राह्यः, मूर्च्छावति चतुर्भिः ॥ १६ ॥ दुःखायां

कण्डूयने चाप्यशक्तः परिवर्त्तेऽप्यनीश्वरः ।

स्तन्यपानादिकाहारमवाप्नोति परेच्छया ॥ १८ ॥

अशुचिः प्रस्तरे सगः कीटदशादिभिस्तथा ।

भक्ष्यमाणोऽपि नेत्रेषां समर्थो विनिवारणे ॥ १९ ॥

जन्मदुःखात्यन्तकानि जन्मनोऽनन्तराणि वै ।

बालभावे यदाप्नोति आश्विभोतादिकानि च ॥ २० ॥

अज्ञानतममाच्छवा मृदास्तःकरणा नरः ।

न जानाति कुतः कोऽहं काहं गुप्ता किमात्मकः ॥ २१ ॥

केन वन्धेन बद्धोऽहं कारणं किमकारणम् ।

किं कार्यं किमकार्यं वा किं वाच्यं किञ्च वाच्यते ॥ २२ ॥

कोऽहं कथं वै धर्मः कस्मिन् वर्त्तते वा कथम् ।

किं कर्त्तव्यमकर्त्तव्यं किं वा किं गुणदोषवत् ॥ २३ ॥

एवं पशुमनेमूढैरज्ञानप्रभवं महत् ।

प्रवाप्यते नरेदं खं गिशोदरपरायणैः ॥ २४ ॥

अज्ञानं तानमा भावः कार्यारम्भा प्रवृत्तयः

अज्ञानिना प्रवृत्तस्य कर्मलोपास्ततो द्विज ॥ २५ ॥

अज्ञानाभावः कर्मलोप इत्यारम्भदम्भैः । पतितवान् दुर्गन्धिप्रपतन्त्यदुः

शान् ॥ १७ ॥ बन्धदुःखाभ्याश्च कण्डूयने दयादितिभिः ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ यौनदुःखाभ्याश्च अज्ञानेति बद्धोऽहः अज्ञानमिह

कर्मलोप इतिभिरेव । तेन तमवाच्छवा अन्धीभूतः ॥ २१ ॥ आकाशं

कार्यं कोविदे ॥ २२ ॥ कर्मलोपात्मनो गेदहे ॥ २३ ॥ २४ ॥ विह्वल

अज्ञानं तानमा भावः अतोऽज्ञानिना विहितस्यैव कार्यारम्भेऽप्यज्ञानमदुः

खम् । ततः कर्मलोपा प्रवर्त्तते ॥ २५ ॥ ततो नरवत्प्रवृत्तिरिति अज्ञानम्

नरकं कर्मणां लापात् फलमाहर्महयेयः ।
 तस्मादज्ञानिनां दुःखमिह चामत्र चात्तमम् ॥ २६ ॥
 जराजर्जरदेहस्य शिथिलावयवः क्रमात् ।
 विगलच्छीर्णदशनो बली स्याद्युगिरावृतः ॥ २७ ॥
 दूरप्रनष्टनयनी व्योमान्तर्मततारकः ।
 नामाविवरनिर्यातलोमपुच्छयलद्वयः ॥ २८ ॥
 प्रकटोक्तमर्वास्थिनतपृष्ठास्थिसंहतिः ।
 सतमज्जठरान्मुत्वादन्याहारोऽन्यचेष्टितः ॥ २९ ॥
 कृच्छ्रचक्रमणायानशयनामनचेष्टितः ।
 मन्दीभवच्छातनेत्रः स्रवक्त्रालाविलाननः ॥ ३० ॥
 अनायत्तैः समस्तैश्च करणैर्मरणोन्मुखः ।
 तत्क्षणेऽप्यनुभूतानामस्मर्त्तास्त्रिलवन्मुनाम् ॥ ३१ ॥
 सकृदुच्चरिते वाक्ये समुद्धृतमहायमः ।
 श्वासकाशमहायामसमुद्धृतप्रजागरः ॥ ३२ ॥
 अन्ये नोत्थाप्यतेऽन्ये न तन्ना संवेद्यते जरी ।
 भृत्यात्मपुत्रदाराणामवमानाव्यदीकृतः ॥ ३३ ॥
 प्रक्षीणास्त्रिलशौचश्च विहागहारमस्य, हः ।
 हास्यः परिजनस्यापि निर्विस्माशेषबान्धवः ॥ ३४ ॥

अत्राभिधं दुःखम् ॥ २६ ॥ स्वाविरुद्धाभ्यां जराजर्जर इति द्वयभिः ।
 बली बलमाना त्वक् शिरा रक्तवहा नाडी वैवास्त्रियमनी आहुः ॥
 दूरे दूरलोऽर्थे भवेत् नयनं यदुच्चारणं चक्षुर्बलं वा । व्योम्नि
 चक्षुर्गोचरावाग्रेऽस्मरते निगम्ये तारके चनीनिक्षे बलं वा ॥ २८ ॥
 ॥ २६ ॥ १० ॥ अनायत्तैरजाधीनैः करणैरिन्द्रियैः ॥ ११ ॥ १२ ॥

यनुभूतमिवाव्यस्मिन् जन्मन्यामविचेष्टितम् ।
 संस्मरन् योषनं दीर्घं निःश्रममित्याततापितः ॥ ३४ ॥
 एवमादीनि दुःखानि कुरायामनुभूय वै ।
 मरणे यानि दुःखानि प्राप्नोति शृणु तान्यपि ॥ ३५ ॥
 अथ योवांघ्रिहस्ताऽथ व्यासो वेपथुना भूयम् ।
 मुहुर्लानिपरवशो मुहुर्घ्नानलवान्वितः ॥ ३६ ॥
 हिरण्यधाम्नतनयभार्याभृत्यगृहादिषु ।
 एते कथं भविष्यन्ति ममेति ममताकुल ॥ ३७ ॥
 मर्मभिर्हिर्महारोगैः क्रकचैरिव दारुणैः ।
 ग्रैरिवास्तकस्योपैः श्लिष्टमानास्त्रिबन्धनः ॥ ३८ ॥
 त्रिवर्त्तमानताराजिहस्तपादं मुहुः क्षिपन् ।
 संशुभ्यमाणतात्त्वोष्ठकण्ठो घरघरायने ॥ ३९ ॥
 निरुहकण्ठो टोषोघेरुदानग्न्यामपीहितः ।
 तापेन महता व्यामस्तृषा चार्त्तस्तथा जुधा ॥ ४० ॥
 क्लेशादुत्कालिमप्राप्तिं याव्यकिङ्करपाङ्कितः ।
 ततश्च यातनादेष्टुं क्लेशेन प्रतिपद्यते ॥ ४१ ॥
 एतान्यन्यानि चाप्रापि दुःखानि मरणे नृणाम् ।
 नृक्षय मरुते यानि प्राप्यन्ते पुरुषेर्मृतैः ॥ ४२ ॥

॥ ३४ ॥ ३५ ॥ योषने यदात्मनो निविष्टं चेष्टितं तदव्ययमन्यः कृतमपि य
 संस्मरन् दीर्घं वाचं कुरुति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ मरुतः कान्ताः कृत-
 योरेति वाङ्मनः कुरुति । वेपथुना व्यासेन ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥
 टोषोघैः क्लेशादुत्कालिर्मरुतः कुरुति । पुरुषः पुरुषः कुरुति ॥ ४१ ॥
 ॥ ४२ ॥ वातनाचं कुरुति ॥ ४३ ॥ मरुतः कान्ताः कुरुति

याम्यकिङ्करपाशादियदृशं दृष्टताडनम् ।

यमस्य दर्शनेनैवमुपमार्गविलोकनम् ॥ ४४ ॥

करभवालुकावह्नियस्त्रयस्यादिभीषणे ।

प्रत्येकं नरके याव यातना द्विज ! दुःसहाः ॥ ४५ ॥

क्रकचेः पीड्यमानानाम् ऊषायाश्चापि धम्यताम् ।

कुठारेः कृत्यमानानां भूमौ चापि निखन्यताम् ॥ ४६ ॥

शूलेवारोप्यमाणानां व्याघ्रवक्त्रे प्रविश्यताम् ।

गृध्रेः संभक्ष्यमाणानां ह्येपिभिन्नोपभुज्यताम् ॥ ४७ ॥

काण्डनां तेलमध्ये च क्रियतां चारकटैः ।

उच्चात्रिपात्यमानानां क्षिप्यतां क्षेपयन्त्रकैः ॥ ४८ ॥

नरके यानि दुःखानि पापहेतुद्वयानि वै ।

प्राप्यन्ते नारकैर्विप्रः तेषां संख्या न विद्यते ॥ ४९ ॥

न केवलं द्विजयेष्ठ ! नरके दुःखपञ्चतिः ।

स्वर्गोऽपि पातभीतस्त्रयिष्णोर्नास्ति निर्हन्तिः ॥ ५० ॥

पुनश्च गर्भे भवति जायते च पुनर्नरः ।

गर्भे विलीयते भूयो जायमानोऽस्तमेति च ॥ ५१ ॥

स्त्रियते जातमात्रश्च बालभावेऽथ यौवने ।

मध्यमं वा वयः प्राप्य बाधंके वा भ्रूवा क्षतिः ॥ ५२ ॥

बाधैः षड्भिः ॥ ५२ ॥ याम्यकिङ्करः पाशादियदृशम् ॥ ४४ ॥

करभवालुकाः तत्रवालुकाः ॥ ४५ ॥ धम्यतां क्षन्यतानिष्ठादि कर्मेभ्यः

परलोपदर्शनाम् । कृत्यमानानां क्षिप्यमानानाम् ॥ ४६ ॥ ह्येपिभिन्नोऽपि

॥ ४७ ॥ ४८ ॥ प्राप्यन्ते तेषां चारकं तद्वद्वानि ॥ ४९ ॥

स्वर्गोऽपि दुःखमेवेत्याह न केवलमिति कर्मेऽपि निर्हन्तिर्नास्ति दुःख

यावज्जीवति तावच्च दुःखैर्जानाविधैः श्रुत ।
 तन्मुक्ताकारपद्मोद्यैरास्ते कार्पासबीजवतः ॥ ५३ ॥
 द्रव्यनागे तद्योत्पत्तौ पालने च तथा नृणाम् ।
 भवस्थानेकदुःखानि तद्येवैष्टविपत्तिषु ॥ ५४ ॥
 यद् यत् पीतिकरं पुंसां वस्तु भैक्ष्यम् । जायते ।
 तदेव दुःखद्वन्द्वस्य बीजत्वमुपगच्छति ॥ ५५ ॥
 कलत्रपुत्रभृत्यादिमृच्छेवधनादिकैः ।
 क्रियते न तथा भूरि सुखं पुंसां यथासुखम् ॥ ५६ ॥
 इति संसारदुःखाकेतापतापितचेतसाम् ।
 विमुक्तिपादपञ्चायामते कुत्र सुखं नृणाम् ॥ ५७ ॥
 तदस्य विविधस्यापि दुःखजातस्य परिहृतेः ।
 गभजन्मजराद्येषु स्थानेषु प्रभवित्यतः ॥ ५८ ॥
 निरस्तातिशयाङ्गादसुखभावेकलक्षणा ।
 भैषज्यं भगवत्प्राप्तिरेकान्तात्यन्तिकी मता ॥ ५९ ॥

पञ्चतिरशोऽर्थः । ५० ॥ जगन्मरणमोगाममरणं पुनर्गर्भादिदुःखपाद-
 पुनर्चेति पञ्चभिः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

दुःखं श्रुतो ज्ञाप्र जातो तन्मूर्ता कारणं पञ्चापि कार्यानि-
 म्रकोपायोनेः समुत्पद्येः । कार्यानिमित्तं यथा ज्ञाप्रं तदम् ॥ ५३ ॥
 अतुल्यो हृदयकार्जने ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ अस्मादिदमेवैषां अमुकं भूति-
 क्रियते न तथा दुःखं क्रियते ॥ ५६ ॥ एषं दुःखानुबन्धानेन अस्मादिदमेव-
 वैराग्यस्य दुःखो लक्ष्येन दुःखानुबन्धानेन ॥ इतीति श्रुतिभिः ॥ ५७ ॥
 गभीरद्वन्द्वानेन प्रवर्तयेत् भवितुमर्हति दुःखजातस्य भगवत्प्राप्तिरेव भैषज्यं
 मता संमतेऽस्माकम् ॥ ५८ ॥ अथान्ता भगवत्प्राप्तिरुदाहृतं निरस्ता-
 तिमिव चाङ्गादो निर्हन्तिर्देहिन्मुमुक्षोस्तद्वापरादास्तमेवैकलक्ष्यं मता ॥

तस्मान्नत्प्राप्तये यत्र. कर्तव्यः पण्डितैर्नरैः ।

तत्प्राप्तिहेतुज्ञानश्च कर्म साक्षा महामुने ॥ ६० ॥

आगमोक्तं विवेकोक्तं द्विधा ज्ञानं तत्रोच्यते ।

शब्दब्रह्मागममयं परं ब्रह्म विवेकजम् ॥ ६१ ॥

अन्यन्तमद्वाज्ञानं दीपवच्चन्द्रियारूपम् ।

यथा सूर्यस्तथा ज्ञानं यद्विप्रियं विवेकजम् ॥ ६२ ॥

मनुरप्याह वेदार्थं स्मृत्वा यत् मुनिमत्तमम् ।

तदेतत् प्रयुक्तामत्र सबन्धे गदती मम ॥ ६३ ॥

हा तथा । किञ्च एकाला भगवत्प्रज्ञासाक्षेणावष्टम्भायिनी न तु
स्मृतिगोचरेषुगुण्येन कर्मफलवदनेकालिकी अस्मिन्मा । ६० ॥ यत्राप्य
साधनविषयत्वात् साधनमात्रं तत्प्राप्तीति कर्म सत्यपुद्बिहारा ज्ञानं
साक्षात् ॥ ६० ॥

तच्च ज्ञानं द्विविधमिच्छाद् व्यासमेति । तद्विदुषोति शब्दब्रह्मेति ।
आगममयम् आगमोक्तं ज्ञानं शब्दब्रह्मशब्दात् सच ज्ञानमनन्तं
ब्रह्मोत्पादिकात् जायमानं ब्रह्मत्रयणजं ज्ञानमागमोक्तमिच्छा-
देहादिविवेकाकारचित्तवृत्तौ निदिध्यासनाभ्यासां प्रज्ञापमानं पर-
ब्रह्मविवेकजं ज्ञानमिच्छते । इतिव्यक्तपुण्यं ब्रह्मण पर ज्ञानाभिधेय-
त्वात् ब्रह्मैव ज्ञानमिच्छुक्तम् ॥ ६१ ॥ ननु शब्दत्रयशब्दादि ब्रह्मज्ञान-
मेवोत्पद्यते तेनैवाज्ञानं निवर्त्य भगवत्प्राप्तिवैद्यैः किं विवेकज-
ज्ञानमेत्याशङ्क्याह अन्यमिति निविदितमद्वाज्ञानम् । व्यापकमा-
वरणम् । इन्द्रियैः शब्दादिद्वारा ज्ञानं दीपवत् न सर्वाङ्गना-
म्यज्ञाननिवर्तकं विवेकजम् ज्ञानं सूर्यवत् सर्वाङ्गाननिवर्तकमिच्छते
॥ ६२ ॥ ब्रह्मब्रह्मणे ज्ञानद्वये बहुसंज्ञितमाह । अत्र सबन्धे । अस्मिन्

हे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परञ्च यत् ।

शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ६४ ॥

हे विद्ये वेदितव्ये वै इति चाथर्वणो श्रुतिः ।

परया त्वत्परमात्मिह स्वैदादिमयापरा ॥ ६५ ॥

यत्तदव्यक्तमजरमचिन्मयमजमव्ययम् ।

अतिदोऽयमरूपञ्च पाणिपादाद्यमं युतम् ॥ ६६ ॥

विभुं सर्वगतं तित्त्वं भूतयानिभकारणम् ।

व्याप्यव्याप्तं यतः सर्वं तद् वै परमस्मिन्मुरय ॥ ६७ ॥

तद् ब्रह्म परमं धाम तत् श्रेयं मन्त्रकाङ्क्षिणा

श्रुतिवाक्योदितं सूक्ष्मं तद् विष्णोः परमं पदम् ॥ ६८ ॥

तदेव भगवद्वाच्यं स्वरूपं परमात्मनः ।

वाचको भगवच्छब्दस्तस्याशयस्यासयात्मनः ॥ ६९ ॥

पञ्चक ॥ ६१ ॥ शब्दब्रह्मणि परम्येन निष्णातो विवेकजेन परं ब्रह्म
प्राप्नोति ॥ ६४ ॥ तद्विषये प्रकृतज्ञानेन च यम चात्मविषयेन परमवि-
वेकनिमित्तम् । हे विद्ये इति विद्याव्ययेन तदेतद्वैतब्रह्मविषयो वेद-
भागी शब्दो हे तदाह परमिति । अक्षरप्रतिपादकपरम्येदेवभागादित्या-
वमेवमात्मैवेदादिब्रह्मेनोच्यते । न ब्रह्मपरिभाषादिभूतं वा त्वपरा
वाचकोपरमात्मा ॥ ६५ ॥

अथ पराशरवाचकपरमधिगच्छते तत्तदव्ययमपाह्ननिष्कलं शुद्धं
अविद्याविषयम् अक्षरं क्वं तत्पराञ्च वददिति विभुः ॥ ६६ ॥
विभुं प्रभुं सर्वगतमपरिच्छिन्नं व्यापि सर्वव्यापीतुल्यम् । आत्मन्येना-
त्म्यं यतः सर्वं भवति ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ तत् परं ब्रह्मेव कोऽप्य-
वाच्यं तदाह पदम् । परमेष्ठिनः क्वं भगवच्छब्दवाच्यं शब्दवाचरदि-
परिचयोऽयमवात्मनोः शुद्धमद्वैतनिष्ठाञ्च ॥ ६९ ॥ हेदमित्येव

एवं निरदिताथस्य सतत्त्व तस्य तत्त्वतः

ज्ञायते येन तज्ज्ञानं परमं यत् तथोभयम् ॥ ७० ॥

अगच्छन्तां चरस्यापि तस्य वै ब्रह्मणा द्विजः ।

पूजायां भगवच्छब्दः क्रियते श्लोपचारिकः ॥ ७१ ॥

गुह्ये महाविभक्त्याख्ये परब्रह्मणि वर्त्तते ।

मेवेयं । भगवच्छब्दः सर्वकारणकारणे ॥ ७२ ॥

समर्त्ततेति तथा भक्ती भकारोऽर्थे इयान्वितः ।

नेता गमयिता स्त्रष्टा गकारार्थस्तथा मुने ॥ ७३ ॥

पितृण्यस्य समयस्य धर्मस्य यगमः शिवः ।

ज्ञानवेराख्ययायेव यस्यां भग इतीदृशः ॥ ७४ ॥

ज्ञानं परिशुद्धायकं परमिति । निगदितं तस्य द्वादशाक्षरं त्रिभिर्लक्षण-
रस्य स तं लक्षणं तत्त्वतः अगच्छन्तां ब्रह्मणोऽप्येव येन द्वादशाक्षरं तदना-
ज्ञायते तत् परं ज्ञानं परिशुद्धायकमयत्तु यत् अपरिचिन्ता कर्माख्या
॥ ७० ॥ ननु यदीश्वरा ब्रह्मैव तथा तर्हि तस्या निरर्थस्य भगवच्छब्द-
वाक्यत्वमित्याहुः । अगच्छेति पूजायां निमित्तभूतयाम् अर्चिष्कृत-
तादृशगुण्येन भगवच्छब्दः प्रयुज्यते तथापि गुणानां लक्षणमित्यत्र त-
त्त्वचारात् सत्यधीशः प्रयुज्यते तद्वेदविषययाम् ॥ ७१ ॥

इत्यस्मृते मुख्येन भगवच्छब्दो वर्त्तते इत्याह गुह्ये इति ।
गुह्ये अथक्के महाविभक्त्याख्ये अर्चित्येवर्त्ते ॥ ७२ ॥ अक्षरार्चनिकतया
भगवच्छब्दस्य परमेश्वरवाचकत्वमाह संमर्त्ततेत्यादिना संमर्त्तौ प्रोपकः भक्ती
आधार इत्यर्थे इयान्वितः । नेता कर्मज्ञाः भक्तप्रदायकः । गमयिता
प्रकृते बाह्याणां कारणम् । प्रतिष्ठाता पुनरपि तेनाम् अद्वैतगमयिता
सर्वभक्ती इति गत्तारार्थः ॥ ७३ ॥ अक्षरार्चनिकतया इदानीम् अक्षर-
इत्यर्थस्य पदस्यार्चनाह । ऐश्वर्यस्येति इदानीं संज्ञा इत्यर्थः ॥ ७४ ॥

वसन्ति यत्र भूतानि भूतात्मन्यखिलात्मनि ।
 सर्वभूतेष्वप्येषु वकारार्थस्ततोऽव्ययः ॥ ७५ ॥
 एवमेव महाशब्दो भगवानिति सत्तमः ।
 परमब्रह्मभूतस्य वासुदेवस्य नाम्नतः ॥ ७६ ॥
 तत्र पूज्यपदार्थोक्तिपरिभाषासमन्वितः ।
 शब्दोऽयं नोपचारेण अन्यत्र ह्युपचारतः ॥ ७७ ॥
 उत्पत्तिं प्रलयञ्चैव भूतानामागतिं गतिम् ।
 वेत्ति विद्यामविद्याञ्च स बाष्पो भगवानिति ॥ ७८ ॥
 ज्ञानशक्तिवलेभ्योऽर्थीयतेजांस्यप्येषतः ।
 भगवच्छब्दवाच्यानि विना ह्येयैर्गुणादिभिः ॥ ७९ ॥
 सर्वाणि तत्र भूतानि वसन्ति परमात्मनि ।
 भूतेषु च स सर्वात्मा वासुदेवकृतः स्मृतः ॥ ८० ॥

वकारार्थनाञ्च वसन्तीति वस्माद्विज्ञानभूते भूतानि वसन्ति च स
 भूतेषु वसन्तीति वकारार्थः ॥ ७५ ॥ एवमेव शब्दो वासुदेवस्य बाष्पकः
 नाम्नकोत्तरः । महाशब्दो नञ्च वच भगवानित्यन्तराध्यायात् निश्चितः ।
 महाशब्दोऽयं भगव इति शब्दे तद्वान् भगवानित्यनुमन एव ॥ ७६ ॥ तदर्थं
 परमेश्वरे निरतिशयेन शब्दोऽद्विष्टो ह्यस्योऽयं शब्दः । अन्यत्र तु गोच
 रत्वाच्च तस्मैति पूज्यक चोक्त पदार्थक तस्मै वा परिभाषा वद्वे तदुप-
 पन्नकत्वमर्थकः । तद्वचनमित्योऽयं शब्दः । अतो नोपचारेण
 प्रवर्तते । अन्यत्र देवाद्युपचारेण प्रवर्तते ॥ ७७ ॥ उपचारे वीजभाष
 कत्वमिति ॥ ७८ ॥ भगवच्छब्दवाच्यां महाशब्दो वकारान्तरेणाञ्च
 ज्ञानेति । ज्ञेयैः प्रकृतितुल्यैः तदुच्चार्यैः सर्वविद्यमन्त्रैश्च विना ॥ ७९ ॥
 तद्व्याख्यानार्थमनन्यच्छब्दार्थकत्वात् वासुदेवशब्दकार्थनाञ्च सर्वातीति
 वचनानु सचनानु वाङ्म वापनानु वापुर्दिवसु स्तोत्रनामु ईश ।

स्वाष्टिर्व्यजनकायाश्च पृष्टः केष्टिध्वजः पुरा ।

नामव्याख्यामनन्तस्य वासुदेवस्य तत्त्वतः ॥ ८१ ॥

भूतेषु वसते सोऽन्तर्वसन्त्यत्र च तानि यत् ।

धाता विधाता जगतां वासुदेवस्ततः प्रभुः ॥ ८२ ॥

स सर्वभूतप्रकृतिं विकारान्

गुणांश्च दोषांश्च मुने ! व्यतीतः ।

अतीतसर्वावस्थोऽखिलात्मा

तेनास्तृतं यद्गुणान्तराले ॥ ८३ ॥

समस्तकल्याणगुणात्मको हि

स्वशक्तिलेशावृतभूतवर्गः ।

दृष्ट्यागृहीताभिमतोऽदृष्टः

संसाधितार्थेष्वजगद्वितोऽसौ ॥ ८४ ॥

तेजोबलैश्वर्यमहावबोधः

स्ववीर्यशक्त्यादिगुणैकराशिः ।

परः पराक्षां सकला न यत्र

क्षेत्रादयः सन्ति परापरेषु ॥ ८५ ॥

वासुधाधौ देवचेति वासुदेवः तदुक्तं नीलचर्मे । यचनाद् देवनाम्नैव
वासुदेवस्ततो विवृरिति ॥ ८० ॥ जनकादयोऽपि भगवत्प्राणाकोचननिष्ठवैव
मङ्गप्राप्तं प्राप्ता इति दर्पवत्ताद् स्वाष्टिर्व्यति पशुभिः ॥ ८१ ॥

भूतेषु कोऽन्तरिति वासुदेवो व्याख्यातः । धाता विधातादिना
देववन्द्यो दिवेर्भातोः कनेवार्धप्रपञ्चेन व्याख्यात इति शेषम् ॥ ८२ ॥

भगवान्पराको यदस्ति तत् सर्वं तेनात्मनः कक्षं व्याप्नोति वायुः
॥ ८३ ॥ ८४ ॥ यस्याप्युवाचैवाह तेजोवचेति ॥ ८५ ॥ अहिः शंख-

स ईश्वरो व्यष्टिमर्माष्टरूपी
 व्यक्तस्वरूपोऽप्रकटस्वरूपः ।
 सर्वेश्वरः सर्वगमवेष्टिता
 समस्तशक्तिः परमेश्वराख्य ॥ ८६ ॥
 संज्ञायते येन तदस्तदोषं
 शुद्धं परं निमलमिदं रूपम् ।
 संदृश्यते वाप्यधिगम्यते वा
 तज्ज्ञानमज्ञानमर्ताऽन्यदुक्तम् ॥ ८७ ॥

पञ्चोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

स्वाध्यायमयमाभ्यां स दृश्यते पुरुषोत्तमः ।
 ततपामिकाखणं ब्रह्म तदेतदिति चोच्यते ॥ १ ॥

ईश्वरः सवर्त्मगोचरोऽस्मात् ॥ ८६ ॥ प्रकृतस्य संज्ञक इति येन
 ज्ञायते परोच्यते । संदृश्यते वाच्यं तत् क्रियते । अधिगम्यते निः
 शेषविद्यानिवृत्त्या प्राप्यते तत् ज्ञानं परा विद्या, अन्यदज्ञानम् अधि
 द्यान्तर्बर्तिनी अपरा विद्येत्यर्थः ॥ ८७ ॥

पुराज्ज्ञायात्वे च ज्ञायते वेनेत्यत्र परमात्मनो ज्ञानद्वयमाप्तौ
 येन भवति तदुपरं ज्ञानमित्युक्तं तत्र इदं ज्ञानं ज्ञानवद्वेष्टनेन
 वेद-लवाक्यव्यवस्थेन भवतीति प्रविष्टम् । अतस्तदुक्तं दर्वनप्राप्तौ
 कारकमात्रं ज्ञायावेति ज्ञायावः प्रत्ययश्च । संज्ञायते चोक्तः तज्ज्ञा
 नं शुद्धं तच्च प्राप्तायै तदेतत् द्वयं कारकम् । अत एव तद्वेष्टनं
 दर्शनद्वारा ब्रह्मचः प्राप्तिरुक्त्यात् ब्रह्मैकमिधीयते ॥ १ ॥ तदुक्तं

स्वाध्यायायोगमामोत योगात् स्वाध्यायमेव च ।

स्वाध्याययोगसम्पत्त्या परमात्मा प्रकाशते ॥ २ ॥

तदीक्षणाय स्वाध्यायः चतुर्योगस्तथापरम् ।

न मांसचक्षुषा द्रष्टुं ब्रह्मभूतः स शक्यते ॥ ३ ॥

मैत्रेय उवाच ।

भगवन् ! तमहं योगं ज्ञातुमिच्छामि तं वद ।

ज्ञाते यत्तांस्त्रिणाभारं पश्येयं परमेश्वरम् ॥ ४ ॥

पराशर उवाच ।

यथा केमिध्वजः प्राह खाण्डिक्याय महात्मने ।

जनकाय पुरा योगं तथाहं कथयामि ते ॥ ५ ॥

मैत्रेय उवाच ।

खाण्डिक्यः कोऽभवद् ब्रह्मन् को वा केमिध्वजोऽभवत्

कथं तयोश्च संवादी योगसबन्धवानभूत् ॥ ६ ॥

पराशर उवाच ।

धर्मध्वजो वै जनकस्तस्य पुत्रो मितध्वजः ।

कृतध्वजश्च नाम्ना स सदाध्यात्मरतिर्नृपः ॥ ७ ॥

प्रहारबाहू स्वाध्यायः इति संपत्त्या यत्तद्व्या तदा च योगश्च स्वम् ।

जपान्नात्मनः पुनर्ध्यायेत् ध्यानान्नात्मनः पुनर्जपेत् । जपध्यानाभिवोगेन

पश्येदात्मानमात्मनि इति ॥ २ ॥

ननु चक्षुरादिभिरप्यात्मन एव स्फुरन्त्यान् कथमिदमेव द्रष्टुं

तत्प्रकाशबहुष्यते तदाह तदीक्षणमिति विषयान्छेदं विना परिपूर्ण-

ब्रह्मभूतो मांसचक्षुषश्चक्षुरादिभिर्द्रष्टुं न शक्यते इत्यर्थः ॥ ३ ॥ यत्तु कश्चिन्

ज्ञाते शान्ता बभूवते इतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ पूर्वाभ्यासोपनिमित्तिकाश्च

कृतध्वजस्य पुत्रोऽभूत् स्यातः केशिध्वजो विज ! ।
 पुत्रो मितध्वजस्यापि खाण्डिक्यो जनकोऽभवत् ॥ ८ ॥
 कर्ममार्गेऽतिखाण्डिक्यः पृथिव्यामभवत् कृतो ।
 केशिध्वजोऽप्यतोवामोदात्मविद्याविगारदः ॥ ९ ॥
 तावमावपि चैशस्तां विजिगीषू परम्परम् ।
 केशिध्वजेन खाण्डिक्यः पराङ्मादवरोपितः ॥ १० ॥
 पुरोधसा मन्त्रिभ्यः समवेतोऽभ्यसाधनः ।
 राज्याविराजतः संऽथ दुर्गारण्यचरोऽभवत् ॥ ११ ॥
 इयञ्च संऽपि सुवज्रन् यज्ञान् ज्ञानव्यपाययः ।
 ब्रह्मविद्यामधिष्ठाय तर्तुं सत्युनविशया ॥ १२ ॥
 एकदा वर्त्तमानस्य योगे योगविदो वरः ।
 धर्मं नुं जघानोऽयमादृशो विजने वने ॥ १३ ॥
 ततो राजा हतां ज्ञात्वा धेनुं व्याघ्रेण कृत्विजः ।
 प्राययित्तं स पप्रच्छ किमत्रेति विप्रोयते ॥ १४ ॥

दैत-विष्णुपुत्रं च नुवर्त्तयति यथा केशिध्वज इत्यादिना य-वदुन-
 ॥ ८ ॥ कति कतिवितः कर्ममार्गे ॥ ९ ॥ ॥
 कर्ममार्गेः कर्मपरीवारः ॥ १० ॥ ॥ केशिध्वजः ज्ञानव्यपाययः
 दान-पुत्र-वि-ब्रह्मविद्यामधिष्ठाय ब्रह्म-पुत्र-ध्यायेन ब्रह्म-वर्त्त-वि-
 ब्रह्म-वि-द-वि-ब्रह्म-यज्ञान् इत्यादिना जगत्तुः विष्णुपुत्रं केशिध्वज-
 कर्मव्यपाययः कर्म-व्याघ्रेण कर्म-तर्तुं कर्मविदम् ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ ॥ दैत-पुत्र-वि-ब्रह्म-पुत्र-ध्यायेन ब्रह्म-वर्त्त-वि-
 धर्म-तर्तुं विष्णुपुत्रं केशिध्वज-वि-ब्रह्म-यज्ञान् इत्यादिना जगत्तुः
 विष्णुपुत्र-वि-ब्रह्म-पुत्र-ध्यायेन ब्रह्म-वर्त्त-वि-

तं चोचुर्न वयं विद्यः कर्मकं पृच्छामासि ।
 कर्मकरपि तं नास्म्येष प्राज्ञ भागवतम् ॥ १५ ॥
 शुनकं पृच्छ राजेन्द्र । नाहं वेद्यि म वेत्स्यति ।
 स गत्वा तमपृच्छ च सोऽप्याह शृणु यन्मते ॥ १६ ॥
 न कर्मरुनचेवाहं न चान्यः साम्प्रतं भुवि ।
 वेत्ताक एव तच्छब्दः स्वाण्डिक्यो यो जितस्त्वया ॥ १७ ॥
 स चाहं तं प्रयाम्येष प्रष्टुमात्मरिपु मुने ! ।
 प्राप्त एव मया यज्ञो यदि मां स हनिष्यति ॥ १८ ॥
 प्रायश्चित्तमशेषेण यदि पृष्टो वदिष्यति ।
 ततश्चाविकलो यागो मुनियेष्ट ! भविष्यति ॥ १९ ॥

पराशर उवाच ।

इत्युक्त्वा रथमारुह्य कृष्णाजिनधरो नृपः ।
 बलं जगाम यत्रास्ति स्वाण्डिक्यः स महामतिः ॥ २० ॥
 तमायास्तं समालोक्य स्वाण्डिक्यो रिपुमात्मनः ।
 प्राधाच क्रोधनास्त्राजः समारोपितकामुकः ॥ २१ ॥

स्वाण्डिक्य उवाच ।

कृष्णाजिनं त्वं कथंचमावध्यास्मान्निहंस्यसि ।
 कृष्णाजिनधरे वीरसि न मां यः प्रहरिष्यति ॥ २२ ॥

पृच्छेत्याहं त्वम्य ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ प्राप्त एवेति । सर्वार्थं यतमानस्तु
 चत्तरा श्रेष्ठ विपद्यते । स धर्मकर्ममाप्नोतीत्यादिप्रवृत्तात् ॥ १८ ॥ स्वविक्रयो
 योसो भविष्यतीति स चाहंति पूर्वप्राप्तवः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥
 कृष्णाजिनकथंचवदौ तस्याभिप्रायस्तुमेच्छते । कृष्णाजिनधरे नवि
 स्वाण्डिक्यो न प्रहरिष्यतीति चेदपि सत्यमेव ॥ २२ ॥

मृगाणां वत पृष्ठेषु मृतं कृत्वाजिनं न किम् ।

येषां त्वया मया चायाः प्रहिताः शितसायकाः ॥ २३ ॥

स त्वामहं हनिष्यामि न मे जायन् विमोक्ष्यमे ।

पातताय्यसि दुवृद्धे ! मम राष्ट्रहरो रिरपुः ॥ २४ ॥

कामध्वज उवाच ।

खाण्डिक्य ! संग्रयं प्रष्टुं भवन्तमहमागतः ।

न त्वा हन्तुं विचार्यैतत् कापं बाणश्च मुञ्चथ ॥ २५ ॥

परामर उवाच ।

ततः स मस्त्रिभिः साहसं कान्तं सपुरोहितः ।

मन्त्रयामास खाण्डिक्यः सर्वैव महामतिः ॥ २६ ॥

तमुद्युमन्त्रिणो बध्वा रिरपुरेण वशं गतः ।

हन्तुं पृथिवीं सर्वो तव वश्या भविष्यति ॥ २७ ॥

खाण्डिक्ययाह तान् सर्वानेतदेवं न संग्रयः ।

हन्तुं तु पृथिवीं सर्वी मम वश्या भविष्यति ॥ २८ ॥

परलोकजयस्त्वस्य पृथिवी सकला मम ।

न हन्मि चेन्न लोकजया मम तस्य वसुन्धरा ।

नाहं मया लोकजयादधिका स्याद् वसुन्धरा ॥ २९ ॥

परलोकजयादनन्तं स्वल्पकालां मञ्जीजयः ।

तस्मादेतं न हिमिष्य गतं पृच्छति वदामि ततः ॥ ३० ॥

तद् व्यर्थमिवाह खलु खाण्डिक्यः । येषां पृष्ठेषु मृतमुक्त्वा ॥ २३ ॥

अममः खल्वहो गरदधौ । मन्त्रयामिषेनावहः । चेन्नद्वारहर्षो

वदेत आनतायिनः ॥ इति श्रुतः । त्वामागतकोः शतः आनवनस्ययाति

ते वीजे न ह्येषः । आनतायिनो देवाः ह्यनुमन्त्रिणः सप्तमेत्यादिवच-

नः ॥ २४ ॥ वीरश्च उवाच बाणश्च सद्योऽस्मभ्यः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

पराशर उवाच ।

ततस्तमभ्यर्पित्वा ह खाण्डिक्यजनको रिपुम् ।

प्रष्टव्यं यत्त्वया सर्वं तत् पृच्छस्व वदाम्यहम् ॥ ३१ ॥

पराशर उवाच ।

ततः सर्वं यथावृत्तं धर्मधेनुबंधं हिज । ।

कथयित्वा म पप्रच्छ प्रायश्चित्तं हि तद्व्रतम् ॥ ३२ ॥

म चाचष्ट यथान्यायं हिज । केशिध्वजाय तत ।

प्रायश्चित्तमग्रेण यद् वै तत् विधीयते ॥ ३३ ॥

विदितायः स तेनैव सोऽनुज्ञातो महात्मना ।

यागभूमिमुपाश्रित्य चक्रे सर्वाः क्रियाः क्रमात् ॥ ३४ ॥

क्रमेण विधिवत् यागं नीत्वा सोऽब्रुवा प्रतः ।

कृतकृत्यस्ततो भूत्वा चिन्तयामास पाशिवः ॥ ३५ ॥

पूजिताः सत्विजः सर्वे मदृष्या मानिता मया ।

तत्रैवार्थिजनाऽप्यर्थवर्जिताऽभिमतेयेषा ॥ ३६ ॥

यथाहमेव्य लोकस्य मया सर्वं विचेष्टितम् ।

अतिपद्मक्रियं चेत्तस्यापि मम किं यथा ॥ ३७ ॥

॥ ३८ ॥ परमोऽहं यत्कथं च धर्मार्थं महत्तयात्मासमस्तैः
तत्फलविद्धेः न ह्यस्ति चेत्कोकलय इति । उपसन्नः कृतपापप्रतिबन्धः
भवेत्तत्रैव पत्युः परलोकादिभिरिति भावः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥
स चाचष्टेति दममेव विषयं प्रस्तुत्य वाक्यनेवके स्मृतिहोमादिकं
प्रायश्चित्तसूक्तम् । चन्द्रासे मन्त्रस्योपि साः श्रुत्यादि श्रुत्य च प्रायश्चित्तस्य
स्फुटत्वेऽपि यथा देशकालादिकेषु कल्पनीयम् । खाण्डिक्यादपरो
भवेतीति पूर्वाह्णस्याभिप्रायः । यद्वा तत्र प्रायश्चित्तं विधीयते तदनेकं
यथान्यायं केशिध्वजायाचष्टेति ॥ ३९ ॥ ४० ॥ नीत्वा वनात्
॥ ४१ ॥ ४२ ॥

इति मन्त्रिण्य यत्नेन सस्मर स महीपति ।
 खाण्डिस्त्राय न दत्तेति मया वै गुरुदक्षिणा ॥ ८८ ॥
 स जगाम ततो भूयो रथमारुह्य पाण्डिव
 मेतेव । दुर्गगहनं खाण्डिर्क्या यत्न मस्थितः ॥ ८९ ॥
 खाण्डिस्त्रोऽपि तथायास्त्रं पुनर्दृष्ट्वा घृतायुधः
 तस्थौ हस्तं कृतमतिस्तथाह स पुनर्दृष्ट्वा ॥ ९० ॥
 भो नाहं तेषकाराय पामः खाण्डिक्व । मा क्रुध ।
 गुरानिष्कृ यदनाय मामर्षिह त्वमागतम् ॥ ९१ ॥
 निष्पादितो मया यागः सम्यक् त्वदुपदेशतः ।
 मंजुह ने दानुमिच्छामि वृणुष्व गुरुदक्षिणाम् ॥ ९२ ॥

परमेश्वर उवाच ।

भूय स मन्त्रिभिः साईं मन्त्रयामास पाण्डिवः ।
 गुरानिष्कृतिकामोऽत्र किमयं प्रार्थयतामिति ॥ ९३ ॥
 तस्मै मन्त्रिणो राज्यमग्रेयं प्रार्थयतामिति
 कृतिभिः प्रार्थयन् राज्यमनायासितमेनिके ॥ ९४ ॥
 प्रहस्य तानाह नृपः स खाण्डिस्त्रो महामतिः
 कल्पकाल महीराज्यं मादयेः प्रार्थयते कथम् ॥ ९५ ॥
 एवमेतद् भवन्तीत्य सर्वमाधनमन्त्रिणः ।
 परमार्थः कथं कोऽत्र युयं नात्र विचक्षणाः ॥ ९६ ॥

तथापि महाबलविजयस्त्रिभुम्बु अक्षयवर्षाप्रवर्षा सम चेतः
 विवर्ति विवर्ति विवर्ति विवर्ति विवर्ति ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥ १११ ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ ११७ ॥ ११८ ॥ ११९ ॥ १२० ॥ १२१ ॥ १२२ ॥ १२३ ॥ १२४ ॥ १२५ ॥ १२६ ॥ १२७ ॥ १२८ ॥ १२९ ॥ १३० ॥ १३१ ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ १३४ ॥ १३५ ॥ १३६ ॥ १३७ ॥ १३८ ॥ १३९ ॥ १४० ॥ १४१ ॥ १४२ ॥ १४३ ॥ १४४ ॥ १४५ ॥ १४६ ॥ १४७ ॥ १४८ ॥ १४९ ॥ १५० ॥

पराशर उवाच ।

इत्युक्त्वा समुत्थ्यैव स त्पुनरिच्छजं नृपम् ।

उवाच किमयम्यच्छेदं ददामि गुरुदक्षिणाम् । ४०१

पराशर उवाच ।

वाटमिच्छेदं तं नीलः खानिष्ठस्यस्तमद्यामनात्

भवानध्यात्मविज्ञानपरमार्थवचनज्ञः । ४०२

यदि चेदं दद्यात् स मन्त्रं भवता गुरुनिष्कृतम् ।

ततः कर्मप्रगमाधानं यत् कर्म तदुदरयम् । ४०३

सप्तमोऽध्यायः ।

केशिध्वज उवाच

न प्रार्थितं त्वया कस्मात् मम राज्यमकण्टकम् ।

राज्यलाभाद् विना नान्यत् क्षत्रियाणामतिप्रियम् ?

अथ मन्त्रे मन्त्रिणः । अथ मन्त्रे कर्माचारः । स त्वं कथं मन्त्रीत्वं वं
यत् न पश्यिष्यताम् ॥ ४०४ ॥ ४०५ ॥ ४०६ ॥ तत् त्वं ॥ ४०७ ॥

आयिष्ठक्याय ददौ विद्याभ्यासायुरारं वरम् ।

केशिध्वजो न तस्मिन् न ह्यरेयं महीयसां ॥

तत्पुनरिच्छजस्य आयिष्ठक्याय तत्पुनरिच्छजस्य
विदेहरेवात्मपरीक्षाधर्माद् न प्रार्थितमिति । अथष्टकं निष्कृतं
राज्यं विना मन्त्राचारनादेः अथधर्मस्याधिष्ठातेः तत्पुनरिच्छजे
नैव युक्ता । अन्यथा कथमेकानिमेषकः आदिभिर्वा ॥ १ ॥ अतो-

न याचया चक्षुश्चक्षुनां धर्मो ह्येतत् सतां मतम् ।

अतो न याचितं राज्यमविद्यालगतं तव ॥ ६ ॥

राज्यं गृह्यत्यविद्यां सो ममत्वाहृतचेतसः ।

अहं मानमहापातमदमत्ता न मादृशः ॥ ७ ॥

पराशर उवाच ।

ततः प्रहृष्टः साध्विति प्राह केशिध्वजो मृगः ।

खाण्डिक्यजनकं प्रीत्या श्रुतां वचनं मम ॥ ८ ॥

अहत्त्वविद्यामृत्युं च तत्कामः करोमि वै ।

राज्यं यागाद्य विधिधान् भीमं पुण्यजन्य तथा ॥ ९ ॥

तद्विद्वन्ते मनः दिव्या विवेकेऽप्यर्था गतम् ।

श्रुतां चाप्यविद्यायाः स्वरूपं कुलतन्दन ॥ १० ॥

अनात्मन्यात्मवृद्धिर्वा अस्मि अस्मिन्ति या मतिः ।

अविद्यातन्मन्त्रवीजमेतद् दिवा स्थितम् ॥ ११ ॥

ननु तदापि यः स अनात्मना राज्यं लब्धवान् मन्त्रवीजं धर्मोऽस्मिन्ति
नानुलोभत तदाह याचयेत् अतोऽधमत्वात् अविद्यालगतत्वाद् तद्विद्वन्ते
राज्यं मया न पादयेत् ॥ ६ ॥ अतो यत् गृह्यत्यपविद्यता इति
प्रहृष्टं तद्विद्वन्ति तदाह राज्यं इति । अहंमान एव महापातं तेन
यः भटः तेन मता ॥ ७ ॥ अहं एव केनोक्तं सुता केशिध्वजः वि-
जयमानोऽप्येतामहा तत् प्रहृष्टः साध्विति । ततः प्रहृष्ट इति पदे
तव श्रुतिरिति शेषः ॥ ८ ॥ अविद्यामयेऽपि राज्ये अप्रहृष्टो तवम्
कारणमाह अविद्येति । सत्यं त्वयोक्तम् अविद्यालगतत्वात् राज्यमनु-
पादेयमिति । तत् ममापि दन्दम् । तथाप्यविद्याया प्रजापाननादि-
लक्षणया अत्युदाहरा कामक्रोधादिनष्टं मृत्युं संसारहेतुं तन्म-
निकम् अहं राज्यादि करोमि अविद्याया मृत्युं तीर्त्वा विद्याया अम-
नश्च्युत इति श्रुतेः ॥ ९ ॥

इत्यथ पुत्रपौत्रेषु तद्देहीतपादितेषु कः ।

करोति पण्डितः स्वाम्यमनात्मनि कलेवरे ॥ १५ ॥

सर्वं देहोपभोगाय कुरुते कर्म मानवः ।

देहस्यान्यो यदा पुंसस्तदा बभूव तत परम ॥ १६ ॥

सृग्मयं च यथा गृहं लिप्यते च सृदम्भमा ।

पाश्चिवाऽयं तथा देही सृदस्वानिपनस्थितः ॥ १७ ॥

पञ्चभतात्मकैर्भोगैः पञ्चभतात्मकं वपुः ।

आप्यायते यदि ततः पुंसो गच्छाति किं ततः ॥ १८ ॥

अनेकतन्मसाहर्षी समारपदवीं व्रजन् ।

माह्वमं प्रयातोऽसौ वामनारेणुगुणितः ॥ १९ ॥

मन्यते ॥ १४ ॥ एवं कलेवरे स्वनात्मनि सति तदुपादितेषु पुत्रादिषु कः
स्वाम्यं कथीत ॥ १५ ॥ तदेवं देहमेवादिपञ्चममभिमानयोरविद्यया
वसतिम् । एतन्नि तत्पुत्रं कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यपि अविद्यामयमेवे-
त्याह सर्वमित्यादिना । देहश्च यदा पुंसः सकाशादन्यथादा पुंसो
भोगसम्बन्धो नास्त्येव परं क्षेत्रम् तत् कर्म तदा बभूव यैव
स्यात् ॥ १६ ॥

देहोपभोगायेति यदुक्तं तदेव दृष्टान्तेन समर्थयते सृग्मयेति
वाभ्याम् । सृदम्भस्यामस्यपानरूपाभ्यामानिपनेन स्थितिर्यस्य च तथा
॥ १७ ॥ भोगैर्भुज्यमानैरक्षादिभिः ॥ १८ ॥ देहकर्म पुंसो बभूवे-
त्युक्तम् । तत्र चेदुपाह्वानेति सृदकमेव साहक्यम् अनेकानि जन्म-
साहक्याणि बह्वक्त्या संसाररूपं पदवीं मार्गं गच्छन् ससौ पुमान्
भोह्वमं भोहः कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यभिनिवेशः तत्कृतचमं प्राप्तः ।
यतः वाचना अहंममेत्यादिनिष्ठापानसंस्कारः यैव देहमेव गुणितः ॥ १९ ॥

प्रज्ञान्यते यदा मोक्षस्य रेणुज्ञानोपाधारिणा ।

तदा संसारपात्यस्य याति मोक्षयमः शमम ॥ २० ॥

मोक्षयमे शमं याति स्वस्थान्त करणः पुमान् ।

अनन्यानिशयाबाधं परं निर्वाणमुच्छति ॥ २१ ॥

निर्वाणमय एवायमात्मा ज्ञानमयोऽमलः ।

तु खाज्ञानमला धर्माः प्रकृतेस्ते तु नात्मनः ॥ २२ ॥

जनय नास्मिन्ममगीः स्थानोमहात्त तथापि हि ।

शब्दं द्रेकादिकान् धर्मास्तत् करेति यथा मुने ॥ २३ ॥

तथा मा प्रकृतेः महादहमानादिदृष्टिना ।

भवेत् प्रकृतान् धर्मानभ्यस्तेभ्यः हि मोक्षयः ॥ २४ ॥

तदेतत् कथितं बीजमविद्यायास्तत्र प्रमी ॥

कं ज्ञानां च त्वयकर योगादन्यत्र विद्यते ॥ २५ ॥

यदा तस्य ज्ञानयोपशम इत्यपेक्षा समाह प्रज्ञान्यत इति । ज्ञानाश्रये-
नाप्योपाधिरिति सप्तोदहेन हि सुखनेवान्तर्गतोऽपि सदा प्रकृत्य-
पान्यते ॥ २० ॥

तदा विमत आह मोक्षयम इति । न हिदमे सत्यव्यतिरिक्तो
दृष्टिस्तदवस्थातिमते तच्च तदवस्था निवृत्तं निवृत्तं निवृत्तं
धर्मोपाधिरिति ॥ २१ ॥ अन्ते निवृत्तव्यतिरिक्तव्यतिरिक्त-
मवस्थातिमते आह निवृत्तव्यतिरिक्तव्यतिरिक्तव्यतिरिक्त-
दृष्टिस्तदवस्थातिमते तच्च तदवस्था निवृत्तं निवृत्तं निवृत्तं
धर्मोपाधिरिति ॥ २२ ॥ अन्ते निवृत्तव्यतिरिक्तव्यतिरिक्त-
मवस्थातिमते आह निवृत्तव्यतिरिक्तव्यतिरिक्तव्यतिरिक्त-
दृष्टिस्तदवस्थातिमते तच्च तदवस्था निवृत्तं निवृत्तं निवृत्तं
धर्मोपाधिरिति ॥ २३ ॥ अन्ते निवृत्तव्यतिरिक्तव्यतिरिक्त-
मवस्थातिमते आह निवृत्तव्यतिरिक्तव्यतिरिक्तव्यतिरिक्त-
दृष्टिस्तदवस्थातिमते तच्च तदवस्था निवृत्तं निवृत्तं निवृत्तं
धर्मोपाधिरिति ॥ २४ ॥ अन्ते निवृत्तव्यतिरिक्तव्यतिरिक्त-
मवस्थातिमते आह निवृत्तव्यतिरिक्तव्यतिरिक्तव्यतिरिक्त-
दृष्टिस्तदवस्थातिमते तच्च तदवस्था निवृत्तं निवृत्तं निवृत्तं
धर्मोपाधिरिति ॥ २५ ॥ अन्ते निवृत्तव्यतिरिक्तव्यतिरिक्त-
मवस्थातिमते आह निवृत्तव्यतिरिक्तव्यतिरिक्तव्यतिरिक्त-
दृष्टिस्तदवस्थातिमते तच्च तदवस्था निवृत्तं निवृत्तं निवृत्तं
धर्मोपाधिरिति ॥ २६ ॥

स्वार्थं च उवाच ।

तन्तु ब्रूहि महाभाग ! याग यागविदुत्तम ।।

विज्ञातयागयास्तार्थस्वमस्या निमिसन्ततो । २६ ॥

केशिध्वज उवाच ।

योगस्वरूपं खाण्डिक्य ! श्रूयता गदतो मम ।

यत्र स्थितो न च्यवते प्राप्य ब्रह्मलये मुनिः । २७ ॥

मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमाचरोः ।

बन्धस्य विषयमभिद्धि मुते निर्विषयं तथा ॥ २८ ॥

विषयेभ्यः समाहृत्य विज्ञानात्मा मनो मुनिः ।

चित्तं चैव कथ्ये तत्र ब्रह्मभूतं परम्बरम् ॥ २९ ॥

आत्मभावं नयत्येवं तद्ब्रह्मध्यायित मुनेः ।

विकार्यमात्मनः शक्त्या लोहमाकषेकी यथा । ३० ॥

आत्मप्रयत्नसाधेना विविष्टा या मनो रतिः ।

तस्या ब्रह्मणि संयोगा याग इत्यभिधीयते न ॥ ३१ ॥

मुपसंहरति तदेतदिति । अविद्यायाः पञ्चलेश्च विषयं यदुपायाः

बीजं भोजतमः संज्ञम् आत्मपरमज्ञानम् ॥ २६ ॥ २६ ॥

यत्र योगे स्थितः आरुन्ते मुनिः प्रकृत्य प्राप्य न च्यवते पुनर्न
संहरति ॥ २७ ॥ योगेऽवस्थितिर्मानसो विषयवैरक्षण्यं विना न सिध्य-
तीत्याशयेनाह मम इति ॥ २८ ॥ यतो ह्यमृतात् कुर्वीदित्याह विषयेभ्य
इति । विज्ञानात्मा विवेकज्ञानयुक्त एवान् गन्तादिभ्यो मनः प्रत्याहृत्य
तेन मनसा परम् ईश्वरं चिन्तयेत् ॥ २९ ॥ ततः किमत आह आत्म-
भावमिति । चिन्तितं तद्ब्रह्म एव ध्यायितुं पुनश्च आत्मभावं आत्मैक्यं
नयति विज्ञानं विचारार्थं बोद्धुं क्षमता आकर्षः अयस्कालो यथा ।
अयम्पुं दृष्टान्तः संयोगमात्रेण तु तदैक्ये ॥ ३० ॥ इदानीं योगस्वरूपं

एवमत्यन्तवैशिष्ट्ययुक्तधर्मोपलक्षणः ।

यस्य योगः स ये योगौ मुमुक्षुरभिधीयते ॥ ३२ ॥

योगयुक्तप्रथमं योगो युञ्जमानो विधीयते ।

विनियन्त्रसमाधिस्तु परं ब्रह्मोपलब्धिमान् ॥ ३३ ॥

यद्यलरायदीपेण दृश्यते नास्य मानसम् ।

जन्मान्तरेरभ्यसता मुक्तिः पूर्वस्य जायते ॥ ३४ ॥

विनियन्त्रसमाधिस्तु मुक्ति तत्रैव जन्कति ।

प्राप्नोति योगा यागान्निदम्भकर्मचयोऽचिरात् ॥ ३५ ॥

ब्रह्मवर्त्यमहिंसा च मत्यास्ते यापरिग्रहान् ।

सुयेत यागा निष्कामा याग्यतां स्वमनोनयन् ॥ ३६ ॥

इदं यति श्रुतिः । यागान् प्रवक्ष्ये यमनिवर्तनदिशि यः । तन्मार्गेण
तदर्थेना । यः कल्पमयी वा मनसो हतिः तदा ब्रह्मपतेः भवयोगो
योगः ॥ ३२ ॥ योगिनो ब्रह्मचर्याह एवमिति । एवमेव प्रकरोत्यात्मनै
विद्युत्सुक्तो धर्मो उपलक्षणं यस्य योगस्य च यथाहि च एव योगी
समुत्सव कल्याणं क्षेत्रं दास्यते इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

इदानीं योगिनोऽवकाशमदन कोऽप्यथाह योगयुगति । तदर्थं
योगि-प्रत्ययः परं तदर्थं योगः भवः कर्तुं योगयुगिकुप्यते परं
ततः ॥ ३४ ॥ ब्रह्मोपलब्धिमान् धनु विनियन्त्रसमाधिः कथ्यते ॥ ३५ ॥
यद्यमुं को विद्युद्विद्यमानो वदति ताभ्याम् । यावत्तु आत्मनः
तथातः व्यभिचयः । यमविवर्तनचिन्तामयस्य आत्मनिदम्भेन इत्यादि
दोषमयस्य विषयेषु च योगित्येवमाद्यालरायदीपेण पूर्वस्य योगयुक्त-
मप्य ॥ ३६ ॥ योगाग्निना इत्यः सर्वसङ्कष्टः ॥ ३७ ॥ इदानीं
यमनिवर्तनचिन्तामयस्य आत्मनिदम्भेन इत्यादि योग-
ज्ञानि मनेषु इति विद्युन् यमनिवर्तनस्य ब्रह्मचर्यादिभिः ॥ ३८ ॥

स्वाध्याययोगसन्तोषतपांसि नियतात्मवान् ।

कुर्वन्ति ब्रह्माणि तथा परस्मिन् प्रवर्णं मनः ॥ ३७ ॥

एतं यमाः सनियमाः पञ्च पञ्च प्रकीर्त्तिताः ।

विशिष्टफलदाः काम्या निष्कामानां विमुक्तिदाः ॥ ३८ ॥

एक भद्रासनादीनां समाख्याय गुणैर्युतः ।

यमाख्यैर्नियमाख्यैश्च युञ्जीत नियतो यतिः ॥ ३९ ॥

प्राणायामनिलं व्ययमभ्यासात् कुरुते तु यत् ।

प्राणायामः स विज्ञेयः सर्वाङ्गाऽवीज एव च ॥ ४० ॥

परस्परैषाभिभवं प्राणापानौ यदानिलौ ।

कुरुते सद्बिभानेन तृतीयः सयमात् तथोः ॥ ४१ ॥

स्वोक्तं मनो ब्रह्मावस्थे योग्यता प्रापयन् । परस्मिन् ब्रह्मण्येव मनः
प्रवर्णं कुर्वन्ति त्वनेन ईश्वरप्राप्तिधानाख्य पञ्चमं नियमं दर्शयन् ॥ ३७ ॥ १८८

आसनमाह एकमिति । यमाख्यैर्नियमाख्यैश्च गुणैर्युतः यत् ।
भद्रासनादीनां बलवत्पुण्यं योगिनाः प्रापयन्तीये । गुण्यो तु दृढवत्प्रायः
सोपस्थाः पादयोः स्थितम् । पादौ पादौ च हस्ताभ्यां दृक् बद्धा
सुनिश्चलम् । भद्रासनं भवेदेतत् सुविख्यापितमासनमित्यादि ॥ ३८ ॥

प्राणापानमाह प्राणाख्यामित्यादि । सर्वाङ्गं साधन्यतो भगवन्-
भूक्तिध्यानमन्त्रजपसङ्गतः ॥ ४० ॥ द्विविधस्यापि तस्य पुनस्त्रैविध्य-
माह परस्परैवेति । निःश्वासेन सुखनादिकाभ्यां निर्गच्छति यो वायुः
स प्राणः । उच्छ्वासेनालः प्रविशति यः सोऽपानः । तत्र प्राणवृत्त्या
अपानवृत्तेरभिमतो निरोधो रेषकात्मः प्राणायासः । एवमपानवृत्त्या
प्राणवृत्तेरभिभवः पुरकात्मः । एवमेव परस्पररभिभवप्रकारद्वयेन च
स प्राणायासो द्विधा । अगबोद्धुं न पत् संवसात् कुम्भकात्मकतृतीया
प्राणायासः । यदा हृदिवातेनेत्येकमेव पदं तत्र चावयवम् । हृदिवातेन
सद्गुणवद्विदमार्गं च रेषकपुरकाभ्यां सत् परस्पररभिभूतं द्वयम् । अथ
कुम्भयोगोभयोः सहाभिभवा । एवमभिभवमेवेत्येकः प्राणायास इति ॥ ४१ ॥

तस्य चालम्बनवतः स्थूलं रूपं द्विजोत्तम ! ।

आलम्बनमनन्तस्य यागिनाऽभ्यसतः श्रुतम् : ४२ ।

शब्दादिष्वनुरक्तानि निगृह्याक्षाणि योगवित् ।

कुर्यात् चित्तानुचारोणि प्रत्याहारपरायणः ॥ ४२ ॥

वश्यता परमा तेन जायतेति चलाक्यनाम् ।

इन्द्रियाणामवग्रैस्तैर्न यागां यागसाधकः ॥ ४४ ॥

प्राणायामेन पवनैः प्रत्याहारणं चिन्त्यैः ।

वशांकृतैस्ततः कुर्यात् स्थिरञ्चेत्. शुभायये ॥ ४३ ॥

ਬਾਇਬਲ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ।

कथ्यतां मे महाभाग । चितसां यः शुभाश्रयः ।

यदाधारमग्रेयन्तत् हन्ति दांपसमुद्भवम् ॥ ४६ ॥

केमिध्वज उवाच ।

प्रायय्येतसो ब्रह्म विधा तच्च स्वभावतः ।

भूप ! मूर्त्तममूर्त्तञ्च परश्चापरमव च ॥ ४३ ॥

न शीतलान्नमनाह तदा रतिं श्युः । पञ्चमाक्ष 'हरिश्चन्द्रो' २-
 क्षमा ॥ ४२ ॥ प्रत्याह रमाह तदादिनामिति । अतानुसारोक्ति । अत-
 न्नान्नादन्नान्नमनादीनामिति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ तदात् मायावान्-
 प्रत्याह रनेति । आरवात्तद्वेदित्वाह मायावागेति ॥ ४२ ॥
 यदापारमेतो दीर्घकालमनराव सात्तद्वत् । अतिवृत्तान्नमना ४३-
 तम् ॥ ४३ ॥ तमेवाह आनय इति । अतश्च आनयो मङ्गलः । तव
 मन्त्रवध्योन्नतवापिवादिना । दवाद्योन्नतं मूलं मूलं परापरमेदेन यदादी-
 वत्ततः । अनेन पारमे विषय इति । रमेवित् । मङ्गलवादिनिष्पन्नम् ।
 तव मङ्गलं मूलं वृत्तं । अति विषय । अभातः कोऽभातः मूलं मूलं मूलम् ।
 अमूलं तद्विहितं तव इति । अतोऽहं वरदापरमेति विषयः । तव परम-
 मूलं । तद्विहितं मङ्गलं वरदापरमूलं । तद्विहितं वरदापरमूलं । परं मूलं पञ्चमाक्षः

त्रिविधा भावना भूय । विषमेतद्विशोध मे ।

ब्रह्माभ्या कर्मसंज्ञा च तथा चैवभयात्मिका ॥ ४८ ॥

ब्रह्मभावात्मिका ह्येका कर्मभावात्मिका परा ।

उभयात्मिका तथैवाभ्या त्रिविधा भावभावना ॥ ४९ ॥

सनन्तनादयो ब्रह्मन् । ब्रह्मभावनया युताः ।

कर्मभावनया चान्ये देवाद्याः स्यावराद्यराः ॥ ५० ॥

हिरण्यगर्भादिषु च ब्रह्मकर्मिका द्विधा ।

बोधाधिकारयुक्तेषु विद्यन्ते भावभावना ॥ ५१ ॥

अयोगेषु समस्तेषु विविपज्ञानकर्मसु ।

विषमेतत् परं चान्येदमिन्द्रियां नृप ॥ ५२ ॥

दिकीवाविषडरूपम् अपरमूर्तिं हिरण्यगर्भादिविरूपम् ॥ ४७ ॥

तदेवं परब्रह्मेश्वरीनामूर्तिरूपतया चतुर्होत्रं तत्र चतुर्थं विषयं
रूपमाह त्रिविधादिना त्रिविधभावनाप्रयुक्तोपासकत्वात् । तदुपचारेण
त्रिविधा भावनेत्युच्यते । तद्विद्वद्वेः स्यूजं रूपम् अतः पररूपमाप्नु-
यायत्वात् तत्र प्रथमं मनः संघात्यमिति भावः । भावना नाम
ज्ञानविशेषज्ञा वाचना तां त्रिविधामपि संशयोद्दिशति ब्रह्मस्येति ॥ ४८ ॥
तामेव विषयवैविध्येन विविचिन्ति ब्रह्मभावात्मिकेति । भावभावना
भावो वस्तु तद्विषया भावना त्रिविधा ॥ ४९ ॥

तत्र पयं ब्रह्मेश्वरभगवन्, पयं कर्मैव कर्मैः, पयं पुनरुभयविद्-
नतुसंशङ्का एवेव त्रिविधभावनायुक्तान् जीवान्नुदाहरति सनन्तादय-
रिति हास्याम् ॥ ५० ॥ बोधः स्वरूपविषयः अधिकारश्च सर्गाद्विषयः
तद्युक्तेषु तदुभयातुसंधानात्मिका द्विधा भावना विद्यते ॥ ५१ ॥ ब्रह्म-
भावनावल्लोऽपि सनन्तादयो जीवा एव देहातुसंधानाविहितेरित्या-
शयेनाह अक्षीयेत्येति । विशेषज्ञानहेतुषु कर्मसु निःशेषमक्षीयेषु सन-

प्रत्यक्षमितभेदं यत् सत्तामात्रमगोचरम् ।

वचसामात्मसंबन्धं तज्ज्ञानं ब्रह्मज्ञितम् ॥ ५१ ॥

● तच्च विष्णोः परं रूपमरूपस्यात्रमखरम् ।

विश्वरूपाच्च वैकल्पिकलक्षणं परमात्मनः ॥ ५४ ॥

न तद्योगयुक्ता ग्रन्थं नृप ! चिन्तयितुं यतः ।

ततः स्थूलं सूक्ष्मरूपं चिन्तयेद् विष्णोर्गोचरम् ॥ ५५ ॥

हिरण्यगर्भी भगवान् वासवीऽथ प्रजापतिः ।

मरुतो वसवो रुद्रा भास्करास्तारका यडाः ॥ ५६ ॥

गन्धर्वयक्षा दैत्याद्याः सकला देवर्षीनयः ।

मनुष्याः पशवः शैलाः समुद्राः सरितो द्रुमाः ॥ ५७ ॥

भूप ! भूतान्यग्रेषाणि भूतानां ये च हेतवः ।

प्रधानादिविग्रेषास्तं चेतनाचेतनात्मकम् ॥ ५८ ॥

एकपादं द्विपादञ्च बहुपादमपादकम् ।

मूर्तेर्मतत् सूक्ष्मरूपं भावनाद्विषयात्मकम् ॥ ५९ ॥

विश्वमेतदन्तर्गतं परं ब्रह्म चान्यद्ब्रह्मति भेदेन भेदवशेन अक्षरवशेन अवि-
रुद्रम् अतस्तेऽपि आरब्धोपभेदः सत्त्वात् कल्पविधानापातिन एवे-
त्यर्थः ॥ ५२ ॥

एतदब्रह्मरूपवत् प्रत्यक्षमितेति इत्याह । प्रत्यक्षमितः प्रवि-
ष्टीनो भेदो वक्ष्यते तत्र वचनानगोचरम् अक्षरेण्यं ज्ञानमवगम्यम्
॥ ५१ ॥ विश्वरूपारूपं वैकल्पिकलक्षणं वक्ष्यते तज्ज्ञानं पर-
मात्मनो विष्णोः परं रूपमिदमखरम् ॥ ५४ ॥ तच्च तर्हि अविद्यादि-
वैयर्थ्यचिन्तयितुं ब्रह्मं तस्मात् निति । योगयुक्ता प्रयत्नः श्लाघितः ॥ ५५ ॥
स्थूलरूपं सूक्ष्मरूपं हिरण्यगर्भं रक्षादिवस्तुभिः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥
विशेषात् इतिवच्यम् ॥ ५८ ॥ एतानि त्रीणि चराचराणि वक्षि-
त्यक्षरविरुद्धं रक्षराक्षसं विद्यात्मा मूर्तेः चरे इतिवच्यम् ॥ ५९ ॥

एतत् सर्वमिदं विषयः जगदेतच्चराचरम् ।
 परब्रह्मरूपस्य विषयोः शक्तिमन्त्वितम् ॥ ६० ॥
 विष्णुशक्तिः परा प्राक्ता सेवशाख्या तथापरा ।
 अविद्या कर्मसंज्ञाया तृतीया शक्तिरिष्यते ॥ ६१ ॥
 यथा सेवशक्तिः सा वेष्टिता नृप ! सर्वगा ।
 समारतापानखिलानवाप्नोत्यनुमन्तान् ॥ ६२ ॥
 तथा तिरोहितत्वाच्च शक्तिः सेवशमस्रिता ।
 मर्तभूतेषु भयान्न तारतम्यं न लब्धते ॥ ६३ ॥
 अप्राणवतसु स्वस्यान्या स्थावरंषु तताऽधिका ।
 सरोसृगेषु तभ्याऽन्येष्वतिगच्छता पतत्रिषु ॥ ६४ ॥
 पतत्रिभ्यो मृगास्तेभ्यः स्वयं कृत्वा पशूनाऽधिकाः ।
 पशुभ्यो मनुजाद्यातिगच्छता पुंसः प्रभाविता ॥ ६५ ॥
 तेभ्योऽपि नागमश्चर्यव्याद्या देवता नृप ! ।

एतत् न तत्त्वतो विषयः स्वरूपमिति चिन्तनीयं किन्तु तच्छक्ति-
 र्याप्रमत्ताश्च शक्तिमन्त्वितमिति ॥ ६० ॥ काशी शक्तिः यथा व्याप्तिमयत
 काङ्क्षेऽप्यु शक्तिः विषयोः स्वरूपभूता परा चतुस्वरूपा शक्तिः । परम-
 पदपरमं पदतत्त्वाद्याख्या प्रोक्ता प्रत्यक्षमित्येदं यत् सतामात्रमित्यत्र
 प्रागुक्तं स्वरूपमेव कार्योद्भिन्न शक्तिरूपेणोक्तम् । इदानीं परमशक्ति-
 र्याप्रमत्तात्त्विकत्वं चतुस्वरूपं प्रपञ्चयिष्यन्ताह सेवशमस्रिति ।
 व्याप्यव्यापकभेदेऽवभूतं विषयोः शक्त्यन्तरमाह अविदोति । कर्मणि च
 संज्ञा यद्धा सा तथा च भावोपचयान्ते हेतुहेतुमतोरविद्याकर्मचोरे-
 कोक्तकोक्तिः । संसारव्यवहार्योक्त्या ॥ ६१ ॥ तदेवाह वेष्टिता ।
 नक्तुतः सर्वमता अपि सा सेवशमस्रिता यथा अविद्याया वेष्टिता आसिद्धा
 कुतो भेदं प्राप्य कर्मभिः संसारतापान् प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ६२ ॥

शक्रः समस्तदेवेभ्यस्तथाति प्रजापतिः । ६६ ॥

हिरण्यगर्भोऽति ततः पुंसः शत्रुपलक्षितः ।

एतान्यगेष्वप्यस्य तस्य रूपाणि पाथिब । ॥ ६७ ॥

यत्तस्माच्छ्रुतियागेन व्याप्तानि नभसा यथा ।

द्वितीयं विश्वसंज्ञस्य योगिध्येयं महामते । ॥ ६८ ॥

अमूर्तं ब्रह्मणो रूपं यत् सदित्युच्यते वक्ष्यते ।

समस्ताः शक्तयस्यैता नृप ! यत्र प्रतिष्ठिताः ॥ ६८ ॥

सद्भिर्गुरुपुरुषं वै कुरामन्यतरेर्महत ।

समस्तयक्तिरूपाणि तत् करोति जनेश्वर । ९० ॥

देवतिर्यङ्मनुष्यादिचेष्टावन्ति स्वलोभया ।

[illegible][illegible]

जगतामुपकाराय न सा कर्मनिमित्तज्ञा ।

चेष्टा तस्याप्रमेयस्य व्यापिन्यव्याहृतात्मिका ॥ ७१ ॥

तद्रूपं विश्वरूपस्य तस्य योगयुजा नृप ॥

चित्त्यमानविशुद्धार्थं सर्वकिंस्विपनाशनम् ॥ ७२ ॥

यथाग्निरुद्धतश्चिखः कर्त्तुं दहति मानिलः ।

तथा चित्तस्थितो विष्णुर्योगिनां सर्वकिंस्विपम ॥ ७३ ॥

तस्मात् समस्तगतीनामाधारं तत्र चेतसः ।

कुर्वीत संस्थितिं सा तु विज्ञेया शुद्धधारणा ॥ ७४ ॥

शभाशयः स्वचित्तस्य मवेगस्य तद्भाजनः ।

त्रिभावभावनातीतो मूक्ये योगिनां नृप ॥ ७५ ॥

अन्ये च पुरुषव्याघ्रं चेतसो ये व्यापाश्रयाः ।

पशुशस्त्रे समस्तास्तु देवाद्याः कर्मयोगिनयः ॥ ७६ ॥

व्यतिरूपचेष्टायाः कानि । देव उपेन्द्रादि । विष्णुः समस्तादि । मनुष्यो
रामादि । व्यादिगन्धान्निष्ठो जलमहादि । जीवो योक्तुः समस्तयते
जगतामिति । कर्मनिमित्तज्ञाता हि चेष्टा पारमार्थ्या सप्रतिपाता
च भवति । इत्यन्तु व्यापिनो सर्वजगद्दृष्टया । अव्याहृतात्मिका च ।
अतः सा चेष्टा अतन्त्रत्ये चरत्य जीवोत्पत्तिः ॥ ७१ ॥

भवत्येवं प्रसूते किमायातं तत्राह तद्रूपमित्ति चतुर्भिः । पूर्वो-
क्तेषु तद्रूपं तृतीयं जीवातिपदरूपम् ॥ ७२ ॥ कथं शुक्ल-
रूपम् ॥ ७३ ॥ समस्तगतीनामाश्रये तत्र अवताररूपे चेतसः स्थितिं
कुर्वीत ॥ ७४ ॥ सर्वगभाजनः परमहृषोऽप्याश्रयः प्रतिष्ठा तद्रूपं
भगवता । ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठा समस्तकाव्यस्य च । शाश्वतस्य च
पमस्य सुखसौख्यानि कथं चेति । त्रिभावभावनातीतः अवधारणात्
॥ ७५ ॥ अर्वाग्देवतान्त्रया भगवन्मूर्तिपारणामेव दृढीकरोति अन्ये

वज्रतस्मिन्महतीः शब्दो वा श्वेच्छया कर्म कुर्यात् ।

नापयति यदा शित्तात् मित्रं मन्त्रं तं तदा ॥ ८४ ॥

ततः गङ्गागदाशक्त्याङ्गीतिरहितं युधः ।

चित्तयेद्भगवद्गुणं प्रशान्तं मानसमखकम् ॥ ८५ ॥

मा यदा धारणा तद्दिवस्यानवता ततः ।

क्रिरीटज्येष्ठस्मृतेऽपणैरहितं भवेत् ॥ ८६ ॥

तदेकाग्रयव देवं चेतसा हि पुनर्बोधः ।

कुर्यात्तताः श्रवणिं प्रणिधानपरो भवेत् ॥ ८७ ॥

तद्दृष्टपययायैका सन्निवितान्यनि मन्त्रा

तद्विमानं प्रथमेरङ्गेऽष्टभिर्निष्पाद्यते नृप ॥ ८८ ॥

वज्रत इति । चित्ताद् यदा धृतिर्नोपयति तदा तं धारणां 'महा-
दती' मन्त्रेण ॥ ८४ ॥ धृतिर्नोपयति चेत् आधुप्रभृत्पञ्चवयसपरिचालनेन
आश्रयस्वतन्त्रात्तन्मन्त्रमाह तत इति ॥ ८५ ॥

अवस्थानवती इति ॥ ८६ ॥ ततः ततः एकाग्रयव' एतद्गङ्गादि-
मानाग्रयवनिष्ठं चित्तं ततो विद्योक्त एकाग्रयवगुणं देवं चेतसा कुर्यात्
धारयेत् । तद्गुणं भागयते । तत् सर्वज्ञागव' चित्तमाश्रयेकम् धारयेत् ।
नान्यानि चित्तवेद्भ्यः सुखितं भागयेन्मन्त्रमिति । तदेव' श्रीकामूर्ति-
धारणेन स्मृता सा च क्रमेण चतुर्थीका । एतासीं तत्कारणेनर-
धारणमाह ततोऽवयविनीतिं प्रत्यक्षचारुचटनमित्यादिमोक्षा अवयवा-
येन श्रीकामूर्तिना व्याख्याता तस्मिन् । यद्वा अवयवा श्रीकावताराः
येन मन्त्रोक्तास्तस्मिन् प्रविष्टानि चित्तस्थैर्यं तत्परो भवेत् ॥ ८८ ॥
एतासीं ध्यानमाह तद्वपेति । तद्गुणं धारणाविशेषं वस्तुनः प्रत्यक्षा-
वर्णं वस्तुतो वा एका अविविधता वस्तुतिः । अन्वयिः सद्वा विषयान्-
रेणावयवविधानः विज्ञातीयप्रत्यक्षानन्तरितः । वजातीयप्रत्यक्षवर्णो
ध्यानविशेषः । तत् प्रथमेरङ्गादिभिर्धारणालैः षड्भिरेरङ्गैर्निष्पाद्यते

तस्यैव कल्पनाहीनं स्वरूपग्रहणं हि यत् ।
 मनसा ध्याननिष्पाद्यः समाधिः सोऽभिधीयते ॥ ८० ॥
 विज्ञानं प्रापकं प्राप्य परं ब्रह्मणि पार्थिव ॥
 प्रापणीयस्तथेशमा प्रसीणाग्नेवभावता ॥ ८१ ॥
 चेतसः कारणं ज्ञानं करणं तेन तस्य ततः ।
 निष्पाद्य मुक्तिकार्यं वै कृतकृत्यो निवर्तते ॥ ८२ ॥
 तद्भावभावतापन्नस्ततोऽसौ परमात्मना ।
 भवत्यभेदो भेदश्च तस्याज्ञानकृती भवेत् ॥ ८३ ॥
 विभेदजनके ज्ञाने नागमाल्यन्तिकं गतिः ।
 श्यामनां ब्रह्मणो भेदममलं क. करिष्ये ॥ ८४ ॥
 इत्युक्तं महायोग स्वाणिकका परिपुञ्जतः ।
 संते पविस्तराभ्यान् किमन्यत्र क्रिय ॥ ८५ ॥

॥ ८० ॥ तस्यैव ध्येयस्य कल्पनाहीनं ध्यातुध्यानध्येयभेदहीनं यदा
 भवति, एव यतश्चक्रग्रहणं तदेकाग्ररत्नेना क्लृप्तं ध्यानसंध्य
 समाधिः तदाह एतद्भाविः । देवस्याहितकं य एषा तनुप्रययैकतामता
 ध्यानम् । तदेकमेवावनिभीष्ट स्वरूपानुसन्धिव समाधिरिति ॥ ८० ॥

निष्पन्नमपेक्षं विज्ञानमिति । समाधिकस्तत्स्वरूप-
 वाङ्मयवारी विज्ञानम् । प्रसीणा अग्निः प्रीतिप्रदीप्तो भावना यस्य
 च ॥ ८१ ॥ तनु तस्य विज्ञानेनैव व्याधानात् स्वयमात्मनो मङ्गलं
 तदाह चेतस एति ॥ ८२ ॥ तनु ज्ञानिनोऽपि भेदमतीतिरस्यो
 चत्तुषोपदेवः सविज्ञे तदाह भेदोति । बाधित एव स्वचित्तदनुसन्त
 रसकः ॥ ८३ ॥ तस्यादद्यात् तनुकायं च संसारं विनाशकमवशात्तान-
 कायं मनोहकद्वयम् इत्येवमात्मनश्च ज्ञानेऽपि विमर्शे इति न
 पुनः संसारपरोक्षचक्राह विभेदोति ॥ ८४ ॥ ८५ ॥

खाण्डिक्य उवाच ।

कथितं योगसद्भावे सर्वमेव कृतं मम ।

तवापदेशनाश्रितो नटयित्तमलो यतः ॥ ८६ ॥

ममेति यन्मया प्रोक्तममदितस्तु चान्यथा ।

नरेन्द्र गदितुं शक्यमपि विलेख्यभेदिभिः ॥ ८७ ॥

अहं ममेत्यवियं व्यवहारस्तथा नया ।

परमार्थस्त्वसत्ताप्या गोचरा वचसा न सा ॥ ८८ ॥

तद् गच्छ त्र्ययसं सर्वं नमेतद्भया कृतम् ।

यदिमुक्तिप्रदा योगः प्राक्तः केशिञ्जलाव्ययः ॥ ८९ ॥

पराशर उवाच ।

यथार्हपूजया तेन ख्याण्डिक्येन मे पूजितः ।

आजगाम पुर ब्रह्मास्ततः केशिञ्जला नृपः ॥ ९० ॥

खाण्डिक्योऽपि सुतं कृत्वा राजानं यागमिदम् ।

वनं जगाम गोविन्दं विनिवेगितमानसम् ॥ ९१ ॥

तत्र कान्तरतिभूत्वा यमादिगुणशोभितम् ।

विष्णुस्य निर्मले ब्रह्मण्यथाप नृपतिलेयम् ॥ ९२ ॥

योगश्च ब्रह्मैवाद्यायै° कथितं सति ॥ ८६ ॥ नतु चित्तमले
अहममतादी नते मम तयोपदेशेनेति तद् अहमं न विद्वहेत्येतत् आह
ममेति । यन्मया प्रोक्तम् एतदवश्यं वाचितानुवक्त्या प्रोक्तम् । अन्यथा
॥ विलेख्यभेदिभिः अवगतदण्डाभिः गदितुमपि न शक्यं कृतं पुनः
शरत्त्वकर्मभोगलोभादिद्वन्द्वं ॥ ८७ ॥

एतत् अद्वयं अहममेति ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ राजानं
वसुधैव कुटुम्बकमादिशामिन्° सुतं कृत्वा ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ कृत्ये°

केशिभजोऽपि सुतवर्षं स्वकर्मचयणोन्मुखः ।
 बुभुजे विषयान् कर्म चक्रे चानभिसन्धितम् ॥ १२ ॥
 स कल्पनापभोगैश्च क्षीणपापाऽमलस्ततः ।
 अवाप सिद्धिमत्यन्तं तापचयफलां हिज ! ॥ १०४ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

इत्येष कथितः सम्यक् तृतीयः प्रतिसन्धरः ।
 आत्यन्तिका विमुक्तियो लयां सन्निधिं यावते ॥ १ ॥
 सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।
 वगामुचरितं चैव भवतो गदितं मया ॥ २ ॥
 पुराणं वेत्स्यावच्छेत्तत् सर्वेकस्त्विदनाग्रतम ।
 विमिष्टं सर्वगास्त्रभ्यः पुरुषार्थोपपादकम् ॥ ३ ॥

विरेकभेदभेदार्थं स्वर्गभवेत्यत आचार्योऽपि विदुषः कोऽपि पश्येत्
 सर्वभवे ॥ १०१ ॥ कोऽपि पश्येत् सर्वभवेत्यत आचार्योऽपि विदुषः ॥ १०२ ॥

समन्तराध्यायोऽस्मिन्मन्त्रोपदेशं पुराणम् आदित्यपुत्रस्य पश्ये-
 त् पुराणं सर्वभवेत्यत आचार्योऽपि विदुषः ॥ १०३ ॥
 विदुषः ॥ १०४ ॥

तुभ्यं यथावन्मतेय ! प्राज्ञां शुश्रूषवेऽव्ययम् ।

यदन्यदपि वक्तव्यं तत् पृच्छाद्य वदामि ते । ४ ॥

मेतन्मया उवाच ।

भवगन् ! कथितं सर्वं यत् पृष्टोऽसि मया मुने । ।

श्रुतञ्चैतन्मया भक्त्या नान्यत् प्रष्टव्यमस्ति ते । ५ ॥

विच्छिन्नाः सर्वसन्देहा वैमन्यं मनसः कृतम् ।

त्वत्प्रसादात् मया ज्ञाता उत्पत्तिस्थितिसंयमाः । ६ ॥

ज्ञातयत्तुर्विधो राशिः शक्तिश्च त्रिविधा गुरो ! ।

विज्ञाता चापि कात्स्न्येन त्रिविधा भावभावना । ७ ॥

त्वत्प्रसादान्मया ज्ञातं ज्ञेयैरन्यैरलं हि ज ! ।

यथैतदखिलं विष्णोर्जगत् अतिरिच्यते ॥ ८ ॥

कृतार्थोऽस्मात्प्रसन्देहस्त्वत्प्रसादान्महामुने । ।

वर्षधर्मादयो धर्मा विदिता यद्विप्रतः ॥ ९ ॥

प्रवृत्तञ्च निवृत्तञ्च ज्ञातं कर्म मयाखिलम् ।

प्रसीद विप्रवर ! नान्यत् प्रष्टव्यमस्ति मे । १० ॥

यदन्यं कथमायासैर्योजिताऽसि मया गुरो ! ।

तत् क्षम्यतां विशेषोऽस्ति न सतां पुत्रशिष्ययोः । ११ ॥

चतुर्विधो राशिः । चतुर्विभागः यत्र खट्वो चतुर्धर्मस्थितः स्थितौ ।

प्रलयश्च करोत्वन्ने चतुर्भेदो जनादेव इति प्रवर्णयामासः पूर्वाध्यायोक्तो

वा । परतन्त्रे परतदवतारजगद्गूढः त्रिविधा शक्तिः विष्णुशक्तिः ।

परा प्रोक्ता ज्ञेयताख्या तथा परा । अविद्या कर्मसंज्ञाया तृतीया

शक्तिरिव प्रुत इत्युक्ता । त्रिविधा भावभावना ज्ञानभावना धर्मभावना

अभयभावना चेति ॥ ७ ॥ यथा जनहृ विष्णोर्न अतिरिच्यते तथा

ज्ञातमित्यन्वयः ॥ ११ ॥

पराशर उवाच ।

एतत् तं यन्मयाख्यातं पुराणं वेदसम्मितम् ।

अतः ज्ञानं सर्वदायं त्यागपरायिः प्रशाम्यति ॥ १० ॥

रुमेश प्रतिसर्गेश वंगो मन्वन्तराणि च ।

वंगानुचरितं कृत्स्नं मया तव कोशेन ॥ १७ ॥

अथ देवास्तथा देव्या गन्धर्वाग्गराक्षमाः ।

यज्ञाः, विद्याधराः, सिद्धाः कथ्यन्ते, परमस्तथा २४ :

सुनया भावतामान, कथ्यन्तं तपनाम्यता ।

चातुर्वेण्ये तथा पुंसा विविदिचरिता नरा । १५ ।

५ एषा. प्रदेगा मेटिन्याः पुण्या नद्याःव सागराः

पर्वताय महाप्रणयायारुणाय नमः ॥ १६ ॥

वशेषमादयो धर्मा वेदधर्माश्च कृतस्त्रगः ।

देवां स यवणात् सद्यः सवदापैः प्रमुच्यते . १० ॥

एतदसिद्धिर्नामाना हेतुर्नो जगतीत्यर्थः ।

सः सर्वभूत, सर्वाङ्गा कथ्यते नृगणान् हरिः । १८ ॥

अथमेनापि यात्राम्नि कार्त्तिके संवत् १७८५

पमानं विमुच्यते सद्यः सिद्धत्वमर्थं केरिव ॥ १८ ॥

वेदेः समित दृष्टितम् । वांवेदार्थगोत्रोः । वेदे दोषा निषेधाः
 निषाः बहुधा ॥ १३ ॥ सांख्यशास्त्रादिनां दृष्टान्तं तत्त्वव्यापकं
 नानुवर्तते वर्गबोधादिना ॥ १३ ॥ १३ ॥ १३ ॥ भौतिकाः प्राणिनां
 चरितानि च ॥ १३ ॥ आत्मा स्वयमेवापि सर्वव्यापि यथा भाषि
 कोमिति वति । अथात्त्वकाद तत्त्वं यथा यथा अविद्यामयवद्वत्ता
 उवा । तं विद्याया यथावन्मो सद्वत् ॥ १४ ॥ भगवत् तत्त्वबीजं यथावत्

यन्नाम कीर्तितं भक्त्या विनापनमनुत्तमम् ।
 भैवेयागेषपापानां धातूनामिव पावकः ॥ २० ॥
 कलिकल्पममृत्युनरकात्तिप्रदं नृणाम् ।
 प्रयाति विलयं मयः सकृद्यत्नानुसंयुते ॥ २१ ॥
 हिरण्यगर्भदेवल्लुक्कटादित्वाग्निवायुभिः ।
 किन्नरवंसुभिः साध्योर्विश्वे देवादिभिः सुरैः ॥ २२ ॥
 यत्नरत्नागणैः सिद्धैर्देव्यगन्धर्वदानवैः ।
 अप्सराभिस्तथा तारातत्तलैः सकलैर्गर्जैः ॥ २३ ॥
 सप्तर्षिभिस्तथा धिष्यैर्धिष्णाधिपतिभिस्तथा ।
 ब्राह्मणाद्यैर्मनुष्यैश्च तथैव पशुभिर्मृगैः ॥ २४ ॥
 सरीसृपैर्विहङ्गैश्च प्रेताद्यैः समष्टीरुहैः ।
 वनाद्रिमागरसरित्पातालैः सधरादिभिः ॥ २५ ॥
 शब्दादिभिश्च सहितं ब्रह्माण्डमखिलं द्विजम् ।
 मेरोरिवानुस्यूतं यन्मयश्च द्विजात्तमम् ॥ २६ ॥

यत्नं स्मरेति । आदशाब्दमावबिभेः पापमेव विनश्यति तत्तुल्यकारणं
 विशिष्टयुते । इदम्वगेषाणां यत्नकाराणां पापानां विनापनं विनाशकं
 न चान्येन निःशेषपापण्यः स्यादिति उच्यते । अथ धातूनां
 छत्रादीनाम् अद्वयजनकप्रज्ञाप्रज्ञादि धातुनिरसंयोगजं यत्नं न
 नाशयति किन्तु पावक एव स्यात्तः सर्वोत्तममिदमेवेत्यर्थः ॥ २० ॥

हरिश्चरैः कलिकल्पममिति । यत्नं यत्नम् ॥ २१ ॥
 हिरण्यगर्भादिभिः सहितं ब्रह्माण्डं मेरोः परमाधुर्वधालम्बनस्य
 यथा य विष्णुरस्य कीर्तित इति प्रष्टव्यमर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ पितृभिः कालैः
 ॥ २४ ॥ २५ ॥ तन्मयमिति पाठे य य विष्णुः कीर्तित इति शेषः ॥ २६ ॥

स सर्वः सर्ववित् सर्वस्वरूपो रूपवर्जितः ।

कीर्त्यते भगवान् विष्णु रत्न पापप्रणाशनः ॥ २० ॥

यद्विषमेधावभूथे स्नातः प्राप्नोति वै फलम् ।

सकलं तदवाप्नोति श्रुत्यैतन्मनिसत्तम ॥ २१ ॥

प्रयागे पुष्करे चैव कुदसेत्रे तथार्धटे ।

कृतोपवासः प्राप्नोति तदस्य श्रवणाक्षरः ॥ २२ ॥

यदस्मिहोत्रे सुदृते वर्षेणाप्नोति वै फलम् ।

सकलं समवाप्नोति तदस्य श्रवणात् सकल ॥ २३ ॥

यज्यैष्ठशक्तदादृश्या स्नात्वा वै नियतेन्द्रियः ।

मधुरायां हरिं दृष्ट्वा प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ २४ ॥

तदवाप्नोति फलं सम्यक् समाधानेन कालेनात् ।

पुराणस्यास्य विप्रर्षेः केशवार्पितमानसः ॥ २५ ॥

यमुनामन्त्रिणे स्नातः पुष्करां मुनिसत्तम ।

ज्येष्ठामुन्नेऽमले पक्षे द्वादश्यामुपवासकृत ॥ २६ ॥

समभ्यर्च्य च तं सम्यक् मधुरायां समाहितः ।

अष्टमेधस्य यज्ञस्य प्राप्नोत्यविकलं फलम् ॥ २७ ॥

॥ २० ॥ अष्टमीवाक्येधावभूथे स्नातो यत् फलं प्राप्नोति तत् सर्वक-

लमेतत् पुराणं प्रवक्तुमः विहितं भूत्वा प्राप्नोति रत्नार्घ्यः ॥ २० ॥

प्रवक्तुमोक्तं कृतवाक्येधावभूथे स्नातो यत् फलं प्राप्नोति तद्वैष्णवपराय-

प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

मधुरायां हरिं दृष्ट्वा यत् फलं परमाच्च गतिं प्राप्नोतीत्युक्तम् ।

अस्य हि फलं प्राप्नोतीत्येवावावाच्यं वक्तुमावहितं इति दाश्याम् ।

ज्येष्ठपक्षस्य पूर्वमावृत्तं पूज्यं नाम महाविजैतुर्वेदं अथो ज्येष्ठपूजो

ज्येष्ठपूजा इति च यथै पुस्तकम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ अत्रार्घ्यं विनियोजितम् ॥

आलोक्ष्यहि मथान्ये पामुन्नीतानां स्ववंगजे ।
 एतत् किं नो चरन्त्य पा पितरः सपितामहाः ॥ ३५ ॥
 कथिः स्मृतकुले जातः स्नानिन्दीमन्निनाप्रतः ।
 अर्चयिष्यति गविन्दं मधुरायामुपोषितः ॥ ३६ ॥
 ज्येष्ठामूले मिते पक्षे येनेवं वयमप्यत ।
 परास्मिन्मवाप्यामस्तारिताः शुकलोद्भवैः ॥ ३७ ॥
 ज्यैष्ठे मूले मिते पक्षे समभ्यर्च्य जनादेनम ।
 धन्यानां कुलजः पिण्डान् यमनायां प्रदास्यति ॥ ३८ ॥
 तस्मिन् काले समभ्यर्च्य तत्र कृणुं समाहितः ।
 दत्त्वा पिण्डान् पितृभ्यश्च यमनामन्निनाप्रतः ॥ ३९ ॥
 यदाप्नोति नरः पुण्यं तारयन् सपितामहान् ।
 श्रुत्वाध्यायं तदाप्नोति पुराणस्यास्य भक्तिमान् ॥ ४० ॥
 एतत् संसारभारुणां परिव्राणमनुत्तमम् ।
 दुःस्वप्ननाशनं नृणां सर्वदुष्टनिवर्त्तनम् ॥ ४१ ॥
 इदमार्पं पुरा प्राह ऋभवे कमलोद्भवः ।
 ऋभुः प्रियवतायाह स च भागुरयेऽवबोध ॥ ४२ ॥
 भागुरिः स्तवमित्राय दधीषाय स चीकवान् ।
 स वै सारस्वते प्रादाद् भृगुः सारस्वतादपि ॥ ४३ ॥

मनाचवज्ञाह आलोक्ष्येति चतुर्भिः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ यमा-
 धानेन कीर्तनाद् यत् फलवत्तं तदेव यमाहितः सन् श्रुत्वापि प्राप्नोती-
 त्वाह तस्मिन् काले इति निमित्तः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

एतद्विराचार्थप्रदानं यमवज्ञाह । इदमार्पणमादिना । ऋषि-
 नीरायणः तेन मोक्षकार्यम् ॥ ४२ ॥ ऋषुः प्राप्तवानिति शेषः ॥ ४३ ॥

भृगुणा पुरुषोत्तमाय नमः सायै स चोक्तवान् ।
 नमोऽहं धृतराष्ट्राय मागाय प्रणाय च ॥ ४४ ॥
 ताभ्याश्च नागराजाय प्रोक्तं वासुकीये दिज्ज ।
 वासुकिः प्राञ्ज वत्साय वत्समयाश्वतराय वै ॥ ४५ ॥
 कश्यपाय च तेजोक्तमिलापत्राय तेन च ।
 पाताल समनुपामस्ततो वेदशिरा मन्त्रिः ॥ ४६ ॥
 प्रापवानेनदस्त्रिनं न वै प्रमत्तये ददौ ।
 दत्तं प्रमत्तिना चैव ज्ञातुकर्णाय धोमते ॥ ४७ ॥
 ज्ञातुकर्णेन चैवोक्तमन्येषां पण्यगानिनाम ।
 वशिष्ठवरदानेन समाप्येत्तत् क्षुतिं गच्छ ॥ ४८ ॥
 मयापि तूभ्यं मैत्रेय । यथावत् कथितंस्त्विदम् ।
 त्वमप्येतत् शमीकाय कलेरन्ते गदिष्यसि ॥ ४९ ॥
 इत्येतत् परमं गुह्यं कनिकक्षयनाशनम् ।
 यः शृणोति नरः पापैः स सर्वविहिजः मृष्यते ॥ ५० ॥
 पितृपञ्चमनृत्येभ्यः समस्तामरमंमुतिः ।
 कृता तेन भवेदेतद् यः शृणोति दिने दिने ॥ ५१ ॥
 कपिलादानजनितं पण्यमत्यन्तदुर्लभम् ।
 श्रुत्वैतस्य दगाध्यायानवाप्नोति न मयायः ॥ ५२ ॥
 यस्त्वेतत् सकलं शृणोति पुरुषः कृत्वा मनश्चक्षुतं
 सर्वं सर्वमयं समस्तजगतामाधारमाकाशयम् ।

॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ कथा
 नमस्तुभ्यं विष्णोः । श्रीकृष्णोवाच । दृष्ट्वा तु भगवत्कृतं चतुर्विधं
 परं भूतवत्सु । नमस्ते कथा श्रुत्वा मे कृते वत् । कथं तद् वदस्व । मातो-

यच्च प्राप्य न जायते न म्रियते नो वर्हते होयते
 नैवासन्न च सद्भवत्यति ततः किञ्चा हरेः श्रूयताम् ॥ ५१ ॥
 कथ्य यः पितृकपहृग् विधिभूत हृद्यश्च भुङ्क्ते प्रभुः
 देवत्वे भगवाननादिनिधनः स्वाहास्वधासंप्रितम् ।
 धम्मिन् ब्रह्मापः सर्वगतिर्नित्ये मानानि नो मानिनाम्
 निष्ठाये प्रभवति हस्ति कल्पे यात्रं स यात्री हरिः ॥ ५२ ॥

नास्ति यस्य न च यस्य समुद्रवाप्ति

हस्तिर्न यस्य परिचामविवाजतस्य ।

नापणयश्च समुपेयश्चैक पवण

यस्य नतः स्यात्पुरुषाणममाश्रमागम् ॥ ५३ ॥

तस्मै च योऽनृगुणभुग बहुधेक पण

सुहृदेष्वहं ह्यमोऽवभागभेदेः ।

आनाम्बतः सकलमस्त्वविभूतिकर्ता

तस्मै नतः स्यात्पुरुषाय मदायमानः ॥ ५४ ॥

यतो हरिरेव योऽस्य हरेरन्वयः दद्यात् सर्वैरिति ह्यन्वयः ।
 नैवासन्न च कदा काले चारणश्च न भवति । 'पितृकपहृग्' दमापन न
 कदापि । यतो हरेः आन च न भवति चि श्रूयताम् ॥ ५१ ॥
 पितृकपः पितृना कृतं कर्म हतम् । नैवासन्न च कदापि नो भुङ्क्ते
 यः 'नतः' आनाम्बि योऽस्य निरुद्धे पितृकपे दानेन कलमिति । अपणयः
 नापणयश्च कृतिः कर्ता । पणः कल्पः । हस्तिः तस्मात् स पणः योऽस्य
 दक्षः ॥ ५३ ॥ दद्यान् दद्यात्तद्व्याप्यो भगवतः । अस्त्वानुपेयः/नृगुण
 भुग/नैवासन्न च कदापि कदापि न भवति । अस्त्वानुपेयः । अस्त्वानुपेयः
 दानं यद्वर्तिः कर्ता । अस्त्वानुपेयः । अस्त्वानुपेयः । ५४ ॥

यतोऽपि देवदत्तः स तस्मात् पणः कदापि न भवति । अस्त्वानुपेयः
 नृगुणभुग/नैवासन्न च कदापि कदापि न भवति । अस्त्वानुपेयः । अस्त्वानुपेयः ।

